

फौजदारी मुद्दाको कार्यविधि सम्बन्धी
कानूनलाई संशोधन र एकीकरण गर्न बनेको विधेयक
फौजदारी कार्यविधि संहिता, २०६७

दफाबार व्याख्यात्मक टिप्पणी

राष्ट्रिय न्यायिक प्रतिष्ठान, नेपाल
हरिहरभवन, ललितपुर

**फौजदारी मुद्दाको कार्यविधि सम्बन्धी कानूनलाई
संशोधन र एकीकरण गर्न बनेको विधेयक
फौजदारी कार्यविधि संहिता, २०६७**

(दफावार व्याख्यात्मक टिप्पणी)

**राष्ट्रिय न्यायिक प्रतिष्ठान, नेपाल
हरिहरभवन, ललितपुर**

**फौजदारी मुद्दाको कार्यविधि सम्बन्धी कानूनलाई संशोधन र एकीकरण गर्न बनेको विधेयक
फौजदारी कार्यविधि संहिता, २०६७**

ले-आउट/डिजाइन : श्री विष्णुबहादुर बरुवाल, प्रकाशन सहायक
प्रकाशक : राष्ट्रिय न्यायिक प्रतिष्ठान, नेपाल, हरिहरभवन, ललितपुर
प्रकाशन संख्या: ६०० प्रति
सर्वाधिकार: प्रकाशकमा ।
मुद्रक : फरम्याट प्रिन्टिङ्ग प्रेस प्रा.लि. ।

प्रकाशन सहयोग:
कानूनी शासन तथा मानव अधिकार संरक्षण प्रणाली
सबलीकरण कार्यक्रम (RoLHR/ UNDP)

प्राक्तथन

नागरिकलाई निर्बाध र स्वतन्त्रतापूर्वक जीवनयापन गर्नका लागि शान्तिसुरक्षाको प्रत्याभूति अपरिहार्य हुन्छ। भरपर्दो फौजदारी न्यायप्रशासन नभई दण्डहिन्ताको अन्त्य नहुने हुँदा कानूनी शासनको (Rule of Law) तात्पर्यको लागि र लोकतन्त्रको सुदृढीकरणको लागि सबल, सक्षम न्याय प्रशासन पूर्वशर्त मानिन्छ। हाम्रा विद्यमान फौजदारी न्याय प्रशासन र कानूनी व्यवस्था समय सापेक्ष नभई आधुनिकरण गर्नुपर्ने माग भई रहेको विश्वव्यापीकरणको यो काल खण्डमा समय सापेक्ष अन्तराष्ट्रिय मान्यता र अभ्यास अनुरूप कानूनी व्यवस्थाको पुनरलेखन र सवलीकरण गर्ने क्रममा नेपालले विद्यमान फौजदारी कानूनको संहिताकरण र परिमार्जन गर्ने प्रयास गरेको छ।

संवत् २०६२/६३ को जनआन्दोलनको परिणामस्वरूप मुलुकमा राजनीतिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक क्षेत्रमा उल्लेख्य परिवर्तन भएका छन्। नयाँ राजनीतिक व्यवस्था र मान्यता अनुकूलको संविधान निर्माण गरी त्यसलाई स्थायित्व दिन र राजनीतिक क्षेत्रमा भएका परिवर्तन र उपलब्धिलाई अन्तराष्ट्रिय मान्यता अनुरूप कानूनी क्षेत्रमा पनि रूपान्तरण गर्नुपर्ने भएको हुँदा सो अवधिसम्म विभिन्न कालखण्डमा सार्वजनिक भइसकेका अपराध संहिता र फौजदारी कार्यविधि संहिताहरूको समयसापेक्ष सुधार र परिमार्जन गरी एक्काइसौं शताब्दीको माग अनुकूल हुने गरी अपराध संहिता र फौजदारी कार्यविधि संहिताको मसौदा तयार गरी पेस गर्न तत्कालीन नेपाल सरकार, मन्त्रपरिषद्को संवत् २०६५ साल मंसिर १८ गतेको निर्णयवमोजिम सर्वोच्च अदालतका माननीय न्यायाधीश श्री कल्याण श्रेष्ठज्यूको संयोजकत्वमा “फौजदारी कानून सुधार तथा परिमार्जन कार्यदल” गठन भएको थियो। सो कार्यदलले २०६५ साल माघ १ गतेदेखि निर्धारित कार्यदिशानुरूप आफ्नो कार्य प्रारम्भ गरी २०६७ जेठ ६ गते नेपाल सरकार समक्ष देहायका मसौदा संहिताको प्रतिवेदन पेस गरेको थियो।

१) अपराध संहिता,

२) फौजदारी कार्यविधि संहिता र

३) फौजदारी कसूर (सजाय निर्धारण र कार्यान्वयन) ऐन

उल्लिखित मसौदालाई नेपाल सरकार, मन्त्रपरिषद्ले सैद्धान्तिक रूपमा स्वीकार गरी आवश्यक कार्यविधि पूरा गरी विधेयकको रूपमा पेस गर्न नेपाल सरकार, मन्त्रपरिषद्बाट भएको निर्देशनानुरूप कानून तथा न्याय मन्त्रालयबाट नेपाल सरकार, मन्त्रपरिषद् समक्ष उल्लिखित विषयका विधेयकहरू पेस भएका थिए। मन्त्रपरिषद्बाट आवश्यक छलफलपछि उपर्युक्त विधेयकहरू स्वीकृत भई तत्काल कायम रहेको संविधानसभा (व्यवस्थापिका-संसद्) समक्ष प्रस्तुत भएको थियो। व्यवस्थापिका-संसद्बाट त्यस उपर सैद्धान्तिक छलफल गरी दफावार छलफलका लागि विधायन समितिमा पठाइएको थियो। विधायन समितिमा विचाराधीन रहेकै अवस्थामा संविधानसभाको कार्यकाल समाप्त भएकाले ती विधेयकहरू पारित हुन नसकेको अवस्था सर्वविदितै छ।

राज्यका फौजदारी न्याय प्रशासनसँग सम्बन्धित अत्यन्तै महत्वपूर्ण प्रस्तावित अपराध संहिता, फौजदारी कार्यविधिसंहिता र फौजदारी कसूर (सजाय निर्धारण र कार्यान्वयन) विधेयकमा भएका व्यवस्था र तिनका प्रावधानहरूको सहज बोधका लागि व्याख्यात्मक टिप्पणीको खाँचो महसुस गरिएको थियो। सर्वोच्च अदालतका माननीय न्यायाधीश श्री कल्याण श्रेष्ठज्यूको संयोजकत्वमा गठित फौजदारी कानून सुधार उच्च स्तरीय कार्यदलले यो आवश्यकतालाई गम्भिरता पूर्वक लिई दफावार व्याख्यात्मक टिप्पणी तयार गर्नका लागि प्रतिष्ठानलाई आग्रह गरियो। सोही अनुसार न्याय

र कानूनका क्षेत्रमा प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष रूपमा आवद्ध व्यक्ति, सरोकारवाला र प्रयोगकर्ताहरूलाई उक्त मसौदाहरूको अध्ययनको सहजता र प्रत्येक दफाको उद्देश्य र भावको सहज जानकारीका लागि राष्ट्रिय न्यायिक प्रतिष्ठानबाट यो व्याख्यात्मक टिप्पणी तयार गरिएको छ । यो टिप्पणी तयार गर्दा छरिएर रहेका प्रचलित फौजदारी कानूनी व्यवस्था, न्यायका सर्वमान्य सिद्धान्त, सर्वोच्च अदालतबाट मुद्दाको रोहमा भएको व्याख्या र प्रतिपादित सिद्धान्त, अन्तर्राष्ट्रिय अभ्यासहरू समेतलाई तत् तत् सन्दर्भ र प्रसंगमा समेट्ने प्रयास गरिएको छ ।

प्रस्तावित विधेयकका मसौदाको सैद्धान्तिक आधारमा व्याख्यात्मक टिप्पणी तयार गर्ने कुरा जटिल र संवेदनशील बौद्धिक काम हो । प्रतिष्ठानले यो कामका लागि विशेषज्ञहरूको सहयोग लिएको छ । व्याख्यात्मक टिप्पणी तयार गर्ने कार्यमा अहोरात्र खटेर टोलीनेता श्री माधव पौडेल (पूर्वसचिव, कानून तथा न्याय मन्त्रालय) र कानून विज्ञहरू माननीय न्यायाधीश श्री तिलप्रसाद श्रेष्ठ (तत्कालीन फ्याकल्टी रा.न्या.प्र.), प्रा.डा.श्री रजितभक्त प्रधानाङ्ग (नेपाल ल क्याम्पस), श्री महेशशर्मा पौडेल (सहन्यायाधिवक्ता) र श्री कैलाशप्रसाद सुवेदी (तत्कालीन उपसचिव, कानून तथा न्याय मन्त्रालय) ले महत्वपूर्ण योगदान पुऱ्याउनु भएको छ । यस्तो गहन, खोजपूर्ण र बौद्धिक कार्य गरी यो स्वरूपमा दफावार व्याख्यात्मक टिप्पणी तयार गर्नु हुने समूहका टोली नेता तथा विज्ञहरू सबैलाई प्रतिष्ठान हार्दिक धन्यवाद ज्ञापन गर्दछ । यस्ता कुनै पनि लेखनी/कृति आफैमा पूर्ण नहुने हुँदा यो कार्य पनि आफैमा सर्वमान्य, विस्तृत र सम्पूर्ण नहुन सक्छ । परन्तु प्रस्तुत दफावार टिप्पणीले फौजदारी न्याय प्रशासनसँग सम्बन्धित विधेयकका विषयलाई त्यसको तात्पर्य, प्रयोजन र सरलतामा बुझ्न धेरै हदसम्म मद्दत गर्न सक्छ भन्ने हाम्रो अपेक्षा रहेको छ ।

यो व्याख्यात्मक टिप्पणीको मसौदा तयार भएपछि यसलाई अभिबोधगम्य तथा सुस्पष्ट पार्ने गरी सर्वोच्च अदालतका माननीय न्यायाधीश श्री कल्याण श्रेष्ठज्यू र वरिष्ठ अधिवक्ता श्री बन्दीबहादुर कार्कीज्यू समेतबाट यस उपर समीक्षा एवं पुनरावलोकन गरी सुधारका लागि मार्ग निर्देशन भएको छ । उहाँहरूसँगै सो समीक्षा कार्यमा सहभागी भई टेवा पुऱ्याउन पाउँदा मलाई पनि अत्यन्त सन्तोष लागेको छ । आफ्नो कार्यव्यस्तताका बावजुद अमूल्य समय दिएर सहयोग गर्नु भएकोमा उहाँहरू दुवै प्रति प्रतिष्ठान अनुगृहीत छ र धन्यवाद ज्ञापन गर्दछ ।

यसैगरी व्याख्यात्मक टिप्पणीलाई यो रूपमा तयार गर्न प्रतिष्ठानका तत्कालीन रजिस्ट्रार श्री युवराज गौतम, प्रतिष्ठानका रजिस्ट्रार श्री लेखनाथ पौडेल र न्यायमा पहुँच अभिवृद्धि परियोजना र प्रतिष्ठानबीच तयारी समूहको समन्वय सम्बन्धी कार्यक्रम संयोजक श्री राजनकुमार के.सी.ले पुऱ्याउनु भएको सहयोगको सराहना गर्दछु । विज्ञद्वारा प्राप्त हस्तलिखित व्याख्यात्मक टिप्पणी टाइप गर्ने र प्रकाशन योग्य प्रारूप तयार पार्नमा सहयोग गर्ने प्रतिष्ठानकी कार्यालय सचिव श्री पुनम लाखेले महत्वपूर्ण सहयोग गर्नु भएको छ । उहाँहरू सबैलाई र भाषा सम्पादन गर्न सहयोग गर्ने श्री श्यामकुमार भट्टराईको समूहलाई समेत धन्यवाद छ ।

प्रस्तावित विधेयकहरूको प्रस्तुत दफावार व्याख्यात्मक टिप्पणी तयारीका लागि आर्थिक सहयोग उपलब्ध गराउने तत्कालीन राष्ट्रसंघीय विकास कार्यक्रम (यूएनडीपी) अर्न्तगत न्यायमा पहुँच अभिवृद्धि परियोजनाका तत्कालीन राष्ट्रिय कार्यक्रम निर्देशक तथा सर्वोच्च अदालतका सह रजिस्ट्रार श्री विपुल न्यौपाने तथा नेसनल प्रोग्राम मेनेजर श्री केशव दाहाललाई प्रतिष्ठान हार्दिक धन्यवाद ज्ञापन गर्दछु । यसैगरी यूएनडीपीका कार्यक्रम विश्लेषक श्री टेक टमटा तथा Strengthening Rule of Law and Human Rights Protection System in Nepal (RoLHR/ UNDP) का कार्यक्रम निर्देशक

तथा सर्वोच्च अदालतका रजिष्ट्रार श्री लोहितचन्द्र शाह र परामर्शदाता श्री इन्दु तुलाधरलाई पनि उहाँहरूको सहयोग र सद्भावको लागि प्रतिष्ठान हार्दिक धन्यवाद दिन चाहन्छ ।

प्रस्तुत दफावार व्याख्यात्मक टिप्पणी नेपालको न्याय र कानूनका क्षेत्रमा एउटा उल्लेख्य उपलब्धिका रूपमा लिइने छ भन्ने लागेको छ । प्रस्तुत संहिताहरूले समेटेका विषयवस्तुको मर्म, भावना, औचित्यताका बारेमा सहज रूपमा बुझ्न सबै सरोकारवालाहरूलाई सहयोग पुऱ्याउने छ । विशेष गरी विधायकहरू एवं न्याय र कानूनका क्षेत्रमा काम गर्ने सबै प्रकारका जनशक्तिको लागि यो उपयोगी र प्रेरणादायी प्रारम्भ हुनेछ भन्ने पनि प्रतिष्ठानले विश्वास लिएको छ । देशको भावी न्याय प्रशासनलाई कानूनको न्याय संगत प्रयोग र व्याख्या गर्ने कार्यमा पनि प्रस्तुत दफावार टिप्पणीले भरपर्दो पृष्ठपोषणको काम गर्ने पनि प्रतिष्ठानले विश्वास लिएको छ ।

यस पुनीत कार्यमा संलग्न र समर्पित सबैमा राष्ट्रिय न्यायिक प्रतिष्ठान हार्दिक आभार प्रकट गर्दछ ।

राघब लाल वैद्य
कार्यकारी निर्देशक
राष्ट्रिय न्यायिक प्रतिष्ठान, नेपाल

द्रष्टव्यः यो व्याख्यात्मक टिप्पणी तयार गर्ने क्रममा प्रस्तावित विधेयकको मूल पाठ (दफा) जे जस्तो भाषिक स्वरूपमा रहेको छ तदनुरूप नै दुरुस्त प्रस्तुत गरिएका छन् । मूलपाठ (दफा) को कतिपय ठाउँमा मुद्रण वा प्रुफ रिडिङ्गको कमजोरीले देखिएका त्रुटीलाई पनि कार्यदलले जस्ताको तस्तै रहन दिएको छ । यो हाम्रो बाध्यतालाई सबैले बुझ्नु हुने नै छ भन्ने लागेको छ ।

विषय

विषय

पृष्ठ

परिच्छेद - १	प्रारम्भिक	१ - ८
परिच्छेद - २	कसूरको सूचना तथा अनुसन्धान सम्बन्धी व्यवस्था	९ - ७४
परिच्छेद - ३	अभियोजन तथा मुद्दाको दायरी	७५ - ९८
परिच्छेद - ४	अदालतको अधिकारक्षेत्र	९९ - १०८
परिच्छेद - ५	मुद्दाको प्रारम्भिक कारबाई सम्बन्धी व्यवस्था	१०९ - ११८
परिच्छेद - ६	पक्राउ पूर्जा र समाह्वान	११९ - १३६
परिच्छेद - ७	थुनछेक, धरौट तथा जमानत सम्बन्धी व्यवस्था	१३७ - १५०
परिच्छेद - ८	तारिख सम्बन्धी व्यवस्था	१५१ - १५८
परिच्छेद - ९	वारिस सम्बन्धी व्यवस्था	१५९ - १६४
परिच्छेद - १०	मुद्दाको स्थानान्तरण र मुलतवी सम्बन्धी व्यवस्था	१६५ - १७२
परिच्छेद - ११	प्रमाण परीक्षण सम्बन्धी व्यवस्था	१७३ - १९४
परिच्छेद - १२	मुद्दा फिर्ता लिने, मिलापत्र र मेलमिलाप सम्बन्धी व्यवस्था	१९५ - २०२
परिच्छेद - १३	मुद्दाको कारबाई, सुनुवाई र फैसला सम्बन्धी व्यवस्था	२०३ - २३२
परिच्छेद - १४	पुनरावेदन र साधक सम्बन्धी व्यवस्था	२३३ - २६४
परिच्छेद - १५	फैसला कार्यान्वयन सम्बन्धी व्यवस्था	२६५ - ३२०
परिच्छेद - १६	विविध	३२१ - ३४९
अनुसूची - १		३५०
अनुसूची - २		३५२
अनुसूची - ३		३५३
अनुसूची - ४		३५४
अनुसूची - ५		३५५
अनुसूची - ६		३५६
अनुसूची - ७		३५७
अनुसूची - ८		३५८
अनुसूची - ९		३५९
अनुसूची - १०		३६०
अनुसूची - ११		३६१
अनुसूची - १२		३६२
अनुसूची - १३		३६३

अनुसूची - १४	३६४
अनुसूची - १५	३६६
अनुसूची - १६	३६७
अनुसूची - १७	३६८
अनुसूची - १८	३६९
अनुसूची - १९	३७०
अनुसूची - २०	३७१
अनुसूची - २१	३७३
अनुसूची - २२	३७५
अनुसूची - २३	३७६
अनुसूची - २४	३७७
अनुसूची - २५	३७८
अनुसूची - २६	३७९
अनुसूची - २७	३८०
अनुसूची - २८	३८१
अनुसूची - २९	३८२
अनुसूची - ३०	३८३
अनुसूची - ३१	३८४
अनुसूची - ३२	३८५
अनुसूची - ३३	३८६
अनुसूची - ३४	३८७
अनुसूची - ३५	३८८
अनुसूची - ३६	३८९
अनुसूची - ३७	३९०
अनुसूची - ३८	३९१
अनुसूची - ३९	३९२
अनुसूची - ४०	३९३
अनुसूची - ४१	३९४
अनुसूची - ४२	३९५
अनुसूची - ४३	३९६
अनुसूची - ४४	३९७
अनुसूची - ४५	३९८

अनुसूची - ४६	३९९
अनुसूची - ४७	४००
अनुसूची - ४८	४०१
अनुसूची - ४९	४०२
परिशिष्ट - १	४०३
परिशिष्ट - २	४०४

फौजदारी मुद्दाको कार्यविधि सम्बन्धी कानूनलाई संशोधन र एकीकरण गर्न बनेको विधेयक

नेपाल सरकार, मन्त्रिपरिषद्को संवत् २०६५ साल मंसिर १८ गतेको निर्णय बमोजिम सर्वोच्च अदालतका माननीय न्यायाधीश श्री कल्याण श्रेष्ठको संयोजकत्वमा गठित “फौजदारी कानून सुधार तथा परिमार्जन कार्यदल” ले नेपाल सरकारसमक्ष पेस गरेका विभिन्न तीन मसौदामध्ये फौजदारी मुद्दाको कार्यविधि सम्बन्धी कानूनलाई संशोधन र एकीकरण गर्न बनेको विधेयक (फौजदारी कार्यविधि संहिता) पनि एक थियो। यो विधेयक संवत् २०५८ सालमा तत्कालीन महान्यायाधिवक्ता श्री बद्रीबहादुर कार्कीको संयोजकत्वमा गठित फौजदारी कानून सुधार कार्यदलले तयार गरी नेपाल सरकारसमक्ष पेस गरेको फौजदारी कार्यविधि संहिताको मसौदामा आधारित रहेको छ। तथापि, यसमा सारभूत रूपमा कार्यदलबाट सुधार र परिमार्जन गरिएको छ। प्रस्तावित फौजदारी कार्यविधि संहिताले फौजदारी मुद्दाको जाहेरीदेखि फैसला कार्यान्वयनसम्मका यावत विषयहरूलाई समेटेर कार्यविधि कानूनको एकीकरण र संशोधन गरेको छ।

फौजदारी कार्यविधि कानूनलाई संहिताकरण गर्ने आधुनिक प्रयास करिब दुईसय वर्ष अघि सन् १८०६ मा लागू गरिएको नेपोलियन फौजदारी कार्यविधि संहिताबाट प्रारम्भ भएको हो। सो संहिताले लामो यात्रा पूरा गर्दै आएको र कन्टिनेन्टल कानून प्रणाली अपनाउने मुलुकहरूका लागि यो एक मार्गदर्शक संहिताको रूपमा रहेको छ। त्यसो त “कमन ल प्रणाली” अपनाएका मुलुकहरूमा पनि फौजदारी न्याय र कार्यविधि कानूनका सिद्धान्त, मूल्य र अभ्यासलाई समेटी फौजदारी कार्यविधि कानूनको संहिताकरण गर्ने अभ्यास रहेको छ। नेपालका दक्षिण एसियाली छिमेकी मुलुकका फौजदारी कार्यविधि कानून संहिताकरण भएका छन्।

फौजदारी सारवान कानूनलाई संहिताकरण गर्नुको स्वाभाविक निष्कर्ष त्यसको कार्यविधि पक्षसँग सम्बन्धित कानूनलाई संहिताकरण गर्नु हो। तसर्थ, प्रस्तावित फौजदारी कार्यविधि संहिताको मसौदा नेपालको फौजदारी न्याय प्रशासन सुधारको एक महत्वपूर्ण अङ्ग र फौजदारी न्याय प्रणालीको एक आधार स्तम्भको रूपमा रहेको छ।

अपराध संहिताको लामो शीर्षकको टिप्पणी गर्ने क्रममा नै उल्लेख गरिएको छ कि लामो शीर्षकको प्रयोजन प्रस्तावित ऐनको क्षेत्र (Scope) सीमित गर्नु हो। यसअनुसार यस संहिताको क्षेत्र प्रचलित कानून बमोजिम भएका फौजदारी कानून सम्बन्धी व्यवस्थालाई संशोधन (Amend) र एकीकरण (Consolidate) गर्नु रहेको छ।

प्रस्तावना : फौजदारी कसूरको अनुसन्धान, अभियोजन, दायरी, पुर्पक्ष, सुनुवाई र अन्य कार्यविधि सम्बन्धी प्रचलित कानूनलाई संशोधन र एकीकरण गरी समयानुकूल बनाउन तत्सम्बन्धी संहिताको व्यवस्था गर्न वाञ्छनीय भएकोले,

नेपालको अन्तरिम सविधान, २०६३ को धारा ८३ को उपधारा (१) बमोजिम सविधानसभाले यो ऐन बनाएको छ।

टिप्पणी

अपराध संहिताको प्रस्तावनाको टिप्पणी गर्ने क्रममा नै यो स्पष्ट पारिएको छ कि कुनै पनि ऐनको प्रस्तावनाको काम सो ऐनको उद्देश्य (objective), मनसाय (intent) र प्रयोजन (purpose) लाई

उजागर गर्नु हो । प्रस्तावित संहिता विधायिकाबाट पारित हुने एक ऐन रहेको र सो ऐनको उद्देश्य यसको प्रस्तावनामा प्रतिबिम्बित भएको छ । यस दृष्टिकोणबाट विश्लेषण गर्ने हो भने प्रस्तावित संहिताको मनसाय, उद्देश्य र प्रयोजन देहाय बमोजिम रहेका छन् :

१. फौजदारी कसूरको अनुसन्धान (investigation), अभियोजन (prosecution), दायरी, पुर्पक्ष (trial), सुनुवाई (hearing) र अन्य कार्यविधि (other procedures) सम्बन्धी प्रचलित कानूनलाई संशोधन र एकीकरण गर्ने,
२. प्रकरण (१) मा उल्लिखित कानूनलाई समयानुकूल बनाउने,
३. फौजदारी कसूरको अनुसन्धान, अभियोजन दायरी, पुर्पक्ष सुनुवाई र तत्सम्बन्धी अन्य कार्यविधिलाई समयानुकूल बनाई सो विषयमा सहिताकरण गर्ने ।

उपर्युक्त विभिन्न प्रकरणहरूमा उल्लिखित शब्दावलीहरू तत्कालका लागि आफैमा स्पष्ट भएकोले त्यसको यस शीर्षक अन्तर्गत टिप्पणी गरिएको छैन । तथापि, प्रस्तावनामा उल्लिखित “अन्य कार्यविधि” भन्ने शब्दहरू व्यापक प्रयोजनका लागि प्रयुक्त शब्दहरूको रूपमा चयन भएका हुँदा केही अस्पष्ट हुनसक्ने हुन्छ ।

प्रस्तावनामा प्रस्तावित व्यवस्थाअनुसार फौजदारी कसूरको अनुसन्धान, अभियोजन, पुर्पक्ष, सुनुवाई सम्बन्धी कार्यविधिका सम्बन्धमा स्पष्ट उल्लेख गरिएको छ । तर फौजदारी मुद्दामा उल्लिखित कार्यविधिका अतिरिक्त मुद्दा फिर्ता लिने, मेलमिलाप गर्ने, पुनरावेदन गर्ने, साधक जाहेर गर्ने, फैसला कार्यान्वयन गर्ने, सजायको लगत खडा गर्ने वा लगत कट्टा गर्ने, सजायको माफी दिने, फौजदारी मुद्दाको जरिवाना बिगो र क्षतिपूर्ति असुल उपर वा भराउने जस्ता कार्यविधि पनि आवश्यकता अनुसार समावेश हुने हुन्छन् जसलाई प्रस्तावनामा सामान्य शब्दावली चयन गरी “अन्य कार्यविधि” प्रयोग गरिएको छ । तसर्थ, प्रस्तावनामा प्रयुक्त अन्य कार्यविधिलाई सोही अर्थमा बुझ्नुपर्ने हुन्छ ।

परिच्छेद - १

प्रारम्भिक

१. सङ्क्षिप्त नाम र प्रारम्भ : (१) यस ऐनको नाम “फौजदारी कार्यविधि संहिता, २०६७ ” रहेकोछ ।
(२) यो संहिता प्रमाणीकरण भएको मितिबाट एकवर्ष पूरा भएको भोलिपल्ट देखि प्रारम्भ हुनेछ ।

टिप्पणी

कुनै पनि ऐनको सङ्क्षिप्त नाम भनेको के हो र यसको प्रयोग किन गरिन्छ भन्ने विषयमा अपराध संहिताको सङ्क्षिप्त नाम, प्रारम्भ र विस्तारका सम्बन्धमा टिप्पणी गर्दा चर्चा गरिएकोले सो विषयमा यस शीर्षक अन्तर्गत दोहो-याउन वाञ्छनीय नदेखिँदा यहाँ पुनरावृत्ति गरिएको छैन । वस्तुतः प्रस्तुत संहिता विधायिकाबाट पारित हुने अन्य ऐन सरहको एक ऐन भएकोले यसको पनि सङ्क्षिप्त नाम र प्रारम्भको बन्दोबस्त रहेको छ ।

प्रस्तुत ऐनलाई फौजदारी कार्यविधि संहिता (Criminal Procedures Code) को रूपमा नामकरण गर्ने प्रस्ताव गरिएको छ, जुन सहज रूपमा कानून र न्याय क्षेत्रका सरोकारवालालाई बोधगम्य हुने र अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा सजिलै बुझ्न सकिने (communicative) हुन्छ । प्रस्तुत संहितालाई पनि अपराध संहिताको सन्दर्भमा जस्तै “मुलुकी ऐन (फौजदारी कार्यविधि)” को रूपमा नामकरण गर्न कुनै कोणबाट यस सम्बन्धमा भएका क्षेत्रीय तथा राष्ट्रिय परामर्श बैठकमा प्रस्ताव नआएको होइन । जुन कारण र मान्यताबाट अपराध संहितालाई “मुलुकी ऐन (फौजदारी कार्यविधि)” नामकरण कार्यदलबाट हुन सकेन सोही कारण र मान्यताबाट नै यस ऐनको नाम “फौजदारी कार्यविधि संहिता” गरिएकोले सो सम्बन्धमा थप चर्चा हुन वाञ्छनीय देखिन्छ ।

जहाँसम्म प्रस्तावित संहिताको प्रारम्भको प्रश्न छ, अपराध संहिता जस्तै यो संहिता पनि यसको प्रमाणीकरण भएको एक वर्ष पूरा भएको भोलिपल्टदेखि प्रारम्भ हुनेगरी प्रस्ताव गरिएको छ, जसको कारण र उद्देश्य अपराध संहिता जस्तै यसको व्यापक प्रचार र प्रसार गरी सर्वसाधारणलाई जानकारी गराउनु र यस संहिता अन्तर्गत बनाउनु पर्ने नियमावली बनाउने, यो संहिता लागू भए पछि अपनाउनु पर्ने नीतिगत र संस्थागत व्यवस्थाको तयारी गर्ने आदि रहेको छ । यसका अतिरिक्त, प्रस्तावित संहिताले नेपालको फौजदारी न्याय प्रशासनमा एक लामो फड्को मार्न सक्ने हुनाले सोको कार्यान्वयनका लागि गर्नुपर्ने तयारीका लागि पनि एक वर्षको अवधि निर्धारण हुन वाञ्छनीय देखिन्छ ।

२. परिभाषा : विषय वा प्रसङ्गले अर्को अर्थ नलागेमा यस संहितामा,-

टिप्पणी

कुनै पनि ऐनमा प्रयुक्त कुनै शब्दको परिभाषा गर्नुको उद्देश्य र कारण के हुन सक्दछ, सो सम्बन्धमा अपराध संहिताको परिभाषा शीर्षकअन्तर्गत त्यसको औचित्यमा चर्चा गरिएकोले सो विषयमा यस संहिताको सन्दर्भमा परिभाषा शीर्षकअन्तर्गत पुनरावृत्ति गरिएको छैन । वस्तुतः कानून तर्जुमाको दृष्टिकोणबाट शब्दहरूको परिभाषा गर्नुपर्ने कारण र उद्देश्य यस संहिताका सन्दर्भमा पनि

आकृष्ट हुने हुन्छ। यस संहिताको दफा २ बमोजिम देहायका विभिन्न १४ शब्दहरूको परिभाषा गरिएको छ :

(क) “अदालत” भन्नाले जिल्ला अदालत, पुनरावेदन अदालत र सर्वोच्च अदालत सम्भन्धित र सो शब्दले मुद्दाको कारबाई र किनारा गर्न कानून बमोजिम अधिकार प्राप्त अधिकारीलाई समेत जनाउँछ।

टिप्पणी

यस संहिताको प्रयोजनका लागि अदालतको परिभाषा मूलतः नियमित अदालत (Court of law) अन्तर्गतका सामान्य अदालतहरू-जिल्ला अदालत, पुनरावेदन अदालत र सर्वोच्च अदालतलाई जनाउने व्यवस्था प्रस्ताव गरिएको छ। तथापि, फौजदारी मुद्दाको कारबाई र किनारा नियमित अदालत (Regular Court) को अतिरिक्त आवश्यकताअनुसार कानूनबमोजिम गठन भएका अन्य अदालत (उदाहरणको लागि विशेष अदालत) न्यायाधिकरण (Tribunal) र अर्धन्यायिक निकायबाट पनि हुनसक्ने हुनाले फौजदारी मुद्दाको कारबाई र किनारा गर्न कानूनबमोजिम अधिकार पाएको अन्य जुनसुकै निकाय वा अधिकारीलाई पनि जनाउने गरी व्यापक प्रयोजनका लागि यस खण्डमा अदालतको परिभाषा गरिएको छ।

(ख) “अनुसन्धान अधिकारी” भन्नाले यस संहिता बमोजिम कुनै कसूरको सम्बन्धमा अनुसन्धान गर्न तोकिएको वा कानून बमोजिम अधिकार प्राप्त अधिकारी सम्भन्धित र सो शब्दले कुनै खास कसूरको सम्बन्धमा अनुसन्धान गर्न गठित अनुसन्धान टोलीलाई समेत जनाउँछ।

टिप्पणी

व्यक्तिवादी हुने फौजदारी कसूर बाहेक फौजदारी कसूरको दायरी सामान्यतया अधिकार प्राप्त अधिकारीबाट अनुसन्धान (तहकिकात)^१ भई तथ्यको विस्तृत विवरण र चित्र स्पष्ट भएपछि मात्र हुनसक्ने हुनाले कुन अधिकारीबाट त्यस्तो कसूरको अनुसन्धान भएको हो सो विषयले महत्त्व राख्ने हुन्छ। तसर्थ, अनुसन्धान अधिकारीको सम्बन्धमा कानूनद्वारा नै स्पष्ट व्यवस्था गर्नुपर्ने हुन्छ। जहाँसम्म यो परिभाषाको व्यवस्था छ, यसअनुसार देहायका अधिकारीलाई अनुसन्धान अधिकारीको रूपमा परिभाषा गरिएको छ:

- (१) यस संहिता बमोजिम अनुसन्धान गर्न तोकिएको अधिकारी,
यस व्यवस्था अन्तर्गत संहिताको अनुसूची १ मा उल्लिखित कसूरका सम्बन्धमा प्रहरी अधिकृत तोकिएको छ भने अनुसूची २ का सम्बन्धमा कानून बमोजिम अनुसन्धान गर्न अधिकार पाएको अन्य अधिकारी,
- (२) यस संहिता बाहेक अन्य प्रचलित कानून बमोजिम कुनै कसूरको अनुसन्धान गर्न अधिकार पाएको अधिकारी, र
- (३) कुनै खास कसूरको जटिलता र गम्भीरताले गर्दा त्यसको अनुसन्धान गर्न गठन भएको अनुसन्धान टोली।

(ग) “अपराध संहिता” भन्नाले अपराध संहिता, २०६७ सम्भन्धित पदछ।

१ विगतमा अनुसन्धान, तहकिकात भन्ने दुई शब्दहरू प्रचलनमा रहेकोमा अंग्रेजी भाषामा रहेको investigation शब्दले उक्त दुवै शब्दलाई समेट्ने र “अनुसन्धान” शब्दबाट तहकिकातको अर्थ पनि बोध हुने भएको हुँदा कार्यदलले यस संहितामा अनुसन्धान शब्द मात्र प्रयोग गरेको छ।

टिप्पणी

प्रस्तावित संहिता एक छुट्टै संहिता र ऐन भएतापनि यो मूलतः सामान्य प्रकृतिका फौजदारी कानून अन्तर्गतका कसूरको अनुसन्धान, अभियाजन, दायरी, सुनुवाई लगायतका विषयमा लागू हुने र त्यस्तो सामान्य प्रकृतिका फौजदारी कसूर अपराध संहितामा पहिचान भई परिभाषा भएकाले बारम्बार प्रस्तावित अपराध संहिताको उल्लेखन यस संहितामा हुने हुँदा अपराध संहिताको परिभाषा गरिएको छ । सो परिभाषा बमोजिम कसूर परिभाषा अपराध संहिता (पारित भएको वर्ष) लाई अपराध संहिताको रूपमा परिभाषा गर्ने गरिएको छ ।

(घ) “उजुरी” भन्नाले अदालतमा दायर हुने फिरादपत्र सम्झनुपर्छ र सो शब्दले अनुसूची-१ वा अनुसूची-२ अन्तर्गतका कसूरका सम्बन्धमा अभियोगपत्र र अन्य मुद्दाका सम्बन्धमा सो सम्बन्धी प्रतिवेदनलाई समेत जनाउँछ ।

टिप्पणी :

प्रस्तावित परिभाषाले के कस्ता उजुरी यस संहिता बमोजिम अदालतमा दायर हुन सक्छन् भन्ने कुरा स्पष्ट पारेको छ । यस अन्तर्गत अदालतमा दायर हुने देहायका विवरणलाई उजुरीको रूपमा परिभाषा गरिएको छ :

(१) नेपाल सरकारवादी हुने यस संहिताको अनुसूची १ र अनुसूची २ बमोजिमको कसूरमा सम्बन्धमा अभियोगपत्र,

(२) व्यक्तिवादी हुने फौजदारी मुद्दामा सम्बन्धित व्यक्तिबाट दायर हुने फिरादपत्र, र

(३) अन्य फौजदारी मुद्दामा कसूरको प्रतिवेदन ।

(ङ) “कसूर” भन्नाले अपराध संहिता वा अन्य ऐन बमोजिम सजाय हुने काम सम्झनुपर्छ ।

टिप्पणी

कसूरको सम्बन्धमा यस संहितामा सीमित रूपमा परिभाषा गरिएको छ । यस संहिताले कस्तो कामलाई कसूरको रूपमा परिभाषा गर्ने भन्ने कुरा स्पष्ट गर्दैन, बरु कुन-कुन कानून बमोजिम कसूरको रूपमा परिभाषा भएका कामलाई कसूर मानी यस संहिता बमोजिम कारबाई, अनुसन्धान, अभियोजन र किनारा गर्ने भन्ने मात्र विषय स्पष्ट गरेको छ । यस संहिता बमोजिम देहायका कामलाई कसूरको रूपमा परिभाषा गरिएको छ :

(१) अपराध संहिता बमोजिम सजाय हुने कसूर,

(२) अन्य प्रचलित कानून बमोजिम परिभाषा भई सजाय हुने कसूर ।

(च) “कानून” भन्नाले प्रचलित कानून सम्झनुपर्छ ।

टिप्पणी

संहिताले यस खण्डमा कानूनको परिभाषा गरेको होइन । फौजदारी काम र कारबाई र यस संहिताको प्रयोजनका लागि संहितामा प्रयुक्त कानूनको अर्थ प्रचलित कानून हुने भनी स्पष्ट गरेको देखिन्छ । यस अनुसार जुन काम हुँदाका बखत जुन कानून प्रचलनमा रहेको छ, सोही कानूनलाई जनाउने हुन्छ ।

(छ) “ठाउँ” भन्नाले घर, पाल, सवारी साधन, डुङ्गा, विमान तथा त्यस्तै प्रकृतिका अन्य स्थान वा साधनलाई समेत जनाउँछ ।

टिप्पणी

संहितामा ठाउँ, ठाउँमा प्रयुक्त “ठाउँ” शब्दको परिभाषा गरिएको छ । तदनुरूप कुनै घर, पाल, सवारी साधन ढुङ्गा, विमान वा यस्तै प्रकृतिका वस्तु अर्थात् घर, सवारी साधन, पाल, ढुङ्गा, विमान जस्तै प्रकृतिको अन्य जुनसुकै किसिमका ठाउँ वा साधनलाई ठाउँको रूपमा परिभाषा गरिएको छ ।

(ज) “न्यायाधीश” भन्नाले मुद्दामा निर्णय दिने अधिकार प्राप्त अधिकारीलाई समेत जनाउँछ ।

टिप्पणी

प्रस्तुत शब्दको प्रयोग यस खण्डमा व्यापक प्रयोजनको लागि भएको देखिन्छ । अंग्रेजी भाषाको प्लअगिमभक शब्दलाई यहाँ स्थान दिइएको छ । “Includes” शब्दले मूल शब्दको अतिरिक्त अर्को शब्द समेतलाई जनाउँने हुन्छ । यसअनुसार यसमा दिइएको परिभाषा बमोजिम न्यायाधीशको अर्थ जुनसुकै अदालतका न्यायाधीशका अतिरिक्त कुनै मुद्दामा निर्णय दिनसक्ने अधिकार प्राप्त अधिकारी समेत यस संहिताको प्रयोजनका लागि न्यायाधीश मानिने गरी व्यापक अर्थ दिने गरी यो शब्दको प्रयोग गरिएको छ ।

(झ) “प्रहरी कार्यालय” भन्नाले अनुसूची-१ मा उल्लिखित कसूरको सम्बन्धमा अनुसन्धान गर्न अधिकार प्राप्त प्रहरी कार्यालय सम्भन्तुपर्छ ।

टिप्पणी

प्रस्तुत परिभाषा प्रहरी कार्यालयको व्यापक अर्थलाई सङ्कुचन वा सीमित गर्ने उद्देश्यले प्रयोग भएको छ । यसले जुनसुकै प्रहरी कार्यालय समेट्दैन । यसअनुसार यस संहिताको प्रयोजनका लागि जुनसुकै प्रहरी कार्यालयलाई प्रहरी कार्यालयको रूपमा परिभाषा नगरी नेपाल सरकार वादी भई चल्ने यस संहिताको अनुसूची १ अन्तर्गतको मुद्दामा अनुसन्धान गर्न अधिकार पाएको प्रहरी कार्यालयलाई मात्र यो शब्दले सङ्केत गरेको देखिन्छ ।

(ञ) “फौजदारी मुद्दा” भन्नाले अनुसूची -१, २, ३ वा ४ अन्तर्गतका कसूर सम्बन्धी मुद्दा सम्भन्तुपर्छ र सो शब्दले देहायको विषय बाहेक अन्य मुद्दालाई समेत जनाउँछ :-

- (१) कुनै पद, सम्पत्ति उपरको हक वा भोग सम्बन्धी विषय,
- (२) कुनै नाता वा हैसियत कायम गर्ने वा विच्छेद गर्ने विषय,
- (३) सन्धीसर्पन सम्बन्धी विषय,
- (४) धार्मिक रितिस्थितिको पालन गर्ने वा धार्मिक पूजा गर्ने गराउने हक सम्बन्धी विषय,
- (५) पारिश्रमिक, तलव, भत्ता, ज्याला, क्षतिपूर्ति, जिउनी वा पालनपोषणको हक सम्बन्धी विषय,
- (६) कुनै करार अन्तर्गतको हक, दाबी वा दायित्व सम्बन्धी विषय, वा
- (७) प्रचलित कानूनले फौजदारी कसूर होइन भनी तोकेको अन्य कुनै विषय ।

टिप्पणी

यस खण्डमा फौजदारी मुद्दाको परिभाषा गरिएको छ । प्रस्तावित परिभाषा अनुसार देहायका मुद्दालाई फौजदारी मुद्दाको रूपमा पहिचान गरिएको छ ।

- १) यस संहिताको अनुसूची-१ मा उल्लिखित नेपाल सरकार वादी हुने (प्रहरीबाट अनुसन्धान भई सरकारी वकिलबाट अभियोजन हुने) फौजदारी मुद्दा,
- २) यस संहिताको अनुसूची-२ मा उल्लिखित नेपाल सरकार वादी हुने (कानून बमोजिम अधिकार प्राप्त अधिकारीबाट अनुसन्धान वा अभियोजन हुने) फौजदारी मुद्दा,
- ३) यस संहिताको अनुसूची-४ मा उल्लिखित व्यक्तिवादी हुने फौजदारी मुद्दा,
- ४) यस संहिताको अनुसूची-३ मा प्रतिवेदनबाट चल्ने फौजदारी मुद्दा
- ५) माथि (१), (२), (३) र (४) मा उल्लिखित मुद्दाका अतिरिक्त परिभाषाको उपखण्ड (१) देखि (७) सम्मका विषय बाहेकका अन्य जुनसुकै मुद्दा ।

कुनै पनि मुद्दालाई सामान्यतया फौजदारी र देवानी मुद्दाको रूपमा वर्गीकरण गरिएको हुन्छ र यो सार्वभौम र विश्वव्यापी मान्यता हो । प्रचलित कानून बमोजिम मुलुकी ऐन, अदालती बन्दोबस्तको ९ नं. बमोजिम सो नं. मा उल्लिखित मुद्दाहरू र सो मुद्दाहरूका अतिरिक्त सम्पत्ति वा पदको हक सम्बन्धी विवाद बाहेकका अन्य मुद्दाहरू फौजदारी मुद्दाहरू र अन्य मुद्दाहरू देवानी मुद्दाको रूपमा परिभाषा गरिएको पाइन्छ । अदालती बन्दोबस्तको ९ नं. को परिभाषा वैज्ञानिक छैन र मुद्दाको वर्गीकरण सम्बन्धी विधिशास्त्रको स्वीकृत मान्यता अनुरूप छैन । सम्पत्ति वा पद सम्पत्ति विवाद बाहेकका अदालती बन्दोबस्तको ९ नं. मा उल्लिखित मुद्दा बाहेकका अन्य मुद्दाहरू फौजदारी मुद्दा हुने व्यवस्था अनुसार व्यवहारमा सम्बन्ध विच्छेद, नाता कायम जस्ता विशुद्ध देवानी प्रकृतिका मुद्दा पनि फौजदारी रोहमा हेरिने अभ्यास गरिएको छ । तर प्रस्तुत परिभाषा विधिशास्त्रका स्वीकृत मान्यता र सिद्धान्तमा आधारित छ ।

(ट) “मुद्दा” भन्नाले फौजदारी मुद्दा सम्भन्नुपर्छ ।

टिप्पणी

प्रस्तुत खण्डको परिभाषा खण्ड (ज) मा उल्लिखित परिभाषामा आधारित छ । प्रस्तावित संहितामा विभिन्न ठाउँमा उल्लिखित मुद्दा भन्नाले फौजदारी मुद्दा मात्र हुने र फौजदारी मुद्दा भन्नाले खण्ड (ज) मा उल्लिखित फौजदारी मुद्दाको रूपमा पहिचान गरिएको छ । यस खण्डको परिभाषा बमोजिम फौजदारी मुद्दा बाहेक देवानी प्रकृतिका मुद्दालाई यस संहिताको प्रयोजनका लागि मुद्दा मानिएको छैन ।

(ठ) “मुद्दा हेर्ने अधिकारी” भन्नाले मुद्दाको कारबाई र किनारा गर्न कानून बमोजिम अधिकार प्राप्त अधिकारी सम्भन्नुपर्छ र सो शब्दले हिरासतमा लिएको व्यक्तिको हकमा निजलाई हिरासतमा लिएको ठाउँको नजिकको अदालतलाई समेत जनाउँनेछ ।

टिप्पणी

यस खण्डको परिभाषालाई खण्ड (ज) को व्यवस्था र सोको टिप्पणी समेतलाई सँगसँगै राखी हेर्नुपर्ने हुन्छ । प्रस्तावित व्यवस्था अनुसार मुद्दा हेर्ने अधिकारीलाई कानून बमोजिम मुद्दाको कारबाई किनारा गर्न पाउने अधिकार पाएको अधिकारी हुने व्यवस्थाबाट त्यस्तो अधिकारी मूल रूपमा न्यायाधीश हो भन्ने स्पष्ट हुन्छ । तर त्यस्तो अधिकारी, न्यायाधीश मात्र नभई न्यायाधिकरण, अर्धन्यायिक अधिकारी पनि हुनसक्ने हुनाले सो प्रयोजनका लागि सामान्य अर्थ दिने शब्दावली प्रयोग भएको हो । यस अर्थमा यस खण्ड बमोजिमको अधिकारी भनेको मूल रूपमा खण्ड (ज) बमोजिमको न्यायाधीश नै हो । तर प्रस्तुत खण्डमा मुद्दा हेर्ने अधिकारीको अर्थ सो शब्दावलीमा मात्र सीमित नरही

कुनै व्यक्तिलाई हिरासतमा लिएकोमा हिरासतमा राखिएको ठाउँबाट नजिक रहेको अदालत समेतलाई जनाउने गरी सो शब्दको सामान्य अर्थलाई विस्तार गरिएको छ ।

(ड) “स्थानीय निकाय” भन्नाले गाउँ विकास समिति वा नगरपालिका सम्भन्नुपर्दछ ।

टिप्पणी

स्थानीय स्वायत्त शासन ऐन, २०५५ बमोजिम स्थानीय निकाय भन्नाले गाउँ विकास समिति, नगरपालिका तथा जिल्ला विकास समितिलाई जनाउने व्यवस्था छ । सोही अर्थमा स्थानीय निकायलाई यस संहितामा लिइएको भए सोको परिभाषा सिद्धान्ततः आवश्यक पर्ने थिएन । किनकि, जुन अर्थमा, प्रचलित कानून बमोजिम स्थानीय निकायलाई परिभाषा गरिएको छ, सोही अर्थमा यस संहितामा प्रयोग हुने हुँदा परिभाषा आवश्यक थिएन । तर प्रस्तुत संहितामा जिल्ला विकास समितिलाई बाहेक गरी गाउँ विकास समिति र नगरपालिकालाई मात्र लिइएको हुनाले यो परिभाषाले स्थानीय निकायको परिभाषालाई सङ्कुचित गरेको छ ।

(ढ) “सरकारी वकिल” भन्नाले महान्यायाधिवक्ता, नायव महान्यायाधिवक्ता, सह न्यायाधिवक्ता, उपन्यायाधिवक्ता, जिल्ला न्यायाधिवक्ता वा सहायक जिल्ला न्यायाधिवक्ता सम्भन्नुपर्छ र सो शब्दले महान्यायाधिवक्ताबाट सरकारी वकिलको हैसियतमा काम गर्न तोकिएको अधिकृतलाई समेत जनाउँनेछ ।

टिप्पणी

सरकारी वकिलको यो परिभाषा प्रचलित कानून बमोजिम सरकारी वकिलको सम्बन्धमा गरेको स्वीकृत परिभाषा हो । यस अनुसार सरकारी वकिल शब्दले महान्यायाधिवक्ता, नायव महान्यायाधिवक्ता, सह न्यायाधिवक्ता, उपन्यायाधिवक्ता, जिल्ला न्यायाधिवक्ता र सहायक जिल्ला न्यायाधिवक्ता गरी विभिन्न श्रेणी र तहका सरकारी वकिललाई जनाएको छ । यसका अतिरिक्त महान्यायाधिवक्ताले सरकारी वकिलको हैसियतले काम गर्न तोकिएको अन्य कुनै कर्मचारीलाई जनाउने गरी व्यापक अर्थ दिने गरी यो शब्दको परिभाषा भएको छ । यो परिभाषा सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐन, २०४९ को दफा २ को खण्ड (क) बमोजिम भएको परिभाषामा आधारित छ ।

३. विशेष व्यवस्था नभएकोमा यो ऐन लागु हुने : कुनै खास कसूरको अभियोजन, अनुसन्धान, पुर्पक्ष, सुनुवाई, फैसला कार्यान्वयन वा अन्य कुनै कारबाई वा मुद्दा हेर्ने अधिकार क्षेत्रको सम्बन्धमा छुट्टै ऐनद्वारा विशेष व्यवस्था भएको रहेछ भने त्यस्तो विषयमा सोही कानूनी व्यवस्था बमोजिम हुनेछ र त्यस्तो व्यवस्था नभएकोमा यो संहिता बमोजिम हुनेछ ।

टिप्पणी

प्रस्तावित फौजदारी कार्यविधि संहिता सामान्य प्रकृतिको फौजदारी अपराध संहिता जस्तै एक सामान्य फौजदारी कार्यविधि कानूनको रूपमा व्यवस्था गरिएको छ । सामान्य कानूनको मान्यता अनुसार कुनै खास कसूरको अनुसन्धान, अभियोजन, पुर्पक्ष, सुनुवाई, फैसला कार्यान्वयन, अधिकार क्षेत्र तथा अन्य कुनै कारबाईका सम्बन्धमा छुट्टै ऐनद्वारा विशेष व्यवस्था भएकोमा सोही व्यवस्था र त्यस्तो व्यवस्था नभएकोमा यस संहिताको व्यवस्था लागु हुने गरी आवश्यक कानूनी व्यवस्था प्रस्ताव गरिएका छन् । विधिशास्त्रको अत्यन्त पुरानो र विश्वव्यापी रूपमा स्वीकार गरिएको “विशेष कानूनले

सामान्य कानूनलाई विस्थापन गर्दछ (*lex specialis derogate lex generalis*)” भन्ने मान्यता प्रस्तुत दफाका सम्बन्धमा स्पष्ट रूपमा आकर्षित भएको छ । नेपालको मौजुदा कार्यविधि कानून बमोजिम अन्य मुलुकको अभ्यास जस्तै कुनै पनि मुद्दाको र खास गरी फौजदारी प्रकृतिको मुद्दाको कारबाई र किनारा गर्दा देहाय बमोजिमको तीन प्रकारका कार्यविधि मध्ये कुनै एक कार्यविधिको आवश्यकता अनुसार अवलम्बन गर्नुपर्ने हुन्छ ।

- क) सामान्य कार्यविधि,
- ख) विशेष कार्यविधि र
- ग) सङ्क्षिप्त कार्यविधि ।

सङ्क्षिप्त कार्यविधि सानातिना मुद्दाको सन्दर्भमा लागु हुने र सङ्क्षिप्त कार्यविधि ऐन, २०२८ को दफा ३ को उपदफा (१) बमोजिम फौजदारी कसूरको सन्दर्भमा ६ महिनासम्म कैद सजाय र एक हजार रुपैयाँसम्म जरिवाना वा दुवै सजाय हुने मुद्दा र सङ्क्षिप्त कार्यविधि ऐन, २०२८ को कार्यविधि अवलम्बन गर्नुपर्ने भनी कुनै ऐनले औल्याएको मुद्दा सो ऐन बमोजिमको कार्यविधि अवलम्बन गरी त्यस्तो मुद्दाको कारबाई र किनारा गर्नुपर्ने हुन्छ । त्यसरी नै कुनै खास किसिमको मुद्दाको कारबाई र किनारा छिटो, छरितो र प्रभावकारी ढङ्गले गराउन नेपाल सरकारले न्यायपरिषद्को परामर्शमा विशेष अदालतको गठन गर्नसक्ने र त्यस्तो अदालतबाट मुद्दाको कारबाई र किनारा गर्दा विशेष अदालत ऐन, २०५९ बमोजिम व्यवस्था भएको विशेष कार्यविधि अवलम्बन गर्नुपर्ने हुन्छ ।

जहाँसम्म प्रस्तुत दफाको प्रश्न छ, प्रचलित कानून बमोजिम कुनै कसूरको कारबाई र किनारा गर्न छुट्टै कानूनको व्यवस्था भएकोमा सोही बमोजिम र त्यस्तो व्यवस्था नभएकोमा प्रस्तुत संहिता बमोजिमको कार्यविधि अवलम्बन गर्नुपर्ने व्यवस्था छ । यस अर्थ सामान्य कार्यविधि अपनाई मुद्दाको कारबाई र किनारा गर्ने जुनसुकै अदालत, न्यायाधिकरण वा अर्ध न्यायिक निकायले फौजदारी मुद्दाको कारबाई र किनारा गर्दा यस संहिताको कार्यविधि पालना गर्नुपर्ने हुन्छ ।

कसूरको सूचना तथा अनुसन्धान सम्बन्धी व्यवस्था

परिचय

फौजदारी कानूनको उल्लङ्घन गर्ने कार्यलाई कसूर मानिन्छ। कुनै कसूर भएकोमा सो कसूरको सूचनाहरू अनुसन्धान निकायमा कसरी प्राप्त गर्ने, त्यस्तो कसूरको सूचना कसले कसरी दिने, त्यस्तो कसूरको अनुसन्धान गर्ने निकाय वा अधिकारी को हुने र अनुसन्धानका कार्यविधिहरू के कस्ता हुने भन्ने कुरा कानूनद्वारा व्यवस्था गर्नुपर्ने हुन्छ। नेपाल सरकार वादी हुने फौजदारी मुद्दाको अनुसन्धान कार्य सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐन, २०४९ र अन्य कानूनद्वारा व्यवस्थित हुँदै आएकोमा अनुसन्धान सम्बन्धी विस्तृत व्यवस्था प्रस्तुत परिच्छेदमा गरिएको छ। यस परिच्छेदमा कसूरको सूचना, प्रमाणको संरक्षण, सबुत प्रमाणको सङ्कलन, कसूरसँग सम्बन्धित व्यक्तिलाई पक्राउ, प्रहरीले सरकारी वकिल समक्ष प्रस्तुत गर्ने प्रारम्भिक अनुसन्धान प्रतिवेदन, काल्पनिक सूचना तामेलीमा राख्ने, अनुसन्धानका क्रममा अभियुक्तको बयान र हिरासतमा राखिने र छाड्ने, खानतलासी, भौतिक सबुत परीक्षण, विभिन्न मुचुल्काहरू र अनुसन्धान राय सरकारी वकिल समक्ष पेस गर्ने लगायत अनुसन्धानका प्रक्रिया र कार्यविधिलाई व्यवस्था गर्नुका साथै अनुसन्धानका विविध मार्गदर्शनहरू गरिएको छ। यी व्यवस्थाहरू कतिपय हामीले अभ्यास गरिरहेका व्यवस्थाहरू रहेका छन् भने कतिपय नयाँ व्यवस्थाहरू पनि आत्मसात गरिएको छ। यसका अतिरिक्त कतिपय व्यवस्थालाई साविकका व्यवस्थाभन्दा परिमार्जित रूपमा व्यवस्था गरिएको छ।

४. कसूरको दरखास्त वा सूचना दिनुपर्ने : (१) अनुसूची-१ मा लेखिएको कुनै कसूर भएको वा भइरहेको छ भन्ने कुरा थाहा पाउने व्यक्तिले त्यस्तो कसूरका सम्बन्धमा आफूसँग भएको वा आफूले देखे जाने सम्मको सबुत प्रमाण खुलाई सो कुराको लिखित जाहेरी दरखास्त वा मौखिक सूचना वा विद्युतीय माध्यमको सूचना अनुसूची-५ को ढाँचामा नजिकको प्रहरी कार्यालयमा यथाशीघ्र दिनुपर्नेछ।

(२) उपदफा (१) बमोजिमको सूचना दिने व्यक्तिले त्यस्तो सूचना लिखित रूपमा नदिएमा निजले दिएको सूचनाका सबै कुराहरू सम्बन्धित प्रहरी कर्मचारीले अनुसूची -५ को ढाँचामा खुलाई निजलाई सो पढीवाची सुनाई निजको सहिष्णुप समेत गराई राख्नु पर्नेछ।

(३) उपदफा (१) बमोजिमको दरखास्त वा सूचना कुनै व्यक्तिले सम्बन्धित प्रहरी कार्यालयमा आफैं उपस्थित भइदिएमा वा कुनै व्यक्तिमार्फत पठाएमा त्यस्तो प्रहरी कार्यालयले त्यस्तो दरखास्त वा सूचना दर्ता गरी निजलाई अनुसूची-६ बमोजिमको ढाँचामा भरपाई दिनुपर्नेछ।

(४) उपदफा (१), (२) वा (३) मा जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि अनुसूची -१ मा उल्लिखित कुनै कसूर भएको कुराको सूचना वा जानकारी प्रहरीले अन्य कुनै स्रोतबाट वा आफैले प्राप्त गरेमा सो सम्बन्धमा अनुसूची-५ मा उल्लेख भएको विवरण सहितको प्रतिवेदन खडा गर्नुपर्नेछ।

(५) यस दफा बमोजिमको जाहेरी दरखास्त, सूचना वा उपदफा (४) को प्रतिवेदनलाई प्रहरी कार्यालयले अनुसूची-७ बमोजिमको ढाँचाको दर्ता किताबमा दर्ता गरी राख्नुपर्नेछ।

(६) उपदफा (१) बमोजिम प्राप्त जाहेरी दरखास्त वा सूचनाको सम्बन्धमा अनुसन्धान गर्न तोकिएको अधिकारी नभएकोमा सम्बन्धित प्रहरी कार्यालयले त्यस्तो दरखास्त वा सूचना सम्बन्धित अनुसन्धान अधिकारीसमक्ष पठाउनु पर्नेछ ।

(७) अनुसूची-२ मा उल्लिखित कुनै कसूर सम्बन्धी सूचना दिन चाहने व्यक्तिले अनुसन्धान गर्न अधिकार प्राप्त कार्यालय वा अधिकारीसमक्ष अनुसूची -५ को ढाँचामा सूचना दिनुपर्ने छ ।

(८) उपदफा (७) बमोजिम प्राप्त सूचना सम्बन्धित कार्यालय वा अधिकारीले दर्ता गरी त्यस्तो सूचना दिने व्यक्तिलाई अनुसूची-६ बमोजिमको ढाँचामा भरपाई दिनुपर्नेछ ।

(९) उपदफा (७) बमोजिमको सूचना सम्बन्धित कार्यालय वा अधिकारीसमक्ष दर्ता गर्न तत्काल सम्भव नभएमा त्यस्तो सूचना नजिकको प्रहरी कार्यालयमा पनि दिन सकिनेछ ।

(१०) उपदफा (९) बमोजिम कुनै सूचना प्राप्त हुन आएमा सम्बन्धित प्रहरी कार्यालयले पनि त्यस्तो सूचना उपदफा (३) बमोजिम दर्ता गरी तीन दिनभित्र कारबाईका लागि सम्बन्धित कार्यालय वा अधिकारीसमक्ष पठाउनु पर्नेछ ।

टिप्पणी

यस दफा बमोजिमको कार्यविधि यस संहिताको अनुसूची १ र २ मा उल्लिखित मुद्दाहरू अर्थात् नेपाल सरकार वादी भई अनुसन्धान गरिने फौजदारी मुद्दाको हकमा सीमित रहेको छ । कसूरको अनुसन्धान गर्ने अधिकारी वा निकायलाई अनुसन्धानका लागि कसूरका बारेमा जानकारी आवश्यक पर्दछ । कसूरको जानकारीका अभावमा अनुसन्धान गर्ने निकायले अनुसन्धान प्रारम्भ गर्न सक्दैन । यसैले सरकारवादी फौजदारी मुद्दामा कसूरको दरखास्त वा कसूरको सूचनाको महत्वपूर्ण भूमिका रहन्छ । फौजदारी कसूर भएको अवस्थामा सूचनादाताको दृष्टिकोणबाट सूचनादाताले दिएको सूचनाका आधारमा फौजदारी कानूनलाई क्रियाशील बनाउनु हो भने अनुसन्धान गर्ने अधिकारीको दृष्टिकोणबाट आरोपित फौजदारी कार्य गर्ने दोषी व्यक्ति पहिचान गरी कानूनको दायरामा ल्याउन प्रमाण सङ्कलन कार्य सहज बनाउनु जाहेरी दरखास्तको मुख्य अभिप्राय रहेको हुन्छ । जाहेरी दरखास्तको उद्देश्य भनेको आरोपित फौजदारी काम, कारबाईका सम्बन्धमा भएका सूचनाहरू प्राप्त गर्ने नै हो ।

कसूरको सूचना दिने सम्बन्धी व्यवस्थाहरू विश्वका प्रायः सबै मुलुकको फौजदारी कार्यविधि सम्बन्धी कानूनमा व्यवस्था गरिएको हुन्छ । कसूरको सूचना दिने यस व्यवस्थालाई “कमन ल प्रणाली”मा सामान्यतः First Information Report वा छोटकरीमा पनि भन्ने गरिएको पाइन्छ । भारतको फौजदारी कार्यविधि संहिता, १९७३ को दफा १५४ र १५५ मा कसूरको सूचना दिने सम्बन्धी व्यवस्था रहेको छ । जापानको फौजदारी कार्यविधि संहिता, दफा २३० देखि २४५ सम्म यस सम्बन्धी विभिन्न व्यवस्थाहरू रहेका छन् । नेपालमा यस किसिमको कसूरको सूचना दिने व्यवस्था नयाँ होइन । नेपाल कानूनमा कसूरको सूचना दिने कुरा जाहेरी दरखास्तको रूपमा चिनिँदै र प्रयोग गरिँदै आएको छ । सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐन, २०१७ प्रारम्भ भएपछि नेपाल कानूनमा एक नयाँ आयाम थपिएको र सो ऐनको दफा ३ को उपदफा (१) मा सो ऐनको अनुसूची-१ मा लेखिएको कुनै मुद्दा चलाउन चाहने व्यक्तिले तत्सम्बन्धी अपराधबारे आफूसँग भएको वा आफूले देखेजानेसम्मको सबुत प्रमाण खुलाई नजिकको प्रहरी थाना वा चौकीमा लिखित दरखास्त वा मौखिक सूचना दिनुपर्ने व्यवस्था

रहेको थियो। सो ऐनलाई बिस्थापित गरी जारी सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐन, २०४९ को दफा ३ मा पनि सो ऐनको अनुसूचीमा लेखिएको कुनै अपराध भएको वा भइरहेको वा हुनलागेको छ भन्ने थाहा पाउने व्यक्तिले तत्सम्बन्धी अपराध बारे आफूसँग भएको वा आफूले देखेजानेसम्मको सबुत प्रमाण खुलाई यथाशीघ्र सो कुराको लिखित दरखास्त वा मौखिक सूचना नजिकको प्रहरी कार्यालयमा दिनुपर्ने व्यवस्था गरेको छ।

कसूरको सूचनाको प्रयोजन घटनाका तथ्यहरू कागजमा अभिलेख गर्ने मात्र होइन बरु यसको प्रयोजन अनुसन्धान प्रक्रियालाई गतिमा ल्याउनु रहेको हुन्छ। जाहेरी दरखास्त वा कसूरको सूचनाले अनुसन्धान सुरुआत गर्ने आधार सिर्जनागर्दछ। यस्तो सूचनाका आधारमा मात्रै न्यायिक निष्कर्षमा पुग्न सकिदैन। जाहेरी दरखास्तलाई अदालतले अन्य सङ्कलित प्रमाणको रोहमा परीक्षण नगरेसम्म वा अन्य प्रमाणहरूले समर्थन (Corroborate) नगरेसम्म त्यस्तो जाहेरी दरखास्त आफैँमा स्वतन्त्र प्रमाण हुन सक्तैन। अन्य प्रमाणबाट समर्थित नगरेसम्म जाहेरी दरखास्त केवल अपराध अनुसन्धानको क्रममा मात्र सहयोगी हुन सक्तछ। त्यसैले जाहेरी दरखास्तलाई अभियोग लगाइएको कुनै पनि व्यक्तिका विरुद्ध प्रमाणको रूपमा ग्रहण गर्नुपूर्व सो जाहेरी दरखास्तको न्यायिक परीक्षण त्यत्तिकै आवश्यक हुने भनी सर्वोच्च अदालतबाट सिद्धान्त प्रतिपादन भएको छ। यसैगरी फौजदारी मुद्दामा जाहेरी दरखास्त आफैँमा प्रमाण होइन, प्रमाण हुन सक्दैन केवल अपराध अनुसन्धानको आधार मात्र हुनसक्छ त्यसलाई स्वतन्त्र आधार प्रमाणहरूबाट पुष्टि भएको हुनुपर्छ भन्ने पनि नेपालको सर्वोच्च अदालतले सिद्धान्त प्रतिपादन गरेको छ।

अनुसूची-१ का कसूरमा सूचना

प्रस्तुत फौजदारी कार्यविधि संहितामा फौजदारी कसूर सम्बन्धी मुद्दालाई कार्यविधिगत प्रक्रियाको दृष्टिले चार वर्गमा विभाजन गरिएको छ। यस्तो विभाजन अनुसूची १ देखि ४ सम्मका ४ वटा अनुसूचीमा गरिएको छ। अनुसूची -१ मा गम्भीर प्रकृतिका सरकारवादी फौजदारी मुद्दाहरू रहेका छन्। यो व्यवस्था हाल प्रचलित सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐन, २०४९ को अनुसूची -१ को प्रहरी अधिकारीबाट अनुसन्धान भई सम्बन्धित सरकारी वकिलले अभियोग पत्र दायर गर्ने अवधारणामा नै आधारितछ। यो अनुसूची १ अन्तर्गतका मुद्दा वा कसूरको अनुसन्धान प्रहरीद्वारा हुन्छ र सम्बन्धित सरकारी वकिलले अभियोग पत्र दायर गर्छ।

प्रस्तुत संहितामा कसूरको सूचना सो सम्बन्धमा जानकारी भएको व्यक्तिले दिनुपर्ने विषय भएकाले कसूर भइसकेको वा कसूर हुँदै गरेको भन्ने बारेमा जुनसुकै व्यक्तिले कसूरको दरखास्त दिन सकिने व्यवस्था गरिएको छ। कुनै मुद्दा र खासगरी देवानी प्रकृतिका मुद्दा दायर गर्न हकद्वैया चाहिए जस्तो गरी कसूरको सूचना दिनका लागि कुनै व्यक्तिको हकद्वैया आवश्यक पर्दैन। अनुसूची- १ मा लेखिएको कुनै कसूर भएको वा भइरहेको छ भन्ने कुरा थाहा पाउने व्यक्तिले त्यस्तो कसूरका सम्बन्धमा आफूसँग भएको वा आफूले देखेजानेसम्मको सबुत प्रमाण खुलाई नजिकको प्रहरी कार्यालयमा सूचना दिन सकिने व्यवस्था गरिएको छ। कसूरको सूचना दिनु जुनसुकै व्यक्तिको जिम्मेवारी वा कर्तव्यको रूपमा संहिताले आत्मसात गरेको छ। कसूरको सूचना प्रत्यक्षदर्शीले नै दिनुपर्ने वा कसूरबाट पीडित भएका व्यक्तिले नै दिनुपर्ने कठोर व्यवस्था गरिएको छैन। कसूर गर्ने कसूरदार आफैँ र सो कसूरमा संलग्न अन्य व्यक्ति अर्थात् मतियारसमेतले पनि कसूरको सूचना दिन सक्छन्।

सूचना दिन सहज होस् भन्ने अभिप्रायले जाहेरी दरखास्तको ढाँचा अनुसूची-५ मा तोकिएको छ । सूचना दिने व्यक्तिले कसूर को कस्ले गरेको हो, निजको नाम लगायत निजको पहिचान हुनसक्ने विवरण, कसूर भएको वा भइरहेको स्थान, मिति र समय, कसूरसँग सम्बन्धित घटनाको विवरण, कसूरसँग सम्बन्धित कुनै सबुत प्रमाणहरू भए सोको विवरण र कसूरको प्रकृति अनुसार अन्य आवश्यक र सान्दर्भिक कुराहरू समेत कसूरको सूचनामा उल्लेख गर्नु आवश्यक हुन्छ ।

कसूरको सूचना कसूर घटित भएकै क्षेत्राधिकार रहेको प्रहरी कार्यालयमा दर्ता गराउनु पर्ने बाध्यात्मक व्यवस्था गरिएको छैन । यसको सट्टा नजिकको प्रहरी कार्यालयमा दिन सकिने लचिलो व्यवस्था गरिएको छ । अनुसन्धान गर्ने अधिकारक्षेत्र रहेको कतिपय प्रहरी कार्यालय टाढा रहनसक्ने, तर कसूर भएको स्थानको सो भन्दा नजिक अर्को प्रहरी कार्यालय पनि हुनसक्ने सम्भावना भएको र त्यसरी नजिकको प्रहरी कार्यालयमा सूचना दिन सूचनादातालाई सहज हुने तथा घटनास्थल तथा प्रमाणको संरक्षण पनि हुनसक्ने भएकाले नजिकको प्रहरी कार्यालयमा कसूरको सूचना दिन सकिने व्यवस्था गरिएको छ ।

लिखित जाहेरी दरखास्त वा मौखिक सूचना वा आधुनिक सूचना प्रविधिको उपलब्धिलाई दृष्टिगत गरी विद्युतीय माध्यमबाट कसूरको सूचना दिन सकिने व्यवस्था गरिएको छ । प्रचलित सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐन, २०४९ मा लिखित दरखास्त वा मौखिक सूचना दिन सकिने व्यवस्था भएपनि विद्युतीय माध्यमबाट सूचना दिन सकिने व्यवस्था रहेको छैन । यस संहिताले विद्युतीय माध्यमको सूचना दिन सकिने व्यवस्थालाई प्रवेश गराएको छ । विद्युतीय (इलेक्ट्रोनिक) कारोबार ऐन, २०६३ ले "विद्युतीय स्वरूप"/इलेक्ट्रोनिक फर्म भन्नाले कुनै चुम्बकीय, दृश्यगत, कम्प्युटरस्मरण वा अन्य त्यस्तै प्रकारका कुनै संयन्त्रको माध्यमबाट सिर्जनागरी सम्प्रेषण गरिएका, प्राप्त गरिएका वा जम्मा गरिएका सूचनाको स्वरूप सम्झनुपर्छ भनी परिभाषा गरेको छ । विज्ञान र प्रविधि तथा विद्युतीय कारोबारको बढ्दो प्रयोगको कारण विद्युतीय माध्यमबाट पनि सूचना दिन सकिने व्यवस्था प्रस्ताव गरिएको हो । यसबाट इमेल आदि माध्यमबाट पनि कसूरको सूचना दिनसकिने हुन्छ ।

कसूरको सूचना वा जाहेरी दरखास्त के कति समयमा दिने भनी निश्चित समयवाधि किटान गरिएको छैन । अपराधको प्रकृति, परिस्थिति र विभिन्न कारणले गर्दा कसूरको सूचना दिने कुराको समय किटानु व्यावहारिक नहुने भएकोले समय किटान नगरी यथाशीघ्र दिनुपर्ने व्यवस्था राखिएको छ । कसूरको सूचना जतिसक्थो चाँडो दिन सकेको खण्डमा कसूरदार र कसूरसँग सम्बन्धित दसी प्रमाणहरू प्राप्त गर्न सकिने, प्रमाणहरू लोप नहुने वा नमासिने, अनुसन्धान प्रभावकारी रूपमा सम्पन्न गरी दोषी पहिचान गर्न सहयोग पुग्ने भएकोले समय नकिटेको भएपनि यथाशीघ्र कसूरको सूचना दिनुपर्ने व्यवस्था गरिएको छ ।

सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐन, २०४९ मा पनि जाहेरीको समय किटान नगरी यथाशीघ्र भन्ने व्यवस्था नै रहेको छ । वारदातको रुपरेखाबारे वारदात हुनासाथ यथाशक्य चाँडो प्रतिवेदन भएमात्र घटनाको वस्तुस्थिति पत्ता लगाउन मद्दत हुन्छ । धेरै समयपछि प्रतिवेदन हुन्छ भने त्यो प्रतिवेदन अतिरञ्जित हुने सम्भावना हुन्छ । घटनाको तत्काल प्राप्त प्रतिवेदनले नै वारदातको वास्तविकता प्रतिबिम्बित गर्छ भनी सर्वोच्च अदालतबाट प्रतिपादित सिद्धान्त यद्यपि प्रयुक्त हुन्छ । यसै तथ्यलाई दृष्टिगत गरी संहिताले यथाशीघ्र जाहेरी वा कसूरको सूचना दिने व्यवस्था गरेको छ । ढिलो जाहेरी पर्दा जाहेरवालाले असत्य तथ्यहरू समावेश गर्ने वा कसैसँग रिसइवी साध्न सक्ने सम्भावनालाई

नकार्न सकिँदैन । तर घटना र वारदातलाई स्वतन्त्र प्रमाणहरूले पुष्टि गरिरहेका छन् तथा सार्वजनिक निकायका अभिलेखले समर्थन गरिरहेका छन् भने जाहेरीको ९ दिनको ढिलाई नै प्रतिवादीले सफाई पाउने आधार बन्न नसक्ने र जाहेरी दरखास्त यति समयभित्र दिनुपर्छ भनी सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐनमा तोकेको नदेखिने भनी सर्वोच्च अदालतबाट यस सम्बन्धमा सिद्धान्त कायमसमेत भएको छ । यसरी नै अर्को एक मुद्दामा वारदात घटेको एक महिनापछि परेको जाहेरी नै शङ्कास्पद देखिने भनी बोलेको पनि पाइन्छ । वस्तुतः जाहेरी दिने हदम्याद जस्तो समयवाधि नहुने भएकाले निश्चित समय किटान गर्न नसकिने हुन्छ । जाहेरी दरखास्तलाई मुद्दाको प्रकृति र अन्य प्रमाणहरूको प्रसङ्ग समेतका आधारमा हेरिनुपर्ने हुन्छ ।

कसूरको सूचना लिखित रूपमा नदिएर मौखिक रूपमा दिएमा सूचनादाताले दिएको अवस्थामा त्यस्तो सूचनालाई प्रहरी कर्मचारीले जाहेरी दरखास्तको ढाँचामा लेखी सूचना दिने व्यक्तिको दस्तखत गराउने व्यवस्था गरिएको छ । सबै सूचनादाताहरूले जाहेरी लिखित रूपमा दिन समर्थ नहुनसक्ने भएकाले तथा कसूरको सूचना दिने कुरालाई सरल र सहज बनाउनकालागि मौखिक रूपमा पनि सूचना दिन सक्ने व्यवस्था गरिएको हो । मौखिक रूपमा सूचनालाई लिपिबद्ध नगर्ने हो भने त्यसको आधारिकता पछि पुष्टि गर्न नसकिने भएकाले सूचनादाताको भनाईअनुसार प्रहरी कर्मचारी आफैँले लेखी सूचनादाताको सहीछाप गराउने व्यवस्था प्रस्ताव गरिएको छ । मौखिक सूचना प्राप्त भएमा त्यसलाई प्रहरीले लेखबद्ध गर्ने कुरा बाध्यात्मक रूपमा गर्नुपर्ने हुन्छ । फौजदारी कसूरको मौखिक रूपमा पनि सूचना दिनसक्ने व्यवस्था अन्य मुलुकमा पनि रहेको पाइन्छ । छिमेकी मुलुक भारतको फौजदारी कार्यविधि संहिता १९७३ को दफा १५४ मा र मोडल कोडको दफा ९२(३) मा पनि यस्तो व्यवस्था रहेको छ । यसका अतिरिक्त विद्युतीय माध्यमबाट प्राप्त भएको सूचनालाई अभिलेखका लागि सूचनालाई प्रिन्ट गरी प्रमाणित गरेर राख्नु उपयुक्त हुन्छ ।

कसूरको सूचना वा जाहेरी दरखास्त प्रहरी कार्यालयमा दिनका लागि त्यस्तो व्यक्ति आफैँ उपस्थित हुनुपर्ने बाध्यात्मक व्यवस्था गरिएको छैन । त्यस्तो व्यक्ति आफैँ उपस्थित भई सूचना वा दरखास्त दिन पनि सक्छ वा अरु कुनै व्यक्तिलाई पठाउन पनि सक्छ । त्यस्तो सूचना आफैँ उपस्थित भई वा अन्य व्यक्तिमार्फत पठाएकोमा प्रहरी कार्यालयबाट दर्ता गरी त्यस्तो व्यक्तिलाई भरपाई दिनुपर्छ । सूचना दर्ता गरेपछि भरपाई दिनुपर्ने कुरालाई अनिवार्य गरिएको छ । भरपाईको ढाँचा पनि अनुसूची-६ मा निर्दिष्ट गरिएको छ । यस्तो भरपाईमा दर्ता नं र दर्ता भएको मिति र दर्ता गर्ने प्रहरी कर्मचारीको नाम, पद समेतका विवरण उल्लेख गरी दस्तखत गर्नुपर्ने व्यवस्था समेत गरिएको छ ।

कसूरको सूचना प्रहरी कार्यालयमा लिखित जाहेरी दरखास्त वा मौखिक सूचना वा विद्युतीय माध्यमको सूचना प्राप्त नभई प्रहरीले अन्य कुनै स्रोत वा आफैँले प्राप्त गरेकोमा पनि अनुसन्धान गर्न सकिने व्यवस्था गरिएको छ । सरकारवादी हुने कसूरमा कसैको जाहेरी दरखास्त नपरेको भन्ने आधारमा कसूरको अनुसन्धान र तहकिकात गर्ने राज्यको दायित्वबाट विमुख हुन मिल्दैन । यसैले प्रहरीले लिखित जाहेरी दरखास्त वा मौखिक सूचना वा विद्युतीय माध्यमको सूचना प्राप्त नगरी अन्य कुनै स्रोतबाट वा आफैँले कसूरको सूचना प्राप्त वा जानकारी हासिल गरेको अवस्थामा जाहेरी दरखास्तका लागि अनुसूची-५ मा निर्दिष्ट गरिएको ढाँचामा उल्लेख भएका विवरणहरू खुलाई प्रहरी

३ लक्ष्मण राउत अहिर विरुद्ध श्री ५ को सरकार, ने.का.प. २०२६, नि. नं. ४८०, पृ. १४२

४ श्री ५ को सरकार विरुद्ध दले भाट, ने.का.प. २०४१, नि. नं. १९१६, पृ. १८४

५ Model code of Criminal procedure, United States Institute of Peace, Washington D. C., 2008

प्रतिवेदन तयार गर्नुपर्ने व्यवस्था गरिएको छ । कसैको जाहेरी वा सूचना नपरेको भएपनि कसूरको अनुसन्धान गरी दोषीलाई कानूनको दायरामा ल्याउनु नै यस व्यवस्थाको मर्म हो ।

नेपालको फौजदारी न्याय प्रशासनको सन्दर्भमा अपराध दर्ता गर्ने किताबलाई विगतमा १० नं डायरी भन्ने गरिन्थ्यो । प्रस्तुत संहिताले जाहेरी दरखास्त वा कसूरको सूचनालाई प्रहरी कार्यालयमा दर्ता गर्दा दर्ता गर्ने किताबको ढाँचा पनि निर्दिष्ट गरिएको छ । यस्तो ढाँचा अनुसूची-७ मा निर्दिष्ट गरिएको छ । यसमा दर्ता नम्बर, अपराधको किसिम, अनुसन्धान अधिकृत, घटनाको मिति र समय, जाहेरी दर्ता मिति र समय, घटनास्थलमा प्रहरी पुगेको मिति र समय, जाहेरवालाको नाम थर वतन, घटनाको छोट्करी विवरण, क्षतिको विवरण, पीडितको नाम थर, उमेर, लिङ्ग र पेसा, अभियुक्त वा शङ्कास्पद व्यक्तिको नामथर र हुलिया, पकाउ परेको अभियुक्तको विवरण, कसूर गर्दाको तरिका, कसूर गर्दा प्रयोग भएका साधनहरू, साक्षी एवम् वस्तुस्थिति मुचुल्काका व्यक्तिहरू, भौतिक सबुद प्रमाण, अनुसन्धान प्रतिवेदन पेस गरेको मिति, अनुसन्धान अधिकारीको प्रस्तावित राय, सरकारी वकिलबाट लगाइएको अभियोग र सोसँग सम्बन्धित कानून, हदम्याद, साक्षी परीक्षण भएको मिति, अदालतबाट भएको फैसला, पुनरावेदन गरे वा नगरेको र गरेकोमा मिति आदि विवरण उल्लेख गर्नुपर्ने गरी निर्दिष्ट गरिएको छ । प्रस्तुत दर्ता किताबमा केवल अपराधको सामान्य दर्ता मात्र नगरी कसूरको दर्ता भएको समयदेखि पुनरावेदनसम्मका सबै विवरण उल्लेख गर्ने व्यवस्था गरिएको छ । कुनै कसूरको सम्बन्धमा विवरणहरू अध्यावधिक गर्दै जाने गरी दर्ता किताबको तर्जुमा गरिएको छ । यो किताबबाट कुनै कसूरका सम्बन्धमा सुरुदेखि अन्तिमसम्मको विवरण जानकारी लिन सकियोस् भन्ने अभिप्रायले यो किताब बनाइएको हो । सरकारी मुद्दा सम्बन्धी नियमावली, २०५५ को अनुसूची-३ मा पनि अपराध दर्ता किताबको ढाँचा तोकिएको छ । तर यसमा अनुसन्धानको अवधिका तथ्यहरू मात्र उल्लेख गर्ने व्यवस्था रहेकोमा प्रस्तुत संहिताले सोभन्दा व्यापक व्यवस्था गरेको छ ।

अपराधको अनुसन्धान अधिकार प्राप्त अधिकारीद्वारा नै हुनुपर्छ । अधिकारक्षेत्रविहीन निकायबाट भएका अनुसन्धानले मान्यता पाउँदैन । तर अपराधको सूचना दिने सहजता र अपराधसँग सम्बन्धित सबुद प्रमाण र घटनास्थलको सुरक्षाका लागि अपराध अनुसन्धान गर्ने क्षेत्राधिकार नभएको प्रहरी कार्यालय नभएपनि नजिकको प्रहरी कार्यालयमा जाहेरी दरखास्त वा कसूरको सूचना दिन सकिने व्यवस्था गरिएको हुनाले अर्को प्रहरी कार्यालयले वा अनुसन्धान अधिकारीले अनुसन्धान गर्ने क्षेत्राधिकार रहेको कुनै कसूरको जाहेरी दरखास्त वा सूचना प्राप्त भएमा सो कसूरको अनुसन्धान गर्न अधिकार भएको अनुसन्धान अधिकारीसमक्ष जाहेरी दरखास्त वा सूचना पठाउनुपर्ने व्यवस्था गरिएको छ । यसैले अनुसन्धान गर्ने अधिकारीले आफ्नो अधिकार क्षेत्र रहे वा नरहेको कुरामा सर्वप्रथम ध्यान दिनुपर्छ । क्षेत्राधिकार भएको अनुसन्धान अधिकारीबाट मात्रै अनुसन्धान होस् भन्ने अभिप्रायले यो व्यवस्था प्रस्ताव गरिएको हो । सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐन, २०४९ को दफा ५ मा पनि यसैसँग मिल्दोजुल्दो व्यवस्था रहेको छ ।

अनुसूची-२ मा उल्लिखित कसूरको अनुसन्धान

प्रस्तुत संहिताको अनुसूची -२ मा नेपाल सरकार वादी हुने तर अनुसूची -१ मा समावेश नहुने मुद्दाहरू समावेश गरिएका छन् । यो अनुसूची अन्तर्गतका मुद्दामा अनुसन्धान गर्न वा मुद्दा दायर गर्न कानूनमा कुनै अधिकारी तोकिएकोमा सोही अधिकारीबाट र त्यस्तो अधिकारी नतोकिएकोमा

सम्बन्धित प्रमुख जिल्ला अधिकारी वा निजले तोकेको सोही कार्यालयको अधिकृतबाट अनुसन्धान गर्ने व्यवस्था प्रस्ताव गरिएको छ ।

प्रस्तुत संहिताको अनुसूची-२ मा उल्लिखित कसूरको सूचना दिन चाहने व्यक्तिले अनुसन्धान गर्न अधिकार प्राप्त कार्यालय वा अधिकारीसमक्ष सूचना दिन सकिने व्यवस्था गरिएको छ । तर कतिपय कारणले कसूरको सूचना सम्बन्धित कार्यालय वा अधिकारीसमक्ष दिन नसकिने अवस्था पर्न सक्छ । त्यस अवस्थामा नजिकको प्रहरी कार्यालयमा पनि कसूरको सूचना दिन सकिने व्यवस्था गरिएको छ ।

अनुसूची-२ का कसूरको सम्बन्धमा सूचना दिँदा पनि अनुसूची-५ को ढाँचामा नै सूचना दिने व्यवस्था गरिएको छ । सूचना दिने व्यक्तिले कसूर को कसले गरेको हो निजको नाम लगायत निजको पहिचान हुन सक्ने विवरण, कसूर भएको वा भइरहेको स्थान, मिति र समय, कसूरसँग सम्बन्धित घटनाको विवरण, कसूरसँग सम्बन्धित कुनै सबुद प्रमाणहरू भए सोको विवरण र कसूरको प्रकृति अनुसार अन्य आवश्यक र सान्दर्भिक कुराहरू समेत कसूरको सूचनामा उल्लेख गर्नुपर्ने लगायतका व्यवस्था पनि प्रस्ताव गरिएको छ ।

कसूरको सूचना प्राप्त भएपछि माथि अनुसूची-६ को ढाँचामा जाहेरी बुझेको भरपाई दिनुपर्छ । जाहेरी लिएपछि त्यसको निस्सा सम्बन्धित व्यक्तिलाई दिनुपर्छ भन्ने मान्यताका आधारमा यस किसिमको भरपाई दिने व्यवस्था गरिएको हो । आफूले दिएको सूचना दर्ता भयो भनी वैधानिक रूपमा आश्वस्त हुने अवस्था पनि यस किसिमको भरपाईले सिर्जनागर्दछ ।

कसूरको अनुसन्धान गर्न अधिकार प्राप्त सम्बन्धित कार्यालय वा अनुसन्धान अधिकारीसमक्ष तत्कालै कसूरको सूचना दर्ता गर्न सम्भव नभएको अवस्थामा त्यस्तो सूचना नजिकको प्रहरी कार्यालयमा दिन सकिने व्यवस्था गरिएको हुँदा सोअनुसार सम्बन्धित कार्यालय वा अधिकारीसमक्ष कसूरको सूचना दिन नसकिने अवस्था परी आफू समक्ष प्राप्त भएको कसूरको सूचनालाई त्यस्तो नजिकको प्रहरी कार्यालयले दर्ता गरी तीन दिन भित्र कारबाईका लागि सम्बन्धित कार्यालय वा अधिकारी समक्ष पठाउनुपर्ने व्यवस्था गरिएको छ । संहिताले आफूले अनुसन्धान गर्ने अधिकार नभएको वा प्रहरीले अनुसन्धान गर्ने अधिकार नभएको भएपनि सम्बन्धित कार्यालयमा दिन असम्भव रहेको अवस्थामा सूचनादातालाई सूचना दिन सहजता होस् भन्ने अभिप्रायबाट नजिकको प्रहरी कार्यालयमा पनि सूचना दिन सकिने व्यवस्था गरेको छ । यस्तो अवस्थामा त्यस्तो सूचना लिन प्रहरीले इन्कार गर्न हुँदैन । त्यस्तो सूचना यथासम्भव अनुसन्धान गर्ने अधिकार प्राप्त निकाय वा अधिकारीसमक्ष पुगोस् र शीघ्र अनुसन्धान प्रारम्भ होस् भनेर नै तीन दिनभित्र प्रहरीले आफू कहाँ पर्ने आएको कसूरको सूचना कारबाईका लागि सम्बन्धित कार्यालय वा अधिकारी समक्ष पठाउनु पर्ने बाध्यात्मक व्यवस्था पनि गरिएको छ ।

५. जाहेरी दरखास्त वा सूचना दर्ता नगरेमा उजुर गर्न सक्ने : (१) दफा ४ को उपदफा (१) बमोजिम दिइएको जाहेरी दरखास्त वा सूचना सम्बन्धित प्रहरी कार्यालयले दर्ता गर्न इन्कार गरेमा त्यस्तो जाहेरी दरखास्त वा सूचना गर्ने व्यक्तिले सो व्यहोरा खुलाई सम्बन्धित जिल्ला सरकारी वकिल कार्यालय वा त्यस्तो जाहेरी दरखास्त वा सूचना दर्ता गर्नुपर्ने प्रहरी कार्यालयभन्दा माथिल्लो तहको प्रहरी कार्यालयमा कसूरको जाहेरी दरखास्त वा सूचना सहित उजुर गर्न सक्नेछ ।

(२) उपदफा (१) बमोजिमको उजुर प्राप्त भएमा त्यस्तो सरकारी वकिल कार्यालय वा प्रहरी कार्यालयले सो कुराको अभिलेख राखी त्यस्तो जाहेरी दरखास्त वा सूचना आवश्यक कारबाईको लागि सम्बन्धित प्रहरी कार्यालयमा पठाउनु पर्नेछ ।

(३) उपदफा (२) बमोजिम प्राप्त हुन आएको जाहेरी दरखास्त वा सूचनालाई सम्बन्धित प्रहरी कार्यालयले दफा ४ को उपदफा (३) बमोजिम दर्ता गरी कारबाई गर्नुपर्नेछ ।

(४) दफा ४ को उपदफा (७) बमोजिमको सूचना दर्ता गर्न सो उपदफामा उल्लिखित कार्यालय वा अधिकारीले इन्कार गरेमा त्यस्तो सूचना दिने व्यक्तिले सोही व्यहोरा खुलाई कसूरको सूचना सहित सम्बन्धित जिल्लाका प्रमुख जिल्ला अधिकारी समक्ष उजुर दिन सक्नेछ ।

तर प्रमुख जिल्ला अधिकारी नै अनुसन्धान अधिकारी तोकिएको रहेछ र निजले त्यस्तो सूचना दर्ता गर्न इन्कार गरेमा सम्बन्धित क्षेत्रीय प्रशासक वा गृह मन्त्रालयमा त्यस्तो उजुर दिन सकिनेछ ।

(५) उपदफा (४) बमोजिम उजुर प्राप्त भएमा सम्बन्धित प्रमुख जिल्ला अधिकारी, क्षेत्रीय प्रशासक वा गृह मन्त्रालयले तीन दिनभित्र सूचना दर्ता गर्ने नगर्ने निर्णय गरी सम्बन्धित कार्यालयलाई सो बमोजिम गर्न वा गराउन निर्देशन दिनुपर्नेछ ।

(६) उपदफा (५) बमोजिमको निर्देशन प्राप्त भएपछि सम्बन्धित कार्यालय वा अधिकारीले सो निर्देशन अनुसारको कारबाई गर्नुपर्नेछ ।

टिप्पणी

अनुसूची-१ का कसूरको जाहेरीका सम्बन्धमा

कतिपय अवस्थामा जाहेरी दरखास्त वा कसूरको सूचना दर्ता गर्नुपर्ने सम्बन्धित प्रहरी कार्यालयबाट दर्ता गर्न इन्कार गर्ने गरेको पनि यदाकदा पाइन्छ । सम्बन्धित प्रहरी कार्यालयबाट जाहेरी दरखास्त दर्ता गर्न इन्कार गरेको अवस्थामा त्यस्तो जाहेरी दरखास्त दर्ता गरिपाउन सम्बन्धित जिल्ला सरकारी वकिल कार्यालय वा सो जाहेरी दरखास्त वा कसूरको सूचना दर्ता गर्नुपर्ने प्रहरी कार्यालयभन्दा माथिल्लो प्रहरी कार्यालयमा उजूरी गर्न सकिने व्यवस्था गरिएको छ । यस व्यवस्थाबाट प्रहरीले कसूरको सूचना दर्ता गरी दिएन भन्ने सिकायत वा गुनासो रहन नसक्ने अवस्था सिर्जनाहुन्छ । मूलतः कुनै पनि कसूर सम्बन्धी सूचना औचित्यका आधारमा दर्ता गर्ने वा नगर्ने भन्दा पनि कसूर सम्बन्धी प्रत्येक सूचना दर्ता गरी तथ्य र प्रमाणका आधारमा कारबाई चलाउने वा तामेलीमा राख्ने भन्ने मान्यतालाई आत्मसात् गरी यो व्यवस्था प्रस्ताव गरिएको हो । यस व्यवस्थाले प्रहरीलाई जाहेरी दरखास्त दर्ता गर्ने वा नगर्ने स्वविवेकीय अधिकार प्रदान नगरी आफूसमक्ष प्राप्त हुन आएको जाहेरी दरखास्त अनिवार्य रूपमा दर्ता गर्नुपर्ने बाध्यात्मक व्यवस्था प्रस्ताव गरिएको छ ।

सम्बन्धित प्रहरी कर्मचारीले जाहेरी दरखास्त दर्ता गर्न इन्कार गरिएको अवस्थामा सो प्रहरीको सुपरीवेक्षण गर्ने प्रहरीसमक्ष सो जाहेरी प्रस्तुत गर्न सकिने र सो प्रहरी सूचनामा उल्लेख गरिएको अपराध घटित भएको कुरामा सन्तुष्ट भएमा आफैँ अनुसन्धान गर्न वा मातहतका कुनै पनि प्रहरी अधिकृत मार्फत अनुसन्धान गर्न निर्देशन दिन सक्ने व्यवस्था भारतीय फौजदारी कार्यविधि संहिता, १९७३ को दफा १५४ को उपदफा (३) मा गरिएको पाइन्छ ।

सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐन, २०१७ र सरकारी मुद्दा सम्बन्धी नियमावली, २०१८ मा प्रहरीले

जाहेरी दरखास्त दर्ता गर्न इन्कार गरेमा के गर्ने भन्ने कानूनी व्यवस्था रहेको थिएन । सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐन, २०४९ को दफा ३ को उपदफा (५) मा सम्बन्धित प्रहरी कर्मचारीले अपराधको सूचना दर्ता गर्न इन्कार गरेमा अपराधको सूचना गर्ने व्यक्तिले सो कुरा खुलाई सम्बन्धित प्रमुख जिल्ला अधिकारी वा त्यसरी अपराधको सूचना दर्ता गर्नुपर्ने प्रहरी कार्यालयभन्दा माथिल्लो प्रहरी कार्यालयमा अपराधको सूचना दिन सक्ने व्यवस्था छ । त्यसरी सूचना प्राप्त गर्ने प्रमुख जिल्ला अधिकारी वा प्रहरी कार्यालयका प्रहरी कर्मचारीले सो कुराको अभिलेख राखी आवश्यक निर्देशनसहित लिखित रूपमा त्यस्तो अपराधको सूचना आवश्यक कारबाईको लागि सम्बन्धित प्रहरी कार्यालयमा पठाउनु पर्ने व्यवस्था रहेको छ । फौजदारी कार्यविधि संहिताको प्रस्तुत व्यवस्था सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐन, २०४९ ले गरेको व्यवस्थाको निरन्तरताको रूपमा लिन सकिन्छ । तर सो ऐनले सम्बन्धित प्रहरी कर्मचारीले अपराधको सूचना दर्ता गर्न इन्कार गरेमा प्रमुख जिल्ला अधिकारी वा अपराधको सूचना दर्ता गर्नुपर्ने प्रहरी कार्यालयभन्दा माथिल्लो प्रहरी कार्यालयमा अपराधको सूचना दिन सकिने व्यवस्था गरेकोमा प्रस्तुत संहिताले अभियोजन कार्यालयको रूपमा रहेको सम्बन्धित जिल्ला सरकारी वकिल कार्यालय वा त्यस्तो जाहेरी दरखास्त वा सूचना दर्ता गर्नुपर्ने प्रहरी कार्यालयभन्दा माथिल्लो तहको प्रहरी कार्यालयमा कसूरको दरखास्त वा सूचनासहित उजुर गर्न सकिने व्यवस्था प्रस्ताव गरिएको छ ।

कसूरको अभियोजन सरकारी वकिलले गर्ने तथा कसूरको अनुसन्धानका सन्दर्भमा अनुसन्धान अधिकारीलाई सरकारी वकिलले निर्देशन दिन सक्ने समेत अधिकार वा जिम्मेवारी प्राप्त गरेको सरकारी वकिलको कसूरको अनुसन्धानमा महत्वपूर्ण भूमिका हुने भएकाले जाहेरी दरखास्त दर्ता गर्न इन्कार गरेको अवस्थामा जिल्ला सरकारी वकिल कार्यालयमा उजुरी दिनसकिने कानूनी व्यवस्थाको अभाव महशुस गरिदै आएकोमा प्रस्तुत व्यवस्थाले सो अभावलाई सम्बोधन गरेको छ । साथै माथिल्लो प्रहरी कार्यालय वा प्रमुख जिल्ला अधिकारीबाट जाहेरी दर्ता गर्न इन्कार गर्ने प्रहरी कार्यालय विरुद्ध प्राप्त हुने सूचनाहरू दर्ता गर्न निर्देशन दिने गरी व्यवहारमा राम्रो अभ्यास हुन सकेको छैन । फलतः जाहेरी दर्ता गर्नका लागि पीडित पक्षले सर्वोच्च अदालत तथा पुनरावेदन अदालतको रिट क्षेत्राधिकार अन्तर्गत कैयौं निवेदनहरू पर्ने गरेका छन् । यसरी परेका रिटहरूमा अदालतबाट अनुसन्धान गर्न परमादेशका आदेशहरू जारी हुने गरेको पृष्ठभूमिमा जाहेरी दरखास्त दर्ता गर्न अदालत समक्ष नै पुग्नुपर्ने अवस्था सिर्जनाहुन नदिने पनि प्रस्तुत व्यवस्थाको अभिष्ट रहेको छ ।

अपराध अख्तियार दुरुपयोगबाट पीडितका लागि स.रा.संघबाट पारीत न्यायसम्बन्धी आधार भूत सिद्धान्तको घोषणापत्र, १९८५ ले पीडितले भोग्नुपरेको क्षतिका निमित्त राष्ट्रिय कानूनले व्यवस्था गरेअनुसार निजहरूलाई न्यायको संयन्त्र र तदारुकतापूर्वक पुनरुद्धारको पहुँच पाउने हक हुने र पीडितलाई छिटोछरीतो, स्वच्छ, कम खर्चिलो र सुलभ औपचारिक तथा अनौपचारिक प्रक्रियाको माध्यमबाट पुनरुद्धार प्राप्त गर्न सक्षम तुल्याउन आवश्यकता अनुसार न्यायिक तथा प्रशासनिक संयन्त्रहरू स्थापना र सुदृढ गरिनु पर्ने व्यवस्था गरेको सन्दर्भमा पीडितको न्यायमा सहज पहुँचको व्यावहारिक सहजता समेतका लागि पनि सरकारी वकिलसमक्ष जाहेरी दर्ता गर्न इन्कार गरेकोमा

६ यस सम्बन्धमा देहायवर्माजिमका आदेश जारी भएका छन् :

मञ्जु भट्ट विरुद्ध जि.स.व.का. दाङ समेत, सबत २०५५ सालको रिट नं ३३६९, नि. मिति २०६२ ।७ ।२ : रिट निर्वाधिकाले दर्ता गर्न ल्याएको जाहेरी दरखास्त कानून बर्माजिम दर्ता गरी सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐन, २०४९ बर्माजिम अनुसन्धान गर्नु भनी विपक्षीहरूका नाममा परमादेशको आदेश जारी हुने । विसुं सुनारनी विरुद्ध प्रमुख जिल्ला अधिकारी रोल्या स.अ. बुलेटिन २०५१ पूर्णाङ्क ७०, पृ १३ : रिट निवेदकले आफ्नो छोराको मृत्यु सम्बन्धमा निवेदन दिएकोमा हालसम्म कारबाई नचलेको भन्ने दाबी अनुसारकोप्रतिवादीलाई पक्राउ गरी अनुसन्धान तहकिककात भएको भन्ने नदेखिँदा यस सम्बन्धमा महान्यायाधिवक्ताको ध्यानाकर्षण गराई निवेदिकाको जाहेरीअनुसारका काम कारबाई यथाशीघ्र गर्नु भनी परमादेश जारी हुने ।

उजुर गर्न सकिने व्यवस्था प्रस्ताव गरिएको हो ।

जाहेरी दरखास्त वा कसूरको सूचना दर्ता गर्नुपर्ने प्रहरीले दर्ता गर्न इन्कार गरेकोमा जिल्ला सरकारी वकिल कार्यालय वा माथिल्लो तहको प्रहरी कार्यालयमा जाहेरी दरखास्त वा कसूरको सूचना दर्ता नगरेको उजुर प्राप्त भएमा सो कुराको अभिलेख राखी सो जाहेरी दरखास्त सम्बन्धित अनुसन्धान गर्न अधिकार प्राप्त प्रहरी कार्यालयमा आवश्यक कारबाईका लागि पठाउनु पर्ने गरी व्यवस्था गरिएको छ । कसूरको सूचना वा जाहेरी दरखास्तलाई अनुसन्धान प्रक्रियामा लैजानु पर्छ भन्ने मान्यताका आधारमा यो व्यवस्था प्रस्ताव गरिएको हो । संहिताको प्रस्तुत व्यवस्थाले जिल्ला सरकारी वकिल कार्यालय वा माथिल्लो तहको प्रहरी कार्यालयलाई उजुरी उपर कारबाईको लागि निर्देशन दिने वा नदिने भन्ने स्वविवेकीय अधिकार प्रदान नगरी प्राप्त उजुरी उपर कारबाईका लागि अनिवार्य रूपमा सम्बन्धित प्रहरी कार्यालयमा पठाउनु पर्ने व्यवस्था गरेको छ । आफ्नो कार्यालयमा प्राप्त भएको उजुरीको अभिलेख व्यवस्थित रूपमा रहोस भन्ने पनि प्रस्तुत कानूनी व्यवस्थाको मर्म रहेको छ । प्रस्तुत व्यवस्था सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐन, २०४९ मा रहेको व्यवस्थाकै निरन्तरता हो ।

सम्बन्धित प्रहरीले जाहेरी दरखास्त दर्ता नगरेकोमा जिल्ला सरकारी वकिल कार्यालय वा माथिल्लो तहको प्रहरी कार्यालयमा उजुर परी सो कार्यालयबाट प्राप्त भएको जाहेरी दरखास्तलाई दर्ता गरी कारबाई गर्नु पर्ने प्रस्तुत कार्यविधिमा व्यवस्था गरिएको छ । यस किसिमको व्यवस्था पनि सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐन, २०४९ को दफा ३ को उपदफा (६) मा पनि रहेको छ । सो व्यवस्थामा दर्ता गर्नु पर्ने सम्म उल्लेख भएकोमा प्रस्तुत संहिताले सो भन्दा अझै स्पष्ट रूपमा त्यसरी प्राप्त भएको जाहेरी दरखास्त दर्ता गरी कारबाई गर्नु पर्ने व्यवस्था गरिएको छ । जाहेरी दरखास्तलाई अनिवार्य रूपमा दर्ता गरी प्रचलित कानून बमोजिमको प्रक्रिया अधि बढाउनु पर्ने मान्यताका आधारमा प्रस्तुत व्यवस्था गरिएको हो । यस्तो जाहेरी दरखास्त पनि संहिताको अनुसूची-७ को ढाँचामा नै दर्ता गर्नुपर्ने गरी व्यवस्था गरिएको छ ।

अनुसूची-२ को कसूरका सम्बन्धमा

अनुसूची-२ मा उल्लिखित कसूरको सूचना दिन चाहने व्यक्तिले अनुसन्धान गर्न अधिकार प्राप्त कार्यालय वा अधिकारीसमक्ष सूचना दिन सकिने व्यवस्था गरिएको छ । तर सो कार्यालय वा अधिकारीबाट दर्ता गर्न इन्कार गरेको अवस्थामा सूचना दिने व्यक्तिले सोही व्यहोरा खुलाई कसूरको सूचनासहित सम्बन्धित प्रमुख जिल्ला अधिकारी समक्ष उजुर दिन सकिने व्यवस्था गरिएको छ । वस्तुतः अनुसन्धान गर्न अधिकार प्राप्त अधिकारी वा कार्यालयबाट कसूरको सूचना दर्ता गर्न इन्कार गरिएको त्यसमा पुनरावलोकन गर्ने संयन्त्र बनाई सो इन्कारी ठिक वा बेठिक भनी हेर्न सकियोस् र बेठिक भएको अवस्थामा त्यसलाई सच्याउन सकियो भन्ने मान्यताका आधारमा संहिताले प्रस्तुत व्यवस्था गरेको हो । प्रमुख जिल्ला अधिकारीले नै अनुसन्धान गर्ने कसूर रहेछ भने क्षेत्रीय प्रशासक वा गृह मन्त्रालयमा उजुरी दिन सकिने व्यवस्था गरिएको छ । आफैँले कसूरको सूचना दर्ता नगरेकोमा आफैँसमक्ष उजुर आउनुको सैद्धान्तिक र व्यावहारिक रूपमा समेत नमिल्ने र औचित्यपूर्ण समेत नहुने भएकाले यस किसिमको प्रतिबन्धात्मक व्यवस्था गरिएको हो । क्षेत्रीय प्रशासक वा गृह मन्त्रालय समक्ष उजुरी दिन सकिने व्यवस्था नयाँ भए पनि कसूरको सूचना दर्ता नभएमा माथिल्लो प्रहरी कार्यालयमा सूचना दिन सकिने गरी नेपालको कानूनमा आत्मसात गरिएको व्यवस्थाको मर्मलाई नै यसले अङ्गीकार गरेको छ ।

सम्बन्धित अनुसन्धान गर्ने कार्यालय वा अधिकारीबाट सूचना दर्ता गर्न इन्कार गरी प्रमुख जिल्ला अधिकारी वा क्षेत्रीय प्रशासक वा गृह मन्त्रालयमा उजुर प्राप्त भएमा सो सूचना दर्ता गर्ने वा नगर्ने सम्बन्धमा तीन दिनभित्र निर्णय गरी सम्बन्धित कार्यालयलाई सो बमोजिम गर्न वा गराउनु निर्देशन दिनुपर्ने गरी व्यवस्था गरिएको छ । अनुसूची-१ को मुद्दामा जाहेरी दरखास्त अनिवार्य दर्ता गराउनु पर्ने व्यवस्था गरिएकोमा प्रस्तुत व्यवस्था भने त्यस्तो अनिवार्यता गरिएको छैन । प्राप्त उजुरीलाई दर्ता गर्ने वा नगर्ने निर्णय गर्ने अधिकार प्रमुख जिल्ला अधिकारी वा क्षेत्रीय प्रशासक वा गृह मन्त्रालयलाई प्रदान गरिएको भएपनि त्यस्तो निर्णय गर्दा आधार, कारण खुलेको र वस्तुनिष्ठ रूपमा निर्णय भएको हुनुपर्छ । निर्णय गर्ने अधिकारीले आत्मनिष्ठ रूपमा दर्ता गर्ने नगर्ने निर्णय गर्न नहुने मान्यताको भने अनुसरण गर्नुपर्ने हुन्छ ।

६. प्रमाण लोप वा नाश हुन नदिन र कसूर गर्ने व्यक्ति उम्कन नपाउने व्यवस्था गर्ने : (१) कुनै प्रहरी कार्यालय वा प्रहरी कर्मचारीले अनुसूची -१ मा उल्लिखित कुनै कसूर भएको वा भइरहेको जानकारी पाएमा कसूरदारलाई कसूर गर्नबाट रोक्ने वा कसूरसँग सम्बन्धित कुनै प्रमाण लोप वा नाश हुन नदिने र कसूर गर्ने व्यक्ति भाग्न उम्कन नपाउने आवश्यक र प्रभावकारी व्यवस्था निजले यथाशीघ्र गर्नुपर्नेछ ।

(२) उपदफा (१) बमोजिम तत्कालै कारबाई नगरेमा कसूरसँग सम्बन्धित कुनै प्रमाण लोप वा नाश हुने वा कसूर गर्ने व्यक्ति भाग्ने, उम्कने सम्भावना भएमा त्यस्तो प्रहरी कार्यालय वा कर्मचारीले आवश्यकता अनुसार अर्को प्रहरी कार्यालयको क्षेत्रमा समेत गई आवश्यक कारबाई गर्न सक्नेछ ।

(३) उपदफा (२) बमोजिम अर्को प्रहरी कार्यालयको क्षेत्रमा गई कुनै कारबाई गर्नुपर्ने भएमा त्यस्तो कार्यालय वा कर्मचारीले सोको जानकारी सम्बन्धित प्रहरी कार्यालय वा निकाय तथा आफूभन्दा माथिल्लो प्रहरी कार्यालयलाई दिनुपर्ने छ ।

(४) अनुसूची-२ मा उल्लिखित कुनै कसूर भएको वा भइरहेको जानकारी कसैको सूचना वा सम्बन्धित अधिकारीले आफैँले कुनै स्रोतबाट पाएमा त्यस्तो अधिकारीले उपदफा (१) वा (२) बमोजिमको कारबाई गर्नुपर्नेछ ।

तर त्यस्तो कसूरको सूचना सम्बन्धित प्रहरी कर्मचारीले थाहा पाएको र सम्बन्धित अनुसन्धान अधिकारी तत्काल उपलब्ध नभएमा निजले त्यस्तो कसूरको सम्बन्धमा उपदफा (१) मा उल्लिखित कारबाई गरी त्यस्तो कसूर गर्ने व्यक्ति पक्राउ भएको भए त्यस्तो व्यक्तिसहित कारबाईको विवरण त्यस्तो अधिकारीसमक्ष पठाउनु पर्नेछ ।

(५) प्रहरी कर्मचारी वा अनुसन्धान अधिकारीले कसूरसँग सम्बन्धित कुनै प्रमाण लोप वा नाश हुन नदिन वा कसूरदारलाई पक्राउ गर्न कुनै निकाय, अधिकारी वा व्यक्तिसँग मद्दत माग्न सक्नेछ र त्यस्तो मद्दत मागेमा आवश्यक मद्दत दिनु त्यस्तो निकाय, अधिकारी वा व्यक्तिको कर्तव्य हुनेछ ।

(६) प्रहरी कर्मचारीले कुनै कसूर भएको वा भइरहेको छ भन्ने जानकारी वा सूचना वा सुराक पाई सुराक लिन गएका बखत वा आफ्नो उपस्थितिमा त्यस्तो कसूर भएमा त्यस्तो कसूर गर्ने व्यक्तिलाई तुरुन्त पक्राउ गरी वा पक्राउ हुन नसक्ने अवस्थामा कसूरसँग सम्बन्धित दसीको मालसामान र अन्य कुनै प्रमाण वा वस्तु फेला परेमा त्यस्तो प्रमाण वा वस्तुसमेत

घटनास्थलमा उपलब्ध कसूर भएको देखने व्यक्तिहरू कोही भए निजहरूको रोहबरमा आफ्नो कब्जामा लिई आवश्यकता अनुसार मुचुल्का खडा गर्नुपर्नेछ ।

(७) उपदफा (६) बमोजिम मुचुल्का खडा गर्ने कार्य सम्पन्न नभएसम्म त्यस्तो वस्तु, स्थान वा घटना स्थलको अवस्थालाई यथास्थितिमा सुरक्षित राख्नु पर्दछ ।

(८) उपदफा (६) बमोजिम प्राप्त भएको दसीको मालसामान र कसूरसँग सम्बन्धित प्रमाण वा वस्तु तत्काल आफ्नो जिम्मा वा कब्जामा लिन नसकिने अवस्था रहेछ भने त्यस्तो चीज वा वस्तुलाई सुरक्षितसाथ राख्नको निमित्त सम्बन्धित प्रहरी कर्मचारीले स्थानीय निकाय वा कार्यालयलाई अनुरोध गर्न सक्नेछ, र त्यसरी अनुरोध गरिएमा सम्बन्धित स्थानीय निकाय वा कार्यालयले पनि त्यस्तो मालसामान वा प्रमाण जिम्मा लिई सोको भरपाई दिनुपर्नेछ ।

तर कसूरसँग सम्बन्धित नभएको वस्तु सम्बन्धित व्यक्तिलाई तत्काल फिर्ता गर्नुपर्नेछ ।

टिप्पणी

अपराध हुन नदिइ राज्य र समाजमा शान्ति र व्यवस्था कायम गर्नु कुनै पनि सभ्य र लोकतान्त्रिक राज्यको एक आदर्श हो । अपराध भइसकेकोमा पनि त्यसको उपयुक्त किसिमले अनुसन्धान गरी पीडकलाई कानूनको दायरामा ल्याई दण्ड दिलाउने र पीडितलाई न्याय प्रदान गर्नुपर्ने राज्यको प्रारम्भिक दायित्वभित्रको विषय हो । यसैले कुनै कसूर भइसकेको वा कसूर भइरहेको बारे जाहेरी दरखास्त वा जुन सुकै किसिमले कसूरको सूचना प्राप्त भएपछि सो सूचना बमोजिम, कसूर भइसकेकोमा कसूरसँग सम्बन्धित प्रमाणहरू नष्ट हुन नदिन तथा कसूर गर्ने व्यक्ति भाग्न उम्कन नपाउने अवस्था सिर्जनागर्नु अनुसन्धान अधिकारीको पहिलो जिम्मेवारी हुन्छ र तत्सम्बन्धमा तत्कालै कारबाई प्रारम्भ गर्नुपर्ने हुन्छ । यसरी नै कसूर भइरहेकोमा कसूर गर्नबाट रोक्नु पनि प्रहरी कर्मचारीको प्रारम्भिक दायित्व हुन्छ ।

अपराधको पहिचान गर्नु र अपराध हुने कामलाई रोक्नु तथा कसूरदारलाई न्यायको घेरामा ल्याउनु प्रहरी कर्मचारीको कर्तव्य मानिन्छ । यसका लागि कसूरसँग सम्बन्धित सबुद प्रमाणहरू सबुद हालतमा राख्न सक्नुपर्छ अर्थात् प्रमाणहरू लोप हुनसक्ने वा कसूरदार भाग्न सक्ने कुरालाई रोक्नुपर्ने हुन्छ । अन्यथा दोषीलाई न्यायको कठघरामा ल्याउने उद्देश्य सफल हुन सक्तैन । यही मान्यताका आधारमा अनुसूची -१ मा उल्लिखित कसूरका सम्बन्धमा कसूर भएको वा भइरहेको जानकारी पाएमा कसूर गर्नबाट रोक्ने वा कसूरसँग सम्बन्धित कुनै प्रमाण लोप हुन वा नाश हुन नदिने र कसूर गर्ने व्यक्ति भाग्न उम्कन पाउन नसक्ने आवश्यक र प्रभावकारी व्यवस्था प्रहरीले गर्नुपर्ने व्यवस्था गरिएको छ ।

प्रमाण लोप वा नाश हुन नदिन र कसूर गर्ने व्यक्ति उम्कन नपाउने गरी भएको यो व्यवस्था नेपालमा प्रस्तुत संहिताभन्दा अधिदेखि प्रचलनमा छ । सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐन, २०४९ को दफा ४ मा यससँग मिल्दोजुल्दो व्यवस्था रहेको छ । भारतीय कार्यविधि संहिता, १९७३ को दफा १४९ मा प्रत्येक प्रहरी कर्मचारीलाई विना वारेन्ट पक्राउ गर्न पाइने अपराध रोकथामका गर्न वा त्यस्तो अपराध गर्न लागेको व्यक्तिलाई पक्राउ गर्न सकिने व्यवस्था गरेको छ । भारतको यो व्यवस्था धेरै बृहत देखिन्छ । तर सोही संहिताको दफा १५१ ले यसरी पक्राउ गरेको व्यक्तिलाई २४ घण्टाभन्दा बढी हिरासतमा राख्न नसकिने व्यवस्था पनि छ ।

सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐन, २०४९ बमोजिम अपराध भएको, भइरहेको वा हुन लागेको अवस्थामा अपराधलाई रोक्ने, प्रमाण लोप हुन नदिने र अपराधी भाग्न उम्कन नपाउने व्यवस्था

गरिएकोमा प्रस्तुत संहितामा अपराध भइसकेको वा अपराध भइरहेको दुईवटा अवस्थामात्र उल्लेख भएको देखिन्छ । कसूर हुँदैछ भन्ने पूर्व सूचनाका आधारमा भारतमा जस्तो हामी कहाँ प्रस्तुत संहिताले पक्राउ गर्न सकिने व्यवस्था व्यवस्थित गरेको देखिँदैन । तर कतिपय अन्य कानूनमा कसूर हुन लागेको जानकारी पाएमा कारबाई गर्न सक्ने व्यवस्था रहेको पाइन्छ । उदाहरणका लागि मानव बेचबिखन तथा ओसारपसार ऐन, २०६४ को दफा ७ लाई लिन सकिन्छ । साथै, प्रहरी ऐन, २०१२ को दफा १५ को खण्ड (ग) बमोजिम अपराधको रोकथाम गर्नु प्रहरी कर्मचारीको कर्तव्य हुनेछ भने दफा १७ को खण्ड (ख) बमोजिम ३ वर्षभन्दा बढी कैद हुन सक्ने अपराध गर्न लागेको अवस्थामा पक्राउ गर्न सकिने व्यवस्था रहेको छ ।

कसूर भइरहेको वा कसूर हुन लागेको अवस्थामा सो भइरहेको कसूर रोक्ने वा कसूर हुन नदिने आवश्यक र प्रभावकारी व्यवस्था गर्ने भन्ने विधायिकाले व्यवस्था गरेको भएपनि के कस्तो व्यवस्था भनी उल्लेख नभएकोले यसको जिम्मा प्रहरीलाई नै निक्कौल गर्न दिएको छ । त्यसैले प्रहरी कर्मचारीले यस सम्बन्धमा प्रत्येक कसूरको अवस्था र परिस्थिति अनुसारका उपायहरू अवलम्बन गरी कसूरको रोकथाम, प्रमाण लोप हुन नदिने आवश्यक व्यवस्था र कसूरदार भाग्न उम्कन नपाउने अवस्था सिर्जनागर्नुपर्ने हुन्छ ।

अपराध वा कसूरका प्रकृति फरक हुने भएकाले प्रमाणको अवस्था पनि भिन्न हुन्छन् । यसैले प्रमाणको लोप वा नाश हुन नदिने वा अपराध रोकथाम गर्ने विषयमा निरपेक्ष व्यवस्था नगरी विधायिकाले आवश्यक र प्रभावकारी व्यवस्था गर्ने व्यवस्था गरेको छ । यस्तो व्यवस्था ढिलो भएमा प्रमाण लोप हुने वा कसूर गर्ने व्यक्ति भागी सक्ने हुनाले यथाशीघ्र गर्न पनि संहिताले प्रहरी कर्मचारीलाई निर्देश गरेको छ ।

कसूरको अनुसन्धानको काम गर्दा जुन क्षेत्रमा कसूर भएको हो सोही क्षेत्रको प्रहरी कर्मचारीले मात्र कसूरको अनुसन्धान गर्नुपर्ने हुन्छ । तर प्रमाणको लोप हुन नदिन तथा कसूर गर्ने व्यक्तिलाई भाग्न उम्कन नदिन तत्काल कारबाई गर्नुपर्ने अवस्थामा अर्को कार्यालयको क्षेत्रमा समेत गई प्रहरीले कारबाई गर्नुपर्ने अवस्था आउँछ । यसैले तत्कालै कारबाई नगरेमा कसूरसँग सम्बन्धित कुनै प्रमाण लोप वा नाश हुने वा कसूर गर्ने व्यक्ति भाग्ने, उम्कने सम्भावना भएमा त्यस्तो प्रहरी कार्यालय वा कर्मचारीले आवश्यकता अनुसार अर्को प्रहरी कार्यालयको क्षेत्रमा समेत गई आवश्यक कारबाई गर्न सक्ने व्यवस्था संहितामा प्रस्ताव गरिएको छ । प्रस्तुत व्यवस्था गर्नुको उद्देश्य क्षेत्राधिकार अभावको कारणबाट तत्काल कारबाई नगरेमा कसूरसँग सम्बन्धित दसी प्रमाण लोप हुने वा नाश हुने सम्भावनालाई सम्बोधन गर्न सकियोस् र अर्को प्रहरी कार्यालयको क्षेत्रमा समेत गई प्रहरीले कारबाई गर्न क्षेत्राधिकारको कारणबाट अनुसन्धान गर्न बाधा नपरोस् भन्ने नै हो । प्रस्तुत व्यवस्था नेपालको लागि नौलो नभई विगतदेखि नै अभ्यास भइरहेको छ । सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐन, २०४९ को दफा ४ मा पनि यस्तै व्यवस्था रहेको छ ।

संहिताले अर्को प्रहरी कार्यालयको क्षेत्रमा गई कुनै कारबाई गर्नुपर्ने भएमा त्यस्तो कार्यालय वा कर्मचारीले सोको जानकारी सम्बन्धित प्रहरी कार्यालय वा निकाय तथा आफूभन्दा माथिल्लो प्रहरी कार्यालयलाई दिनुपर्ने समेत व्यवस्था गरेको छ । बाध्यात्मक परिस्थितिमा अर्को प्रहरी कार्यालयको क्षेत्राधिकारमा कारबाई गर्नुपर्ने भएपनि सो व्यवस्थाको दुरुपयोग नहोस् र आफूखुसी जानकारी नदिई जान नपाओस् भनी प्रस्तुत व्यवस्था गरिएको हो । यस व्यवस्थाले क्षेत्राधिकार नभएको क्षेत्रमा भएको कसूरको कारबाई गरेको कुरा सम्बन्धित निकाय र माथिल्लो निकायमा पनि जानकारी होस् भन्ने अभिप्राय पनि हो ।

संहिताको अनुसूची-२ मा उल्लिखित कसूरका सम्बन्धमा पनि कुनै कसूर भएको वा भइरहेको जानकारी कसैको सूचना वा सम्बन्धित अधिकारीले आफैले कुनै स्रोतबाट पाएमा त्यस्तो अधिकारीले कसूरदारलाई कसूर गर्नबाट रोक्ने वा कसूरसँग सम्बन्धित कुनै प्रमाण लोप वा नाश हुन नदिने र कसूर गर्ने व्यक्ति भाग्न उम्कन नपाउने आवश्यक र प्रभावकारी व्यवस्था यथाशीघ्र गर्नुपर्ने व्यवस्था गरिएको छ ।

सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐन, २०४९ बमोजिम सरकारवादी हुने फौजदारी मुद्दाहरू अनुसूची-१ मा मात्रै रहेकोमा प्रस्तुत संहिताले अनुसूची १, २ र ३ मा समावेश गरेको छ । यसैले अनुसूची-२ को प्रस्तुत व्यवस्था अनुसन्धान गर्ने अधिकारीका हिसाबले नयाँ देखिए पनि अपराध भइरहेको वा भएकोमा रोकथाम गर्ने र प्रमाण लोप वा नाश हुन नदिने र कसूर गर्ने व्यक्ति भाग्न उम्कन नदिने विषयवस्तु भने हामीले अभ्यास गरेकै विषय हो । अपराधको पहिचान गर्नु र अपराधलाई रोक्नु तथा कसूरदारलाई न्यायको घेरामा ल्याई कसूरसँग सम्बन्धित सबुद प्रमाणहरू सबुद हालतमा राख्ने र प्रमाणहरू लोप हुन सक्ने वा कसूरदार भाग्न सक्ने कुरालाई रोक्नु नै यस व्यवस्थाको मान्यता हो । यही मान्यताका आधारमा नै प्रस्तुत व्यवस्था गरिएको देखिन्छ ।

यद्यपि, सम्बन्धित अनुसन्धान अधिकारी तत्काल उपलब्ध नभएको तर त्यस्तो कसूरको सूचना सम्बन्धित प्रहरी कर्मचारीले थाहा पाएको अवस्थामा प्रहरी कर्मचारीलाई कसूरको रोकथाम गर्ने, प्रमाण नाश हुन नदिने र कसूर गर्ने व्यक्ति भाग्न उम्कन नपाउने व्यवस्था गर्ने सम्बन्धमा कारबाई गरी त्यस्तो कसूर गर्ने व्यक्ति पक्राउ भएको भए त्यस्तो व्यक्ति सहित कारबाईको विवरण त्यस्तो अधिकारीसमक्ष पठाउनु पर्ने व्यवस्था पनि गरिएको छ । अनुसूची-२ मा उल्लिखित मुद्दाको अनुसन्धान गर्ने अधिकारी सबै स्थानमा हुन नसक्ने सम्भावना र प्रहरीको व्यापक सङ्गठन र स्थानीय स्तरसम्म कार्यालय रहेको हुँदा उनीहरूले थाहा पाएको अवस्थामा कारबाई गर्न सक्नु र त्यसमा अधिकार प्राप्त अधिकारीले गरेको भन्ने आधारमा त्यसको वैधानिकतामाथि कानूनी प्रश्न नउठोस् भन्ने अभिप्रायले यो व्यवस्था प्रस्ताव गरिएको देखिन्छ ।

कसूरको रोकथाम गर्ने वा प्रमाण नाश हुन नदिने वा कसूर गर्ने व्यक्तिलाई भाग्न उम्कन नदिनका लागि प्रहरी कर्मचारी वा अनुसन्धान अधिकारीको एकल प्रयासले मात्र सम्भव नहुन सक्छ । विभिन्न निकाय र नागरिक सहभागिताबाट यो कठिन कार्य सम्भव हुनसक्छ भन्ने आधारमा प्रहरी कर्मचारी वा अनुसन्धान अधिकारीले कसूरसँग सम्बन्धित कुनै प्रमाण लोप वा नाश हुन नदिने वा कसूरदारलाई पक्राउ गर्न कुनै निकाय, अधिकारी वा व्यक्तिसँग मद्दत माग्न सक्नेछ र त्यस्तो मद्दत मागेमा आवश्यक मद्दत दिनु त्यस्तो निकाय, अधिकारी वा व्यक्तिको कर्तव्य हुने व्यवस्था गरिएको छ । प्रहरी वा अनुसन्धान गर्ने अधिकारीको कार्यलाई सहज रूपमा सम्पादन गर्न सहयोग पुगोस् भन्ने उद्देश्यले नै यस किसिमको कर्तव्यको व्यवस्था गरिएको हो । सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐन, २०४९ को दफा ४ को उपदफा (२) बमोजिम कुनै व्यक्ति वा निकायसँग मद्दत माग गर्न सकिने व्यवस्था रहेको थियो तर मद्दत गर्नुपर्ने गरी कर्तव्य किटान गरेको थिएन । तर प्रस्तुत संहिताले मद्दत दिनुपर्ने गरी व्यक्ति, निकाय वा अधिकारीलाई कर्तव्य तोकेकोले यो व्यवस्था साविक ऐनको व्यवस्थाभन्दा निकै प्रगतिशील रहेको छ ।

संहितामा सूराक लिन गएका बखत वा आफ्नै उपस्थितिमा कसूर भएमा प्रहरी कर्मचारीले कसूर गर्ने व्यक्तिलाई तुरुन्त पक्राउ गरी वा पक्राउ हुन नसक्ने अवस्थामा कसूरसँग सम्बन्धित दसीको मालसामान र अन्य कुनै प्रमाण वा वस्तु फेला परेमा त्यस्तो प्रमाण वा वस्तुसमेत घटनास्थलमा उपलब्ध कसूर भएको देख्ने व्यक्तिहरू कोही भए निजहरूको रोहबरमा आफ्नो कब्जामा

लिई आवश्यकता अनुसार मुचुल्का खडा गर्नुपर्ने व्यवस्था पनि गरिएको छ । यो व्यवस्था नेपालको फौजदारी कार्यविधिमा एक नवीनतम् व्यवस्था हो । यस अघि सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐनमा यस किसिमको व्यवस्था थिएन । प्रहरीका सामुन्नेमा भएको कसूरमा कसूर गर्ने व्यक्तिलाई पक्राउ गर्न वा प्रमाणहरू कब्जामा लिन सक्षम र समर्थ बनाउने र यस्तो कार्यको वैधानिकता दिने अभिप्रायले प्रस्तुत व्यवस्था प्रस्ताव गरिएको हो । एकातर्फ यो व्यवस्थाले प्रहरीलाई अधिकार सम्पन्न गरेको छ भने अर्कोतर्फ जिम्मेवारी र कर्तव्य पनि सिर्जना गरेको छ ।

कसूरसँग सम्बन्धित दसीको मालसामान कब्जामा लिँदा पनि जथाभावी रूपमा कब्जामा नलिई कानून सम्मत ढङ्गबाट रीतपूर्वक मुचुल्कासहित बरामद होस् र त्यसले वैधानिकता प्राप्त गरोस् भन्ने मनसायबाट दसी सामान कब्जामा लिँदा मुचुल्का गराउनु पर्ने व्यवस्था गरिएको हो । यसरी मुचुल्का खडा गर्ने कार्य सम्पन्न नभएसम्म त्यस्तो वस्तु, स्थान वा घटना स्थलको अवस्थालाई यथास्थितिमा सुरक्षित राख्नुपर्ने संहितामा व्यवस्था गरिएको छ । नयाँ रूपमा संहिताले गरेको यो व्यवस्थाको मुचुल्का खडा हुनुअघि प्रमाण लोप हुने अवस्था सिर्जना नहोस् भन्ने प्रस्तुत प्रावधानको अन्तर्निहित मान्यता हो ।

कतिपय अवस्थामा दसीको सामान प्रहरी वा अनुसन्धान अधिकारीबाट सुरक्षित राख्न नसकिने र सुरक्षित राख्नका लागि स्थानीय स्तरमै जिम्मा लगाउन पर्ने अवस्था आउनसक्ने हुन्छ । यस्तो अवस्थामा व्यवहारमा स्थानीय स्तरमा जिम्मा दिने अभ्यास हुँदै आएको र प्रचलित सरकारी मुद्दा सम्बन्धी नियमावली २०५५ को नियम ४ को उपनियम (३) मा पनि यस किसिमको व्यवस्था रहेको छ । यसैले संहितामा दसीको मालसामान र कसूरसँग सम्बन्धित प्रमाण वा वस्तु तत्काल आफ्नो जिम्मा वा कब्जामा लिन नसकिने अवस्था रहेछ भने त्यस्तो चीज वा वस्तुलाई सुरक्षितसाथ राख्नको निमित्त सम्बन्धित प्रहरी कर्मचारीले स्थानीय निकाय वा कार्यालयलाई अनुरोध गर्न सक्ने र त्यसरी अनुरोध गरिएमा सम्बन्धित स्थानीय निकाय वा कार्यालयले पनि त्यस्तो मालसामान वा प्रमाण जिम्मा लिई सोको भरपाई दिनुपर्ने व्यवस्था गरिएको छ । सामान जिम्मा लिएको आधिकारिकताका लागि भरपाईलाई संहिताले अनिवार्य बनाएको छ । साथै, हाल व्यवहारमा कसूरसँग असम्बद्ध सामान पनि कब्जामा लिने वा बरामद गर्ने अभ्यास रहेकोले यस्तो अभ्यासलाई निरुत्साहन गर्न कसूरसँग सम्बन्धित नभएको वस्तु सम्बन्धित व्यक्तिलाई तत्काल फिर्ता गर्नुपर्ने नयाँ व्यवस्था पनि गरिएको छ ।

७. सम्बन्धित प्रहरी कार्यालयलाई सूचना दिनुपर्ने : अनुसूची -१ मा उल्लिखित कुनै कसूरको सम्बन्धमा कुनै प्रहरी कार्यालयमा प्राप्त भएको सूचनाको व्यहोराबाट वा प्रहरी कार्यालय आफैँले सो कसूर अन्य प्रहरी कार्यालयको क्षेत्रभित्र भएको वा भइरहेको थाहा पाएमा त्यस्तो प्रहरी कार्यालयले त्यस्तो सूचना यथाशीघ्र सम्बन्धित प्रहरी कार्यालयमा पठाई दिनुपर्ने छ र आवश्यकता अनुसार सूचना दिने व्यक्तिलाई पनि सो प्रहरी कार्यालयमा उपस्थित हुन जानकारी दिनुपर्ने छ ।

(२) उपदफा (१) मा जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि भौगोलिक विकटताको कारणले अनुसन्धान अधिकारी तत्काल उपलब्ध हुन नसक्ने भई कसूर गर्ने व्यक्ति उम्कने तथा कसूरसँग सम्बन्धित दसी, प्रमाण लोप हुन सक्ने भएमा त्यस्तो क्षेत्र भित्रको वारदातका हकमा पनि त्यस्तो सूचना प्राप्त गर्ने सम्बन्धित प्रहरी कार्यालयका अधिकार प्राप्त अनुसन्धान अधिकारीले प्रारम्भिक अनुसन्धान गरी सम्बन्धित प्रहरी कार्यालयमा पठाउनु पर्नेछ ।

(३) उपदफा (२) बमोजिम प्रारम्भिक अनुसन्धान गर्नुअघि त्यस्तो अधिकारीले सम्बन्धित प्रहरी कार्यालय र एक तह माथिको प्रहरी कार्यालयलाई जानकारी दिनुपर्नेछ ।

टिप्पणी

कसूरको सूचना वा जानकारी प्राप्त हुने क्रममा आफूले अनुसन्धान गर्न अधिकार नभएको क्षेत्रको कसूरको सूचना पनि प्राप्त हुन सक्छ वा प्रहरी आफैँले अर्को प्रहरीको क्षेत्राधिकारभित्र पर्ने कसूरको जानकारी प्राप्त गर्न सक्छ । यस अवस्थामा क्षेत्राधिकार प्राप्त प्रहरी कार्यालयबाट नै अनुसन्धान होस् भन्ने अभिप्रायले प्राप्त कसूरको सूचना उक्त कार्यालयमा पठाउने गरी व्यवस्था गरिएको छ । यसका साथै कसूरको सूचना पठाउने व्यक्तिलाई पनि सो कार्यालयमा उपस्थित हुन जानकारी दिने पनि व्यवस्था गरिएको छ । तर सो व्यक्तिलाई उपस्थित हुन जानकारी दिने कुरा बाध्यात्मक नबनाई आवश्यकता अनुसार जानकारी दिनुपर्ने गरी व्यवस्था गरिएको छ । यो व्यवस्था नेपालमा प्रचलनमा रहेको व्यवस्था हो । सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐन, २०४९ को दफा ५ मा पनि यस किसिमको व्यवस्था रहेको छ ।

अनुसन्धानको कार्य क्षेत्राधिकार प्राप्त अधिकारीबाट नै हुनुपर्ने भएपनि नेपालमा भौगोलिक कारणले गर्दा अपराध भएको स्थान क्षेत्राधिकार प्राप्त प्रहरी कार्यालयभन्दा अर्को प्रहरी कार्यालय नजिक हुने अवस्था पनि हुन सक्छ । यस अवस्थामा अपराधसँग सम्बन्धित प्रमाणको संरक्षण र कसूर गर्ने व्यक्ति भाग्न उम्कन नपाउने व्यवस्थाका लागि कसूरको सूचना प्राप्त गरेको कार्यालयले कार्य गर्न पाओस् र त्यसले वैधानिकता प्राप्त गरोस् भन्ने मान्यताका आधारमा तत्काल गर्नुपर्ने प्रारम्भिक अनुसन्धान कसूरको सूचना प्राप्त गर्ने प्रहरी कार्यालयबाट गर्न सकिने व्यवस्था गरिएको छ । यातायातको पर्याप्त सुविधा नभएको र भौगोलिक विकटता भएको नेपालको विशिष्ट परिस्थितिमा यो व्यवस्था अति आवश्यक हुन्छ ।

भौगोलिक विकटताका कारण क्षेत्राधिकार प्राप्त अधिकारी तत्काल घटनास्थलमा पुग्न नसके पनि अर्को कार्यालयले सो ठाउँमा तत्कालै गई प्रमाणको संरक्षण र सङ्कलन गरी पीडकलाई सजाय र पीडितलाई न्याय प्रदान गर्ने फौजदारी न्यायको अभिष्ट सफल पार्न मद्दत गर्छ । यसरी गरिने प्रारम्भिक अनुसन्धान अन्तर्गत कार्यविधि संहिताको दफा १० को उपदफा (२) को स्पष्टीकरणमा उल्लिखित घटनास्थल विवरण, कसूर भएको स्थानको वस्तुस्थिति मुचुल्का, खानतलासी वा वरामदी मुचुल्का वा ज्यान मरेको कसूर भए लास जाँच मुचुल्का तथा अन्य कसूर भए सो कसूरको प्रकृति अनुसार तयार गर्नुपर्ने प्रतिवेदन, मुचुल्का वा अन्य आवश्यक विवरण पर्दछन् । प्रारम्भिक अनुसन्धानबाट सङ्कलित यस्ता कागजातरू सम्बन्धित कार्यालयमा पठाउने व्यवस्था पनि प्रस्ताव गरिएको छ ।

भौगोलिक विकटताका कारणले कसूर भएको क्षेत्रको अनुसन्धान अधिकारी उपलब्ध हुन नसक्ने बाध्यात्मक परिस्थितिमा अर्को प्रहरी कार्यालयबाट प्रारम्भिक अनुसन्धान गर्ने कुरा जानकारी प्रवाह होस् भन्ने उद्देश्यले अनुसन्धान गर्नुअघि नै सो व्यहोरा सम्बन्धित प्रहरी कार्यालय र माथिल्लो प्रहरी कार्यालयमा दिनुपर्ने व्यवस्था प्रस्ताव गरिएको छ । सञ्चारका माध्यमबाट सञ्चार कायम हुन सक्ने तर भौगोलिक विकटताका कारण टाढा पर्ने अवस्थामा यो व्यवस्थाले प्रमाणको लोप नाश हुन नदिने, कसूर गर्ने व्यक्ति भाग्न नपाउने र अनुसन्धान भइरहेको व्यहोरा सम्बन्धित कार्यालयले जानकारी पाउने अवस्था सिर्जनाहुने हुन्छ ।

द. अनुसन्धान गरी सबुद प्रमाण सङ्कलन गर्ने : (१) अनुसूची -१ मा उल्लिखित कुनै कसूर भएको वा भइरहेको जानकारी प्राप्त भएमा सम्बन्धित प्रहरी कार्यालयले यथाशीघ्र कम्तिमा प्रहरी नायब निरीक्षक दर्जाको प्रहरी कर्मचारीलाई अनुसन्धान अधिकारी तोकी सोको जानकारी सम्बन्धित सरकारी वकिल कार्यालय र आफूभन्दा माथिल्लो प्रहरी कार्यालयलाई दिनु पर्नेछ र त्यसरी तोकिएको अधिकारीले त्यस्तो कसूरको अनुसन्धान गर्नुपर्नेछ ।

तर देहायका कसूरको अनुसन्धान कम्तिमा प्रहरी निरीक्षक दर्जाको अधिकृतले गर्नुपर्नेछ :-

(क) अपराध संहिताको भाग २ को परिच्छेद १, १२, १७, परिच्छेद १८ को दफा २२०, परिच्छेद १९ को दफा २३०, २३१, २३२, २३३ को उपदफा (४), दफा २३५, २३६ को उपदफा (४), परिच्छेद २० को दफा २४४, परिच्छेद २२ को दफा २५६, २५७ र २५८ का कसूर,

(ख) देहायको कुनै कसूर -

- (१) लागू औषध,
- (२) मानव बेचबिखन तथा ओसार पसार,
- (३) विदेशी विनिमय ।

(ग) नेपाल सरकारले कसूरको गम्भीरता हेरी नेपाल राजपत्रमा सूचना प्रकाशन गरी तोकेको अन्य कसूर

(२) अनुसन्धान अधिकारीले यस दफा बमोजिम अनुसन्धान गर्दा कसूर तथा कसूर भएको ठाउँको यथार्थ चित्रण हुने गरी यथासम्भव निम्नलिखित कुराहरू खुलाई घटनास्थल मुचुल्का तयार गर्नुपर्नेछ :-

(क) कसूर भएको ठाउँको ठेगाना, विवरण र रेखाचित्र,

(ख) सो ठाउँको वस्तुस्थिति तथा कसूर वा कसूरदारसँग त्यसको सम्बन्ध,

(ग) कसूर भएको ठाउँ वा त्यसको वरपर देखिएको वा पाइएको दसी प्रमाण र कसूरसँग सम्बन्धित अन्य कुनै उल्लेखनीय कुरा ।

(३) अनुसन्धान अधिकारीले उपदफा (२) बमोजिम घटनास्थल मुचुल्का तयार गरेपछि सो ठाउँलाई अरु मानिस प्रवेश गर्न नपाउने गरी घेरा हाली यथासम्भव सो ठाउँको र सो ठाउँमा देखिएको वा पाइएको हत्केला र औंला वा पाइलाको चिन्ह, निशाना वा अन्य दसी वा कसूर ठहर गर्न मद्दत पुऱ्याउने अन्य कुनै महत्वपूर्ण कुराको फोटोसमेत लिन सक्नेछ ।

(४) उपदफा (२) बमोजिम घटनास्थल मुचुल्का तयार गर्दा कसूर गर्ने व्यक्ति वा आरोपित व्यक्ति उपस्थित भए निजको औंलाको छाप लगायत पहिचान खुल्ने विवरणसमेत लिनुपर्नेछ ।

(५) अनुसन्धान अधिकारीले कसूरसँग सम्बन्धित कुनै कागजात, दसी प्रमाण, सामान वा वस्तु फेला पारेमा त्यसलाई आफ्नो कब्जामा लिनुपर्नेछ ।

(६) उपदफा (५) बमोजिम कागजात, दसी प्रमाण सामान वा वस्तु कब्जामा लिने अधिकारीले सोको भरपाई सम्बन्धित व्यक्तिलाई दिनुपर्नेछ ।

(७) अनुसूची २ मा उल्लिखित कसूरको अनुसन्धान गर्न वा मुद्दा दायर गर्न कानूनमा कुनै अधिकारी तोकिएकोमा सोही अधिकारीबाट र त्यस्तो अधिकारी नतोकिएकोमा सम्बन्धित प्रमुख जिल्ला अधिकारी वा निजले तोकेको सोही कार्यालयको अधिकृतबाट अनुसन्धान वा मुद्दा दायर हुनेछ ।

(द) उपदफा (७) बमोजिम तोकिएको अधिकारीले त्यस्तो कसूरको अनुसन्धान गर्दा उपदफा (२), (३), (४), (५) र (६) मा उल्लिखित कार्यविधि पूरा गर्नुपर्नेछ ।

(९) यस परिच्छेद बमोजिम एकै वारदातको अनुसन्धान गर्दा त्यस्तो वारदातबाट चलन सक्ने सबै मुद्दाको एकै पटक अनुसन्धान गर्नुपर्नेछ ।

टिप्पणी

संहिताको अनुसूची-१ मा उल्लेख भएका कसूरको बारेमा जानकारी प्राप्त भएपछि सम्बन्धित कार्यालयले अनुसन्धान गर्नका लागि अनुसन्धान अधिकृत तोक्नुपर्ने र यसरी अनुसन्धान अधिकृत तोकिएको जानकारी सम्बन्धित सरकारी वकिल कार्यालय र आफूभन्दा माथिल्लो प्रहरी कार्यालयमा दिनुपर्ने व्यवस्था पनि गरिएको छ । कसूरको अनुसन्धानका लागि अनुसन्धान अधिकृत तोक्ने व्यवस्था यस अधि पनि विद्यमान रहेको थियो । यस्तो व्यवस्था सरकारी मुद्दा सम्बन्धी नियमावली, २०५५ को नियम ४ को उपनियम (१) मा पनि रहेको छ ।

अनुसन्धानका लागि कसूरको गम्भीरताका आधारमा अनुसन्धान अधिकृतको न्यूनतम दर्जा हुनुपर्ने गरी संहितामा आवश्यक व्यवस्था गरिएको छ । सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐन, २०४९ को दफा ७ बमोजिम कम्तिमा प्रहरी सहायक निरीक्षक दर्जाको प्रहरी कर्मचारीले अनुसन्धान गर्न सक्ने व्यवस्था रहेकोमा संहितामा अनुसन्धान गर्ने अधिकारी कम्तिमा प्रहरी नायब निरीक्षक दर्जाको हुनुपर्ने नयाँ व्यवस्था प्रस्ताव गरिएको छ । यसका अतिरिक्त राज्य विरुद्धका अपराध, ज्यान सम्बन्धी कसूर, अपहरण वा शरीर बन्धक सम्बन्धी कसूर, जवर्जस्ती करणी सम्बन्धी कसूर, इजाजत प्राप्त नगरेको व्यक्तिले इलाज गरेको, बदनियत चिताई इलाज गरेको, लापरवाही वा हेलचक्राइ गरी इलाज गरेको, मन्जुरीविना मानव शरीरमा परीक्षण गर्दा ज्यान मरेको वा अङ्गभङ्ग भएको, औषधीमा मिसावट गरेको वा मिसावट गरी बिक्री गरेको, भ्रूटो परीक्षण प्रतिवेदनका आधारमा उपचार गर्दा मरेमा वा अङ्गभङ्ग भएमा, डाँका गरेमा, खोटो मुद्रा बनाएमा खोटो मुद्रा चलन गरेमा, खोटो मुद्रा बनाउने सामान बनाएमा, राखेमा वा मर्मत गरेमा, लागू औषध, मानव बेचबिखन तथा ओसार पसार, विदेशी विनिमय जस्ता गम्भीर प्रकृतिका कसूरको अनुसन्धान कम्तिमा प्रहरी निरीक्षक हुनुपर्ने गरी तोकिएको छ । आवश्यकतानुसार नेपाल राजपत्रमा सूचना प्रकाशन गरी प्रहरी निरीक्षकबाट अनुसन्धान गर्ने कसूरहरू थप गर्न सकिने व्यवस्था पनि संहिताले गरेको छ ।

माथिल्लो तहको अधिकृतबाट अनुसन्धान हुँदा अनुसन्धान तहकिकात बढी प्रभावकारी हुने र निजसँग स्वाभाविक रूपमा अनुसन्धानको दक्षता र ज्ञान बढी हुने तथा उत्तरदायित्व र जिम्मेवारीको बोध अझ बढी हुन सक्ने भएकाले साबिकमा प्रहरी सहायक निरीक्षक सम्मको दर्जाको प्रहरीले अनुसन्धान गर्न पाउने गरेकोमा संहितामा अनुसन्धान अधिकारी न्यूनतम रूपमा प्रहरी नायब निरीक्षक हुनुपर्ने र गम्भीर कसूरमा कम्तिमा प्रहरी निरीक्षकबाट अनुसन्धान हुनुपर्ने व्यवस्था गरिएको छ । सरकारवादी फौजदारी मुद्दाको अनुसन्धानमा उपलब्ध भएसम्म माथिल्लो दर्जाको कर्मचारी अनुसन्धान अधिकृतको रूपमा खटिँदा अपराध अनुसन्धानमा अझ प्रभावकारीता आउन सक्ने देखिँदा माथिल्लो दर्जाकै कर्मचारी खटाउने नीति अवलम्बन गर्नुपर्ने भनी समन्वय समितिबाट^७ मिति २०५७।१।२४ मा माथिल्लो दर्जाको प्रहरी कर्मचारीबाट अनुसन्धान गर्नुपर्ने आवश्यकता बोध गरी भएको निर्णयसमेतलाई संहिताले सम्बोधन गरेको छ । भारतमा पनि फौजदारी न्याय प्रणाली सुधारका लागि गठित एक समितिले सम्भव भएसम्म प्रहरी कार्यालयमा कार्यरत बरिष्ठ प्रहरी निरीक्षक वा प्रहरी निरीक्षकले कसूरको अनुसन्धान गर्न सुझाव दिएको छ । यस्तो अधिकारीले अनुसन्धान गर्दा उनीहरूसँग रहेको उच्च ज्ञान, तीक्ष्णता र अनुभवका

७ सरकारी मुद्दा सम्बन्धी नियमावली, २०५५ को नियम २२ मा समन्वय समितिको व्यवस्था छ, जसमा महान्यायाधिवक्ता अध्यक्ष र कानून र गृह मन्त्रालयका सचिव तथा प्रहरी महानिरीक्षक सदस्य र नायब महान्यायाधिवक्ता सदस्य सचिव रहने व्यवस्था छ ।

कारण राम्रोसँग अनुसन्धान गर्नसक्ने पनि समितिको दृष्टिकोण रहेको थियो ।^८

कुनै वारदात वा कसूर भएको स्थानको स्थितिको चित्रण गर्ने लिखत घटनास्थल मुचुल्का हो । घटनास्थलबाट कसूर र कसूरदारको सम्बन्ध स्थापित गर्न पर्याप्त आधारहरू प्राप्त होस् र घटनास्थल मुचुल्काले वारदात स्थलको सम्पूर्ण विवरण सविस्तार बताउने प्रकृतिको होस् जसका कारण यस्तो घटनास्थल मुचुल्काले कसूरको अनुसन्धानमा फलदायी सहयोग पुऱ्याओस् भन्ने अभिप्रायले कसूर भएको ठाउँको ठेगाना, विवरण र रेखाचित्र, सो ठाउँको वस्तुस्थिति तथा कसूर वा कसूरदारसँग त्यसको सम्बन्ध र कसूर भएको ठाउँ वा त्यसको वरपर देखिएको वा पाइएको दसी प्रमाण र कसूरसँग सम्बन्धित अन्य कुनै उल्लेखनीय कुरा खुलाई घटनास्थल मुचुल्का तयार गर्नुपर्ने गरी व्यवस्था गरिएको छ । यसका अतिरिक्त घटनास्थलमा पाइएका हत्केला र औंलाका वा पाइलाका चिन्ह, निशाना र दसी प्रमाण लगायत प्रमाण हुनसक्ने अन्य वस्तुको फोटो लिन सकिने, कसूरसँग सम्बन्धित कागजात, दसी प्रमाण, सामान र वस्तु फेला परेमा कब्जामा लिनुपर्ने व्यवस्था गरिएको छ । यी व्यवस्थाहरू सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐन, २०४९ को दफा ७ को व्यवस्थालाई परिमार्जित रूपमा निरन्तरता दिइएको छ । घटनास्थल मुचुल्का तयार पार्ने क्रममा आरोपित व्यक्ति घटनास्थलमा फेला परेमा निजको औंलाको छाप लगायत पहिचान खुल्ने विवरणसमेत लिनुपर्ने नयाँ व्यवस्था गरिएको छ । कसूर गरेको व्यक्तिको पहिचान स्पष्ट रूपमा खुलाउन नसकिने गरेको बिगतको समस्यालाई यो व्यवस्थाले समाधान गर्ने अपेक्षाका साथ यो व्यवस्था गरिएको हो ।

संहिताको अनुसूची-२ का कसूरको विषयगत विशेषज्ञबाट अनुसन्धान होस् भन्ने उद्देश्यले प्रचलित कानूनमा अनुसन्धान गर्न अधिकारी तोकिएकोमा सोही अधिकारीबाट हुने व्यवस्था गरिएको छ । कानूनमा त्यस्तो अधिकारी तोकिएको रहेनछ भने पनि अनुसन्धान तहकिकात हुन बाधा नपरोस् भनी प्रमुख जिल्ला अधिकारी वा निजले तोकिएको सोही कार्यालयको अधिकृतबाट अनुसन्धान हुने व्यवस्था गरिएको छ । अनुसूची-२ का कसूरको अनुसन्धान गर्दा पनि अनुसूची -१ का मुद्दामा प्रहरीले पुरा गर्नुपर्ने कार्यविधि पुरा गर्नुपर्ने व्यवस्था प्रस्ताव गरिएको छ । यसो गर्दा अनुसूची-२ का मुद्दामा पनि प्रभावकारी रूपमा अनुसन्धान हुने अपेक्षा गरिएको छ ।

प्रचलित कानून बमोजिम एकै वारदातको अनुसन्धान पनि पृथक पृथक रूपमा गर्ने व्यावहारिक अभ्यास रहेकोमा त्यसो गर्दा अभियुक्त पटक पटक हिरासतमा बस्नु परी निजको मानव अधिकारको उल्लङ्घन हुने गरेको अवस्था भएकाले त्यस्तो अवस्था आउन नदिन संहितामा एकै वारदातको अनुसन्धान गर्दा सो वारदातबाट चलन सक्ने सबै मुद्दाको एकै पटक अनुसन्धान गर्नुपर्ने नयाँ व्यवस्था प्रस्ताव गरिएको छ । उदाहरणको लागि डाँका गर्दा अनुमतिविनाको हातहतियार प्रयोग भएकोमा डाँका मुद्दा र हातहतियार मुद्दाको एकै पटक अनुसन्धान गर्नुपर्छ । सबै कसूरको एकै पटक मुद्दा चलाउनु पर्ने गरी

८ Committee on Reforms of Criminal Justice System Government of India, Ministry of Home Affairs, India, 2003 at 96 http://www.mha.nic.in/pdfs/criminal_justice_system.pdf यसमा भनिएको छ कि, Committee, however, recommends that, as far as possible, all Sessions triable cases registered in the police stations should be investigated by the senior most police officers posted there, be they SIs or Inspectors. This has obvious advantages as they will be able to do a better job because of their superior intelligence, acumen and experience and control over these sources.

९ मणिकुमार राईको हकमा एडभोकेसी फोरम तर्फबाट अधिवक्ता नानीबाबु खत्री विरुद्ध महानगरीय प्रहरी परिसर, हनुमानढोका, काठमाडौंसमेत ने.का.प. २०६६ पुस अंक ९ निर्णय नं. ८२२१, पृ १४८३ मा भनिएको छ “दुवै वारदात घटनाको सम्बन्धमा उतिवेला नै अनुसन्धान भइ मुद्दा दायर भएको भए सबैभन्दा ठूलो कलममा मात्र सजाय हुने दण्ड सजायको ४१ नं. कानूनी व्यवस्थाबाट देखिएको हुँदा सोही वखत मुद्दा नचलाई हाल आएर पक्राउ गरी जिल्ला अदालतको अनुमतिबाट अनुसन्धानको क्रममा राखेको थुनालाई कानूनबमोजिम थुनामा राखेको भन्न नमिल्ने । आफ्नै हिरासतमा रहेकाप्रतिवादीलाई सोही वखत भुङ्गा नागरिकता कीर्ते मुद्दामा अनुसन्धान नगरी हाल आएर ठगी मुद्दाबाट सफाई पाई छुट्टिजाने भएपश्चात् मात्र अनुसन्धानको लागि भनी प्रवृत्त भावना राखी थुनामा राखेको कार्यलाई कानून र न्यायसंगत भन्न नमिल्ने ।”

सर्वोच्च अदालतबाट सिद्धान्त कायम पनि भएकोले प्रस्तुत व्यवस्थाले सर्वोच्च अदालतबाट प्रतिपादिन सिद्धान्तलाई कानूनमा रुपान्तरण पनि गरेको छ ।

९. कसूरसँग सम्बन्धित व्यक्ति पक्राउ गर्न सकिने : (१) कसूरसँग सम्बन्धित कुनै व्यक्ति फेला परेमा वा कसूर गर्दा गर्दैको अवस्थामा रहेमा वा अनुसन्धान अधिकारीको उपस्थितिमा रहेमा निजलाई पक्राउ गर्न सकिनेछ ।

(२) कुनै व्यक्तिलाई कसूरको अनुसन्धानको सिलसिलामा यस परिच्छेद बमोजिम तत्कालै पक्राउ गर्नुपर्ने भएमा त्यसको कारण खुलाई सम्भव भएसम्म पक्राउ गर्नुपर्ने व्यक्तिको पहिचान खुल्ने विवरणसहित पक्राउ पुर्जी जारी गर्ने अनुमतिको लागि मुद्दा हेर्ने अधिकारीसमक्ष निवेदन दिनुपर्नेछ ।

(३) उपदफा (२) बमोजिम निवेदन परेमा र पक्राउ गर्नुपर्ने कारण मनासिब देखिएमा मुद्दा हेर्ने अधिकारीले सोही निवेदनमा पक्राउ पुर्जी जारी गर्ने अनुमति दिनसक्नेछ ।

(४) पक्राउ पुर्जीको ढाँचा अनुसूची-८ बमोजिम हुनेछ ।

(५) उपदफा (३) बमोजिमको आदेश पक्राउ गर्नुपर्ने व्यक्ति पक्राउ नपरेसम्म सार्वजनिक गरिने छैन ।

(६) उपदफा (२) मा जुनसुकै कुरा लेखिएको भएता पनि कसूर गर्ने व्यक्ति तत्काल पक्राउ नभएमा वा त्यस्तो व्यक्ति भाग्ने उम्कने वा निजले प्रमाण, दसी वा सुबुद नष्ट गर्ने मनासिब कारण भएमा त्यस्तो व्यक्तिलाई अनुसूची-९ बमोजिमको ढाँचामा तत्कालै जरुरी पक्राउ पुर्जी जारी गरी पक्राउ गरी मुद्दा हेर्ने अधिकारीसमक्ष स्वीकृतिको लागि पक्राउ पुर्जी जारी गरी कुनै व्यक्ति पक्राउ भएकोमा मुद्दा हेर्ने अधिकारीबाट स्वीकृति प्राप्त नगरी सो कसूरसँग सम्बन्धित अन्य अनुसन्धान सम्बन्धी कारबाई गर्न सकिने छैन ।

(८) कुनै कसूर भएको बखत तत्काल प्रहरी उपलब्ध नभएमा कसूर गर्दाका बखत उपस्थित भएको वा कसूर भएको देख्ने व्यक्तिले त्यस्तो कसूर गर्ने व्यक्तिलाई भाग्ने वा उम्कन नदिई निजलाई नजिकको प्रहरी कार्यालयमा बुझाउन सक्नेछ ।

(९) उपदफा (१) वा (६) बमोजिम कुनै व्यक्तिलाई पक्राउ गर्नुपर्दा निजलाई पक्राउ गर्नुअघि पक्राउ गर्नुपर्ने कारण खुलाई सम्झाई बुझाई आत्मसमर्पण गर्ने आदेश दिनुपर्नेछ ।

(१०) उपदफा (९) बमोजिम सम्झाउँदा, बुझाउँदा वा आदेश दिँदा पनि कुनै व्यक्तिले आत्मसमर्पण नगरी पक्राउबाट बच्ने वा भाग्ने वा उम्कने प्रयत्न गरेमा वा बल प्रयोग गरी वा नगरी कुनै किसिमले जोर जुलुम गरेमा वा गर्न प्रयत्न गरेमा निजलाई पक्राउ गर्न प्रहरी कर्मचारीले आवश्यक बल प्रयोग गर्न सक्नेछ ।

(११) यस दफा बमोजिम कुनै महिलालाई पक्राउ गर्नु परेमा यथासम्भव महिला प्रहरीद्वारा पक्राउ लगाउनु पर्नेछ ।

तर पक्राउ गर्नुपर्ने अवस्थामा तत्काल महिला प्रहरी उपलब्ध नभएमा निजको इज्जत वा प्रतिष्ठामा आँच नआउने गरी महिलाको शारीरिक संवेदनशीलताको सम्मान गर्दै पुरुष प्रहरी कर्मचारीले पक्राउ गर्न ढाँचा पर्नेछैन ।

(१२) यस दफा बमोजिम पक्रिएको व्यक्तिको खानतलासी वा शरीर तलासी लिन सकिनेछ ।

(१३) यस दफा बमोजिम पक्राउ गर्नुपर्ने व्यक्ति कुनै घर वा ठाउँमा बसेको छ भन्ने शङ्का गर्नुपर्ने मनासिब कारण भएमा त्यस्तो घर वा ठाउँको खानतलासी लिई पक्राउ गर्न सकिनेछ ।

(१४) उपदफा (१३) बमोजिम खानतलासी लिँदा कुनै व्यक्ति पक्राउ परेमा सो व्यक्तिको शरीरको तलासी पनि लिन सकिनेछ ।

(१५) उपदफा (१२) वा (१३) बमोजिम तलासी लिँदा फेला परेका प्रमाण सम्बन्धी लिखत वा दसी प्रमाण वा अन्य कुनै वस्तु त्यस्तो व्यक्तिलाई पक्राउ गर्ने व्यक्ति वा अनुसन्धान अधिकारीले आफ्नो कब्जामा लिई त्यसको भरपाई दिनुपर्नेछ ।

(१६) यस दफामा अन्यत्र जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि अनुसूची-१ वा अनुसूची-२ अन्तर्गतका कुनै कसूर कुनै व्यक्तिले कुनै प्रहरी कर्मचारी वा अधिकारीको उपस्थितिमा वा कुनै सरकारी कार्यालयमा पक्राउ गरेमा आवश्यकताअनुसार त्यस्तो व्यक्तिलाई सम्बन्धित प्रहरी कर्मचारी, कार्यालय प्रमुख वा अधिकारीले पक्राउ गर्न सक्नेछ ।

टिप्पणी

फौजदारी कसूरको अनुसन्धानको सिलसिलामा कसूर गर्ने व्यक्तिलाई पक्राउ गर्नु आवश्यक हुन सक्दछ । यसरी पक्राउ गर्दा पनि व्यक्तिका कमभन्दा कम स्वतन्त्रता हनन होस् भन्ने र जथाभावी रूपमा पक्राउबाट जोगाउन जरुरी हुन्छ । यसैले फौजदारी कसूर भएकोमा आरोपित वा शङ्कास्पद व्यक्तिलाई पक्राउ गर्ने राज्यको एक स्थापित अधिकारको रूपमा मानिन्छ । अनुसन्धानलाई सहज र सफल बनाउन, अभियुक्तको अदालतमा उपस्थितिको सुनिश्चितता कायम गर्न, प्रमाणको संरक्षण गर्न र अभियुक्त स्वयंको शारीरिक जाँच गर्नुपर्ने जस्ता कार्य सम्पन्न गर्नका लागि कसूर गर्ने व्यक्तिलाई पक्राउ गर्नुपर्ने हुन्छ । फौजदारी कसूरको अनुसन्धानका लागि यस किसिमको व्यवस्था विश्वका अन्य क्षेत्राधिकारमा पनि आत्मसात र अवलम्बन गरिएको हुन्छ । कसूर गर्ने व्यक्ति तत्काल पक्राउ परेको समाजले पनि हेर्न चाहन्छ । अनुसन्धानका लागि पीडकलाई सजाय र पीडितलाई न्याय प्रदान गरी राज्यमा कानूनको शासनको अवस्था बहाल गराउनु राज्यको जिम्मेवारी भए पनि यस्तो अधिकार प्रयोग गर्दा पक्राउका कारणले व्यक्तिको स्वतन्त्रताको हनन भएको हुन्छ । व्यक्तिको वैयक्तिक स्वतन्त्रता राज्यका तर्फबाट बाध्यात्मक परिस्थितिमा बाहेक अपहरण गर्दा राज्यले अन्तर्राष्ट्रिय कानूनले निर्धारण गरेका मान्यतालाई आत्मसात गर्दै कानूनको नियमित प्रक्रिया (Due process of law) पूरा गर्नुपर्ने हुन्छ ।

“कानूनको नियमित प्रक्रिया” को अवधारणा सं.रा. अमेरिकामा प्रतिपादन भई त्यहाँको संविधानमा भएको पाँचौ र चौथो संशोधनबाट प्रत्याभूति भएको थियो । कानूनको नियमित प्रक्रियालाई सं.रा. अमेरिकामा बेलायत र “कमन ल प्रणाली” अपनाइएको मुलुकमा “कानूनको शासन (Rule of Law)” को अवधारणा सरह ठानिन्छ । कानूनको नियमित प्रक्रियाको प्रारम्भिक अवधारणा अनुसार कानूनद्वारा निर्दिष्ट प्रक्रिया पूरा नगरी कुनै पनि व्यक्तिको जीवन, स्वतन्त्रता र सम्पति अपहरण गर्न सकिँदैन । तर आधुनिक अर्थमा यसलाई व्यापक अर्थमा लिने गरिन्छ ।

पक्राउ गर्ने सम्बन्धी व्यवस्था सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐन, २०४९ को दफा १४ मा पनि रहेको छ र तर यो व्यवस्था अत्यन्त परम्परागत रहेको छ । पक्राउ गर्ने सम्बन्धमा सो व्यवस्थामा परिमार्जन र कतिपय नवीनतम व्यवस्थाहरू समेत समावेश गरी संहितामा केही नयाँ र मानव अधिकार मैत्री व्यवस्था प्रस्ताव गरिएको छ । सो ऐनले अपराधमा संलग्न भएको शङ्का गर्नुपर्ने

मनासिब कारण भएको व्यक्तिलाई प्रहरी कर्मचारीले पक्राउ गर्न सक्ने व्यवस्था रहेकोमा संहितामा कसूरसँग सम्बन्धित व्यक्ति फेला परेमा, कसूर गर्दा गर्दैको अवस्था भएमा वा अनुसन्धान अधिकारीको उपस्थितिमा रहेमा तत्काल पक्राउ गर्न सकिने व्यवस्था गरिएको छ। स्वतन्त्रतालाई हनन गर्ने पक्राउ जस्तो विषय शङ्काका आधारमा भन्दा पनि वस्तुगत आधारमा मात्र होस् भन्ने अभिप्रायबाट यो व्यवस्था प्रस्ताव गरिएको छ। यस व्यवस्थाले कसूरदार फेला परेको अवस्था वा कसूर गर्दाको अवस्थामा नै भेटिएको अवस्थामा पक्राउ गर्न अनुसन्धान अधिकारीलाई अधिकार पनि प्रदान गरेको छ, जुन आवश्यक पनि छ। तर पक्राउ परेको व्यक्तिलाई पक्राउ गर्ने अधिकारीले यथाशीघ्र मुद्दा हेर्ने अधिकारीसमक्ष पेस गरी निजको आदेश र अनुमति बमोजिम सो सम्बन्धमा आवश्यक कारबाई गर्नुपर्ने हुन्छ।

कसैलाई पनि जथाभावी पक्राउ गर्न नपाइने र फौजदारी आरोपमा पक्राउ गरिएको जो कसैलाई पनि न्यायाधीश वा न्यायिक अधिकार प्रयोग गर्ने कानूनले अधिकार दिएको अन्य अधिकारी समक्ष तुरुन्त ल्याउनु पर्ने गरी मानव अधिकार सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय कानूनी व्यवस्थाहरू रहेका छन्।^{१०} पक्राउ परेको व्यक्तिलाई पक्राउ गर्दाकै अवस्थामा पक्राउको जानकारी दिनुपर्छ। पछि जानकारी दिएकोलाई यस प्रयोजनका लागि मान्यता दिन नमिल्ने मानव अधिकार समितिको मान्यता रहेको छ र यस्तो कार्यलाई सो समितिले नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारको उल्लङ्घन ठहर गरेको छ।^{११} यो व्यवस्था अन्तर्राष्ट्रिय समुदायको सदस्य र मानव अधिकारसम्बन्धी विभिन्न अन्तर्राष्ट्रिय लिखतको पक्ष राष्ट्र भएको कारणले नेपालबाट राष्ट्रिय कानूनमा स्थानान्तरण भई कार्यान्वयन गर्नुपर्ने हुन्छ।

पक्राउ परेको व्यक्तिलाई पक्राउ गर्ने अधिकारीले वाटोको म्यादबाहेक २४ घण्टाभित्र मुद्दा हेर्ने अधिकारीसमक्ष उपस्थित गराउनु पर्ने व्यवस्था नेपालमा विगतदेखिका संविधानमा व्यवस्था हुँदै आएको र यो व्यवस्था नेपालको अन्तरिम संविधानको धारा २४ मा पनि सो व्यवस्था गर्दै मुद्दा हेर्ने अधिकारीको आदेश भएमा बाहेक पक्राउ भएको व्यक्तिलाई थुनामा नराखिने व्यवस्था गरिएको छ। संविधानमा रहेको २४ घण्टाभित्र मुद्दा हेर्ने अधिकारीसमक्ष उपस्थित गराउनु पर्ने व्यवस्था पक्राउ परेको व्यक्तिलाई २४ घण्टासम्म मुद्दा हेर्ने अधिकारीसमक्ष उपस्थित नगराए पनि हुने भन्ने व्यवस्था नभई पक्राउ गरेको व्यक्तिलाई मुद्दा हेर्ने व्यक्तिको अनुमति नलिई कुनै पनि हालतमा राख्न नपाइने भन्ने मनसाय हो। तर यस संवैधानिक व्यवस्थालाई २४ घण्टासम्म मुद्दा हेर्ने अधिकारीको आदेशविना पनि थुनामा राख्न सकिने व्यवस्थाको रूपमा बुझिएको र सो अनुरूप नै अभ्यास तथा प्रयोग हुँदै आएको छ, जुन मानव अधिकार सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्ड प्रतिकूल छ।

अन्य मुलुकको अभ्यास अनुसार कुनै पनि व्यक्तिलाई पक्राउ गर्न पक्राउ पुर्जी (arrest warrant) आवश्यक पर्ने हुन्छ। “पक्राउ पुर्जी (arrest warrant)” भन्नाले कुनै व्यक्तिलाई पक्राउ गर्न न्यायाधीश वा मुद्दा हेर्ने अधिकारीले जारी गरेको आदेश हो जसको आधारमा प्रहरीले कुनै पनि व्यक्तिलाई पक्राउ गर्ने अधिकार प्राप्त गर्दछ। त्यस्तो आदेश पाउनु अघि प्रहरीले कुनै कसूर भएको वा हुन गइरहेको वा हुनसक्ने लिखित सूचना न्यायाधीश वा मुद्दा हेर्ने अधिकारीसमक्ष पेस गर्नुपर्दछ। स.रा. अमेरिकाको अभ्यासमा त्यहाँको संविधानको चौथो संशोधन अनुसार कुनै व्यक्तिबाट कुनै कसूर

१० मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्रको धारा ९, राजनीतिक तथा नागरिक अधिकार सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्र (१९६६) को धारा ९ मा रहेको छ भने मानव अधिकार सम्बन्धी क्षेत्रीय महासन्धिहरू र जुनसुकै किसिमको थुनछेक वा कैद सजाय अन्तर्गतका सबै व्यक्तिको संरक्षण सम्बन्धी सिद्धान्तसंग्रहको सिद्धान्त १३मा पनि यस प्रकारको व्यवस्था रहेको छ।

११ Communication NO. 597/1994, P Grani v. Uruguay (adopted in 27 March, 1981)

भएको, हुन गइरहेको वा हुनसक्ने सम्भावित कारण (probable cause) भएको विश्वास गर्नुपर्ने आधार भएमा मात्र पक्राउ गर्नसक्ने व्यवस्था रहेको छ । त्यस्तो आधार पर्याप्त र विश्वासनीय हुनुपर्दछ । स्वाभाविक रूपमा प्रश्न उठ्छन्, कानून बमोजिम बाहेक व्यक्तिको स्वतन्त्रता अपहरण हुन नसक्ने अन्तर्राष्ट्रिय स्टाण्डर्ड (मापदण्ड) प्रतिकूल हुने गरी कसैलाई पक्राउ गरी २४ घण्टासम्म थुनामा राख्ने अख्तियारी अनुसन्धान अधिकारी वा प्रहरीले कुन आधारमा प्रयोग गर्ने ? २४ घण्टाभित्र मुद्दा हेर्ने अधिकारीसमक्ष पक्राउ परेको व्यक्तिलाई उपस्थित गराउनु पर्ने संवैधानिक व्यवस्थाको अर्थ सो अवधिभन्दा अधिसम्म अदालतको आदेशविना थुनामा राख्न पाउने अख्तियारीको रूपमा प्रयोग गर्न सकिन्छ वा सकिन्न ? स्वेच्छाचारी पक्राउ गर्न नसकिने अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकारको मापदण्ड अनुसार २४ घण्टासम्म सक्षम मुद्दा हेर्ने अधिकारीको आदेश वा अनुमतिविना थुनामा राख्न सकिन्छ वा सकिन्न? यसरी २४ घण्टासम्म अनुसन्धान अधिकारीले पक्राउ गरी थुनामा राख्न सक्ने संवैधानिक व्यवस्था मानव अधिकार मैत्री छ वा छैन? यी सबै हाम्रो सन्दर्भमा विचारणीय प्रश्न हुन् । तसर्थ, २४ घण्टासम्म अनुसन्धान अधिकारीले थुनामा राख्न पाउने व्यवस्थालाई अन्तर्राष्ट्रिय कानून सम्मत बनाइनु आवश्यक छ ।

मुद्दा हेर्ने अधिकारी वा अदालतको आदेशविना राज्यले कसैलाई पनि एक क्षण पनि थुनामा राख्न हुँदैन र यो व्यवस्था कडाईकासाथ पालना हुन जरुरी छ । यो व्यवस्थालाई व्यवहारमा कार्यान्वयन गर्न अनुसन्धानको सिलसिलामा कुनै व्यक्तिलाई पक्राउ गर्नुपर्ने भएमा अनुसन्धान अधिकारीले सो प्रयोजनका लागि मुद्दा हेर्ने अधिकारीबाट पक्राउ पूर्वी जारी गर्ने पूर्व अनुमति लिई पक्राउपुर्जी (Arrest warrant) दिने नयाँ व्यवस्था संहितामा प्रस्ताव गरिएको छ । यस्तो पक्राउपुर्जीको आदेशको सार्वजनिक भएको कारण पक्राउ गर्नुपर्ने व्यक्ति भाग्न उम्कन नपाओस् भन्ने मनसायले पक्राउ गर्नुपर्ने व्यक्ति पक्राउ नपरेसम्म पक्राउ पूर्वी जारी गर्ने आदेशलाई सार्वजनिक नगरिने व्यवस्था पनि प्रस्ताव गरिएको छ । पक्राउ गर्नुपूर्व पक्राउ पूर्वी जारी गर्न अदालतको अनुमति लिनुपर्ने व्यवस्था हाम्रो सन्दर्भमा नौलो भएपनि यो व्यवस्था अन्य मुलुकले अभ्यास गर्दै आएको व्यवस्था र यो मानव अधिकारको अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्ड अनुकूल छ । जापानको फौजदारी कार्यविधि संहिता १९४८ को दफा १९९ मा पक्राउ पुर्जी जारी गर्न अदालतको पूर्व अनुमति लिने व्यवस्था रहेको छ ।

स्वाभाविक प्रश्न उठ्छ, प्रत्येक मुद्दामा कुनै व्यक्तिलाई पक्राउ गर्न व्यावहारिक हुन्छ वा हुँदैन ? कसूर गर्ने व्यक्ति प्रहरी अगाडि नै रहेको अवस्थामा पनि अदालतको पूर्व अनुमति लिनुपर्ने कुरा व्यावहारिक हुँदैन र यसरी अदालतको अनुमति लिन नसकिने तर तत्काल कुनै व्यक्तिलाई पक्राउ नगरी नहुने भएमा प्रहरीले जरुरी पक्राउपुर्जी (emergency arrest warrant) जारी गरी पक्राउ गर्ने र पक्राउ पर्नासाथ तुरुन्त अदालतमा उपस्थित गराउनु पर्ने र अदालतको अनुमतिविना पक्राउ परेको व्यक्तिका सम्बन्धमा अनुसन्धान सम्बन्धी अन्य कुनै पनि कार्य गर्न नहुने र थुनामा राख्न नपाउने व्यवस्था प्रस्ताव गरी वैयक्तिक स्वतन्त्रताको थप प्रत्याभूति गर्ने व्यवस्था गरिएको छ ।

पक्राउ पुर्जी जारी गर्ने अदालतबाट अनुमति लिएर मात्र पक्राउ गर्न पाउने प्रस्तावित व्यवस्थाले हाम्रो जस्तो भौगोलिक बिकटता भएको, यातायातको असुविधा रहेको र अनुसन्धान अधिकारीसँग पर्याप्त यातायातका साधन नभएको तथा अदालतको अनुमति लिने अवस्थासम्म अभियुक्त भाग्ने र प्रमाण नाश हुने हुँदा अदालतबाट पक्राउ पूर्वी जारी गर्ने अनुमति लिएर मात्र पक्राउ गर्ने व्यवस्था उपयुक्त छैन भन्ने तर्कहरूलाई यो जरुरी पक्राउपुर्जीको व्यवस्थाले सम्बोधन गर्दछ । तर यो अपवाद मात्र हो । अनुसन्धानका कममा पक्राउ गर्नुपर्ने व्यक्तिलाई अदालतबाट पक्राउ पुर्जी जारी गर्ने अनुमति लिनुपर्ने सामान्य व्यवस्था हो भने कसूर गर्ने व्यक्ति तत्काल पक्राउ नगरेमा

भागने वा प्रमाण नाश गर्ने अवस्थामा वा प्रहरी कर्मचारी वा अनुसन्धान अधिकारीकै उपस्थितिमा अपराध गरिरहेको अवस्थामा अदालतबाट पूर्व अनुमति नलिई पनि जरुरी पक्राउ पूर्जा जारी गरी तत्काल पक्राउ गर्न सकिने अपवादका व्यवस्थाहरू प्रस्ताव गरिएका छन्। मुद्दा हेर्ने अधिकारीबाट पूर्व अनुमति नलिई जरुरी पक्राउ पूर्जा दिई पक्राउ गरेको अवस्थामा पनि पक्राउ परेको व्यक्तिको स्वतन्त्रता जथाभावी रूपमा हनन् नहोस् भन्ने अभिप्रायबाट पक्राउ परेको व्यक्तिलाई मुद्दा हेर्ने अधिकारीसमक्ष त्यस्तो पक्राउको वैधानिक स्वीकृतिका लागि पेस गर्नुपर्ने र मुद्दा हेर्ने अधिकारीको स्वीकृति लिएर मात्र अनुसन्धान कारबाई अगाडि बढाउन र थुनामा राख्न सकिने व्यवस्था संहितामा प्रस्ताव गरिएको छ। यो व्यवस्था पनि हाम्रो सन्दर्भमा नौलो भएपनि अन्य मुलुकले यसलाई अवलम्बन गरिआएको देखिन्छ। जापानको फौजदारी कार्यविधि संहिता १९४८ को दफा २१० मा यस किसिमको व्यवस्था रहेको छ। यसरी मुद्दा हेर्ने अधिकारीको आदेशविना कुनै व्यक्तिलाई पक्राउ गर्ने कामलाई “पक्राउपूर्जा विनाको पक्राउ (warrantless arrest)” भनिन्छ। स.रा. अमेरिकाका विभिन्न राज्यको अभ्यास अनुसार प्रहरीको उपस्थितिमा नै कुनै कसूर भएको वा कुनै व्यक्तिले felony को कसूर गरेको छ भन्ने विश्वास गर्नुपर्ने सम्भावित कारण (probable cause) भएको दुई अवस्थामा पक्राउपूर्जा विना पनि पक्राउ गरी मुद्दा हेर्ने अधिकारीसमक्ष पेस गर्न सक्दछ।

कसूर भइरहेको अवस्थामा प्रहरीको उपस्थिति नहुन सक्छ र अपराध भएको स्थानमा प्रहरीको उपस्थिति हुने सम्भावना पनि कम हुन्छ। तर सो अवस्थामा अन्य व्यक्तिको उपस्थिति हुनसक्छ। सो अवस्थामा कसूरदारलाई भाग्न उम्कन नदिनु त्यस्तो घटना देख्ने आम नागरिकको पनि कर्तव्य हुन्छ। यसै तथ्यलाई मध्यनजर गरी कसूर भएको अवस्थामा तत्काल प्रहरी उपलब्ध नभएमा सो कसूर गरेको अवस्थामा उपस्थित व्यक्तिले कसूर गर्ने व्यक्तिलाई भाग्न उम्कन नदिई नजिकको प्रहरी कार्यालयमा बुझाइदिने व्यवस्था पनि प्रस्ताव गरिएको छ। यस व्यवस्थाले हाम्रो जस्तो भौगोलिक विकटता तथा प्रहरी कार्यालयहरू पनि शहर, गाउँ, र बस्तीबाट टाढा टाढा रहेको र यातायातको साधनको पनि अभाव रहेको यथार्थतातर्फ ध्यान दिई अपराधी उम्कन नदिन अन्य नागरिकलाई पनि वैधानिक रूपमा अधिकार सम्पन्न गराइएको छ, जुन औचित्यपूर्ण र अति आवश्यक पनि छ। यो व्यवस्थालाई हामीले कानूनमा स्पष्ट व्यवस्था नगरेको भएपनि व्यवहारमा स्थानीय व्यक्तिको कसूर गर्ने व्यक्तिलाई प्रहरी कार्यालयमा बुझाउने गरेको पनि पाइन्छ। तर अन्य मुलुकमा यस किसिमको व्यवस्था प्रचलनमा रहेको छ। उदाहरणका लागि भारतको फौजदारी कार्यविधि संहिता,..... को दफा ४३ लाई लिन सकिन्छ।

पक्राउ गर्दा पनि भरिसक्य बल प्रयोग नगरी स्वैच्छिक रूपमा पक्राउ पर्न आग्रह गर्ने र त्यसरी पक्राउ पर्नबाट उम्कने भाग्ने अवस्थामा आवश्यकतानुसार न्यूनतम बल प्रयोगको अभ्यास र महिलालाई महिला प्रहरीबाट पक्राउ गर्नुपर्ने अभ्यास विभिन्न मुलुकहरूमा भइरहेको पाइन्छ। कानून कार्यान्वयन अधिकारीले अति आवश्यक हुँदा मात्र आवश्यक हदसम्म मात्र बलको प्रयोग गर्नसक्ने अन्तर्राष्ट्रिय लिखतमा कानूनी व्यवस्था रहेको पाइन्छ।^{१२} हामीले पनि यस किसिमको अभ्यास विगतदेखि नै गर्दै आएका छौं। सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐन, २०४९ को दफा १४ तथा मुलुकी ऐन अदालती बन्दोवस्त महलको ११७ नं मा पनि यस किसिमको व्यवस्था रहेको छ।

सामान्यतया बल प्रयोग नगरिकनै सम्झाई बुझाई गरी आफैँ पक्राउ पर्ने अवस्था सिर्जनागर्ने तर त्यसरी सम्झाउँदा पनि अटेर गरी भाग्ने उम्कने प्रयास गरेमा वा पक्राउ गर्ने अधिकारी उपर

नै बल प्रयोग गर्न खोजेमा वा बल प्रयोग गरेमा प्रहरी कर्मचारीले पनि बल प्रयोग गर्न सक्ने र प्रहरी कर्मचारीले बल प्रयोग गर्ने कुरा अपवादात्मक अवस्थामा मात्र प्रयोग गर्नुपर्ने तथा बल प्रयोग गर्नेपर्ने परिस्थितिमा पनि न्यूनतम बल प्रयोगको सिद्धान्तलाई अवलम्बन गर्नुपर्ने अन्तर्राष्ट्रियस्तरमा विकसित मान्यतालाई प्रस्तुत संहितामा आत्मसात गरिएको छ । यसरी नै महिलालाई पक्राउ गर्नुपर्दा यथासम्भव महिला प्रहरीद्वारा नै पक्राउ गर्नुपर्ने व्यवस्था प्रस्ताव गरिएको छ । सबै अवस्थामा महिला प्रहरी कर्मचारी उपलब्ध नहुन सक्ने तथ्यलाई ध्यानमा राखी महिला प्रहरी कर्मचारी नभएपनि कसूर गर्ने व्यक्तिलाई पक्राउ गर्नपर्ने हुन्छ । महिला प्रहरी कर्मचारी नभएको अपवादात्मक अवस्थामा पक्राउ गर्नुपर्ने बाध्यात्मक परिस्थितिमा पनि नेपालमा महिलाको सामाजिक तथा सांस्कृतिक मान्यता र महिलाको शारीरिक संवेदनशीलतालाई सम्मान गर्दै निजको इज्जत, प्रतिष्ठा र आत्मसम्मानमा बाधा नपुग्ने गरी मात्र पुरुष कर्मचारीले पक्राउ गर्न सक्ने व्यवस्था पनि गरिएको छ । के कस्तो व्यवहार वा कामबाट महिलाको आत्मसम्मानमा बाधा पुग्दैन भन्ने कुराको निजप्रति गरिने व्यवहारमा भरपर्ने कुरा हो । पुरुष प्रहरीद्वारा महिला कर्मचारीलाई पक्राउ गर्दा सभ्य व्यवहार गर्नु संहिताको मर्म हो । यस संहिताको व्यवस्थाले महिला लगायत कमजोर वर्गको व्यक्तिलाई पक्राउ गर्दा निजलाई अपमान नहुने गरी पक्राउ गर्नुपर्ने गरी महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयबाट जारी निर्देशनलाई पनि कानूनले सम्बोधन गर्ने देखिन्छ ।^{१३} यसैले मुलुकी ऐनको अदालती बन्दोबस्तको महलको ११७ नं. मा व्यवस्थित पहिलेदेखि अभ्यास भइरहेको प्रयोग अनुसरण गर्नु उपयुक्त हुन्छ । तदनुसृत महिलालाई पुरुषले पक्राउ गर्नु पर्दा हात हाली पक्राउ नगरी बोलाई ल्याउनुपर्छ । बोलाउंदा नआइ अडिएमा महिलाको सम्मानमा आघात नपारी नाडीमा समाई ल्याउनुपर्छ ।

पक्राउ गरेको व्यक्तिसँग कसूरसँग सम्बन्धित प्रमाणहरू फेला पर्नसक्ने सम्भावना भएकाले त्यस्तो व्यक्तिको खानतलासी वा शरीरको तलासी लिन सकिने व्यवस्था पनि संहितामा प्रस्ताव गरिएको छ । यसरी नै कुनै व्यक्ति कुनै घर वा स्थानमा लुकेर बस्ने सम्भावना हुने भएकाले त्यस्तो व्यक्ति कुनै घर वा स्थानमा बसेको हुनसक्ने सम्भावनाका यथेष्ट आधार भएमा त्यस्तो घर वा स्थानको पनि खानतलासी लिन सक्ने, त्यसरी खान तलासी लिँदा कुनै व्यक्ति पक्राउ परेमा निजको पनि खानतलासी लिन सकिने व्यवस्था प्रस्ताव गरिएको छ । यस किसिमको व्यवस्था कुनै व्यक्ति लुकेर बसेको अवस्थामा पक्राउ नपर्ने अवस्था सिर्जाननहोस् भन्ने अभिप्रायबाट गरिएको हो । मुलुकी ऐनको अदालती बन्दोबस्तको ११६ नं पनि घरभित्र गई पक्राउ गर्न सकिने व्यवस्था रहेको छ । सर्वोच्च अदालतबाट मुलुकी ऐनको यो व्यवस्था संविधानसम्मत रहेको व्याख्या भएको छ ।^{१४}

१३ महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयबाट मातहतका सरकारी वकिलहरूलाई जारी गरिएको कार्य निर्देशिकामा भनिएको छ की, समा(जको शान्ति सुरक्षा एवम् नागरिकका स्वतन्त्रताको संरक्षण नै फौजदारी न्यायको मूल मर्म हो । समाजमा जोखिममा परेका नागरिकहरूको सुरक्षा र न्यायप्रतिको पहुँच कमजोर हुन्छ भन्ने यथार्थतालाई महसुस गर्दै महिला, असहाय, दलित, पछाडि पारिएका वर्गका नागरिक एवम् पीडित रहेका मुद्दामा उनीहरूप्रति अत्यन्त सम्बेदनशील रही मुद्दाको अनुसन्धान गर्न प्रहरीलाई निर्देशन दिई अनुगमनसमेत गर्ने र यस्ता वर्गका व्यक्तिको शक्ति बढाई पक्राउ पर्दा उनिहरूले कुनै किसिमको अपमान भोग्नु नपर्ने व्यवस्थाको सुनिश्चितता गर्न सबै जिल्ला सरकारी वकिलहरू सजग रहने ।

१४ अच्युत प्रसाद खरेल विरुद्ध प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय, ने.का.प.२०६६, नि.नं. ८२७५, पृष्ठ १९४०, यसमा भनिएको छकी, अपराधको अनुसन्धान, तर्किकताका सिलसिलामा अभियुक्तलाई पक्रनु पर्ने भइ घरभित्र पसी पक्राउ गर्ने क्रियाले गोपनीयता र स्वतन्त्रताको हकमा आघात पुगेको मान्ने हो भने बृहत्तर public interest भएको शान्ति सुरक्षाको प्रश्न गौण हुन जाने यथार्थलाई बिर्सन मिल्दैन । गोपनीयताको हकले अनुचित र कानून विपरितको खानतलासी र बरामदीलाई रोक्छ तर कानूनले निश्चित गरेको प्रक्रिया अन्तर्गत अभियुक्तलाई पक्राउ गर्ने क्रममा घर भित्र प्रवेश गर्ने क्रियालाई रोक्दैन । फौजदारी अभियोग लागेको अभियुक्तलाई पक्राउ गर्ने अ.वं ११६ नं.को व्यवस्था संविधानसँग बाफेको देखिदैन ।

खानतलासी लिदा प्राप्त कुनै लिखत वा दसी प्रमाणहरू फेला परेमा पकाउ गर्ने अधिकारीले आफ्नो कब्जामा लिएर त्यसको भरपाई दिनुपर्ने व्यवस्था प्रस्ताव गरिएको छ । फेला परेको प्रमाणलाई पकाउ गर्ने अधिकारीले सडकलन गर्न सकोस् र त्यसरी सडकलन गरेको कुराको निश्चितताका लागि भरपाई दिनुपर्ने व्यवस्था सहिताले गरेको छ । यस व्यवस्थाले एकातर्फ अनुसन्धान अधिकारीलाई जिम्मेवार बनाई आवश्यक प्रमाण आफ्नो कब्जामा ल्याउन सक्षम बनाउँछ भने अर्कोतर्फ प्रमाण वा व्यक्तिका सामग्रीहरू मनोमानी रूपमा कब्जामा लिने कुरालाई पनि निरुत्साहन गर्दछ । यस किसिमको व्यवस्था हामीले साबिकदेखि नै अभ्यास गर्दै आएका छौं । सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐन, २०४९ को दफा १४ मा रहेको व्यवस्थालाई प्रस्तावित सहितामा निरन्तरता दिइएको छ ।

१०. प्रारम्भिक अनुसन्धान प्रतिवेदन पठाउने : (१) अनुसूची १ वा अनुसूची-२ मा उल्लिखित कुनै कसूरको जाहेरी दरखास्त वा सूचना दफा ४ बमोजिम दर्ता हुनासाथ अनुसन्धान गर्न दर्जा पुगेका प्रहरी कर्मचारी वा अधिकारीले तुरुन्त प्रारम्भिक अनुसन्धान गर्नु पर्नेछ ।

(२) उपदफा (१) बमोजिम प्रारम्भिक अनुसन्धान सुरु गरेपछि त्यस्तो प्रहरी कर्मचारी वा अधिकारीले सोको प्रतिवेदन जिल्ला सरकारी वकिल कार्यालयमा तीन दिनभित्र पठाउनु पर्नेछ ।

स्पष्टिकरण : यस परिच्छेदको प्रयोजनको लागि "प्रारम्भिक अनुसन्धान" भन्नाले घटनास्थल विवरण, कसूर भएको स्थानको वस्तुस्थिति मुचुल्का, खानतलासी वा वरामदी मुचुल्का वा ज्यान मरेको कसूर भए लास जाँच मुचुल्का तथा अन्य कसूर भए सो कसूरको प्रकृति अनुसार तयार गर्नुपर्ने प्रतिवेदन, मुचुल्का वा अन्य आवश्यक विवरणलाई समेत जनाउँनेछ ।

(३) उपदफा (१) बमोजिम प्रारम्भिक प्रतिवेदन प्राप्त भएपछि सरकारी वकिलले सोको अध्ययन गरी कसूरसँग सम्बन्धित कुनै विषयमा थप अनुसन्धान गर्न अनुसन्धान अधिकारीलाई आवश्यक निर्देशन दिनुपर्ने देखिएमा सोको कारण खुलाई आवश्यक निर्देशन दिन सक्नेछ ।

(४) उपदफा (३) बमोजिम दिएको निर्देशनको पालना गर्नु सम्बन्धित अनुसन्धान अधिकारीको कर्तव्य हुनेछ ।

टिप्पणी

प्रस्तुत सहितामा कसूरको सम्बन्धमा कसूरको जानकारी प्राप्त भएपछि अनुसन्धान गर्न कानूनले अधिकार प्रदान गरेको दर्जाको अनुसन्धान अधिकारीबाट प्रारम्भिक अनुसन्धान गराउने व्यवस्था प्रस्ताव गरिएको छ । कसूरका सम्बन्धमा तत्कालै गर्नुपर्ने अनुसन्धानका पक्षहरू यसका प्रारम्भिक अनुसन्धानमा पर्दछन् । वारदात भएपछि आधारभूत रूपमा गर्नुपर्ने वा प्राथमिक रूपमा गरिने अनुसन्धान सम्बन्धी कामलाई प्रारम्भिक अनुसन्धानको रूपमा राखी यी कार्य तत्काल सम्पन्न गर्ने मान्यताका आधारमा यस किसिमको व्यवस्था प्रस्ताव गरिएको छ । कसूरको प्रकृति अनुसार प्रारम्भिक अनुसन्धानको प्रकृति र कार्य पनि फरक हुन सक्ने भएकाले के कस्तो कार्यलाई प्रारम्भिक अनुसन्धान भन्ने निरपेक्ष रूपमा किटान गर्न सम्भव नभएपनि प्रारम्भिक अनुसन्धानका विषयहरूमा के कस्ता कुरा पर्छन् भन्ने यकिन गर्नका लागि घटनास्थल विवरण, कसूर भएको स्थानको वस्तुस्थिति मुचुल्का, खानतलासी वा वरामदी मुचुल्का वा ज्यान मरेको कसूर भए लास जाँच मुचुल्का तथा अन्य कसूर भए सो कसूरको प्रकृति अनुसार तयार गर्नुपर्ने प्रतिवेदन, मुचुल्का वा अन्य आवश्यक

विवरण तयार गर्ने लगायतका कार्यलाई प्रारम्भिक अनुसन्धानको रूपमा स्पष्टीकरणको रूपमा उल्लेख गरिएको छ ।

प्रारम्भिक अनुसन्धानको यस किसिमको व्यवस्था सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐन, २०४९ वा यसको नियमावलीमा रहेको छैन । यसैले यो व्यवस्था यस सन्दर्भमा नौलो रूपमा रहेको भएपनि अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोग ऐन, २०४८ को दफा २० र अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोग नियमावली, २०५९ को नियम ११ मा भ्रष्टाचार र अनुचित कार्य गरी अख्तियारको दुरुपयोग गरेको सम्बन्धमा प्रारम्भिक अनुसन्धान गर्ने व्यवस्था गरिएको छ । प्रारम्भिक अनुसन्धानले विस्तृत अनुसन्धान गर्न आधार प्रदान गर्ने र तत्काल गरिनु पर्ने अनुसन्धान तत्काल गर्नका लागि मार्गप्रशस्त गर्ने भएकाले यस किसिमको प्रारम्भिक अनुसन्धानको व्यवस्था संहितामा प्रस्ताव गरिएको हो ।

यसका साथै प्रारम्भिक अनुसन्धान सुरु गरेपछि अनुसन्धान अधिकारीले सोको प्रतिवेदन जिल्ला सरकारी वकिल कार्यालयमा तीन दिनभित्र पठाउनु पर्ने र सरकारी वकिलले सो प्रतिवेदन अध्ययन गरी थप अनुसन्धान गर्न निर्देशन दिन सक्ने व्यवस्था पनि राखिएको छ । यस किसिमको प्रतिवेदन प्रस्तुत गर्ने व्यवस्थाले अनुसन्धान अधिकारी र अभियोजनकर्ताको सम्बन्ध स्थापित गर्ने, यसले कसूरका सम्बन्धमा सरकारी वकिलको ध्यान आकृष्ट गर्ने र प्रारम्भिक प्रतिवेदनको अध्ययन गरी सरकारी वकिलले दिएको निर्देशनले अनुसन्धानलाई परिपक्व बनाउन मद्दत गर्ने तथा प्रारम्भिक अनुसन्धान प्रतिवेदनले कसूरको अनुसन्धान र कसूरको अनुसन्धानमा आकर्षित हुने कानूनका वीचमा कडी कायम गर्न फलदायी हुने भएकाले प्रारम्भिक अनुसन्धान सुरु गरेपछि प्रतिवेदन जिल्ला सरकारी वकिल कार्यालयमा शीघ्र पठाउने व्यवस्था प्रस्ताव गरिएको हो ।

प्रारम्भिक प्रतिवेदन प्रहरीले सरकारी वकिलसमक्ष पठाउने व्यवस्था नेपालमा नौलो होइन । सरकारी सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐन, २०४९ को दफा ६ मा प्रारम्भिक प्रतिवेदन पठाउनुपर्ने व्यवस्था रहेको छ । तर यस व्यवस्था अनुसार अनुसन्धान सुरु नहुँदै अर्थात् कसूरको सूचना दर्ता हुँदासाथ प्रारम्भिक प्रतिवेदन पठाउने व्यवस्था रहेकोले कसूरका बारेमा सरकारी वकिललाई सो प्रतिवेदनबाट आधारभूत कुराहरू जानकारी हुन नसक्ने, व्यवहारमा जाहेरीको प्रतिलिपिमात्र सरकारी वकिलसमक्ष पठाउने प्रचलन रहेको र यसकारण सरकारी वकिलले अनुसन्धानमा निर्देशन दिन सक्ने अवस्था सिर्जनानभएको जस्ता समस्याहरू सम्बोधन गर्न प्रारम्भिक अनुसन्धानपछि मात्र सरकारी वकिललाई प्रतिवेदन दिने व्यवस्था गर्नु उपयुक्त भएकाले साबिकको व्यवस्थामा आवश्यक परिमार्जन गरी संहितामा प्रारम्भिक अनुसन्धानपछि मात्र सरकारी वकिलसमक्ष प्रतिवेदन पठाउने व्यवस्था गरिएको हो । सर्वोच्च अदालतबाट प्रारम्भिक प्रतिवेदन र सरकारी वकिलले निर्देशन दिने कुरालाई व्यवहारमा सक्रियतापूर्वक कार्यान्वयन गर्नुपर्ने गरी व्याख्या गरेको देखिन्छ ।^{१५}

१५ ने. का. प. २०६८, अंक ८ निर्णय नं. ८६६८, पृ. १३७६, यसमा भनिएको छ, सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐन, २०४९ को दफा ६(१) बमोजिम कुनै अपराधको तहकिकात शुरु गर्नुभन्दा पहिले तहकिकात गर्ने प्रहरी कर्मचारीले तहकिकात गर्ने कुराहरू खुलाई सम्बन्धित सरकारी वकिल कार्यालयमा अपराधसम्बन्धी प्रारम्भिक प्रतिवेदन पठाउनु पर्ने र उपदफा (२) बमोजिम त्यस्तो प्रारम्भिक प्रतिवेदन प्राप्त भएपछि सरकारी वकिलले तहकिकातको सम्बन्धमा तहकिकात गर्ने प्रहरी कर्मचारीलाई आवश्यक निर्देशन दिनसक्ने व्यवस्था भएबाट सरकारी वकिललाई अनुसन्धानको दायराबाट निरपेक्ष राखेको छैन । वारदातको प्रकृति अनुसार कसरी अनुसन्धान गर्ने भन्ने तर्फ मार्गदर्शन गर्नु सरकारी वकिलको कर्तव्य हुन आँउछ । कानूनी व्यवस्थामा वाध्यात्मक रूपमा कर्तव्य नतोकेको अवस्था भए पनि जिम्मेवार पदाधिकारीले उक्त कानूनी प्रावधानलाई निष्क्रियताको रूपमा लिन मिल्ने हुँदैन । सरकारी वकिलले अनुसन्धानलाई बलियो, भरपर्दो र विश्वासिलो बनाउन सम्बन्धित प्रहरी कर्मचारीलाई आवश्यक निर्देशन दिनसक्ने अधिकार कानूनले दिएको कुरालाई विर्सन नहुने ।

अनुसन्धान अधिकारीले मुद्दाको अनुसन्धान सुरु गर्नु अगाडि प्रारम्भिक प्रतिवेदन पठाउने र सरकारी वकिलले निर्देशन दिने व्यवस्था हालसम्म औपचारिकतामा सिमीत भएको र यस व्यवस्थालाई प्रभावकारी बनाउन निर्देशन माग्ने र दिने प्रक्रियाका सम्बन्धमा थप स्पष्ट हुन जरुरी रहेको^६ र अनुसन्धान अधिकारीद्वारा जाहेरीको प्रतिलिपि मात्र पठाउने गरेको हुँदा सरकारी वकिलले अनुसन्धान अधिकारीलाई आवश्यक निर्देशन दिन सम्भव नभएकोले प्रारम्भिक अनुसन्धान गरेपछि प्रारम्भिक प्रतिवेदन पठाउने व्यवस्था गर्ने गरी ऐनमा संशोधन आवश्यक छ भनी महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयबाट बारम्बार प्रचलित ऐनमा सुधार हुनपर्ने गरी सुझाव गरिँदै आएको छ।^७ यसका साथै महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयबाट प्रारम्भिक प्रतिवेदन प्राप्त भएपछि निर्देशन दिने कुरालाई सक्रियतापूर्वक सम्पादन गर्नुपर्ने कुरालाई मध्यनजर गरी निर्देशन पनि जारी गरिसकिएको छ।^८

सर्वोच्च अदालतको फैसला र महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयबाट जारी परिपत्रको मर्म र भावनालाई संहिताको प्रस्तुत व्यवस्थाले आत्मसात गरेको छ। सङ्क्षेपमा उल्लेख गर्नुपर्दा संहिताको प्रस्तुत व्यवस्थाले सरकारी वकिलले निर्देशन दिनुअघि कसूरको बारेमा प्रारम्भिक रूपमा जानकारी प्राप्त गर्नसक्ने र सो जानकारीका आधारमा पर्याप्त र प्रभावकारी रूपमा निर्देशन दिन सक्षम र सम्भव बनाउनु तथा निर्देशनको उचित रूपमा कार्यान्वयन हुन सकोस् भन्ने अभिप्राय रहेको देखिन्छ।

अनुसन्धान प्रक्रियामा निर्देशन दिने सरकारी वकिलको अधिकार र कर्तव्य पनि हो। सरकारी वकिलको हरेक निर्देशनको पालना गर्नु अनुसन्धान अधिकारीको कर्तव्य हुन्छ। अपराध अनुसन्धानको सन्दर्भमा सरकारी वकिलले दिएको निर्देशन पालन नगरेमा त्यस्तो निर्देशनको कुनै औचित्य रहँदैन। प्रचलित सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐन, २०४९ बमोजिम सरकारी वकिलले निर्देशन दिनसक्ने व्यवस्था गरेको भएपनि त्यसको पालना गर्नु अनुसन्धान अधिकारीको कर्तव्य हुने स्पष्ट रूपमा व्यवस्था गरेको छैन। यसले गर्दा सरकारी वकिलले दिएका निर्देशनहरू पालन नहुने र यसले मुद्दाको अनुसन्धान प्रभावकारी हुन नसकेको यथार्थलाई दृष्टिगत गरी त्यस किसिमको समस्याको निरन्तरता नहोस् भन्ने अभिप्रायले प्रस्तुत संहितामा सरकारी वकिलको निर्देशन पालन गर्नु सम्बन्धित अनुसन्धान अधिकारीको कर्तव्य हुने व्यवस्था प्रस्ताव गरिएको छ। सरकारी वकिलको निर्देशन न्यायिक प्रहरीले पालना गर्नुपर्ने र पालना नगरेमा विभागीय कारबाई हुने व्यवस्था जापानको फौजदारी कार्यविधि संहिता १९४८ को दफा १९३ र १९४ मा रहेको छ। सरकारी वकिल सम्बन्धी नियमावली, २०५५ को नियम ३२ बमोजिम सरकारी वकिलले मुद्दाको सन्दर्भमा दिएको निर्देशन पालन नगरी वा यस नियमावली बमोजिम माग गरेको सहायता प्रदान नगरी त्यसबाट मुद्दाको अभियोजन, निर्णय एवम् बहस पैरवीमा

१६ महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयको वार्षिक प्रतिवेदन २०६४/६५, २०६५/६६

१७ उही २०५८/५९

१८ महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयबाट मातहतका सरकारी वकीलहरूलाई जारी गरिएको कार्य निर्देशिका, यसमा भनिएको छ, सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐन, २०४९ को दफा ६(१) बमोजिम प्रहरीबाट प्रस्तुत हुने प्रारम्भिक प्रतिवेदन हाल केवल औपचारिकताको रूपमा मात्र सीमित रहेको तथ्यलाई मध्यनजर राख्दै तत्सम्बन्धमा तत्काल आवश्यक सुधार गर्न उक्त प्रतिवेदनमा घटनाको वस्तुनिष्ठ तथ्यगत विवरणका अतिरिक्त कस्ता प्रमाणहरू सङ्कलन गरिनुपर्ने अवस्था रहेको छ, सरकारी वकिलबाट के कस्ता कुरामा निर्देशन दिनुपर्ने अवस्था छ जस्ता कुराहरू स्पष्ट खुलाई विवरण समावेश गरी अपराध अनुसन्धान गर्न सबै सम्बन्धित प्रहरी कार्यालयलाई निर्देशन दिने र प्रारम्भिक प्रतिवेदन पेस हुनासाथ सम्बन्धित सरकारी वकिलले प्रहरी अनुसन्धानकर्तासँग आवश्यक परामर्श गरी अपराध अनुसन्धानको कानूनी कार्यविधि र सङ्कलन गर्नुपर्ने प्रमाणको वैधताका सम्बन्धमा प्रहरी अनुसन्धानकर्तालाई तत्काल निर्देशन दिने परिपाटीलाई व्यवस्थित गर्ने। यसरी दिइएको निर्देशनहरूको टिपोट तयार गरी प्रारम्भिक प्रतिवेदन साथ संलग्न गरी फाइलमा राख्ने परिपाटीलाई संस्थागत गर्ने। सम्बन्धित पुनरावदेन सरकारी वकिल कार्यालयले प्रत्येक महिना आफू मातहतका सरकारी वकिल कार्यालयले सम्पादन गर्नुपर्ने गरी जारी गरिएको उपर्युक्त निर्देशनको पालना भए नभएको र भएकोमा बस्तुगत ढङ्गबाट भए नभएको निरीक्षण गरी महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयको अनुसन्धान महाशाखा मार्फत महान्यायाधिकासमक्ष पेस गर्ने।

प्रतिकूल असर परेमा सो नगर्ने कर्मचारी उपर विभागीय कारबाईको लागि अख्तियारवालासमक्ष लेखी पठाउन सकिने व्यवस्था रहेको सन्दर्भमा सरकारी वकिलको निर्देशन अनुसन्धान अधिकारीले पालना गर्नु बाध्यात्मक हुने भएकाले स्पष्ट रूपमा संहितामा व्यवस्था गरिएको हो ।

११. भ्रमपूर्ण, भुट्टा वा काल्पनिक सूचनालाई तामेलीमा राख्न सकिने : (१) अनुसूची-१ वा -२ मा उल्लिखित कुनै कसूरको सम्बन्धमा प्राप्त जाहेरी दरखास्त वा सूचनाका सम्बन्धमा सम्बन्धित व्यक्ति वा जाहेरवाला समेतलाई बुझदा त्यस्तो दरखास्त वा सूचना भ्रमपूर्ण, भुट्टा वा काल्पनिक भई अनुसन्धान गर्न आवश्यक नभएमा वा निरर्थक देखिएमा सम्बन्धित प्रहरी कार्यालयले सोही कुरा खुलाई सामान्यतया तीन दिनभित्र सम्बन्धित सरकारी वकिल कार्यालयमा प्रतिवेदन पठाउनु पर्नेछ ।

(२) उपदफा (१) बमोजिम प्रतिवेदन प्राप्त भएपछि सम्बन्धित सरकारी वकिल कार्यालयले त्यस्तो कसूरको सम्बन्धमा तत्काल अनुसन्धान गर्न मनासिब आधार नदेखिएमा सोको कारण खुलाई थप प्रमाण प्राप्त हुन आएका बखत अनुसन्धान गर्न सकिने गरी तत्काल तामेलीमा राख्ने वा वारदातको प्रकृति अध्ययन गर्दा तत्काल अनुसन्धान गर्नु उपयुक्त देखेमा कारण खुलाई थप अनुसन्धान गर्न अनुसन्धान अधिकारीलाई निर्देशन दिन सक्नेछ ।

(३) उपदफा (२) बमोजिम सरकारी वकिल कार्यालयले अनुसन्धान गर्न निर्देशन दिएमा सम्बन्धित अनुसन्धान अधिकारीले त्यस्तो कसूरका सम्बन्धमा अनुसन्धान गर्नुपर्नेछ ।

टिप्पणी

अपराध अनुसन्धानका लागि अनुसन्धान निकाय जति संवेदनशील हुनुपर्छ त्यति नै काल्पनिक सूचनाहरू निरुत्साहन होस् भनी सचेत पनि रहनुपर्छ । अनुसन्धान गर्ने निकाय वा प्रहरी कार्यालयमा कसूर गरेको भनी प्राप्त भएका सबै सूचना सत्य नहुन सक्छन् । कतिपय अवस्थामा रिसइवि, प्रतिशोध आदि विभिन्न कारणले भुट्टा वा काल्पनिक सूचना प्राप्त हुन सक्छन् । त्यस अवस्थामा अनुसन्धान कारबाई अगाडि बढाउनु आवश्यक र उपयुक्त हुँदैन । यसैले अनुसन्धान निकायसमक्ष प्राप्त हुन आएको जाहेरी दरखास्त वा कसूरको सूचनाको बारेमा अपराधबाट असर वा प्रभाव परेको भनिएको सम्बद्ध व्यक्ति वा जाहेरवालालाई बुझदा त्यस्तो व्यक्तिले दिएको कसूरको सूचना वा जाहेरी दरखास्त उपर थप अनुसन्धान गर्न नपर्ने गरी नयाँ व्यवस्था गरिएको छ । यस अघि जाहेरी दरखास्त दर्ता भएपछि जस्तोसुकै जाहेरी दरखास्त उपर पनि अनुसन्धान कारबाई गर्नुपर्ने व्यवस्था रहेको र त्यसले अनावश्यक रूपमा राज्यको स्रोत र साधन लगाउनु परेको तथा निर्दोष व्यक्तिले अनावश्यक दुःख, हैरानी तथा मानसिक यातना व्यहोर्नु परेको अवस्थालाई संहिताको यस व्यवस्थाले अन्त्य गर्न चाहेको छ ।

यसरी भुट्टा, असत्य वा काल्पनिक जाहेरी दरखास्त वा कसूरको सूचना उपर थप अनुसन्धान नगरी अनुसन्धान कारबाई अन्त्य गर्न अनुसन्धान गर्ने निकायलाई एकलौटी रूपमा नछाडी यो काममा नियन्त्रण र सन्तुलन होस् भन्ने अभिप्रायले प्रहरीले सरकारी वकिलसमक्ष तत्कालै यो कार्य गर्नका लागि ३ दिनभित्र प्रतिवेदन पेस गर्ने र सरकारी वकिलले त्यसरी प्राप्त भएपछि थप प्रमाण प्राप्त भएमा अनुसन्धान कारबाई गर्ने गरी तामेलीमा राख्ने वा कागजातबाट थप अनुसन्धान आवश्यक देखिएमा तत्सम्बन्धमा निर्देशन दिनसक्ने व्यवस्था गरिएको छ । सरकारी वकिलले पनि त्यस्तो प्रतिवेदन र सो साथ संलग्न कागजातका आधारमा तत्काल अनुसन्धान गर्न मनासिब आधार

रहे वा नरहेको यकिन गरौं भन्ने अभिप्राय पनि संहितामा राखिएको छ । मूलतः सरकारी वकिलले यस्तो निर्णय गर्दा कसूरको सम्बन्धमा प्राप्त जाहेरी दरखास्त वा कसूरको सूचना र जाहेरवाला तथा पीडितको कागज र अनुसन्धान अधिकारीको प्रतिवेदन सो बेलासम्मका प्रमाण, कागजात तथा वारदातको प्रकृति समेतको अध्ययन गरी सोको आधारमा वस्तुनिष्ठ रूपमा गर्नु अनुसन्धान गर्न आवश्यक रहेको वा नरहेको यकिन गर्नुपर्ने हुन्छ । यो व्यवस्था नयाँ भएपनि यसअघि देखि प्रचलन हुँदै आएको प्रहरीले अनुसन्धान गर्ने र सरकारी वकिलले मुद्दा चलाउने वा नचलाउने निर्णय गर्ने व्यवस्थाको मर्म र भावना अनुकूल रहेको छ ।

सरकारी वकिलले अनुसन्धान गर्न निर्देशन दिएको अवस्थामा अनुसन्धान अधिकारीले बाध्यात्मक रूपमा अनुसन्धान गरौं र त्यसलाई त्यसै थन्काएर नराखौं भन्ने मान्यताका आधारमा सरकारी वकिलले अनुसन्धान गर्न निर्देशन दिएको अवस्थामा अनुसन्धान कारबाई बाध्यात्मक रूपमा गर्नुपर्ने गरी स्पष्ट व्यवस्था गरिएको छ ।

१२. अनुसन्धान गर्न विशेष टोली गठन गर्न सकिने : (१) यस परिच्छेदमा अन्यत्र जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि यस संहिताको अनुसूची-१ वा अनुसूची-२ मा उल्लिखित कुनै कसूरको सम्बन्धमा कसूरको गम्भीरता हेरी सम्बन्धित अनुसन्धान अधिकारीबाट मात्र अनुसन्धान हुन नसक्ने भई छुट्टै अनुसन्धान टोली गठन गर्नु उपयुक्त हुने कुरा अनुसन्धान अधिकारीको तालुकवाला अधिकारी वा प्रहरी महानिरीक्षकलाई लागेमा निजले आफू मातहतका कर्मचारीहरू संलग्न रहने गरी अनुसन्धान टोली गठन गर्न सक्नेछ ।

(२) उपदफा (१) मा जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि आफू मातहतका कर्मचारी बाहेकका अन्य व्यक्ति समेत संलग्न रहेको अनुसन्धान टोली गठन गर्नु परेमा अनुसन्धान सम्बन्धित तालुकवाला अधिकारी वा प्रहरी महानिरीक्षकले सो सम्बन्धमा महान्यायाधिवक्ताको परामर्श लिई विशेषज्ञसमेत रहेको अनुसन्धान टोली गठन गरी अनुसन्धान गराउन सक्नेछ ।

(३) उपदफा (१) वा (२) बमोजिम अनुसन्धान टोली गठन भएमा त्यस्तो टोलीले यस परिच्छेद बमोजिम अनुसन्धान अधिकारीलाई भएको अधिकार प्रयोग गरी अनुसन्धान गर्नेछ ।

(४) उपदफा (१) वा (२) बमोजिम अनुसन्धान टोली गठन भएकोमा अनुसन्धान गर्ने अधिकारीले गरेको अनुसन्धान सम्बन्धी विवरण त्यस्तो टोलीलाई हस्तान्तरण गर्नुपर्नेछ ।

(५) उपदफा (१) वा (२) बमोजिम गठन भएको अनुसन्धान टोलीले अनुसन्धान गरी आफ्नो प्रतिवेदन सम्बन्धित सरकारी वकिलसमक्ष पेस गरी सोको जानकारी सम्बन्धित प्रहरी कार्यालयलाई समेत दिनु पर्नेछ ।

(६) उपदफा (५) बमोजिम प्रतिवेदन प्राप्त भएपछि सरकारी वकिलले कसूरसँग सम्बन्धित कुनै विषयमा थप अनुसन्धान गर्न आवश्यक निर्देशन दिनुपर्ने देखिएमा सोको कारण खुलाई अनुसन्धान टोलीलाई आवश्यक निर्देशन दिन सक्नेछ ।

(७) उपदफा (६) बमोजिम सरकारी वकिलले दिएको निर्देशन पालना गर्नु सम्बन्धित अनुसन्धान टोलीको कर्तव्य हुनेछ ।

टिप्पणी

कसूरको अनुसन्धान जटिल हो र कसूरको गम्भीरताका आधारमा अनुसन्धानमा थप जटिलता आउन सक्छ । कतिपय कसूरको गम्भीरताका कारणले प्रभावकारी रूपमा अनुसन्धान गर्न

एउटा अनुसन्धान अधिकारी मात्र सक्षम नहुन सक्ने र विशेषज्ञहरू सम्मिलित अनुसन्धान टोलीबाट अनुसन्धान गर्दा बढी प्रभावकारी अनुसन्धान हुने भएकाले अनुसूची १ वा २ मा उल्लिखित कसूरको गम्भीरताका आधारमा अनुसन्धान अधिकारीबाट मात्र अनुसन्धान हुन नसक्ने कुरामा अनुसन्धान अधिकारीको तालुकवाला अधिकारी वा प्रहरी महानिरीक्षकलाई लागेमा अनुसन्धान गर्न आफू मातहतका कर्मचारी संलग्न रहने गरी एक अनुसन्धान टोली गठन गर्न सकिने व्यवस्था संहिताले प्रस्ताव गरेको छ । सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐन, २०४९ मा स्वतन्त्र रूपमा काम गर्ने गरी अनुसन्धान टोलीको व्यवस्था नरेहेकोले यो व्यवस्था नयाँ देखिन्छ तापनि अपराधको प्रकृति र गम्भीरतालाई दृष्टिगत गरी त्यसरी अनुसन्धान गर्ने प्रहरी कर्मचारीको सहयोगका लागि आवश्यकतानुसार छुट्टै अनुसन्धान टोलीसमेत गठन गर्न सकिने व्यवस्था सरकारी मुद्दा सम्बन्धी नियमावली, २०५५ को नियम ४ को उपनियम (२) मा रहेको देखिन्छ । सोही व्यवस्था अनुसार कतिपय कसूरमा अनुसन्धान टोली गठन गरी अनुसन्धान गर्ने अभ्यास भइ नै रहेको पाइन्छ । संहिताको यस व्यवस्थाबाट जटिल र संवेदनशील कसूरको अनुसन्धान टोलीले अनुसन्धान गर्ने कुराले वैधानिकता प्राप्त गर्ने र त्यसले गर्दा गम्भीर कसूरको अनुसन्धानमा सहजता आउने तथा प्रभावकारिता बढ्ने हुन्छ ।

कतिपय अवस्थामा प्रहरी कर्मचारी बाहेकका अन्य विशेषज्ञहरूसमेत समावेश गरी अनुसन्धान गर्दा अनुसन्धानमा प्रभावकारिता आउनसक्ने हुन्छ । यस अवस्थामा अनुसन्धान अधिकारीको तालुकवाला अधिकारी वा महानिरीक्षकले सिधै अनुसन्धान टोली गठन नगरी महान्यायाधिवक्ताको परामर्श लिई विशेषज्ञ समेत रहेको अनुसन्धान टोली गठन गर्नसक्ने व्यवस्था संहितामा गरिएको छ । आफू मातहतका कर्मचारीका हकमा आफैँले टोली गठन गर्नसक्ने र मातहत बाहेकका अन्य व्यक्तिलाई संलग्न गर्नु परेमा महान्यायाधिवक्ताको परामर्शमा गर्ने गरी तदनुसारको व्यवस्था गरिएको छ ।

अनुसन्धान टोलीले अनुसन्धान कार्य गर्नका लागि वैधानिक रूपमा अधिकारहरू प्राप्त हुनुपर्ने भएकाले अनुसन्धान अधिकारीलाई प्राप्त भएका सबै अधिकार प्रयोग गर्ने गरी सो टोलीले अनुसन्धान गर्न पाउने व्यवस्था प्रस्ताव गरिएको छ । अनुसन्धान गर्नका लागि अनुसन्धान अधिकारीलाई प्रदान गरिएका घटनास्थल मुचुल्का तयार गर्ने, कसूर भएको स्थानको फोटो लिने, अभियुक्तको पहिचान खुल्ने विवरण लिने, कसूरसँग सम्बन्धित व्यक्ति पक्राउ गर्ने, हिरासतमा राख्ने, बयान गराउने, खानतलासी लिने लगायत प्रस्तुत कार्यविधि संहिताले अनुसन्धान अधिकारीलाई अनुसन्धानको सिलसिलामा प्रदान गरेका सबै अधिकार अनुसन्धान टोलीले प्रयोग गरी सफल र प्रभावकारी अनुसन्धान गरोस् भन्ने अभिप्रायले अनुसन्धान अधिकारीलाई भएका सबै अधिकार प्रयोग गर्नसक्ने व्यवस्था प्रस्ताव गरिएको छ ।

अनुसन्धान अधिकारीले अनुसन्धान प्रारम्भ गरेपछि अनुसन्धान टोली गठन भएकोमा अनुसन्धान अधिकारीले सो बेलासम्म सङ्कलित कागजात र प्रमाणहरू अनुसन्धान टोलीलाई बुझाउनुपर्ने पनि व्यवस्था गरिएको देखिन्छ । यो व्यवस्थाले पहिले अनुसन्धान भएको विषयमा पुनरावबृत्ति गर्न नपर्ने तथा मौका तहकिकातका विवरणहरू टोलीले प्राप्त गर्ने र त्यस्तो विवरण पछि टोलीले सङ्कलन गर्न असम्भव पनि हुनसक्ने भएकाले अनुसन्धान अधिकारीले गरेको अनुसन्धानको विवरण टोलीलाई हस्तान्तरण गर्ने व्यवस्था गरिएको हो ।

अनुसन्धान टोलीले गरेको अनुसन्धानको प्रतिवेदन सरकारी वकिलसमक्ष पेस गर्नुपर्ने र सोको जानकारी सम्बन्धित प्रहरी कार्यालयमा पनि जानकारी दिनुपर्ने गरी अनुसन्धान टोलीलाई बढी जिम्मेवार बनाउने पनि संहिताले प्रयास गरेको छ । सरकारी वकिलले यसरी अनुसन्धानको प्रतिवेदन

प्राप्त गरेपछि आवश्यकतानुसार टोलीलाई अनुसन्धानका लागि निर्देशन दिनसक्ने व्यवस्था पनि राखिएको र त्यस्तो निर्देशनको पालना गर्नु अनुसन्धान टोलीको कर्तव्य हुने पनि व्यवस्था गरिएको छ । वस्तुतः अनुसन्धानमा सरकारी वकिलको निर्देशन दिने व्यवस्था हामीले प्रचलन गरिरहेकै व्यवस्था रहेको र सोही मान्यताका आधारमा अनुसन्धान टोलीलाई पनि सरकारी वकिलले निर्देशन दिने र टोलीले सो निर्देशनको बाध्यात्मक रूपमा पालना गर्नुपर्ने व्यवस्था प्रस्ताव गरिएको छ ।

१३. हिरासतमा राख्ने : (१) यस परिच्छेद बमोजिम पक्राउ भएको व्यक्तिलाई हिरासतमा राख्नु पर्नेछ ।

(२) उपदफा (१) बमोजिम हिरासतमा राख्दा त्यस्तो व्यक्ति लाई पक्राउ गरिएको ठाउँ उल्लेख गरी हिरासतमा राख्नु पर्ने कारण सहितको सूचना अनुसूची-१० बमोजिमको ढाँचामा दिएर मात्र हिरासतमा राख्नु पर्नेछ ।

(३) उपदफा (१) बमोजिम कुनै व्यक्तिलाई हिरासतमा राखिएकोमा निजको नाम, थर, उमेर, टोल सहितको ठेगाना, बाबु, आमाको नाम, निजको नागरिकताको प्रमाणपत्र वा निजको पहिचान खुल्ने अन्य परिचयपत्र भए त्यस्तो पत्र र नभए सवारी चालक इजाजतपत्र, राहदानी, निजको टेलिफोन भए सोको नम्बर लगायत निजको वास्तविक परिचय खुल्ने यस्तै कागजातको प्रतिलिपिसमेत लिई निजको अभिलेख तयार गर्नु पर्नेछ ।

(४) उपदफा (३) को प्रयोजनको लागि अनुसन्धान अधिकारीले आवश्यकता अनुसार निजको तस्बिर र दुवै हातको हत्केला सहितको औँठा छापसमेत लिन सक्नेछ ।

(५) उपदफा (३) बमोजिम अभिलेख तयार भएपछि सम्बन्धित प्रहरी कार्यालय वा अनुसन्धान अधिकारीले त्यस्तो अभिलेखको आधारमा हिरासतमा रहेको व्यक्तिको निजको व्यक्तिलाई निज हिरासतमा रहेको जानकारी दिनु पर्नेछ ।

(६) यस दफा बमोजिम पक्राउ गरिएको व्यक्तिले कानून व्यवसायीसँग सल्लाह लिन चाहेमा अनुसन्धान अधिकारीले निजलाई त्यस्तो कानून व्यवसायीसँग सल्लाह लिन दिनुपर्नेछ ।

टिप्पणी

पक्राउ र हिरासत पर्यायवाची शब्दहरू होइनन् । कुनै व्यक्तिलाई औपचारिक रूपमा हिरासतमा राख्ने माध्यम नै पक्राउ हो र पक्राउ गरेपछि मात्र कुनै पनि व्यक्तिलाई हिरासतमा राख्न सकिन्छ । कुनै व्यक्तिलाई निजले गरेको भनिएको कुनै कसूरजन्य कार्य निमित्त वा कुनै अधिकारीको कारबाई स्वरूप पक्राउ वा गिरफ्तार गर्ने कार्य नै पक्राउ हो भने निजलाई भाग्न, उम्कन नपाउने गरी थुनामा राख्नु हिरासत हो । पक्राउ गरिएको व्यक्तिलाई त्यक्ति कै नराखियोस् र निजलाई कानून बमोजिम मात्र थुनामा राखियोस् भन्ने अभिप्रायले पक्राउ गरिएको व्यक्तिलाई हिरासतमा राख्नुपर्ने व्यवस्था गरिएको हो ।

कुनै पनि व्यक्तिलाई पक्राउ गर्ने वा हिरासतमा राख्ने काम एक कानूनी प्रक्रिया भएको र सो प्रयोजनका लागि कानूनद्वारा निर्धारित प्रक्रिया पूरा गरी सक्षम अधिकारीबाट मात्रै हुनुपर्ने अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्ड^{१९} रहेको छ । कुनै व्यक्तिलाई हिरासतमा राख्दा निजको स्वतन्त्रता गुम्ने हुन्छ । यसैले कसैलाई किन हिरासतमा राख्नुपर्ने आवश्यकता परेको हो ? सो सम्बन्धमा निजले जानकारी पाउनु त्यस्तो व्यक्तिको नैसर्गिक अधिकार हो । आफू थुना पर्नुको कारणबारे तत्कालै जानकारी पाउनु

थुना पर्ने व्यक्तिको नैसर्गिक एवम् मानव अधिकार हो । यो अधिकार अति नै संवेदनशील र महत्वपूर्ण छ । व्यक्तिगत स्वतन्त्रताबाट वञ्चित भएको व्यक्तिले स्वतन्त्रताबाट वञ्चित हुनुको वैधताबारे कानूनी उपचारको सुरुवात गर्ने अधिकार यही विन्दुबाट प्रारम्भ हुन्छ भने यस अधिकारको प्रत्याभूति गर्नुपर्ने बाध्यात्मक व्यवस्थाले थुनामा राख्ने अधिकारीलाई मानव अधिकारप्रति वढी जिम्मेवार बनाउँछ । यसै कुरालाई ध्यान दिई कुनै पनि व्यक्तिलाई हिरासतमा राख्दा हिरासतमा राख्ने सूचना दिएर मात्र हिरासतमा राख्ने गरी संहितामा बाध्यात्मक व्यवस्था प्रस्ताव गरिएको छ । पक्राउ पुर्जीले कुनै व्यक्तिलाई पक्राउ गर्ने सम्मको अधिकार हुने र भएकाले पक्राउ गरेको व्यक्तिलाई हिरासतमा राख्नु पर्दा सो प्रयोजनका लागि हिरासतमा राख्ने छुट्टै पुर्जी दिनुपर्ने व्यवस्था प्रस्ताव गरिएको छ । यो व्यवस्था साविक देखिनै प्रचलनमा रहेको छ । सरकारी मुद्दा सम्बन्धी नियमावली, २०५५ को नियम ९, अनुसूची ११ पक्राउ पुर्जी र अनुसूची १२ मा थुनुवा पुर्जीको व्यवस्था रहेको छ । सर्वोच्च अदालतबाट पनि वारेन्ट जारी हुने मुद्दामा पक्राउ पुर्जी नदिई पक्राउ गर्न सकिने भएपनि थुनामा राख्दा थुनुवा पुर्जी नदिई राख्न नसकिने भनी स्पष्ट रूपमा सिद्धान्त प्रतिपादन पनि गरेको देखिन्छ ।^{१०}

पक्राउ गरिएको व्यक्तिलाई हिरासतमा राखिएको लगायतका विषयमा अभिलेख राख्नुपर्ने र हिरासतमा राखिएको बारेमा हिरासतमा रहने व्यक्तिको परिवार वा इच्छाएको उपयुक्त व्यक्तिलाई सूचित गर्नुपर्ने गरी अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्ड^{११} कायम भएको पाइन्छ । यसका लागि हिरासतमा रहने व्यक्तिको पहिचान खुल्ने विवरण आवश्यक पर्छ । यसका साथै हिरासतमा को कुन व्यक्तिलाई राखिएको छ भन्ने बारे स्पष्ट रूपमा हिरासत सम्बन्धी अभिलेख राख्नु अति आवश्यक पनि हुन्छ । यसैले संहितामा हिरासतमा रहने व्यक्तिको वास्तविक रूपमा पहिचान र परिचय खुल्ने गरी विवरण र त्यसलाई समर्थन गर्ने कागजातको प्रतिलिपि राखी हिरासत अभिलेख व्यवस्थित गर्ने व्यवस्था प्रस्ताव गरिएको छ । यस प्रयोजनका लागि अनुसन्धान अधिकारीले निजको तस्वीर र दुवै हातको हत्केलाको औँठाछाप पनि लिन सक्ने व्यवस्था प्रस्ताव गरिएको छ । यसले व्यक्तिको पहिचान खुल्न मद्दत गर्ने तथा कतिपय अवस्थामा भविष्यमा पनि कसूरको अनुसन्धान गर्न मद्दत गर्ने हुनाले यस्तो अनुसन्धान अधिकारीलाई तस्वीर र औँठाछाप लिनलाई दिशानिर्देश गर्नु एकातर्फ संहिताको उद्देश्य रहेको छ भने अर्कोतर्फ व्यक्तिको निजी शरीरको विषय भएकोले अनुसन्धान अधिकारीलाई तस्वीर वा औँठाछाप लिन सक्नेगरी अधिकार सम्पन्न तुल्याउनु पनि संहिताको अभिष्ट रहेको देखिन्छ । यो हाम्रो सन्दर्भमा नयाँ व्यवस्था भएतापनि अन्य मुलुकमा यो एक स्थापित व्यवस्था हो ।

हिरासतमा रहेको व्यक्तिको बारेमा निजका निजकका नातेदारलाई जानकारी दिनु अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकार सम्बन्धी कानूनले स्थापित गरेको मान्यता हो । व्यक्तिको स्वतन्त्रताको अपहरण हुने कुरालाई ज्यादै संवेदनशील रूपमा लिई हिरासतमा रहेको व्यक्तिको परिवारलाई सो कुराको जानकारी होस् र हिरासतमा रहेको व्यक्तिको परिवारसँग सम्पर्क गर्न पाउने अधिकारको

१० लोप्साङ्ग शेर्पा समेत विरुद्ध जिल्ला प्रशासन कार्यालय, काठमाडौं समेत, नेकाप, २०६८ अंक ८, नि.नं. ७६७२, पृ. १४०३, यसमा भनिएको छ की, वैयक्तिक स्वतन्त्रताको अपहरण हुनु अति संवेदनशील विषय हो । यस्तो विषयमा अदालत गम्भीर हुन पर्दछ । कुनै पनि व्यक्तिलाई पक्राउ गरिसके पश्चात् के कुन कसूरमा पक्राउ गरिएको हो भन्ने जानकारी सहितको थुनुवा पुर्जी दिनुपर्ने कानूनी राज्यको न्यूनतम मापदण्ड मात्र नभई त्यसरी पक्राउ गरी थुनामा राख्नुको कारणसहितको सूचना पाउनु पर्ने हरेक व्यक्तिको मौलिक हक नै हो । नेपालको अन्तरिम संविधानको धारा २४ ले यसलाई व्यक्तिको मौलिक हकको रूपमा प्रत्याभूत गरेको पाइन्छ । केही सार्वजनिक (अपराध र सजाय) ऐन, २०२७ को कसूरमा कसूरदारलाई विना वारेन्ट पक्राउ गर्न सकिने व्यवस्था उक्त ऐनको दफा (३) मा भए पनि त्यसरी थुनामा राख्नुका कारणसहितको थुनुवा पुर्जी दिन नपर्ने भन्ने व्यवस्था उक्त ऐनमा भएको नदेखिँदा कानूनवमोजिमको थुनुवा पुर्जी अनिवार्य रूपमा दिनुपर्ने । यसरी नै विमल कुमारको हकमा शङ्करलाल वि. अ.म.रा. अ.म. समेत, नेकाप २०४८ नि.नं. ४२६० पृ. ७१ अभियुक्तलाई जुनसुकै ब्यहोराले थुनामा राख्दा यस्तो अभियोगमा यस कानूनको यो नम्बर दफा अनुसार थुनामा राखिएको हो भनी सो थुनामा राखिएको व्यक्तिलाई कारण खोली पुर्जी नदिई थुनामा राख्न हुँदैन । यसरी पुर्जी नदिई थुनामा राखी म्याद थपका लागि आएको अवस्थामा अनुमति प्रदान गर्न हुँदैन ।

११ जुनसुकै स्वरूपको थुनछेक वा कैद सजाय अन्तर्गतका सबै व्यक्तिको संरक्षणसम्बन्धी सिद्धान्त संहिताको सिद्धान्त नं.१२, १६

प्रत्याभूति होस् भन्ने उद्देश्यले हिरासतमा राख्दा तयार पारिएको अभिलेखका आधारमा निजको नजिकको व्यक्तिलाई हिरासतमा रहेको कुराको जानकारी प्रहरी वा अनुसन्धान अधिकारीले दिनुपर्ने गरी संहितामा आवश्यक व्यवस्था गरिएको छ ।

बेलायतको कानून प्रणालीको एक उपलब्धिको रूपमा विकास भएको कानून व्यवसायीको सल्लाह र सहयोग लिन पाउने अधिकारलाई मानव अधिकारको रूपमा अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकार कानून र विभिन्न मुलुकका राष्ट्रिय कानूनले पनि मौलिक हकको रूपमा संरक्षित र व्यवस्थित गर्ने गरेको अभ्यास देखिन्छ । स्वच्छ सुनुवाईका लागि पक्राउमा परेको व्यक्तिले कानून व्यवसायीसँग परामर्श गर्न पाउने कुरा अति आवश्यक तत्वको रूपमा लिइने गरेको छ । अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकार कानूनका व्यवस्थाहरूले समेत यो सिद्धान्तलाई अङ्गीकार गरेको पाइन्छ । उदाहरणको लागि नागरिक तथा राजनीतिक अधिकार सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि, १९६६ को धारा १४(३)(घ) लाई लिन सकिन्छ ।

नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा २४ को उपधारा (२) ले पनि पक्राउमा परेका व्यक्तिलाई पक्राउ परेको समयमा नै आफूले रोजेको कानून व्यवसायीसँग सल्लाह लिन पाउने हक हुने, त्यस्तो व्यक्तिले आफ्नो कानून व्यवसायीसँग गरेको परामर्श र निजले दिएको सल्लाह गोप्य रहने र त्यस्तो व्यक्तिलाई आफ्नो कानून व्यवसायीद्वारा पुर्पक्ष गर्ने हकबाट वञ्चित नगरिने गरी व्यवस्था गरेको छ । मानव अधिकार सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय कानूनी व्यवस्था र मान्यता, नेपालको अन्तरिम संविधानको व्यवस्था तथा स्वच्छ सुनुवाईको हकको मर्मलाई आत्मसात गरी संहितामा हिरासतमा रहेको वा पक्राउ गरिएको व्यक्तिले कानून व्यवसायीसँग सल्लाह लिन चाहेमा अनुसन्धान अधिकारीले सल्लाह लिन दिनुपर्ने व्यवस्था गरिएको छ ।

१४. अनुसन्धानको लागि हिरासतमा राख्न सकिने अवधि र तत्सम्बन्धी कार्यविधि : (१) कुनै व्यक्तिलाई कसूरको अनुसन्धानको लागि यस परिच्छेद बमोजिम पक्राउ गरेपछि चौबीस घण्टाभित्र जतिसक्दो चाँडो मुद्दा हेर्ने अधिकारीसमक्ष उपस्थित गराउनु पर्नेछ ।

(२) उपदफा (१) विपरीत हुने गरी कसैलाई हिरासतमा राख्न सकिने छैन ।

(३) कुनै व्यक्तिलाई उपदफा (१) मा लेखिएको म्यादभन्दा बढी हिरासतमा राख्नु परेमा अनुसन्धान अधिकारीले सोको आधार र कारण खुलाई सरकारी वकिल कार्यालयमार्फत मुद्दा हेर्ने अधिकारीसमक्ष अनुमतिको लागि निवेदन दिनु पर्नेछ ।

स्पष्टीकरण : पक्राउ परेको व्यक्तिलाई मुद्दा हेर्ने अधिकारीसमक्ष उपस्थित गराउनको लागि पक्राउ गरिएको ठाउँबाट प्रहरी कार्यालयमा ल्याउन वा प्रहरी कार्यालयबाट अदालतमा पुऱ्याउन बाटोमा लाग्ने अवधिलाई यस दफाको प्रयोजनको लागि हिरासतको अवधिमा गणना गरिने छैन ।

(४) उपदफा (३) बमोजिम हिरासतमा राख्ने अनुमतिको लागि उपस्थित गराइएको व्यक्तिले चाहेमा त्यसरी उपस्थित हुँदा आफ्नो शारीरिक जाँच गरी पाउनका लागि मुद्दा हेर्ने अधिकारीसमक्ष निवेदन दिन सक्नेछ ।

(५) अनुसन्धान अधिकारीले मुद्दा हेर्ने अधिकारी समक्ष उपदफा (३) बमोजिम निवेदन दिँदा हिरासतमा रहेको व्यक्ति उपरको अभियोग, त्यसको आधार, निजलाई हिरासतमा राखी अनुसन्धान गर्नुपर्ने कारण र निजको बयान भइसकेको भए बयान कागजको अनुसारको व्यहोरा स्पष्ट रूपमा उल्लेख गर्नु पर्नेछ ।

(६) अनुसन्धान अधिकारीले कुनै व्यक्तिलाई उपदफा (३) बमोजिम हिरासतमा राख्ने अनुमति माग गरेकोमा मुद्दा हेर्ने अधिकारीले सम्बन्धित कागजातहरू हेरी अनुसन्धान सन्तोषजनक रूपमा भएको वा नभएको विचार गरी सन्तोषजनक रूपमा भइरहेको देखिएमा र आवश्यक देखिए सम्बन्धित कानून व्यवसायीको बहससमेत सुनी एकै पटक वा पटक पटक गरी बढीमा पच्चीस दिनसम्म हिरासतमा राख्ने आदेश दिन सक्नेछ ।

(७) उपदफा (६) मा जुनसुकै कुरा लेखिएको भएतापनि अनुसूची -१ अन्तर्गतको कसूरमध्ये राष्ट्रपति उपरको आक्रमण, जासूसी, सैनिक भड्काउने, नेपाल राज्य विरुद्ध युद्ध गर्ने वा शत्रुदेशका सेनालाई सहयोग गर्ने वा विस्फोटक पदार्थ, ज्यान, अपहरण वा शरीर बन्धकी, जवर्जस्ती करणी, इलाज, ठगी र लिखत सम्बन्धी कसूरको अनुसन्धान उपदफा (६) मा तोकिएको अवधिभित्र पूरा हुन नसक्ने भन्ने अनुसन्धान गर्ने अधिकारी तथा सरकारी वकिलले कारण सहितको प्रतिवेदन मुद्दा हेर्ने अधिकारी समक्ष पेस गर्नसक्ने छन् ।

(८) उपदफा (७) बमोजिमको प्रतिवेदन पेस हुन आएमा अनुसन्धानको स्थिति हेरी मुद्दा हेर्ने अधिकारीले एकै पटक वा पटक पटक गरी बढीमा थप पैंतीस दिनसम्म हिरासतमा राख्ने आदेश दिन सक्नेछ ।

तर कुनै पनि अभियोग लागेको व्यक्तिलाई निजलाई हुनसक्ने कैदको अवधिभन्दा बढी हिरासतमा राख्न सकिने छैन ।

(९) उपदफा (६) वा (८) बमोजिम मुद्दा हेर्ने अधिकारीले हिरासतमा राख्ने आदेश दिँदा कारण सहितको पर्चा खडा गर्नु पर्नेछ ।

(१०) यस दफामा अन्यत्र जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि सात महिनाभन्दा बढी अवधिको गर्भवती महिला, नाबालक र पचहत्तर वर्ष नाघेको व्यक्तिलाई कसूरको गम्भीरता हेरी अनुसन्धान अधिकारीले थुनामा नराखी अनुसन्धान गर्न मनासिब ठानेमा सोको कारण खुलाई पर्चा खडा गरी तारेखमा राखी अनुसन्धान गर्न सक्नेछ ।

टिप्पणी

मुद्दा हेर्ने अधिकारीसमक्ष अविलम्ब उपस्थित हुन पाउने अधिकारलाई स्वच्छ सुनुवाईको एक महत्वपूर्ण पाटो र फौजदारी न्यायसम्बन्धी हकको रूपमा लिइन्छ । पक्राउ गरी थुनामा राख्दा व्यक्तिको व्यक्तिगत स्वतन्त्रताको निलम्बन हुनपुग्ने भएकाले यसको प्रयोग गर्दा स्वेच्छाचारी एवम् गैरकानूनी तरिकाबाट हुन नपाओस् भनेर कानून बमोजिम पक्राउ गर्न अधिकार प्राप्त व्यक्तिले त्यस्तो पक्राउलाई अनुमोदन गराउन निश्चित अवधिभित्र मुद्दा हेर्ने अधिकारीसमक्ष प्रस्तुत गर्नुपर्ने अन्तर्राष्ट्रिय रूपमा स्थापित मान्यता हो । कुनै फौजदारी अभियोगमा पक्राउ भएको वा थुनिएको व्यक्तिलाई न्यायाधीश वा कानूनद्वारा न्यायिक अधिकार प्रयोग गर्न पाउने व्यक्तिगत तुरुन्त उपस्थित गराउनु पर्ने गरी नागरिक तथा राजनीतिक अधिकार सम्बन्धी अनुबन्ध (ICCPR) को धारा ९(३), अन्तर अमेरिकी महासन्धिको धारा ७(५) तथा युरोपेली महान्धिको धारा ५(३) मा व्यवस्था रहेको छ । अन्तर्राष्ट्रिय र विश्वव्यापीरूपमा स्थापित गरिएको यो मान्यतालाई मुद्दा हेर्ने अधिकारीको आदेशविना पक्राउ गर्न नहुने र पक्राउ गरिएको व्यक्तिलाई पक्राउ भएको समयबाट बाटोको म्याद बाहेक चौबीस घण्टाभित्र मुद्दा हेर्ने अधिकारीसमक्ष उपस्थित गराउनु पर्ने र त्यस्तो अधिकारीबाट आदेशभएमा बाहेक पक्राउ भएको व्यक्तिलाई थुनामा नराखिने गरी नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा २४(२)

ले मौलिक हक सुनिश्चित गरेको छ । यस सम्बन्धमा सर्वोच्च अदालतबाट पनि विभिन्न मुद्दामा न्यायिक सिद्धान्त प्रतिपादन भएका छन्^{१२२}

मानव अधिकार सम्बन्धी विभिन्न अन्तर्राष्ट्रिय लिखितहरूमा उल्लिखित व्यवस्था र नेपालको अन्तरिम संविधानले गरेको उल्लिखित व्यवस्थाका आधारमा प्रस्तावित संहितामा पनि अनुसन्धानका लागि पक्राउ गरिएको व्यक्तिलाई बाटोमा ल्याउँदा लागेको अवधि कटाई २४ घण्टाभित्र जतिसक्दो चाँडो मुद्दा हेर्ने अधिकारीसमक्ष उपस्थित गराउने र सो अवधिभन्दा बढी हिरासतमा राख्नुपर्ने भएमा अनुसन्धान अधिकारीले त्यसको कारण र आधार उल्लेख गरी सरकारी वकिल कार्यालयमार्फत हिरासतमा राख्ने अनुमतिका लागि मुद्दा हेर्ने अधिकारीसमक्ष पेस गर्ने व्यवस्था प्रस्ताव गरिएको छ । पक्राउ परेको २४ घण्टाभन्दा बढी थुनामा राख्न नसकिने यो व्यवस्था नेपालमा लामो समयदेखि अभ्यासमा रहेको छ । यस्तो व्यवस्था सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐन, २०१७ को दफा ७ को उपदफा (४) मा रहेको थियो र सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐन, २०४९ को दफा १५ मा पनि रहेको छ ।

प्रचलित कानून बमोजिम अनुसन्धानका लागि पक्राउ भएका व्यक्तिलाई अनुसन्धानका लागि २४ घण्टाभन्दा बढी अवधि थुनामा राख्नका लागि मुद्दा हेर्ने अधिकारीको अनुमति लिनुपर्ने व्यवस्था रहेको भएपनि संहितामा अनुसन्धानका लागि पक्राउ परेको व्यक्तिलाई २४ घण्टाभित्र जतिसक्यो चाँडो मुद्दा हेर्ने अधिकारीसमक्ष पेस गर्ने व्यवस्था गरिएको छ । पक्राउ गरेको व्यक्तिलाई अनिवार्य रूपमा मुद्दा हेर्ने अधिकारीसमक्ष पेस गर्नुपर्ने गरी संहिताले गरेको व्यवस्था नेपाल पक्ष रहेको नागरिक तथा राजनीतिक अधिकार सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्र (१९६६) ले पक्राउ परेको व्यक्तिलाई तुरुन्त न्यायिक अधिकारीसमक्ष उपस्थित गराउनु पर्ने प्रावधान अनुकूल रहेको छ । यसैले २४ घण्टासम्म थुनामा राख्न मुद्दा हेर्ने अधिकारीसमक्ष उपस्थित गराउन नपर्ने मानी सो अवधिसम्म थुनामा राख्न पाउने अनुसन्धान अधिकारीको अधिकारको रूपमा ठानिँदै आएको अभ्यासलाई संहिताले सुधार गरेको छ ।

प्रचलित कानून बमोजिम हिरासतमा राख्ने अनुमतिका लागि अनुसन्धान अधिकारीले मुद्दा हेर्ने अधिकारीसमक्ष अनुमति माग गर्दा सिधै माग गर्ने व्यस्था रहेकोमा प्रस्तुत संहितामा त्यसरी थुनामा राख्ने अनुमतिका लागि निवेदन दिँदा सरकारी वकिल मार्फत दिनुपर्ने साबिकको व्यवस्था प्रस्ताव गरेको छ । सरकारी वकिलको निर्देशनबाट अनुसन्धानलाई प्रभावकारी बनाउन सकिने तर सरकारी वकिललाई अनुसन्धानका बारेमा कुनै जानकारी नहुने तथा थुनामै राख्ने क्रममा पनि सरकारी वकिलले बहस पैरवी गर्नुपर्ने अवस्थामा पनि सरकारी वकिल विषयमा अनभिज्ञ रहने अवस्था भएका कारण सरकारी वकिल मार्फत थुनामा राख्ने अनुमति माग गर्नुपर्छ भन्ने महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयबाट माग हुँदै आएको

२२ यस सन्दर्भमा देहायबमोजिमका सिद्धान्त कायम भएको देखिन्छ :

- ◆ माधव कुमार बस्नेत विरुद्ध प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषदको कार्यालय, नेकाप. २०६६ नि.नं. ८१८४, पृष्ठ १०७० व्यक्तिको मौलिक हकको रूपमा रहेको संविधानले प्रदान गरेको पक्राउ गरेको समयबाट बाटोको म्याद बाहेक चौबीस घण्टाभित्र मुद्दा हेर्ने अधिकारीसमक्ष उपस्थित गराउनु पर्ने र त्यस्तो अधिकारीबाट आदेश भएमा बाहेक पक्राउ भएका व्यक्तिलाई थुनामा नराखिने संवैधानिक प्रत्याभूतिलाई प्रत्येक व्यक्तिको वा निकायले पालना गर्नुपर्ने । चौबीस घण्टाको अवधि गणना गर्दा सार्वजनिक विदालाई बाहेक नगरिएको अवस्थामा सैनिक ऐनमा सार्वजनिक विदाको दिनलाई चौबीस घण्टाको अवधिभित्र गणना नगरिने भनी गरिएको व्यवस्था संविधान अनुकूल देखिन नआउने ।
- ◆ रघुनाथ अग्रवाल विरुद्ध जि.प्र.का. काठमाडौँ समेत, नेकाप. २०५२, नि.नं. ६०३८, पृ. ५९७, वस्तुतः अभियुक्त पक्राउ भएपछि अनुसन्धानको लागि प्रहरी हिरासतमा रहने हुन्छ । अनुसन्धानबाट कसूर गरेको नदेखिएमा हिरासतमा रहेको अभियुक्त उपर मुद्दा नचल्ने भई प्रहरी हिरासतमा रहेको अभियुक्त अनुसन्धानको तहबाट हिरासतबाट छुट्न सक्ने हुन्छ भने अनुसन्धान पछि सबुद प्रमाणको आधारमा प्रहरी हिरासतमा रहेको अभियुक्त उपर मुद्दा नचल्न पनि सक्छ । बन्दीलाई सुरुमा पक्राउ गरी प्रहरी हिरासतमा राख्दा अनुसन्धानको लागि हिरासतमा राखिएको र पक्राउ भएको २४ घण्टाभित्र मुद्दा हेर्ने अधिकारीसमक्ष उपस्थित गराएको नदेखिएकोले सो थुना गैरकानूनी हुन्छ ।
- ◆ अम्बर गुरुङ विरुद्ध त्रि.वि.सुरक्षा प्रहरी गाउँ कार्यालय, गौचरण समेत, ने.का.प. २०४९, पृष्ठ ३१, नि.नं. ४४५० प्रहरीद्वारा गिरफ्तार गरी २४ घण्टाभित्र मुद्दा हेर्ने अधिकारीसमक्ष उपस्थित नगराई थुनामा राख्ने कार्यलाई संविधान तथा कानूनसम्मत मान्न नमिल्ने ।

थियो।^{१३} संहिताको यस व्यवस्थाले प्रभावकारी रूपमा अनुसन्धान हुने कुरा सुनिश्चित हुने अपेक्षा राखिएको छ।

हिरासतमा राख्ने अनुमतिका लागि उपस्थित गराइएको व्यक्तिले शारीरिक जाँचका लागि मुद्दा हेर्ने अधिकारीसमक्ष निवेदन गर्न सक्ने साविक देखिको व्यवस्थालाई यस संहितामा पनि निरन्तरता दिइएको छ। हिरासतमा रहँदा अनुसन्धान अधिकारीले निजलाई कुनै यातना वा अमानवीय व्यवहार नगरोस् र यातना कटपीट गरी निजको स्वेच्छा विरुद्ध बयान दिन बाध्य नपारोस् तथा हिरासतमा रहँदा व्यक्तिका अधिकारहरू कुण्ठित हुन नपुगोस् भन्ने अभिप्रायले यो व्यवस्था विगतदेखि नेपाल कानूनमा रहँदै आएको छ। यस व्यवस्थाले नेपाल पक्ष भएको यातना तथा अन्य कुरा, अमानवीय वा अपमानजनक व्यवहार वा सजाय विरुद्धको महासन्धिको धारा १५ को व्यवस्थालाई सुनिश्चित गर्न पनि मद्दत पुग्ने हुन्छ।

हिरासतमा राख्ने अनुमति माग गर्ने र प्रदान गर्ने विषयलाई वस्तुनिष्ठ बनाउनका लागि माग गर्ने र प्रदान गर्ने सम्बन्धमा पनि संहितामा आवश्यक व्यवस्था गरिएको छ। तदनुसार हिरासतमा राख्ने अनुमतिका लागि मुद्दा हेर्ने अधिकारीसमक्ष निवेदन दिँदा सम्बन्धित व्यक्ति उपरको आरोप, निजलाई हिरासतमै राखी अनुसन्धान गर्नुपर्ने कारण र निजको बयान भइसकेको भए सोको व्यहोरा उल्लेख गरी निवेदन दिनुपर्ने गरी संहितामा मार्गदर्शन गरिएकोछ। यसरी नै मुद्दा हेर्ने अधिकारीले हिरासतमा राख्ने अनुमति दिँदा पनि प्राप्त मिसिल कागजात हेरी अनुसन्धान सन्तोषजनक भइरहेको देखिएमा र हिरासतमा नै राखी अनुसन्धान गर्न आवश्यक देखेमा एकै पटक वा पटक पटक गरी बढीमा पच्चीस दिन हिरासतमा राख्ने आदेश दिन सक्ने र यसरी आदेश दिनुअघि सम्बन्धित कानून व्यवसायीको बहस सुन्ने समेतको व्यवस्था गरिएको छ। यी व्यवस्थाले हिरासतमा राख्न अनुमति माग गर्ने र अनुमति दिने कुरालाई वस्तुनिष्ठ बनाई स्वतन्त्रता हनन् हुने हिरासतमा राख्ने जस्तो विषयमा अनुसन्धान अधिकारी तथा मुद्दा हेर्ने अधिकारी बढी संवेदनशील हुनुपर्ने मान्यता राखेको छ।

हिरासतमा राखी अनुसन्धान गर्नुपर्ने कारण अनुमति माग गर्दा उल्लेख गर्नुपर्ने र अनुसन्धान सन्तोषजनक भएमात्र त्यस्तो अनुमति अदालतले दिनुपर्ने गरी सर्वोच्च अदालतबाट विभिन्न मुद्दामा सिद्धान्तसमेत प्रतिपादन भएको छ।^{१४} संहिताको उल्लिखित व्यवस्थाले सर्वोच्च अदालतबाट प्रतिपादित सिद्धान्तलाई सम्बोधन गर्ने प्रयास गरेको छ।

२३ महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयको वार्षिक प्रतिवेदन, २०५८/५९

२४ यस किसिमका आदेशहरू देहाय बमोजिम छन् :

- ◆ मुक्तिनारायण प्रधानको हकमा उपेन्द्रकुमार प्रधान विरुद्ध गृह मन्त्रालय समेत, स.अ.व. २०५४, पूर्णाङ्क १९९, पृ. १४। केवल अनुसन्धान गर्नको लागि मात्र थुनामा राख्न पाउने नभई थुनामा नराख्ने हो भने अनुसन्धान नै अवरुद्ध हुने जस्तो कुनै कारण वा अवस्था आफ्नो पर्चांमा वा अनुमति दिँदाको आदेशमा सम्बन्धित अधिकारीले खुलाउनु पर्ने कानूनी बाध्यता भएको स्थितिमा वन्दीलाई थुनामा नै राखी अनुसन्धान तहकिकात गर्नुपर्ने कुनै कारण खुलाएको नदेखिएकोले थुनामा राख्ने कुराका सम्बन्धमा भएको सो आदेश बेरीतको देखिन गएको। तहकिकातको लागि थुनामा राख्न चाहने प्रहरी कर्मचारीले सोको कारण खुलाउनु पर्ने र निजबाट गरिएको तहकिकात सन्तोषजनक भए नभएको समेत अनुमति दिने अधिकारीले हेरी थुनामा राखी तहकिकात गर्ने गरी अनुमति दिएमा आफ्नो पर्चांमा पनि कारण खुलाउनु पर्ने। अनुसन्धानको लागि पक्राउ परेका व्यक्तिलाई थुनामा नराखी तहकिकात हुन नसक्ने वा बाधा पर्ने स्थिति वा तहकिकातको लागि थुनामै राख्नुपर्ने अवस्था स्पष्ट उल्लेख गरी प्रहरी कर्मचारीले अनुमति माग गर्नुपर्ने र त्यसरी दर्साइएको अवस्थामा निजबाट भइराखेको अनुसन्धान तहकिकात सन्तोषजनक छ, छैन विचार गरेर मात्र थुनामा राखी तहकिकात गर्ने अनुमति दिनुपर्ने।
- ◆ केशव भन्ने शेर बहादुरको हकमा माया पाठक विरुद्ध गृह मन्त्रालय समेत, ने.का.प., २०५३, नि.नं. ६१८२ पृ. ३३४ तहकिकातको लागि थुनामा राख्न चाहने प्रहरी कर्मचारीले सोको कारण खुलाउनु पर्ने र निजबाट गरिएको तहकिकात सन्तोषजनक भए नभएको समेत अनुमति दिने अधिकारीले हेरी थुनामा राखी तहकिकात गर्ने गरी अनुमति दिएमा आफ्नो पर्चांमा पनि कारण खुलाउनु पर्ने देखिन आउँछ। ... केवल अनुसन्धान गर्नका लागि मात्र थुनामा राख्न पाउने नभई थुनामा नराख्ने हो भने अनुसन्धान नै अवरुद्ध हुने जस्ता कुनै कारण वा अवस्था आफ्नो पर्चांमा वा अनुमति दिँदाको आदेशमा सम्बन्धित अधिकारीले खुलाउनु पर्ने कानूनी बाध्यता देखिन आउँछ।

सामान्यतया प्रचलित कानून बमोजिम अनुसन्धानको सिलसिलामा आरोपित व्यक्तिलाई बढीमा २५ दिनसम्म हिरासतमा राख्न सकिने व्यवस्थालाई संहितामा निरन्तरता दिइएको छ। तर, कतिपय गम्भीर किसिमको कसूरको अनुसन्धानमा हिरासतमा राख्ने अवधि कम भएकाले अनुसन्धानलाई पूर्णता दिन समस्या नआओस् भन्ने अभिप्रायले हिरासतमा राख्ने अवधि २५ दिनमा थप सकिने व्यवस्थासमेत प्रस्ताव गरिएको छ। यो व्यवस्था सामान्य नभएर अपवाद मात्र हो। यस किसिमको थप हिरासतमा राख्नका लागि राष्ट्रपति उपरको आक्रमण, जासूसी, सैनिक भड्काउने, नेपाल राज्य विरुद्ध युद्ध गर्ने वा शत्रुदेशका सेनालाई सहयोग गर्ने वा विस्फोटक पदार्थ, ज्यान, अपहरण वा शरीर बन्धक, जवर्जस्ती करणी, इलाज, ठगी र लिखत सम्बन्धी कसूरको अनुसन्धान २५ दिनभित्र सम्पन्न नहुने भएमा अनुसन्धान गर्ने अधिकारी र सरकारी वकिलको प्रतिवेदनका आधारमा मुद्दा हेर्ने अधिकारीले एकै पटक वा पटक पटक गरी बढीमा थप ३५ दिनसम्म हिरासतमा राख्न सकिने नयाँ व्यवस्था प्रस्ताव गरिएको छ।

नेपालमा विशेष प्रकृतिका कसूरमा विशेष कानूनले हिरासतमा राख्ने पृथक व्यवस्था हुँदै आएको छ र यो नयाँ व्यवस्था होइन। उदाहरणको लागि लागूऔषध (नियन्त्रण) ऐन, २०३३ अन्तर्गतको कसूरमा सजाय हुने मुद्दामा सोही ऐनको दफा २२ग बमोजिम बढीमा ९० दिनसम्म हिरासतमा राख्न सकिने व्यवस्था रहेको छ। यसैले गम्भीर कसूरमा हिरासतमा राख्ने अवधि थप माग गर्ने व्यवस्था गरिएको हो।

मुद्दा हेर्ने अधिकारीसमक्ष अनुसन्धान गर्ने अधिकारी र सरकारी वकिलको हिरासतमा राख्ने कारण सहितको प्रतिवेदन प्राप्त भएपछि मुद्दा हेर्ने अधिकारीले स्वतः म्याद थप नगरी अनुसन्धानको स्थिति हेरेर म्याद थप हुनुपर्ने पर्याप्त रूपमा आधार र कारणहरूको विद्यमानता देखिएमा मात्र म्याद थपको आदेश दिने व्यवस्था गरिएको हो। सो आदेश दिँदा कारण सहितको पर्चा खडा गर्नुपर्ने पनि व्यवस्था गरिएको छ। यस व्यवस्थाबाट यो व्यवस्थाको प्रयोग वस्तुनिष्ठ रूपमा हुने अपेक्षा राखिएको छ। यसका साथै अभियुक्तलाई हुन सक्ने कैदको अवधिभन्दा बढी अनुसन्धानका लागि हिरासतमा राख्न नसकिने गरी किटान व्यवस्था पनि गरिएको छ, जसले गर्दा अनावश्यक रूपमा व्यक्तिको स्वतन्त्रताको कटौती नहुने सुनिश्चित हुने हुन्छ।

संहितामा राज्यबाट विशेष संरक्षण दिनुपर्ने कतिपय वर्गका व्यक्तिको हकमा अनुसन्धान गर्दा अनुसन्धान अधिकारीले थुनामा नराखी अनुसन्धान गर्न सकिने नयाँ व्यवस्था पनि प्रस्ताव गरिएको छ। जसअनुसार सात महिनाभन्दा बढीको गर्भवती महिला, बालबालिका र पचहत्तर वर्ष नाघेका जेष्ठ नागरिकलाई कसूरको गम्भीरताका आधारमा थुनामा नराखी अनुसन्धान गर्न सक्ने र यसरी अनुसन्धान गर्दा पर्चा खडा गरी तारेखमा राख्न सक्ने व्यवस्था गरिएको छ। यो व्यवस्था मानवीय संवेदना तथा अति कमजोर अवस्थाका व्यक्तिहरूको संरक्षणका लागि गरिएको अपवाद हो। तर पनि यो व्यवस्थाको प्रयोग गर्दा जथाभावी रूपमा प्रयोग नगरी कसूरको गम्भीरता हेरी गर्नुपर्ने हुन्छ।

गैरहिरासतीय उपायसम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसंघीय न्यूनतम मापदण्ड सम्बन्धी नियमावलीको सामान्य सिद्धान्त नं. २.३ मा कसूरको प्रकृति, कसूरदारको व्यक्तित्व र पृष्ठभूमि समेतको आधारमा पुर्पक्ष पूर्वको अवस्था देखिनै गैरहिरासतीय उपायको फराकिलो दायरा उपलब्ध गराउनु पर्ने व्यवस्था गरिएको छ। बालबालिकाका हकमा बालबालिकाको उच्चतम हितलाई महत्व दिनुपर्ने, बालबालिकाको हित प्रबर्द्धन गर्नु पर्ने, बालबालिकालाई स्वतन्त्रताबाट बन्चित गरिने कुरा अन्तिम उपायको रूपमा मात्र अपनाउने तथा बालबालिकाहरूलाई निजको उमेर अनुसारको व्यवहार गर्नुपर्ने गरी बालन्याय

प्रणाली सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय दस्तावेजहरूमा^{२५} व्यवस्था भइरहेको सन्दर्भमा संहितामा बालबालिका समेतका हकमा गरिएको प्रस्तुत व्यवस्थाले अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकार कानून र बाल न्याय प्रणालीको राष्ट्रिय कानूनमा रूपान्तरण हुने अवस्था सिर्जनागर्दछ ।

नेपालले कमजोर वर्गको विकास र संरक्षणका लागि सामाजिक न्याय र सकारात्मक विभेदको नीति अख्तियार गरेको छ । बालबालिका सम्बन्धी ऐन, २०४८ को दफा ५० बमोजिम मुद्दा हेर्ने अधिकारीले बालबालिकाको शारीरिक अवस्था, कसूरको परिस्थिति समेतका आधारमा अनुसन्धानका क्रममा बाबु आमा वा संरक्षकको जिम्मा लगाउन सक्ने व्यवस्था भइरहेको र मुलुकी ऐन अदालती बन्दोबस्तको ११८ नं मा पनि पुर्पक्षका लागि थुनामा राख्नुपर्ने मुद्दामा पनि नाबालक र शारीरिक वा मानसिक रोगका कारण थुनामा राख्न अनुपयुक्त व्यक्तिलाई थुनामा नराखी धरौट जमानतमा राख्ने र धरौट जमानतको अड्क तोक्दा अपराधको प्रकृति र उमेर समेत दृष्टिगत गर्ने गरी सिद्धान्ततः कमजोर अवस्थाका व्यक्तिलाई अपराधको प्रकृतिसमेत हेरी पुर्पक्षका क्रममा थुनामा नराखिने गरी लामो समयदेखि प्रचलनमा रहेको अभ्यास रहेको सन्दर्भमा त्यस्ता वर्गको हित र संरक्षणका लागि सात महिनाभन्दा बढीकी गर्भवती, बालबालिका तथा ७५ वर्ष माथिका जेष्ठ नागरिकलाई कसूरको गम्भीरताका आधारमा अनुसन्धानका क्रममा हिरासतमा नराखिने व्यवस्था प्रस्ताव गरिएको हो ।

१५. हिरासतमा रहेको व्यक्तिलाई अनुसन्धान अधिकारीले छाड्न सक्ने : (१) यस संहिता बमोजिम अनुसन्धानको सिलसिलामा हिरासतमा रहेको कुनै व्यक्तिलाई हिरासतमा राखिरहनु आवश्यक वा उपयुक्त नदेखिएमा अनुसन्धान अधिकारीले सरकारी बकिलको सहमति लिई वा तत्काल त्यस्तो सहमति लिन सकिने अवस्था नभएमा कारण खुलाएको पर्चा खडा गरी त्यस्तो व्यक्तिबाट धरौट वा जमानत लिई वा निजलाई कुनै माथवर व्यक्तिको जिम्मामा हाजिर जमानीमा छाड्न वा तारेखमा राख्न सक्नेछ ।

(२) उपदफा (१) बमोजिम धरौट वा जमानीमा छाड्दा वा तारेखमा राख्दा त्यसरी छोडिएको वा तारेखमा राखिएको व्यक्ति उपर मुद्दा चलाउने भएमा सो अवस्थामा निज उपस्थित हुने गरी निजको कागज गराउनु पर्नेछ ।

(३) उपदफा (१) बमोजिम हाजिर जमानी दिने व्यक्तिले हाजिर जमानीमा छोडिएको व्यक्तिलाई अनुसन्धान अधिकारी वा सरकारी बकिल कार्यालयले तोकेको समयमा उपस्थित गराउनु पर्नेछ ।

(४) उपदफा (३) बमोजिमको अवधिमा त्यस्तो मानिस उपस्थित नगराएमा हाजिर जमानी दिने व्यक्तिलाई पाँच हजार रुपैयाँ जरिवाना हुनेछ ।

(५) उपदफा (१) बमोजिम तारेखमा राखी अनुसन्धान गरेकोमा अनुसन्धान अधिकारीले सोको जानकारी सरकारी बकिल र माथिल्लो प्रहरी कार्यालयलाई दिनुपर्नेछ ।

टिप्पणी

व्यक्तिको वैयक्तिक स्वतन्त्रताको संरक्षण गर्नु जुनकुनै सभ्य राज्यको जिम्मेवारी हो । कुनै पनि व्यक्तिको वैयक्तिक स्वतन्त्रता अन्य सबै हक अधिकार र स्वतन्त्रताभन्दा उच्च मानिन्छ ।

२५ बाल अधिकार सम्बन्धी महासन्धि, १९८९, स्वतन्त्रताबाट बन्चित अल्पवयस्कको संरक्षण सम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसंघीय नियमावली, १९९०, बाल न्याय प्रशासनसम्बन्धी न्यूनतम मापदण्डका नियमहरू १९८५ (वेइजिड नियमावली), बाल बिजाइको रोकथाम सम्बन्धी राष्ट्रसंघीय मार्गदर्शन १९९० (रियाद नियमावली) आदि

त्यसैले कुनै पनि व्यक्तिलाई चाहे त्यो अपराधी नै किन नहोस् कानून बमोजिम बाहेक एक क्षण पनि नियन्त्रणमा राख्न हुँदैन भन्ने अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकार कानूनको व्यवस्था र विश्वव्यापी मान्यता रहिआएको छ । आरोपित कसूरदारको अनुसन्धान र समाज तथा पीडितको संरक्षणलाई उचित ध्यान पुऱ्याई पुर्पक्ष पूर्वको थुनछेकलाई फौजदारी प्रक्रियामा अन्तिम साधनको रूपमा प्रयोग गरिनेछ भन्ने अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्ड रहेको पाइन्छ ।^{१६} मुद्दा हेर्ने अधिकारीको अनुमति लिएर हिरासतमा रहेका व्यक्तिलाई अनुसन्धान गर्दै जाँदा प्रहरी हिरासतमा राखिरहनु आवश्यक नदेखिएमा वा त्यसरी अनुसन्धानका लागि हिरासतको निरन्तरताको कुनै औचित्यता नभएमा अनुसन्धान अधिकारीले हिरासतमा नराखी धरौट वा जमानत लिई वा माथवर व्यक्तिको जिम्मामा हाजिर जमानीमा छाड्न वा तारेखमा राख्न सक्ने व्यवस्था संहितामा गरिएको छ । यो व्यवस्था प्रचलित सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐन, २०४९ को दफा २१ र सरकारी मुद्दा सम्बन्धी नियमावली, २०४९ को नियम ११ मा रहेको व्यवस्थाको परिमार्जन र सुधार सहितको निरन्तरता हो । यस अघि धरौट वा तारेखमा राख्ने कुनै व्यवस्था नभएकाले कतिपय अवस्थामा हिरासतमा राख्न नपर्ने अवस्थामा पनि अनुसन्धान अधिकारीले व्यवहारमा हिरासतको निरन्तरता दिने गरेको समस्यालाई यो व्यवस्थाले सम्बोधन गर्नेछ ।

हिरासतमा राख्नु नपर्ने अवस्थामा छाड्दा पनि जथाभावी रूपमा यो व्यवस्थाको प्रयोग नहोस् भन्ने मनसायले प्रचलनमा रही आएको सरकारी वकिलको सहमति लिनुपर्ने वा तत्काल सहमति लिन नसकिने भएमा आधार र कारण सहितको पर्चा खडा गरी हिरासतमा रहेको व्यक्तिलाई छाड्ने व्यवस्थालाई निरन्तरता दिई यो व्यवस्थाको प्रयोगमा नियन्त्रण र सन्तुलनको व्यवस्थालाई कायम गरिएको छ । सरकारी वकिलको सहमति लिन नसकिने अवस्थाबारे निरपेक्ष रूपमा उल्लेख गर्नु व्यावहारिक नहुने भएको र यो तत्कालको परिस्थितिमा भर पर्ने भएकाले सो कुरा पर्चा खडा गर्दा स्पष्ट उल्लेख गर्नुपर्ने व्यवस्था गरी त्यस्तो अवस्थाबारे किटान नगरिएको हो । यसरी सरकारी वकिलको सहमति तत्काल लिन नसकिने अवस्थाका बारेमा निश्चित सीमाङ्कन गर्न नसकिने भए पनि सामान्यतः अनुसन्धान गर्ने निकाय र सरकारी वकिल कार्यालयको भौगोलिक दूरी फरक भई यातायात र आवागमनका कारणले तत्कालै सहमति लिन नसक्ने अवस्था परेमा, लामो विदाको कारण सरकारी वकिल कार्यालय खुला नभएको अवस्था परेमा यस्तो अवस्था सिर्जनाहुनसक्ने हुन्छ । मूलतः सरकारी वकिलसँग सहमति नलिई हिरासतबाट छाड्ने कार्य नियमको रूपमा नभई अपवादको रूपमा मात्र प्रयोग गर्नु श्रेयस्कर हुन्छ ।

हिरासतबाट छाडिएका व्यक्तिलाई मुद्दा चलाउनु पर्ने भई पछि आवश्यक परेको बखत उपस्थित हुने कुराको सुनिश्चितताका लागि त्यसरी धरौट वा जमानीमा छाड्दा वा तारेखमा राख्दा निजलाई मुद्दा चलाउने अवस्थामा उपस्थित हुने गरी निजको कागज गराउनु पर्ने व्यवस्था पनि गरिएको छ । छाडिएको व्यक्ति खोजेका बखत उपस्थित नहुने कुरालाई निरुत्साहन गरी शीघ्र न्यायको मान्यतालाई व्यवहारमा उतार्नका लागि यो व्यवस्था गरिएको हो । यसका साथै हाजिर जमानी दिने व्यक्तिले पनि त्यस्तो जमानी लिएको व्यक्तिलाई अनुसन्धान अधिकारी वा सरकारी वकिलले तोकेको समयमा उपस्थित गराउनु पर्ने गरी दायित्व तोकिएको र उपस्थित नगराएमा सो व्यक्तिलाई जरिवाना हुने समेत व्यवस्था गरिएको छ । हाजिर जमानी लिने व्यक्तिलाई जिम्मेवार बनाउन अति जरुरी भएकाले यो व्यवस्था गरिएको हो । हिरासतबाट छाडेको कुरा सम्बद्ध निकायलाई तत्काल जानकारी होस् भन्ने अभिष्टका साथ हिरासतबाट छाडी तारेखमा राखी अनुसन्धान गरेकोमा अनुसन्धान

अधिकारीले सोको जानकारी सरकारी वकिल र माथिल्लो प्रहरी कार्यालयलाई दिनुपर्ने बाध्यात्मक व्यवस्था पनि प्रस्ताव गरिएको छ ।

१६. बयान लिने र सोधपुछ गर्ने : (१) अनुसूची-१ वा अनुसूची-२ अन्तर्गतका कसूरको सम्बन्धमा अनुसन्धान अधिकारीले सरकारी वकिलसमक्ष अभियुक्तको बयान लिनेछ ।

(२) उपदफा (१) बमोजिम बयान लिँदा कसूरको सम्बन्धमा खुलाउनु पर्ने कुराका सम्बन्धमा आवश्यक कुरा सोध्ने अधिकार सरकारी वकिललाई हुनेछ ।

(३) अनुसूची-१ वा अनुसूची-२ अन्तर्गतका कुनै कसूरको सम्बन्धमा कुनै महत्वपूर्ण कुरा थाहा छ भन्ने विश्वास गर्नुपर्ने मनासिब कारण भएको व्यक्तिसँग अनुसन्धान अधिकारीले आवश्यक सोधपुछ गर्न सक्नेछ ।

तर नाबालक वा हिँडडुल गर्न असमर्थ भएको व्यक्तिसँग सोधपुछ गर्नु परेमा निज रहे बसेकै ठाउँमा नै गई सोधपुछ गर्न सकिनेछ ।

(४) उपदफा (३) बमोजिम सोधपुछ गरेकोमा अनुसन्धान अधिकारीले त्यसरी सोधपुछ गरेको कुरा अनुसूची-११ को ढाँचामा लेखबद्ध गरी सम्बन्धित मिसिलमा राख्नु पर्नेछ ।

(५) यस दफा बमोजिम नाबालक वा मरणासन्न अवस्थामा रहेको व्यक्तिबाट कुनै कागज गराउनु पर्ने भएमा निजको संरक्षक वा उपलब्ध अन्य व्यक्तिको रोहबरमा गराउनु पर्नेछ ।

(६) यस दफामा अन्यत्र जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि कुनै व्यक्ति शारीरिक अस्वस्थताको कारणले अनुसन्धान अधिकारीसमक्ष उपस्थित हुन नसक्ने भएमा वा त्यस्तो व्यक्तिको सुरक्षाको कारणले निजलाई त्यस्तो अधिकारीसमक्ष उपस्थित गराउन उपयुक्त नदेखिएमा अनुसन्धान अधिकारीले श्रव्यदृश्य संवाद (भिडियो कन्फरेन्स) को माध्यमबाट त्यस्तो व्यक्तिसँग बयान लिन वा सोधपुछ गर्न सक्नेछ ।

(७) उपदफा (६) बमोजिम बयान लिएकोमा अनुसन्धान अधिकारीले सोको अभिलेख राख्ने व्यवस्था गर्नुपर्नेछ ।

टिप्पणी

अपराध अनुसन्धानको क्रममा अभियुक्तको बयानले एकातर्फ अनुसन्धान अधिकारीलाई वारदात घट्नुको कारण, परिस्थिति, वारदातका विवरण, अपराधका तत्वहरू तथा वारदातमा निजको संलग्नता वारेमा जानकारी प्राप्त गर्ने सम्भावना रहन्छ भने अर्कोतर्फ अभियुक्तले आफ्नो बनाइ राख्ने अवसर प्राप्त भई प्राकृतिक न्यायको सिद्धान्तको पनि अनुसन्धानका क्रममा पालना भएको हुन्छ । यसैले अनुसन्धानको क्रममा आरोपित व्यक्ति वा अभियुक्तको बयान लिने कार्य एक अभिन्न प्रक्रियाका रूपमा विश्वका प्रायः सबै राज्यमा अवलम्बन गरिने गरेको छ ।

नेपालमा सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐन, २०४९ बमोजिम अभियुक्तको बयान सरकारी वकिलसमक्ष गराउने गरी गरेको व्यवस्थालाई संहिताले पनि अनुसूची १ र २ का मुद्दामा निरन्तरता दिएको छ । नेपालमा अनुसन्धानका प्रायः सबै काम अनुसन्धान अधिकारीलाई प्रदान गरिएको र सरकारी वकिललाई अभियोजनको जिम्मेवारी सुम्पिएको सन्दर्भमा सरकारी वकिलसमक्ष बयान गराउने व्यवस्था नराखी प्रहरी कर्मचारी आफैँले बयान गराउन पाउनुपर्छ भन्ने आवाजहरू बारम्बार सुनिँदै आएको भएपनि सरकारी वकिलसमक्ष बयान गराउँदा मानव अधिकारको बढी सुनिश्चिता हुनसक्ने र अनुसन्धानलाई पनि प्रभावकारी रूपमा अगाडि बढाउन सहयोग पुग्ने भएकाले सरकारी

वकिलसमक्ष बयान गराउने विगतदेखिको कानूनी व्यवस्थालाई निरन्तरता दिइएको छ । यस व्यवस्थाले अपराध अनुसन्धानमा हुनसक्ने कमजोरीहरूलाई नियन्त्रण र सन्तुलन कायम गर्न पनि मद्दत गर्छ । यसका साथै अनुसन्धानका जगमा नै अभियोजन हुने र अभियोजनको घेराभित्र अनुसन्धान पनि स्वतः समावेश हुने भएकाले अभियुक्तको बयान सरकारी वकिलसमक्ष हुने व्यवस्था हाम्रो सन्दर्भमा अपरिहार्य देखिन्छ । यसका अतिरिक्त प्रस्तुत कार्यविधि संहिताले खास किसिमका सानातिना कसूरमा मुद्दा दायर गर्न आवश्यक नहुने व्यवस्था पनि गरेको हुँदा सरकारी वकिलसमक्ष बयान हुने व्यवस्थाले सरकारी वकिललाई सजायमा छुटको दाबी र सो विषयमा निष्कर्षमा पुग्न र छुटको दाबीको विश्वसनीयताका बारे विश्वस्त हुन सहयोग पुग्ने पनि हुन्छ । हाल प्रहरीबाट अनुसन्धान हुने मुद्दामा मात्र सरकारी वकिलसमक्ष बयान लिने व्यवस्था रहेकोमा यसको क्षेत्र विस्तार गरी अन्य अनुसन्धान अधिकारीले अनुसन्धान गर्ने संहिताको अनुसूची २ का मुद्दामा पनि सरकारी वकिलसमक्ष बयान लिने नयाँ व्यवस्था प्रस्ताव गरिएको छ ।

अभियुक्तबाहेक कसूरको सम्बन्धमा जानकारी भएको अन्य व्यक्तिका हकमा अनुसन्धान अधिकारी आफैँले सोधपुछ गर्न सक्ने यस अधिदेखि प्रचलनमा रहेको व्यवस्थालाई संहितामा पनि निरन्तरता दिइएको छ । कसूरको जानकारी भएको तर प्रहरी कार्यालयमा आउन असक्षम रहेको व्यक्तिसँग पनि सोधपुछ गरी अनुसन्धानलाई प्रभावकारी बनाउने उद्देश्यले नाबालक वा हिड्डुल गर्न असमर्थ भएको व्यक्तिसँग निज बसेकै ठाउँमा गई सोध्न सकिने व्यवस्था पनि समावेश गरिएको छ । सोधपुछलाई लिपिवद्ध गर्ने सहजताका लागि सोको ढाँचा पनि संहिताको अनुसूची-११ मा निर्दिष्ट गरिएको छ । यसका साथै नाबालक वा मरणासन्न अवस्थामा रहेको व्यक्तिको कागज गराउँदा संरक्षक वा उपलब्ध अन्य व्यक्तिको रोहबरमा गराउनु पर्ने व्यवस्था पनि संहितामा राखिएको छ । सबै अवस्थामा संरक्षक उपलब्ध हुन नसक्ने भएकाले संरक्षक नभएपनि अन्य व्यक्तिको रोहबरमा गर्न सकिने गरी लचिलो व्यवस्था पनि प्रस्ताव गरिएको छ । मुलुकी ऐन अदालती बन्दोवस्तको २४ नं मा नाबालकको कागज गराउँदा संरक्षक रोहबरमा राख्नुपर्ने व्यवस्था अहिले पनि प्रचलनमा रहेको छ ।

श्रव्यदृश्य संवाद (भिडियो कन्फ्रेन्स) को माध्यमबाट बयान लिन सकिने नयाँ व्यवस्था पनि संहिताले गरेको छ । शारीरिक अस्वस्थता वा सुरक्षा संवेदनशीलताको कारणले अनुसन्धान अधिकारीसमक्ष उपस्थित हुन वा गराउन नसकिने अवस्थामा अनुसन्धान अधिकारीले श्रव्य दृष्य संवाद (भिडियो कन्फरेन्स) को माध्यमबाट त्यस्तो व्यक्तिसँग बयान लिन वा सोधपुछ गर्न सक्ने र त्यसलाई लिपिवद्ध गरी अभिलेख राख्ने पनि संहिताले व्यवस्था गरेको छ । भिडियो कन्फ्रेन्सबाट बयान वा सोधपुछ गर्ने कुरा हाम्रो सन्दर्भमा नितान्त नौलो देखिए पनि विज्ञान र सूचना प्रविधिको विकासको उपलब्धिले दिएको यस अवसर र प्रविधिको प्रयोग अन्य मुलुकहरूमा अभ्यास हुँदै आएको छ । नेपालसमेत पक्ष रहेको भ्रष्टाचार विरुद्धको संयुक्त राष्ट्रसंघीय महासन्धिको भिडियो कन्फ्रेन्सको माध्यमबाट व्यक्तिको सुनुवाई गर्ने अनुमति दिने नियमलाई मान्यता दिनुपर्ने गरी धारा ३२(२)(ख) र धारा ४६(१८) तथा बहुराष्ट्रिय सङ्गठित अपराध सम्बन्धी महासन्धिको धारा १८(१८) र धारा २४(२)(ख) मा व्यवस्था भइरहेको सन्दर्भमा समेत यस किसिमको भिडियो कन्फ्रेन्सबाट बयान लिन सकिने व्यवस्थाले नेपाल पक्ष भएका अन्तराष्ट्रिय महासन्धिको व्यवस्थालाई आन्तरिकीकरण गरी पक्ष राज्यको महासन्धि प्रतिको दायित्व पूरा पनि गर्ने प्रयत्न गरेको छ ।

१७. सोधिएको प्रश्नको जवाफ दिनुपर्ने : अनुसन्धान अधिकारीले यस परिच्छेद बमोजिम कुनै कसूरको सम्बन्धमा अनुसन्धान गर्दा सोधेको प्रश्नको जानेसम्मको जवाफ दिनु सम्बन्धित व्यक्तिको कर्तव्य हुनेछ ।

तर आफू उपर कुनै कसूरको अभियोग लाग्न सक्ने किसिमको जवाफ दिन कुनै व्यक्तिलाई कर लाग्ने छैन ।

टिप्पणी

अपराध अनुसन्धानका लागि जनसहभागिता अति आवश्यक हुन्छ । अपराधका बारेमा जानकारी भएको व्यक्तिले सूचनाहरू अनुसन्धान अधिकारीसमक्ष नबताएमा सफल रूपमा अनुसन्धान हुन सक्दैन । अपराध अनुसन्धानमा अत्याधुनिक प्रविधिको प्रयोग अत्यन्त न्यूनतम रूपमा हुने हाम्रो जस्तो मुलुकमा कसूरको जानकारी हुने व्यक्तिले दिएको सूचनामा अधिकतम रूपमा भर पर्नुपर्ने अवस्था छ । यसैले कसूरको जानकारी भएको व्यक्तिले सो सूचना अनुसन्धान अधिकारीसमक्ष व्यक्त गरी सोधेका कुराको जवाफ दिनु निजको कर्तव्य हुने व्यवस्था गरी अनुसन्धानमा त्यस्ता व्यक्तिको सहयोगको अपेक्षा गरिएको छ । सोधेको जवाफ दिनु कर्तव्य हुने यो व्यवस्था नयाँ व्यवस्था हो ।

अनुसन्धान अधिकारीले सोधेको कुरा जवाफ दिनुपर्ने गरी कर्तव्य तोकेको भएपनि आफ्ना विरुद्धमा प्रमाण दिन वा दोषमा साबित हुन बाध्य हुनु नपर्ने गरी संहितामा व्यवस्था गरिएको छ । कसूर प्रमाणित नभएसम्म कुनै पनि व्यक्ति निर्दोष मानिने, प्रमाणको भार अभियोग लगाउने पक्ष उपर रहने, अभियुक्तलाई आफ्नो विरुद्ध साक्षी हुन कर नलाग्ने अर्थात् मौन रहने अधिकार हुने जस्ता फौजदारी विधिशास्त्रको प्रमुख सिद्धान्त बेलायतको कानून प्रणालीबाट विकसित हुँदै आएको र अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकार कानून र राज्यका कानूनद्वारा पनि व्यवस्थित हुँदै आएको देखिन्छ । अभियुक्तलाई निज विरुद्ध प्रमाण दिन वा अपराध कबुल गर्न कर गर्नु भनेको राज्यको शक्ति दुरुपयोग हो र यसले निर्दोष व्यक्ति पनि दोषी ठहर हुन सक्ने भएकाले निर्दोष व्यक्ति दोषी कायम नहोस् भन्ने अभिप्रायले अभियुक्तको मौन रहने अधिकारको विकास भएको हो । **संयुक्त राज्य अमेरिकाको सर्वोच्च अदालतले *Miranda vs. Arizona* को विवादमा सन् १९६६ मा व्यक्तिको वैयक्तिक स्वतन्त्रताको व्याख्या गर्दै आरोपित व्यक्तिलाई मौन रहने अधिकार रहेको कुरा उद्घोष गरेको थियो जसलाई "मिराण्डा चेतावनी (*miranda waring*)" को रूपमा फौजदारी विधिशास्त्रमा उल्लेख गरिन्छ । यस विषयमा अपराध संहिता भाग १ परिच्छेद २ (दफा ११) को टिप्पणी गर्दा चर्चा गरिसकिएकोले यहाँ पुनरावृत्ति गरिएको छैन । यसको विकास क्रमसँगै नागरिक तथा राजनीतिक अधिकार सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि, (१९६६) को धारा १४(२)(छ) लगायतका अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकार कानूनले अभियुक्तलाई मौन रहने अधिकार वा आफ्ना विरुद्ध बयान दिन कर नलाग्ने अधिकार प्रदान गरेका छन् । नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा २४ र नागरिक अधिकार ऐन, २०१२ मा पनि यो व्यवस्था रहेको देखिन्छ । सर्वोच्च अदालतबाट अभियुक्तलाई बाध्य पारी निजका विरुद्ध बयान लिन नसकिने गरी सिद्धान्तहरू प्रतिपादन भएका छन् ।^{१०} यस परिप्रेक्षमा व्यक्तिको मौन रहने अधिकारको**

२७ यस सन्दर्भमा देहायका आदेशहरू सान्दर्भिक छन् :

◆ नीलम पौडेल समेत विरुद्ध प्रधानमन्त्री तथा मन्त्र परिषदको कार्यालयसमेत नैकाप, २०६७, अंक १० नि.तं. ८४७३, पृ. १६४१ : अभियुक्तले आफ्नो विरुद्ध साक्षी हुन कर नलाग्ने अधिकार परित्याग (Wave) नगरी त्यो अधिकार प्रयोग गरेमा अदालत वा Prosecution ले त्यसको उल्टो वा विपरीत अर्थ गरी अभियुक्तका सम्बन्धमा केही जवाफ नदिएकाले निर्दोष मान्न नमिल्ने हुँदा उल्टो अर्थ गरी दोषी ठहर गर्न नमिल्ने । अदालतमा अभियोग पत्र दायर भएपछि मुद्दा हेर्ने अधिकारीसमक्ष पनि अभियुक्तले आफ्नो मौन रहने वा नार्पित एभिड वा व्यत नार्पित एभिड लिने हक उपभोग गर्नसक्छ । उसलाई बाध्य गरी जवाफ लिन नसकिने । प्रतिवादीले

सम्मान र प्रत्याभूतिका लागि कुनै व्यक्तिलाई निजको विरुद्ध अभियोग लाग्न सक्ने किसिमको जवाफ दिनु नलाग्ने व्यवस्था पनि सहितामा प्रस्ताव गरिएको हो ।

१८. खानतलासी गर्न सकिने : (१) अनुसूची-१ वा अनुसूची-२ अन्तर्गतको कुनै कसूरको अनुसन्धान गर्दा त्यस्तो कसूरसँग सम्बन्धित कुनै लिखत, दसी प्रमाण, अभियुक्त वा अन्य कुनै व्यक्ति कुनै ठाउँमा छ भन्ने कुरा शङ्का गर्नुपर्ने मनासिब कारण भएमा अनुसन्धान अधिकारीले त्यस्तो व्यक्ति वा ठाउँको खानतलासी लिन र त्यस्तो लिखत वा दसी प्रमाण बरामद गर्न सक्नेछ ।

(२) उपदफा (१) बमोजिम खानतलासी लिनु अघि खानतलासी गर्ने घरमा तत्काल बसोबास गरिरहेको व्यक्तिलाई खानतलासी लिनु पर्नाको कारणको लिखित सूचना अनुसूची-१२ को ढाँचामा दिनु पर्नेछ ।

(३) उपदफा (१) बमोजिम खानतलासी लिँदा अनुसूची-१३ को ढाँचामा मुचुल्का खडा गरी खानतलासी लिनु पर्नेछ ।

(४) उपदफा (१) बमोजिम खानतलासी गर्न त्यस्तो ठाउँमा प्रवेश गर्नुअघि अनुसन्धान अधिकारीले सम्बन्धित घरधनी वा व्यक्तिलाई आफ्नोसमेत तलासी दिनु पर्नेछ ।

(५) उपदफा (१) बमोजिम खानतलासी गर्दा महिलामात्र रहने बस्ने गरेको घर कोठाको खानतलासी लिनु परेमा सम्भव भएसम्म महिलालाई समेत साथमा लिई घरभित्र प्रवेश गरी खानतलासी लिनु पर्नेछ ।

तर कुनै महिलाको शरीरको तलासी लिनुपर्दा महिला प्रहरी वा त्यस्तो प्रहरी तत्काल उपलब्ध नभएमा अन्य कुनै महिलाद्वारा लिन लगाउनु पर्नेछ ।

(६) खानतलासी लिँदा प्राप्त भएको कसूरसँग सम्बन्धित वस्तुको विवरण, त्यस्ता वस्तु पाइएको ठाउँ र अवस्था खुलाई खानतलासी लिने कर्मचारीले दुईप्रति मुचुल्का तयार गरी एकप्रति सम्बन्धित व्यक्तिलाई दिई एकप्रति मिसिलमा सामेल राख्नु पर्नेछ ।

(७) खानतलासी लिनुपर्ने व्यक्ति वा ठाउँ अन्य प्रहरी कार्यालयको क्षेत्रभित्र पर्ने भएमा अनुसन्धान अधिकारीले सो प्रहरी कार्यालयलाई त्यस्तो व्यक्ति वा ठाउँको खानतलासी लिन लिखित अनुरोध गर्न सक्नेछ ।

(८) उपदफा (७) बमोजिम अनुरोध भएकोमा सो प्रहरी कार्यालयको कम्तिमा प्रहरी नायब निरीक्षकले त्यस्तो व्यक्ति वा ठाउँको खानतलासी लिई उपदफा (१) बमोजिमको मुचुल्का तयार गरी त्यसरी अनुरोध गर्ने अधिकारीसमक्ष पठाउनु पर्नेछ ।

(९) उपदफा (७) मा जुनसुकै कुरा लेखिएको भएतापनि त्यस्तो प्रहरी कार्यालयमा लिखित अनुरोध गर्दा कुनै प्रमाण लोप वा नास हुने सम्भावना छ भन्ने लागेमा अनुसन्धान अधिकारी आफैँ खानतलासी लिनुपर्ने व्यक्ति भएको ठाउँ वा स्थानमा गई यस दफा बमोजिम खानतलासी लिन सक्नेछ र सोको सूचना सम्बन्धित कार्यालय वा प्रहरी कार्यालयलाई दिनु पर्नेछ ।

प्रमाणको भार बहन गर्दैमा राज्यद्वारा दोषी ठानेर व्यवहार गरिएको छ भनी अर्थ गर्न नमिल्ने । मानव वेचबिखन तथा ओसार पसार (नियन्त्रण) ऐन, २०६४ को दफा ९ सविधानसँग बाझिएको अर्थ गर्न मिल्ने । रिट खारेज हुने ।

- ◆ चन्द्रबहादुर नेपाली विरुद्ध म.प.स. समेत, स.अ. बुलेटिन २०५१, पूर्णाङ्क ५७, पृष्ठ १ : आफ्नो विरुद्ध आफैँ साक्षी हुनु नपर्ने संवैधानिक प्रत्याभूतिले कुनै पनि व्यक्तिले स्वेच्छाले बाहेक आफ्नो विरुद्ध बोलन बाध्य हुँदैन । अभियोग लागेको व्यक्तिले स्वेच्छाले कुनै कुरा भन्दछ भने सो कुरा निजको समर्थन वा विरुद्धमा प्रमाण लाग्न सक्छ । कुनै व्यक्ति केही पनि नबोली चुप बस्दछ भने पनि उसलाई बोल्नै पर्ने भनी भन्न मिल्दैन । उसले नबोलेको आधारमा मात्र उसलाई दोषी बनाइदैन ।

(१०) यस दफा बमोजिम खानतलासी लिने अधिकारीले खानतलासीबाट प्राप्त कसूरसँग सम्बन्धित कुनै वस्तु आफ्नो साथमा लैजान चाहेमा सम्बन्धित व्यक्तिलाई त्यसको भरपाई दिएर मात्र लैजानु पर्नेछ ।

(११) कुनै ठाउँको तत्काल खानतलासी नलिएमा कसूरसँग सम्बन्धित दसी प्रमाण लोप वा नास हुन सक्ने वा शङ्कास्पद व्यक्ति भाग्न वा उम्कन सक्ने विश्वास गर्नुपर्ने मनासिब कारण भएकोमा बाहेक कसैको घरको तलासी लिनु परेमा सूर्योदयदेखि सूर्यास्त हुनु अधिसम्मको समयभित्र लिनुपर्नेछ ।

(१२) यस दफा बमोजिम खान तलासी लिने अधिकारी खान तलासी लिन कुनै घर वा कुनै ठाउँमा प्रवेश गर्दा सो घर वा ठाउँको स्वामित्व भएको वा सो घर वा ठाउँको हेरविचार गर्ने जिम्मा लिएको वा तत्काल बसोबास गरिरहेको व्यक्तिले निजलाई त्यस्तो घर वा ठाउँमा प्रवेश गर्नदिनु पर्नेछ र त्यसरी प्रवेश गर्न नदिएमा खान तलासी लिने अधिकारीले सो घर वा ठाउँको भ्याल, ढोका, छाना, भित्ता इत्यादि मध्ये प्रवेश गर्न आवश्यक हुनेसम्म भत्काई वा फुटाई वा ताल्चा लगाएकोमा ताल्चासमेत फोडी सकेसम्म कम हानिनोक्सानी हुने गरी भित्र प्रवेश गर्न सक्नेछ

(१३) कुनै घर वा ठाउँको यस दफा बमोजिम खानतलासी लिई सकेपछि खानतलासी लिन भित्र गएको व्यक्ति बाहिर निस्कन खोज्दा कुनै कारणवश साधारण रूपमा बाहिर निस्कन नसकेमा निजले सो घर वा ठाउँको भ्याल, ढोका, छाना भित्ता इत्यादि मध्ये बाहिर निस्कन आवश्यक पर्ने कुनै ठाउँ सकेसम्म कम हानी नोक्सानी हुने गरी भत्काई वा फुटाई बाहिर निस्कन सक्नेछ ।

(१४) खानतलासी गर्ने अधिकारी र खानतलासीको काममा निजलाई मद्दत गर्न खटिएका अन्य कर्मचारी तथा दफा १६ को उपदफा (५) बमोजिम रोहबरमा रहेका व्यक्तिहरूले आफूले लगाएको लुगा र खानतलासीको काममा उपयोग गरिने वस्तुबाहेक अरु कुनै वस्तु साथमा नलिई खानतलासी लिनुपर्नेछ र सम्बन्धित व्यक्तिले चाहेमा खानतलासीको काम सुरु हुनुभन्दा पहिले नै त्यस्तो कुनै अधिकारी, कर्मचारी वा अन्य व्यक्तिको शरीरको तलासी लिन सक्नेछ ।

(१५) यस दफा बमोजिम कुनै व्यक्ति, घर वा ठाउँको खानतलासी लिन पाउने अधिकारीले खानतलासी लिनुअघि सम्बन्धित घरधनी, ठाउँधनी वा व्यक्तिलाई निज खानतलासी लिन पाउने अधिकार प्राप्त अधिकारी भएको परिचय पत्र देखाउनु पर्नेछ ।

टिप्पणी

कसूरको अनुसन्धानका सन्दर्भमा कुनै लिखत, दसी वा अन्य कुनै प्रमाण सङ्कलन गर्नका लागि वा अभियुक्तको खोज तलासका लागि कुनै स्थानको तलासी लिनुपर्ने अवस्था आउँछ र यस किसिमको तलासी लिने प्रक्रिया प्रायः सबै मुलुकका फौजदारी कानूनले व्यवस्था गरेको हुन्छ । नेपालमा साविकदेखि नै खानतलासी सम्बन्धी कानूनी व्यवस्था प्रचलनमा रहेको छ । मुलुकी ऐन अदालती बन्दोबस्तको महलको १७२ नं. र सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐन, २०४९ को दफा १० मा खानतलासी सम्बन्धी व्यवस्था रहेको छ । प्रस्तुत कार्यविधि संहितामा पनि साविकको व्यवस्थाहरूलाई परिमार्जन र सुधार सहित निरन्तरता दिँदै अनुसूची-१ वा अनुसूची-२ अन्तर्गतको कसूरको अनुसन्धानका क्रममा कुनै लिखत, दसी प्रमाण, अभियुक्त वा अन्य कुनै व्यक्ति कुनै ठाउँमा छ भन्ने कुरा शङ्का गर्नुपर्ने

मनासिब कारण भएमा अनुसन्धान अधिकारीले त्यस्तो व्यक्ति वा ठाउँको खानतलासी लिन सक्ने र त्यस्तो लिखत वा दसी प्रमाण प्राप्त भएमा बरामद गर्नसक्ने व्यवस्था गरिएको छ ।

अनुसन्धानका क्रममा खानतलासी गर्न सकिने भएपनि तलासी लिँदा व्यक्तिका अधिकारमाथि अनावश्यक अतिक्रमण नहोस् भन्ने सोच र मानव अधिकारको मूल्य र मान्यताका आधारमा निश्चित प्रक्रियाहरू पनि निर्दिष्ट गरिएको छ । जसअनुसार खानतलासी लिने अधिकारीले आफ्नो परिचयपत्र प्रारम्भमा नै देखाउनु पर्ने, खानतलासी गर्न लागेको घरमा बसेको व्यक्तिलाई खानतलासी लिनुपर्ने कारण सहितको सूचना दिनु पर्ने, तलासी लिँदा मुचुल्का खडा गर्नुपर्ने व्यवस्था गरिएको छ । तलासीको आधिकारीक अभिलेखका लागि यस किसिमको मुचुल्का गराउनु आवश्यक हुन्छ । साथै खानतलासीको सूचना दिनुपर्ने व्यवस्थाले अनुसन्धान अधिकारीलाई मनोमानी रूपमा व्यक्तिको घरमा प्रवेश गर्न रोकी निश्चित प्रक्रिया अवलम्बन गर्न निर्देशित गर्दछ ।

सैद्धान्तिक रूपमा खानतलासी गर्दा अधिकार प्राप्त अधिकारीबाट “खानतलासी पुर्जी (Search Warrant)” जारी हुनुपर्दछ । “खानतलासी पुर्जी” भन्नाले न्यायाधीश वा मुद्दा हेर्ने अधिकारीबाट कुनै व्यक्ति वा निजको आवास, ठाउँ वा सवारी साधनको खानतलासी लिन प्रहरी अधिकृतलाई भएको आदेश हो । खानतलासी पुर्जीविना कुनै व्यक्ति वा निजको आवास, ठाउँ वा सवारी साधनको तलासी लिनु नहुने मान्यता “कमन ल प्रणाली” का मुलुकहरूमा रहेको पाइन्छ । त्यसो भएतापनि पक्राउपुर्जी बमोजिम कुनै व्यक्तिलाई पक्राउ गरिएमा निजको शरीर खानतलासी गर्न सकिने अधिकार रहेको मानिन्छ ।

पक्राउपुर्जी जारी हुनुअघि प्रहरी वा अनुसन्धान अधिकारीबाट वारदात हुन सक्ने वा भएको सूचना न्यायाधीश वा मुद्दा हेर्ने अधिकारीलाई दिई सो सूचनाबाट निज सन्तुष्ट भएको अवस्थामा मात्र खानतलासी गर्ने पुर्जी जारी हुन सक्दछ । कहिलेकाही निषेधित वस्तु बरामद गर्नुपर्दा वा निषेधित वस्तु ढुवानी भइरहेको वा हुनसक्छ भन्ने पूर्वानुमानको सूचनाको आधारमा “पूर्वानुमानित खानतलासी पुर्जी (anticipatory search warrant)” पनि जारी हुने प्रचलन रहेको छ ।

जहाँसम्म नेपालको प्रश्न छ, अन्य दक्षिण एशियाली मुलुक सरह पक्राउ गर्ने अधिकारी वा प्रहरीलाई खानतलासीको सूचना दिई खानतलासी गर्ने अधिकार रहेको मानिन्छ ।

खानतलासीको सन्दर्भमा नै अर्को महत्वपूर्ण प्रश्न कुनै व्यक्तिलाई निजको निवास बाहिर पक्राउ गरिएमा निजको निवासको खानतलासी गर्ने अधिकार पक्राउ गर्ने अधिकारीलाई हुने वा नहुने पनि हो । सिद्धान्ततः “पक्राउ” र “खानतलासी” को सन्निहित सम्बन्ध रहेको हुनुपर्दछ । शिमेल वि. क्यालिफोर्नियाको विवादमा सन् १९६९ मा संयुक्त राज्य अमेरिकाको सर्वोच्च अदालतले^{२८} प्रहरीले कुनै व्यक्तिलाई पक्राउ गर्दा पक्राउ परेको व्यक्ति र निजको तत्काल नियन्त्रणमा रहेको क्षेत्र (arrested person and the area within that person's immediate control) मात्रको खान तलासी लिन सक्दछ भन्ने न्यायिक सिद्धान्त प्रतिपादन गरेको थियो । यसको स्वाभाविक अर्थ हुन्छ कुनै व्यक्तिलाई निजको निवास बाहिर पक्राउ गरिएको छ भने पक्राउ भएको कारणबाट मात्र निजको निवासको खानतलासी लिन सकिन्न । सो प्रयोजनका लागि छुट्टै खानतलासी पुर्जी आवश्यक पर्दछ । तर पक्राउ परेको व्यक्ति प्रहरीका साथ निवासमा प्रवेश गर्न चाहन्छ भने त्यसबेला सो क्षेत्र निजको नियन्त्रणमा आउँने हुँदा सोही कारणबाट खान तलासी गर्न सकिन्छ ।

खानतलासी गर्दा तलासी दिने अधिकारीले सम्बन्धित घरधनी वा त्यहाँ बसेको व्यक्तिलाई आफ्नो तलासी दिनुपर्ने नयाँ व्यवस्था गरिएको छ । यो व्यवस्था रहनुको कारण व्यक्तिको निजी

सम्पति एवम् मानवीय मर्यादाको सम्मान गर्ने उद्देश्य र तलासी लिनै अधिकारीले पनि कुनै किसिमको अनुचित काम नगरोस् र खानतलासी गर्दा कुनै सामग्री लगी फसाउने अवस्था पनि सिर्जना नहोस् भन्ने अभिप्राय राहेको छ ।

महिलाको शरीर तलासी लिँदा महिला प्रहरी वा अन्य महिलाबाट लिनुपर्ने गरी महिलाको सम्मान र निजको अधिकारको सुनिश्चिताको लागि विश्वका थुप्रै मुलुकहरूमा व्यवस्था गरिएको र हामीले पनि विगतदेखि नै यस कुरालाई आत्मसात गर्दै कानूनी अभ्यास पनि गरी आएकोमा संहितामा पनि त्यसलाई निरन्तरता दिइएको छ ।

खानतलासीबाट परिणामलाई लिपिबद्ध, व्यवस्थित र प्रमाण ग्राह्य बनाउने उद्देश्यले खानतलासी गर्दा कसूरसँग सम्बन्धित वस्तुहरू फेला पारेमा त्यसको विवरण, सो वस्तु पाइएको स्थान, के कुन अवस्थामा पाइएको थियो भन्ने चित्रण गरी खानतलासी गर्ने अधिकारीले दुईप्रति मुचुल्का तयार गरी एकप्रति मिसिलमा राख्ने र एकप्रति सम्बन्धित व्यक्तिलाई दिने व्यवस्था गरिएको छ । यसले गर्दा एकातर्फ खानतलासीबाट पाइएका वस्तुहरूको अभिलेखीकरण हुन्छ भने सम्बन्धित व्यक्ति र मिसिलमा त्यस्तो मुचुल्का रहँदा पछि मुचुल्काका बारेमा विवाद उठ्ने सम्भावना पनि रहँदैन । भारतको फौजदारी कार्यविधि संहिताको दफा १६५ मा धनीलाई यस्तो प्रति दिनुपर्ने व्यवस्था रहेको छ । खानतलासीबाट प्राप्त कसूरसँग सम्बन्धित सामान लैजानु पर्दा सम्बन्धित व्यक्तिलाई भरपाई दिएर मात्र लैजानुपर्ने व्यवस्था पनि गरिएको छ ।

क्षेत्राधिकारको कारणले अन्य कार्यालय वा प्रहरी कार्यालयको क्षेत्रमा गई खानतलासी गर्न नसकिने भएकाले सो अवस्थामा सम्बन्धित प्रहरी कार्यालयमा अनुरोध पठाउने र अनुरोध बमोजिम सम्बन्धित क्षेत्राधिकारवाला प्रहरी कार्यालयले खानतलासी गरी मुचुल्का पठाउनु पर्ने पनि व्यवस्था गरिएको छ । तर लिखित अनुरोधको प्रक्रियामा जाँदा प्रमाण लोप नास हुने सम्भावना भएको जरुरी अवस्थामा अनुसन्धान अधिकारी अर्को प्रहरी कार्यालयको क्षेत्रमा जानसक्ने गरी अधिकार प्रदान गर्नु आवश्यक भएकाले त्यस्तो अधिकार पनि व्यवस्था गरिएको छ । यसरी अर्को क्षेत्रमा गई खानतलासी गरिएकोमा सोको जानकारी सम्बन्धित कार्यालय वा प्रहरी कार्यालयलाई अनिवार्य रूपमा दिनुपर्ने पनि व्यवस्था गरिएको छ । प्रक्रियाले हुने विलम्बका कारण प्रमाणहरू नष्ट हुन वा लोप हुन नपाओस् भन्ने उद्देश्यले अति जरुरी अवस्थाका लागि यस्तो व्यवस्था गरिएको हो ।

खानतलासी लिँदा प्रमाणहरू नास हुने वा शङ्कास्पद व्यक्ति भाग्ने विश्वासयोग्य कारण नभएसम्म निजी सम्पति र जीवनको सम्मान गर्दै सूर्योदयदेखि सूर्यास्तसम्म मात्र खानतलासी गर्ने व्यवस्था प्रस्ताव गरिएको छ । सामान्यतः सूर्योदयदेखि सूर्यास्तसम्म मात्र तलासी लिइने कानूनी व्यवस्था अन्य मुलुकहरूमा पनि रहेको छ । उदाहरणको लागि जापानको फौजदारी कार्यविधि संहिता, १९४८ को दफा ११६ र २२२ लाई लिन सकिन्छ । जरुरी अवस्थामा रातको समयमा गरिएको खानतलासीलाई सर्वोच्च अदालतबाट मान्यता पनि दिइएको छ ।^{१९} यसका अतिरिक्त तलासी लिनै अधिकारी, निजलाई मद्दत गर्ने व्यक्ति र रोहबरमा बस्ने व्यक्तिहरूले लगाएको लुगा र तलासीका लागि आवश्यक सामग्रीमात्र लान सक्ने र निजहरूको घरसँग सम्बद्ध व्यक्तिले तलासी लिनसक्ने व्यवस्था पनि गरिएको छ । यस व्यवस्थाबाट अनुसन्धानका लागि अति आवश्यक भएकाले निज व्यक्तिको घरमा तलासी लिनुपर्दा पनि व्यक्तिका अधिकार र मानवीय मूल्य र मर्यादामा आँच नपुगोस् भनी पर्याप्त रूपमा ध्यान दिइएको छ ।

खानतलासी लिने अधिकारीलाई निजको काम सम्पादन गर्नका लागि घरसँग सम्बन्धित जुनकुनै व्यक्तिले प्रवेश गर्न दिनुपर्ने र नदिएमा ताल्चा फोडेर वा घरको कुनै भाग भत्काएर पनि भित्र प्रवेश गर्नसक्ने गरी अधिकार प्रदान गरिएको छ । तर यसो गर्दा न्यूनतम रूपमा क्षति हुने गरी गर्नुपर्ने गरी दिशानिर्देश पनि दिइएको छ । घरमा व्यक्तिको अधिकार भएकाले निजले प्रवेश अनुमति नदिए पनि सो कारणले अनुसन्धानलाई प्रभावित वा असर हुन नदिन मुलुकी ऐन अ.बं. १७२ नं. को निरन्तरताको रूपमा यो व्यवस्था गरिएको हो । तलासी लिइसकेपछि पनि बाहिर निस्कन नसकिने परिस्थिति आएमा पनि बाहिर निस्कन पर्ने आवश्यकताका कारण न्यूनतम मात्र क्षति पुऱ्याई घरको कुनै भाग भत्काउन सक्ने अधिकार पनि तलासी गर्ने अधिकारीलाई सहितामा प्रदान गरिएको छ ।

१९. मुचुल्का खडा गर्दा रोहबरमा राख्नुपर्ने : (१) कुनै कसूर भएकोमा अनुसन्धान अधिकारीले त्यस्तो कसूरको वारदातको वास्तविक र यथार्थ तथ्य चित्रण हुने गरी घटनास्थल मुचुल्का तयार गर्नुपर्नेछ ।

(२) उपदफा (१) बमोजिमको मुचुल्का तयार गर्दा दफा ८ को उपदफा (२), ३ र (४) बमोजिम तयार गर्नुपर्नेछ ।

(३) उपदफा (१) बमोजिम घटनास्थल मुचुल्का तयार गर्दा वा कुनै व्यक्ति वा वस्तु वा ठाउँको खानतलासी लिँदा वा ज्यान मरेको कसूर भएकोमा लास जाँच गर्दा वा अन्य कुनै कसूर भएकोमा त्यस्तो कसूरको प्रकृति अनुसार आवश्यक मुचुल्का खडा गर्दा त्यस्तो ठाउँमा तत्काल उपलब्ध कम्तिमा दुईजना स्थानीय व्यक्ति र स्थानीय निकायका एकजना सदस्य वा त्यस्तो सदस्य उपलब्ध नभए कुनै सरकारी कार्यालयको एकजना कर्मचारी भए निजलाई र फेला परेसम्मका अभियुक्त र कसूरको सूचना दिने व्यक्तिलाई समेत रोहबरमा राखी घटनास्थल मुचुल्का तयार पार्नुपर्नेछ ।

तर अभियुक्त वा कसूरको सूचना दिने व्यक्ति रोहबरमा नराखेको कारणले मात्र त्यस्तो घटनास्थल मुचुल्का बेरीतको भएको मानिने छैन ।

(४) कुनै व्यक्तिको स्वामित्व वा जिम्मामा रहेको कुनै ठाउँको खानतलासी लिँदा त्यस्तो व्यक्तिले रोहबरमा बस्न चाहेमा निजलाई पनि रोहबरमा राख्नु पर्नेछ ।

टिप्पणी

अनुसन्धान गरिएको विषयमा लिपिवद्ध गर्ने काम मुचुल्कामार्फत पनि गरिन्छ । मुचुल्काबाट नै पछि सम्मका लागि कसूरको सम्बन्धमा जानकारी लिन सकिने हुन्छ । कसूर घटित भएको

◆ नागेन्द्र साह विरुद्ध श्री ५ को सरकार, स.अ. वुलेटिन वर्ष ११, अंक २१, पूर्णाङ्क २५५: खानतलासी मुचुल्का अ.बं. ११६ नं. र अ.बं. १७२ को देहाय ३ नं. बमोजिम भएको छ, छैन भन्ने सम्बन्धमा विचार गर्दा खानतलासी रातिको समयमा गरिएको भए तार्पनि त्यसको मुख्य उद्देश्य मानिस पक्राउ गर्ने भन्दा पनि सह-अभियुक्तले देखाए बमोजिम चोरी भएका सामानको बरामदी गर्ने भन्ने हुँदा अ.बं. १७२ नं. को देहाय ३ नं. ले गरेको व्यवस्था र अ.बं. ११६ नं. को सूर्योदयदेखि सूर्यास्तसम्म भन्ने व्यवस्था आकर्षित हुन सक्ने देखिँदैन ।

◆ तेजनारायण यादव विरुद्ध श्री ५ को सरकार, स.अ. वुलेटिन २०५५, पूर्णाङ्क १४७, पृ. ६ : जाहेरवालाले रातको समयमा दिएको रूपैयाँ तत्काल खानतलासी नलिई सूर्योदयको समयसम्म पखिँदा अपराधसित सम्बन्धित दसी नै प्राप्त हुन नसक्ने प्रबल सम्भावना भएकोले सो दसी गायब हुन नदिन तत्काल खानतलासी लिन बाहेक अरु विकल्प नै छैन । तसर्थ ऐनको मनसाय अनुरूप दोषीलाई प्राथमिकता दिई बरामद गरिएकाले सो बरामदी मुचुल्काले कानूनी मान्यता नपाउने भन्न नमिल्ने ।

स्थानको चित्रण, त्यहा फेला परेका सामग्रीहरूको फेहरिस्त, त्यसलाई वरामद गरिएको व्यहोरा तथा कुनै स्थानको खानतलासी लिइएको जस्ता विषयहरू मुचुल्कामा अङ्कित गरिएको हुन्छ। यी मुचुल्काहरूले कसूर वा मुद्दाको निरूपणमा महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गर्ने हुँदा यस्ता मुचुल्काको वैधानिकता, आधिकारिकता वा विश्वसनीयता भने हुनुपर्छ। यसैले यस्ता मुचुल्का तयार गर्दा खास व्यक्ति वा पदाधिकारीको उपस्थिति हुनु आवश्यक मानिन्छ। मुचुल्काहरूको विश्वसनीयता कायम गर्न र त्यसलाई प्रमाणको रूपमा ग्राह्य बनाउनका लागि सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐन, २०४९ को दफा ८ मा २ जना स्थानीय व्यक्तिहरू, स्थानीय निकायका पदाधिकारी र निज नभएमा सरकारी कर्मचारी समेतको रोहबरमा मुचुल्का तयार पार्नुपर्ने गरी प्रचलनमा रहेको व्यवस्थालाई संहितामा पनि निरन्तरता दिइएको छ। यसका अतिरिक्त फेला परे सम्मका अभियुक्त र कसूरको सूचना दिने व्यक्तिलाई पनि रोहबरमा राख्नुपर्ने तर निजहरू रोहबरमा नरहेकै कारणबाट मात्र मुचुल्का बेरीतको नमानिने व्यवस्था पनि संहितामा गरिएको छ। मुलुकी ऐन अ.बं. १३६ नं मा पनि मौका तहकिकात गर्दा फेला परेसम्मका अभियुक्तलाई समेत रोहबरमा राख्नुपर्ने व्यवस्था रहेको छ। मूलतः मुचुल्काहरूको आधिकारिकता र विश्वसनीयताका लागि यस्ता मुचुल्काहरू तयारगर्दा स्थानीय व्यक्तिहरू, स्थानीय निकायका पदाधिकारी वा सरकारी कर्मचारीको उपस्थितिलाई अनिवार्य बनाइएको छ। अनधिकृत व्यक्ति वा कानूनले निर्दिष्ट गरेका व्यक्तिहरू रोहबरमा नराखिएमा त्यसले वैधानिकता प्राप्त गर्न नसक्ने हुन्छ।^{१०}

२०. लास जाँच गर्नुपर्ने : (१) कुनै व्यक्ति कसैको कर्तव्यबाट वा कुनै दुर्घटना भई वा आत्महत्या गरी वा अस्वभाविक रूपमा वा अन्य कुनै शङ्कास्पद स्थितिमा मरेको जानकारी प्राप्त भएमा अनुसन्धान अधिकारीले तुरुन्त लास रहेको ठाउँमा गई लास जाँच गर्नुपर्नेछ।

(२) उपदफा (१) बमोजिम लास जाँच गर्दा यथासम्भव निम्नलिखित कुराहरू समेत खुलाई अनुसूची-१४ को ढाँचामा मुचुल्का तयार गर्नुपर्नेछ र लासको वास्तविक यथार्थ चित्रण हुने गरी लास र सम्बन्धित ठाउँको तस्वीरसमेत खिच्नु पर्नेछ :-

- (क) लासको परिचयात्मक विवरण,
- (ख) लास रहेको ठाउँ र लासको अवस्था,
- (ग) लासमा कुनै घाउ, चोट, नील वा डाम देखिएमा त्यस्तो घाउ, चोट, नील वा डाम देखिएको ठाउँ, सोको सङ्ख्या, लम्बाई, चौडाई, गहिराई सहितको प्रत्येक घाउ, चोट, नील डामको विवरण,
- (घ) खण्ड (ग) मा उल्लेख भएको बाहेक मृत्युसँग सम्बन्धित साधन र लासमा देखा परेको तत्सम्बन्धी विवरण,
- (ङ) मृत्युको कारण थाहा पाउन सहायता हुने लासमा देखिएको अन्य कुनै लक्षण,
- (च) अन्य उल्लेखनीय कुनै कुरा भए सोको विवरण।

(३) उपदफा (१) बमोजिम लास जाँच गर्दा मृतकको मृत्यु कुनै कसूरको परिणामस्वरूप

३० गोपाल सुवेदी विरुद्ध श्री ५ को सरकार नेकाप. २०४७ नि.नं., ४१४२, पृ ४१६ अनधिकृत अधिकारीबाट भएको खानतलासी मुचुल्काले कानूनी मान्यता पाउँछ भन्न नमिल्ने। कानूनले जे जति मान्छेलाई साक्षी राख्न भनेको छ, त्यो भन्दा कम साक्षी राख्न नमिल्ने। गैरकानूनी खानतलासी एवम् वरामदी मुचुल्कालाई प्रमाणमा लिन नमिल्ने।

वा अस्वभाविक रूपमा वा शङ्कास्पद स्थितिमा भएको देखिन आएमा सम्बन्धित अनुसन्धान अधिकारीले सो लासलाई शव परीक्षणको निमित्त सरकारी चिकित्सक वा नेपाल सरकारले तोकेका विशेषज्ञ वा इजाजत प्राप्त चिकित्सकसमक्ष सरकारी खर्चमा पठाउनु पर्नेछ ।

(४) उपदफा (३) बमोजिम शव परीक्षण गर्दा लाग्ने आवश्यक खर्च नेपाल सरकारले सम्बन्धित प्रहरी कार्यालयलाई उपलब्ध गराउनु पर्नेछ ।

(५) उपदफा (२) बमोजिम परीक्षण भएको लासको परीक्षण प्रतिवेदन अनुसूची-१५ को ढाँचामा तयार गर्नुपर्नेछ ।

(६) उपदफा (३) बमोजिम लास जाँच मुचुल्का भइसकेपछि त्यस्तो लास जाँचबाट कुनै कसूरको परिणामस्वरूप वा शङ्कास्पद स्थितिमा मृत्यु भएको देखिन नआई त्यस्तो लासको शव परीक्षण गराउन आवश्यक नपर्ने ठहर्‍याएमा अनुसन्धान अधिकारीले त्यसको कारण खुलाई स्थानीय भद्र भलादमीको रोहबरमा पर्चा खडा गरी मिसिल संलग्न राख्नु पर्नेछ ।

(७) लास सडी गली परीक्षण गर्न नसकिने अवस्थाको भएमा वा देखिएमा सम्बन्धित अनुसन्धान अधिकारीले सो कुरा खुलाई स्थानीय भद्रभलादमीको रोहबरमा मुचुल्का खडा गरी राख्नुपर्नेछ ।

तर लास सडे गले वा शव परीक्षण हुन नसक्ने भए तापनि लास वा त्यसको कुनै अंशको अन्य परीक्षणबाट मृत्युको कारण पत्ता लगाउन सकिने अवस्था भएमा अन्य वैज्ञानिक परीक्षण गराउन सकिनेछ ।

(८) लासको शव परीक्षण भई सकेपछि वा उपदफा (६) बमोजिम पर्चा खडा भएपछि सम्बन्धित प्रहरी कर्मचारीले सम्बन्धित मृतकको हकवालालाई भरपाई गराई लास बुझाउनु पर्नेछ ।

(९) उपदफा (८) बमोजिम हकवालाले लास बुझी नलिएमा वा कुनै हकवाला उपस्थित नभएमा वा हकवाला नै यकिन नभएमा सम्बन्धित प्रहरी कर्मचारीले सरकारी खर्चमा लासको सदगत गराउनु पर्नेछ ।

(१०) शव परीक्षण वा लास जाँच गर्दा वा अन्य कुनै सबुद प्रमाण सङ्कलन गर्दा अनुसन्धान अधिकारीले कसूरको गम्भीरता हेरी सम्बन्धित विशेषज्ञ साथमा लैजान उपयुक्त ठहर्‍याएमा त्यस्तो विशेषज्ञलाई साथमा लिई जानसक्नेछ ।

(११) यस दफा बमोजिम शव परीक्षण गर्ने विशेषज्ञ वा चिकित्सकलाई कुनै व्यक्तिको मृत्युको वास्तविक कारण पत्ता लगाउन वा कसूरको अन्य कुनै कुरा अनुसन्धान गर्न एकभन्दा बढी विशेषज्ञहरूको टोलीबाट शव परीक्षण गराउन पर्ने भन्ने लागेमा वा अनुसन्धान अधिकारीलाई कुनै व्यक्तिको मृत्युको कारणका सम्बन्धमा विशेषज्ञहरूको टोलीबाट शव परीक्षण गराउन उपयुक्त हुन्छ भन्ने लागेमा त्यस्तो टोलीबाट शव परीक्षण गराउन सकिनेछ ।

टिप्पणी

मानिसको शङ्कास्पद रूपमा मृत्यु भएको अवस्थामा निजलाई कसैले मारेको हो वा निज आफैले आत्महत्या गरेको हो वा कुनै दुर्घटना वा भवितव्य परी मृत्यु भएको भन्ने कुराको पहिचानका लागि लास जाँच गर्नुपर्ने हुन्छ । यसै प्रयोजनका लागि साबिकदेखि नै लास जाँच गर्ने कानूनी व्यवस्था रहँदै आएकोमा कार्यविधि संहितामा पनि अनुसन्धान अधिकारीले लास जाँच गर्नुपर्ने व्यवस्थालाई निरन्तरता दिइएको छ । लास जाँच गर्दा सहज होस् र आवश्यक विवरण पनि उल्लेख हुन नछुटोस्

भनी लास प्रकृति मुचुल्काको ढाँचा पनि निर्दिष्ट गरिएको छ । यसका साथै लास प्रकृति मुचुल्का गर्दा लास को कस्तो हो भनी पहिचान गर्नका लागि परिचयात्मक विवरण, कसूर र कसूरदारको सम्बन्ध स्थापित गर्न र कसूरदार पहिचान गर्न मद्दत गर्ने भएकाले लास रहेको ठाउँ र लासको अवस्था, के कसरी मृत्यु भएको हो वा के कस्ता साधन प्रयोग गरी मारिएको छ भन्ने पत्ता लगाउन र मृत्युको कारण जान्नका लागि लासमा कुनै घाउ, चोट, नील वा डाम देखिएमा त्यस्तो घाउ, चोट, नील वा डाम देखिएको ठाउँ, सोको सङ्ख्या, लम्बाई, चौडाई, गहिराई सहितको प्रत्येक घाउ, चोट, नील डामको विवरण नाप गरेर खुलाउने तथा के कस्तो रूपमा देखिएको, के कस्तो साधन प्रयोग गरी हत्या गरिएको हो ? भन्ने सम्बन्धमा खुल्न आएको तथ्य र लासमा देखा परेको तत्सम्बन्धी विवरणहरू एवम् मृत्युको कारण थाहा पाउन सहायता हुने लासमा देखिएको अन्य कुनै लक्षणहरू देखिन आएमा सो समेत खुलाई लास प्रकृति मुचुल्का गर्नुपर्ने व्यवस्था गरिएको छ । अनुसन्धान अधिकारीले लासको स्थिति अवस्थितिसमेत हेरी उपयुक्त सम्झका लास र लासको वरपर रहेका उल्लेखनीय कुनै कुरा भए सोको विवरणसमेत लास प्रकृति मुचुल्का गर्दा उल्लेख गर्नु आवश्यक हुन्छ ।

लास प्रकृति मुचुल्का गर्ने क्रममा अनुसन्धान अधिकारीलाई मृतकलाई कसैले मारेको वा निजको अस्वभाविक रूपमा मृत्यु भएको वा शङ्कास्पद रूपमा मरेको देखिएमा सरकारी चिकित्सक वा नेपाल सरकारले तोकेका विशेषज्ञ वा इजाजत प्राप्त चिकित्सकबाट लासको परीक्षण गराउनु पर्ने र त्यसमा लाग्ने खर्च सरकारले व्यहोर्नुपर्ने व्यवस्था र शव परीक्षणको ढाँचा पनि निर्दिष्ट गरिएको छ । लास जाँच गर्दा मृतकको मृत्युको कारण लेख्नुपर्ने समेतका विषयमा सर्वोच्च अदालतबाट सिद्धान्त पनि कायम भएको छ ।^{११} लास जाँच खर्च उपलब्धताको सुनिश्चितताका लागि नेपाल सरकारले प्रहरी कार्यालयलाई रकम विनियोजन गर्नुपर्ने पनि व्यवस्था गरिएको छ । अवस्थाको गाम्भीर्यता र मृतकको मृत्युको कारण पत्ता लगाउनका लागि कहिले काँही एकभन्दा बढी चिकित्सक वा विशेषज्ञद्वारा लासको परीक्षण गर्नुपर्ने हुनसक्छ । यसै आवश्यकतालाई ध्यानमा राखी अनुसन्धान अधिकारीलाई मृत्युको वास्तविक कारण पत्ता लगाउन वा कसूरको अन्य कुनै कुरा अनुसन्धान गर्न एकभन्दा बढी विशेषज्ञहरूको टोलीबाट शव परीक्षण गराउन सक्ने अधिकार पनि दिइएको छ ।

लास जाँच गरिसकेपछि कसैले मारेको वा अस्वभाविक रूपमा वा शङ्कास्पद मृत्यु नभई स्वाभाविक रूपमा भएको देखिएमा लास परीक्षण गराउनु आवश्यक नपर्ने भएकाले के कुन कारणबाट परीक्षण गराउन आवश्यक नभएको हो त्यसका कारण खुलाई स्थानीय व्यक्तिहरूलाई रोहबरमा अनुसन्धान अधिकारीले निर्णय पर्चा खडा गर्नसक्ने र लास सडी गली परीक्षण गर्न नसकिने भएमा अनुसन्धान अधिकारीले सो व्यहोरा खुलाई स्थानीय व्यक्तिहरूको रोहबरमा मुचुल्का खडा गर्नुपर्ने पनि व्यवस्था गरिएको छ । साथै लास सडी गलेको कारण परीक्षण गराउन नसक्ने भएपनि लास वा त्यसको कुनै अंशको अन्य परीक्षणबाट मृत्युको कारण पत्ता लगाउन सकिने अवस्था भएमा अन्य वैज्ञानिक परीक्षण गराउन सकिने पनि व्यवस्था गरिएको छ ।

लासको दाहसंस्कार गर्न पाउनु हकवालाको अधिकार हो र दाहसंस्कार गर्नु उनीहरूको कर्तव्य पनि हो । यो तथ्यलाई आत्मसात गरी लासको परीक्षण भएपछि वा परीक्षण गर्न नपर्नेमा पर्चा खडा गरेपछि सम्बन्धित हकवालालाई लास बुझाउने र हकवाला नै फेला नपरे पनि दाहसंस्कार

३१ रेशम लाल विरूद्ध प्यारे लाल, नेकाप. २०१७, नि.नं. १०० पृ. ३८,, लासजाँच गर्दा डाक्टरले लासजाँच गर्न ल्याएको समय, लासजाँच भएको समय, मृत्युको कारण लेख्नु पर्ने मृत्युको कारण पत्ता लगाउन गाह्रो परेको पेटमा परिष्का पदार्थहरू बचाएर रान्नुपर्ने प्रचलित कानून र मेडिकल जुरिसप्रुडेन्सले के कति कुरा खुलाउन पर्छ, त्यसको ख्याल राखी देखिएसम्मको विवरण खुलाउन जाँच गर्नुपर्ने ।

गर्नुपर्ने भएकाले सो अवस्थामा सरकारी खर्चमा लास सद्गत गराउने व्यवस्था पनि संहितामा प्रस्ताव गरिएको छ ।

२१. भौतिक प्रमाण परीक्षण गर्नुपर्ने : (१) कुनै कसूरको प्रकृतिबाट सम्बन्धित व्यक्तिको रगत, वीर्य, रौ वा शरीरको अन्य कुनै अङ्ग, हात हतियार वा चिज वस्तु वा डि.एन.ए. वा अन्य कुनै कुरा परीक्षण गर्दा कसूरदार पत्ता लगाउन कसूर सम्बन्धी प्रमाण उपलब्ध हुन सक्दछ भन्ने लागेमा अनुसन्धान अधिकारीले सरकारी चिकित्सक वा मान्यता प्राप्त प्रयोगशालामा त्यस्तो रगत, वीर्य, रौ वा शरीरको कुनै अङ्ग, हात हतियार वा चिज वस्तु वा डि.एन.ए. वा अन्य कुनै भौतिक प्रमाण परीक्षण गराउन सक्नेछ ।

तर कुनै महिलाको शारीरिक अङ्ग जाँच गर्नु परेमा पाएसम्म महिला चिकित्सकद्वारा र त्यस्तो चिकित्सक उपलब्ध नभएमा महिलाको रोहबरमा पुरुष चिकित्सकबाट गराउनु पर्नेछ ।

(२) उपदफा (१) बमोजिम परीक्षण गर्न आवश्यक त्यस्तो पर्ने रगत, वीर्य, रौ वा अङ्ग हातहतियार वा वस्तुको नमूना (स्याम्पल) सम्बन्धित व्यक्तिले उपलब्ध गराउनु पर्नेछ ।

टिप्पणी

सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐन, २०४९ को दफा १२ मा रगत वीर्य इत्यादि जाँच गर्नसक्ने व्यवस्था रहेकोमा यस्ता भौतिक प्रमाणको महत्वलाई ध्यानमा राखी संहितामा अझ विस्तृत रूपमा सम्बन्धित व्यक्तिको रगत, वीर्य, रौ वा शरीरको अन्य कुनै अङ्ग, हात हतियार वा चिज वस्तु वा डि.एन.ए. वा अन्य कुनै भौतिक प्रमाण परीक्षण गराउन सक्ने व्यवस्था गरिएको छ । यस्तो परीक्षणका लागि आवश्यक नमूना सम्बन्धित व्यक्तिले नै उपलब्ध गराउनु पर्ने पनि किटान व्यवस्था गरिएको छ । कसूर र कसूर गर्ने व्यक्तिको सम्बन्ध स्थापित गर्न भौतिक प्रमाणको महत्वपूर्ण भूमिका हुन्छ । तर नेपालको फौजदारी न्याय प्रणालीमा भौतिक प्रमाणभन्दा मौखिक प्रमाणको अभ्यास बढी भइरहेको सन्दर्भमा संहिताको व्यवस्थाले भौतिक प्रमाण सङ्कलन तर्फ अनुसन्धान अधिकृतलाई बढी उद्यत रहन दिशानिर्देश पनि गरेको छ । महिलाहरूको शारीरिक संवेदनशीलता र महिला मानव अधिकार सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय कानूनले महिलाहरूलाई सम्मानपूर्वक जीउन र शारीरिक तथा मानसिक अखण्डताको अधिकारको व्यवस्था गरेको सन्दर्भमा त्यसलाई व्यवहारतः प्रत्याभूत गर्न महिलाको शारीरिक जाँच महिला चिकित्सक वा महिला चिकित्सकको अनुपलब्धतामा महिलाको रोहबरमा गराउनु पर्ने व्यवस्था गरेको छ ।

२२. घाउ जाँच गराउनु पर्ने : (१) कुटपिटको कारणबाट कुनै वारदात भई घाउ, चोट, नील, डाम, इत्यादि भएकोमा सो जाँची पाउँ भनी अनुसन्धान अधिकारीबाट लेखी आएमा सरकारी चिकित्सक वा स्वास्थ्यकर्मीले निजको घाउ, चोटपटक, नील, डाम जाँची अनुसूची-१६ को ढाँचामा घाउ जाँच केस गरिदिनु पर्नेछ ।

(२) उपदफा (१) मा लेखिए बाहेक अनुसन्धानको सिलसिलामा हिरासतमा राखिएको व्यक्तिलाई कुटपिट गरिएको, यातना दिएको वा निजको विरुद्ध अरु कुनै कसूर भएको प्रमाण निजको शारीरिक जाँचबाट उपलब्ध हुनसक्छ भन्ने कुरा मनासिब आधार देखाई निज वा निजको तर्फबाट अरु कसैले निवेदन दिएमा अदालतले सरकारी चिकित्सक वा नेपाल सरकारले

तोकेको चिकित्सक वा स्वास्थ्यकर्मीबाट त्यस्तो व्यक्तिको शारीरिक जाँच गराउन आदेश दिन सक्नेछ ।

(३) उपदफा (२) बमोजिम शारीरिक जाँच गर्दा पनि उपदफा (१) मा उल्लेखित घाउ जाँच गरी दिनु पर्नेछ ।

(४) दफा २०, २१ र यस दफा बमोजिम भएको परीक्षण प्रतिवेदन सो परीक्षण भएको मितिले बाटोको म्याबाहेक बढीमा तीन दिनभित्र सम्बन्धित चिकित्सक, विशेषज्ञ वा प्रयोगशालाले सम्बन्धित कार्यालय वा अनुसन्धान अधिकारीलाई उपलब्ध गराउनु पर्नेछ ।

(५) उपदफा (२) बमोजिम हिरासतमा लिएको व्यक्तिलाई कुटपिट गरेको वा निजलाई यातना दिएको देखिएमा त्यसरी कुटपिट गरिएको वा यातना पाएको व्यक्तिको उपचार गराई निजलाई अन्तरिम राहत उपलब्ध गराउन र त्यसरी कुटपिट गर्ने वा यातना दिने व्यक्तिलाई कानून बमोजिम विभागीय कारबाई गर्न अदालतले सम्बन्धित प्रहरी कार्यालयलाई आदेश दिनुपर्नेछ ।

(६) उपदफा (१) बमोजिम अनुसन्धान अधिकारीले घाउ जाँच गर्न सरकारी चिकित्सक वा स्वास्थ्यकर्मीलाई लेखी नपठाएमा सोको व्यहोरा उल्लेख गरी सरोकारवाला व्यक्तिले अदालतमा निवेदन दिन सक्नेछ र त्यसरी निवेदन परेमा अदालतले घाउ जाँचको लागि सरकारी चिकित्सक वा स्वास्थ्यकर्मीलाई लेखी पठाउन सक्नेछ ।

टिप्पणी

कुटपिटको वारदात भएकोमा पीडित व्यक्तिको अङ्ग, शरीरमा घाउ चोटहरू हुन सक्छन् र त्यस्तो घाउचोटका आधारमा न्याय निरोपण हुने तथा वारदात पनि स्थापित हुने भएकाले विशेषज्ञबाट त्यस्ता घाउचोटको समयमा नै जाँच हुनुपर्छ । यसैले जाहेरी दरखास्त परेकोमा वा कुनै वारदातमा घाउ, चोट, नील, डाम इत्यादि भएकोमा अनुसन्धान अधिकारीबाट लेखी आएमा सरकारी चिकित्सक वा स्वास्थ्यकर्मीले जाँच गर्नुपर्ने व्यवस्था गरिएको छ । पीडितले न्याय पाउने कुरामा समस्या नआओस् भन्ने मनसायले अनुसन्धान अधिकारीले लेखी पठाउन इन्कार गरेमा पनि सम्बन्धित व्यक्तिले अदालतमा निवेदन दिने र अदालतले घाउ जाँचका लागि लेखी पठाउने व्यवस्था गरिएको छ । घाउ जाँचको प्रतिवेदन संहिताको अनुसूची-१६ को ढाँचामा रहनुपर्ने व्यवस्था गरिएको छ ।

नेपाल यातना तथा अन्य क्रूर, अमानवीय वा अपमानजनक व्यवहार वा सजाय विरुद्धको महासन्धिको पक्ष राष्ट्र रहेको छ । सो महासन्धिको धारा ४ बमोजिम हरेक राज्य पक्षले यातनाका सबै कार्यलाई आफ्नो फौजदारी कानून अन्तर्गत कसूर सुनिश्चय गर्ने र दण्डनीय बनाउनु पर्ने व्यवस्था गरेको छ । नेपालले सो महासन्धि अनुरूपको व्यवस्था गर्नु अन्तर्राष्ट्रिय दायित्व हुन्छ । यसका साथै हिरासतमा राखिएको व्यक्तिलाई कुनै पनि किसिमको यातना दिनु मानव अधिकार र प्रचलित कानून प्रतिकूल कार्य हो । यी नै तथ्यहरूलाई हृदयङ्गम गरी हिरासतमा रहेको व्यक्तिको स्वतन्त्रतालाई हनन हुन नदिन र भएमा उपचारको प्रवन्ध गर्नका लागि अनुसन्धानका क्रममा हिरासतमा राखिएको व्यक्तिले शारीरिक जाँचका लागि अदालतमा निवेदन दिनसक्ने र अदालतले पनि जाँचका लागि आदेश दिने व्यवस्था गरिएको छ । यसका अतिरिक्त त्यस्तो कुटपिट वा यातना दिएको व्यक्तिलाई उपचार गराउन तथा तत्काल राहत दिलाउन अन्तरिम राहत उपलब्ध गराउन र यातना दिनेलाई विभागीय कारबाई गर्न अदालतले सम्बन्धित प्रहरी कार्यालयलाई आदेश दिने पनि व्यवस्था गरिएको छ ।

परीक्षण वा जाँचका लागि पठाइएका परीक्षणका प्रतिवेदनहरू समयमै प्राप्त नहुने गरेको र त्यसले कसूरको अनुसन्धान, अभियोजन तथा न्याय निरूपणको कार्यमा असर पर्ने गरेकोले यस्ता परीक्षण प्रतिवेदनहरू समयमै प्राप्त गर्न सकियोस् भनी शव परीक्षण प्रतिवेदन, भौतिक परीक्षण प्रतिवेदन र घाउ जाँच वा शारीरिक जाँचको प्रतिवेदनहरू सम्बन्धित चिकित्सक, विशेषज्ञ वा प्रयोगशालाले बाटोमा लाग्ने समयबाहेक अनुसन्धान अधिकारीलाई तीन दिनभित्र उपलब्ध गराइसक्नुपर्ने बाध्यात्मक व्यवस्था गरिएको छ ।

२३. विशेषज्ञको राय लिन सकिने : (१) अनुसन्धान अधिकारीले अनुसन्धानका सन्दर्भमा आवश्यक ठानेमा कुनै विशेषज्ञलाई साथमा लैजान वा अपराधसँग सम्बन्धित कुनै कुराको सम्बन्धमा विशेषज्ञको राय लिन सक्नेछ ।

(२) उपदफा (१) बमोजिम राय माग भएमा त्यस्तो राय उपलब्ध गराउनु सम्बन्धित विशेषज्ञको कर्तव्य हुनेछ ।

(३) उपदफा (२) बमोजिम उपलब्ध भएको विशेषज्ञको राय मिसिल साथ राख्नु पर्नेछ ।

(४) यस दफा बमोजिमको विशेषज्ञ व्यक्ति गैर सरकारी व्यक्ति भए निजको सेवा लिँदा लाग्ने रकम नेपाल सरकारले उपलब्ध गराउनु पर्नेछ ।

(५) यस दफामा अन्यत्र जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि कुनै मुद्दाको संवेदनशीलता वा जटिलताको कारणबाट त्यस्तो मुद्दामा मेडिकल बोर्ड वा अन्य कुनै विशेषज्ञहरूको बोर्डबाट राय लिन उपयुक्त ठानेमा नेपाल सरकारले त्यस्तो बोर्ड गठन गर्न सक्नेछ ।

(६) उपदफा (५) बमोजिम बोर्ड गठन भएकोमा त्यस्तो बोर्डले सो सम्बन्धमा राय दिनुपर्नेछ ।

टिप्पणी

कसूरको अनुसन्धानका लागि विशेषज्ञको राय महत्वपूर्ण हुन्छ र विशेषज्ञको सहयोगबाट कसूरको अनुसन्धान कार्य सहज र सरल पनि हुन्छ । विज्ञान तथा प्रविधिको वर्तमान युगमा कसूरको अनुसन्धान पनि प्रविधिको प्रयोग र वैज्ञानिक आधारमा गर्न सकिएमा अनुसन्धान सफल रूपले हुनसक्छ । यसैले सहितामा विशेषज्ञको राय लिने सम्बन्धमा प्रक्रियागत व्यवस्थाहरू गरिएको छ । अनुसन्धान अधिकारीले अनुसन्धानको सिलसिलामा कुनै विशेषज्ञ साथमा लैजान आवश्यक ठानेमा लैजान सकिने तथा कुनै राय माग गर्नसक्ने तथा त्यसरी माग भएको राय उपलब्ध गराउनु विशेषज्ञको कर्तव्य हुने गरी स्पष्ट रूपमा किटान गरिएको छ । विशेषज्ञबाट दिइएको राय अदालतसम्म पुगोस् भन्ने उद्देश्यले सो राय मिसिलमा समावेश गर्नुपर्ने पनि व्यवस्था गरिएको छ । गैरसरकारी व्यक्तिबाट सेवा लिँदा पारिश्रमिक भुक्तानी गर्नुपर्ने हुँदा कसले व्यहोर्ने भन्ने स्पष्टताका लागि सो बापतको रकम नेपाल सरकारले उपलब्ध गराउनु पर्ने पनि सहितामा व्यवस्था गरिएको छ । कतिपय मुद्दाहरू संवेदनशील र जटिल हुने भएकाले त्यस्ता मुद्दाहरूमा विशेषज्ञहरूको बोर्डबाट राय लिन उपयुक्त हुने भएकाले नेपाल सरकारले मुद्दाको जटिलता र संवेदनशीलताका आधारमा मेडिकल बोर्ड वा विशेषज्ञहरूको बोर्ड गठन गर्नसक्ने र त्यस्तो बोर्डले राय दिनसक्ने पनि सहितामा व्यवस्था गरिएको छ । यस व्यवस्थाबाट जटिल मुद्दामा पनि सहज र वैज्ञानिक रूपमा अनुसन्धान कार्य गर्न सहयोग पुग्ने अपेक्षा गरिएको छ ।

२४. सनाखत गराउनु पर्ने : (१) कुनै मुद्दामा कुनै व्यक्तिको सनाखत गराउनु पर्ने भएमा कम्तिमा प्रहरी नायब निरीक्षक दर्जाको प्रहरी कर्मचारीले सनाखत गराउनु पर्नेछ ।

तर सनाखत नगराएकै कारणबाट मात्र मुद्दाको काम कारबाईमा कुनै तात्त्विक असर पर्ने छैन ।

(२) उपदफा (१) बमोजिम सनाखत गराउँदा सनाखत गर्नुपर्ने व्यक्तिलाई देख्न र हेर्न नपाउने ठाउँमा राख्नु पर्नेछ र त्यस्तो व्यक्तिसँग मिल्दाजुल्दो उमेर, वर्ण वा पहिरन भएको कम्तिमा चारजना व्यक्तिलाई सम्भव भएसम्म एकै किसिमको गराई निजहरूसँग सनाखत गर्नुपर्ने व्यक्तिलाई राखी सनाखत गर्ने प्रत्येक व्यक्तिलाई छुट्टाछुट्टै सनाखत गराउनु पर्नेछ ।

(३) सनाखतको ढाँचा अनुसूची-१७ बमोजिमको हुनेछ ।

(४) उपदफा (२) बमोजिम सनाखत गराउँदा सनाखत गर्ने व्यक्तिले पहिचान गर्न सकेमा सोही व्यहोरा र पहिचान गर्न नसकेमा नसकेको व्यहोरा लेखी मिसिल सामेल राख्नु पर्नेछ ।

(५) मुद्दासँग सम्बन्धित दसी वा चीज वस्तुलाई प्रहरी नायब निरीक्षक दर्जाको प्रहरी कर्मचारीले सनाखत मुचुल्का खडा गरी सनाखत गराउन सक्नेछ ।

टिप्पणी

मुद्दाको सन्दर्भमा कतिपय अवस्थामा वारदातमा संलग्न व्यक्ति पक्राउ परेको व्यक्ति हो होइन भन्ने यकिन गर्नुपर्ने हुन्छ । व्यक्ति पहिचान गर्दा वास्तविक व्यक्ति नै पहिचान गर्न सकियोस् भन्ने उद्देश्यका साथ सनाखत गर्नुपर्ने र व्यक्तिसँग मिल्दोजुल्दो उमेर, वर्ण वा पहिरन भएको कम्तिमा चारजना व्यक्तिलाई सम्भव भएसम्म उस्तै किसिमको बनाएर प्रहरी नायब निरीक्षक दर्जाको प्रहरी कर्मचारीले सनाखत गराउनु पर्ने व्यवस्था गरिएको छ । यसअनुरूप नगरिएको सनाखतले वैधानिक मान्यता पाउन नसक्ने हुन्छ ।^{१२} व्यक्तिलाई सनाखत गराउने प्रस्तावित व्यवस्था नौलो होइन । मुलुकी ऐन अदालती बन्दोबस्त महलको नं १७३ र सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐन, २०४९ को को दफा १६ मा यस किसिमको व्यवस्था रहेको छ । यसका अतिरिक्त मुद्दासँग सम्बन्धित दसी वा चीजवस्तुलाई सनाखत गराउने पहिलेदेखि नै प्रचलनमा रहेको व्यवस्थालाई प्रस्तुत संहितामा पनि निरन्तरता दिइएको छ । यस्तो चिजवस्तुलाई सनाखत गराउँदा त्यसको वैधानिकताका लागि मुचुल्का तयार गर्नुपर्ने र प्रहरी नायब निरीक्षक दर्जाको प्रहरीबाट सनाखत गराउनु पर्ने व्यवस्था पनि गरिएको छ । सनाखत गरिएको विवरण अनुसूची १७ को निर्धारित ढाँचामा राख्नुपर्ने प्रस्ताव गरिएको छ ।

२५. प्रहरी डायरी राख्नुपर्ने : (१) यस परिच्छेद अन्तर्गत अनुसन्धान गर्ने प्रहरी अधिकृतले अनुसन्धानको सम्बन्धमा आफूले गरेको प्रत्येक काम कारबाई तत्कालै अभिलेख गर्नको लागि अनुसूची-१८ को ढाँचामा प्रहरी डायरी खडा गर्नुपर्नेछ ।

(२) उपदफा (१) बमोजिम खडा गरेको डायरीमा त्यस्तो प्रहरी अधिकृतले देहायका कुराको अभिलेख राख्नु पर्नेछ :-

(क) कसूरको सूचना पाएको मिति, समय र सोको सङ्क्षिप्त विवरण,

(ख) अनुसन्धानको सिलसिलामा निजले गरेको काम, कारबाई,

(ग) अनुसन्धानको सिलसिलामा निजले भ्रमण गरेको ठाउँ,

३२ राम औतार अहिर समेत विरुद्ध नेपाल सरकार, ने.का.प. २०३९, नि.नं. १५५४, पृ. २२, बकपत्र गराउँदा मानिस सनाखत गराउने कुरा ऐनले मिल्ने देखिँदैन । बकपत्र कै मिसलसिलामा अदालतबाट मानिस देखाएकोले चिने भनेका कुरा अदालती बन्दोबस्तको १७३ नं. विपरीत कानूनी प्रक्रिया बाहिरको हुँदा त्यसलाई मान्यता दिन नमिल्ने ।

- (घ) अनुसन्धानको सिलसिलामा प्राप्त दसी, प्रमाण र अन्य आवश्यक कुरा,
- (ङ) अनुसन्धानको सिलसिलामा कसैलाई पक्राउ गरिएको भए सोको विवरण,
- (च) अनुसन्धानको सिलसिलामा आफूले सोधपुछ गरेका मानिसको नाम, ठेगाना र निजले कसूरको सम्बन्धमा बताएको कुरा,
- (छ) पक्राउ परेका वा बुझिएका मानिसको स्वभाव ।

(३) उपदफा (१) बमोजिम प्रहरीले खडा गरेको डायरी आवश्यकता अनुसार सरकारी वकिल वा अदालतले भिकाई हेर्न सक्नेछ ।

(४) उपदफा (१) बमोजिम खडा गरेको डायरीमा उल्लिखित विषयवस्तुका सम्बन्धमा सम्बन्धित अनुसन्धान अधिकारीभन्दा माथिल्लो तहको अधिकारीले चाहेमा निरीक्षण गरी अनुसन्धानका सन्दर्भमा आवश्यक निर्देशनसमेत दिन सक्नेछ ।

टिप्पणी

अनुसन्धानको कामलाई बढी व्यवस्थित एवम् क्रमबद्ध बनाउन र अनुसन्धान अधिकारीले राम्रोसँग अनुसन्धान कार्य सम्पादन गर्न तथा अनुसन्धानको अभिलेखलाई चुस्त र दुरुस्त राख्न अनुसन्धानमा भएका कामको तत्कालै अभिलेखबद्ध गर्न डायरी बनाउन आवश्यक हुन्छ । यसै तथ्यलाई मनन गरी प्रहरी अधिकृतबाट हुने अनुसन्धानमा निजले गरेको अनुसन्धानको प्रत्येक कामको प्रहरी डायरी बनाई अभिलेख गर्नुपर्ने व्यवस्था कार्यविधि संहितामा प्रस्ताव गरिएको छ । यस किसिमको प्रहरी डायरीमा प्रहरी अधिकृतले गर्ने अनुसन्धानको प्रारम्भिक चरणदेखि अनुसन्धानका अन्तिम चरणसम्मका कुराहरू अभिलेखबद्ध गर्नुपर्ने हुन्छ । अनुसन्धानको प्रारम्भदेखिका प्रत्येक कुराको अभिलेख राख्न सकियोस् र अनुसन्धानको विवरण यथार्थ रूपमा चित्रित होस् भन्ने अभिप्रायबाट कसूरको सूचना पाएको मिति, समय र सोको सङ्क्षिप्त विवरण, अनुसन्धानको सिलसिलामा निजले गरेको काम, कारबाई, अनुसन्धानको सिलसिलामा निजले भ्रमण गरेको ठाउँ, अनुसन्धानको सिलसिलामा प्राप्त दसी, प्रमाण र अन्य आवश्यक कुरा, अनुसन्धानको सिलसिलामा कसैलाई पक्राउ गरिएको भए सोको विवरण, अनुसन्धानको सिलसिलामा आफूले सोधपुछ गरेका मानिसको नाम, ठेगाना र निजले कसूरको सम्बन्धमा बताएको कुरा, पक्राउ परेका वा बुझिएका मानिसको स्वभाव जस्ता विवरण अनिवार्य रूपमा डायरीमा अभिलेखित गर्नुपर्ने गरी कार्यविधि संहितामा व्यवस्था गरिएको छ । अनुसन्धान गर्ने अधिकारी आफूलाई तोकिएको अनुसन्धान कार्यमा दत्तचित्त भएर सक्रियतापूर्वक कर्तव्य निर्वाहमा जुटोस् भन्ने मनसायबाट यो व्यवस्था गरिएको हो र यस व्यवस्थाबाट अनुसन्धान गर्ने अधिकारीलाई बढी जिम्मेवारसमेत बनाउन खोजिएको देखिन्छ ।

प्रहरीले खडा गरेको डायरी आवश्यकता अनुसार सरकारी वकिल वा अदालतले भिकाई हेर्नसक्ने तथा सो डायरीमा उल्लिखित विषयवस्तुका सम्बन्धमा सम्बन्धित अनुसन्धान अधिकारीभन्दा माथिल्लो तहको अधिकारीले चाहेमा निरीक्षण गरी अनुसन्धानका सन्दर्भमा आवश्यक निर्देशनसमेत दिनसक्ने समेतको व्यवस्था पनि संहितामा गरिएको छ । यस व्यवस्थाबाट सरकारी वकिल तथा अदालतले अनुसन्धानका दौरानमा अभिलेखबद्ध भएका कुराहरू अध्ययन गर्नसक्ने र त्यसले न्याय सम्पादनको कार्यमा सहयोगसमेत पुऱ्याउने हुन्छ । यसका साथै उक्त डायरीको निरीक्षण गरी माथिल्लो तहको प्रहरी अधिकृतले समेत तहकिकातका वारेमा आवश्यकतानुसार निर्देशन दिनसक्ने अवस्था सिर्जना गर्ने अभिप्राय पनि कार्यविधि संहिताले राखेको छ ।

यस किसिमको प्रहरी डायरीको व्यवस्था प्रचलित सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐन, २०४९ र नियमावलीमा रहेको छैन। यो व्यवस्था हाम्रा लागि नयाँ व्यवस्था हो। अनुसन्धानमा प्रभावकारिता ल्याउनु नै यसको मूल उद्देश्य हो। हामीकहाँ यो व्यवस्था नयाँ भएपनि प्रहरी डायरीको व्यवस्था भारतीय कार्यविधि संहिताको दफा १७२ मा यो व्यवस्था रहेको छ। सो दफामा यो डायरी प्रमाणको रूपमा प्रयोग गर्न नसकिने तर सहयोगीको रूपमा प्रयोग गर्न सकिने व्यवस्था रहेको छ। प्रस्तावित कार्यविधि संहिताले प्रमाणमा लिन सकिने वा नसकिने भन्ने स्पष्ट रूपमा उल्लेख नगरेको भएपनि प्रहरी डायरी आफैमा स्वतन्त्र प्रमाणको रूपमा नभइ अनुसन्धान कुन दिशामा अगाडि बढेको थियो? उपयुक्त ढङ्गले अनुसन्धान अगाडि बढेको थियो वा थिएन? र अनुसन्धानमा के कस्तो विषय अनुसन्धान गरिएको थियो भनी पहिचान गरी न्याय सम्पादन कममा अदालतले प्रहरी डायरीबाट सहयोग लिनसक्ने संहिताको अभिष्ट रहेको छ। भारतीय सर्वोच्च अदालतले अनुसन्धानको प्रकृति र ठिक किसिमले अनुसन्धान भए नभएको निश्चित गर्नका लागि केस डायरीको प्रयोग गरिन्छ भन्ने निर्णय गरेको छ।^{३३} यस्तै अर्को एक मुद्दामा केस डायरी गौण (secondary) प्रमाण हो^{३४} भनी बोलिएको छ।

२६. अनुसन्धान सम्बन्धमा राय, सल्लाह वा निर्देशन दिन सक्ने : (१) यस परिच्छेद बमोजिम अनुसन्धान गर्दा सम्बन्धित अनुसन्धान अधिकारीले कुनै विषयमा सरकारी वकिलको राय, सल्लाह माग गर्न सक्नेछ।

(२) उपदफा (१) बमोजिम राय, सल्लाह माग भएकोमा सम्बन्धित सरकारी वकिलले आफ्नो राय वा सल्लाह दिनुपर्नेछ।

(३) उपदफा (२) बमोजिम राय, सल्लाह दिँदा अनुसन्धानको समयमा कुनै विषयमा थप अनुसन्धान गर्न वा थप प्रमाण सङ्कलन गर्न वा कुनै दसी प्रमाण बरामद गर्न वा कसैसँग केही कुरा बुझ्नु आवश्यक छ भन्ने लागेमा सरकारी वकिलले सो बमोजिम गर्न वा गरिनु अनुसन्धान अधिकारीलाई निर्देशन दिन सक्नेछ।

टिप्पणी

सरकारी वकिलहरू एकतर्फ अभियोजन अधिकारी हुन् भने अर्कोतर्फ राज्यका तर्फबाट काम गर्ने कानून व्यवसायी हुन्। उनीहरू कानूनका ज्ञाता र विज्ञ हुन्। सरकारी वकिलमा व्यवसायिक पदमा अन्तरनिहित रहनुपर्ने आवश्यक गुणहरू रहने भएको र उनीहरूले गर्ने कार्य कानूनको विज्ञको रूपमा व्यवसायिक प्रकृतिको भएकोले सरकारी वकिलको सेवा व्यवसायिक सेवा मानिन्छ। नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ बमोजिम महान्यायाधिवक्तालाई राज्यको प्रमुख अभियोजनकर्ता, मुख्य कानूनी सल्लाहकार लगायतका विभिन्न भूमिका निर्वाह गर्ने जिम्मेवार पदाधिकारीको रूपमा स्थापित गरेको छ। नेपाल सरकार र नेपाल सरकारले तोकिएको अन्य अधिकारीलाई कानूनी राय सल्लाह दिनु निजको कर्तव्य हुने पनि व्यवस्था गरिएको र महान्यायाधिवक्ताको सो अधिकार निज मातहतका सरकारी वकिलले पनि प्रयोग गर्नसक्ने गरी सरकारी वकिललाई कानूनको विज्ञ र ज्ञाताका रूपमा संविधानले स्थापित गरेको छ। समग्र अनुसन्धानलाई सही दिशामा अगाडि बढाउनु अभियोजनकर्ताको

३३ Gouranga Naik v. state, 1986, Cr L J 853 (Case diary may be used for detrmning the nature and bona fides of an investigation)

३४ Brahmdeo Hazra v. State Of Bihar, 1988, Cr L J 734

हैसियतमा सरकारी वकिलको मौलिक दायित्व र अन्तर्निहित अधिकार र कर्तव्य पनि हो। यसै तथ्यलाई मध्यनजर राखी प्रस्तुत कार्यविधि संहितामा अनुसन्धान अधिकारीले अनुसन्धानका क्रममा राय सल्लाह माग्न सक्ने र निजले माग भएको राय सल्लाह दिनुपर्ने व्यवस्था गरिएको छ। करिब यसै किसिमको व्यवस्था सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐन, २०४९ को दफा ७५) पनि रहेको छ।

प्रस्तुत संहिताले माग भएको यस किसिमको राय सल्लाह दिँदा सरकारी वकिलले माग भएको विषयमा मात्र सीमित नभई थप अनुसन्धान गर्न वा थप प्रमाण सङ्कलन गर्न वा दसी बरामद गर्न वा कुनै व्यक्तिलाई बुझ्न वा अन्य कुनै पनि किसिमको अनुसन्धान कार्य सम्पन्न गर्नका लागि निर्देशन दिन सकिने व्यवस्था पनि गरेको छ। अनुसन्धानलाई भरपर्दो र विश्वसनीय बनाउन निर्देशित गर्ने र सही दिशामा अधि बढाउन मद्दत गर्नु सरकारी वकिलको दायित्व र अधिकारको विषय भएकाले संहितामा स्पष्ट रूपमा यस किसिमको व्यवस्था गरिएको हो। सरकारी वकिलले माग भएको बाहेक पनि आवश्यकतानुसार जुनसुकै निर्देशन दिन सक्षम बनाउनका लागि नै यस किसिमको व्यवस्था संहिताले गरेको छ। सरकारी वकिलले निर्देशन दिने कुरालाई सक्रियतापूर्वक निर्वाह गर्नुपर्ने आशयबाट सर्वोच्च अदालतबाट पनि फैसला भएको पाइन्छ।^{३५} यस सन्दर्भमा सरकारी वकिलले माग भएको राय सल्लाहमा मात्र सीमित नरहेर अनुसन्धानका क्रममा आवश्यक देखिएका अन्य निर्देशन दिन पनि सक्रियता देखाउनु भन्ने संहिताले अपेक्षा राखेको छ। प्रस्तुत दफा सरकारी वकिलको निर्देशन पालन गर्नुपर्ने भन्ने स्पष्ट किटान नगरेको भएपनि अनुसन्धानलाई निर्देशित गर्ने सरकारी वकिलको अधिकारको विषय भएको, अनुसन्धानलाई प्रभावकारी रूपमा अगाडि बढाउनु निर्देशन कार्यान्वयन गर्नु आवश्यक हुने तथा संहिताको दफा १० को उपदफा (४) समेतको व्यवस्थाका आधारमा सरकारी वकिलले दिएको निर्देशन पालन गर्नु अनुसन्धान अधिकारीको कर्तव्य हुने देखिन्छ।

२७. अनुसन्धानको सन्दर्भमा महान्यायाधिवक्ताले आवश्यक निर्देशन दिनसक्ने: (१) नेपाल सरकारबाट दायर हुने कुनै फौजदारी मुद्दामा भइरहेको अनुसन्धानको बारेमा महान्यायाधिवक्ताले आवश्यक जानकारी लिन सक्नेछ।

(२) उपदफा (१) बमोजिम जानकारी लिँदा नेपाल सरकारवादी हुने कुनै कसूरको अनुसन्धान अपर्याप्त भएको वा त्यस्तो कसूरमा कुनै विशेष उपाय, तरिका वा विधि अपनाउनु पर्नेमा सो नअपनाइएको वा थप अनुसन्धान गर्नुपर्ने भन्ने लागेमा महान्यायाधिवक्ताले अनुसन्धान सम्बन्धमा अनुसन्धान अधिकारी वा विभागीय प्रमुखलाई जुनसुकै समयमा निर्देशन दिनसक्नेछ।

(३) उपदफा (२) बमोजिम दिएको निर्देशनको पालना गर्नु सम्बन्धित अनुसन्धान अधिकारीको कर्तव्य हुनेछ।

टिप्पणी

कानूनी राज्यको सिद्धान्तमा आधारित लोकतान्त्रिक शासन व्यवस्थामा सरकार तथा सरकार मातहतका सबै निकाय तथा पदाधिकारीहरूको कार्य विधिसम्मत, विवेकपूर्ण, न्यायिक र पारदर्शी हुनु आवश्यक मानिन्छ। नागरिकहरूको हक, अधिकार तथा स्वतन्त्रताको गैर-कानूनी ढङ्गबाट अपहरण हुन नदिन, समाजको शान्ति सुरक्षामा खलल् पार्ने अपराधिक गतिविधिहरू नियन्त्रण गरी त्यस्ता गतिविधिमा संलग्न व्यक्तिहरू उपर कानून बमोजिम न्यायिक कारबाई चलाई समाजमा शान्ति र

३५. नेकाप २०६८, अर्क ८, निर्णय नं. ८६६८, पृ. १३७६ सरकारी वकिलले अनुसन्धानलाई बलियो, भरपर्दो र विश्वासिलो बनाउन सम्बन्धित प्रहरी कर्मचारीलाई आवश्यक निर्देशन दिनसक्ने अधिकार कानूनले दिएको कुरालाई विर्सन नहुने।

न्याय व्यवस्था कायम राख्न र राज्यको काम कारबाईमा कुनै कानूनी बाधा, अडकाउ वा द्विविधा उत्पन्न भएमा कानूनी राय उपलब्ध गराउने महत्वपूर्ण जिम्मेवारीसहित महान्यायाधिवक्ताको व्यवस्था संविधानमा गरिएको छ ।

महान्यायाधिवक्तालाई नेपाल सरकारको मुख्य कानूनी सल्लाहकारको हैसियतले संवैधानिक एवम् कानूनी विषयमा नेपाल सरकार र नेपाल सरकारले तोकिएको अन्य अधिकारीलाई राय सल्लाह प्रदान गर्ने, नेपाल सरकारको हकहित वा सरोकार निहित रहेको मुद्दामा महान्यायाधिवक्ता वा मातहत अधिकृतहरूबाट सरकारको प्रतिनिधित्व गर्ने, कुनै अदालत वा न्यायिक निकाय वा अधिकारीसमक्ष नेपाल सरकारको तर्फबाट मुद्दा चलाउने वा नचलाउने भन्ने कुराको अन्तिम निर्णय गर्ने, नेपाल सरकार वादी वा प्रतिवादी भई दायर भएका मुद्दा मामिलामा नेपाल सरकारको तर्फबाट प्रतिरक्षा गर्ने काम, कर्तव्य र अधिकार महान्यायाधिवक्तामा संविधानले निहित राखेको छ । महान्यायाधिवक्तालाई संविधानले नेपाल सरकार र अन्तर्गत निकायको कानूनी सल्लाहकार तथा प्रमुख अभियोजनकर्ताका हैसियतमा अनुसन्धान निर्देशित गर्ने अधिकारीको रूपमा पनि स्थापित गरेको छ । समग्रमा भन्नुपर्दा महान्यायाधिवक्ता अनुसन्धान र अभियोजनको नेतृत्वकर्ता हो । महान्यायाधिवक्ता कानूनको ज्ञाता र व्यवसायिक व्यक्ति भएको कुरा सर्वोच्च अदालतबाट पनि स्थापित गरिएको छ ।^{१३६} यी नै तथ्यहरूलाई ध्यानमा राखी अपराध अनुसन्धानलाई सफल बनाई कसूरदारलाई दण्डित गर्ने राज्यको दायित्व कुशलतापूर्वक सम्पादन गर्न सकियोस् भन्ने अभिप्रायका साथ कुनै पनि अनुसन्धानका बारेमा जानकारी लिनसक्ने र त्यस्ता मुद्दामा अनुसन्धानमा विशेष उपाय अपनाउन वा थप अनुसन्धान गर्न निर्देशन दिनसक्ने र त्यस्तो निर्देशन अनुसन्धान अधिकारीले पालना गर्नुपर्ने स्पष्ट व्यवस्था संहिताले गरेको छ । अनुसन्धान गर्ने अधिकारीको विभागीय प्रमुखलाई निर्देशन दिनसक्ने यसै प्रकृतिको व्यवस्था सरकारी वकिल सम्बन्धी नियमावली, २०५५ को नियम १० मा रहेको भएपनि प्रस्तुत व्यवस्थाले अनुसन्धान अधिकारीलाई पनि दिनसक्ने गरी अझ स्पष्ट र फराकिलो व्यवस्था गरेको छ । अनुसन्धानमा प्रभावकारिता ल्याउन महान्यायाधिवक्तालाई थप जिम्मेवारी दिई अधिकार सम्पन्न गराउने अभिप्रायले संहिताले यस किसिमको व्यवस्था गरेको हो । अनुसन्धान गर्ने कार्यलाई अझ प्रभावकारी बनाउन मद्दत पुग्नुका साथै प्रमुख अभियोजनकर्ताका हैसियतमा पीडकलाई दण्ड र निर्दोषलाई संरक्षण गर्न महान्यायाधिवक्ताको भूमिकाको संहिताले अपेक्षा राखेको छ ।

२८. जाहेरी दरखास्तको अभिलेख राख्नुपर्ने : (१) पत्राउ परेको व्यक्तिलाई दफा १४ को उपदफा (३) बमोजिम हिरासतमा राख्ने अनुमतिको लागि अदालतसमक्ष निवेदन दिँदा प्रहरी कार्यालय वा अनुसन्धान अधिकारीसमक्ष परेको जाहेरी दरखास्त वा दिएको सूचनाको एकप्रति अनुसन्धान अधिकारीले सरकारी वकिलमार्फत मुद्दा हेर्ने अधिकारीसमक्ष पेस गर्नुपर्नेछ ।

(२) मुद्दा हेर्ने अधिकारीले उपदफा (१) बमोजिमको दरखास्त वा सूचनाको छुट्टै अभिलेख राख्नुपर्नेछ ।

टिप्पणी

व्यक्तिको जीवनको स्वतन्त्रता ज्यादै महत्वपूर्ण हुन्छ । अनाहकमा कसैको पनि वैयक्तिक स्वतन्त्रता हनन् नहोस् भन्नका लागि थुनामा राख्ने अनुमति दिँदा मुद्दा हेर्ने अधिकारीले थुनामा राख्ने अनुमति माग भएको व्यक्ति विरुद्ध के कस्तो कसूरको दावी छ भनी त्यस विषयमा निक्यौल गर्न मद्दत

पुऱ्याउन र जाहेरी वा अपराधको सूचना फेरबदल गर्न नसकियोस् भन्ने मान्यताका आधारमा पकाउ परेको व्यक्तिलाई हिरासतमा राख्ने अनुमति माग गर्दाकै अवस्थामा सरकारी वकिलमार्फत जाहेरी वा अपराधको सूचना मुद्दा हेर्ने अधिकारीसमक्ष पेस गर्नुपर्ने र त्यस्तो जाहेरी मुद्दा हेर्ने अधिकारीबाट छुट्टै अभिलेख राख्नुपर्ने नयाँ व्यवस्था संहिताले गरेको छ ।

२९. सम्बन्धित निकायमा पठाउन सकिने : यस संहितामा अन्यत्र जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि अनुसूची-१ वा अनुसूची-२ अन्तर्गतको मुद्दा अनुसन्धान गर्दै जाँदा अन्य कानून अन्तर्गत अनुसन्धान गर्नुपर्ने देखिएमा सो मुद्दा अनुसन्धान गर्ने सम्बन्धित निकाय वा अधिकारीसमक्ष पठाउन सकिनेछ ।

टिप्पणी

कसूरको अनुसन्धान गर्ने अधिकार प्राप्त अधिकारीद्वारा नै अनुसन्धान गर्नुपर्छ र अन्यथा त्यसले वैधानिक हैसियत प्राप्त गर्दैन । तर कतिपय अवस्थामा कुन अधिकारीले अनुसन्धान गर्ने भन्ने कुराको निश्चितता अनुसन्धानको प्रारम्भमा अनुसन्धानका कममा हुनसक्छ । यस अवस्थामा कानूनले अधिकार प्राप्त अधिकारीबाट नै अनुसन्धान होस् र त्यसले कानूनी मान्यता प्राप्त गरोस् भन्नका लागि प्रस्तुत संहिताको अनुसूची १ र २ का कसूरमा अनुसन्धान गर्दै जाँदा अन्य कानून अन्तर्गत अनुसन्धान गर्नुपर्ने देखिएमा त्यस्तो अधिकारी वा निकायसमक्ष पठाउन सकिने व्यवस्था गरिएको छ । यस किसिमको व्यवस्था सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐन, २०४९ को दफा ३२ मा रहेकोले यो व्यवस्था हाम्रो अभ्यासको निरन्तरताकै रूपमा रहेको छ ।

३०. नेपाल बाहिर भए गरेको कसूरको अनुसन्धान : (१) नेपाल बाहिर भए गरेको कसूरको सम्बन्धमा नेपालको अदालतमा कानून बमोजिम मुद्दा चलने कानूनी व्यवस्था भएमा यस संहितामा अन्यत्र जुनसुकै कुरा लेखिएको भएता पनि देहाय बमोजिमको रीत पुऱ्याई भएको त्यस्तो कसूरको अनुसन्धान गर्ने संहिता बमोजिम रीतपूर्वक भए गरेको मानिनेछ :-

- (क) नेपालका अदालतमा मुद्दा चलन सक्ने फौजदारी कसूरको अनुसन्धान एक अर्का मुलुकका अधिकार प्राप्त अनुसन्धान अधिकारीबाट हुन सक्ने गरी कुनै मुलुकसँग कुनै सन्धि भएको रहेछ भने त्यस्तो सन्धिको व्यवस्था बमोजिम भएको अनुसन्धान,
- (ख) खण्ड (क) बमोजिमको सन्धि भएको रहेनछ भने कूटनैतिक माध्यम मार्फत कसूर भएको मुलुकको अनुमति प्राप्त गरी त्यस्तो मुलुकको अधिकार प्राप्त अधिकारीको सहयोगमा नेपाल सरकारले तोकेको अनुसन्धान अधिकारीले गरेको अनुसन्धान,
- (ग) खण्ड (क) वा (ख) बमोजिम अनुसन्धान हुन सक्ने अवस्था रहेनछ भने जुन मुलुकमा कसूर भएको हो सोही मुलुकको अधिकार प्राप्त अनुसन्धान अधिकारीले गरेको अनुसन्धान,
- (घ) खण्ड (ग) बमोजिम पनि सम्भव नभएको अवस्थामा जुन इलाकामा अभियुक्त फेला परेको छ सोही इलाकामा वा अभियुक्त फेला नपरेकोमा निजको स्थायी बसोबास भएको इलाकाको अधिकार प्राप्त अधिकारीले गरेको अनुसन्धान ।

(२) उपदफा (१) बमोजिम भएको अनुसन्धानको प्रतिवेदन वा सोसँग सम्बन्धित लिखतहरू नेपाली भाषा बाहेकको अन्य भाषामा भएका रहेछन् भने त्यस्ता लिखतको नेपाली भाषामा प्रामाणिक अनुवाद गरी अदालतमा पेस गर्नुपर्नेछ ।

(३) उपदफा (१) बमोजिम भएको अनुसन्धानबाट कुनै व्यक्ति उपर मुद्दा दायर गर्नुपर्ने देखिएमा सम्बन्धित सरकारी वकिलले यस परिच्छेद बमोजिम अभियोग पत्र तयार गरी अदालतमा मुद्दा दायर गर्नेछ ।

टिप्पणी

घटित अपराधका सम्बन्धमा कुनै पनि राज्यलाई फौजदारी न्याय प्रशासन सञ्चालन गर्न पाउने अधिकारलाई क्षेत्राधिकार भनिन्छ । क्षेत्राधिकार सम्बन्धमा विभिन्न सिद्धान्त वा आधारहरू रहेका छन् ।^{१०} क्षेत्राधिकारको सैद्धान्तिक विश्लेषण यस संहिताको परिच्छेद ४ मा चर्चा गरिएको हुनाले यस दफाको सन्दर्भमा पुनरावृत्ति गरिएको छैन । विश्वव्यापीकरणको अहिलेको सन्दर्भमा राज्यले आफ्नो क्षेत्राधिकारभन्दा बाहिर भएका कसूरमा पनि विभिन्न आधारमा क्षेत्राधिकार ग्रहण गर्नसक्छ । अपराध संहिताको दफा २ मा पनि नेपाल बाहिर घटित कसूरमा संहिताको बहिर्क्षेत्रीय प्रयोग भई क्षेत्राधिकार कायम हुने व्यवस्था गरिएको छ ।^{११}

३७ यस्ता सिद्धान्त वा आधारहरू निम्न छन्:

- ◆ Jurisdiction based on the territorial Principle .
- ◆ Jurisdiction based on Nationality
- ◆ Jurisdiction based on the Nationality of the victim .
- ◆ Jurisdiction based on the Nationality of Vehicles and objects .
- ◆ Martine vessels
- ◆ Aircraft and space vehicles .
- ◆ Jurisdiction based on Protection of certain state,
- ◆ Jurisdiction based on universal .
- ◆ Jurisdiction based on agreement with territorial state .

३८ सो दफामा देहाय बमोजिम उल्लेख छ :

नेपाल बाहिर देहायको कुनै कसूर गरेमा निजलाई नेपालभित्र नै त्यस्तो कसूर गरेसह यस संहिता बमोजिम सजाय हुनेछ :-

- (क) दफा ५५ बाहेक भाग २ को परिच्छेद १ अन्तर्गतको कसूर,
- (ख) नेपालबाट कुनै व्यक्तिलाई अपहरण गरी भाग २ परिच्छेद १७ अन्तर्गत गरेको कसूर,
- (ग) भाग २ परिच्छेद २५ को दफा २७७ र २८१ अन्तर्गतको कसूर,
- (घ) नेपालभित्र चलन चल्तीमा ल्याउने वा पैठारी गर्ने उद्देश्यले गरेको भाग २ परिच्छेद २२ र २३ अन्तर्गतका कसूर,
- (ङ) नेपाल सरकार वा नेपाल सरकारको पूर्ण वा अधिकांश स्वामित्व वा नियन्त्रणमा रहेको कुनै संगठित संस्थाको कुनै पदीय हैसियतमा कार्य सम्पादन गर्दा गरेको यस संहिता अन्तर्गतको कसूर ।
- (२) कसैले नेपालमा दर्ता भएको वायुयान वा जलयानभित्र यस संहिता अन्तर्गतको कुनै कसूर नेपाल बाहिर रहँदाका बखत गरेमा निजलाई नेपालभित्र नै त्यस्तो कसूर गरे सह यस संहिता बमोजिम सजाय हुनेछ ।
- (३) कुनै नेपाली नागरिकले नेपालबाहिर कुनै नेपाली नागरिक विरुद्ध देहायको कुनै कसूर गरेमा निजलाई नेपालभित्र नै त्यस्तो कसूर गरेसह यस संहिता बमोजिम सजाय हुनेछ :
 - (क) ज्यान लिएको वा ज्यान लिने उद्योग, दुरुत्साहन वा षडयन्त्र गरेको कसूर,
 - (ख) असहाय व्यक्तिलाई परित्याग गरेको कसूर,
 - (ग) अङ्गभङ्ग गरेको कसूर,
 - (घ) अपहरण, शरीर बन्धक वा गैरकानूनी थुनामा राखेको कसूर,
 - (ङ) जबर्जस्ती करणी वा हाडनाता करणी गरेको कसूर,
 - (च) नेपाल सरकारको वा नेपाल सरकारको पूर्ण वा अधिकांश स्वामित्व वा नियन्त्रण भएको सङ्गठित संस्था विरुद्ध आपराधिक उपद्रव, आपराधिक लाभ, आपराधिक विश्वासघात, कीर्त, चोरी, ठगी, डाँका वा सम्पत्तिको आपराधिक उपयोग गरेको कसूर,
 - (छ) भाग २ परिच्छेद ९ को दफा १६० अन्तर्गतको कसूर,
 - (ज) भाग २ परिच्छेद ११ अन्तर्गतका विवाह सम्बन्धी कसूर,
 - (झ) नेपालभित्र पैठारी गर्ने उद्देश्यले खाद्यपदार्थ वा औषधिमा मिसावट गरेको कसूर,
 - (ञ) भाग २ परिच्छेद १९ को दफा २३१, २३२ वा २३३ अन्तर्गतका इलाज सम्बन्धी कसूर,

विदेशमा वारदात घटित भएकोमा नेपालमा अनुसन्धान गर्न सजिलो नहुने भएकाले विदेशमा भएका अनुसन्धानलाई पनि मान्यता दिनुपर्ने अवस्था आउँछ। विश्वव्यापीकरणको आजको सन्दर्भमा फौजदारी न्यायको सन्दर्भमा पनि राज्यहरू एकापसमा अन्तरनिर्भर रहने भएकाले एक अर्का देशमा भएका कानून बमोजिमका अनुसन्धानलाई वैधानिकता प्रदान गर्नु आवश्यक र अनिवार्य हुन आउँछ। यसका साथै विदेशमा घटित अपराधको नेपालमा अनुसन्धान गर्ने अधिकारसमेत पनि प्रदान गर्नुपर्ने हुन्छ। यस किसिमको व्यवस्था नगर्ने हो भने विदेशमा भएका अपराधको स्वदेशमा क्षेत्राधिकार ग्रहण गर्ने कुराको सार्थकता रहदैन। यसैकारण यस संहितामा नेपाल बाहिर भएको कसूरको अनुसन्धान सम्बन्धमा विशेष व्यवस्था प्रस्ताव गरिएको छ। प्रस्तावित व्यवस्था अनुसार कुनै व्यक्तिले नेपालबाहिर गरेको नेपालका अदालतमा मुद्दा चल्नसक्ने फौजदारी कसूरको अनुसन्धान एक अर्का मुलुकका अधिकार प्राप्त अनुसन्धान अधिकारीबाट हुनसक्ने गरी कुनै मुलुकसँग कुनै सन्धि भएको रहेछ भने त्यस्तो सन्धिको व्यवस्था बमोजिम भएको अनुसन्धान रीतपूर्वकको मानिने वा त्यस्तो अनुसन्धानले वैधानिक हैसियत प्राप्त गर्ने देखिन्छ। यसरी नै त्यस्तो सन्धि नभएपनि कूटनीतिक माध्यम मार्फत कसूर भएको मुलुकको अनुमति प्राप्त गरी त्यस्तो मुलुकको अधिकार प्राप्त अधिकारीको सहयोगमा नेपाल सरकारले तोकेको अनुसन्धान अधिकारीले गरेको अनुसन्धान गरेमा पनि त्यस्तो अनुसन्धानले वैधानिक हैसियत प्राप्त गर्ने व्यवस्था गरिएको छ। सन्धि नभएको वा कूटनीतिक माध्यम मार्फत अनुमति प्राप्त गरी अनुसन्धान हुन सक्ने अवस्था नभएमा जुन मुलुकमा कसूर भएको हो सोही मुलुकको अधिकार प्राप्त अनुसन्धान अधिकारीले गरेको अनुसन्धानलाई पनि वैधानिकता दिन सकिने व्यवस्था गरिएको छ। तर यी कुनै पनि अवस्था नभएको अवस्थामा जुन इलाकामा अभियुक्त फेला परेको छ सोही इलाकामा वा अभियुक्त फेला नपरेकोमा निजको स्थायी बसोबास भएको इलाकाको अधिकार प्राप्त अधिकारीले गरेको अनुसन्धानलाई मान्यता दिने व्यवस्था पनि गरिएको छ। यस व्यवस्थाबाट विदेशमा भएको कसूरको अनुसन्धान गर्न सहजता प्रदान गरेको र यस सम्बन्धमा स्पष्टता प्रदान गरेको छ। यी व्यवस्थाहरू विदेशमा भएको अपराधमा स्वदेशी अधिकारीले अनुसन्धान नगरे पनि विदेशी अधिकारीबाट भएको अनुसन्धान र विदेशमा भएको अपराधमा नेपालमा भएको अनुसन्धान दुवैलाई कानूनी मान्यता प्रदान गर्ने प्रस्तुत संहिताको उद्देश्य रहेको छ।

विदेशमा अनुसन्धान भएकोमा अनुसन्धान कागजातहरू विदेशी भाषामा हुने सम्भावना भएकाले नेपालको कामकाजको भाषा नेपाली भाषामा अनुसन्धान अधिकारीले प्रमाणिक अनुवाद गरी अदालतमा पेस गर्ने र सरकारी बकिलले अभियोग पत्र दायर गर्ने स्पष्ट व्यवस्था पनि संहिताले गरेको छ। यी सबै व्यवस्थाबाट विदेशमा भएका कसूरमा पनि कसूरदारले उन्मुक्ति नपाउने र यस सम्बन्धमा आउन सक्ने असुविधालाई निरूपण गर्ने प्रयास गरिएको छ।

संहिताले गरेको प्रस्तुत व्यवस्था नयाँ भएपनि अहिलेको सन्दर्भमा यो अति आवश्यक छ। विश्वव्यापीकरणको सन्दर्भमा नेपाल अन्तर्राष्ट्रिय समुदायबाट अलग रहन नसक्ने हुनाले विदेशमा भएको अनुसन्धानलाई पनि मान्यता दिनुपर्ने आवश्यकता पर्छ। यसका साथै नेपाल विभिन्न अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धिको पक्ष बनेको परिप्रेक्ष्यमा ती महासन्धिको दायित्वहरू पनि पूरा गर्नुपर्ने हुन्छ। यस क्रममा विभिन्न अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धिले पारस्परिक कानूनी सहायता सम्बन्धी व्यवस्था गरेका छन्। राज्यहरू बीच अपराधको अनुसन्धान, अभियोजन र मुद्दाको अदालती कारबाईका तीनै चरण तथा फैसला कार्यान्वयन समेतका अवस्थामा पारस्परिक कानूनी सहायता आवश्यक पर्छ। यसको

अभावमा कतिपय अवस्थामा अपराधको अनुसन्धान, अभियोजन र मुद्दाको अदालती कारबाई सम्पन्न गर्न नसकिने पनि हुनसक्छ। नेपाल पक्ष रहेको भ्रष्टाचार विरुद्ध संयुक्त राष्ट्र संघीय महासन्धि लगायतका महासन्धिहरूले पनि यस किसिमको अपेक्षा राख्दछन्। यी सबै पृष्ठभूमिमा विदेशमा भएको कसूरको अनुसन्धान सम्बन्धमा संहितामा गरिएका व्यवस्था अनिवार्य र आवश्यक भएकाले नै ती व्यवस्थाहरू गरिएका हुन्।

३१. अनुसन्धान प्रतिवेदन पठाउनु पर्ने : (१) अनुसूची-१ वा अनुसूची-२ अन्तर्गतको कुनै कसूरको सम्बन्धमा अनुसन्धान पूरा भएपछि अनुसन्धान अधिकारीले कसूर गरेको शङ्का गरिएका सबै वा कुनै व्यक्ति उपर मुद्दा चलाउन पर्याप्त प्रमाण पुग्ने देखिएमा निजलाई कुन कानून अन्तर्गत सजाय हुनुपर्ने हो सो कुरा खुलाई तथा कसूर नभएको देखिएको वा कसूर भएको भए पनि सो कसूर गर्ने व्यक्ति यही हो भन्ने यकिन हुन नसकेको वा कुनै व्यक्ति उपर मुद्दा चलाउन पर्याप्त प्रमाण नपुग्ने देखिएकोमा सोही व्यहोरा खुलाई मिसिल कागजको सक्कल तथा नक्कलप्रति र दसी प्रमाणसहितको अनुसन्धान प्रतिवेदन अनुसूची-१९ को ढाँचामा तयार गरी सम्बन्धित सरकारी वकिलको कार्यालयमा पठाउनु पर्नेछ।

(२) उपदफा (१) बमोजिम प्रतिवेदन पठाउँदा थुनुवा नभएको मुद्दा भए सम्बन्धित कानूनको हदम्याद पुग्ने कम्तिमा पन्ध्र दिन अगावै र थुनुवा भएको मुद्दा भए मुद्दा चलाउने वा नचलाउने निर्णय गर्ने र अभियोगपत्र तयार गरी अदालतमा दायर गर्न लाग्ने समयलाई समेत ध्यानमा राखी मुद्दा दायर गर्ने दिनभन्दा सामान्यतया कम्तिमा तीन दिनअगाडि नै पठाउनु पर्नेछ।

(३) उपदफा (१) बमोजिम अनुसन्धान प्रतिवेदन सहितको मिसिल प्राप्त भएपछि सम्बन्धित सरकारी वकिलले मिसिल अध्ययन गरी अनुसन्धानको सिलसिलामा सङ्कलित सबुद प्रमाणको मूल्याङ्कन गरी मुद्दा चलाउने वा नचलाउने सम्बन्धमा निर्णयको लागि महान्यायाधिवक्तासमक्ष मिसिल पठाउनु पर्नेछ।

तर महान्यायाधिवक्ताले आफ्नो अधिकार मातहतका अधिकृतलाई सुम्पिएकोमा सम्बन्धित अधिकृतले त्यसरी सुम्पिएको अधिकार बमोजिम निर्णय गर्नु पर्नेछ।

स्पष्टीकरण : यस दफाको प्रयोजनका लागि “मातहतको अधिकृत” भन्नाले महान्यायाधिवक्ता अन्तर्गतका सरकारी वकिल सम्भन्नु पर्छ र सो शब्दले संविधानमा अन्यथा व्यवस्था भएकोमा बाहेक नेपाल सरकार वादी हुने अन्य कुनै मुद्दा चलाउन महान्यायाधिवक्ताले अख्तियारी दिएको नेपाल सरकारको कुनै अधिकृत वा कर्मचारीलाई समेत जनाउँनेछ।

(४) उपदफा (३) बमोजिम मुद्दा चलाउने वा नचलाउने निर्णय गर्ने सिलसिलामा मिसिल अध्ययन गर्दा सरकारी वकिलले थप सबुद प्रमाण सङ्कलन गर्न वा कुनै व्यक्तिसँग थप सोधपुछ गर्न आवश्यक देखेमा त्यस्तो सबुद प्रमाण सङ्कलन गरी पठाउन वा त्यस्तो व्यक्तिसँग सोधपुछ गरी पठाउन वा अनुसन्धान जारी राख्न अनुसन्धान अधिकारीलाई निर्देशन दिन सक्नेछ।

(५) सरकारी वकिलले कसूरको थप अनुसन्धान गर्न उपदफा (४) बमोजिम निर्देशन दिएमा अनुसन्धान अधिकारीले त्यस्तो निर्देशन प्राप्त भएको मितिले पन्ध्र दिनभित्र थप अनुसन्धान पूरा गरिसक्नु पर्नेछ।

(६) उपदफा (५) बमोजिमको थप अनुसन्धान सोही उपदफामा उल्लिखित अवधिभित्र पूरा हुन नसक्ने भन्ने अनुसन्धान अधिकारीलाई लागेमा र कुनै व्यक्ति हिरासतमा रहेको भएमा

अनुसन्धान अधिकारीले त्यस्तो व्यक्तिलाई माथवर व्यक्तिको जमानी लिई वा नलिई तारेखमा राख्न सक्नेछ ।

(७) अनुसन्धान अधिकारीले यस दफा बमोजिम कुनै व्यक्ति उपर मुद्दा चलाउन नसकिने कारण सहितको प्रतिवेदन सरकारी वकिलसमक्ष पेस गरेकोमा अनुसन्धानको सिलसिलामा कुनै व्यक्ति हिरासतमा रहेको भए अनुसन्धान अधिकारीले त्यस्तो व्यक्तिलाई सरकारी वकिलले मुद्दा चल्ने वा नचल्ने निर्णय नगरेसम्म हिरासतमा राखी राख्नु पर्नेछ ।

(८) यस परिच्छेदमा अन्यत्र जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि अनुसूची - १ मा उल्लिखित कुनै कसूरमा प्रमाणको अभावमा मुद्दा नचलाउने गरी निर्णय भएकोमा पछि कुनै महत्वपूर्ण प्रमाण प्राप्त भएमा त्यस्तो कसूरका सम्बन्धमा पुनः अनुसन्धान गरी अभियोगपत्र दायर गर्न सकिनेछ ।

टिप्पणी

सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐन, २०४९ बमोजिम सरकार वादी हुने मुद्दामा यसअघि सरकारी वकिल र प्रहरीले गर्ने संयुक्त अनुसन्धान र अभियोजन प्रणालीलाई अन्त्य गरी अनुसन्धानको जिम्मेवारी प्रहरी र अभियोजनको जिम्मेवारी सरकारी वकिललाई दिएको छ । यसरी अनुसन्धान गर्ने निकाय र अभियोजन गर्ने निकाय फरक गरेकोले अनुसन्धान सम्पन्न भएपछि अनुसन्धानको निष्कर्षको रूपमा प्रहरीले आफ्नो रायसहितको प्रतिवेदन सरकारी वकिलसमक्ष प्रस्तुत गर्ने व्यवस्था सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐन, २०४९ को दफा १७ मा गरिएको छ । प्रस्तुत फौजदारी कार्यविधि संहिताले पनि सो व्यवस्थालाई निरन्तरता दिएको छ । अनुसन्धान प्रतिवेदन अनुसन्धान अधिकारी र अभियोजन अधिकारीको सम्बन्ध सेतुको रूपमा लिन सकिन्छ । अनुसन्धान अधिकारीको दृष्टिकोणलाई निजले यही प्रतिवेदनका माध्यमबाट सरकारी वकिलसमक्ष सम्प्रेषण गर्दछ ।

प्रस्तुत संहिताको अनुसूची-१ वा अनुसूची-२ अन्तर्गतको कुनै कसूरको सम्बन्धमा अनुसन्धान पूरा भएपछि अनुसन्धान अधिकारीले कसूर गरेको शङ्का गरिएका सबै वा कुनै व्यक्ति उपर मुद्दा चलाउन पर्याप्त प्रमाण पुग्ने देखिएमा निजलाई सजाय हुनुपर्ने कानून खुलाई तथा कसूर नभएको देखिएको वा कसूर भएको भए पनि सो कसूर गर्ने व्यक्ति यही हो भन्ने यकिन हुन नसकेको वा कुनै व्यक्ति उपर मुद्दा चलाउन पर्याप्त प्रमाण नपुग्ने देखिएकोमा सोही व्यहोरा खुलाई मिसिल कागजको सक्कल तथा नक्कलप्रति र दसी प्रमाणसहितको अनुसन्धान प्रतिवेदन सम्बन्धित सरकारी वकिल कार्यालयमा पठाउनु पर्ने व्यवस्था गरिएको छ । यस्तो प्रतिवेदन पठाउने ढाँचा पनि अनुसूची-१९ मा निर्दिष्ट गरिएको छ । प्रस्तुत प्रतिवेदनको मुख्य उद्देश्य अनुसन्धान अधिकारीले अनुसन्धानबाट सङ्कलित भएका प्रमाणका आधारमा आफ्नो निष्कर्ष निकाली त्यसलाई अभियोजन गर्ने अधिकारीसमक्ष सम्प्रेषण गर्नु हो । यस्तो अनुसन्धान प्रतिवेदनबाट सरकारी वकिललाई मुद्दा चलाउने वा नचलाउने निर्णय गर्नमा सहयोगी भूमिका निर्वाह गर्दछ । तर अनुसन्धान प्रतिवेदनमा उल्लिखित प्रस्तावित राय र सजायको दावीलाई कायम गर्नुपर्ने बाध्यता हुँदैन ।

अनुसन्धानको प्रतिवेदन समयमै प्राप्त होस् र सरकारी वकिललाई अभियोजन सम्बन्धी कार्य सम्पादन गर्न यथोचित समय प्राप्त होस् भन्ने मनसायका साथ संहितामा अनुसन्धान प्रतिवेदन थुनुवा नभएको मुद्दा भए सम्बन्धित कानूनको हदम्याद पुग्ने कम्तिमा पन्ध्र दिन अगावै र अनुसन्धानका क्रममा थुनुवा भएको मुद्दा भए मुद्दा चलाउने वा नचलाउने निर्णय गर्ने र अभियोगपत्र तयार गरी अदालतमा दायर गर्न लाग्ने समयलाई समेत ध्यानमा राखी मद्दा दायर गर्ने दिनभन्दा सामान्यतया कम्तिमा तीन दिनअगाडि नै पठाउनु पर्ने व्यवस्था गरिएको छ । यस किसिमको व्यवस्था सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐनको

दफा १७ को उपदफा (१) र सरकारी मुद्दा सम्बन्धी नियमावली, २०५५ को नियम ९ को उपनियम (४) मा रहेको छ। सोही नियमावली अन्तर्गतको समन्वय समितिले पनि सो अवधिभित्र फाइल पठाउनु पर्ने व्यवस्था कडाइपूर्वक लागु गर्न प्रहरी प्रधान कार्यालयलाई निर्देशन दिने निर्णयसमेत गरेको थियो।^{१९} यी सबै पृष्ठभूमिमा संहिताले सो व्यवस्थालाई स्पष्टसँग व्यवस्था गरेको हो।

यसरी अनुसन्धान प्रतिवेदन प्राप्त भएपछि मुद्दा चलाउने वा नचलाउने निर्णयका लागि महान्यायाधिवक्तासमक्ष फाइल पठाउने वा महान्यायाधिवक्ताले अधिकार प्रत्यायोजन गरे बमोजिम मुद्दा चलाउने वा नचलाउने निर्णय गर्नुपर्छ। नेपालको अन्तरिम संविधानको धारा १३५ को उपधारा (२) ले कुनै अदालत वा न्यायिक निकाय वा अधिकारीसमक्ष नेपाल सरकारको तर्फबाट मुद्दा चलाउने वा नचलाउने भन्ने कुराको अन्तिम निर्णय गर्ने अधिकार महान्यायाधिवक्तालाई प्रदान गरेको र धारा १३५(६) मा महान्यायाधिवक्ताले उक्त धारा बमोजिम आफ्नो काम, कर्तव्य र अधिकार तोकिएको सर्तको अधीनमा रही प्रयोग र पालन गर्ने गरी मातहतका अधिकृतलाई सुम्पन सक्ने व्यवस्था गरेको तथा मिति २०६३/१०/०१ को राजपत्रमा प्रकाशित सूचनाबाट महान्यायाधिवक्ताबाट मातहतका सरकारी वकिलहरूलाई आफूमा निहित अधिकार सुम्पेको हुँदा तदनुरूप संहितामा पनि संविधान अनुरूपको व्यवस्था गरिएको हो। महान्यायाधिवक्ता सरकारको मुख्य कानूनी सल्लाहकारको साथै मुख्य अभियोजनकर्ता (Chief Public Prosecutor) समेत भएको हुँदा नेपाल सरकार वादी हुने फौजदारी मुद्दा चल्ने वा नचल्ने विषयको अन्तिम निर्णय गर्ने अधिकार महान्यायाधिवक्ता तथा निजले अधिकार प्रत्यायोजन गरेको मातहतका सरकारी वकिलहरूलाई हुने व्यवस्था गरिएको छ। प्रस्तुत संहितामा सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐन, २०४९ मा भन्दा अझ व्यापक रूपमा नेपाल सरकारको अधिकृत वा कर्मचारीलाई पनि सुम्पन सक्ने गरी मातहतको अधिकृतको परिभाषालाई व्यापक बनाइएको छ।

मुद्दा चलाउने वा नचलाउने निर्णय गर्ने सिलसिलामा मिसिल अध्ययन गर्दा सरकारी वकिलले थप सबुद प्रमाण सङ्कलन गर्न वा कुनै व्यक्तिसँग थप सोधपुछ गर्न आवश्यक देखेमा त्यस्तो सबुद प्रमाण सङ्कलन गरी पठाउन वा त्यस्तो व्यक्तिसँग सोधपुछ गरी पठाउन वा अनुसन्धान जारी राख्न अनुसन्धान अधिकारीलाई निर्देशन दिनसक्ने गरी सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐन, २०४९ को दफा १७ को उपदफा (३) को व्यवस्थालाई यस संहितामा निरन्तरता दिइएको छ। अनुसन्धान पूर्ण रूपमा सम्पन्न नगरिएको अवस्थामा सो कार्य सम्पन्न गराउन निर्देशन दिने स्पष्ट व्यवस्था गर्न र यसका लागि सरकारी वकिललाई अधिकार सम्पन्न गराउन तथा दायित्व तोक्नका लागि संहितामा यस व्यवस्थालाई निरन्तरता दिइएको हो। सरकारी वकिलको निर्देशन तत्कालै पालना होस् भन्ने मनसायले संहितामा त्यस्तो निर्देशन बमोजिम १५ दिनभित्र थप अनुसन्धान सम्पन्न गर्नुपर्ने गरी अनुसन्धान अधिकृतलाई दायित्व पनि तोकिएको छ।

हिरासतमा राख्न पाउने अवधि र मुद्दाको हदम्याद फरक कुरा हुन्। कुनै व्यक्तिलाई हिरासतमा राख्न पाउने अवधि कम हुने भएकाले कतिपय जटिल मुद्दामा तत्काल हिरासतमा राख्न सकिने अवधिभित्रै मुद्दाको अनुसन्धान सम्पन्न हुन नसक्ने हुनसक्छ। हाल व्यवहारमा अनुसन्धान सम्पन्न नभएपनि हिरासतमा राख्ने अवधि सकिने समयसम्म जसोतसो अभियोगपत्र दायर गर्ने अभ्यास र प्रचलन रहेको छ। यसबाट अनुसन्धान अपूर्ण, अपर्याप्त र फितलो हुनुका साथै मुख्य अभियुक्तको पहिचानकै अभावमा दोस्रो स्तरका अभियुक्तहरू उपर अभियोग दायर गरिने गरेको पाइन्छ। फलतः यस्ता मुद्दामा अदालतबाट अभियुक्तले सफाइ पाउने गरेकोबाट दोषीलाई कानून बमोजिम सजाय गर्ने अभिष्ट राम्रोसँग पूरा गर्न नसकिएको अवस्था नेपालको सन्दर्भमा एक यथार्थ हो। यसैले प्रस्तुत संहितामा यस किसिमको अभ्यासलाई

अन्त्य गर्न हिरासतमा राख्न पाउने अवधिभित्र थप अनुसन्धान पूरा हुन नसक्ने भन्ने अनुसन्धान अधिकारीलाई लागेमा र कुनै व्यक्ति हिरासतमा रहेको भएमा अनुसन्धान अधिकारीले त्यस्तो व्यक्तिलाई माथवर व्यक्तिको जमानी लिई वा नलिई तारेखमा राख्नसक्ने गरी अनुसन्धान अधिकारीलाई अधिकार सम्पन्न बनाइएको छ । यस किसिमको व्यवस्था यसअघि भएको देखिँदैन । अपूर्ण अनुसन्धानका आधारमा अभियोजन गर्ने प्रचलन र अभ्यासलाई निरुत्साहन गरी हिरासतमा रहेको व्यक्तिलाई छाडेर भएपनि अनुसन्धान पूर्ण गर्ने अभिप्रायले यो व्यवस्था संहितामा गरिएको हो ।

अनुसन्धान अधिकारीले मुद्दा नचलाउने गरी प्रतिवेदन दिएको भएपनि सरकारी वकिलले मुद्दा चल्ने वा नचल्ने निर्णय गर्ने अवधिसम्म अनुसन्धान अधिकारीले सो व्यक्तिलाई हिरासतमै राख्नु पर्ने पनि संहितामा स्पष्ट रूपमा नयाँ व्यवस्था गरिएको छ । मुद्दा चलाउने वा नचलाउने अधिकार सरकारी वकिलको भएकाले निजले मुद्दा चलाउने निर्णय नगरी अनुसन्धान अधिकारी छाड्न नमिल्ने र छाडिँएमा सरकारी वकिलले मुद्दा चलाउने देखेमा पुनः निजलाई पक्राउ गर्नुपर्ने तर कतिपय अवस्थामा फरार हुनसक्ने सम्भावना पनि हुने भएकाले संहितामा यो व्यवस्था प्रस्ताव गरिएको हो । यसका साथै एकपटक प्रमाणको अभावमा मुद्दा नचलाउने गरी निर्णय गरिएकोमा पछि प्रमाण फेला परेमा मुद्दा चलाउन सकियोस् भन्ने अभिप्रायबाट मुद्दा नचलाउने निर्णय भएकोमा पनि पुनः अनुसन्धान गरी अभियोगपत्र दायर गर्न सकिने व्यवस्था गरिएको छ । यसबाट हाल एकपटक मुद्दा नचलाउने निर्णय भएकोमा पछि प्रमाण फेला परे पनि मुद्दा चलाउन नसकिने अवस्थालाई अन्त्य गरेको छ र कसूरदारले कानूनको दायराबाट उन्मुक्ति नपाउने अवस्था सिर्जना गरेको छ ।

परिच्छेद-३

अभियोजन तथा मुद्दाको दायरी

परिचय

सरकारवादी हुने फौजदारी मुद्दामा अदालतमा अभियोगपत्र दायर गरेपछि अदालतबाट मुद्दाको कारवाई प्रारम्भ हुन्छ। अभियोजनात्मक प्रणालीमा अदालतले अनुसन्धानमा कुनै भूमिका निर्वाह नगरी निष्पक्ष रूपमा निर्णायक (अम्पायर) को रूपमा भूमिका निर्वाह गरेको हुन्छ। प्रस्तुत कार्यविधिले पनि यसै मान्यतालाई आत्मसात गरी कार्यविधिको अनुसूची १ र २ अन्तर्गतका मुद्दाको अभियोजन तथा मुद्दाको दायरी सरकारी वकिलबाट, अनुसूची ३ अन्तर्गतका मुद्दा नेपाल सरकार, सवैधानिक निकाय, अदालत वा कुनै सार्वजनिक अधिकारीबाट र अनुसूची ४ अन्तर्गतका मुद्दा दुनियावादीको रूपमा हकद्वैया भएको व्यक्तिले दायर गर्ने व्यवस्था गरिएको छ। मूलतः यस परिच्छेदमा अभियोगपत्रमा खुल्नुपर्ने विवरण लगायत अभियोगपत्र र मुद्दाको दायरीसँग सम्बन्धित विषयलाई व्यवस्थित गरिएको छ। कतिपय व्यवस्था विगतदेखिको अभ्यासको रूपमा निरन्तरता दिइएको छ भने सजायको सौदाबाजीको व्यवस्थालाई यस परिच्छेदमा व्यवस्था गरिएको छ। सानातिना कसूरमा मुद्दा दायर गर्न आवश्यक नपर्ने, थप दावी लिन सकिने, अभियोगपत्रमा संशोधन र सानातिना त्रुटी सच्याउन आदेश दिने जस्ता नयाँ विषय पनि यस परिच्छेदमा समावेश गरिएको छ।

३२. अभियोग पत्र दायर गर्ने : (१) दफा ३१ को उपदफा (३) बमोजिम मुद्दा चल्ने वा नचल्ने निर्णय गर्न मिसिल अध्ययन गर्दा सङ्कलित सबुद प्रमाणबाट मुद्दा चल्ने पर्याप्त प्रमाण देखिएमा अनुसूची १ वा अनुसूची-२ अन्तर्गतको मुद्दा भए सम्बन्धित सरकारी वकिलले देहायका विवरणहरू उल्लेख गरी अनुसूची-२० को ढाँचामा अभियोगपत्र तयार गरी म्यादभित्रै सम्बन्धित अदालतमा पेस गर्नुपर्नेछ :-

- (क) अभियुक्तको पूरा नाम, थर, वतन, हुलिया, उमेर, पेसा वा व्यवसाय,
- (ख) अभियुक्तको बाबु आमा वा पति पत्नीको नाम,
- (ग) अभियुक्त बसोबास गरेको गाउँ विकास समिति वा नगरपालिका, बडा नं., गाउँ, टोल, भएसम्म ब्लक नं.,
- (घ) अभियुक्तको वास्तविक पहिचान हुने विवरण, निजको फोटो, नागरिकता वा राहदानी, सवारी चालक इजाजतपत्र वा निजको वास्तविक परिचय खुल्ने अन्य कागजातको प्रतिलिपि,
- (ङ) अभियुक्तको भएसम्मको दुवै हातको चोरी औंलाहरूको छाप,
- (च) अरुको घरमा डेरा गरी बसेको भए घरधनीको नाम, थर र ठेगाना सहितको विवरण,
- (छ) कसूरसँग सम्बन्धित सूचनाको व्यहोरा,
- (ज) कसूर सम्बन्धी विवरण,
- (झ) अभियुक्तले कसूर गरेको कुरा प्रमाणित गर्ने दसी, प्रमाणको विवरण,
- (ञ) अभियुक्त उपर लगाइएको अभियोग र सोको आधार र कारणहरू,

- (ट) प्रयोग हुनुपर्ने सम्बन्धित कानून र सोको कारण,
 (ठ) अभियुक्तलाई हुनुपर्ने सजायको माग दाबी र सोको कारण,
 (ड) कसूरबाट क्षति पुगेको व्यक्तिलाई क्षतिपूर्ति भराइ दिनुपर्ने भए सो क्षतिपूर्तिको रकम,
 (ढ) कसूरको प्रकृतिसँग सम्बन्धित अन्य आवश्यक कुनै कुरा भए सोको विवरण ।

(२) उपदफा (१) बमोजिम अभियोगपत्र पेस गर्दा कसूरका सम्बन्धमा सङ्कलित सबुत प्रमाण, दसी तथा वस्तु र अभियुक्त हिरासतमा रहेको भए निजसहित पेस गर्नुपर्नेछ ।

तर अनुसन्धान गर्दा अनुसन्धान अधिकारीले कब्जामा लिएको दसी प्रमाणमध्ये अभियोगसँग सम्बन्धित दसी प्रमाण मात्र अदालतमा पेस गरी अरु चिजवस्तु सम्बन्धित व्यक्तिलाई तत्काल फिर्ता गर्नुपर्नेछ ।

(३) उपदफा (१) बमोजिम पेस गरिने अभियोगपत्रमा अभियुक्त उपर अभियोग लगाउन प्रस्ताव गरिएको कसूरको कुनै खास नामकरण कानूनमा गरिएको रहेछ भने सो कसूरको सम्बन्धमा सोही नामको उल्लेख गर्नुपर्नेछ ।

(४) उपदफा (४) बमोजिम प्रचलित कानूनमा कसूरको कुनै नामकरण नगरिएको भए त्यस्तो कसूरको प्रकृति अनुसार अभियुक्त उपर लगाइएको अभियोग निजले स्पष्ट रूपमा बुझ्न सक्ने गरी कसूरका तत्वहरू समेत विचार गरी नामकरण गर्नुपर्नेछ ।

(५) अभियुक्तले पहिले कुनै कसूरमा सजाय पाइसकेको जानकारी हुन आएमा वा निज उपर अन्य कुनै मुद्दा चलाइएको रहेछ भने र सो कारणले बढी सजाय हुनुपर्ने अवस्था रहेछ भने निजले पहिले सजाय पाएको मिति र सजाय गर्ने अदालतको नाम तथा मुद्दासमेत उपदफा (१) बमोजिम दायर गरिएको अभियोग पत्रमा वा पछि खुल्न आएमा खुल्न आएको बखत उल्लेख गर्नुपर्नेछ ।

(६) कुनै कसूरका सम्बन्धमा कुनै व्यक्तिका विरुद्ध मुद्दा चलाउन तत्काल सङ्कलित सबुद प्रमाण पर्याप्त नभई सरकारी वकिलले दफा ३१ को उपदफा (३) बमोजिम मुद्दा नचल्ने निर्णय गरेकोमा त्यस्तो कसूरमा कुनै व्यक्तिको निजी सम्पत्ति वा विगो हानिनोक्सानी सम्बन्धी देवानी दायित्वका विषयसमेत समावेश भएको रहेछ भने सरकारी वकिलले सोको सूचना जाहेरवाला वा त्यस्तो कसूरबाट पीडित व्यक्तिलाई सम्बन्धित अनुसन्धान अधिकारीमार्फत दिनुपर्नेछ ।

(७) उपदफा (६) बमोजिमको सूचना प्राप्त भएकोमा प्रचलित कानूनमा जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि त्यस्तो सूचना प्राप्त भएको मितिले साठी दिनभित्र सम्बन्धित व्यक्तिले मुद्दा दायर गर्न चाहेमा अनुसूची-४ अन्तर्गतको कसूरसरह उजुर गर्न सक्नेछ ।

(८) यस संहिता बमोजिम अनुसन्धान गर्दा एकभन्दा बढी व्यक्ति उपर अनुसन्धान भएको तर त्यस्ता व्यक्तिमध्ये कुनै व्यक्तिको हकमा मात्र मुद्दा चलाइएको अवस्थामा र नेपाल सरकारवादी हुने भई अनुसन्धान भएको तर अनुसन्धानबाट सो मुद्दा नेपाल सरकारवादी भई चलन सक्ने अवस्था नभई अन्य कानून अन्तर्गत मुद्दा चलन सक्ने निर्णय भएमा सम्बन्धित सरकारी वकिलले सोको जानकारी सम्बन्धित पुनरावेदन सरकारी वकिल कार्यालय र महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयमा तुरुन्त पठाउनु पर्नेछ ।

(९) उपदफा (८) बमोजिम जानकारी प्राप्त भएपछि पुनरावेदन सरकारी वकिल कार्यालयले सो विषय अध्ययन गरी मुद्दा चलाउनु पर्ने वा नचलाउनु पर्ने निर्णय गर्नु पर्नेछ र मुद्दा चलाउनु पर्ने मनासिब कारण देखिएमा सोको कारण खुलाई सम्बन्धित सरकारी वकिललाई मुद्दा चलाउने

निर्देशन दिनेछ र त्यस्तो निर्देशन प्राप्त भएमा त्यस्तो सरकारी वकिलले पूरक अभियोग पत्र दायर गरी मुद्दा नचलाइएका व्यक्ति उपर मुद्दा चलाउनेछ ।

(१०) उपदफा (९) बमोजिम पुनरावेदन सरकारी वकिलले मुद्दा नचलाउने निर्णय गरेकोमा सोको जानकारी महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयलाई दिनु पर्नेछ ।

(११) उपदफा (१०) बमोजिमको जानकारी प्राप्त भएपछि महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयले सम्बन्धित सरकारी वकिललाई मुद्दा चलाउने नचलाउने सम्बन्धमा आवश्यक निर्देशन दिन सक्नेछ ।

(१२) उपदफा (८) बमोजिम अन्य कानून अन्तर्गत मुद्दा चल्ने जानकारी प्राप्त भएकोमा त्यस्तो व्यहोरा मनासिब देखिएमा सो कुराको जानकारी सो कार्यालयले सम्बन्धित व्यक्तिलाई दिनु पर्नेछ ।

टिप्पणी

नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ अनुसार नेपाल सरकारवादी हुने मुद्दा चलाउने वा नचलाउने अन्तिम अधिकार महान्यायाधिवक्तामा रहने व्यवस्था छ । संविधानले सरकारको मुख्य कानूनी सल्लाहकारको साथै मुख्य अभियोजनकर्ताको भूमिकामा महान्यायाधिवक्तालाई स्थापित गरेको छ र नेपाल सरकारवादी हुने फौजदारी मुद्दा चल्ने वा नचल्ने विषयको अन्तिम निर्णय गर्ने अधिकार महान्यायाधिवक्ता तथा निजले अधिकार प्रत्यायोजन गरेको मातहतका सरकारी वकिलहरूलाई मात्र हुने व्यवस्था गरेको छ । यस किसिमको व्यवस्था नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ मा पनि रहेको थियो । तदनुरूप अनुसन्धान अधिकारीले अनुसन्धान सम्पन्न भएपछि महान्यायाधिवक्ता वा निजले अधिकार प्रत्यायोजन गरेको मातहतको सरकारी वकिलसमक्ष मुद्दा चलाउने वा नचलाउने निर्णयको लागि मिसिल पठाउनु पर्ने व्यवस्था सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐन, २०४९ मा पनि गरिएको थियो ।

प्रस्तुत संहितामा पनि सो व्यवस्थालाई निरन्तरता दिँदै अनुसन्धान अधिकृतले अनुसन्धान सम्पन्न गरी अनुसन्धानसहितको मिसिल प्रस्तुत गरेपछि मुद्दा चल्ने वा नचल्ने निर्णय गर्न मिसिल अध्ययन गर्दा सङ्कलित सबुद प्रमाणबाट मुद्दा चल्ने पर्याप्त प्रमाण देखिएमा प्रस्तुत संहिताको अनुसूची १ वा अनुसूची-२ अन्तर्गतको मुद्दा भए सम्बन्धित सरकारी वकिलले अभियोगपत्र तयार गरी म्यादभित्रै सम्बन्धित अदालतमा पेस गर्नुपर्ने व्यवस्था गरिएको छ ।

मुद्दा चलाउने वा नचलाउने निर्णय वा अभियोजन गर्ने सम्बन्धमा विश्वमा एउटै अभ्यास रहेको पाइँदैन । कतिपय मुलुकमा अनिवार्य अभियोजन अर्थात् अभियोजनकर्ताले प्रमाणको पर्याप्तताका आधारमा मुद्दा चल्ने वा नचल्ने कुरामा मात्र निर्णय गर्नसक्ने व्यवस्था रहेको पाइन्छ भने कतिपय मुलुकमा स्वविवेकीय अभियोजन अर्थात् अभियोजनका सम्बन्धमा अभियोजनकर्तालाई थुपै विकल्पहरू रहेको हुन्छ । अभियोजनको निर्णयमा पुग्दा सर्वप्रथम अभियोजनकर्ता प्रमाण परीक्षणको चरणबाट गुज्रिन्छ । सङ्कलन भएको प्रमाणबाट अभियोजन ठहर हुनसक्ने सम्भाव्यता भएमा अभियोजनकर्ताले सार्वजनिक हितको परीक्षणबाट गुज्रिनु पर्दछ । यी दुवै परीक्षणबाट सन्तुष्ट भएपछि मात्र सरकारी वकिलले मुद्दा चलाउने निर्णय गर्दछ । यदि ऊ यी दुवै परीक्षणबाट सन्तुष्ट हुन नसकेमा उसले मुद्दा नचलाउने निर्णय गरी फौजदारी कारबाई टुड्याउन सक्तछ । यस किसिमको अभियोजनमा प्रमाणको परीक्षणका अतिरिक्त सार्वजनिक हितको पनि परीक्षण गरिन्छ । प्रस्तुत संहिताले प्रमाणको परीक्षणको मात्र व्यवस्था गरेको छ । यस किसिमको अभ्यास हामीले २०४७ सालको संविधान र सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐन, २०४९ जारी भएपछि गर्दै आएका छौं ।

अभियोगपत्र सरकारवादी फौजदारी मुद्दाको सम्बन्धमा एक आधारभूत लिखत हो। देवानी मुद्दामा फिरादपत्रबाट मुद्दाको सुनुवाईको प्रक्रिया प्रारम्भ भएजस्तै फौजदारी मुद्दामा अभियोगपत्रबाट मुद्दाको सुनुवाई प्रक्रिया प्रारम्भ हुन्छ। प्रस्तुत संहिताको दफा ५२ को उपदफा (५) बमोजिम अनुसूची-१ र अनुसूची-२ अन्तर्गतका कसूरको सम्बन्धमा सरकारी वकिलबाट अभियोगपत्र पेस नगरी कुनै व्यक्ति उपर मुद्दा चल्ने छैन भन्ने उल्लेख भएको हुँदा यस्ता मुद्दाको विषयलाई अदालतसमक्ष प्रस्तुत गर्ने अभियोगपत्र अनिवार्य लिखत हो। सरकारवादी फौजदारी मुद्दामा सरकारका तर्फबाट वादी पक्ष (सरकारी वकिल) द्वारा लगाइएको आरोप, अभियुक्तहरू उपर गरिएको मागदाबी र सो पुष्टि गर्ने आधार प्रमाणहरू उल्लेख गरिएको प्रारम्भिक लिखत नै अभियोगपत्र भएकाले अभियोगपत्र दायर गर्दा खास खास विवरणहरू अनिवार्य रूपमा खुलाउनु पर्ने हुन्छ। मुद्दाको मागदाबी लिइने अभियोगपत्रमा आवश्यक सबै विवरण खुलोस् र त्यसले सुनुवाई प्रक्रियालाई पनि सहयोग गरोस् भन्ने मनसायका साथ अभियोगपत्रमा केही विवरणहरू खुलाउनु पर्ने गरी संहितामा व्यवस्था गरिएको छ।

अभियुक्तको नाम, थर, वतन जस्ता निजको पहिचान हुने विवरण स्पष्ट खुलाउन नसकेको अवस्थामा कसूरदारले उन्मुक्ति पाउन सक्ने भएकाले त्यस्तो अवस्था नआओस् भनेर अभियुक्तको पूरा नाम, थर, वतन, हुलिया, उमेर, पेसा वा व्यवसाय, निजको बाबु आमा वा पति पत्नीको नाम, अभियुक्त बसोबास गरेको गाउँ विकास समिति वा नगरपालिका, वडा नं., गाउँ टोल, भएसम्म ब्लक नं., अभियुक्तको वास्तविक पहिचान हुने विवरण, निजको फोटो, नागरिकता वा राहदानी, सवारी चालक इजाजतपत्र वा निजको वास्तविक परिचय खुल्ने अन्य कागजातको प्रतिलिपि, अभियुक्तको भएसम्मको दुवै हातको चोरी औंलाहरूको छाप, अरुको घरमा डेरा गरी बसेको भए घरधनीको नाम, थर र ठेगानासहितको विवरण अभियोगपत्रमा खुलाउनु पर्ने गरी संहितामा निर्देश गरिएको छ।

सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐनले केवल अभियुक्तको पूरा नाम, थर, वतन खुलाउनु पर्ने व्यवस्था गरेकोमा संहिताले सोभन्दा व्यापक व्यवस्था गरेको छ। यसको उद्देश्य भनेको अभियुक्तको पहिचान हुन सकोस् र अभियुक्तको नाम, थर वा वतनका सम्बन्धमा पछि कुनै विवाद नआओस् भन्ने नै हो। जिल्ला अदालत नियमावली, २०५२ को नियम १९क बमोजिम नेपाल सरकारवादी भई दायर हुने अभियोगपत्रमा प्रतिवादीको र थाहा भएसम्म निजका बाबुको नाम, थर, वतन भए घर नम्बर, प्रतिवादीको उमेर, पेसा, हुलिया, अन्य परिचयात्मक विवरण (जस्तो नागरिकता, पासपोर्ट आदि खुल्ने सकेसम्मका विवरण) तथा खुल्न आएसम्म ई-मेल, फ्याक्स, टेलिफोन नम्बरजस्ता अभिलेख हुनसक्ने विद्युतीय सञ्चारका माध्यम सम्बन्धी ठेगाना खुलाइएको हुनुपर्छ भनी गरेको व्यवस्था समेतलाई मध्यनजर राखी संहितामा यस किसिमको व्यवस्था गरिएको छ।

संहिताले अभियोगपत्रमा अभियुक्तको भएसम्मको दुवै हातको चोर औंलाहरूको छाप पनि उल्लेख गर्नुपर्ने व्यवस्था गरिएको छ। जुन हाम्रो सन्दर्भमा नौलो हो। चोर औंलाको तुलनामा बुढी औंलाको प्रयोग बढी हुने भएकाले चोर औंलाको प्रष्ट रेखाछाप आउने भएकाले यस्तो व्यवस्था राखिएको हो जसले अभियुक्तको पहिचानलाई मद्दत गर्दछ। यस किसिमको चोर औंलाको छाप लगाउने व्यवस्था जापानमा रहेको छ।

कसूरदारलाई सजाय र पीडितलाई न्याय दिलाउने आधारभूत र अनिवार्य दस्तावेज भएकाले अभियोगपत्रमा कसूरसँग सम्बन्धित सूचनाको व्यहोरा, कसूर सम्बन्धी विवरण, अभियुक्तले कसूर गरेको कुरा प्रमाणित गर्ने दसी, प्रमाणको विवरण, अभियुक्त उपर लगाइएको अभियोग र सोको आधार र कारणहरू, प्रयोग हुनुपर्ने सम्बन्धित कानून र सोको कारण, अभियुक्तलाई हुनुपर्ने सजायको माग दाबी र सोको कारण, कसूरबाट क्षति पुगेको व्यक्तिलाई क्षतिपूर्ति भराई दिनुपर्ने भए सो क्षतिपूर्तिको

रकम, कसूरको प्रकृतिसँग सम्बन्धित अन्य आवश्यक कुनै कुरा भए सोको विवरण खुलाउनु आवश्यक हुन्छ। यी विवरणहरू पनि खुलाउनु पर्ने गरी संहिताले सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐन, २०४९ मा रहेका यस्ता व्यवस्था उल्लेख्य सुधार र परिमार्जन सहित निरन्तरता दिइएको छ। यसका अतिरिक्त अभियोग पत्रको ढाँचामा एकरूपता होस् र खास खास कुरा अनिवार्य रूपमा उल्लेख हुन् भन्ने अभिप्रायले सरकारी मुद्दा सम्बन्धी नियमावलीमा, २०५५ मा रहेको ढाँचामा परिमार्जनसहित अभियोगपत्रको ढाँचा पनि व्यवस्था गरिएको छ।

हिरासतमा रहेका अभियुक्त र अनुसन्धानबाट प्राप्त भएका दसी प्रमाणहरू अभियोगपत्रका साथमा नै अदालतमा पेस होऊन् तथा त्यसमा अनुसन्धान अधिकारी वा अभियोजनकारीको कुनै स्वविवेक प्रयोग नहोस् भन्ने मनसायबाट अनुसन्धानका क्रममा हिरासतमा राखिएको अभियुक्त र अनुसन्धानबाट सङ्कलन भएको दसी प्रमाणहरू पनि अनिवार्य रूपमा अभियोग पत्रसाथ अदालतमा पेस गर्नुपर्ने व्यवस्था गरिएको छ। विगतमा कसूरसँग असम्बन्धित सामग्रीहरू पनि अभियोगपत्र साथ पेस गर्ने गरेको र त्यसले नागरिकको सम्पत्ति वा वस्तु अनावश्यक रूपमा कब्जामा राखिएको कारण उनीहरूलाई फिर्ता लिनसमेत भन्फट र असुविधा पर्ने गएको तथा अदालतले पनि अनावश्यक सामग्री सुरक्षित राख्नुपर्ने अवस्था सिर्जना भएको थियो। यसैले बरामद गरिएको सामग्री मध्ये कसूरसँग सम्बन्धित दसी प्रमाणमात्र अदालतमा अभियोगपत्र साथ पेस गरी असम्बद्ध सामग्री सम्बन्धित व्यक्तिलाई फिर्ता दिनुपर्ने व्यवस्था पनि गरिएको छ।

अभियोगपत्रमा के कुन प्रकृतिको मुद्दा हो भनी मुद्दाको नाम पनि खुलाउनु पर्ने हुन्छ। यसरी मुद्दाको नाम उल्लेख गर्दा अभियुक्त उपर अभियोग लगाउन खोजिएको अपराधको प्रचलित कानूनमा कुनै खास नामकरण गरिएको रहेछ भने सो अपराधको सम्बन्धमा सोही नाम उल्लेख गर्नुपर्छ। प्रचलित कानूनमा कुनै नामकरण नगरिएको अपराधको हकमा अभियुक्तले निजमाथि लगाइएको अभियोग स्पष्ट रूपमा बुझ्न सक्ने गरी अपराधको तत्वहरूसमेत विचार गरी नामकरण गर्नुपर्ने गरी सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐन, २०४९ को व्यवस्थालाई परिमार्जन र सुधारसहित निरन्तरता दिइएको छ।

अपराध संहिताले एक पटक कैद सजाय पाएको कसूरदारले पुनः कसूर गरेकोमा कसूरको गम्भीरता बढाउने अवस्था मानिने व्यवस्था गरेको तथा जघन्य र पटकै कसूरदारलाई थप सजाय हुने व्यवस्था गरेको र प्रस्तावित फौजदारी कसूर (सजाय निर्धारण तथा कार्यान्वयन) विधेयकले सजाय निर्धारणका क्रममा कुनै कसूरमा सजाय भोगिरहेको कसूरदारलाई अर्को कसूर बापत सजाय गर्दा समग्र सजाय उचित र समानुपातिक नहुने हिसाबले गर्नु हुँदैन भन्ने व्यवस्था रहेको हुँदा सजायको दावी लिँदा वा सजाय निर्धारण गर्दा पहिलेको कसूर र सजायको पनि भूमिका रहने हुन्छ। यसरी नै पटकै कसूरदारलाई पछिल्लो कसूर बापत हुने सजायको दोब्बर थप सजाय हुने जस्ता पहिलेको सजायसँग सम्बन्धित कुरा प्रासङ्गिक हुने भएकाले अभियोगपत्रमा यस्ता कुरा उल्लेख गर्नु आवश्यक हुन्छ। यिनै कारणहरूले गर्दा अभियुक्तले पहिले कुनै कसूरमा सजाय पाइसकेको जानकारी हुन आएमा वा निज उपर अन्य कुनै मुद्दा चलाइएको रहेछ भने र सो कारणले बढी सजाय हुनुपर्ने अवस्था रहेछ भने निजले पहिले सजाय पाएको मिति र सजाय गर्ने अदालतको नाम तथा मुद्दासमेत अभियोगपत्रमा वा पछि खुल्न आएमा खुल्न आएको बखत उल्लेख गर्नुपर्ने व्यवस्था पनि संहितामा गरिएको छ। सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐन, २०४९ को दफा १८ को उपदफा (३) मा पनि यस किसिमको व्यवस्था रहेकोले सो व्यवस्थाकै परिमार्जन सहितको निरन्तरताको रूपमा प्रस्तुत व्यवस्था संहिताले गरेको छ।

मुद्दा चलाउने वा नचलाउने निर्णय गर्ने अधिकार सामान्यतः अभियोजनकर्तामा र हास्रो सन्दर्भमा सरकारी वकिलमा रहने विश्वव्यापी प्रचलन रहेको छ। यस्तो निर्णय अदालतबाट हुने न्यायिक

जस्तो निर्णय नमानिने भएपनि प्रमाणको आधारमा निर्णय गरिने भएकाले न्यायिक प्रकृतिको निर्णय मानिन्छ। सरकारवादी मुद्दा चलाउने वा नचलाउने निर्णय कार्यकारिणीसँग सम्बन्धित कार्य भएपनि प्रशासनिक निर्णय होइन। मुद्दा चल्ने, नचल्ने निर्णयबाट अपराधीले सजाय पाउने, अभियोजनबाट छुटकारा पाउने भई व्यक्तिको जीवनमा प्रत्यक्ष असर पर्ने र यस्तो निर्णय गर्दा न्यायका मान्य सिद्धान्त, स्वच्छ सुनुवाईका मान्यता समेतलाई अपनाउनु पर्छ। यसैले यस्तो निर्णय कार्यकारिणीको अधिकारसँग सम्बन्धित न्यायिक निर्णय हो। यस्तो निर्णय गर्दा सरकारी वकिललाई मुद्दा नचलाउने पनि अधिकार हुने र सो निर्णयबाट असर पर्ने पीडितका लागि न्यायको मार्ग अवरुद्ध हुनुहुँदैन भन्ने मान्यता पनि संहिताले राखेको छ। फौजदारी कसूरमा मुद्दा चलाउने वा नचलाउने निर्णय गर्दा अभियोजनकर्ताले कसूरदारलाई न्यायको रोहमा ल्याई कानून र व्यवस्था कायम गर्ने राज्यको प्रारम्भिक अधिकार प्रयोग गर्दछ।

उल्लिखित मान्यताका आधारमा तत्काल सङ्कलित सबुद प्रमाण पर्याप्त नभई सरकारी वकिलले मुद्दा नचल्ने निर्णय गरेकोमा त्यस्तो कसूरमा कुनै व्यक्तिको निजी सम्पत्ति वा विगो हानिनोक्सानी सम्बन्धी देवानी दायित्वका विषयसमेत समावेश भएको रहेछ भने सरकारी वकिलले सोको सूचना जाहेरवाला वा त्यस्तो कसूरबाट पीडित व्यक्तिलाई सम्बन्धित अनुसन्धान अधिकारीमार्फत दिनुपर्ने व्यवस्था संहितामा प्रस्ताव गरिएको छ। प्रचलित कानूनी व्यवस्थामा यस किसिमको व्यवस्था नभएकाले सरकारी वकिलले मुद्दा नचलाउने निर्णय गरेको तर देवानी दायित्वको विषय वा निजी सम्पत्ति समावेश भएको अवस्थामा समस्या पर्ने गरेको र क्षतिपूर्तिको लागि दाबी लिन नसकिने समस्या सिर्जनाभएकाले प्रस्तुत व्यवस्थाले ती समस्याहरू समाधान गर्ने अपेक्षा गरिएको छ। तर हदम्यादका कारण सम्बन्धित व्यक्तिले मुद्दा चलाउन समस्या नपरोस् भन्ने मनसायले अनुसन्धान अधिकारीमार्फत सरकारी वकिलले मुद्दा नचलाउने सूचना दिएको ६० दिनभित्र मुद्दा दायर गर्न सकिने लचिलो व्यवस्था पनि संहिताले प्रस्ताव गरेको छ।

अनुसन्धान अधिकारीद्वारा प्रस्तुत अनुसन्धान प्रतिवेदन र मिसिल प्रमाणहरूको अध्ययन मूल्याङ्कन गरी सरकारी वकिलद्वारा मुद्दा चलाउने वा नचलाउने सम्बन्धी निर्णय गर्दा कतिपय अवस्थामा आंशिक रूपमा अभियोजन गर्ने गरी निर्णय गर्नुपर्ने अवस्था पर्नसक्छ। खासगरी एकभन्दा बढी व्यक्तिका हकमा अनुसन्धान गरिएकोमा सबै व्यक्तिका हकमा मुद्दा चलाउन प्रमाण नपुगी कुनै व्यक्तिलाई मुद्दा नचलाउने निर्णय पनि गर्नुपर्ने हुनसक्छ। यसरी नै नेपाल सरकार वादी मानी अनुसन्धान गरिएको विषय अनुसन्धान गर्दै जाँदा नेपाल सरकार वादी हुनसक्ने मुद्दा नदेखिन सक्छ र यस्तो मुद्दामा अन्य कानूनअनुसार मुद्दा चलाउनु पर्ने देखिन सक्छ। यस्तो अवस्था पर्न आई आंशिक रूपमा अनुसन्धान भएको कुनै व्यक्तिलाई मुद्दा चलाएको वा नेपाल सरकार वादी नहुने भनी सरकारी वकिलले निर्णय गरेकोमा पुनरावेदन सरकारी वकिल कार्यालय र महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयमा जानकारी पठाउनु पर्ने व्यवस्था गरिएको छ। त्यसरी जानकारी प्राप्त भएपछि पुनरावेदन सरकारी वकिल कार्यालयले मुद्दा चलाउन पर्ने वा नचलाउने निर्णय गर्नुपर्ने र मुद्दा चलाउनु पर्ने मनासिब कारण देखिएमा सो कारण उल्लेख गरी मुद्दा चलाउन सम्बन्धित सरकारी वकिललाई निर्देशन दिने र सम्बन्धित सरकारी वकिलले पुरक अभियोग पत्र पेस गर्नुपर्ने व्यवस्था गरिएको छ। पुनरावेदन सरकारी वकिल कार्यालयबाट पनि मुद्दा नचलाउने गरी सुरु निर्णय सदर गरेकोमा सोको जानकारी महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयमा पठाउनु पर्ने र महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयबाट पनि आवश्यक निर्देशन दिनसक्ने व्यवस्था प्रस्ताव गरिएको छ। आंशिक रूपमा मुद्दा चलाउने निर्णय विगतदेखि नै अभ्यास हुँदै आएको भएपनि त्यसलाई माथिल्लो सरकारी वकिल कार्यालयबाट बदर गर्न सक्ने व्यवस्था

थिएन । त्यसैले आंशिक मुद्दा चलाउने निर्णय विवादास्पद बन्ने गरेको र त्यसको व्यवस्थापन कठिन भएको थियो । आंशिक मुद्दा चलाउने कार्यको व्यवस्थापनका लागि महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयबाट थुप्रै परिपत्रहरू पनि जारी गरिएको थियो ।^{४०} संहिताले ती समस्याहरूलाई संवोधन गर्ने र आंशिक मुद्दा चलाउने अधिकारको दुरुपयोगलाई नियन्त्रण र व्यवस्थापन गर्ने अपेक्षा गरिएको छ । आंशिक मुद्दा चलाएको कुरा महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयसम्म पुगी त्यसको परीक्षण गरी मुद्दा चलाउनु पर्ने अवस्थामा नचलाएको भए सच्याउन सकिने भएकाले यो व्यवस्थाले विगतमा देखिएको आंशिक मुद्दा नचलाएकोमा गलत नै भएपनि पुनः अभियोग पत्र पुरक रूपमा दायर गरी गल्ती सच्याउन नसकिने अवस्थालाई अन्त गरेको छ ।

यसका साथै सम्बन्धित सरकारी वकिलले सरकारवादी मुद्दाको रूपमा मुद्दा नचली अन्य कानूनअनुसार मुद्दा चल्ने भनी भएको निर्णय पुनरावेदन सरकारी वकिल कार्यालय र महान्यायाधिवक्ता कार्यालयबाट पनि उपयुक्त ठहराएमा सो कुरा सम्बन्धित व्यक्तिलाई जानकारी दिने व्यवस्था पनि संहिताले किटान गरेको छ ।

३३. सजाय कम गर्ने माग दाबी लिई अभियोग पत्र दायर गर्न सकिने : (१) यस परिच्छेदमा अन्यत्र जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि कुनै कसूरको अभियुक्तले अनुसन्धान अधिकारीलाई त्यस्तो कसूरको अनुसन्धान गर्न सहयोग पुऱ्याएमा सो बापत त्यस्तो अभियुक्तलाई कानून बमोजिम हुने सजायमा छुट हुन त्यस्तो अधिकारीले सरकारी वकिलसमक्ष सिफारिश गर्न सक्दछ ।

(२) उपदफा (१) बमोजिम सिफारिश भई आएमा सरकारी वकिलले सो सिफारिशलाई समेत विचार गरी त्यस्तो अभियुक्तलाई हुने सजायमा छुट दिन प्रस्ताव गरी सर्तसहितको माग दाबी लिई अभियोग पत्र दायर गर्न सक्नेछ ।

(३) उपदफा (२) बमोजिम अभियोगपत्र दायर गर्दा सरकारी वकिलले देहाय बमोजिमको सजाय छुटको प्रस्ताव गरी अभियोगपत्र दायर गर्न सक्नेछ :-

(क) अभियुक्तले आफूले गरेको कसूर अनुसन्धान वा अभियोजन अधिकारीसमक्ष पूर्ण रूपमा स्वीकार गरी साबित भएमा निजलाई हुने सजायमा पच्चीस प्रतिशत सम्म छुट,

(ख) अभियुक्तले आफूसमेत संलग्न भएको कसूरमा साबित भई सो कसूरका बारेमा अन्य कसूरदार वा गिरोह वा कसूर गराउन निर्देशन दिने मुख्य व्यक्ति भए सो कसूरको बारेमा विस्तृत तथ्य बताउन वा निजलाई पक्राउ गर्न वा कुनै सङ्गठित वा समूहगत रूपमा भएको कसूर भए सो कसूरमा संलग्न अन्य व्यक्तिहरू वा त्यस्तो कसूरको आपराधिक षडयन्त्र हुने स्थान देखाउन, कसूर गर्न प्रयोग हुने सवारी साधन, यन्त्र, उपकरण वा अन्य वस्तु वा हातहतियार वरामद गर्न वा जफत गर्न सघाउ पुऱ्याएको भए निजलाई हुने सजायमा पचास प्रतिशतसम्म छुट ।

४० यस क्रिसमको परिपत्र मिति २०५० ।८ ।१०, मिति २०५२ ।१० ।२२, मिति २०५५ ।८ ।११, मिति २०५६ ।१ ।२, मिति २०५७ ।७ ।१७, मिति २०६० ।११ ।२०, मिति २०६१ ।७ ।३० मा महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयबाट अन्तर्गत कार्यालयमा जारी गरिएको थियो ।

(४) उपदफा (२) बमोजिम सजाय छुटको माग दाबी गर्नको लागि सम्बन्धित मुद्दाको मिसिल संलग्न कागजातबाट त्यस्तो अभियुक्तले त्यस्तो सहयोग गरेको कुरा स्पष्ट रूपमा देखिनु पर्नेछ ।

(५) यस दफामा अन्यत्र जुनसुकै कुरा लेखिएको भएता पनि देहायका कसूरका सम्बन्धमा वा अवस्थामा सजायमा छुट हुने माग दाबी गर्न सकिने छैन :-

(क) एकपटक यस दफा अन्तर्गतको सुविधा पाइसकेको,

(ख) कैद सजाय पाएकोमा त्यस्तो कैद भुक्तान गरेको अवधि तीन वर्ष पूरा नगरेको,

(ग) जुन कसूरमा अभियोग लगाइने हो सोही कसूरमा एक पटक सजाय पाइसकेको ।

(६) उपदफा (२) बमोजिम सजायमा छुट पाउने गरी अभियोग पत्र दायर भइसकेपछि त्यस्तो अभियुक्तले अदालतमा अनुसन्धान अधिकारी वा अभियोजन गर्ने अधिकारीसमक्ष दिएको भन्दा फरक बयान दिएमा वा प्रतिकूल प्रमाण दिएमा वा आफ्नो कसूर इन्कार गरेमा वा न्यायिक कारबाईमा सहयोग नपुऱ्याएमा निजले यस दफा बमोजिमको सुविधा पाउन सक्नेछैन ।

(७) उपदफा (६) बमोजिमको अवस्थामा सरकारी वकिलले उपदफा (९) वा (२) बमोजिम प्रस्ताव गरिएको छुट सजाय रद्द गरी थप सजायको माग गरी अदालतमा निवेदन दिनुपर्नेछ र त्यस्तो निवेदन सोही अभियोग पत्रको अभिन्न अङ्ग हुनेछ ।

टिप्पणी

फौजदारी न्यायप्रणालीको मुख्य उद्देश्य भनेको कसूरदारलाई निजले गरेको कसूरको सजाय दिलाई न्यायको अवस्था सिर्जना गर्नु हो । कसूरदारलाई सजाय दिने सम्बन्धमा विभिन्न सिद्धान्तहरू प्रचलनमा छन् । यस्ता सिद्धान्तहरूमा निरोधात्मक, प्रतिकारात्मक, निवारणात्मक र सुधारात्मक सिद्धान्त आदि रहेका छन् । उल्लिखित सिद्धान्तको सम्बन्धमा अपराध संहिताको परिच्छेद ५ अन्तर्गत टिप्पणी गर्दा उल्लेख गरिसकिएको हुँदा यस दफाका सन्दर्भमा विस्तृत रूपमा पुनरावृत्ति गरिएको छैन । कुनै व्यक्तिले कुनै अपराध गरेमा अपराधी घोषणा गरी निजलाई सबभन्दा ठूलो सजाय दिएमा अपराध नियन्त्रण गर्न सकिन्छ भन्ने निरोधात्मक दण्डको सिद्धान्तको मान्यता रहेको छ भने अपराध नियन्त्रण गर्न अपराधी मनोवृत्तिमा सुधार ल्याउने, अपराधको कारण पत्ता लगाई पश्चाताप गराउने प्रकृतिको सुधारात्मक न्यायको मान्यता हो । यसरी नै अपराध नै हुन नदिने वातावरण तयार गर्ने रोकथाममूलक उपायको रूपमा अर्को सिद्धान्तको जन्म भएको छ । त्यसलाई पश्चातापको सिद्धान्त अर्थात् सजाय कबुल गरी राज्यबाट कमभन्दा कम सजाय स्वीकार गर्ने न्याय पद्धति भनिन्छ । यस क्रममा २०औँ शताब्दीको मध्यदेखि जिकिरको अभियोजनको सौदाबाजी (Plea Bargaining) सिद्धान्तको विकास भएको छ । जिकिरको सौदाबाजी फौजदारी न्याय प्रशासनका क्षेत्रमा आधुनिक अवधारणाको रूपमा लिइन्छ । संयुक्त राज्य अमेरिकामा अघिल्लो शताब्दीदेखि विकास भएको यो मान्यता अन्तर्गत अभियोगको सौदाबाजी (Charge Bargaining), धरौटी सौदाबाजी (Bail Bargaining) र सजायको सौदाबाजी (Sentence Bargaining) गरी तीन प्रकारका सौदाबाजी प्रचलनमा रहेको पाइन्छ । अभियोजनको सौदाबाजी अभियुक्त र अभियोक्ता बीचमा हुने एक किसिमको सौदाबाजी हो । यसका मान्यता अनुसार कसूरदारले कसूर स्वीकार गरी अनुसन्धान तथा न्यायिक कारबाईमा सहयोग गरेमा निजलाई सजायमा रियायत (rebate) दिइन्छ । प्रस्तुत कार्यविधि संहितामा पनि जिकिरको सौदाबाजी सिद्धान्तलाई आत्मसात गरी तदनु रूपका व्यवस्था गरिएको छ ।

मौजुदा फौजदारी न्याय प्रणाली अनुसार अदालतमा उपस्थित भई कसूर गरेको कुरामा स्वेच्छाले साबित हुने वा अनुसन्धान अधिकारी वा अभियोजनकर्ता समक्ष समर्पण गर्ने व्यक्तिले कानून बमोजिम कुनै छुट वा रियायत पाउन सक्तैन बरु निजले गरेको कसूर ठहर हुने प्रायः निश्चित छ । तर आफूले गरेको कसूरमा अदालतमा इन्कार गर्ने व्यक्तिले अन्य सबुदबाट कसूर गरेको प्रमाणित नभएमा सफाइ पाउन सक्ने सम्भावना रहन्छ । यस्तो अस्वभाविक अवस्थामा सुधार नगर्ने हो भने अदालतमा उपस्थित भई सत्य कुरा व्यक्त गर्ने वा अनुसन्धानमा सहयोग गर्ने व्यक्ति पाउन गान्छो हुनेहुन्छ । फौजदारी न्याय प्रशासन पुरातन (कार्मकाण्डीय) हुन पुग्दछ । यस्तो फौजदारी न्याय प्रशासनबाट कानूनको अभिष्ट पूरा त होला, तर व्यक्तिलाई न्याय गर्न नसक्ने हुन्छ । यस स्थितिलाई दृष्टिगत गरी संयुक्त राज्य अमेरिकाका केही राज्यहरूमा अवलम्बन गरिएको “अभियोजनको सौदाबाजी” (Plea bargaining) का केही मान्यताहरू संहितामा प्रवेश गराइएको छ ।

अभियुक्तले अभियोगको बारेमा अभियोजन पक्ष समक्ष गरेको आत्मसमर्पण वा आत्मसमर्पणयुक्त सहयोगका आधारमा अभियोजनकर्ताले सजायमा छुट दिन गरिएको प्रस्तावयुक्त कानूनी प्रक्रियालाई अभियोजनको सौदाबाजीको एक तत्व मानिन्छ । यस अवधारणाको सुरुआत बीसौं शताब्दीको मध्यतिर ऋयलअभउत या नगर्पतथ उभिब को माध्यमबाट संयुक्त राज्य अमेरिकाका विभिन्न राज्यहरूबाट सुरु भई विश्वव्यापी भइसकेको छ । यस्तो सौदाबाजीको प्रक्रिया अदालतमा मुद्दा दायर गर्नुअघि गरिन्छ । यो सिद्धान्त कसूरदारले कसूर स्वीकार गरेर अनुसन्धानमा पुऱ्याएको सहयोगका आधारमा निजलाई पनि सुविधा दिइनुपर्छ भन्ने अवधारणामा आधारित छ । भुट्टा कुरा गरेर न्यायिक प्रक्रियालाई अलमलमा पार्ने वा “भुट्टा अभिव्यक्ति” (Perjury) लाई दुरुत्साहन दिन सरकार र अदालतको समय, श्रम र स्रोत नष्ट हुन नदिन, फौजदारी न्याय प्रणालीलाई अपराधी चोख्याउने थलोको रूपमा परिणत हुन नदिन, समाजमा सत्य कुरा गरेरै फाइदा पाउन सकिन्छ भन्ने अवधारणालाई स्थापित गर्नका लागि यो सिद्धान्तको विकास भएको पाइन्छ । यसले अदालतमा पर्ने मुद्दाको चाप, समय, लागतलाई घटाउन सहयोग गर्छ । यसलाई अभियुक्त र अभियोजन पक्षले केही गुमाउने र केही पाउने प्रक्रियाबाट दुवै पक्षको जित (win win situation) को रूपमा पनि लिइन्छ ।

अन्य मुलुकहरूमा अभियोजनको सौदाबाजीको क्रममा लामो समयदेखि विकास हुँदै सिद्धान्तहरू प्रतिपादन हुँदै आएको भए पनि नेपाल कानूनमा यसको अवधारणा भने पछिल्लो समयमा मात्र प्रारम्भ भएको पाइन्छ । नेपालको फौजदारी न्याय प्रणालीमा अभियोजनको सौदाबाजीको विजारोपण भ्रष्टाचार निवारण ऐन, २०५९ को दफा ५५ मा यस सिद्धान्तलाई प्रवेश गराए पछि मात्र भएको पाइन्छ । पछिल्ला समयमा यस किसिमको व्यवस्था अन्य कानूनहरूमा पनि भएको पाइन्छ । सम्पति शुद्धीकरण (मनी लाउन्डरिङ) निवारण ऐन, २०६४ को दफा ४४, वैङ्किङ कसूर तथा सजाय ऐन, २०६४ को दफा २६ तथा मानव बेचबिखन तथा ओसारपसार (नियन्त्रण) ऐन, २०६४ को दफा २९ मा अभियोजनको सौदाबाजीको प्रावधानको व्यवस्था गरिएको छ । प्रस्तुत संहितामा पनि अभियुक्तले अनुसन्धान अधिकारीलाई कसूरको अनुसन्धान गर्न सहयोग पुऱ्याएमा सो बापत त्यस्तो अभियुक्तलाई कानून बमोजिम हुने सजायमा छुट हुन अनुसन्धान अधिकारीले सरकारी वकिलसमक्ष सिफारिश गर्न सक्ने र त्यसरी सिफारिश प्राप्त भएमा सरकारी वकिलले सो सिफारिशलाई समेत विचार गरी त्यस्तो अभियुक्तलाई हुने सजायमा छुट दिन प्रस्ताव गरी सर्तसहितको माग दाबी लिई अभियोगपत्र दायर गर्न सक्नेछ । यस्तो सर्तमा निजले अदालती वा न्यायिक कारबाईमा सहयोग नगरेमा वा जुन आधारमा सजायमा छुट दिन प्रस्ताव गरिएको हो सो प्रतिकूल गरेमा सो सुविधा नपाउने कुरा पर्छ ।

प्रस्तुत संहितामा अभियुक्तले के कति सजायमा छुट पाउने भन्ने पनि स्पष्ट रूपमा उल्लेख गरिएको छ । यस किसिमको सजाय छुटको आधारमा कसूरदारले पुऱ्याएको सहयोगलाई आधार बनाइएको छ । जसअनुसार अभियुक्तले आफूले गरेको कसूर अनुसन्धान वा अभियोजन अधिकारी समक्ष पूर्ण रूपमा स्वीकार गरी साबिति भएमा निजलाई हुने सजायमा पच्चीस प्रतिशतसम्म छुट र अभियुक्तले आफू समेत संलग्न भएको कसूरमा साबित भई सो कसूरका बारेमा अन्य कसूरदार वा गिरोह वा कसूर गराउन निर्देशन दिने मुख्य व्यक्ति भए सो कसूरको बारेमा विस्तृत तथ्य बताउन वा निजलाई पक्राउ गर्न वा कुनै सडुगठित वा समूहगत रूपमा भएको कसूर भए सो कसूरमा संलग्न अन्य व्यक्तिहरू वा त्यस्तो कसूरको अपराधिक षडयन्त्र हुने स्थान देखाउन, कसूर गर्न प्रयोग हुने सवारी साधन, यन्त्र, उपकरण वा अन्य वस्तु वा हातहतियार बरामद गर्न वा जफत गर्न सघाउ पुऱ्याएको भए निजलाई हुने सजायमा पचास प्रतिशतसम्म छुट दिने गरी सरकारी वकिलले अभियोगपत्र दायर गर्न सक्ने व्यवस्था गरिएको छ । कसूर स्वीकार गरेमा सजायमा छुट हुने गरी अभियोगपत्र पेस गर्ने व्यवस्था “जसले स्वच्छले कसूर स्वीकार गर्दछ त्यसप्रति नरम व्यवहार गर्नुपर्छ *Cum confitente sponte mitius est agendum*”) भन्ने कानूनी सुक्तिमा आधारित छ । सामान्य रूपमा भएको कसूरमा सहयोग गरेमा कम र सडुगठित रूपमा भएको कसूरको पहिचान र अनुसन्धान जटिल हुने भएकाले त्यस्ता कसूरमा सहयोग गर्दा बढी सजाय छुट पाउन सक्ने गरी संहितामा व्यवस्था गरिएको छ । अभियोजनको सौदावाजीका सम्बन्धमा अपराध संहिताको परिच्छेद ५ अन्तर्गत दफा ४७ को टिप्पणीमा समेत उल्लेख गरिएकोले यस दफामा सो कुरा पुनरावृत्ति गरिएको छैन ।

कसूरदारलाई सजायमा छुट दिने उल्लिखित व्यवस्थाले कसूर स्वीकार गरेकै अवस्थामा पनि अनावश्यक रूपमा प्रमाण सडुकलन वा अनुसन्धानमा लाग्नुपर्ने अवस्थालाई निरुत्साहन गरी शीघ्र सुनुवाईको मर्मलाई व्यवहारमा रुपान्तरण गर्न मद्दत गर्ने, अपराध अनुसन्धान प्रक्रियामा सहयोग पुगी अपराधीलाई सजाय, पीडितलाई न्याय दिन सजिलो हुने, अनुसन्धानका जटिलता प्रमाण बुझ्ने, यकिन गर्ने भन्कट कम हुन गई समय र श्रमको बचत हुने, अदालतको कार्यबोझ कम हुने, अनुसन्धान छिटोछरितो भई समय, लागत र परिश्रम बचत हुने, कसूर गर्नेले कसूर स्वीकार गर्ने हुँदा समाजमा गलत कार्य गरे उपर पश्चाताप गर्ने अभ्यास भई आपसी समझदारी बढ्ने तथा अभियुक्तमा आफूले गरेको कसूरलाई स्वीकार गरेमा सजाय कम हुन्छ भन्ने भावना विकास भई अनुसन्धान प्रक्रियामा निजको सहयोग सुनिश्चित हुने समेत भएकाले सजायमा छुट दिने व्यवस्था अति आवश्यक छ । संहिताको यो व्यवस्थाले अनुसन्धान तथा अभियोजन अधिकारी र अदालतलाई मद्दत गर्ने अभियुक्तलाई सजायमा छुट दिने भएकाले भुट्टा कुरा व्यक्त नगरी न्याय सम्पादनमा सहयोग नगर्ने व्यक्तिले बढी सजाय भोग्नुपर्ने व्यवस्थाबाट वास्तवमा अनुसन्धान, अभियोजन र न्यायिक कारबाईमा मद्दत पुग्न गई न्याय सम्पादन प्रक्रियालाई सहज बनाउने र वास्तविक न्यायको वातावरण सिर्जना हुने पनि अपेक्षा गरिएको छ । अनुसन्धान र अदालतमा सहयोग पुऱ्याउने कसूरदारलाई कम सजाय हुनुपर्ने गरी सर्वोच्च अदालतबाट विभिन्न मुद्दामा सिद्धान्त कायमसमेत भएको छ ।^{४१} संहिताको यस व्यवस्थाबाट सर्वोच्च अदालतबाट प्रतिपादित सिद्धान्तलाई पनि आत्मसात गरेको छ ।

४१ यस्ता सिद्धान्तहरू यस प्रकार छन्

- ◆ नेपाल सरकार विरुद्ध पितरदिन खटिन, नेकाप. २०६७ अंक १, नि.नं.८२९७ पृ ८९, कसूर गरे तापनि अनुसन्धान र अदालतमा समेत कसूरमा साबित भई अदालती प्रक्रियालाई सहयोग पुऱ्याउने इमान्दार अपराधी र अपराध गरेर पनि अन्तिम समयसम्म आफ्नो अपराध लुकाई सजायबाट उम्कनबाहने अपराधीलाई एउटै तराजुमा राखी समान सजाय तोकनु न्याय र कानूनको दृष्टिकोणबाट उपयुक्त नहुने ।
- ◆ पृथ्वीबहादुर खड्का विरुद्ध नेपाल सरकार, नेकाप. २०६७ अंक ८ नि.नं ८४३३, पृष्ठ १३२९, अदालतमा आई गरेकै अपराधलाई पनि इन्कार गरेमा लाभान्वित हुने र भन्नु सत्य कुरा स्वीकार गरेमा प्रताडित हुने हाथो न्यायिक मान्यता तथा मानसिकतामा परिवर्तनको खाँचो छ । विकसित न्याय प्रणालीले स्वीकारी सकेको अपराध कबुल गरी अनुसन्धानमा सहयोग पुऱ्याई पश्चाताप गर्नेलाई सहूलियत दिनुपर्ने ।

जुनसुकै कसूरदारलाई सजायमा छुट दिन उपयुक्त नहुने हुँदा खास किसिमका कसूरदारलाई सजायमा छुट माग गर्न नसकिने किटान पनि संहितामा प्रस्ताव गरिएको छ । पटक पटक कसूर गर्ने कसूरदारलाई सजायमा छुट दिनुको औचित्य नहुने र त्यस्ता कसूरदार समाजका लागि खतरनाक पनि हुने भएकाले एकपटक यस दफा अन्तर्गतको सुविधा पाइसकेको, कैद सजाय पाएकोमा त्यस्तो कैद भुक्तान गरेको अवधि तीन वर्ष पूरा नगरेको र जुन कसूरमा अभियोग लगाइने हो सोही कसूरमा एक पटक सजाय पाइसकेको कसूरदारलाई यस किसिमको सजायको छुटको मागदावी लिन नसकिने व्यवस्था संहितामा प्रस्ताव गरिएको छ ।

सजाय कम गर्ने दाबी लिई सरकारी वकिलले अभियोगपत्र दायर गरेकोमा जुन तथ्य, कारण र औचित्यमा आधारित भई दाबी लिइएको हो ती अवस्थाहरु यथावत रहेको अवस्थासम्म सजाय निर्धारण गर्दा अभियुक्तले छुट पाउनु पर्ने हुन्छ । तर, त्यसैको प्रतिकूल कार्य वा अभिव्यक्ति दिएमा त्यस्तो छुट कायम रहन नसक्ने भएकाले निम्न अवस्थामा सजाय छुटको सुविधा नपाउने पनि व्यवस्था गरिएको छ ।

- (१) छुट पाउने गरी अभियोगपत्र दायर भएकोमा पहिले अनुसन्धान वा अभियोजन अधिकारीसमक्ष दिएको विपरीत वा फरक बयान दिएमा, वा
- (२) पहिले दिएको भनाइ वा प्रमाणलाई प्रतिकूल हुने गरी प्रमाण दिएमा, वा
- (३) कसूर इन्कार गरेमा, वा
- (४) न्यायिक कारबाईमा सहयोग नपुऱ्याएमा ।

सजायमा छुटको दाबी पछि अदालतमा गएर असहयोग नगरून् र यो व्यवस्थाको दुरुपयोग नहोस् तथा यस व्यवस्थाको मर्म र भावना पूरा होस् भनी असहयोग गर्नेलाई सुविधा नदिने व्यवस्था गरिएको छ । यो अभियोजन अधिकारीको लागि एक पुरक अभियोग पेस गर्ने र आरोपित व्यक्ति वा अभियुक्तको विश्वासनीयता परीक्षण गर्ने माध्यम पनि हो । कसूरमा साबित भएमा त्यसको गम्भीरता घट्ने हुँदा साबित नहुँदा सजायमा घटी नहुने उपाय पनि हो । यो जोखिम अभियुक्तले सामना गर्नुपर्ने हुन्छ । अभियोग पेस भएपछि पनि निवेदन पेस गरी असहयोग गर्नेलाई छुट सजाय रद्द गरी थप सजाय माग गर्ने समेतको व्यवस्था गरिएको हो ।

३४. खास किसिमका सानातिना कसूरमा मुद्दा दायर गर्न आवश्यक नहुने : (१) कुनै खास किसिमको सानातिना कसूरमा मुद्दा दायर गर्नु व्यावहारिक नभएको वा सार्वजनिक हितलाई खास असर नपर्ने देखिएको अभियोजनकर्तालाई लागेमा अभियोजनकर्ताले महान्यायाधिवक्ताको स्वीकृति लिई त्यस्तो व्यक्ति विरुद्ध मुद्दा दायर नगर्ने निर्णय गर्न सक्नेछ ।

(२) उपदफा (१) बमोजिम निर्णय गर्नु अघि अभियोजनकर्ताले त्यस्तो अभियुक्तलाई भविष्यमा त्यस्तो कसूर नगर्ने कबुलियत गराउनु पर्नेछ ।

(३) यस दफाको प्रयोजनको लागि “खास किसिमका सानातिना कसूर” भन्नाले देहायका कसूर सम्भन्नु पर्छ :-

- (क) एक हजार रुपैयाँसम्मको बिगो भएको वा पहिलो पटक गरेको बगलीमारा सम्बन्धी कसूर
- (ख) भिक्षा माग्ने कसूर,

(ग) तीन हजार रुपैयाँसम्म जरिवाना वा एक महिनासम्म कैद वा दुवै सजाय हुने पहिलो पटक गरेको अन्य कुनै कसूर ।

(४) यस दफा बमोजिम मुद्दा नचलाउने निर्णय गर्नुअघि अभियोजनकर्ताले कसूरको बिगो जफत गर्नुपर्नेछ ।

(५) उपदफा (१) बमोजिम जफत गरिएको बिगो कसूरबाट पीडित भएको व्यक्ति रहेछ भने निजलाई र नभएमा कानून बमोजिम स्थापित पीडित राहत कोषमा दाखिला गर्नुपर्नेछ ।

(६) उपदफा (१) बमोजिम मुद्दा दायर नगरिएकोमा त्यस्तो व्यक्तिले सो मितिबाट तीन वर्षभित्र यस संहिता अन्तर्गतको कुनै कसूर गरेमा निजलाई पहिले गरेको कसूरको सजाय समेत थप हुनेछ ।

(७) यस दफामा अन्यत्र जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि अभियोजन गर्ने अधिकारीले मुद्दा नचलाउने निर्णय गरेकोमा त्यस्तो निर्णय उपर चित्त नबुझे पीडित पक्षले आफ्नो तर्फबाट मुद्दा दायर गर्न सक्नेछ ।

(८) उपदफा (७) को प्रयोजनको लागि त्यस्तो निर्णय भएको मितिले कानून बमोजिमको हदम्याद प्रारम्भ भएको मानिनेछ ।

(९) उपदफा (७) बमोजिम मुद्दा दायर गर्ने व्यक्तिलाई सम्बन्धित सरकारी वकिलले यस परिच्छेद बमोजिम भएको अनुसन्धानको कागजातका प्रतिलिपि उपलब्ध गराउनु पर्नेछ ।

टिप्पणी

प्रचलित कानूनले कसूर मानेको भएपनि कतिपय कसूरहरूमा मुद्दा चलाउनु व्यावहारिक र उपयुक्त हुँदैन । खासगरी स-साना प्रकृतिका कसूरमा मुद्दा चलाउनु समय, श्रम र अन्य कारणले उपयुक्त नहुन सक्छ । यस अवस्थामा अभियोजनकर्ताले मुद्दा नचलाउने निर्णय गर्ने अधिकार पाएमा अदालतमा अनावश्यक मुद्दाहरू नपर्ने तथा अदालतको कार्यबोझ पनि घट्ने हुन्छ । स-साना प्रकृतिका कसूरमा मुद्दा नचलाउने अधिकार अभियोजनकर्तालाई हुनुपर्ने नेपालको न्याय प्रणालीमा बारम्बार आवाजहरू पनि उठ्दै आएको थियो । यिनै पृष्ठभूमिमा सानातिना कसूरमा मुद्दा दायर गर्नु व्यावहारिक नभएको वा त्यस्तो सानातिना कसूरले सार्वजनिक हितलाई खास असर पर्ने नदेखिएमा अभियोजनकर्ताले महान्यायाधिवक्ताको स्वीकृति लिई मुद्दा दायर नगर्ने निर्णय गर्न सक्ने गरी संहितामा व्यवस्था प्रस्ताव गरिएको छ । प्रस्तुत व्यवस्था नेपाल कानूनमा नौलो भएपनि कसूरको गम्भीरता, अभियुक्तको चरित्र, उमेर र अपराधको परिस्थिति आदि आधारमा अभियोजन गर्न आवश्यक नभएमा अभियोजन नगरिने व्यवस्था जापानको फौजदारी कार्यविधि संहिताको दफा २४८ मा रहेको छ । अभियोजनकर्तालाई अभियोजनको विकल्प पनि हुनुपर्ने अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्ड पनि विकास भएको छ ।^{४२} यो व्यवस्थाबाट सरकारी वकिललाई थप न्यायिक अधिकारको व्यवस्था भई बढी जिम्मेवार बनाइएको छ ।

कसूरको घोषणा, सजायको व्यवस्था, सजाय निर्धारण र पीडितलाई न्याय तथा क्षतिपूर्ति दिलाई समाजमा सुव्यवस्था कायम गर्नु नै फौजदारी न्याय प्रणालीको मुख्य लक्ष्य हो । व्यक्तिगत रूपमा अनुसन्धान र अभियोजन गर्न गम्भीर किसिमका कसूरमा सम्भव नहुने र कतिपय अपराधबाट

४२ अभियोजनकर्ताको भूमिका सम्बन्धी मार्गदर्शन, १९९०, बमोजिम राष्ट्रिय कानूनबमोजिम अभियोजनकर्ताले शक्ति तथा पीडितका अधिकारहरूको पूरापूर सम्मानसाथ अभियोजनमा छुट दिने, सर्त वा निसर्त कारबाई रोक्ने वा विच्छेद गर्ने वा मुद्दालाई औपचारिक न्यायप्रणालीबाटै पथान्तर (दिशान्तर) गर्ने कुरामा उचित विचार पुऱ्याउनेछन् । यस प्रयोजनका लागि, राज्यहरूले अदालतको अत्यधिक कार्यबोझको निवारणका निमित्त मात्र होइन पूर्णपूर्वको थुना, अभियोग र दोषनिरूपणका कलङ्क साथसाथै कारावासको सम्भावित प्रतिकूल असरलाई छल्लसमेतका लागि पथान्तरण (दिशान्तरण) पद्धतिको बन्दोबस्त लागु गर्ने सम्भाव्यताको पूरापूर खोजविन गर्नुपर्ने व्यवस्था रहेको छ ।

व्यक्तिमात्र प्रभावित नभई समाज र राज्य नै प्रभावित हुने भएकाले कतिपय यस्ता कसूरमा सरकारवादी भई मुद्दा चलाइन्छ। तर सबै प्रकारका कसूरमा मुद्दा चलाउने र सजाय गराएर मात्र फौजदारी न्यायको अभिष्ट हासिल हुन सक्दैन। दण्डको भय देखाएर मात्र अपराध नियन्त्रण हुनसक्दैन र अपराध नै नहुने वातावरण सिर्जना गर्नुपर्छ भन्ने अहिले समकालीन विश्वको मान्यता पनि रहेको छ। यस किसिमको वातावरण सिर्जना गरी निरोधात्मक र सुधारात्मक उपायको अवलम्बनमा स-साना प्रकृतिका कसूरमा सर्तमूलक रूपमा मुद्दा नचलाई छाड्दा उनीहरूमा सुधारको बानी बस्ने तथा राज्यको स्रोतसाधन र समयको वचत हुने समेत कारणले नेपालमा संहिताले गरेको यो व्यवस्था औचित्यपूर्ण रहेको छ।

सानातिना कसूर के हुन् भनी कार्यान्वयनको क्रममा व्याख्याको समस्या नपरोस् र सानातिना कसूरमा अभियोजन नगरे पनि हुने व्यवस्थाको दुरुपयोग नहोस् भनी एकातर्फ खास किसिमका सानातिना कसूरको परिभाषा पनि गरिएको छ भने अर्कोतर्फ महान्यायाधिवक्ताको स्वीकृति लिएर मात्र अभियोजन कर्ताले मुद्दा दायर नगर्ने निर्णय गर्ने व्यवस्था प्रस्ताव गरिएको छ। दण्ड सजायको अभिप्राय वा मुद्दा दायर गर्नुको उद्देश्यमा कसूरदारलाई सुधार गर्नुपर्ने भएकाले स-साना मुद्दामा मुद्दा दायर गर्नुभन्दा मुद्दा दायर नगर्नु श्रेयस्कर हुने भएकाले यस्तो व्यवस्था प्रस्ताव गरिएको र यस व्यवस्थाको प्रयोग गर्ने व्यक्तिलाई सो कुराको महसुस गराउनका लागि मुद्दा दायर नगर्ने निर्णय गर्दा अभियुक्तलाई भविष्यमा त्यस्तो कसूर नगर्ने कबुलियत गराउने र तीन वर्षभित्र कुनै कसूर गरेमा पहिलेको सजायसमेत थप हुने व्यवस्था प्रस्ताव गरिएको छ। मुद्दा नचलाउने निर्णय गरिएको अवस्थामा पनि कसूरसँग सम्बन्धित बिगो भने जफत गरिने र सो बिगो कसूरबाट पीडित भएको व्यक्तिलाई भराइदिने र पीडित नभएको अवस्थामा सो बिगो पीडित राहत कोषमा जम्मा गर्नुपर्ने पनि संहितामा व्यवस्था गरिएको छ। अभियुक्तलाई मुद्दा नचलाइएको अवस्था भएपनि पीडितले पाउनु पर्ने क्षतिपूर्तिमा असर नपरोस् र निजलाई पनि न्यायको अनुभूति होस् भन्ने अभिप्रायले यो व्यवस्था गरिएको हो। यस व्यवस्थाबाट पीडितले तत्काल राहत पाउन सक्ने अवस्थासमेत सिर्जना हुन्छ। नेपाल सरकार वादी हुने फौजदारी मुद्दामा पीडितको तर्फबाट राज्यले चलाउने मुद्दा हुन् र अभियोजन गर्ने पीडितको अधिकार हो भन्ने सन्दर्भलाई सर्वोच्च अदालतबाट पनि स्वीकार गरिएको छ।^{४३} यसैले पीडित नै यस सन्दर्भमा मुद्दा नचलाउने अधिकारवाला हुन् भन्ने मान्यता र पीडितले न्यायको अनुभूति गर्नुपर्छ भन्ने मान्यताका आधारमा अभियोजन अधिकारीले मुद्दा नचलाउने निर्णय गरेकोमा त्यस्तो निर्णयमा चित्त नबुझे पक्षले मुद्दा दायर गर्न सक्ने व्यवस्था पनि गरिएको छ। यो व्यवस्थाले राज्यले मुद्दा नचलाएको अवस्थामा पीडितले मुद्दा चलाउन सक्ने मार्ग प्रशस्त गरेको छ। यसका साथै हदम्याद व्यतित भएपछि वा हदम्याद व्यतित हुने बेलामा अभियोजनकर्ताले मुद्दा नचलाउने निर्णय गरेको कारणले पीडितले मुद्दा चलाउनलाई हदम्यादको कारणले अवरोध नहोस् भन्ने मनसायका साथ मुद्दा नचलाउने निर्णय भएका मितिले मात्र पीडितले मुद्दा चलाउने हदम्याद प्रारम्भ हुने खुकुलो व्यवस्था गरिएको छ। पीडितले मुद्दा चलाउनु पर्ने अवस्थामा अनुसन्धानबाट सङ्कलित कागजातहरू

४३ सुन्ती धामी (शाह) विरुद्ध प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषदको कार्यालय समेत, नेकाप. २०६८ अंक १ नि.नं.८४१ पृष्ठ ११२, पीडितको स्थिति बारेको युरोपेली परिषदका सिफारिशहरू अनुसार अभियोजन पक्षको भूमिकाहरूमा पीडकलाई अभियोग लगाउने वा नलगाउने स्वविवेकीय अधिकारको प्रयोग गर्दा पीडकबाट पीडितलाई क्षतिपूर्ति दिलाउने लगायतका क्षतिपूर्ति सम्बन्धी प्रश्नहरूमा गम्भीरतापूर्वक विचार गर्नुपर्दछ, पीडितले नचाहेको अवस्थामा बाहेक अभियोजन सम्बन्धी अन्तिम निर्णयको जानकारी अभियोजन पक्षले पीडितलाई उपलब्ध गराउनु पर्छ, पीडकलाई अभियोजन नगर्ने गरी अभियोजनकर्ताले निर्णय गरेमा त्यस्तो निर्णयउपर सक्षम निकायबाट जाँच गराउन पाउने अधिकार पीडितलाई हुनुपर्छ अथवा निजी रूपमा आफैँ मुद्दा चलाउन पाउने Private Prosecution को अधिकार हुनुपर्दछ भनिएको पाइन्छ। हरेक देशको फौजदारी न्यायप्रणाली फरक फरक भए जस्तै पीडितले न्यायिक प्रक्रियामा खेल्ने भूमिका पनि फरक फरक रहेको पाइन्छ। केही देशहरूमा पीडितको भूमिका केवल वादी पक्षको साक्षीको रूपमा हुन्छ भने केही देशहरूमा पीडितले आफैँ मुद्दा चलाउन पाउने एचएचबतम एचयकभअगतप्यल को अधिकार रहेको पाइन्छ।

सहज रूपमा प्राप्त हुन् भन्नका लागि त्यस्ता कागजका प्रतिलिपि सरकारी वकिलले पीडितलाई उपलब्ध गराउनु पर्ने बाध्यात्मक व्यवस्था पनि गरिएको छ ।

३५. थप दाबी लिन सकिने : कुनै मुद्दा अदालतमा दायर भइसकेपछि सो मुद्दामा अन्य सम्बद्ध थप प्रमाणहरूबाट मुद्दा दायर भइसकेका अभियुक्तवाहेक अन्य अभियुक्तहरू उपरसमेत दाबी लिनपर्ने भएमा वा मुद्दा दायर भई अभियुक्त कायम भई सकेका व्यक्ति उपर थप अभियोग लगाउनु पर्ने देखिएमा सोको कारण खुलाई साबिकमा भएको अनुसन्धानलाई कायमै राखी थप अनुसन्धान गर्न लगाई अन्य थप अभियुक्तको हकमा समेत थप दाबी लिई सरकारी वकिलले मुद्दा दायर गर्न सक्नेछ ।

टिप्पणी

नेपाल सरकार वादी हुने फौजदारी कसूरमा धेरै कसूरदारहरू रहेकोमा कुनै कसूरदार खुलेको र कतिपय कसूरदार नखुलेको अवस्थामा कुनै अभियुक्त उपर मुद्दा चलाइएको भएपनि कतिपय अभियुक्त उपर मुद्दा नचलेको अवस्था हुनसक्छ । कतिपय फौजदारी मुद्दाका अभियुक्तहरू तत्काल फरार रहेको कारण यकिन रूपमा अभियुक्तहरू पहिचान हुन नसकी निजहरू उपर अभियोजन गर्न नसकिने अवस्था पर्नसक्छ भने केही अभियुक्तहरू पक्राउ परेको कारण पक्राउ परेकाको हकमा समेत म्यादभित्रै मुद्दा दायर गरिसक्नुपर्ने पहिचान नभएका अभियुक्तलाई कुरेर बस्नु सम्भव हुँदैन । यसैगरी तत्काल अनुसन्धानबाट कुनै कसूरदार खुल्न नआई पछि खुल्न आउने सम्भावना पनि हुन्छ । यस अवस्थामा एकपटक अभियोजन भएकोमा थप अभियोजन गर्नसक्ने कानूनी व्यवस्था वाञ्छनीय हुन्छ । यसै आवश्यकतालाई दृष्टिगत गरी संहितामा कुनै मुद्दा अदालतमा दायर भइसकेपछि सो मुद्दामा अन्य सम्बद्ध थप प्रमाणहरूबाट मुद्दा दायर भइसकेका अभियुक्त वाहेक अन्य अभियुक्तहरू उपरसमेत दाबी लिनपर्ने भएमा वा मुद्दा दायर भई अभियुक्त कायम भइसकेका व्यक्ति उपर थप अभियोग लगाउनु पर्ने देखिएमा सोको कारण खुलाई साबिकमा भएको अनुसन्धानलाई कायमै राखी थप अनुसन्धान गर्न लगाई अन्य थप अभियुक्तको हकमा समेत थप दाबी लिई सरकारी वकिलले मुद्दा दायर गर्नसक्ने व्यवस्था गरिएको छ । यसरी एकपटक अभियोगपत्र दायर भएकोमा पछि भेटिएको सबुद प्रमाणबाट अन्य मानिसहरू पनि सो अपराधमा संलग्न रहेको पाइएमा निजहरू उपर मुद्दा चलाउन वा पहिले अभियोगपत्र पेस भएका अभियुक्तको हकमा थप कसूरमा मुद्दा चलाउन सरकारी वकिलले पूरक अभियोगको रूपमा पुनः पेस गर्न सक्ने स्पष्ट कानूनी व्यवस्था संहिताले प्रस्ताव गरेको छ । यसबाट बिगतमा यस सन्दर्भमा देखिएका द्विविधाहरू निरुपण गर्न मद्दत पुग्ने अपेक्षा गरिएको छ । अदालतमा एकपटक अभियोग पत्र पेस भइसकेपछि तत्काल प्रमाणबाट नखुलेका तर पछि प्रमाणबाट कसूरदार खुल्न आएकोमा मुलुकी ऐन, अदालती बन्दोबस्तको ८८ नं बमोजिम पूरक अभियोगपत्र लान सकिने व्यवस्था रहेको भएपनि यो व्यवस्था आफैमा प्रष्ट नभएको र सर्वोच्च अदालतबाट पनि थप प्रतिवादी उपर पूरक अभियोगपत्र लान सकिने व्याख्या भएको^{४४} र अनुसन्धान तथा अभियोजन त्रुटिपूर्ण देखिएको अवस्थामा सरकारवादी फौजदारी मुद्दाहरूमा पुनः अनुसन्धान एवम् अभियोजन वा

४४ निमराज विरुद्ध नेपाल सरकार, नेकाप., २०४३, नि.नं. २६४९, पृ. २०९, एकपटक अभियोगपत्र दायर भइसकेपछि पुनः सोही विषयमा उही प्रतिवादीहरू उपर त्यसै कसूरमा अर्को अभियोग लगाई अभियोगपत्र दायर गर्न पाउने कानूनी व्यवस्था छैन । तर एकपटक अभियोगपत्र दायर भइसकेपछि सङ्कलित थप सबुद प्रमाणहरूबाट अरु पनि अभियुक्त देखिन आएमा त्यस अभियुक्त उपर सजायको माग गरी पुनः अर्को अभियोगपत्र अ.बं. ८८ नं. बमोजिम दायर गर्न सकिन्छ ।

पूरक अभियोजनको व्यवस्था प्रभावकारी रूपमा लागु गर्नुपर्ने भनी विकृतिविहीन न्यायपालिकाको प्रतिवेदनले^{४५} औल्याएको देखिन्छ। अदालतमा मुद्दा दायर भएपछि पनि अभियुक्तको बयानबाट वा अन्य कुनै स्रोतबाट थप जानकारीहरू प्राप्त हुन आएको आधारमा थप तहकिकात र पूरक अभियोगपत्र पेस गर्न सकिने कानूनी व्यवस्था हुनुपर्ने भनी महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयबाट माग गरी वार्षिक प्रतिवेदन पेस भएको^{४६} सन्दर्भमा संहिताको प्रस्तुत व्यवस्था सान्दर्भिक र सामयिक रहेको छ। यसका साथै तत्काल अनुसन्धानबाट नखुलेका तर पछि खुल्न आएका अभियुक्त वा कसूरको बारेमा समेत दावी लिई सजाय गर्न सकिने भई अपराधीले कसूरबाट उन्मुक्ति नपाइने भई दण्डहीनताको अवस्था सिर्जना हुनबाट पनि जोगाउँछ।

३६. अभियोगपत्र संशोधन गर्न सक्ने : (१) अदालतमा एकपटक दायर भइसकेको मुद्दामा थप प्रमाण फेला परी पहिले लिएको माग दावी संशोधन गर्नुपर्ने देखिएमा महान्यायाधिवक्ताको स्वीकृति लिई सम्बन्धित सरकारी वकिलले अभियोगपत्रमा संशोधन गर्न सम्बन्धित अदालतमा कारण खुलाई निवेदन गर्न सक्नेछ।

(२) उपदफा (१) बमोजिम निवेदन पर्न आएमा र सोको व्यहोरा मनासिब देखिए निवेदन बमोजिम माग दावी संशोधन गर्ने आदेश सम्बन्धित अदालतले दिन सक्नेछ।

तर त्यस्तो माग दावी सम्बन्धित अदालतले फैसला गर्नुअघि नै लिईसक्नु पर्नेछ।

टिप्पणी

एक पटक मुद्दा हेर्ने अधिकारीसमक्ष मुद्दा दायर गरिसकेपछि सामान्यतया एउटै कसूरमा उही अभियुक्त उपर सोही प्रमाणको आधारमा पुनः अभियोगपत्र दायर हुन अभियोगपत्र पटक पटक संशोधन गर्न पाउने भएमा अभियोजनकर्ता स्वेच्छाचारी हुनसक्ने हुन्छ। त्यसो भए तापनि कतिपय अवस्थामा अभियोजनका बखत उपलब्ध नभएका थप प्रमाण फेला परेका कारण पहिलेको अभियोग दावीमा संशोधन गर्न आवश्यक हुनसक्छ। पछि फेला परेको नयाँ प्रमाणबाट पहिले लिएको सजायको मागदावी अपूर्ण वा अमिल्दो वा असान्दर्भिक भएमा न्यायका लागि संशोधन गर्नु जरूरी हुन्छ। अभियोजन पक्षबाट यो अधिकार प्रयोग नहुने हो भने प्रमाणबाट नयाँ तथ्य खुल्न आएर पनि त्यत्तिकै छोड्दा पहिले भएको गलतले निरन्तरता पाई कसैप्रति अन्याय पर्नसक्ने र कसूरदार न्यायको रोहमा आउन नसक्ने हुन्छ। त्यसैले नयाँ वा थप प्रमाण फेला परी मागदावी परिवर्तन गर्नुपर्ने अवस्था सिर्जना भएमा सो गर्नका लागि अभियोजनकर्तालाई सक्षम बनाउन सम्बन्धित सरकारी वकिलले महान्यायाधिवक्ताको स्वीकृति लिई अभियोगपत्रमा संशोधन गर्न सम्बन्धित जिल्ला अदालतमा कारण खुलाई निवेदन गर्नसक्ने र अभियोगपत्रको संशोधनको निवेदन परेकोमा निवेदन गर्नुपर्ने व्यहोरा मनासिब देखिएमा निवेदन बमोजिम दावी संशोधन गर्ने आदेश सम्बन्धित जिल्ला अदालतले दिनसक्ने व्यवस्था संहिताले प्रस्ताव गरेको छ। मुद्दा फैसला भइसकेपछि मागदावी संशोधन गर्नुको कुनै औचित्य नहुने भएकाले त्यस्तो निवेदन मुद्दा फैसला अघि नै पेस भइसकेको हुनुपर्ने पनि स्पष्ट रूपमा संहितामा व्यवस्था गरिएको छ। मुद्दा चलाउने वा नचलाउने अन्तिम निर्णयकर्ता महान्यायाधिवक्ता भएको संवैधानिक व्यवस्थालाई मनन गर्दै यस व्यवस्थाको अभियोजनकर्ताबाट दुरुपयोग नहोस् भन्नकालागि मागदावी संशोधन गर्दा महान्यायाधिवक्ताको स्वीकृति अनिवार्य बनाइएको हो।

४५ विकृतिविहीन न्यायपालिकाको विकास अध्ययन प्रतिवेदन, २०६६ पृष्ठ ८८

४६ महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयको वार्षिक प्रतिवेदन २०५८/२०५९

“कमन ल प्रणाली” अपनाएका मुलुकमा अदालतको भूमिका निर्णायक (umpire) को रूपमा रहने भएकाले अदालतले दावी नभएको विषयमा प्रवेश गर्दैन र अदालतमा प्रस्तुत दावीका सम्बन्धमा मात्र फैसला गर्दछ। अभियोगपत्रमा नभएका कुरा बहसमा उठाए पनि अभियोगको रूपमा कायम हुन नसक्ने सिद्धान्त पनि कायम रहेको छ।^{१०} यस अवस्थामा अभियोजन संशोधन गर्न सक्ने व्यवस्था नराख्ने हो भने अभियोगमा एकपटक भएका त्रुटि सच्याउन नसकिने तथा कसूरदारलाई कसूर अनुसारको सजाय नहुने अवस्था आउँछ। यसैले संहिताले प्रस्तुत व्यवस्था गर्नुको मुख्य उद्देश्य वास्तविक अपराधी न्यायको रोहमा आओस् र निजले कानून बमोजिम दण्ड पाओस् भन्ने नै हो। कहिलेकाही गलत दावी लिइएका कारणले मुद्दा नै खारेज भई प्राविधिक कारणबाट अभियुक्तले सफाई पाउने समेत स्थिति आउन सक्ने भएकाले दावी संशोधन गर्नसक्ने नयाँ व्यवस्था प्रस्ताव गरी अपराधीलाई सजाय गर्नसक्ने व्यवस्था गरिएको हो। यसका साथै कहिलेकाही अज्ञानतावश वा कानूनी ज्ञानका अभावमा गलत दावी लिइएकोमा त्यस्तो दावीसमेत संशोधन गर्न पनि संहिताको व्यवस्थाले अभियोजनकर्तालाई मार्ग प्रशस्त गर्ने अपेक्षा गरिएको छ। तथापि, यो व्यवस्था मुद्दा दायर रहेको अदालतको आदेशबाट मात्र कार्यान्वयन हुनसक्ने भएकोले अदालतबाट विवेकसम्मत ढङ्गबाट नै आदेश हुने गरी जिम्मेवार बनाइएको छ।

३७. सानातिना त्रुटि सच्याउन आदेश दिनसक्ने : (१) अदालतमा दायर भएको मुद्दाको अभियोगपत्रमा सानातिना त्रुटि भई सच्याउन परेमा सम्बन्धित सरकारी वकिलले सम्बन्धित जिल्ला अदालतसमक्ष सोको कारण खुलाई निवेदन दिन सक्नेछ।

(२) उपदफा (१) बमोजिम निवेदन पर्न आएमा अदालतले निवेदन जाँचबुझ गर्दा त्यस्तो त्रुटि सच्याउन मनासिब ठहराएमा त्यस्तो त्रुटि सच्याउन आदेश दिन सक्नेछ।

स्पष्टीकरण : यस दफाको प्रयोजनको लागि “सानातिना त्रुटि” भन्नाले अभियुक्तको नाम, थर, उमेर वा ठेगानाको हिज्जे वा टाइपिङ्ग वा कम्प्युटर सम्बन्धी त्रुटिलाई सम्भन्नु पर्छ।

टिप्पणी

सरकारवादी हुने फौजदारी मुद्दामा अभियोगपत्र कसूरदारलाई सजाय दिलाउन अदालतसमक्ष माग गरिने आधारभूत लिखत हो। यस्तो लिखत तयार गर्ने कममा स्वभाविक रूपमा हुने मानवीय एवम् प्राविधिक कारणले गर्दा ससाना किसिमका त्रुटिहरू हुन सक्छन्। यस्ता त्रुटिहरू भएमा त्यसलाई सच्याउन सकियोस् र सानातिना त्रुटि भएकै कारणले अभियोगपत्रको वैधानिकता समाप्त नहोस् र अभियोग दावीको निरूपण गर्न अदालतलाई बाधा नपरोस् भन्नाका लागि अदालतमा दायर भएको मुद्दामा अभियोगपत्रमा सानातिना त्रुटि भई सच्याउन परेमा सरकारी वकिलले सम्बन्धित मुद्दा हेर्ने अधिकारीसमक्ष निवेदन दिने र मुद्दा हेर्ने अधिकारीले मनासिब देखेमा सच्याउन आदेश दिन सकिने व्यवस्था गरिएको छ। सानातिना त्रुटिको व्याख्यामा समस्या नआओस् भनी अभियुक्तको नाम, थर, उमेर वा ठेगानाको हिज्जे वा टाइप वा कम्प्युटरको त्रुटि भनी स्पष्ट रूपमा परिभाषितसमेत गरिएको छ। यसले व्यवहारमा प्राविधिक वा मानवीय रूपमा हुने कमजोरीलाई सुधारण मार्ग प्रशस्त गरेको छ।

न्याय प्रशासन ऐन, २०४८ को दफा १९ को उपदफा (२) मा पनि एकपटक कुनै अदालत वा निकाय वा अधिकारीले निर्णय गरेको मुद्दामा सोही अदालत निकाय वा अधिकारीले इन्साफमा

फरक पर्ने गरी संशोधन गर्न नसक्ने तर लेखाइ वा टाइपमा हुन गएको भूल छुट्टै पर्चा खडा गरी सच्याउन सकिने व्यवस्था रहेको छ । यसमा सर्वोच्च अदालतबाट फैसला हुँदा सारभूत कुरा फरक पर्ने गरी सच्याउन नसकिने र कार्यान्वयनको अवधि व्यतित नहुँदै जुनसुकै समयमा पनि भूल सुधार गर्न सकिने सिद्धान्त पनि कायम भएका छन् ।^{४८} यस परिप्रेक्षमा अभियोगपत्रमा पनि अभियोग दावीलाई नै दफा ३६ को अवस्थामा बाहेक यस दफा अन्तर्गत संशोधन गर्न भने सकिँदैन ।

३८. दसी, प्रमाण र अभियुक्त राख्ने : (१) अनुसन्धान अधिकारीले अभियोजनका लागि अनुसन्धान प्रतिवेदनसाथ मिसिल सरकारी वकिल समक्ष पेस गर्दा कसूरसँग सम्बन्धित दसी, प्रमाण र अभियुक्त आफ्नो नियन्त्रणमा राख्नु पर्नेछ र सम्बन्धित सरकारी वकिलले आदेश दिएमा सोही बखत सम्बन्धित अदालतमा पेस गर्नु पर्नेछ ।

(२) उपदफा (१) मा लेखिए देखि बाहेक यस परिच्छेद बमोजिम अदालतमा दायर भएको मुद्दाका सम्बन्धमा मुद्दा दायर भएपछि थप कुनै सबुद, प्रमाण वा कुनै वस्तु, लिखत वा दसी फेला परेमा सम्बन्धित प्रहरी कार्यालयले सम्बन्धित सरकारी वकिल कार्यालयमा दाखिल गर्नु पर्नेछ र त्यस्तो सरकारी वकिल कार्यालयले आवश्यक जाँचबुझ गरी त्यस्ता लिखत, दसी, प्रमाण अदालतमा पेस गर्नु पर्नेछ ।

टिप्पणी

अनुसन्धान अधिकारीले अनुसन्धान सम्पन्न गरेपछि सरकारी वकिलसमक्ष अनुसन्धान प्रतिवेदन पेस गर्नुपर्ने प्रस्तुत संहिताको दफा ३१ मा व्यवस्था रहेको छ । सरकारी वकिललाई सो प्रतिवेदन अध्ययन गरी मुद्दा चलाउने नचलाउने निर्णय गर्न तथा अभियोगपत्र तयार गर्न समय लाग्दछ । सो अवधिमा दसी सामग्रीको व्यवस्थापन तथा संरक्षण गर्न सरकारी वकिल कार्यालयमा सम्भव नहुने भएकाले अनुसन्धान प्रतिवेदन पेस भएपछि सरकारी वकिलले अदालतमा अभियोगपत्र पेस गरेका बखत अनुसन्धान अधिकारीले दसी सरकारी वकिलले दिएको निर्देशन बमोजिम अदालतमा पेस गर्नुपर्ने गरी अनुसन्धान अधिकारीको दायित्व किटान गरिएको छ । सरकारी मुद्दा सम्बन्धी नियमावली, २०५५ को नियम १२ मा करिब यस्तै प्रकृतिको व्यवस्था रहेकोमा सो व्यवस्थालाई संशोधित र परिमार्जित रूपमा संहितामा निरन्तरता दिइएको छ ।

कतिपय प्रमाण मुद्दा दायर भएपछि पनि प्राप्त हुनसक्ने सम्भावना हुन्छ । यसरी पछि प्रमाण फेला परेमा अदालतमा पेस गर्न सकियोस् भनी सरकारी मुद्दा सम्बन्धी नियमावलीको नियम १४ मा मुद्दा दायर भएपछि प्राप्त सबुद प्रमाण प्रहरी कार्यालयले फेला पारेमा सरकारी वकिलसमक्ष पेस गर्ने र सरकारी वकिलले अदालतमा पेस गर्ने व्यवस्था रहेकोमा सो व्यवस्थालाई निरन्तरता दिँदै मुद्दा दायर भएपछि थप कुनै सबुद प्रमाण वा कुनै वस्तु, लिखत वा दसी फेला परेमा सम्बन्धित

४८ यस्ता सिद्धान्तहरू देहाय बमोजिम छन् :

- ◆ नेपाल सरकार विरुद्ध हन्ते साकीसमेत, नेकाप. २०३० पृ १३७, अड्कको र लेखको सानातिना भूल सच्याउने मात्र नभई सजायको ठहर हेरफेर हुने कुरामा सजायको अड्क सच्याउन मिल्दैन ।
- ◆ ब्रम्हानन्द भा विरुद्ध अजयानन्द भा समेत, नेकाप., २०६७ अंक ८ नि.नं. ८४४९ पृष्ठ १४२१, फैसलामा भएको लेखाइ वा टाइपको भूल यति नै अवधिभित्र सच्याउनु पर्छ भनी कानूनद्वारा समय सीमा किटान नगरिएको अवस्था हुँदा त्यस्तो फैसला कार्यान्वयन हुनुपूर्व अर्थात् ऐनद्वारा तोकिएको कार्यान्वयनको अवधि व्यतित नहुँदै जुनसुकै अवस्थामा पनि भूल सुधार गर्न सकिने । ऐनमा यो यति समयावधिभित्र फैसला संशोधनका लागि जानुपर्ने भनी उल्लेख नभएको अवस्थामा न्यायको फराकिलो दायरालाई सङ्कुचित पार्ने गरी यति समयावधिभित्र संशोधनका लागि जानु अनिवार्य हुने भनी अनुमानका भरमा निष्कर्ष निकाल्न नमिल्ने ।

प्रहरी कार्यालयले सम्बन्धित सरकारी वकिल कार्यालयमा दाखिल गर्नुपर्नेछ र त्यस्तो सरकारी वकिल कार्यालयले आवश्यक जाँचबुझ गरी त्यस्ता लिखत, दसी, प्रमाण अदालतमा पेस गर्नुपर्ने व्यवस्था पनि संहितामा प्रस्ताव गरिएको छ । तथापि, यस दफाअनुसार अदालतमा मुद्दा दायर भएपछि मात्र फेला परेको प्रमाण अदालतमा पेस गर्न सकिने हुन्छ । तर नयाँ अनुसन्धान गरी प्रमाण सङ्कलन गर्न सकिने भने व्यवस्था गरेको छैन ।

३९. सुरक्षित राख्नु पर्ने : (१) सरकारी वकिलले दफा ३१ को उपदफा (३) बमोजिम मुद्दा नचल्ने निर्णय गरेकोमा मिसिल लगायतका दसी, प्रमाणका वस्तु सम्बन्धित प्रहरी कार्यालयमा अविलम्ब फिर्ता पठाउनु पर्नेछ ।

(२) उपदफा (१) बमोजिम प्राप्त मिसिल, दसी प्रमाण, वस्तु सम्बन्धित प्रहरी कार्यालयले त्यस्तो कसुरको मुद्दा चलाउन सकिने हदम्यादको अवधिसम्म सुरक्षित राख्नु पर्नेछ ।

(३) उपदफा (१) बमोजिम फिर्ता पठाउनु पर्ने दसी, प्रमाण, वस्तु कसैको सम्पत्ति रहेछ भने त्यस्तो सम्पत्ति धनीलाई आवश्यक परेको बखत त्यस्तो सम्पत्ति अनुसन्धान अधिकारी वा अदालतमा दाखिला गर्ने सर्तसहितको कागज गराई त्यस्तो सम्पत्ति फिर्ता दिन सकिनेछ ।

टिप्पणी

अनुसन्धान अधिकारीले अनुसन्धान सम्पन्न गरेपछि सरकारी वकिलसमक्ष अनुसन्धान प्रतिवेदन पेस गर्नुपर्ने र सरकारी वकिलले महान्यायाधिवक्ताले प्रत्यायोजन गरेको अधिकार बमोजिम मुद्दा चलाउने वा नचलाउने निर्णय गर्नसक्ने व्यवस्था प्रस्तुत संहिताको दफा ३१ को उपदफा(३) मा रहेको छ । मुद्दा चलाउने निर्णय भएमा दसी प्रमाण तथा मिसिल कागजातहरू अदालतमा पेस हुन्छन् । तर मुद्दा नचलाउने निर्णय भएको अवस्थामा अदालतमा पेस नहुने भएकाले यस्ता सामग्री मुद्दा चलाउन सम्भावना भएसम्म सुरक्षित राख्नुपर्ने हुन्छ । यसका लागि सरकारी वकिलले मुद्दा नचलाउने निर्णय गरेमा त्यस्तो कागजात, दसी, प्रमाण चिजवस्तुहरू सम्बन्धित अनुसन्धान अधिकारी कहाँ फिर्ता पठाउनुपर्ने र यस्तो मिसिल, दसी प्रमाण, वस्तु सम्बन्धित अनुसन्धान कार्यालयले मुद्दा चलाउने हदम्यादसम्म सुरक्षित राख्नुपर्ने व्यवस्था गरिएको छ । व्यक्तिगत सम्पत्तिका हकमा भने आवश्यक परेको बेलामा अनुसन्धान अधिकारी वा अदालतमा पेस गर्ने कबुलियत कागज गराएर त्यस्तो सम्पत्तिको हकदारलाई फिर्ता दिने व्यवस्था पनि संहितामा प्रस्ताव गरिएको छ ।

दसी प्रमाण मुद्दा अदालतमा चलेका बखत आफ्नो दाबी पुष्टि गर्न अति आवश्यक हुन्छ तर मुद्दा नचलाउने निर्णय भएपछि दसी प्रमाण र चिजवस्तु सदैव राखिरहनु पर्ने र सामान्यतः आवश्यकता नपर्ने भएपनि तल्लो तहको सरकारी वकिलले मुद्दा नचलाउने गरेको निर्णय माथिल्लो तहबाट बदर गरी मुद्दा चलाउने अवस्था पर्ने र एक पटक मुद्दा नचलाउने निर्णय भए पनि पछि नयाँ प्रमाण फेला परी मुद्दा चलाउने अवस्था आउन सक्ने हुँदा मिसिल, दसी प्रमाण चिजवस्तुहरू कुनै पनि बखत आवश्यक पर्न सक्ने हुन्छ । तसर्थ, मुद्दा चलाउने हदम्यादसम्म ती वस्तुहरू अनुसन्धान गर्ने कार्यालयले सुरक्षित राख्नुपर्ने गरी संहितामा व्यवस्था गरिएको हो । प्रस्तुत व्यवस्था सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐन, २०४९ को दफा १९ र सरकारी मुद्दासम्बन्धी नियमावली, २०५५ को नियम २१ को परिमार्जन र सुधार सहितको निरन्तरता हो । प्रस्तुत व्यवस्थामा दसी प्रमाण सुरक्षित राख्ने सम्बन्धमा सम्बन्धित प्रहरी कार्यालयले सुरक्षित राख्ने भन्ने उल्लेख भए पनि प्रहरीले अनुसन्धान गरेको मुद्दामा

सम्बन्धित प्रहरी कार्यालयमा र अन्य निकाय, कार्यालयले अनुसन्धान गरेकोमा तिनै निकाय वा कार्यालयले सुरक्षित राख्नुपर्ने हुन्छ ।

४०. अभियोगपत्रको प्रतिलिपि दिनु पर्ने : (१) सरकारी वकिलले दफा ३१ को उपदफा (३) बमोजिम मुद्दा नचल्ने गरी निर्णय गरेकोमा सो निर्णयको प्रतिलिपि र मुद्दा चल्ने निर्णय भएकोमा अभियोगपत्रको प्रतिलिपि सम्बन्धित अनुसन्धान अधिकारी र अभियुक्तलाई उपलब्ध गराउनु पर्नेछ ।

(२) अनुसूची-१ वा अनुसूची-२ अन्तर्गतका कुनै मुद्दामा मुद्दा चलाउन पर्याप्त प्रमाण नभएको भनी सम्बन्धित सरकारी वकिलले निर्णय गरेमा निजले त्यस्तो निर्णयको जानकारी सम्बन्धित अनुसन्धान अधिकारी र सोभन्दा माथिल्लो तहको प्रहरी कार्यालयलाई दिन सक्नेछ ।

टिप्पणी

सरकारी वकिलले मुद्दा चलाउने वा नचलाउने निर्णय गरेपछि त्यसका बारेमा सम्बन्धित अनुसन्धान अधिकारी र अभियुक्तले जानकारी पाउनुपर्ने हुन्छ । यस किसिमको जानकारी अनुसन्धान गर्ने अधिकारीलाई थप व्यवस्थापनका लागि पनि जरुरी पर्ने हुन्छ । यसैगरी कुनै पनि अभियोग लागेमा त्यसका बारेमा जानकारी पाउनु प्रत्येक अभियुक्तको अधिकारको कुरा पनि हो । आफ्ना विरुद्ध भएका न्यायिक काम कारबाई बारे जानकारी पाउने प्रत्येक व्यक्तिको नैसर्गिक हक हो । अभियोगको जानकारी पाउनु स्वच्छ सुनुवाईको आवश्यक तत्व मानिन्छ । यस विषयमा सर्वोच्च अदालतबाट न्यायिक सिद्धान्त समेत स्थापित गरिएको छ ।^{४९}

नागरिक तथा राजनैतिक अधिकार सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्रको धारा १४ को उपधारा (३) मा प्रत्येक व्यक्ति विरुद्धको फौजदारी अभियोग निर्धारण गर्दा पूर्ण समानताका आधारमा आफू विरुद्धको अभियोगको प्रकृति तथा कारणको आफूले बुझ्ने भाषामा तुरुन्त र विस्तृत रूपमा जानकारी पाउने अधिकार हुने व्यवस्था रहेको छ । नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ धारा २४ को उपधारा (८) बमोजिम पहिलो पटक यो हकको प्रत्याभूति गरिएको छ । यस परिप्रेक्षमा सरकारी वकिलले मुद्दा नचल्ने गरी निर्णय गरेकोमा सो निर्णयको प्रतिलिपि र मुद्दा चल्ने निर्णय भएकोमा अभियोगपत्रको प्रतिलिपि सम्बन्धित अनुसन्धान अधिकारी, उपल्लो प्रहरी कार्यालय र अभियुक्तलाई उपलब्ध गराउनु पर्ने व्यवस्था प्रस्तुत संहितामा प्रस्ताव गरिएको छ । यसले गर्दा एकातर्फ अनुसन्धान अधिकारीलाई थप व्यवस्थापनका लागि सहयोग पुगनुका साथै अभियुक्तले जानकारी पाउने अधिकार र अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकार कानूनको सम्मान हुने र संविधानको मौलिक हकलाई पनि प्रत्याभूत भई सो कार्यान्वयन हुने अपेक्षा गरिएको छ । यसले अभियुक्तलाई आफ्ना विरुद्ध केकस्ता अभियोग लगाइएको छ भन्ने जानकारी समयमै प्राप्त गरी प्रतिरक्षाका लागि तयार रहन मद्दतसमेत गर्ने छ । सरकारी मुद्दा सम्बन्धी नियमावली, २०५५ को नियम १३ को उपनियम (१) मा अनुसन्धान गर्ने प्रहरी कार्यालयलाई अभियोगपत्रको नक्कल दिनुपर्ने व्यवस्था रहेको भएपनि अभियुक्तलाई त्यस्तो नक्कल दिनुपर्ने व्यवस्था रहेको छैन ।

४९. सर्वोच्च अदालतबाट अभियोगको जानकारी पाउने अधिकारलाई स्वच्छ सुनुवाईको रूपमा स्थापित गरिएको सम्बन्धमा केही दृष्टान्तका लागि हेर्नुहोस् :

- ◆ नेकाप २०६६ अंक ७, नि.नं. ८१८३, पृष्ठ १०६३
- ◆ नेकाप २०६७ अंक ४, नि.नं. ८३४५, पृष्ठ ५७४

४१. जाहेरवाला वा पीडितलाई सूचना दिनु पर्ने : कुनै कसूरको सम्बन्धमा दफा ३१ को उपदफा (३) बमोजिम मुद्दा नचलाउने निर्णय भएमा अनुसन्धान अधिकारीले त्यसको कारण सहितको सूचना जाहेरवाला वा पीडितलाई यथाशीघ्र दिनु पर्नेछ ।

टिप्पणी

सरकारवादी हुने मुद्दाको प्रारम्भ जाहेरवालाले दिएको सूचनाको आधारमा हुने तथा यस्ता मुद्दामा पीडितको तर्फबाट राज्यले मुद्दा चलाउने भएकाले मुद्दा नचलाउने गरी भएको जानकारी निजहरूले पाउनु आवश्यकमात्र नभई निजहरूको अधिकार कै कुरा हो । पीडितसँग सहानुभूतिपूर्वक उनीहरूको मर्यादाप्रति आदरभाव राखेर व्यवहार गर्नुपर्दछ र आफूले भोग्नुपरेको क्षतिका निमित्त राष्ट्रिय कानूनले व्यवस्था गरेअनुसार निजहरूलाई न्यायको संयन्त्र र तदारुक पुनरुद्धारको पहुँच पाउने हक रहने कुरा अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्ड कै रूपमा रहेको सन्दर्भमा निजहरूको तर्फबाट चलाउनु पर्ने मुद्दा नचलाइएको अवस्थामा सो कुराको जानकारी दिनु राज्य र सम्बन्धित अधिकारीको दायित्वको विषय हो । यसै तथ्य समेतलाई सम्बोधन गरी पीडित तथा जाहेरवालालाई सुसूचित गराउन संहितामा कुनै कसूरको सम्बन्धमा सरकारी वकिलले मुद्दा नचलाउने निर्णय गरेमा अनुसन्धान अधिकारीले त्यसको कारण सहितको सूचना जाहेरवाला वा पीडितलाई यथाशीघ्र दिनुपर्ने बाध्यात्मक व्यवस्था गरिएको छ । संहिताले पीडित वा जाहेरवालालाई मुद्दा नचलाएको जानकारी दिनु मात्र पर्याप्त नमानी कारण खोलनुपर्ने र विना विलम्ब जानकारी दिन निर्देश गरेको छ ।

पीडितको स्थिति बारेको युरोपेली परिषद्का सिफारिशहरू अनुसार अभियोजन पक्षको भूमिकाहरूमा पीडकलाई अभियोग लगाउने वा नलगाउने स्वविवेकीय अधिकारको प्रयोग गर्दा पीडकबाट पीडितलाई क्षतिपूर्ति दिलाउने लगायतका क्षतिपूर्ति सम्बन्धी प्रश्नहरूमा गम्भीरतापूर्वक विचार गर्नुपर्दछ, पीडितले नचाहेको अवस्थामा बाहेक अभियोजन सम्बन्धी अन्तिम निर्णयको जानकारी अभियोजन पक्षले पीडितलाई उपलब्ध गराउनु पर्ने भन्ने समेतको व्यवस्था रहेको सन्दर्भमा संहितामा मुद्दा नचलाउने निर्णयको जानकारी दिने व्यवस्था गरिएको हो । यो व्यवस्थाले मुद्दा नचलाउने गरी भएको निर्णयमा पारदर्शीता कायम हुने पनि अपेक्षा गरिएको छ । सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐन, २०४९ को दफा २० मा मुद्दा नचलाएको जानकारी जाहेरवालालाई दिने सम्मको व्यवस्था रहेकोमा संहिताको व्यवस्थाबाट पीडितलाई पनि जानकारी दिने तथा मुद्दा चलन नसक्नुको कारण सहितको शीघ्र जानकारी दिनुपर्ने गरी पहिलेको भन्दा व्यापक र स्पष्ट व्यवस्था गरिएको छ ।

४२. सरोकारवाला व्यक्तिलाई पक्ष कायम गर्ने : (१) यस संहिता बमोजिम नेपाल सरकारवादी भई दायर भएको कुनै मुद्दा कारबाई हुँदा अनुसूची-१ वा अनुसूची-२ भित्र नपर्ने देखिएको तर कानून बमोजिम अन्य कुनै मुद्दा चलन सक्ने देखिएमा अदालतले सोही आदेश गरी सरोकारवाला व्यक्तिलाई सोको सूचना दिनु पर्नेछ ।

(२) सरोकारवालाले उपदफा (१) बमोजिम सूचना पाएको मितिले दुई महिनाभित्र सो मुद्दा सकार गरेमा निजलाई वादी पक्ष कायम गरी सोही मुद्दाको मिसिलबाट कानून बमोजिम कारबाई र किनारा गर्नु पर्नेछ ।

टिप्पणी

कतिपय मुद्दा सरकारवादी हुने मुद्दाको रूपमा अनुसन्धान गरिएकोमा अनुसन्धान गर्दै जाँदा प्रस्तुत संहिताको अनुसूची १ र २ अन्तर्गत नपर्ने तर अन्य मुद्दा चल्न सक्ने हुनसक्छ । यस अवस्थामा जसलाई मुद्दा चलाउने हकद्वैया छ सो व्यक्ति वा निकायले नै मुद्दा चलाउनु पर्ने र हकद्वैया विहीन रूपमा चलाएको मुद्दाका आधारमा सजाय हुन नसक्ने भएकाले सम्बन्धित निकाय वा व्यक्ति वा हकद्वैया भएकाले मात्र मुद्दा चलाउन भनी संहितामा नेपाल सरकार वादी भई दायर भएको कुनै मुद्दा कारबाई हुँदा अनुसूची-१ वा अनुसूची-२ भित्र नपर्ने देखिएको तर कानून बमोजिम अन्य कुनै मुद्दा चल्न सक्ने देखिएमा अदालतले सोही आदेश गरी सरोकारवाला व्यक्तिलाई सोको सूचना दिनुपर्ने र सो सूचना पाएको मितिले दुई महिनाभित्र सो मुद्दा सकार गरेमा निजलाई वादी पक्ष कायम गरी सोही मुद्दाको मिसिलबाट कानून बमोजिम कारबाई र किनारा गर्नुपर्ने व्यवस्था संहितामा प्रस्ताव गरिएको छ । यो व्यवस्था सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐन, २०४९ को दफा २७ को परिमार्जित रूपमा निरन्तरताको रूपमा रहेको छ । यस व्यवस्था अनुसार अदालतबाट कैयौं मुद्दामा व्यक्तिलाई पक्ष कायम गर्ने आदेश भएको पाइन्छ १० यसरी सरोकारवाला व्यक्तिलाई सकार गराई व्यक्तिवादी मुद्दामा रुपान्तरण गर्न सकिने भएपनि एकै वारदातमा कुनै व्यक्तिका हकमा सरकारवादी र कुनै प्रतिवादीका हकमा व्यक्तिवादी मुद्दामा परिणत भन्ने गर्न नसकिने पनि सर्वोच्च अदालतबाट सिद्धान्त कायम भएको छ ११

४३. **मुद्दाको दायरी :** (१) यस संहिता बमोजिम दायर गर्नुपर्ने देहायको मुद्दा देहायको अधिकारी वा व्यक्तिले सम्बन्धित अदालतमा दायर गर्न सक्नेछ :-

- (क) अनुसूची-१ र अनुसूची-२ अन्तर्गतका मुद्दा अनुसन्धान भई अभियोग पत्रका रूपमा सम्बन्धित सरकारी बकिलले,
- (ख) अनुसूची-३ अन्तर्गतका मुद्दा उजुरी वा प्रतिवेदनको रूपमा नेपाल सरकार, संवैधानिक निकाय, अदालत वा कुनै सार्वजनिक अधिकारीले,
- (ग) अनुसूची-४ अन्तर्गतको मुद्दा त्यस्तो मुद्दा दायर गर्न सक्ने हकद्वैया भएको वा सरोकारवाला व्यक्तिले,

(२) उपदफा (१) बमोजिम मुद्दा दायर गरेमा त्यस्तो मुद्दा यस संहिता बमोजिम दायर भएको मानिनेछ ।

टिप्पणी

संहितामा विभिन्न अनुसूचीको व्यवस्था गरी ती अनुसूचीका मुद्दा कसले अभियोजन गर्ने र कसरी चलाउने भन्ने स्पष्ट उल्लेख गरिएको छ । प्रस्तुत कार्यविधि संहिताले फौजदारी कसूर सम्बन्धी मुद्दालाई कार्यविधिगत प्रक्रियाको दृष्टिले चार वर्गमा विभाजन गरेको छ । यस अन्तर्गत संहिताको देहाय बमोजिमको अनुसूचीमा देहाय बमोजिमका मुद्दाहरू रहेका छन् र देहाय बमोजिम मुद्दा दायर गरिएमा मुद्दा दायर गरेको मानिने समेत व्यवस्था छ :-

(क) अनुसूची -१ मा गम्भीर प्रकृतिका सरकारवादी फौजदारी मुद्दाहरू रहेका छन् ।

५० यस किसिमको आदेशका केही उदाहरणहरू देहाय बमोजिम छन् :

- ◆ नेपाल सरकार विरुद्ध. प्रेमजङ्ग केरुङ्ग स. अ. बु. २०५४, पूर्णाङ्क १२५, पृ. १
- ◆ मर्दबहादुर राई विरुद्ध नेपाल सरकार, नेकाप. २०४३, नि.नं २७८२, पृ. ६५१
- ◆ नेपाल सरकार विरुद्ध दिलबहादुर समेत, ने.का.प. २०४३, नि.नं २७३४, पृ. ४८५

५१ नेकाप. २०६६ अंक नि.नं. ८१५०, पृष्ठ ८०३

यो व्यवस्था साविकको सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐन, २०४९ को अनुसूची -१ को अधिकार प्राप्त अधिकारीबाट यस परिच्छेद बमोजिम अनुसन्धान भई सम्बन्धित सरकारी वकिलले अभियोग पत्र दायर गर्ने अवधारणामा नै आधारित छ । यो अनुसूची अन्तर्गतका मुद्दा वा कसूरको अनुसन्धान प्रहरीद्वारा हुन्छ र सम्बन्धित सरकारी वकिलले अभियोग पत्र दायर गर्ने व्यवस्था गरिएको छ ।

(ख) अनुसूची -२ मा नेपाल सरकार वादी हुने तर अनुसूची -१ मा समावेश नहुने मुद्दाहरू समावेश गरिएका छन् । यस अनुसूची अन्तर्गतका मुद्दामा अनुसन्धान गर्न वा मुद्दा दायर गर्न कानूनमा कुनै अधिकारी तोकिएकोमा सोही अधिकारीबाट र त्यस्तो अधिकारी नतोकिएकोमा सम्बन्धित प्रमुख जिल्ला अधिकारी वा निजले तोकेको सोही कार्यालयको अधिकृतबाट अनुसन्धान हुन्छ र सम्बन्धित सरकारी वकिलले अभियोग पत्र दायर गर्ने व्यवस्था गरिएको छ ।

(ग) अनुसूची -३ मा अदालतको प्रतिवेदनको आधारमा दायर हुने कसूर सम्बन्धी मुद्दाहरू तथा नेपाल सरकारसँग सम्बन्धित रहेको वा संवैधानिक निकाय, अदालत वा सार्वजनिक अधिकारीको हक, हित वा सरोकार निहित रहेको फौजदारी कसूर सम्बन्धी मुद्दाहरू राखिएका छन् । नेपाल सरकार, संवैधानिक निकाय, अदालत वा अन्य कुनै सार्वजनिक अधिकारीले आवश्यक कार्यविधि पूरा गरी उजुरी वा प्रतिवेदनको रूपमा मुद्दा दायर गर्ने व्यवस्था गरिएको छ ।

(घ) अनुसूची -४ मा व्यक्तिवादी फौजदारी मुद्दाहरू रहने गरी प्रस्ताव गरिएको छ । यस प्रकृतिको मुद्दामा व्यक्ति आफैँले उजुरी अदालतमा लैजान्छ । त्यस्तो मुद्दा दायर गर्नसक्ने हकद्वेया भएको वा सरोकारवाला व्यक्तिले आवश्यक कार्यविधि पूरा गरी उजुरी दर्ता गर्ने व्यवस्था गरिएको छ ।

४४. पोल उजुर गरे बापतको सजायमा छुट हुने : (१) अनुसूची १, २ र ३ अन्तर्गतका मुद्दामा पोल वा उजुर गरे बापत कुनै सजाय हुने छैन ।

(२) उपदफा (१) मा जुनसुकै कुरा लेखिएको भएतापनि आफू गवाह भई नेपाल सरकार, प्रहरी कर्मचारी वा अन्य अधिकारीलाई विश्वास पर्ने किसिमको कुनै कुरा वा सबुद प्रमाण देखाई पोल उजुर गरेकोमा सोही आधारबाट अनुसन्धान भई अदालतमा मुद्दा चलि सकेपछि सो कुरा वा सबुद वा प्रमाण भुट्टा वा बनावटी भएको कुरा उल्लेख गरी कसैको प्रतिवेदन, उजुरी परेमा वा बयान भएमा वा कुनै साक्षी वा जाहेरवालाको बकपत्र वा अन्य कुनै किसिमबाट देखिएमा अदालतले सोही मिसिलबाट प्रमाण बुझी देहाय बमोजिम गर्न सक्नेछ :-

(क) भुट्टा कुरा लेखी दिने वा बनावटी बकपत्र व्यहोराको बकपत्र गर्ने साक्षीलाई तीन हजार रुपैयाँसम्म जरिवाना वा तीन महिनासम्म कैद वा दुवै सजाय, तर त्यसरी सजाय गर्दा कसूरदारलाई हुने सजायको आधाभन्दा बढी जरिवाना वा कैद गर्न सकिने छैन ।

(ख) भुट्टा कुरा लेखिदिने वा बनावटी प्रमाण पेस गर्ने काम पोल उजुर गर्नुपर्ने मनासिब माफिकको कारण नभई गवाहले व्यक्तिगत रिसइविले गरेको भन्ने अदालतलाई लागेमा सफाई पाउने प्रतिवादीलाई मुद्दाको प्रकृति र अवस्था विचार गरी त्यस्तो साक्षीबाट मनासिब क्षतिपूर्ति त्यसै मुद्दाबाट भराई दिने ।

तर निजले दिएको जाहेरी वा साक्षी प्रतिकूल हुनाको मनासिब कारण दिएमा सजाय हुने छैन ।

टिप्पणी

कसूरको अनुसन्धानका लागि आम नागरिकको सहयोग वा जनसहभागिता आवश्यक पर्छ । कसूरको सूचना वा कसूरदारका बारेमा जानकारी हुने व्यक्तिबाट सहयोग आवश्यक पर्छ । उनीहरूले सूचना दिने अवस्था सिर्जना गर्न उनीहरूको सुरक्षा र उनीहरूलाई उजुर वा कसूरका बारेमा कसैलाई पोल गरेका कारणले कुनै कानूनी कारबाई वा सजाय नगरिने कुराको प्रत्याभूति आवश्यक पर्ने हुन्छ । यसै प्रयोजनका लागि प्रस्तुत संहिताको अनुसूची १, २ र ३ अन्तर्गतका मुद्दामा पोल वा उजुर गरे बापत त्यस्तो उजुर वा पोल गर्ने व्यक्तिलाई कुनै सजाय नगरिने व्यवस्था संहितामा प्रस्ताव गरिएको छ ।

एकातर्फ सही उजुर वा पोल गरे बापत सजाय नगरिने कुराको प्रत्याभूति आवश्यक हुन्छ भने अर्कोतर्फ भुटो उजुर गर्ने वा पोल गर्ने कुरालाई निरुत्साहन गर्न पनि उत्तिकै जरुरी हुन्छ । यही उद्देश्य पूरा गर्नका लागि कुनै व्यक्ति आफू गवाह भई नेपाल सरकार, प्रहरी कर्मचारी वा अन्य अधिकारीलाई विश्वास पर्ने किसिमको कुनै कुरा वा सबुद प्रमाण देखाई पोल उजुर गरेकोमा सोही आधारबाट अनुसन्धान भई अदालतमा मुद्दा चलि सकेपछि सो कुरा वा सबुद वा प्रमाण भुट्टा वा बनावटी भएको कुरा उल्लेख गरी कसैको प्रतिवेदन, उजुरी परेमा वा बयान भएमा वा कुनै साक्षी वा जाहेरवालाको बकपत्र वा अन्य कुनै किसिमबाट देखिएमा अदालतले सोही मिसिलबाट प्रमाण बुझी सजाय गर्न सकिने तथा मनासिब क्षतिपूर्ति भराई दिनेसमेत व्यवस्था गरिएको छ । यस किसिमको व्यवस्था सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐन, २०४९ को दफा २८ मा रहेकोले मूलतः संहिताको प्रस्तुत व्यवस्था सोही व्यवस्थाकै निरन्तरताको रूपमा रहेको छ । गलत किसिमको सूचना दिई अनावश्यक रूपमा अनुसन्धान, अभियोजन र न्यायिक कारबाई गर्नुपर्ने तथा भुट्टा मुद्दा प्रस्तुत गर्नुपर्ने कुरालाई निरुत्साहन गर्न संहिताको प्रस्तुत व्यवस्था अति आवश्यक पर्ने हुन्छ ।

अदालतको अधिकारक्षेत्र

क्षेत्राधिकार (Jurisdiction) वा अधिकारक्षेत्र न्याय प्रशासनको अत्यन्त महत्वपूर्ण पक्ष हो । क्षेत्राधिकारलाई न्याय प्रशासनको आधारस्तम्भ (Foundation) मानिन्छ । कानूनसम्मत ढङ्गबाट क्षेत्राधिकार नभएको विषयमा कुनै न्यायिक वा अर्धन्यायिक निकायबाट कुनै काम कारबाई वा निर्णय भएमा त्यस्तो निकायबाट भएको सम्पूर्ण कारबाई वा निर्णय बदर भई शून्य हुन्छ । मुलुकी ऐन, अदालती बन्दोवस्तको ३५ नं. बमोजिम कुनै पनि अड्डाले कानून बमोजिम अधिकारक्षेत्र भएको विषयमा मात्र निर्णय गर्नुपर्दछ र सो नभएको विषयमा निर्णय गरेमा सो बदर हुने व्यवस्था रहेको देखिन्छ । तसर्थ, कुनै पनि मुलुकको विधिशास्त्र वा न्याय प्रशासन सम्बन्धी कानून बमोजिम विवादको समाधान गर्दा कुनै पनि न्यायिक वा अर्धन्यायिक निकायले विवादको निरूपण गर्नु अघि सो विषयमा कारबाई र निर्णय गर्ने, क्षेत्राधिकार भए वा नभएको निरूपण गर्नुपर्दछ ।

अधिकारक्षेत्र भनेको के हो ? र अधिकारक्षेत्र कसरी कायम हुन्छ ? यी बारम्बार उठ्ने प्रश्न हुन् । अधिकारक्षेत्र वा क्षेत्राधिकार भन्नाले कुनै पनि अदालतले कुनै विषयको विवादमा कारबाई, सुनुवाई र किनारा गर्ने त्यस्तो अदालतको अधिकार हो । अर्को शब्दमा भन्ने हो भने जुन अदालत वा निकायसमक्ष विवाद पेस भएको छ, त्यस्तो अदालत वा निकायले त्यस्तो विवादको सम्बन्धमा कारबाई गर्ने, प्रमाण बुझ्ने, सुनुवाई गर्ने र निर्णय गर्ने अधिकारलाई त्यस्तो अदालतको क्षेत्राधिकार भनिन्छ ।

क्षेत्राधिकार कसरी कायम हुन्छ र कसरी कायम गर्न सकिन्छ भन्ने विषयमा विधिशास्त्रमा विभिन्न सिद्धान्त (Doctrine) हरू रहेका छन् । क्षेत्राधिकार राज्यको सर्वभौमिकताको विषय भएकोले कुनै पनि राज्यले सोही आधारमा आफ्नो इलाकामा रहेको कुनै पनि विषय वा सो इलाकामा भए गरेका कुनै पनि काम, कारबाई वा घटना उपर नियमन गर्ने अधिकार पाएको हुन्छ । त्यसरी नै कुनै पनि सार्वभौम राज्यले आफ्नो इलाका बाहेकको क्षेत्रमा आफ्ना नगरिकले गरेको वा आफ्ना नागरिक विरुद्ध वा आफ्नो मुलुकको सार्वभौमिकता, सुरक्षा र हित विरुद्ध भएका काम, कारबाई उपर नियमन गर्ने अधिकार पाएको हुन्छ । क्षेत्राधिकार कायम हुने उपर्युक्त दार्शनिक वा कानूनी आधारलाई अन्तर्राष्ट्रिय कानूनको विधिशास्त्रमा “स्वीकृत आधार (Permissible Basis)” भनिन्छ ।

क्षेत्राधिकार कायम गर्ने स्वीकृत आधार अन्तर्राष्ट्रिय कानूनबाट मान्यता पाएका आधार हुन् । त्यस्ता आधारहरू बमोजिम आ-आफ्नो मुलुकको राष्ट्रिय कानून बमोजिम कुनै पनि मुलुकले आफ्नो मुलुकको अदालतलाई कुनै पनि विवादको कारबाई, सुनुवाई र किनारा गर्ने अधिकार दिई क्षेत्राधिकारको व्यवस्था गरेको हुन्छ । त्यसरी कायम हुने क्षेत्राधिकार देहाय बमोजिम रहेका छन्:

- १) प्रादेशिक क्षेत्राधिकार (Territorial Jurisdiction)
- २) वैयक्तिक क्षेत्राधिकार (Personal Jurisdiction)
- ३) निष्क्रिय व्यक्तित्वबाट कायम हुने क्षेत्राधिकार (Passive Personality Jurisdiction)
- ४) सुरक्षा र संरक्षणबाट कायम हुने क्षेत्राधिकार (Security and Protective Jurisdiction)
- ५) विश्वव्यापी क्षेत्राधिकार (Universal Jurisdiction)

क्षेत्राधिकारका सम्बन्धमा अपराध संहिताको दफा २ को टिप्पणी गर्दा अन्य आवश्यक सन्दर्भ समेत उल्लेख गरिएकोले त्यसको पुनरावृत्ति गरिएको छैन ।

क्षेत्राधिकार सम्बन्धी उपर्युक्त सिद्धान्तहरूलाई प्रत्येक मुलुकको राज्यले प्राप्त गर्ने र सो क्षेत्राधिकारबाट आफ्ना अदालतलाई क्षेत्राधिकार सम्पन्न बनाएको कानूनले व्यवस्था गरेको हुन्छ। प्रस्तुत परिच्छेदमा पनि उपर्युक्त सिद्धान्तहरू मध्ये केही सिद्धान्तहरूको आधारमा नेपालका अदालतलाई क्षेत्राधिकार सम्पन्न बनाई सो क्षेत्राधिकार मध्ये कुन विषयमा नेपालको कुन अदालतलाई क्षेत्राधिकार हुने भनी प्रस्तुत परिच्छेदमा परिभाषा गरिएको छ। यस दफामा विभिन्न प्रयोजनका लागि दफा ७ को व्यवस्था गरिएको छ।

४५. कसूर भएको क्षेत्रको अदालतले मुद्दा हेर्ने : कुनै कसूर सम्बन्धी मुद्दाको कारबाई र किनारा गर्ने अधिकार सामान्यतः त्यस्तो कसूर भएको क्षेत्रको अदालतलाई हुन्छ।

तर नेपाल सरकारले कानून बमोजिम कुनै जिल्लामा छुट्टै फौजदारी अदालत वा फौजदारी इजलास गठन गरी त्यस्ता कसूरको कारबाई र किनारा गर्न वा गराउन सक्नेछ।

टिप्पणी

प्रस्तुत दफा प्रादेशिक क्षेत्राधिकारको सिद्धान्तमा आधारित छ। यस दफाको व्यवस्था अनुसार जुन इलाकामा कसूर भएको हो सामान्यतः सोही इलाकाको अदालतलाई मुद्दाको कारबाई र किनारा गर्ने अधिकार हुने व्यवस्था प्रस्ताव गरिएको छ। यस दफाको प्रयोजनका लागि निःसन्देह जिल्ला अदालत र सो उपर पुनरावेदन सुन्ने अदालत हुने स्पष्ट छ।

प्रादेशिक क्षेत्राधिकार नेपाल कानूनमा स्थापित र फौजदारी न्याय प्रशासनका सन्दर्भमा अत्यन्त पुरानो क्षेत्राधिकार हो। मुलुकी ऐन, अदालती बन्दोवस्तको २९ नं. को देहाय दफा २ को उपदफा २ मा केही परम्परागत (Conventional) फौजदारी कसूर त्यस्ता कसूर भएको इलाकाको अदालतबाट हेर्नुपर्ने गरी क्षेत्राधिकार निर्धारण भएको पाइन्छ। न्याय प्रशासन ऐन, २०४८ को दफा ७ बमोजिम पनि प्रादेशिक क्षेत्राधिकार व्यवस्था गरिएको हुनाले प्रस्तुत व्यवस्था नेपालको सन्दर्भमा नौलो विषय होइन।

जहाँसम्म प्रस्तुत दफामा प्रयुक्त “सामान्यतः” भन्ने शब्दको प्रश्न छ, यो शब्द कार्यदलबाट मसौदा हुँदा मनसायपूर्वक (deliberately) नै राखिएको हो। यसको अर्थ हो सामान्यतया जुन इलाकामा कसूर भएको छ सोही इलाकाको अदालतलाई मुद्दाको कारबाई र किनारा गर्ने अधिकार हुने र अर्को कानूनबाट अन्यथा व्यवस्था भएकोमा सोही बमोजिम क्षेत्राधिकार कायम हुने व्यवस्था प्रस्ताव गरिएको हो। न्याय प्रशासन ऐन, २०४८ को दफा ७ मा यस प्रकारको व्यवस्थालाई “प्रचलित कानूनमा अन्यथा व्यवस्था भएकोमा बाहेक” भन्ने वाक्यांश राखी सो व्यवस्था अभूत बढी व्यापक बनाएको पाइन्छ।

यसका साथै यस दफामा राखिएको प्रतिबन्धात्मक वाक्यांशले पनि उल्लिखित प्रादेशिक क्षेत्राधिकारलाई कटौती गर्न सक्ने व्यवस्था गरेको छ। प्रचलित कानून बमोजिम केही खास मुद्दा (उदाहरणका लागि लागू औषध सम्बन्धी कसूर, राज्य विरुद्धको कसूर) मा त्यस्तो मुद्दा कसूर भएको इलाकाको अदालतले कारबाई र किनारा गर्ने अधिकारलाई कटौती हुने गरी नेपाल सरकारले अर्को छुट्टै अदालतबाट कारबाई र किनारा गर्नसक्ने गरी क्षेत्राधिकार तोक्ने गरेकोमा सो व्यवस्थालाई असर नपुग्ने गरी छुट्टै अदालतलाई सुम्पने वा अदालत वा इजलास गठन गर्नसक्ने व्यवस्था गर्नसक्ने गरी यस दफामा प्रतिबन्धात्मक वाक्यांश राखिएको छ।

४६. विभिन्न क्षेत्रसँग सम्बन्धित कसूर भएमा त्यस्ता क्षेत्रमध्ये कुनै क्षेत्रको अदालतले मुद्दा हेर्न सक्ने : देहायको अवस्थामा कुनै क्षेत्रको अदालतले मुद्दाको कारबाई र किनारा गर्न सक्नेछ :
- (क) कसूर ठहरीने कुनै काम आंशिक रूपमा एउटा इलाका र आंशिक रूपमा अर्को इलाकामा भएकोमा सो क्षेत्रहरू मध्ये कुनै क्षेत्रको अदालतले,
- (ख) कुनै काम एउटा इलाकामा भएको र त्यस्को परिणाम कसूरको रूपमा अर्को क्षेत्रमा प्रकट भएकोमा सो मध्ये कुनै क्षेत्रको अदालतले,
- (ग) एकै सिलसिलामा विभिन्न कसूरहरू विभिन्न क्षेत्रमा भएकोमा त्यस्तो कसूरहरू मध्ये कुनै कसूर भएको क्षेत्रको अदालतले,
- (घ) कुनै कसूर विभिन्न क्षेत्रहरूमा भई कुन क्षेत्रमा कसूर हुने काम पूरा भएको हो भन्ने यकिन हुन नसकेमा त्यस्ता क्षेत्रहरू मध्ये कुनै क्षेत्रको अदालतले,
- (ङ) मानिसको अपहरण वा शरीर बन्धक सम्बन्धी कसूर भएकोमा सो कसूर जुन क्षेत्रमा भएको छ वा जुन क्षेत्रमा अपहरण वा बन्धक बनाइएको व्यक्ति राखिएको वा लुकाइएको वा थुनिएको छ सो मध्ये कुनै क्षेत्रको अदालतले,
- (च) यात्रा गरिरहेको कुनै व्यक्तिले गरेको वा यात्रा गरिरहेको कुनै व्यक्तिको विरुद्ध वा एक क्षेत्रबाट अर्को क्षेत्रमा लैजान लागेको मालसामानको सम्बन्धमा गरिएको कसूर भए कसूर प्रारम्भ भएको वा त्यस्तो व्यक्ति यात्रा कालमा जुन जुन क्षेत्रमा गएको छ वा त्यस्तो मालसामान बरामद भएको वा जुन जुन क्षेत्र भएर लगिएको छ सो मध्ये कुनै क्षेत्रको अदालतले
- (छ) कुनै कसूरको तयारी वा आपराधिक षडयन्त्र एक क्षेत्रमा भई कसूर हुने काम अर्को क्षेत्रमा पूरा भएकोमा तयारी वा षडयन्त्र भएको क्षेत्र वा कसूर हुने काम पूरा भएको क्षेत्रको अदालत मध्ये कुनै अदालतले,
- (ज) कुनै कसूर चिठी वा अन्य कुनै सञ्चार वा सूचना प्रविधिको माध्यमबाट भएकोमा सो चिठी वा खबर जुन क्षेत्रबाट सम्प्रेषण भएको वा जुन क्षेत्रमा प्राप्त गरिएको छ सो मध्ये कुनै क्षेत्रको अदालतले,
- (झ) कुनै कसूर दुई मुलुकको दश गजा क्षेत्रभित्र भएकोमा त्यस्तो कसूर भएको क्षेत्रसँग जोडिएको अदालतले,
- (ञ) सम्पत्ति सम्बन्धी कसूरको हकमा त्यस्तो कसूर भएको क्षेत्र वा कसूरबाट प्राप्त सम्पत्ति लुकाएको, किनेको, बेचेको वा अन्य कुनै प्रकारले लिए दिएको क्षेत्रको अदालतले,
- (ट) नेपाल वा नेपाल सरकार पक्ष भएको कुनै सन्धि वा कानून बमोजिम विश्वव्यापी क्षेत्राधिकार (युनिभर्सल जुरिस्डिक्शन) कायम हुने कसूर सम्बन्धी मुद्दाको हकमा नेपाल सरकारले तोकेको अदालतले ।

टिप्पणी

दफा ४५ को व्याख्यात्मक टिप्पणी गर्दा नै यो स्पष्ट पार्ने प्रयास गरिएको छ कि कुनै पनि फौजदारी मुद्दाको वारदात वा कसूर भएको इलाकाको अदालतलाई क्षेत्राधिकार हुने गरी फौजदारी कसूरमा साधारणतया प्रादेशिक क्षेत्राधिकार हुने विश्वव्यापी सिद्धान्तलाई सो दफामा स्थान दिइएको

छ । प्रादेशिक क्षेत्राधिकारको सिद्धान्तको आधारमा नै प्रायः सबै फौजदारी कसूरको कारबाई र किनारा गरिन्छ । तर यो मान्यता अपनाउँदा कहिले काही यस्तो अवस्था देखा पर्दछ कि कसूर कहाँ भएको कुरा पहिचान हुन कठिन हुने वा पहिचान भए पनि एकै पटक एकभन्दा बढी अदालतको समानान्तर क्षेत्राधिकार कायम हुनसक्ने सम्भावना रहन्छ । उदाहरणका लागि कुनै कसूर एक इलाकामा आंशिक रूपमा प्रारम्भ गरी पूर्ण रूपमा पूरा गर्दा अर्को इलाकामा हुने, कसूरको तयारी, योजना, षड्यन्त्र एक इलाकामा गरी अर्को इलाकामा सो कार्यान्वयन भई पूरा हुने, कुनै कसूर सम्बन्धी काम एक इलाकामा भई त्यसको परिणाम स्वरूप अर्को इलाकामा कसूर हुने आदि जस्ता कारणबाट वास्तविक रूपमा कसूर भएको इलाका पहिचान हुन वा एकै पटक एकभन्दा बढी इलाकाका अदालतको अधिकारक्षेत्र हुने देखिई समानान्तर क्षेत्राधिकार कायम हुने सम्भावना रहन्छ । यसरी उत्पन्न भएका अस्पष्टता, शङ्का वा द्विविधा हटाउन कै लागि प्रस्तुत व्यवस्था प्रस्ताव गरिएको हो । क्षेत्राधिकारका सम्बन्धमा अस्पष्टता हटाउन मुलुकी ऐन, अदालती बन्दोवस्तको २९ नं. मा केही व्यवस्था भएको भए तापनि प्रादेशिक क्षेत्राधिकारका सम्बन्धमा एउटै दफामा थुप्रै अस्पष्टता, शङ्का र द्विविधा राखी स्पष्ट पारिएको यो पहिलो प्रयास हो र यस अर्थमा यो नयाँ प्रयोग पनि हो । यो दफाबाट दफा ४५ को व्यवस्था कार्यान्वयन हुन सहज हुने हुनाले यस दफालाई दफा ४५ को व्यवस्थाको पूरक दफाको रूपमा लिन सकिन्छ ।

प्रस्तावित व्यवस्था अनुसार कसूर ठहरिने कुनै काम एक इलाकामा भई बाँकी काम अर्को इलाकामा भएमा जुन इलाकाको अदालतमा मुद्दा चलाए पनि प्रादेशिक इलाका मानी मुद्दाको कारबाई र किनारा गर्न सकिने हुन्छ । त्यसरी नै कुनै काम (उदाहरणमा गोली हान्ने काम) एक इलाकामा भएको र पीडित व्यक्तिको तत्काल मृत्यु नभई भागदै जाँदा अर्को इलाकामा पुगेपछि सोही गोली लागेको कारणबाट मृत्यु भएमा त्यस्तो काम (गोली हानेको) इलाका वा मृत्यु भएको इलाका जहाँ पनि मुद्दा चल्न सक्ने गरी क्षेत्राधिकार कायम गरिएको छ । त्यस्तै एकै वारदातको सिलसिलामा कुनै डकैतीको कसूरमा पीडितलाई जबरजस्ती नियन्त्रणमा लिई (उदाहरणका लागि डकैती गर्दा, बलत्कार र हत्या पनि भएकोमा) कुनै वारदात एक इलाकामा र कुनै वारदात अर्को इलाकामा गरेकोमा विभिन्न क्षेत्रमा कुनै कसूर भई वास्तविक अर्थमा कहाँ कसूर भएको पहिचान यकिन हुन कठिन भएकोमा जुनसुकै इलाकाको अदालतमा पनि मुद्दाको कारबाई र किनारा हुनसक्ने व्यवस्था प्रस्ताव गरिएको छ ।

मानिसको अपहरण वा शरीर बन्धक सम्बन्धी काममा एक ठाउँबाट अपहरण गरी अर्को ठाउँमा लगेकोमा कसूर जहाँ भएको वा शरीर बन्धक गरेमा अपहरण गरिएको, अपहरण गरी लगेको मार्गको इलाका वा शरीर बन्धक बनाइएको तीन इलाका मध्ये जुनसुकै इलाका र एक इलाकामा कसूरको षड्यन्त्र, योजना वा तयारी गरी अर्को इलाकामा त्यसको कार्यान्वयन भई पूरा गरेमा त्यस्ता इलाका मध्ये जुनसुकै इलाकामा पनि मुद्दाको कारबाई र किनारा हुने व्यवस्था प्रस्ताव गरिएको छ ।

नेपाल भारत सीमा बीचमा रहेको दशगजा क्षेत्रभित्र कसूर भएमा त्यस्तो कसूर दश गजा क्षेत्रसँग जोडिएको इलाकाको अदालतलाई क्षेत्राधिकार हुने वा नहुने नेपाल कानूनमा यदाकदा द्विविधाको रूपमा रहेको विषयलाई स्पष्ट गरी त्यस्तो कसूरसँग जोडिएको इलाकाको अदालतलाई क्षेत्राधिकार हुने व्यवस्था प्रस्ताव गरिएको छ । उपर्युक्त विभिन्न कारणहरूबाट यस दफामा रहेको खण्ड (ट) बाहेकका बुँदाका व्यवस्था स्पष्ट हुने नै हुँदा थप टिप्पणी हुन आवश्यक देखिन्न ।

जहाँसम्म खण्ड (ट) को व्यवस्था छ, सो व्यवस्था स्वीकृत आधार (permissible basis) को आधारमा विश्वभरि नै अभ्यास गर्दै आएको विश्वव्यापी क्षेत्राधिकारको व्यवस्था हो । विश्वव्यापी क्षेत्राधिकार (Universal Jurisdiction) को व्यवस्था नेपाल कानूनको हकमा नितान्त नयाँ भएपनि

विश्वव्यापी क्षेत्राधिकार भएका केही अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धिको नेपाल पक्ष भइसकेकोले सो व्यवस्थालाई राष्ट्रिय कानूनमा स्थानान्तरण गरी कार्यान्वयन गर्न पनि सो खण्डको व्यवस्था प्रस्ताव गरिएको हो । त्यसो त त्यस्ता महासन्धिको पक्ष नभएको भए तापनि परम्परागत अन्तर्राष्ट्रिय कानून (Customary International Law) को आधारमा नेपालले आवश्यक व्यवस्था गर्नुपर्ने हुन्थ्यो । प्रस्तावित व्यवस्था अनुसार विश्वव्यापी क्षेत्राधिकार हुने कसूरका सम्बन्धमा कारबाई गर्नुपर्दा त्यस्तो मुद्दाको कारबाई र किनारा गर्न नेपाल सरकारले तोकेको अदालतलाई क्षेत्राधिकार हुने व्यवस्था छ ।

कुनै कसूर वापत एकै पटक समानान्तर रूपमा एकभन्दा बढी मुलुकलाई त्यस्तो कसूर वापत कारबाई र किनारा गर्ने क्षेत्राधिकार भएकोमा त्यस्तो क्षेत्राधिकारलाई विश्वव्यापी क्षेत्राधिकार भनिन्छ । यो मान्यता परम्परागत अन्तर्राष्ट्रिय कानून बमोजिम केही कसूर र कसूरदारलाई “सम्पूर्ण मानव समुदायका शत्रु (hostes humane generis)” को रूपमा हेरिने र सोही आधारमा विश्वव्यापी क्षेत्राधिकार कायम हुने व्यवस्था थियो । खुला समुन्द्र सम्बन्धी महासन्धि (Convention on high seas) (१९५८) को धारा १९ बमोजिम सामुद्रिक डकैती भएकोमा त्यस्तो कसूर गर्ने व्यक्ति जुन देशको इलाकामा फेला परेको छ त्यस्तो देश, जुन देशको नागरिक हो त्यही देश वा जुन देशमा दर्ता भएको पानी जहाजमा सामुद्रिक डकैती भएको हो त्यस्तो देशलाई त्यस्तो कसूरमा मुद्दाको कारबाई र किनारा गर्ने क्षेत्राधिकार हुने व्यवस्था छ । त्यस्तै व्यवस्था सामुद्रिक कानून सम्बन्धी संयुक्त राष्ट्र संघीय महासन्धि (१९८२) को धारा १०५, वायुयानको गैरकानूनी कब्जाको दमन सम्बन्धी महासन्धि (विमान अपहरण सम्बन्धी हेग महासन्धि) (Convention for the suppression of unlawful seizure of Aircraft, 1970) को धारा ४, नागरिक उड्डयनको सुरक्षा विरुद्धका गैरकानूनी कामको दमनका सम्बन्धमा व्यवस्था भएको महासन्धि (मन्ट्रियल महासन्धि) (Convention for the Suppression of Unlawful Acts against the Safety of Civil Aviation, 1971) को धारा ५, शरीर बन्धक लिने कामका विरुद्धमा भएको अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि (International Convention against the Taking of Hostages, 1979) को धारा ६, आतङ्कवादको लगानीको दमनका सम्बन्धमा व्यवस्था भएको अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि (International Convention for the Suppression of the Financing of Terrorism, 2000) को धारा ७, बहुराष्ट्रिय सङ्गठित अपराध विरुद्धको संयुक्त राष्ट्र संघीय महासन्धि (UN Convention Against Transnational Organised Crime) को धारा १५, यातना तथा अन्य क्रूर, अमानवीय वा अपमान जनक व्यवहार वा सजाय विरुद्धको महासन्धि (Convention against Torture and Other Cruel, Inhuman or Degrading Treatment or punishment, 1987) को धारा ५ लगायत नेपाल पक्ष भएका वा नभएका अन्य महासन्धि अन्तर्गतका कसूरमा पनि विश्वव्यापी क्षेत्राधिकार हुने व्यवस्था गरिएको छ ।

४७. नेपाल बाहिर भएको कसूर सम्बन्धी मुद्दा हेर्ने अधिकार क्षेत्र : नेपालमा दर्ता भएको वायुयान वा पानी जहाजमा भएको वा नेपाल बाहिर भएको कुनै कसूरको सम्बन्धमा प्रचलित कानूनले सजाय हुने व्यवस्था भएकोमा त्यस्तो कसूरको अभियुक्त नेपालभित्रको जुन जिल्लामा फेला परेको छ सोही जिल्लाको अदालतमा र फेला नपरेकोमा निजको स्थायी बासस्थान भएको इलाकाको जिल्ला अदालतमा त्यस्तो कसूर सम्बन्धी मुद्दाको कारबाई र किनारा गरिनेछ ।

टिप्पणी

प्रस्तुत दफामा नेपाल बाहिर भएका नेपालको हित र सरोकार रहेको कारणले कानूनको बहिर्देशीय (extra territorial) प्रयोग भई क्षेत्राधिकार हुने विषयलाई नियमन गरिएको छ । कानूनको बहिर्देशीय प्रयोगको कारणले क्षेत्राधिकार कायम हुने विषयमा अपराध संहिताको दफा २ को टिप्पणी गर्दा चर्चा भएकोले पुनरावृत्ति गरिएको छैन । प्रस्तावित व्यवस्था अनुसार नेपालबाहिर रहेको अवस्थामा नेपालमा दर्ता भएको वायुयान वा पानीजहाजभित्र भएको कसूर, जसलाई विधिशास्त्रमा नौसैनिकीय क्षेत्राधिकार (admiral jurisdiction) भनिन्छ । त्यस्तो कसूर र प्रचलित कानून बमोजिम नेपाल बाहिर भएको कसूरमा नेपालमा क्षेत्राधिकार हुने अन्य कसूर बापत नेपालको अदालतले क्षेत्राधिकार कायम गर्दा के कसरी गर्ने भन्ने विषयमा व्यवस्था गरिएको छ । यो व्यवस्था अनुसार उपर्युक्त बमोजिमका कसूर गर्ने व्यक्ति नेपालको जुन इलाकामा फेला परेको छ सोही इलाकाको जिल्ला अदालतमा र फेला नपरेकोमा निजको नेपालभित्र जुन इलाकामा स्थायी बसोबास छ सोही इलाकाको जिल्ला अदालतमा मुद्दा चलाउने क्षेत्राधिकार हुने व्यवस्था प्रस्ताव गरिएको छ ।

स्वाभाविक रूपमा प्रश्न उठ्छ, नेपाली नागरिक वा नेपालमा बसोबास गरेको व्यक्ति भए माथि लेखिए बमोजिम मुद्दा चल्न सक्ने भए तापनि विदेशीले त्यस्तो कसूर गरेको अवस्थामा कसरी क्षेत्राधिकार कायम गर्ने हो सो स्पष्ट देखिन्न । त्यस स्थितिमा त्यस्तो कसूर गरी नेपाल आएको विदेशी भए निज जहाँ फेला पर्दछ, सोही इलाकाको जिल्ला अदालतमा र नआई फरार रहेको भएमा निजलाई सपुर्दगी गरी नेपालको इलाकामा प्रवेश गराउँदा निजको पहिलो प्रवेश जुन इलाकामा हुन्छ सोही इलाकाको जिल्ला अदालतलाई क्षेत्राधिकार हुने देखिन्छ ।

४८. दुई अदालतमा मुद्दा परेमा पहिले मुद्दा परेको अदालतले हेर्नुपर्ने : कुनै एक कसूरको सम्बन्धमा एकभन्दा बढी अदालतमा मुद्दा दायर भएको रहेछ भने जुन अदालतमा पहिले मुद्दा दायर भएको हो सोही अदालतले र एकै दिन दायर भएकोमा एकै पुनरावेदन सुन्ने अदालतको क्षेत्राधिकार भित्र पर्ने अदालतमा भए त्यस्तो अदालतको पुनरावेदन सुन्ने अदालतले र भिन्न भिन्न पुनरावेदन सुन्ने अदालतको क्षेत्राधिकारभित्र पर्ने भए सर्वोच्च अदालतले तोकेको अदालतले त्यस्तो कसूर सम्बन्धी मुद्दाको कारबाई र किनारा गर्नु पर्नेछ ।

टिप्पणी

दफा ४६ को अवस्थामा एकैपटक कुनै कसूरका सम्बन्धमा एकै व्यक्ति उपर एकभन्दा बढी मुद्दा दायर गर्न सकिने हुँदा कारणवश एकै व्यक्ति उपर एकभन्दा बढी अदालतमा मुद्दा दायर भएकोमा त्यसलाई कसरी व्यवस्थापन गर्ने हो सो सम्बन्धमा यस दफामा व्यवस्था गरिएको छ । यसरी एकैपटक एकभन्दा बढी अदालतमा मुद्दा दायर भएकोमा देहाय बमोजिम हुने गरी प्रस्ताव गरिएको छ:

- (१) जुन अदालतमा पहिले मुद्दा दायर भएको छ सोही अदालतले कारबाई र किनारा गर्ने,
- (२) एकै दिन विभिन्न अदालतमा दायर भई कुन पहिले दायर भएको यकिन हुन नसकेमा दुवै अदालतको पुनरावेदन सुन्ने अदालत भए सो कुरा त्यस्तो अदालतमा जानकारी गराई त्यस्तो पुनरावेदन सुन्ने अदालतले तोकेको अदालतले त्यस्तो मुद्दाको कारबाई र किनारा गर्ने,
- (३) मुद्दा दायर भएका अदालतको पुनरावेदन सुन्ने अदालत भिन्न भिन्न भए वा त्यस्तो अदालतको क्षेत्राधिकार भिन्न भिन्न भए सो विषयमा सर्वोच्च अदालतलाई जानकारी गराई त्यस्तो अदालतले तोकेको कुनै अदालतले कारबाई र किनारा गर्नुपर्ने ।

४९. तल्लो र माथिल्लो अदालतको अधिकारक्षेत्रभित्र पर्ने मुद्दा माथिल्लो अदालतले हेर्नुपर्ने : (१) प्रचलित कानून बमोजिम तल्लो र माथिल्लो तहको अदालतको अधिकारक्षेत्रभित्र पर्ने वा दफा ५४ को उपदफा (१) र उपदफा (२) को खण्ड (क) वा (ग) अन्तर्गत संयुक्त रूपमा कारबाई हुनसक्ने व्यक्ति वा कसूर सम्बन्धी मुद्दा तल्लो तह र माथिल्लो तहको दुवै अदालतमा दायर हुने भएमा वा दायर भएकोमा त्यस्तो मुद्दा हेर्ने अधिकार माथिल्लो तहको अदालतलाई हुनेछ । तर कुनै कसूर सम्बन्धी मुद्दा अदालत र अर्ध न्यायिक निकाय दुवैबाट कारबाई र किनारा हुनसक्ने अवस्था रहेछ भने त्यस्तो मुद्दा अदालतबाटै कारबाई र किनारा हुनेछ ।
- (२) दफा ५४ को उपदफा (१) र उपदफा (२) को खण्ड (क) वा (ग) अन्तर्गत संयुक्त रूपमा कारबाई हुनसक्ने अवस्था भए तापनि भिन्न भिन्न प्रकारका न्यायिक निकायको अधिकारक्षेत्र अन्तर्गत पर्ने मुद्दा रहेछ भने कानून बमोजिम अधिकार प्राप्त तत् तत् अदालत वा अधिकारीबाट कारबाई र किनारा गर्नु पर्नेछ ।

टिप्पणी

अपराध संहिता वा अन्य प्रचलित कानून बमोजिम कुनै अवस्थामा फौजदारी मुद्दाको कारबाई र किनारा गर्न सुरु तह र पुनरावेदन तहको अदालतलाई क्षेत्राधिकार हुने व्यवस्था भई मुद्दा दायर भएकोमा त्यस्तो मुद्दाको कसरी व्यवस्थापन गर्ने विषयमा प्रस्तुत दफामा आवश्यक व्यवस्था गरिएको छ । अदालतको अपहेलना सम्बन्धी मुद्दा त्यसरी दायर हुने मुद्दाको एक दृष्टान्तको रूपमा लिन सकिन्छ । न्याय प्रशासन ऐन, २०४८ को दफा १८ को उपदफा (१) बमोजिम जिल्ला अदालतलाई आफ्नो अपहेलना सम्बन्धी मुद्दाको कारबाई र किनारा गर्नसक्ने व्यवस्था छ भने सोही दफाको उपदफा (२) बमोजिम पुनरावेदन अदालतलाई आफ्नो र आफ्नो मातहतका जिल्ला अदालतको अपहेलना सम्बन्धी मुद्दामा कारबाई र किनारा गर्ने क्षेत्राधिकार रहेको देखिन्छ । त्यसरी नै सर्वोच्च अदालत ऐन, २०४८ दफा ७ बमोजिम सर्वोच्च अदालतलाई आफ्नो र आफ्नो मातहतका अदालत (पुनरावेदन र जिल्ला अदालत) को अपहेलनामा कारबाई र सजाय गर्नसक्ने व्यवस्था हुँदा सैद्धान्तिक रूपमा जिल्ला अदालतको अपहेलनामा सर्वोच्च अदालत, पुनरावेदन अदालत र जिल्ला अदालत गरी तीन तहका अदालतमा एकैपटक मुद्दा दायर हुनसक्ने हुँदा कुन अदालतमा रहेको मुद्दा कारबाई गर्ने हो सोको द्विविधा उत्पन्न हुने हुन्छ । त्यसरी नै एकैपटक कुनै कसूरको सम्बन्धमा न्यायिक र अर्धन्यायिक निकायमा पनि क्षेत्राधिकार रहने हुन्छ । यसरी कुनै कसूरको सम्बन्धमा तल्लो र माथिल्लो तहको अदालतमा मुद्दा दायर भएकोमा त्यस्तो मुद्दाको देहाय बमोजिम कारबाई र किनारा गर्ने व्यवस्था प्रस्ताव गरिएको छ:

- १) तल्लो र माथिल्लो तहका अदालतमा एकै पटक मुद्दा दायर रहेको वा यस संहिताको दफा ५४ को उपदफा (१) वा उपदफा (२) को खण्ड (क) वा (ग) अन्तर्गतका मुद्दा तल्लो र माथिल्लो दुवै तहमा अदालतमा दायर रहेकोमा माथिल्लो तहको अदालतलाई मुद्दाको कारबाई र किनारा गर्ने क्षेत्राधिकार हुने,
- २) कुनै कसूरका सम्बन्धमा मुद्दाको कारबाई वा किनारा गर्ने क्षेत्राधिकार अदालत र अर्धन्यायिक निकायमा भई दुवै निकायमा मुद्दा दायर भएकोमा अदालतबाट नै मुद्दाको कारबाई र किनारा गर्नुपर्ने,
- ३) यस संहिताको दफा ५४ को उपदफा (१) र उपदफा (२) को खण्ड (क) र (ग) अन्तर्गत संयुक्त रूपमा कारबाईको लागि मुद्दा चलाउँदा भिन्न भिन्न अदालत वा

न्यायिक निकायको अधिकार क्षेत्र अन्तर्गत मुद्दा पर्ने भएमा कानून बमोजिम तत् तत् अदालत वा निकायबाट मुद्दाको कारबाई र किनारा गर्नुपर्ने ।

५०. अधिकार क्षेत्र नभएको वा बेरीतको भएमा दरपीठ गर्नुपर्ने : (१) कुनै अभियोगपत्र वा उजुरीको व्यहोराबाट त्यस्तो उजुरी सम्बन्धी मुद्दाको कारबाई र किनारा गर्ने आफ्नो अधिकार क्षेत्र नभएको वा रीत नपुन्याई दर्ता गर्न ल्याएको देखिएमा अदालतले सोही कुरा उल्लेख गरी सो अभियोगपत्र वा उजुरी दरपीठ गरी दिनु पर्नेछ ।

(२) अधिकार क्षेत्र नभएको कारणले उपदफा (१) बमोजिम दरपीठ भएको उजुरीको विषयमा मुद्दा गर्नुपर्ने अन्तिम हदम्याद दरपीठ भएको दिनसम्म रहेछ भने प्रचलित कानूनमा जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि त्यस्तो उजुरी गर्ने व्यक्तिले सो दिनबाट बाटोको म्यादबाहेक सात दिनभित्र दर्ता गर्न ल्याएमा अधिकारक्षेत्र भएको अदालतले कानून बमोजिम दर्ता गरिदिनु पर्नेछ ।

टिप्पणी

प्रस्तुत दफामा क्षेत्राधिकार नभएको विषयमा अदालतले प्रवेश गरी कारबाई र किनारा गर्न नहुने र गरेमा सो बदर हुने सिद्धान्तलाई आत्मसात गरिएको छ । प्रस्तावित व्यवस्था अनुसार कुनै अभियोगपत्र वा उजुरी दर्ता गर्न ल्याउँदा त्यस्तो अभियोगपत्र वा उजुरी अध्ययन गर्दा त्यसमा उल्लिखित विषयमा कारबाई र किनारा गर्न अदालतको क्षेत्राधिकार नभएको वा त्यस्तो अभियोग पत्र वा उजुरी निर्धारित ढाँचामा नभएको वा अन्य कुनै कारणबाट बेरीतको देखिएमा सम्बन्धित अदालतले सोही व्यहोरा उल्लेख गरी सो अभियोगपत्र वा उजुरी दरपीठ गरी सम्बन्धित व्यक्तिलाई फिर्ता दिनुपर्ने व्यवस्था गरिएको छ ।

यस दफा बमोजिम कुनै उजुरी दरपीठ भएकोमा उजुरीको विषयमा उजुरी गर्ने अन्तिम हदम्याद दरपीठ भएको दिनसम्म रहेछ भने प्रचलित कानूनमा जुनसुकै कुरा लेखिएको भएतापनि दरपीठ गरेको मितिबाट बाटोको म्यादबाहेक ७ दिनभित्र दर्ता गर्न ल्याएमा अधिकारक्षेत्र भएको अदालतले कानून बमोजिम दर्ता गरी कारबाई र किनारा गर्नुपर्ने व्यवस्था प्रस्तुत दफामा प्रस्ताव गरिएको छ ।

५१. क्षेत्राधिकार र हदम्याद सम्बन्धमा निर्णय गर्नुपर्ने : (१) यस संहितामा अन्यत्र जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि कुनै कुनै मुद्दाका सम्बन्धमा अभियुक्तले वा बयान गर्दा वा प्रतिवादीले प्रतिउत्तर पत्र पेस गर्दा अदालतको क्षेत्राधिकार नभएको वा हदम्याद नभएको भन्ने प्रश्न उठाएमा अदालतले पहिले त्यस्तो प्रश्नका सम्बन्धमा निर्णय गरेर मात्र त्यस्तो मुद्दाको अन्य कारबाई अगाडि बढाउनु पर्नेछ ।

(२) उपदफा (१) बमोजिम भएको निर्णय उपर पँतीस दिनभित्र पुनरावेदन सुन्ने अदालतमा उजुर गर्न सकिनेछ ।

(३) उपदफा (१) वा (२) बमोजिम निरूपण भएको प्रश्न पुनरावेदन सुन्ने अदालतमा पुनः उठाउन सकिने छैन ।

तर मुद्दाको रोहमा हुने अन्तर्कालीन आदेशका हकमा यो व्यवस्था लागु हुनेछैन ।

टिप्पणी

कुनै पनि फौजदारी मुद्दाको कारबाई र किनारा गर्दा बारम्बार उठ्ने प्रश्न मध्ये हदम्याद र अधिकारक्षेत्रको प्रश्न महत्वपूर्ण विषय हुन् । प्रचलित कानूनी व्यवस्था अनुसार यस्ता विषयका सम्बन्धमा अभियुक्त, प्रतिवादी वा निजको कानून व्यवसायीले समयमा नै अदालतसमक्ष प्रश्न उठाए पनि मुद्दाको अन्तिम निर्णय गर्दाका बखत मात्र सो विषयमा निर्णय हुने हुँदा यदाकदा लामो समयसम्म मुद्दाको कारबाई भई क्षेत्राधिकार वा हदम्याद नभएको कारण देखाई मुद्दा खारेज गर्ने गरिन्छ । यो न्याय प्रशासनको विसङ्गति र न्याय प्रणाली प्रभावकारी नभएको एक ज्वलन्त दृष्टान्त हो । यस किसिमको खराबी अन्त्य गर्न कुनै अदालतमा मुद्दा दायर भएपछि अभियुक्त वा प्रतिवादी वा निजको कानून व्यवसायीले त्यस्तो अदालतको क्षेत्राधिकार नभएको वा हदम्यादको कारणले मुद्दा चल्न नसक्ने प्रश्न उठाएमा वा जिकिर लिएमा अदालतले अन्य कारबाई (थुनछेक, प्रमाण बुझ्ने, आदेश दिने) प्रारम्भ गर्नु अघि सो अदालतलाई क्षेत्राधिकार भए वा नभएको वा मुद्दाको कारबाई हुन हदम्याद भए वा नभएको निर्णय गर्नुपर्ने नयाँ व्यवस्था प्रस्ताव गरिएको छ । यसरी निर्णय गर्दा अदालतले आफ्नो क्षेत्राधिकार नभएको वा मुद्दा चलाउने हदम्याद नभएको निर्णय गरेमा सो अदालतमा सो विषयको कारबाई अन्त्य हुने र त्यसमा चित्त नबुझ्ने पक्षले कानून बमोजिम पुनरावेदन गर्नसक्ने हुन्छ । यसको ठीक विपरीत सो अदालतले आफ्नो क्षेत्राधिकार भएको वा मुद्दा चलाउने हदम्याद भएको निर्णय गरेमा त्यो विषयको उठान अन्त्य भई मुद्दाको कारबाई प्रारम्भ हुन्छ । सो निर्णय अन्तरकालीन आदेश भएकोले त्यस उपर चित्त नबुझ्ने पक्षले पैंतीस दिनभित्र पुनरावेदन सुन्ने अदालतमा उजुरी गर्नसक्ने व्यवस्था रहेको छ । यो व्यवस्था नेपालको सन्दर्भमा नयाँ व्यवस्था नभएको र मुलुकी ऐन, अदालती बन्दोवस्तको १७ (बेरीतको आदेश) र न्याय प्रशासन ऐन, २०४८ को दफा १६ मा व्यवस्था भई लामो समयदेखि अभ्यास हुँदै आएको छ । अन्तरकालीन आदेशको निर्णय उपर उजुरी नगरेमा वा उजुरी परेकोमा पुनरावेदन सुन्ने अदालतबाट सदर भएकोमा क्षेत्राधिकार र हदम्यादको प्रश्न सो मुद्दाको हकमा सदाको लागि अन्त्य हुने र एउटै कानूनी प्रश्न बारम्बार अदालतबाट विचार हुन आवश्यक नहुने नयाँ व्यवस्था प्रस्तावित दफामा रहेको छ । नेपालको न्याय प्रणालीमा यो एक नयाँ सुधार हो । यो व्यवस्था शीघ्र न्याय र स्वच्छ सुनुवाईको अधिकार सुनिश्चित गर्न कोशेढुङ्गा हुनेछ ।

मुद्दाको प्रारम्भिक कारबाई सम्बन्धी व्यवस्था

परिचय

मुद्दा अदालतमा दायर गरिएपछि अदालतमा विभिन्न प्रक्रियाहरू आरम्भ हुन्छन् । अभियोजनात्मक कानून प्रणाली अपनाएका मुलुकमा अदालत आफैँले विवादको सिर्जना नगरी अदालतसमक्ष पेस गरिएका विवादमा अदालतले निर्णायक (अम्पायर) को रूपमा विवादको निरूपण गर्छ । यद्यपि अदालतको अपहेलना जस्ता विषयमा अदालत आफैँले कारबाई प्रारम्भ गर्नसक्ने जस्ता विषय पनि यस परिच्छेदमा राखिएको छ । मूलतः यस परिच्छेदमा मुद्दाको दायरी कसबाट हुने, अदालत आफैँले कुन विषयमा कारबाई प्रारम्भ गर्नसक्ने, मुद्दा दायर भएपछि अदालतले गर्नुपर्ने प्रारम्भिक कार्यहरू के हुने, कसले उजुरी दिनसक्ने, क्षतिपूर्तिमा कसले उजुरी दिनसक्ने जस्ता विषयलाई प्रस्तुत परिच्छेदमा व्यवस्थित गरिएको छ ।

५२. मुद्दा दायर भएपछि अदालतले कारबाई प्रारम्भ गर्नुपर्ने : (१) यस संहितामा अन्यथा व्यवस्था भएकोमा बाहेक कुनै कसूरका सम्बन्धमा यस परिच्छेद बमोजिम मुद्दा दायर भएपछि अदालतले मुद्दाको कारबाई प्रारम्भ गर्नु पर्नेछ ।

तर,

(क) अदालतको आदेशको अवज्ञा गरेको वा अरु कुनै किसिमले अदालतको अवहेलना गरेको कसूरमा अदालतले अभियुक्तको ठाडो बयान लिएर वा लिखित स्पष्टीकरण मागेर वा अन्य कुनै निवेदन वा प्रतिवेदनबाट पनि मुद्दाको कारबाई प्रारम्भ गर्न सक्नेछ ।

(ख) कुनै मुद्दामा अदालतले प्रमाण बुझदा कुनै पक्षले कुनै प्रमाणलाई जालसाजी वा कीर्ते भनी बयान गरेकोमा सोही बयानको आधारमा लिखत कीर्ते वा जालसाजीको कसूरमा वा सो कसूर गर्न दुरुत्साहन दिएको, आपराधिक षडयन्त्र गरेको वा मतियार भएको कसूरमा सोही मिसिलबाट मुद्दाको कारबाई प्रारम्भ गर्न सकिनेछ ।

(२) अपराध संहिताको भाग २ को परिच्छेद ३ को दफा ८२, ८३ परिच्छेद ४ को ९१, ९२, ९३, ९४, ९५, ९९, १००, १०२ मा उल्लिखित कुनै कसूर गरेको, त्यस्तो कुनै कसूर गर्न दुरुत्साहन दिएको, अपराधिक षडयन्त्र गरेको वा मतियार भएको अभियोगमा उपदफा (१) को प्रतिबन्धात्मक वाक्यांशको खण्ड (ख) बमोजिम मुद्दाको कारबाई प्रारम्भ भएकोमा बाहेक, अदालतले सम्बन्धित व्यक्तिको निवेदन, प्रतिवेदन, बयान वा कुनै छुट्टै उजुरीको आधारमा मुद्दा चलाउन न्यायोचित ठहराई कारण सहितको आदेश पर्चा खडा गरी मुद्दाको कारबाई प्रारम्भ गर्न सक्नेछ :-

(३) उपदफा (२) मा उल्लिखित मुद्दाको कारबाई र किनारा मूल कसूरसाथै राखी गर्नु पर्नेछ ।

(४) यस परिच्छेदमा अन्यत्र जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि नेपाल सरकार वा

विभागीय प्रमुखको लिखित स्वीकृति भएकोमा बाहेक नेपाल सरकारको कुनै कर्मचारी उपर निजले आफ्नो ओहदाको कर्तव्य पालनाको सिलसिलामा गरेको कुनै कामको सम्बन्धमा निज उपर कुनै कसूरको अभियोग लगाई मुद्दा चल्नेछैन ।

तर कुनै कर्मचारीले आफ्नो ओहदाको कर्तव्यभन्दा बाहिरको कुनै काम गरी कुनै कसूर गरेमा निज उपर सो कसूरको अभियोग लगाई मुद्दा चलाउन नेपाल सरकारको वा विभागीय प्रमुखको स्वीकृति लिनुपर्ने छैन ।

(५) अनुसूची-१ र अनुसूची-२ अन्तर्गतका कसूरको सम्बन्धमा सरकारी वकिलबाट अभियोग पत्र पेस नगरी कुनै व्यक्ति उपर मुद्दा चल्नेछैन ।

(६) उपदफा (५) मा जुनसुकै कुरा लेखिएको भएता पनि कुनै कसूर भएको क्षति बापत क्षतिपूर्तिको हकमा देहायका व्यक्तिले छुट्टै उजुरी दिन सक्नेछन् :-

- (क) कसूरबाट क्षति पुगेको व्यक्तिले,
- (ख) आफ्नो नोकरीको सिलसिलामा अन्यत्र खटिएको वा विदेशमा रहेको राष्ट्रसेवकले उजुर गर्नपर्ने कुराको सम्बन्धमा निजको नजिकको कुनै हकवाला,
- (ग) कुनै व्यक्तिले कुनै पद, ओहदा वा अन्य कुनै हैसियतले गर्नुपर्ने कुनै काम वा संरक्षण गर्नुपर्ने कुनै कुराको सम्बन्धमा त्यस्तो पद, ओहदा वा हैसियतमा रहेको व्यक्ति,
- (घ) लाटो, अन्धो, नाबालिग वा पचहत्तर वर्ष उमेर नाघेको व्यक्ति वा शारीरिक वा मानसिक रोगले असमर्थ भएको व्यक्तिले उजुर गर्न पाउने कुराको सम्बन्धमा निजको एकाघरको हकवाला र त्यस्तो हकवाला नभए अन्य कुनै हकवाला वा संरक्षक,
- (ङ) कुनै सङ्गठित संस्था संलग्न रहेको कसूरको सम्बन्धमा त्यस्तो संस्थाको मुख्य भई काम गर्ने अधिकार प्राप्त सञ्चालक, प्रशासक वा सदस्य, वा प्रमुख कार्यकारी अधिकृत ।

टिप्पणी

सामान्यतया अदालतमा उजुरी, फिराद वा अभियोगपत्र पेस भएपछि मात्र मुद्दाको कारबाई र किनारा गरिन्छ । अभियोजनात्मक कानून प्रणाली अपनाएका मुलुकमा अदालत आफैँले विवादको सिर्जना नगरी अदालतसमक्ष पेस गरिएका विवादमा अदालतले निर्णायक (अम्पायर) को रूपमा विवादको निरूपण गर्छ । जसको हकद्वैया पुग्दछ उसले नै मुद्दा दायर गरे पछि मात्र अदालत सक्रिय हुन्छ । यसै तथ्यलाई मनन गरी अपराध संहितामा उल्लिखित कुनै कसूरका सम्बन्धमा मुद्दा दायर भएपछि अदालतले मुद्दाको कारबाई प्रारम्भ गर्नुपर्ने स्पष्ट व्यवस्था गरिएको छ ।

कतिपय अवस्थामा अदालत आफैँ सक्रिय भई मुद्दाको कारबाई प्रारम्भ गर्नुपर्ने अवस्था पनि पर्दछ । यस अवस्थामा कसैबाट छुट्टै उजुरी, फिरादपत्र वा अभियोगपत्र अदालतमा दर्ता हुन नआएपनि अदालत आफैँले मुद्दाको सिर्जना गरी कारबाई गर्नुपर्ने अवस्था आउँछ । खासगरी अदालतको अपहेलना गरिएको र अदालतमा मुद्दा विचाराधीन रहेकोमा त्यस्तो मुद्दामा पेस भएका प्रमाणको आधिकारिकता जस्ता विषयमा विवाद सिर्जना भएमा अदालतले नै मुद्दाको प्रारम्भ गर्नुपर्ने हुनसक्छ । यसै आवश्यकतालाई मध्यनजर राखी अदालतबाट नै कतिपय अवस्थामा कारबाई प्रारम्भ गर्न अदालतलाई सक्षम बनाउनका लागि संहितामा व्यवस्था गरिएको छ । जसअनुसार, अदालतको

आदेशको अवज्ञा गरेको वा अरु कुनै किसिमले अदालतको अवहेलना गरेको कसूरमा अदालतले अभियुक्तको ठाडो बयान लिएर वा लिखित स्पष्टीकरण मागेर वा अन्य कुनै निवेदन वा प्रतिवेदनबाट पनि मुद्दाको कारबाई प्रारम्भ गर्नसक्ने व्यवस्था गरिएको छ । यसरी नै कुनै मुद्दामा अदालतले प्रमाण बुझ्दा कुनै पक्षले कुनै प्रमाणलाई जालसाजी वा कीर्ते भनी बयान गरेकोमा सोही बयानको आधारमा लिखत कीर्ते वा जालसाजीको कसूरमा वा सो कसूर गर्न दुरुत्साहन दिएको, आपराधिक षडयन्त्र गरेको वा मतियार भएको कसूरमा सोही मिसिलबाट मुद्दाको कारबाई प्रारम्भ गर्न सकिने व्यवस्था गरिएको छ ।

यस व्यवस्थाले सामान्यतया अदालतले आफैँ विवाद सिर्जना नगर्ने भएपनि खास अवस्थामा अदालतको अपहेलनामा अदालत स्वयंबाट मुद्दाको प्रारम्भ गर्न वा अदालतमा विचाराधीन मुद्दाको प्रमाणको जरियाबाट उठेको कीर्ते वा जालसाजीको विवादमा सोही कागजातहरूबाट मुद्दाका कारबाई गर्न अदालतलाई सक्षम बनाएको छ । अदालतको अपहेलनामा अदालतबाट नै कारबाई प्रारम्भ हुने कानूनी व्यवस्था नयाँ होइन । न्याय प्रशासन ऐन, २०४८ को दफा १८ तथा सर्वोच्च अदालत ऐन, २०४८ को दफा ७ मा अदालतको अपहेलनामा अदालत आफैँले कारबाई चलाउन सक्ने व्यवस्था रहेको छ । यसरी नै अदालतमा विचाराधीन मुद्दामा पेस भएका प्रमाणमा कीर्ते वा जालसाजीको प्रश्न उठेमा सोही मिसिलबाट बयान गराई कारबाई गरिने कुरा पनि मुलुकी ऐन, अदालती बन्दोबस्तको ७८ नं.मा व्यवस्था रहेको छ ।

यसरी नै कतिपय अवस्थामा कसैको उजुरी, फिरादपत्र वा अभियोगपत्र दर्ता नभएको भएपनि अदालतले सम्बद्ध व्यक्तिको निवेदन, प्रतिवेदन, बयान वा कुनै छुट्टै उजुरीको आधारमा पनि मुद्दाको कारबाई प्रारम्भ गराउनु पर्ने हुनसक्ने भएकाले त्यसरी कारबाई चलाउन कुनै अप्ठ्यारो वा बाधा नपरोस् भनी अदालतले कारबाई प्रारम्भ गर्ने आदेश दिनसक्ने व्यवस्था पनि गरिएको छ । यसरी कसैको उजुरी, फिराद वा अभियोग नपरे पनि सम्बद्ध व्यक्तिको प्रतिवेदन, निवेदन, बयान आदिको आधारमा देहाय बमोजिमका कसूर वा यी कसूरको दुरुत्साहन, षडयन्त्र तथा मतियार भएमा अदालतले आदेश पर्चा खडा गरी मुद्दाको कारबाई प्रारम्भ गर्नसक्ने व्यवस्था गरिएको छ ।

- ◆ कानून बमोजिम शपथ लिएको व्यक्तिले भुट्टा कुरा व्यक्त गरेमा,
- ◆ शपथ गर्न इन्कार गरेमा, न्यायिक वा अन्य कानूनी कारबाईमा प्रमाणको रूपमा प्रयोग गराउने नियतले कुनै भुट्टा प्रमाण बनाएमा,
- ◆ कानून बमोजिम पेस गर्ने, प्रमाणित गर्ने, प्रमाणीकरण गर्ने, सत्यतथ्ययुक्त विवरण (एफिडेभिट) पेस गर्ने, वा प्रमाणपत्र दिने अख्तियारी वा कर्तव्य भएको व्यक्तिले जानी जानी भुट्टा कुरा उल्लेख गरी पेस गर्ने, प्रमाणित गर्ने, प्रमाणीकरण गर्ने, वा प्रमाणपत्र दिएमा, कुनै प्रमाण वा प्रमाणपत्र भुट्टो हो भन्ने जानी जानी त्यस्तो प्रमाण वा प्रमाणपत्रलाई साँचो प्रमाण वा प्रमाणपत्रको रूपमा प्रयोग गरेमा,
- ◆ कुनै न्यायिक वा अन्य कानूनी कारबाईमा कुनै लिखत वा विद्युतीय अभिलेख प्रमाणको रूपमा पेस गर्ने कानूनी कर्तव्य भएको व्यक्तिले जानी जानी त्यस्तो लिखत वा अभिलेख नष्ट गर्ने, केरमेट गरी नबुझिने पार्ने वा अन्य कुनै प्रकारले प्रमाणमा प्रयोग गर्न नमिल्ने बनाएमा,
- ◆ कसैले कुनै कसूरदारलाई बचाउने नियतले निजले गरेको कसूर सम्बन्धी कुनै प्रमाण दबाउन, नष्ट गर्न वा त्यसलाई प्रमाणको रूपमा प्रयोग गर्न नसकिने गरी बिगारेमा,
- ◆ अदालत वा अधिकार प्राप्त अधिकारीको निर्णय बमोजिम जफत हुने भएको वा तायदाती, रोक्का, लिलाम वा बिक्री हुने वा चलन चलाई दिनुपर्ने भएको सम्पत्ति वा त्यस्तो सम्पत्ति

वा जायजात उपरको अधिकार वदनियत साथ जफत, तायदाती, जायजात, रोक्का, लिलाम वा बिक्री हुनबाट वा चलन चलाउनबाट रोक्नको लागि त्यस्तो सम्पत्ति वा त्यस उपरको अधिकार दबाउन, कसैलाई हस्तान्तरण गर्न वा गराउन वा त्यस्तो सम्पत्ति वा अधिकार उपर दावी गरेमा,

- ◆ कसैलाई क्षति पुऱ्याउने वा हैरान गर्ने नियतले कुनै न्यायिक कारबाई गर्ने अधिकारीसमक्ष भुट्टा कुराको दावी लिई वा अभियोग लगाई कुनै व्यक्तिका विरुद्ध उजुरी वा सूचना दिएमा वा कसूरको अभियोग लागि जमानतमा छुटेको व्यक्ति मनासिब कारणाविना जमानतको सर्त विपरीत जमानत दिएको कार्यालय वा अदालतमा अनुपस्थित भएमा ।

माथि उल्लिखित कसूरको सम्बन्धमा अदालतले आफ्नो न्यायिक कारबाईमा बाधा अवरोध उत्पन्न गरेको वा गर्न लागेको अवस्थामा निर्वाध रूपमा न्यायिक कारबाईलाई सूचारु गर्नका लागि कसैको निवेदन वा प्रतिवेदनका आधारमा कारबाई प्रारम्भ गर्ने आदेश दिने व्यवस्था गरिएको हो । यस किसिमका मुद्दामा मूल कसूर छुट्टै भएकाले छुट्टै मुद्दा हुन्छ र यी कसूरहरू सोही मुद्दाको जरियाबाट सिर्जना भएका हुन्छन् । यसैले यस किसिमको मुद्दा चलाउँदा जुन मुद्दाको जरियाबाट यस्तो मुद्दाको उठान भएको हो सोही मुद्दासँग साथै राखी यो मुद्दाको पनि किनारा लगाउनु पर्ने संहितामा व्यवस्था गरिएको छ । यसले गर्दा कुनै मुद्दाको जरियाबाट उठेको अन्य कुनै मुद्दाको लागि छुट्टै अभियोग वा उजुरी नचाहिने र मूल मुद्दासँगै राखेर कारबाई गरिनेबाट मुद्दाको कारबाईमा सरलता, सहजता र शीघ्रतासमेत कायम हुन्छ ।

नेपाल सरकारको कुनै कर्मचारीले कर्तव्य पालनाका सिलसिलामा गरेको कुनै कामको सम्बन्धमा निजको बचाउ गरी कर्तव्य पालनामा प्रोत्साहित गर्न आवश्यक हुन्छ । निजामती सेवा ऐन, २०४९ को दफा ५७ मा पनि निजामती कर्मचारीले ओहदाको कर्तव्य पालनाका सम्बन्धमा गरेका कामका लागि बचाउको विभिन्न व्यवस्था गरेको छ । प्रस्तुत संहितामा नेपाल सरकारका कर्मचारीले कर्तव्यपालनाका सन्दर्भमा गरेको कामको बचाउ गरी निजहरूलाई सदैव कर्तव्य पालनामा उद्यत बनाउने उद्देश्यका साथ नेपाल सरकार वा विभागीय प्रमुखको लिखित स्वीकृति भएकोमा बाहेक नेपाल सरकारको कुनै कर्मचारी उपर निजले आफ्नो ओहदाको कर्तव्य पालनाको सिलसिलामा गरेको कुनै कामको सम्बन्धमा निज उपर कुनै कसूरको अभियोग लगाई मुद्दा नचल्ने व्यवस्था गरिएको छ ।

नेपाल सरकारका कर्मचारीले ओहदाको हैसियत वा कर्तव्य पालना बाहेक निजी हैसियतमा कुनै कसूर गरेमा निज व्यक्तिगत रूपमा उत्तरदायी हुने र निजलाई त्यस्तो कसूरमा बचाउ गर्न नहुने भएकाले कुनै कर्मचारीले आफ्नो ओहदाको कर्तव्यभन्दा बाहिरको कुनै काम गरी कुनै कसूर गरेमा निज उपर सो कसूरको अभियोग लगाई मुद्दा चलाउन नेपाल सरकारको वा विभागीय प्रमुखको स्वीकृति लिनु नपर्ने गरी प्रतिबन्धात्मक व्यवस्था पनि गरिएको छ ।

प्रस्तुत संहिताको दफा ४३ मा संहिताको अनुसूची १ र २ अन्तर्गतका मुद्दामा सरकारी वकिलले अभियोगपत्र पेस गर्ने व्यवस्था गरिएको छ । जसलाई मुद्दा लाने अधिकार छ ऊ बाहेक अरुले मुद्दा लान मिल्दैन र लगे पनि त्यसले कानूनी हैसियत प्राप्त गर्ने वा हकद्वैया विहिन व्यक्ति वा अधिकारीले लगेका मुद्दा उपर कारबाई हुन सक्तैन । यस कुरालाई स्पष्ट पार्ने अभिप्रायले अनुसूची-१ र अनुसूची-२ अन्तर्गतका कसूरको सम्बन्धमा सरकारी वकिलबाट अभियोग पत्र पेस नगरी कुनै व्यक्ति उपर मुद्दा चल्ने छैन भन्ने थप प्रष्ट व्यवस्था गरिएको छ । यस व्यवस्थाले सरकारवादी हुने मुद्दाको

अभियोजन महान्यायाधिवक्ता वा निजले अधिकार प्रत्यायोजन गरेका सरकारी वकिलबाट हुनुपर्ने नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १३५ लाई पनि आत्मसात गरेको छ ।

माथिल्लो अनुच्छेदमा उल्लेख भए अनुसार नेपाल सरकारवादी हुने अनुसूची १ र २ का मुद्दामा सरकारी वकिलले अभियोगपत्र पेस गरेपछि मात्रै कारबाई प्रारम्भ हुने व्यवस्था भएपनि यसको अपवादात्मक व्यवस्था गरी प्रतिबन्धात्मक व्यवस्था पनि गरिएको छ । जसअनुसार अनुसूची १ र २ का कसूरबाट कुनै व्यक्तिलाई क्षति पुगेको रहेछ भने क्षतिपूर्तिका लागि छुट्टै उजुरी दिन सकिने गरी सरकारी वकिलले मात्रै दावी लिन पाउने व्यवस्था नगरी क्षति पुगेको व्यक्तिले पनि क्षतिपूर्तिमा दावी लिन सकिने व्यवस्था गरिएको छ । प्रस्तुत व्यवस्थाबाट फौजदारी कसूरबाट कुनै व्यक्तिको धन सम्पतिको क्षति पुग्न गएको रहेछ भने त्यस्तो क्षति पुग्न गएको सम्पतिका लागि त्यस्ता क्षतिपुगेको व्यक्ति वा निकायले उजुर गरी असुल उपर गर्नसक्ने मार्ग प्रशस्त गरी क्षतिपूर्तिको प्रक्रियालाई सरलीकरण गर्ने प्रयास गरिएको छ । कतिपय अवस्थामा फौजदारी अभियोगमा पर्याप्त सबुद प्रमाणको अभावमा मुद्दा नचल्ने गरी निर्णय गरिने वा गर्नुपर्ने अवस्था आउँछ । यस अवस्थामा यदि क्षतिपूर्तिको दावी लिन सकिने व्यवस्था भएमा मर्कापर्ने व्यक्तिले क्षतिपूर्ति पाउनसक्ने अवस्था सिर्जना हुने भएकाले अनुसूची १ र २ का मुद्दामा मर्कापर्ने व्यक्तिले क्षतिपूर्तिको उजुरी दर्ता गर्ने लचिलो व्यवस्था गरिएको हो । यस किसिमको व्यवस्था नयाँ रूपमा ल्याइएको भएपनि क्षति पुगेको व्यक्तिलाई दावी लिनसक्ने व्यवस्था अति आवश्यक रहेको थियो । त्यसैले यस किसिमको क्षतिपूर्तिका लागि देहायका व्यक्तिले उजुरी दिनसक्ने व्यवस्था संहिताले गरेको छ ।

- ◆ कसूरबाट क्षति पुगेको व्यक्तिले,
- ◆ आफ्नो नोकरीको सिलसिलामा अन्यत्र खटिएको वा विदेशमा रहेको,
- ◆ राष्ट्रसेवकले उजुर गर्नुपर्ने कुराको सम्बन्धमा निजको नजिकको कुनै हकवाला,
- ◆ कुनै व्यक्तिले कुनै पद, ओहदा वा अन्य कुनै हैसियतले गर्नुपर्ने कुनै काम वा संरक्षण गर्नुपर्ने कुनै कुराको सम्बन्धमा त्यस्तो पद, ओहदा वा हैसियतमा रहेको व्यक्ति,
- ◆ लाटो, अन्धो, नाबालिग वा पचहत्तर वर्ष उमेर नाघेको व्यक्ति वा शारीरिक वा मानसिक रोगले असमर्थ भएको व्यक्तिले उजुर गर्न पाउने कुराको सम्बन्धमा निजको एकाघरको हकवाला र त्यस्तो हकवाला नभए अन्य कुनै हकवाला वा संरक्षक,
- ◆ कुनै सङ्गठित संस्था संलग्न रहेको कसूरको सम्बन्धमा त्यस्तो संस्थाको मुख्य भई काम गर्ने अधिकार प्राप्त सञ्चालक, प्रशासक वा सदस्य, वा प्रमुख कार्यकारी अधिकृत ।

नेपालको न्याय प्रणालीमा पीडितलाई पुगेको क्षतिको सम्बन्धमा क्षतिपूर्ति दिलाउने सीमित व्यवस्थाहरू रहेको र नेपालको न्याय प्रणाली पीडितमुखी नभई अभियुक्तमुखी मात्र भएको भनी आलोचना हुँदै आएकोमा अपराध संहितामा धेरैजसो हदमा क्षतिपूर्तिलाई प्रवेश गराइएको छ भने त्यसका वास्तविक हकदारलाई उपचारको मार्ग प्रशस्त गर्दा न्यायप्रणाली पीडित मैत्री बन्ने हुन्छ । अपराध र अख्तियारको दुरुपयोग पीडितका लागि न्यायसम्बन्धी आधारभूत घोषणापत्र, १९८५ ले पीडितलाई न्यायमा पहुँचको अधिकार र प्रतिपूरण तथा क्षतिपूर्ति समेतको व्यवस्था हुनुपर्ने गरी गरेको व्यवस्थाको सन्दर्भमा संहिताको प्रस्तुत व्यवस्थाको अझै औचित्य पुष्टि हुन्छ ।

५३. उजुरी गर्न सक्ने : (१) यस संहितामा अन्यथा व्यवस्था भएकोमा बाहेक कुनै कसूरको सम्बन्धमा अदालतमा देहायका व्यक्तिले उजुरी दिन सक्नेछ :-

- (क) कसूरबाट क्षति पुगेको व्यक्तिले,
- (ख) आफ्नो नोकरीको सिलसिलामा अन्यत्र खटिएको वा विदेशमा रहेको राष्ट्रसेवकले उजुर गर्नपर्ने कुराको सम्बन्धमा निजको नजिकको कुनै हकवाला,
- (ग) कुनै व्यक्तिले कुनै पद, ओहदा वा अन्य कुनै हैसियतले गर्नुपर्ने कुनै काम वा संरक्षण गर्नुपर्ने कुनै कुराको सम्बन्धमा त्यस्तो पद, ओहदा वा हैसियतमा रहेको व्यक्ति,
- (घ) लाटो, अन्धो, नाबालिग वा पचहत्तर वर्ष उमेर नाघेको व्यक्ति वा शारीरिक वा मानसिक रोगले असमर्थ भएको व्यक्तिले उजुर गर्न पाउने कुराको सम्बन्धमा निजको एकाघरको हकवाला र त्यस्तो हकवाला नभए अन्य कुनै हकवाला वा संरक्षक,
- (ङ) कुनै सङ्गठित संस्था संलग्न रहेको कसूरको सम्बन्धमा त्यस्तो संस्थाको मुख्य भई काम गर्ने अधिकार प्राप्त सञ्चालक, प्रशासक वा सदस्य, वा प्रमुख कार्यकारी अधिकृत ।

(२) उपदफा (१) बमोजिमको उजुरी दिँदा देहायको विवरण खुलाई अनुसूची-२१ बमोजिमको ढाँचामा दिनु पर्नेछ :-

- (क) अभियुक्तको नाम, थर, बतन (टोलसमेत) हुलिया, उमेर, पेसा वा व्यवसाय, बाबु आमा वा पति वा पत्नीको नाम,
- (ख) अभियुक्तको नागरिकता, राहदानी सवारी चालक इजाजतपत्र वा सजिलैसँग फेला पार्न सकिने अन्य परिचयात्मक विवरण,
- (ग) अभियुक्त रहेबसेको गाउँ विकास समिति वा नगरपालिका, वडा नं., गाउँ, टोल, भएसम्म ब्लक नं.,
- (घ) अरुको घरमा डेरा गरी बसेको भए थाहा भएसम्म घरधनीको नाम, थर र ठेगाना,
- (ङ) अभियुक्तको स्थायी बासस्थान नभए निज बसेको घरधनीको नाम थर र बतन,
- (च) कसूर सम्बन्धी विवरण,
- (छ) एकैपटकमा एकभन्दा बढी कसूर भएको भए अभियुक्त उपर लगाइएको प्रत्येक अभियोग र तत्सम्बन्धी प्रमाण,
- (ज) प्रयोग हुनुपर्ने सम्बन्धित कानून र सोको आधार,
- (झ) अभियुक्तलाई हुनुपर्ने सजायको माग दाबी र सोको आधार,
- (ञ) कसूरबाट पुगेको क्षति र अभियुक्तबाट क्षतिपूर्ति भराउनु पर्ने भए क्षतिपूर्तिको रकम र सोको आधार,
- (ट) अन्य आवश्यक कुरा ।।

(३) उपदफा (१) बमोजिम उजुरी दिँदा त्यस्तो उजुरीको साथ अभियुक्तको सङ्ख्या बराबरको उजुरीको नक्कल र उजुरवालाले पेस गर्न चाहेको लिखत प्रमाणहरूको एकप्रति नक्कल पनि पेस गर्नुपर्छ ।

तर नेपाल सरकारवादी हुने मुद्दामा उजुरी तथा लिखत प्रमाणको नक्कल पेस गर्नुपर्ने छैन ।

टिप्पणी

यसअघि नै दफा ४३ को सन्दर्भमा टिप्पणी गर्दा उल्लेख गरिएको छ कि प्रस्तुत संहिताले फौजदारी कसूर सम्बन्धी मुद्दालाई कार्यविधिगत प्रक्रियाको दृष्टिले चार वर्गमा विभाजन गर्ने प्रयत्न गरेको छ। यस व्यवस्था अनुसार अनुसूची -१ मा गम्भीर प्रकृतिका सरकारवादी फौजदारी मुद्दाहरू रहेका छन्। यो व्यवस्था प्रचलित सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐन, २०४९ को अनुसूची -१ को अवधारणामा नै आधारित छ। यसको अभियोजन सरकारी वकिलबाट हुने व्यवस्था गरिएको छ। अनुसूची -२ मा नेपाल सरकार वादी हुने तर अनुसूची -१ मा समावेश नहुने मुद्दाहरू समावेश गरिएका छन्। यी मुद्दाको अभियोजन पनि सरकारी वकिलबाटै हुने व्यवस्था गरिएको छ। अनुसूची -३ मा अदालतको प्रतिवेदनको आधारमा दायर हुने कसूर सम्बन्धी मुद्दाहरू तथा नेपाल सरकारसँग सम्बन्धित रहेको वा संवैधानिक निकाय, अदालत वा सार्वजनिक अधिकारीको हक, हित वा सरोकार निहित रहेको फौजदारी कसूरसम्बन्धी मुद्दाहरू राखिएका छन्। यी मुद्दाहरू नेपाल सरकार, संवैधानिक निकाय, अदालत वा कुनै सार्वजनिक अधिकारले उजुरी वा प्रतिवेदनको रूपमा दायर गर्छन्। अनुसूची -४ मा व्यक्तिवादी फौजदारी मुद्दाहरू रहेका छन्। यस्तो मुद्दा हकद्वैया भएको सरोकारवालाले व्यक्तिले दायर गरिने व्यवस्था संहिताको दफा ४३ ले गरेको छ।

अनुसूची ४ का मुद्दा व्यक्तिवादी भएकाले सरोकारवाला हकद्वैया भएको व्यक्तिले मात्र दायर गर्न सक्ने हुन्छ। यस व्यवस्थालाई अभूत स्पष्ट पाउँ को कस्ता व्यक्तिले उजुर गर्न सक्छन् भनी सरोकारवाला हकद्वैया भएको व्यक्तिको परिधिलाई विस्तार गरिएको छ। जसअनुसार संहितामा अन्यथा व्यवस्था भएकोमा बाहेक कुनै कसूरको सम्बन्धमा अदालतमा देहायका व्यक्तिले उजुरी दिनसक्ने व्यवस्था गरिएको छ।

- ◆ कसूरबाट क्षति पुगेको व्यक्तिले,
- ◆ आफ्नो नोकरीको सिलसिलामा अन्यत्र खटिएको वा विदेशमा रहेको राष्ट्रसेवकले उजुर गर्नुपर्ने कुराको सम्बन्धमा निजको नजिकको कुनै हकवालाले,
- ◆ कुनै व्यक्तिले कुनै पद, ओहदा वा अन्य कुनै हैसियतले गर्नुपर्ने कुनै काम वा संरक्षण गर्नुपर्ने कुनै कुराको सम्बन्धमा त्यस्तो पद, ओहदा वा हैसियतमा रहेको व्यक्तिले,
- ◆ लाटो, अन्धो, नाबालिग वा पचहत्तर वर्ष उमेर नाघेको व्यक्ति वा शारीरिक वा मानसिक रोगले असमर्थ भएको व्यक्तिले उजुर गर्न पाउने कुराको सम्बन्धमा निजको एकाघरको हकवाला र त्यस्तो हकवाला नभए अन्य कुनै हकवाला वा संरक्षकले,
- ◆ कुनै सङ्गठित संस्था संलग्न रहेको कसूरको सम्बन्धमा त्यस्तो संस्थाको मुख्य भई काम गर्ने अधिकार प्राप्त सञ्चालक, प्रशासक वा सदस्य, वा प्रमुख कार्यकारी अधिकृतले।
- ◆ यसका साथै अदालतमा दर्ता गरिने उजुरीहरूमा उल्लेख हुन आवश्यक विवरण नछुट्टुन् तथा उजुरी दिने प्रक्रिया र विवरणहरूमा एकरूपता समेत होस् भन्नका लागि उजुरीको ढाँचा निर्दिष्ट गरिएको छ। यस्तो उजुरीमा खुलाउनु पर्ने विवरणहरू पनि किटान गरिएको छ। जसअनुसार देहायका विवरणहरू अनिवार्य रूपमा खुलाउनु पर्दछ।
- ◆ अभियुक्तको नाम, थर, वतन (टोलसमेत) हुलिया, उमेर, पेसा वा व्यवसाय, बाबु आमा वा पति वा पत्नीको नाम,
- ◆ अभियुक्तको नागरिकता, राहदानी, सवारी चालक इजाजतपत्र वा सजिलैसँग फेला पार्न सकिने अन्य परिचयात्मक विवरण,

- ◆ अभियुक्त रहेबसेको गाउँ विकास समिति वा नगरपालिका, वडा नं., गाउँ, टोल, भएसम्म ब्लक नं.,
- ◆ अरुको घरमा डेरा गरी बसेको भए थाहा भएसम्म घरधनीको नाम, थर र ठेगाना,
- ◆ अभियुक्तको स्थायी वासस्थान नभए निज बसेको घरधनीको नाम, थर र वतन,
- ◆ कसूर सम्बन्धी विवरण,
- ◆ एकैपटकमा एकभन्दा बढी कसूर भएको भए अभियुक्त उपर लगाइएको प्रत्येक अभियोग र तत्सम्बन्धी प्रमाण,
- ◆ प्रयोग हुनुपर्ने सम्बन्धित कानून र सोको आधार,
- ◆ अभियुक्तलाई हुनुपर्ने सजायको माग दाबी र सोको आधार,
- ◆ कसूरबाट पुगेको क्षति र अभियुक्तबाट क्षतिपूर्ति भराउनु पर्ने भए क्षतिपूर्तिको रकम र सोको आधार,
- ◆ अन्य आवश्यक कुरा ।

यस प्रकारको उजुरी कसूरदारले गरेको कसूरको बारेमा वास्तविक चित्रण गर्ने, त्यसको प्रमाणहरू विश्लेषण गर्ने, कसूरको विवेचना गर्ने तथा सजाय एवम् क्षतिपूर्ति समेतका विषय माग गर्ने मुद्दाको कारबाईको आधारभूत लिखत हो । सरकारवादी हुने फौजदारी मुद्दामा जसरी अभियोगपत्रको महत्व हुन्छ त्यही रूपमा अन्य दुनियावादी हुने फौजदारी मुद्दामा उजुरीको महत्त्व हुने भएकोले आवश्यक कुनै पनि यस्तो आधारभूत लिखतमा छुट नहोस् र न्यायिक कारबाईमा सहजता होस् भनी निश्चित विवरण अनिवार्य रूपमा उल्लेख गर्नुपर्ने गरी संहिताले दिशानिर्देश गरेको छ ।

यसअघि नै उल्लेख गरिसकिएको छ कि (दफा ४० को टिप्पणी) उजुरीका बारेमा आरोप लागेको अभियुक्तले जानकारी पाउनु निजको अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकार कानून तथा संविधानले सुनिश्चित गरेको अधिकार भएकाले निजले उजुरीबारे जानकारी पाई प्रतिरक्षा गर्न सकोस् भन्ने उद्देश्यले अभियुक्तको सङ्ख्या बराबरका उजुरीको नक्कल उजुरी दर्ता गर्दा उजुरवालाले पेस गर्नुपर्ने व्यवस्था पनि संहितामा गरिएको छ । यसरी नै सक्कल लिखत अदालतमा खोजेका बखत पेस गर्न सकिने भएकाले प्रमाणका एकप्रति नक्कल पनि अनिवार्य रूपमा पेस गर्नुपर्ने व्यवस्था गरिएको छ । सरकारवादी हुने मुद्दामा भने उजुरी तथा प्रमाणको नक्कल पेस गर्न नपर्ने व्यवस्था गरिएको छ ।

५४. संयुक्त रूपमा मुद्दा चलाउन सकिने : (१) देहायका व्यक्तिहरू उपर एउटै अभियोगपत्र, प्रतिवेदन, उजुरी, फिरादपत्र वा आदेश पर्चाबाट मुद्दा चलाउन सकिनेछ :-

- (क) एउटै कामको सिलसिलामा एउटै वा विभिन्न कसूर गर्ने व्यक्तिहरू,
- (ख) एउटै कामको सिलसिलामा नभए पनि संयुक्त रूपमा वा मिलोमतोबाट एक वा एकभन्दा बढी कसूर गर्ने व्यक्तिहरू, वा
- (ग) एक अर्कोसँग सम्बन्धित विभिन्न कसूर गर्ने व्यक्तिहरू ।

(२) देहायका कसूरहरूमा संलग्न व्यक्तिहरूको हकमा एउटै अभियोगपत्र, प्रतिवेदन, उजुरी, फिरादपत्र वा आदेश पर्चाबाट मुद्दा चलाउन सकिनेछ :-

- (क) कसूरको उद्योग, दुरुत्साहन वा आपराधिक षडयन्त्र,
- (ख) मतिथार भएको कसूर,

- (ग) कसूरबाट प्राप्त कुनै चीजवस्तु राखेको, किनेको, बेचेको, दिएको वा लिएको कसूर,
(घ) कसूर गर्ने मनसायले कुनै चीजवस्तु राखेको, बेचेको दिएको वा लिएको कसूर, वा
(ङ) कसूरसँग सम्बन्धित कुनै व्यक्तिलाई लुकाएको वा भगाएको कसूर ।

टिप्पणी

कतिपय कसूरमा कसूर गर्ने व्यक्ति र घटित कसूर एउटै मात्र हुनसक्छ । यस अवस्थामा एउटै अभियोगपत्र, उजुरी, फिराद वा आदेशबाट मुद्दा चलाउने कुरामा कुनै द्विविधा पर्दैन । तर कतिपय अवस्थामा एकै अपराधिक कार्यमा एकभन्दा बढी अभियुक्तहरू रहेको वा सो कामबाट एकभन्दा बढी कसूर घटित भएको अवस्थामा भने एउटै अभियोगपत्र वा उजुरीबाट गर्ने वा फरक फरक रूपमा गर्ने भन्ने द्विविधा पर्नसक्छ । यस्तो द्विविधा नपरोस् भनी स्पष्ट दिशानिर्देश गर्नका लागि एउटै वारदातका सिलसिलामा एक वा एकभन्दा बढी जतिसुकै व्यक्तिहरू कसूरमा संलग्न भएको वा सो कामबाट एक वा एकभन्दा बढी जतिसुकै कसूर भएको भएपनि ती सबै व्यक्तिहरू उपर र सबै कसूरमा एकै अभियोगपत्र, प्रतिवेदन, उजुरी, फिरादपत्र वा आदेश पर्चाबाट मुद्दा चलाउन सकिने व्यवस्था गरिएको छ । यसरी नै एउटै वारदातको सिलसिलामा नभए पनि विभिन्न वारदातहरू संयुक्त रूपमा वा मिलोमतोमा एक वा एकभन्दा बढी कसूर गर्ने व्यक्तिहरू उपर त्यस्ता कसूरहरूका लागि पनि एकै अभियोग, प्रतिवेदन, उजुरी, फिरादपत्र वा आदेश पर्चाबाट मुद्दा चलाउन सकिने व्यवस्था गरिएको छ । यसका साथै एकापसमा सम्बन्धित विभिन्न कसूर गर्ने व्यक्तिहरू उपर एउटै अभियोग, प्रतिवेदन, उजुरी, फिरादपत्र वा आदेश पर्चाबाट मुद्दा चलाउन सकिने व्यवस्था संहिताले गरेको छ ।

सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐन, २०४९ र सरकारी मुद्दा सम्बन्धी नियमावली, २०५५ मा यस सम्बन्धमा कुनै उल्लेख नगरिएको भए पनि मुलुकी ऐनको नं. ७२ मा एउटै फिरादपत्रमा एउटै मानिसले एउटै मानिसउपर जतिसुकै भ्रगडाका विषयमा कुरा लेखी ल्याएको र जतिसुकै मानिसउपर एउटै भ्रगडाको विषयको कुरा लेखी ल्याएको भएपनि सो बमोजिमको सबै कुराको सोही फिरादपत्रबाट इन्साफ गर्नुपर्छ भन्ने व्यवस्था रहेको छ ।

यसका अतिरिक्त कसूरको उद्योग, दुरुत्साहन वा अपराधिक षडयन्त्र, मतियार भएको कसूर, कसूरबाट प्राप्त कुनै चीजवस्तु राखेको, किनेको, बेचेको, दिएको वा लिएको कसूर, कसूर गर्ने मनसायले कुनै चीजवस्तु राखेको, बेचेको, दिएको वा लिएको कसूर, वा कसूरसँग सम्बन्धित कुनै व्यक्तिलाई लुकाएको वा भगाएको कसूरमा संलग्न रहेका व्यक्तिहरू उपर समेत एउटै अभियोग, प्रतिवेदन, उजुरी, फिरादपत्र वा आदेश पर्चाबाट मुद्दा चलाउन सकिने व्यवस्था संहिताले गरेको छ ।

प्रस्तुत व्यवस्थाहरूबाट एउटै वारदातमा फरक फरक अभियुक्तका हकमा तथा एउटै वारदातमा विभिन्न प्रकृतिका कसूरमा संलग्न व्यक्तिका हकमा छुट्टाछुट्टै अभियोगपत्र वा उजुरी दायर नगरी एउटै अभियोगपत्र वा उजुरीबाट मुद्दाको कारबाई चलाउन सक्ने अवस्था सिर्जना गरेको छ । यसरी एकै अभियोगपत्रबाट कारबाई चलाउने व्यवस्थाबाट अनावश्यक रूपमा मुद्दाको सङ्ख्या बढ्ने अवस्था र न्यायिक काम कारबाईमा हुन सक्ने ढिलाई नियन्त्रण गरी शीघ्र र छरितो न्याय प्रदान गर्न मद्दत गर्ने अपेक्षा गरिएको छ । नेपालमा सर्वोच्च अदालतबाट यस विषयसँग सान्दर्भिक कतिपय सिद्धान्तहरू प्रतिपादन भएका छन्^{१२}

१२ यस्ता सिद्धान्तहरू देहाय बमोजिम छन् :

◆ किशोर श्रेष्ठ विरुद्ध जि.प्र.का. हनुमानढोका समेत, २०५९ सालको रिट नं २८४५ आदेश मिति २०६० । २ । १४, कानून बमोजिम निषेधित कुनै कार्य गर्दा वा गर्नुपर्ने कुनै कार्य नगर्दा एक वा बढी कानून अन्तर्गतको कसूर हुन्छ भने त्यस्तो कसूरमा एक वा सो

५५. प्रत्येक कसूर वा अभियुक्तको सम्बन्धमा छुट्टाछुट्टै उजुरी दिनुपर्ने : दफा ५३ मा अन्यथा लेखिएकोमा बाहेक प्रत्येक कसूर वा अभियुक्तको सम्बन्धमा छुट्टाछुट्टै अभियोगपत्र वा उजुरी दिनु वा आदेश पर्चा खडा गर्नु पर्नेछ ।

टिप्पणी

माथि दफा ५४ मा उल्लेख भए अनुसार एकै अभियोग वा प्रतिवेदन वा फिराद आदिबाट मुद्दा चलाउन सकिने अवस्थामा बाहेक अन्य अवस्थामा प्रत्येक कसूर वा अभियुक्तका हकमा छुट्टाछुट्टै अभियोगपत्र वा उजुरी वा आदेश पर्चाबाट मात्र मुद्दा चलाउन सकिने व्यवस्था गरिएको छ । यो व्यवस्थाबाट एकै वारदातसँग असम्बद्ध विषयमा एकै अभियोगपत्रबाट मुद्दा चलाउन नसकिने स्पष्टता दिएको छ । यसबाट असम्बद्ध विषयमा एकै अभियोगपत्र समेतमा मिसाउन नसकिने भई अनावश्यक जटिलता पैदा हुनबाट रोक्दछ ।

५६. नेपाल सरकारलाई वादी कायम गर्ने : दफा ५२ को उपदफा (२) बमोजिमको उजुरीबाट चलेको मुद्दाबाहेक अनुसूची-१ र अनुसूची-२ अन्तर्गतका कसूर सम्बन्धी मुद्दामा नेपाल सरकारलाई वादी कायम गरी मुद्दाको कारबाई चलाइनेछ ।

टिप्पणी

प्रत्येक मुद्दामा वादी र प्रतिवादी दुई पक्ष हुन्छन् । यस क्रममा मुद्दामा वादी को हुने भन्ने स्पष्टता कायम गर्न संहिताले दफा ५२ को उपदफा (२) मा उल्लिखित मुद्दाहरूबाहेक यस संहिताको अनुसूची १ र २ मा उल्लिखित मुद्दामा नेपाल सरकारलाई वादी कायम गराई मुद्दाको कारबाई गरिने व्यवस्था गरिएको छ । सो दफा ५२ को उपदफा (२) मा अदालतले सम्बन्धित व्यक्तिको निवेदन, प्रतिवेदन, बयान वा कुनै छुट्टै उजुरीको आधारमा मुद्दा चलाउन न्यायोचित ठहराई कारण सहितको आदेश पर्चा खडा गरी मुद्दाको कारबाई प्रारम्भ गर्नसक्ने व्यवस्था गरेकोले यसमा नेपाल सरकारका तर्फबाट मुद्दा नचलाइने भएका कारण नेपाल सरकार वादी हुने मुद्दामा बाहेक गरिएको हो ।

भन्दा बढी मुद्दा चल्न सक्छ ।

- ◆ तारक धिताल विरुद्ध जि.प्र. का. काठमाडौं समेत, २०५४ सालको रिट नं ३१२३, आदेश मिति २०५८ १२ १८ एउटै आपराधिक क्रियाबाट सार्वजनिक अपराध र बालबालिकाको हक अधिकार विरुद्ध कसूर हुनेरहेछ भने सोअनुसार कारबाई हुनु र सजाय हुनु दोहोरो खतराको सिद्धान्त विपरीत नहुने ।
- ◆ दुर्गा उप्रेतीसमेत विरुद्ध नेपाल सरकार, ने.का.प. २०६७ अंक २ नि.नं ८३२१ पृष्ठ ३०९ प्रतिवादीहरूसमेतको मिलोमतोमा विभिन्न निकायका नक्कली छापहरू बनाई भ्रष्टाचार विवरणलाई साँचो व्यहोरा भनी उल्लेख गरी बैकमा खाता खोली चोरीको अवैध ट्राभल्स चेकहरू रु १०,२८,८४८ । ५० बराबरको रकम खातामा जम्मा गरेकोले कृत्रिम लेटरप्याडमा नक्कली छाप दस्तखत बनाउने कार्य, स्वीकृति नै प्राप्त नगरी विदेशी विनिमयको कारोबार गर्ने कार्य र बैकलाई भ्रुक्ष्यानमा पारी ठग्ने तीन पृथक् कानूनद्वारा व्यवस्थित तीन स्वतन्त्र कसूर हुन् । कसूरका हकमा एकपटकभन्दा बढी मुद्दा चलाइने र सजाय नगरिने संविधानको धारा २४(६) ले समाहित गरेको दोहोरो खतराको सिद्धान्त विविध कसूर भएबाट एउटै कसूर हो भनी अर्थ गर्न मिल्दैन ।
- ◆ गोविन्दबहादुर बटाला "जीवित" को हकमा श्रीमती सुनिताकुमारी गौतम (बटाला) विरुद्ध प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषदको कार्यालय, ने.का.प २०६६ अंक ६, नि.नं. ८६३८, पृष्ठ १०५४, एउटै वारदातउपर यी निवेदकसमेत विरुद्ध ज्यानसम्बन्धीको १ र १३(३) नं. बमोजिम अभियोगपत्र दायर गरी सजाय भई सो भुक्तानसमेत भइसकेपछि कर्तव्य मुद्दा दायर भएपछि ३ वर्षको अन्तरालमा पुनः सोही वारदातलाई आधार बनाई मानिस अपहरण र बन्धकतर्फ पुनः अनुसन्धान गरी यी रिट निवेदकउपर अभियोगपत्र दायर गर्न र मुद्दा चलाउन उक्त अ.व. ७३ नं. ले मिल्दैन । अपहरण गरिएको भनिएको घटना कर्तव्य ज्यानको वारदातको एक भाग मात्र हो, समष्टिगतमा उक्त घटनादेखि ज्यान मारिएको घटनासम्म एउटै वारदात हो भनी माथिको प्रकरणमा विवेचना गरी सकिएको छ । तर त्यसको एक भागलाई आधार बनाएर अभियोगपत्र दायर गर्नु नै परेछ भने पनि त्यो कर्तव्य ज्यान मुद्दाको अभियोगको साथ साथै अधिकार प्राप्त अदालतमा दायर गर्नुपर्ने हुन्छ ।

परिच्छेद ६

पक्राउ पूर्जा र समाह्वान

परिचय

सुनुवाईको मौका प्रदान गर्ने विषय न्याय सम्पादनको एक अनिवार्य र अभिन्न कार्य हो । यो प्राकृतिक न्यायका सिद्धान्तको एक महत्वपूर्ण पक्ष हो । अभियुक्तलाई पक्राउ वा समाह्वान जारी गर्ने विषय पनि प्राकृतिक न्यायको सिद्धान्त साकार पार्ने र मुद्दाका कारबाईको अनिवार्य कार्यविधि हो । यसैले अदालतमा दायर मुद्दासँग अनुपस्थित अर्को पक्षलाई मुद्दामा आफ्ना कुरा भन्न र मुद्दाको कारबाई प्रक्रियामा संलग्न गराउनका लागि भिकाउनु पर्ने हुन्छ । प्रस्तुत परिच्छेदमा यी नै कुराहरूलाई व्यवस्थित गरिएको छ । के कस्तो अवस्थामा पक्राउ पूर्जा र के कस्तो अवस्थामा समाह्वान जारी गर्ने, यसका कार्यविधिहरू के हुने, विदेशमा रहेकोलाई कसरी तामेल गर्ने लगायतका विधि र प्रक्रियाहरू प्रस्तुत परिच्छेदमा व्यवस्था गरिएको छ ।

५७. पक्राउ गर्ने वा समाह्वान जारी गर्ने : (१) यस संहिता बमोजिम उजुरी परेपछि अनुसूची-१ र अनुसूची-२ मा उल्लिखित कसूरसम्बन्धी मुद्दामा उजुरीसाथ उपस्थित नभएका अभियुक्तलाई उपस्थित गराउन अदालतले यस परिच्छेदको अधीनमा रही आवश्यकता अनुसार पक्राउपूर्जा वा समाह्वान जारी गर्नेछ ।

(२) देहायको कुनै कसूरको अभियोग लागेको मुद्दामा उपदफा (१) बमोजिम अभियुक्तलाई उपस्थित गराउन अदालतले पक्राउपूर्जा जारी गर्नेछ :-

(क) जघन्य कसूर वा गम्भीर कसूरमा सजाय हुने व्यक्ति,

(ख) तीन वर्षभन्दा बढी कैदको सजाय हुनसक्ने अनुसूची-१ वा अनुसूची-२ अन्तर्गतका कुनै कसूर, वा

(ग) खण्ड (क) वा (ख) मा उल्लिखित कुनै कसूरको उद्योग, दुरुत्साहन वा आपराधिक षडयन्त्र गरेको वा सो कसूरमा मतिथार भएको कसूर वा त्यस्ता कसूरको अभियुक्तलाई लुकाएको वा भगाएको कसूर ।

(३) उपदफा (२) मा उल्लिखित कसूरबाहेक अन्य कसूरको अभियुक्तलाई अदालतमा उपस्थित गराउन अदालतले आवश्यकता अनुसार समाह्वान जारी गर्नेछ ।

तर अभियुक्त भागी पक्राउ हुन नसक्ने सम्भावना छ भन्ने विश्वास गर्नुपर्ने मनासिब कारण भएमा वा समाह्वानमा तोकिएको म्यादमा अभियुक्त अदालतमा उपस्थित नभएमा त्यस्तो अभियुक्तका हकमा अदालतले उपदफा (२) बमोजिम पक्राउपूर्जा जारी गर्न सक्नेछ ।

(४) उपदफा (३) बमोजिम समाह्वान जारी गर्दा अदालतमा दाखिल गर्नुपर्ने लिखत वा अन्य कुनै दसी प्रमाण लुकाउने वा नाश गर्ने सम्भावना छ भन्ने विश्वास गर्नुपर्ने मनासिब कारण भएमा वा समाह्वानमा तोकिएको म्यादभित्र समाह्वान बमोजिम कुनै लिखत वा दसी प्रमाण अदालतमा दाखिल नगरेमा अदालतले सो लिखत वा दसी प्रमाण दाखिल गर्नुपर्ने कर्तव्य भएको व्यक्तिलाई पक्राउ गरी उपस्थित गराउन पक्राउपूर्जा जारी गर्न सक्नेछ ।

(५) उपदफा (४) बमोजिम पक्राउपुर्जा जारी भएकोमा अदालतले सो दफामा उल्लिखित लिखत वा दसी प्रमाण रहेको ठाउँको तलासी लिई अदालतमा दाखिल गर्न कुनै कर्मचारी वा कुनै प्रहरी अधिकृतलाई आदेश दिन सक्नेछ ।

(६) उपदफा (५) बमोजिमको कर्मचारी वा प्रहरी अधिकृतले कुनै ठाउँको खानतलासी गर्दा दफा १८ बमोजिम गर्नुपर्नेछ ।

(७) अदालतले यस दफा बमोजिम कुनै अभियुक्तलाई उपस्थित गराउन पक्राउपुर्जा वा समाह्वान जारी गर्दा उजुरीको व्यहोरासमेत खुल्ने गरी अनुसूची-२२ को ढाँचामा सूचना पठाउनु पर्नेछ ।

टिप्पणी

सुनुवाईको मौका प्रदान गर्नु अर्थात् "audi alteram partem" प्राकृतिक न्यायका सिद्धान्तको एक महत्वपूर्ण पक्ष हो ।^{१३} कुनै पनि व्यक्तिउपर लागेको आरोपको सुनुवाई आरोपित व्यक्तिलाई सूचना दिई निजको कुरा सुनेर मात्र निर्णय गरिनुपर्दछ र आरोप लागेको व्यक्तिले आफ्नो कुरा भन्न पाउनुपर्छ भन्ने नै यो सिद्धान्तको मान्यता हो । त्यस्तो सूचना निजले पाउन सक्ने तार्किक आधार प्रमाणित भएको हुनुपर्दछ अर्थात् सो आधार पनि तर्कसङ्गत (reasonable) हुनुपर्दछ । त्यस्तो तर्कसङ्गतता (reasonableness) भन्नाले सामान्यतया त्यसरी दिइने सूचनामा आरोपित व्यक्ति उपस्थित हुनुपर्ने मिति, समय, ठाउँ, सुनुवाईको तरिका, कानूनी र तथ्यगत आधार एवम् उसको विरुद्धमा लगाइएको आरोपसमेत खुल्ने गरी सूचना जारी हुनुपर्दछ भन्ने मानिन्छ ।^{१४}

अदालतमा मुद्दा दर्ता भएपछि अर्को पक्षलाई सूचना दिनु न्यायिक कारबाईका लागि अनिवार्य र आवश्यक सर्त हो । यो स्वच्छ सुनुवाईको एक आधार पनि हो । प्राकृतिक न्यायको सिद्धान्त र स्वच्छ सुनुवाईको मर्मलाई आत्मसात गरी अभियोगपत्र मार्फत कुनै कसूरमा आरोपित गरिएका व्यक्तिलाई आरोपको प्रतिवाद गर्न सूचना दिने अभ्यास विश्वका प्रायः सबै मुलुकका कानूनमा गरिएको हुन्छ । सर्वोच्च अदालतबाट पनि प्राकृतिक न्यायको सिद्धान्तलाई आत्मसात गरी सुनुवाईको मौका दिनुपर्ने सम्बन्धमा थुप्रै सिद्धान्तहरू प्रतिपादन भएका छन् ।^{१५} नेपाल कानून प्रणालीमा साविकदेखि नै आरोपित व्यक्तिलाई अभियोगपत्रसाथ उपस्थित नगराइएको भए मुद्दाको प्रकृतिअनुसार वारेन्ट वा समाह्वान जारी गर्ने कानून प्रचलनमा रहेको पाइन्छ । मुलुकी ऐन अदालती बन्दोबस्तको महलको ९३ नं. देखि ११७ नं. सम्म यस सम्बन्धी विभिन्न व्यवस्था रहेका छन् ।

अर्को पक्षलाई जानकारी दिई सुनुवाईको मौका दिनुपर्ने प्राकृतिक न्यायको सिद्धान्तलाई मूर्तरूप दिन संहिताको अनुसूची-१ र अनुसूची-२ मा उल्लिखित कसूर सम्बन्धमा दायर अभियोगपत्र

१३ The right to hearing was considered as a general principle of European Community law in *Transocean Marine Paint Association v. Commission* [1974] E.C.R. 1063 ("a person whose interest is perceptibly affected by the decision taken by a public authority must be given the opportunity to make his point of view known").

१४ It is not necessary to put tentative conclusions to the person in order to give him or her chance to refute them. It may be sufficient to describe what has been said against him or her by other persons or in documents. *Maxwell v. Department of Trade and Industry* [1974] 1 Queen's Bench 523 (Court of Appeal).

१५ यस्ता केही सिद्धान्त देहाय बमोजिम रहेका छन्

◆ नेकाप. २०६७ अंक १ नि.नं. ८२९४, पृष्ठ ६०, सुनुवाईको मौका भनेको प्राकृतिक न्यायको आधारभूत विधिशास्त्रीय सिद्धान्तको रूपमा रहेको छ । जुन व्यक्तिको हक वा हितको प्रतिकूल कारबाई वा निर्णय गर्न लागिएको हो सो व्यक्तिको कुरा सुन्नु तथा निजलाई आफ्नो प्रतिरक्षा गर्न मनासिब अवसर दिइनुपर्छ भन्ने प्राकृतिक न्यायको आधारभूत सिद्धान्त हो । यस्तो व्यक्तिलाई प्रशासकीय वा न्यायिक कारबाई र निर्णयको प्रतिकूल प्रभावबाट कार्यविधिगत सुरक्षा प्रदान गर्नु सुनुवाईको सिद्धान्तको मूलभूत उद्देश्य रहने ।

◆ नेकाप. २०१६, पृष्ठ ११५, जस्तो अपराधीलाई पनि अपराध गरे भनेको कुरा थाहा दिएर मात्रै कानूनी कारबाई गर्नुपर्ने ।

साथमा उपस्थित नभएका अभियुक्तलाई उपस्थित गराउन अदालतले पक्राउ पूर्जी वा समाह्वान जारी गर्ने व्यवस्था गरिएको छ । अभियुक्तलाई उपस्थित गराउने विधिका हिसाबले यसरी मुद्दालाई पक्राउ पूर्जी जारी गर्ने र समाह्वान जारी गर्ने गरी दुई वर्गमा वर्गीकरण गरिएको छ । एकरूपता र सहजताका लागि यस्तो सूचनाका लागि ढाँचासमेत निर्दिष्ट गरिएको छ । यस्तो समाह्वान वा पक्राउ पूर्जी जारी गर्दा उजुरीको व्यहोरा समेत उल्लेख गर्नुपर्ने व्यवस्था गरी पारदर्शिता तथा पक्राउ गरिने व्यक्तिले निजका विरुद्धको आरोप वा पक्राउको कारण थाहा पाउने अधिकारलाई^{५६} पनि प्रत्याभूत गरेको छ । वास्तवमा पक्राउको कारण थाहा पाउने अधिकार बेलायतको कानून प्रणालीबाट विकास भएको हो । यो विषय फौजदारी न्यायको आधारभूत तथा स्वच्छ सुनुवाईको मान्यताको रूपमा समकालीन विश्वमा स्थापित भएको छ ।

पक्राउ पूर्जी वा समाह्वान कसरी जारी गर्ने भन्ने विषयमा संहितामा स्पष्ट व्यवस्था प्रस्ताव गरिएको छ । जघन्य र गम्भीर किसिमका अपराधमा पक्राउ पूर्जी जारी गर्ने र सामान्य प्रकृतिका मुद्दामा समाह्वान जारी गर्ने संहिताले आवश्यक व्यवस्था गरेको छ । जघन्य कसूर वा गम्भीर कसूरमा सजाय हुने व्यक्ति, तीन वर्षभन्दा बढी कैदको सजाय हुनसक्ने अनुसूची-१ वा अनुसूची- २ अन्तर्गतका कुनै कसूर, वा यस्ता कसूरको उद्योग, दुरुत्साहन वा आपराधिक षडयन्त्र गरेको वा सो कसूरमा मतियार भएको कसूर वा त्यस्ता कसूरको अभियुक्तलाई लुकाएको वा भगाएको कसूरमा प्रतिवादीलाई पक्राउ पूर्जी जारी गरिन्छ । यस्ता जघन्य अपराधमा अभियुक्तलाई सुनुवाईको मौका दिनका अतिरिक्त फैसला ठहर हुँदा कसूर ठहर भएमा सजाय कार्यान्वयन होस् भन्ने अभिप्राय समेतबाट यस्ता मुद्दामा पक्राउ पूर्जी जारी गर्ने व्यवस्था गरिएको हो । भारतको फौजदारी कार्यविधि संहिताको दफा २ को खण्ड (८) मा वारेन्ट केसको रूपमा मृत्यु दण्ड वा जन्मकैद वा दुई वर्षभन्दा बढी कैद हुने मुद्दालाई मानिएको छ । त्यहाँ पनि समाह्वान र पक्राउ पूर्जी जारी हुने मुद्दाको विभाजन त्यस्तो कसूरमा हुने सजायका आधारमा गरिएको छ ।^{५७}

गम्भीर प्रकृतिका फौजदारी मुद्दामा पक्राउ पूर्जी जारी गर्ने व्यवस्थाका अतिरिक्त आवश्यकतानुसार समाह्वान जारी गरिने मुद्दामा पनि पक्राउ पूर्जी जारी गर्न सकिने लचिलो व्यवस्था पनि संहितामा प्रस्ताव गरिएको छ । यस्ता अवस्थाहरूमा समाह्वान जारी गर्दा अभियुक्त भागी पक्राउ नहुने सम्भावना छ भन्ने अदालतले विश्वास गर्ने भरपर्दो कारण भएमा समाह्वान जारी हुने मुद्दाका अभियुक्तलाई पनि पक्राउ पूर्जी जारी गर्न सकिने व्यवस्था गरी कसूरदारलाई कानूनी कारबाईमा ल्याउने प्रयत्न संहिताले गरेको छ । यसका साथै मुद्दाको कारबाई र किनाराका लागि आवश्यक पर्ने दसी प्रमाणहरू लोप हुन वा नाश गर्न नपाओस् भन्नका लागि समाह्वान जारी गर्दा अभियुक्तले प्रमाण नाश गर्ने वा लुकाउने सम्भावना रहेको कुरामा अदालतले विश्वास गर्ने भरपर्दो कारण भएमा पनि समाह्वान जारी गर्ने मुद्दाका अभियुक्त वा त्यसरी समाह्वानको म्यादभित्र प्रमाण पेस नगर्ने व्यक्तिलाई पनि पक्राउ पूर्जी जारी गर्न सकिने व्यवस्था प्रस्ताव गरिएको छ ।

प्रमाण पेस नगरेको वा प्रमाण नाश वा लोप गर्न सक्ने सम्भावनाका आधारमा समाह्वान जारी गर्नुपर्ने मुद्दामा पक्राउ पूर्जी जारी गरिएको अवस्थामा प्रमाणको संरक्षण गर्न र कब्जामा लिनका

५६ पक्राउ गरिएको व्यक्तिलाई पक्राउ गर्ने समयमा निजलाई पक्रनुको कारण संहिताको सूचना दिइनेछ र निज विरुद्ध लगाइएको आरोपको जानकारी तुरुन्त दिइनेछ भन्ने व्यवस्था नागरिक तथा राजनीतिक अधिकार सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय अनुबन्ध लगायत मानव अधिकार सम्बन्धी विभिन्न अन्तर्राष्ट्रिय दस्तावेज तथा नेपालको अन्तरिम संविधानको धारा २४ मा गरिएको छ ।

५७ Ratanlal & Dhirajlal, *The code of criminal procedure*, sixteen edition, 2004 Wadhwa & Company Nagpur, at 21, The division of cases into summons and warrants cases is based on the punishment which can be awarded . Those cases which are punishable with imprisonment for two years or under are summons cases, rest are all warrant cases .

लागि सो लिखत वा दसी प्रमाण भएको स्थानमा तलासी लिन तथा फेला परेमा कब्जामा लिई अदालतमा दाखिल गराउने प्रयोजनका लागि अदालतले कुनै कर्मचारी वा प्रहरी अधिकृतलाई आदेश दिन पनि सक्ने व्यवस्था गरिएको छ। यस व्यवस्थाबाट मुद्दाको निरूपणमा सहयोग पुग्ने प्रमाण प्राप्त गर्न र दोषीलाई प्रमाणबाट पुष्टि गर्न मद्दत पुग्ने अपेक्षा गरिएको छ। यसरी खानतलासी लिँदा अनुसन्धान अधिकारीले खानतलासी लिँदा अपनाउनु पर्ने प्रक्रिया र कार्यविधि अवलम्बन गर्नुपर्ने व्यवस्था प्रस्ताव गरिएको छ।^{१८}

५८. पक्राउ पूर्जा जारी गर्ने कार्यविधि : (१) अदालतले यस परिच्छेद बमोजिम पक्राउ पूर्जा जारी गर्दा पक्राउ गर्नुपर्ने व्यक्तिको पूरा नाम र ठेगाना तथा पक्राउ गर्नुपर्ने कारण स्पष्ट रूपमा उल्लेख गरी अभियुक्तको सम्बन्धमा भए अनुसूची-२३ मा तोकिएको ढाँचामा र साक्षी तथा अन्य व्यक्तिको सम्बन्धमा भए अनुसूची-२४ मा तोकिएको ढाँचामा पक्राउपूर्जा जारी गर्नु पर्नेछ।

(२) उपदफा (१) बमोजिम जारी भएको पक्राउपूर्जामा सम्बन्धित अधिकारीले सहिछाप गरी अदालतको छाप लगाउनु पर्नेछ।

(३) उपदफा (१) बमोजिम पक्राउपूर्जा जारी गर्दा पक्राउ गर्नुपर्ने व्यक्ति रहेबसेको वा रहन बस्न सक्ने इलाकाको प्रहरी कार्यालयको नाउँमा जारी गर्नु पर्नेछ।

तर अदालतले आवश्यक सम्झेमा अदालतकै कर्मचारीबाट पनि पक्राउपूर्जा जारी गर्न सक्नेछ।

(४) यस दफा बमोजिम जारी भएको पक्राउपूर्जा सो तामेल नभएसम्म वा अदालतबाट बदर नभएसम्म कायम रहनेछ।

(५) पक्राउपूर्जा जारी भएको व्यक्तिलाई सो पुर्जा बमोजिम पक्राउ गर्न सकिनेछ र सो बमोजिम कुनै व्यक्तिलाई पक्राउ गर्दा निजलाई पक्राउपूर्जा देखाई दफा ५७ को उपदफा (७) बमोजिम पठाएको आदेशको सूचनासमेत निजलाई दिनुपर्नेछ।

(६) पक्राउपूर्जा बमोजिम पक्राउ गरिएको व्यक्तिलाई बाटोको म्यादबाहेक चौबीस घण्टामा नबढाइ यथासम्भव चाँडो सम्बन्धित अदालतमा उपस्थित गराउनु पर्नेछ।

(७) पक्राउपूर्जा प्रहरीले प्राप्त गरेको मितिले सात दिनभित्र पक्राउ गर्नुपर्ने व्यक्ति सात दिनसम्म फेला परेन भने सम्बन्धित प्रहरी कार्यालयले निजको खोजी गर्दै रही त्यसपछि त्यस्तो व्यक्ति रहेबसेको घर ठेगानामा गई निजको नाउँमा जारी भएको अनुसूची-२५ बमोजिमको पैँतीस दिने पक्राउपूर्जा निजको एकाघरका उमेर पुगेका व्यक्तिलाई बुझाई सोको भरपाई मिसिल सामेल राख्नु पर्नेछ।

(८) उपदफा (७) बमोजिमका व्यक्तिले त्यस्तो पुर्जा बुझी नलिए वा फेला नपरे स्थानीय निकायका सदस्य उपलब्ध भए निज र निज पनि उपलब्ध नभए कम्तिमा दुई जना स्थानीय व्यक्ति राखी निजको घर दैलोमा टाँसी एकप्रति पुर्जा अदालतमा ल्याई बुझाउनु पर्नेछ।

(९) उपदफा (८) बमोजिम सम्बन्धित व्यक्ति रहेबसेको घरमा सूचना टाँस गरेको पुर्जाको एकप्रति सम्बन्धित स्थानीय निकायमा समेत बुझाई सोको भरपाई मिसिल सामेल राख्नु पर्नेछ।

५८ अनुसन्धान अधिकारीले खानतलासी लिँदा अपनाउनु पर्ने प्रक्रिया वा कार्यविधिको सम्बन्धमा यसै व्याख्यात्मक टिप्पणीको दफा १८ को व्याख्यात्मक टिप्पणीमा उल्लेख गरिएको छ।

(१०) उपदफा (९) बमोजिम पुर्जी बुझाएकोमा सम्बन्धित स्थानीय निकायले पनि त्यस्तो सूचना प्राप्त भएपछि, सम्बन्धित व्यक्तिलाई सोको जानकारी गराई आफ्नो सूचना पाटीमा समेत टाँस गर्नु पर्नेछ ।

(११) यस दफामा अन्यत्र जुनसुकै कुरा लेखिएको भएता पनि पक्राउपुर्जी जारी गरिएको व्यक्ति पक्राउ पर्नुभन्दा अगावै आफैं अदालतमा उपस्थित भएमा अदालतको आदेश बमोजिमबाहेक निजलाई पक्राउ गर्न वा थुनामा राख्न हुँदैन र निजको नाममा पहिले जारी गरिएको पक्राउपुर्जी बदर गरी सम्बन्धित अधिकारीलाई सोको जानकारी दिनु पर्नेछ ।

(१२) पक्राउपुर्जी जारी भएको व्यक्ति निजको ठेगाना बाहेक अन्य कुनै जिल्लामा गई बसेको छ भन्ने पक्षको निवेदन वा अन्य कुनै माध्यमबाट अदालतलाई जानकारी भएमा अदालतले निज रहेबसेको जिल्लामा पनि पक्राउपुर्जी पठाउन सक्नेछ ।

(१३) यस संहिता बमोजिम जारी भएको पक्राउपुर्जीको म्यादभित्र अभियुक्त हाजिर नभई फरार रहेमा वा अभियुक्तको यकिन बतन खुल्न नसकेमा वा अभियुक्त रहेबसेको ठाउँ पत्ता नलागेमा अदालतले त्यस्तो अभियुक्तको हुलिया दिई कुनै राष्ट्रिय दैनिक समाचारपत्रमा सूचना प्रकाशित गरी सम्बन्धित अदालतको सूचना पाटीमा टाँस्न सक्नेछ ।

(१४) उपदफा (१३) बमोजिम सूचना प्रकाशित भएपछि, अभियुक्तले रीतपूर्वक सूचना पाएको मानिनेछ, र निजलाई जुनसुकै प्रहरी कार्यालय वा कर्मचारीले जुनसुकै बखत पक्राउ गरी दाखेल गर्न सक्नेछ ।

(१५) उपदफा (८) बमोजिम सूचना टाँसिए पछि, जुनसुकै बखत अदालतले पक्राउपुर्जी बमोजिम पक्राउ गर्नुपर्ने व्यक्तिको हकको सम्पत्ति रोक्का गर्न आदेश दिन सक्नेछ ।

(१६) उपदफा (१५) बमोजिम सम्पत्ति रोक्का गर्ने आदेश भएकोमा सोको जानकारी सम्बन्धित मालपोत कार्यालय वा संस्थालाई दिई त्यस्को सूचना अदालतको सूचना पाटीमा टाँस्नुपर्नेछ ।

(१७) उपदफा (१६) बमोजिम सम्पत्ति रोक्का राख्न अदालतबाट लेखी आएकोमा सम्बन्धित मालपोत कार्यालय वा संस्थाले सो सम्पत्ति तुरुन्त रोक्का राखी सोको जानकारी रोक्का राख्ने अदालतलाई दिनु पर्नेछ ।

(१८) अदालतबाट उपदफा (१५) बमोजिम सम्पत्ति रोक्का राख्ने आदेश भएकोमा प्रचलित कानूनमा जुनसुकै कुरा लेखिएको भएता पनि सो सम्पत्ति त्यस्तो आदेश भएको मितिबाट नै रोक्का भएको मानिनेछ ।

(१९) यस परिच्छेद बमोजिम पक्राउ गर्नुपर्ने व्यक्ति अदालतमा उपस्थित भएपछि, मुद्दाको कारबाई जुनसुकै अवस्थामा पुगेको भए तापनि अदालतले सम्बन्धित मालपोत कार्यालय वा संस्थालाई यस दफा बमोजिम रोक्का राखेको त्यस्तो व्यक्तिको सम्पत्ति तुरुन्त फुकुवा गर्ने आदेश दिनु पर्नेछ ।

टिप्पणी

यस दफामा पक्राउ पूर्जी जारी गर्ने कार्यविधिलाई व्यवस्थित गरिएको छ । पक्राउ पूर्जी के कसरी जारी गर्ने र त्यसलाई के कसरी सम्बन्धित व्यक्तिलाई बुझाउने भनी एक रुपता, निश्चितता र विधिसम्मत हुने गरी कार्यविधि तय गर्नका लागि यो व्यवस्था जरुरी हुन्छ । पक्राउका लागि अभियुक्त र साक्षी तथा अन्य व्यक्तिलाई पक्राउ गर्ने फरक ढाँचाको व्यवस्था गरिएको छ ।

पक्राउ गर्नुपर्ने व्यक्तिको स्पष्ट नाम, थर र वतन भएन भने निजलाई पक्राउ गर्न वा निजसँग पुग्न नसकिने भएकाले तथा पक्राउको कारण थाहा पाउनु पक्राउ पर्ने व्यक्तिको अधिकारको विषय भएकाले पक्राउ पूर्वी जारी गर्दा पक्राउ गर्नुपर्ने व्यक्तिको पूरा नाम र ठेगाना तथा पक्राउ गर्नुपर्ने कारण स्पष्ट रूपमा उल्लेख गर्नुपर्ने व्यवस्था गरिएको छ। पक्राउ पूर्वीको अधिकारिताका लागि पक्राउ पूर्वीमा सम्बन्धित अधिकारीले सहीछाप गरी अदालतको छाप लगाउनुपर्ने तथा पक्राउ पूर्वी कसले लैजाने भन्ने निश्चितताका लागि पक्राउ पूर्वी जारी गर्दा पक्राउ गर्नुपर्ने व्यक्ति रहेबसेको वा रहन बस्न सक्ने इलाकाको प्रहरी कार्यालयको नाउँमा जारी गर्नुपर्ने वा अदालतकै कर्मचारीबाट पनि पक्राउ पूर्वी जारी गर्नसक्ने गरी व्यवस्था गरिएको छ। यस्तो पक्राउ पूर्वी अदालतबाट जारी हुने हुँदा सो पूर्वी बमोजिमको काम सम्पन्न नभएसम्म वा जारी गर्ने अदालतले बदर नगरेको अवस्थामम्म यथावत् कायम रहने पनि व्यवस्था गरिएको छ।

पक्राउ गर्ने वैधानिक अधिकार पक्राउ गर्न आउने व्यक्तिलाई भए नभएको यकिन गर्नका लागि पक्राउ पूर्वी जारी भएको व्यक्तिलाई पक्राउ गर्दा पक्राउ पूर्वी देखाउनु पर्ने र निजका नाममा उजुरीको ब्यहोरासमेत खुलेको सूचना बुझाएर मात्र पक्राउ गर्नु पर्ने व्यवस्था गरिएको छ। पक्राउ पूर्वी विना पक्राउ गर्न नसकिने कुरालाई यसमा अङ्गिकार गरिएको छ। यस व्यवस्थाले जथाभावी र मनोमानीपूर्ण किसिमले पक्राउ गर्न नपाइने गरी अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकार कानून र नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ ले प्रत्याभूत गरेको अधिकारको सम्मान हुने देखिन्छ। यसका साथै पक्राउ गरिएको व्यक्तिलाई बाटोको म्याद बाहेक चौबीस घण्टामा नबढाई जतिसको छिटो अदालतमा उपस्थित गराउनु पर्ने मान्यतालाई पनि आत्मसात गरिएको छ १९

पक्राउ पूर्वी प्राप्त भएपछि प्रहरीले त्यस्तो व्यक्तिको खोजी गरी पक्राउ गर्नुपर्छ। यसरी खोजी गर्दै जाँदा सात दिनसम्म पनि सो व्यक्तिलाई फेला पार्न नसकिएमा त्यस्तो व्यक्तिको घर ठेगानामा गई निजका एकै घरमा बस्ने १६ वर्षभन्दा माथिका परिवारका सदस्यलाई निजको नामको पैंतीस दिने पक्राउ पूर्वी बुझाई निजलाई खोजी गर्ने काम यथावत् र निरन्तर रूपमा गर्नुपर्ने पनि व्यवस्था गरिएको छ। यसमा व्यक्तिलाई पक्राउ गर्ने क्रममा दुई चरणका व्यवस्थाहरू गरिएको छ। पहिलो चरणमा सात दिनसम्म खोजी गरी पक्राउ गर्ने र सो अवधिमा फेला नपरेमा घर ठेगानामा गई परिवारका सदस्यलाई पक्राउ पूर्वी बुझाउने। अभियुक्त फेला नपरेसम्म खोजी गरी मुद्दाको प्रक्रियालाई स्थगित गर्न नसकिने भएकाले सातदिन पछि पक्राउ पूर्वी तामेल गर्ने व्यवस्था गरिएको हो। मुलुकी ऐनको नं ९४ मा पनि करिब यसै प्रकृतिको व्यवस्था रहेको छ तर ९४ नं. मा ७० दिने म्यादी पूर्वी जारी गरिने व्यवस्था रहेकोमा शीघ्र न्यायको मान्यतालाई मूर्तरूप दिन प्रस्तावित संहितामा ३५ दिने म्यादको व्यवस्था गरिएको छ।

घर ठेगानामा जाँदा पनि एकाघरका व्यक्ति फेला नपर्ने वा परे पनि बुझ्न नमान्ने अवस्था आउनसक्ने भएकाले यस अवस्थामा स्थानीय निकायको प्रतिनिधि वा निज उपलब्ध नभए दुई जना स्थानीय व्यक्ति राखी पक्राउ पूर्वी जारी गर्ने व्यक्तिको घर दैलोमा टाँस गर्ने र सोको एकप्रति स्थानीय निकाय अर्थात् गाउँ विकास समिति वा नगरपालिकामा र एकप्रति अदालतमा बुझाउनु पर्ने, स्थानीय निकायले पनि सो सूचनाको जानकारी सम्बन्धित व्यक्तिलाई गराई एकप्रति आफ्नो सूचना पाटीमा टाँस गर्नुपर्ने व्यवस्था गरिएको छ। स्थानीय निकायले समेत सम्बन्धित व्यक्तिलाई सूचना दिनुपर्ने व्यवस्थाबाट सम्बन्धित व्यक्तिलाई अदालतमा उपस्थित हुनुपर्ने कुराको सूचना पाउने थप अवस्था सिर्जना पनि गर्दछ।

पक्राउ पूर्जी जारी गरिएको व्यक्ति पक्राउ पर्नु पहिले स्वैच्छिक रूपमा अदालतमा उपस्थित भएमा निजको नाउँको म्याद बढेर गर्नुपर्ने पनि व्यवस्था गरिएको छ । पक्राउ गर्नुपर्ने व्यक्ति नै अदालतमा आइसकेपछि यस्तो पक्राउ पूर्जीको प्रयोजन समाप्त हुने भएकोले यस किसिमको व्यवस्था गरिएको हो । कतिपय अवस्थामा पक्राउ पूर्जी जारी भएको व्यक्ति अन्यत्र गई बसेको हुनसक्छ । अदालतमा त्यस किसिमको सूचना प्राप्त भएमा त्यस्तो स्थानमा समेत पक्राउ पूर्जी पठाउन सकिने व्यवस्था पनि गरिएको छ जसबाट पक्राउ गर्नुपर्ने व्यक्ति जारी ठेगानामा नबसी अन्यत्र जहाँसुकै बसेको अवस्थामा पनि पक्राउलाई सम्भव बनाउँछ ।

अहिलेको समयमा सूचना र सञ्चारको विकास भएकाले परम्परागत रूपमा मात्र म्याद सूचना तामेल हुने व्यवस्थाका अतिरिक्त सञ्चारका माध्यमको उपयोग गर्ने अवसर पनि रहेको छ । यस सन्दर्भमा पक्राउ पूर्जीबाट निर्धारित अवधिभित्र हाजिर नभएमा वा अभियुक्तको वतन खुल्न वा यकिन नभएका जस्ता अवस्थामा समाचारपत्रको माध्यमबाट पनि पक्राउ गर्नुपर्ने व्यक्तिका नाउँमा सूचना प्रकाशन गर्न सकिने र यसरी सूचना प्रकाशन भएपछि रीतपूर्वक सूचना प्राप्त भएको मानिने तथा निजलाई जुनसुकै प्रहरी कार्यालय वा कर्मचारीले पक्राउ गर्न सक्ने व्यवस्था पनि प्रस्ताव गरिएको छ । यस व्यवस्थाबाट अभियुक्त अदालतमा उपस्थित हुने कुरालाई मद्दत गर्ने पनि अपेक्षा गरिएको छ । नेपालमा यसअघि पनि समाचारपत्र मार्फत म्याद तामेल गरिने कुरालाई विभिन्न कानूनमा समावेश गरिएको छ । मुलुकी ऐनको अदालती बन्दोवस्तको ९४ नं., अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोग ऐन, २०४८ को दफा २४ख, भ्रष्टाचार निवारण ऐन, २०५९ को दफा ४३, विशेष अदालत ऐन, २०५९ को दफा १० र जिल्ला अदालत नियमावली २०५२ को नियम २२ क आदिमा यस किसिमको व्यवस्था रहेको छ ।

पक्राउ पूर्जी जारी भएको घर ठेगानामा सूचना टाँस भएपछि निजको सम्पत्ति रोक्काको आदेश दिन सक्ने, त्यसरी सम्पत्ति रोक्का भएको जानकारी कार्यान्वयनका लागि मालपोल कार्यालय वा संघसस्थामा पठाई सबैको जानकारीका लागि सूचना पाटीमा सूचना टाँस्नु पर्ने, रोक्का राख्न लेखी आएमा बाध्यात्मक रूपमा तत्कालै मालपोत कार्यालय वा संस्थाले रोक्का राखी अदालतलाई जानकारी दिनुपर्ने र पक्राउ पर्नुपर्ने व्यक्ति अदालतमा उपस्थित भएमा रोक्का भएको सम्पत्ति फुकुवा गर्नुपर्ने समेतका व्यवस्था प्रस्ताव गरिएको छ । अभियुक्तको अदालतमा उपस्थितिलाई सुनिश्चित गराई निजलाई न्यायको रोहमा ल्याउनका लागि नै सम्पत्ति रोक्काको यो व्यवस्था गरिएको हो । यसैले जब निज उपस्थित हुन्छ तब निजको निजी सम्पत्ति फुकुवा गर्ने व्यवस्था गरिएको हो । यसअनुसार न्याय सम्पादनमा सहयोग नगर्ने र अवरोध गर्ने व्यक्तिलाई राज्यका तर्फबाट कडा व्यवहार अख्तियार हुने देखिन्छ ।

५९. समाह्वान जारी गर्ने कार्यविधि : (१) अदालतले यस संहिता बमोजिम अभियुक्तको नाउँमा समाह्वान जारी गर्दा अदालतमा उपस्थित हुने मिति तोक्यो जारी गर्नु पर्नेछ ।

(२) उपदफा (१) बमोजिमको समाह्वान अनुसूची-४ बाहेकको मुद्दा भए अभियुक्तलाई हाजिर हुन तोकिएको मितिभन्दा कम्तिमा पन्ध्र दिन अगावै अनुसूची-२६ को ढाँचामा र अनुसूची-४ को मुद्दा भए पन्ध्र दिनको म्याद दिई अनुसूची-२७ को ढाँचामा जारी गर्नु पर्नेछ ।

(३) उपदफा (२) बमोजिम हाजिर हुन तोकिएको म्यादभन्दा कम्तिमा पन्ध्र दिन अगावै समाह्वान तामेल नभएको तर हाजिर हुन तोकिएको म्यादभन्दा अगावै तामेल भएकोमा त्यसरी तोकिएको मितिमा हाजिर हुन नसक्ने भए हाजिर हुन नसक्नाको कारण खोली समाह्वान तामेल

भएको मितिले पन्ध्र दिनभित्र अभियुक्तले उपस्थित हुने अर्को म्याद तोकिकदिन अदालतसमक्ष निवेदन दिन सक्नेछ ।

(४) उपदफा (३) बमोजिम निवेदन दिएमा अदालतले निजलाई त्यसरी निवेदन दिएको मितिबाट सात दिनभन्दा बढी नहुने गरी अर्को दिन उपस्थित हुने मिति तोकिकदिन सक्नेछ,

(५) यस दफा बमोजिम तामेल भएको समाप्तवानमा तोकिएको म्यादभित्र उपस्थित नहुने अभियुक्तको हकमा निजलाई पक्राउ गरी उपस्थित गराउनु पर्ने भन्ने अदालतलाई लागेमा दफा ५७ को उपदफा (३) को प्रतिबन्धात्मक वाक्यांश बमोजिम पक्राउपुर्जी जारी गर्न सक्नेछ ।

तर काबु बाहिरको परिस्थिति परी तोकिएको म्यादभित्र उपस्थित हुन नसकेको कारण देखाई अभियुक्तले निवेदन दिएमा र अदालतले निवेदनको व्यहोरा मनासिब ठहराएमा काबु बाहिरको परिस्थिति कायम रहेको अवधि व्यतित भएको मितिले बाटोको म्यादवाहेक बढीमा पन्ध्र दिनसम्मको म्याद थामी दिने आदेश दिन सक्नेछ ।

स्पष्टीकरण : यस संहिताको प्रयोजनका लागि “काबु बाहिरको परिस्थिति कायम रहेको अवधि” भन्नाले देहायको अवधिलाई जनाउँनेछ :-

(क) अदालतमा उपस्थित हुनुपर्ने म्यादभित्र उपस्थित हुनुपर्ने व्यक्ति अदालतमा उपस्थित हुन नसक्ने गरी अशक्त विरामी भई नेपाल सरकारबाट स्वीकृत अस्पतालमा भर्ना भई उपचार गराएकोमा अस्पताल भर्ना भई डिस्चार्ज नभएसम्मको अवधि,

(ख) विरामी भई खण्ड (क) बमोजिम अस्पतालमा नबसी उपचार गराएकोमा बढीमा पन्ध्र दिनसम्मको अवधि,

(ग) अदालतमा उपस्थित हुनुपर्ने म्यादभित्र आफैं क्रिया बस्नु परेकोमा त्यस्तो व्यक्तिको कुल धर्म तथा परम्परा हेरी क्रिया बसेको बढीमा पन्ध्र दिनको अवधि,

(घ) अदालतमा उपस्थित हुनुपर्ने व्यक्ति महिला भए निज उपस्थित हुनुपर्ने म्यादभित्र वा सो म्याद प्रारम्भ हुनु अगावै सुत्केरी भएकोमा सुत्केरी भएको दिनदेखि बढीमा पैंतीस दिनसम्मको अवधि,

(ङ) अदालतमा उपस्थित हुनुपर्ने म्यादभित्र भूकम्प, बाढी, पैरो, हिउँ, भारी वर्षा जस्ता प्राकृतिक बिपत परी बाटो बन्द भएकोमा वा अन्य कुनै कारणले यातायात नचलेकोमा बाटो वा यातायात बन्द भई खुलेको अवधि ।

(६) उपदफा (५) को खण्ड (क) र (ङ) को अवस्थामा सम्भव भएसम्म सम्बन्धित व्यक्तिले अदालतलाई सोको सूचना तुरुन्त दिनु पर्नेछ ।

टिप्पणी

मुद्दा र सजायको गम्भीरताका आधारमा अभियुक्तलाई अदालतमा उपस्थित गराउन पक्राउ पूर्जी वा समाप्तवान जारी गरिन्छ । यसअघि नै उल्लेख गरिसकिएको छ कि तीन वर्षभन्दा कम कैद हुने अवस्थामा समाप्तवान जारी गरिन्छ । प्रस्तुत दफामा समाप्तवान जारी गर्ने सम्बन्धमा एउटा निश्चित मापदण्ड कायम गर्न तथा एकरूपता कायम गर्न कार्यविधि तथा प्रक्रियाको व्यवस्था गरिएको छ ।

अभियुक्तले कुन समय वा कुन मितिमा उपस्थित हुनुपर्ने हो कितान गर्न आवश्यक हुने भएकाले समाप्तवान जारी गर्दा अदालतमा उपस्थित हुने मिति तोकर मात्र जारी गर्नुपर्ने तथा यसरी जारी गर्दा प्रस्तुत संहिताको अनुसूची ४ का दुनियावादी हुने मुद्दामा १५ दिनको म्याद दिनुपर्ने र

अनुसूची १, २, र ३ का मुद्दामा भने हाजिर हुनुपर्ने दिनभन्दा १५ दिन अगावै समाह्वान जारी गर्नुपर्ने व्यवस्था गरी समाह्वानको ढाँचा पनि निर्दिष्ट गरिएको छ ।

कुनै पनि व्यक्तिउपर लागेको आरोपको सुनुवाई आरोपित व्यक्तिलाई सूचना दिई निजको कुरा सुनेर मात्र निर्णय गरिनुपर्दछ भन्ने प्राकृतिक न्यायको सिद्धान्तको मान्यता अनुरूप आरोप लागेको व्यक्तिले आफ्नो कुरा भन्न पाउनुपर्ने हुन्छ । त्यस्तो सूचना निजले पाउन सक्ने तार्किक आधार प्रमाणित भएको हुनुपर्दछ अर्थात् सो आधार पनि तर्कसङ्गत (reasonable) हुनुपर्दछ । त्यस्तो तर्कसङ्गतता (reasonableness) भन्नाले सामान्यतया त्यसरी दिइने सूचनामा आरोपित व्यक्ति उपस्थित हुनुपर्ने मिति, समय, ठाउँ, सुनुवाइको तरिका, कानूनी र तथ्यगत आधार एवम् उसको विरुद्धमा लगाइएको आरोपसमेत खुल्ने गरी सूचना जारी हुनुपर्दछ भन्ने मानिन्छ । साथै, यस्तो म्याद निजले प्रतिवाद गर्न सक्ने पर्याप्त समय हुने गरी प्राप्त हुनुपर्ने मान्यता रहेको छ । यस मान्यतालाई मध्यनजर राखी यदि अदालतमा उपस्थित हुने दिनभन्दा १५ दिन अगावै समाह्वान प्राप्त नभएमा अभियुक्तले अर्को मिति माग गर्नसक्ने र अदालतले त्यस्तो माग गरी निवेदन परेको सात दिनमा नबढ्ने गरी अर्को मिति तोक्ने व्यवस्था पनि प्रस्ताव गरिएको छ । यस व्यवस्थाको उद्देश्य अभियुक्तलाई प्रतिवाद गर्ने पर्याप्त समय दिइनुपर्छ भन्ने नै हो ।

जारी समाह्वानमा उपस्थित नहुने अभियुक्तलाई पक्राउ पूर्वी समेत जारी गर्न सकिने तर काबु बाहिरको परिस्थितिमा १५ दिनसम्मको म्याद थाम्न सकिने व्यवस्था पनि गरिएको छ । तर काबु बाहिरको परिस्थिति भनी यसको दुरुपयोग नहोस् भनी काबु बाहिरको परिस्थिति कायम रहेको अवधिलाई पनि स्पष्टसँग परिभाषित गरिएको छ ।

प्रस्तावित व्यवस्था अनुसार अदालतबाट जारी भएको समाह्वान तामेल भएपछि निर्धारित अवधिभित्र नै सम्बन्धित व्यक्तिले अदालतमा उपस्थित हुनुपर्ने हुन्छ । तर काबु बाहिरको परिस्थिति सिर्जना भई अदालतमा उपस्थित हुन नसकेमा त्यस्तो परिस्थिति व्यतित भएको मितिले बाटोको म्यादबाहेक पन्ध्र दिनभित्र अदालतमा निवेदन दिएमा म्याद थामिदिने व्यवस्था प्रस्ताव गरिएको छ ।

जहाँसम्म काबु बाहिरको परिस्थितिको परिभाषाको प्रश्न छ, अदालतमा उपस्थित हुनुपर्ने व्यक्ति आफैँ अशक्त विरामी भई नेपाल सरकारबाट स्वीकृत अस्पतालमा उपचार गराएको वा अस्पतालमा भर्ना उपचार गराएको, त्यस्तो व्यक्ति आफैँ किरिया बसेको, त्यस्तो व्यक्ति महिला भए त्यस्तो म्याद प्रारम्भ भएपछि सुत्केरी भएको, सो म्यादभित्र भुकम्प, बाढी, पहिरो, हिउँ, भारी वर्षा जस्ता प्राकृतिक विपत परी बाटो वा यातायात नचलेको परिस्थितिलाई त्यस्तो परिस्थितिको रूपमा परिभाषित गरिएको छ ।

६०. साक्षीको नाममा समाह्वान जारी गर्न सक्ने : यस संहिता बमोजिम अदालतले साक्षीका नाममा समाह्वान जारी गर्दा आवश्यक विवरण उल्लेख गरी अनुसूची-२८ को ढाँचामा जारी गर्नु पर्नेछ ।

टिप्पणी

यस दफामा साक्षीलाई समाह्वान जारी गर्दा अनुसूचीमा निर्दिष्ट गरिएको ढाँचामा जारी गर्नुपर्ने मार्गदर्शन दिइएको छ । फौजदारी मुद्दामा साक्षीको बयान अत्यन्त महत्वपूर्ण हुने र निजलाई कुन मुद्दामा कुन दिन र कुन समयमा किन उपस्थित हुनुपर्ने हो सोको कारण खुलाई उपस्थित हुन समाह्वान जारी हुन यो व्यवस्था गरिएको हो ।

६९. समाह्वानको तामेली : (१) समाह्वान तामेल गर्न पठाउँदा तीनप्रति समाह्वान पुर्जी दिई कुनै प्रहरी कर्मचारी, अदालतको कुनै कर्मचारी वा अदालतले तोकेको अन्य कुनै सरकारी वा गैरसरकारी संस्थाद्वारा तामेल गराउन पठाउनु पर्नेछ ।

(२) यस संहिता बमोजिम जारी भएको समाह्वान जुन व्यक्तिको नाउँमा जारी भएको हो यथासम्भव सोही व्यक्तिलाई बुझाउनु पर्नेछ ।

(३) उपदफा (२) बमोजिम समाह्वान बुझाउन सम्बन्धित व्यक्ति फेला नपरेमा वा फेला परे पनि निजले बुझी नलिएमा निजको एकाघरको कम्तिमा अठार वर्ष उमेर पुगी सकेको कुनै व्यक्तिलाई बुझाउन सकिनेछ ।

(४) उपदफा (३) बमोजिम सम्बन्धित व्यक्ति वा एकाघरका व्यक्ति पनि फेला परेन वा फेला परेमा पनि निज वा निजको एकाघरका व्यक्तिले समेत बुझी नलिएमा स्थानीय निकायको सदस्य एक जना र कम्तिमा एकजना स्थानीय व्यक्तिसमेत राखी आफ्नो तथा निजहरूको समेत सहीछाप गराई एकप्रति निजको घर दैलामा टाँसी एकप्रति म्याद सम्बन्धित स्थानीय निकायमा बुझाई एकप्रति तामेली समाह्वान अदालतमा दाखेल गर्नु पर्नेछ ।

(५) उपदफा (४) बमोजिम प्राप्त भएको समाह्वान बमोजिमको सूचना स्थानीय निकायले आफ्नो सूचना पाटीमा टाँस गर्नु पर्नेछ ।

(६) उपदफा (५) बमोजिम समाह्वान जारी गरिएको व्यक्तिको समाह्वानमा उल्लिखित ठेगानामा बसोबास नभएको भन्ने कुरा सो ठाउँमा बसोबास गर्ने कम्तिमा दुईजना व्यक्तिहरू र स्थानीय निकायको कम्तिमा एक जना सदस्यले प्रमाणित गरेमा निजको बसोबास भएको वतन खुल्न सक्ने भए खुलाई र खुल्न नसक्ने भए सोही व्यहोरा जनाई समाह्वान अदालतमा फिर्ता बुझाई दिनु पर्नेछ ।

(७) उपदफा (६) बमोजिम समाह्वान फिर्ता भएकोमा अदालतले निज बसोबास गरेको ठाउँमा वा ठाउँ नखुलेमा वादी पक्षलाई समेत बुझी आवश्यकता अनुसार ठेगाना खुलाई अर्को समाह्वान जारी गर्नेछ ।

(८) नेपाल सरकार वा कुनै सङ्गठित संस्थाको पदाधिकारी वा कर्मचारीका नाममा समाह्वान तामेल गर्नु परेमा त्यस्तो पदाधिकारी वा कर्मचारी बहाल रहेको कार्यालयमा समाह्वान तामेल गर्न सकिनेछ ।

(९) उपदफा (८) बमोजिम कुनै समाह्वान तामेल गर्न पठाएकोमा त्यस्तो कार्यालय वा संस्थाको तत्काल उपलब्ध भएको प्रमुखले एकप्रति समाह्वान सम्बन्धित पदाधिकारी वा कर्मचारीलाई बुझाई अर्कोप्रतिमा तामेलीको व्यहोरा र मिति जनाई सम्भव भएमा सम्बन्धित पदाधिकारी वा कर्मचारीको सहीछाप गराई अदालतमा फिर्ता पठाउनु पर्नेछ ।

(१०) उपदफा (९) बमोजिम समाह्वान तामेल हुन नसकेमा सम्बन्धित कार्यालय वा संस्थाको सूचना पाटीमा त्यस्तो समाह्वान टाँसी दिनुपर्नेछ । यसरी सूचना पाटीमा टाँसिएको प्रतिवेदन सम्बन्धित अदालतमा दिनुपर्नेछ ।

(११) कुनै सङ्गठित संस्थाको नाउँमा समाह्वान तामेल गर्नु परेमा त्यस्तो समाह्वानको एकप्रति सो संस्थाको प्रधान वा स्थानीय कार्यालयमा बुझाई सोको भरपाई अदालतमा बुझाउनु पर्नेछ ।

(१२) उपदफा (११) बमोजिम स्थानीय कार्यालयमा समाह्वान तामेल भएकोमा सो समाह्वान सो संस्थाको प्रधान कार्यालयमा तामेल भएको मानिनेछ ।

(१३) यस दफा बमोजिम समाह्वान तामेल गर्दा तामेल भएको मिति र व्यहोरा उल्लेख गरी तामेल गर्ने कर्मचारीले अदालतमा प्रतिवेदन दिनु पर्नेछ ।

(१४) कुनै अदालतले आफ्नो क्षेत्रभन्दा बाहिरको अन्य कुनै क्षेत्रमा बसोबास गरी रहेको कुनै व्यक्तिलाई समाह्वान तामेल गर्नुपर्ने भएमा सो क्षेत्रको अदालतमा समाह्वान पठाई सो अदालतमार्फत तामेल गराउनु पर्नेछ र त्यस्तो अदालतले पनि यस परिच्छेद बमोजिम समाह्वान तामेल गराई त्यस्को एकप्रति समाह्वान जारी गर्ने अदालतमा फिर्ता पठाइ दिनुपर्नेछ ।

(१५) यस दफा बमोजिम समाह्वान तामेली गर्दा अभियुक्तलाई दफा ५७ को उपदफा (७) बमोजिम पठाइएको सूचना पनि समाह्वान साथै बुझाउन वा अवस्थानुसार घर दैलोमा टाँस्नु पर्नेछ ।

टिप्पणी

यस दफामा समाह्वान तामेल गर्ने कार्यविधिगत व्यवस्था प्रस्ताव गरिएको छ । समाह्वान जारी कसरी गर्ने, कसरी सम्बन्धित व्यक्तिलाई बुझाउने जस्ता विस्तृत प्रक्रियागत व्यवस्था गरी एकरूपता तथा निश्चितता कायम गर्ने यस दफाको उद्देश्य रहेको छ । म्याद तामेल सम्बन्धमा प्रचलनमा रहेका कानूनी व्यवस्थाहरूलाई नै प्रस्तुत व्यवस्थामा आवश्यक परिमार्जन र संशोधन सहित संहिताकरण गरिएको छ ।

समाह्वान तामेल गर्दा व्यक्तिलाई बुझाउन वा टाँस गर्न, स्थानीय निकायमा बुझाउन र अदालतमा तामेली प्रति बुझाउन तीनप्रति आवश्यक पर्ने भएकाले अदालतबाट समाह्वान तामेल गर्न पठाउँदा तीन प्रति समाह्वान कुनै प्रहरी कर्मचारी, अदालतको कुनै कर्मचारी वा अदालतले तोकेको अन्य कुनै सरकारी वा गैर सरकारी संस्थालाई पूर्जी दिई तामेल गराउन पठाउनु पर्ने व्यवस्था प्रस्ताव गरिएको छ ।

सम्भव भएसम्म सम्बन्धित व्यक्तिलाई बुझाउनु पर्ने तर सम्बन्धित व्यक्ति फेला नपरेमा वा फेला परे पनि निजले बुझी नलिएमा निजको एकाघरको कम्तिमा अठार वर्ष उमेर पुगी सकेको कुनै व्यक्तिलाई बुझाउन सकिने र सम्बन्धित व्यक्ति वा एकाघरका व्यक्ति पनि फेला परेन वा फेला परेमा पनि निज वा निजको एकाघरका व्यक्तिले समेत बुझी नलिएमा स्थानीय निकायको सदस्य एकजना र कम्तिमा एकजना स्थानीय व्यक्तिसमेत राखी आफ्नो तथा निजहरूको समेत सहिछाप गराई एकप्रति निजको घर दैलामा टाँसी एकप्रति म्याद सम्बन्धित स्थानीय निकायमा बुझाई एकप्रति तामेली समाह्वान अदालतमा दाखेल गर्नुपर्ने गरी व्यवस्था गरिएको छ । सम्भव भएसम्म सम्बन्धित व्यक्तिलाई नै म्याद बुझाउनु पर्ने गरी समाह्वान बुझाउने पहिलो प्राथमिकता, सम्बन्धित व्यक्ति नभेटिएमा मात्र एकाघरका सदस्यलाई बुझाउन सकिने गरी दोस्रो प्राथमिकता र निज फेला नपरे वा नबुझेको अवस्थामा मात्र घर दैलामा टाँस्ने गरी तेस्रो प्राथमिकता तोकिएको छ ।

स्थानीय निकायलाई प्राप्त भएको समाह्वान सार्वजनिक जानकारीमा ल्याउन र सम्बन्धित व्यक्तिले पनि सोको जानकारी पाओस् भन्ने अभिप्रायले त्यस्तो सूचनालाई स्थानीय निकायले सूचना पाटीमा टाँस गर्नुपर्ने बाध्यतात्मक व्यवस्था पनि गरिएको छ ।

कतिपय अवस्थामा समाह्वानमा उल्लेख भएको ठेगानामा त्यस्तो व्यक्ति बसोबास नगरेको र अन्यत्र बसोबास गरेको पनि हुन सक्छ । यस अवस्थामा निज बसोबास गरेको स्थानमा समाह्वान पठाउन सकियोस् भन्ने र निजलाई उल्लेख भएको ठेगानामा समाह्वान तामेल गर्नुको कुनै औचित्य नरहने भएकाले सो स्थानमा बसोबास नभएको कुरा र निज हाल बसोबास गरेको खुल्न सके खुलाई

स्थानीय निकायको एकजना प्रतिनिधि र दुईजना स्थानीय व्यक्तिबाट प्रमाणित गराई समाह्वान अदालतमा फिर्ता पठाउने व्यवस्था प्रस्ताव गरिएको छ । यसरी फिर्ता आएमा अदालतले ठेगाना खुलेमा सोही ठेगानामा र ठेगाना नखुलेकोमा वादी पक्षबाट खुलाई पुनः बसोबासको स्थानमा समाह्वान जारी गरी प्रतिवादको अवसर प्रदान गर्ने व्यवस्था गरिएको छ ।

नेपाल सरकार वा कुनै सङ्गठित संस्थाको पदाधिकारी वा कर्मचारी निजको कार्यालयमा हाजिर हुने भएकाले निजले समाह्वान प्राप्त गर्ने र निजलाई समाह्वान बुझाउने दुबै हिसाबले सरल र सुविधाजनक हुने भएकाले निजलाई बुझाउनु पर्ने समाह्वान निज कार्यरत कार्यालयमा तामेल गर्न सकिने व्यवस्था गरिएको छ । त्यस्तो संस्था वा कार्यालयमा पुगेको समाह्वान सम्बन्धित व्यक्तिलाई बुझाउनका लागि कार्यालय प्रमुखलाई दायित्व तोकिएको छ । निजले प्राप्त समाह्वान सम्बन्धित व्यक्तिलाई बुझाई सो बुझेको दस्तखत र बुझाएको तामेली व्यहोरा र मिति जनाई अदालतमा फिर्ता पठाउनु पर्छ । कार्यालय प्रमुखले बढी जिम्मेवारी निर्वाह गर्ने भएकाले निजलाई नै यो जिम्मेवारी तोकिएको हो । सम्बन्धित व्यक्तिलाई बुझाउन नसकिएको अवस्थामा सम्बन्धित कार्यालय वा संस्थाको सूचना पाटीमा टाँसी तामेल गर्नुपर्ने समेतका व्यवस्था प्रस्ताव गरिएको छ ।

समाह्वान तामेल गरिसकेपछि तामेल गर्ने कर्मचारीले तामेल कहिले गरिएको सो मिति र के कसरी तामेल गरिएको भन्ने व्यहोरा खुलाई अदालतमा प्रतिवेदन दिनु पर्ने पनि व्यवस्था गरिएको छ । अदालतले समाह्वान आफ्नो इलाकामा बसोबास गर्नेका हकमा मात्र तामेल गर्न नपरी अन्य अदालतको इलाकामा पनि तामेल गर्नुपर्ने अवस्था आउँछ । यस अवस्थामा सोही अदालतमा समाह्वान पठाउनु पर्ने व्यवस्था पनि गरिएको छ । साथै किन समाह्वान जारी गरिएको हो भन्ने जानकारी होस् भनी समाह्वान तामेल गर्दा समाह्वान साथ अभियोग वा उजुरीको व्यहोरा खुलेको सूचना बुझाउनु पर्छ वा घर दैलामा समाह्वान टाँस भएकोमा सो सूचना पनि टाँस गर्नुपर्छ ।

६२. छापा वा विद्युतीय सञ्चार माध्यमबाट समाह्वान तामेल गर्न सकिने : (१) कुनै समाह्वान दफा ६१ बमोजिम तामेल गर्न नसकिएकोमा अदालतले सो समाह्वानको व्यहोरा राष्ट्रिय स्तरको कुनै दैनिक समाचारपत्रमा प्रकाशन गरी वा विद्युतीय सञ्चार माध्यमबाट प्रसारण गरी तामेली गर्न सक्नेछ ।

(२) उपदफा (१) बमोजिम समाह्वान प्रकाशन वा प्रसारण भएकोमा सो समाह्वान रीतपूर्वक तामेल भएको मानिनेछ ।

टिप्पणी

दफा ६१ बमोजिमका विभिन्न उपायहरू अपनाउँदा पनि अदालतबाट जारी भएको समाह्वान सम्बन्धित व्यक्तिलाई बुझाउने वा तामेल गर्न नसकिएको अवस्था परेमा अदालतले सो समाह्वानको व्यहोरा राष्ट्रिय स्तरको कुनै दैनिक समाचारपत्रमा प्रकाशन गरी वा विद्युतीय सञ्चार माध्यमबाट प्रसारण गरी तामेली गर्न सक्ने र त्यसरी समाह्वान प्रकाशन वा प्रसारण भएकोमा सो समाह्वान रीतपूर्वक तामेल भएको मानिने व्यवस्था गरिएको छ । यस व्यवस्थाबाट म्याद तामेल हुन नसकेको अवस्थामा पनि त्यस्तो सूचनाद्वारा जानकारी पाउने र प्रतिवादको अवसर पाई प्राकृतिक न्यायको सिद्धान्तबाट सम्बन्धित व्यक्ति बञ्चित हुनु नपर्ने अवस्था सिर्जना हुनेहुन्छ । यस किसिमको व्यवस्था नेपालमा यसअघि विभिन्न कानूनमा पनि रहेको छ ।^{१०}

६३. पक्राउपुर्जीको तामेली : (१) पक्राउपुर्जी तामेल गर्न पठाउँदा तीनप्रति पक्राउपुर्जी पठाई जुन व्यक्तिका नाममा जारी भएको हो भरसक निजलाई नै बुझाउनु पर्नेछ ।
- (२) उपदफा (१) बमोजिम जारी गरिएको पक्राउपुर्जी जसको नाममा जारी गरिएको हो सो व्यक्तिले बुझिलिनु पर्नेछ ।
- (३) उपदफा (१) बमोजिम पक्राउपुर्जी बुझाउन सम्बन्धित व्यक्ति फेला नपरेमा निजको एकाघरको कम्तिमा अठार वर्ष उमेर पुगी सकेको कुनै व्यक्तिलाई बुझाउन सकिनेछ ।
- (४) उपदफा (३) बमोजिम त्यस्तो एकाघरका व्यक्ति फेला परेन वा फेला परेमा पनि निजले बुझी नलिएमा स्थानीय निकायको सदस्य एकजना र कम्तिमा एकजना स्थानीय व्यक्तिसमेत राखी आफ्नो तथा निजहरूको समेत सहीछाप गराई एकप्रति निजको घर दैलामा टाँसी एकप्रति पक्राउपुर्जी सम्बन्धित स्थानीय निकायमा बुझाई एकप्रति तामेली पक्राउपुर्जी अदालतमा दाखिला गर्नुपर्नेछ ।
- (५) उपदफा (४) बमोजिम प्राप्त भएको पक्राउपुर्जी बमोजिमको सूचना स्थानीय निकायले आफ्नो सूचना पाटीमा टाँस गर्नु पर्नेछ ।
- (६) यस परिच्छेद बमोजिम जारी भएको पक्राउपुर्जी बमोजिम पक्राउ गर्नुपर्ने व्यक्तिको उल्लिखित ठेगानामा बसोबास नभएको कुरा सो ठाउँमा बसोबास गर्ने कम्तिमा दुईजना व्यक्तिहरू र स्थानीय निकायको कम्तिमा एकजना सदस्यले प्रमाणित गरेमा निजको बसोबास भएको ठाउँ खुल्न सक्ने भए खुलाई र खुल्न नसक्ने भए सोही व्यहोरा जनाई पक्राउपुर्जी अदालतमा फिर्ता बुझाई दिनु पर्नेछ ।
- (७) उपदफा (६) बमोजिम पक्राउपुर्जी फिर्ता भएकोमा अदालतले निज बसोबास गरेको ठेगानामा वा सो ठेगाना नखुले वादी पक्षलाई खुलाउन मौका दिई आवश्यकता अनुसार अर्को पक्राउपुर्जी जारी गर्नु पर्नेछ ।
- (८) यस दफा बमोजिम पक्राउपुर्जी तामेल गर्दा तामेल भएको मिति र व्यहोरा उल्लेख गरी तामेल गर्ने कर्मचारीले अदालतमा प्रतिवेदन दिनु पर्नेछ ।
- (९) कुनै अदालतले आफ्नो क्षेत्रभन्दा बाहिरको अन्य कुनै क्षेत्रमा बसोबास गरी रहेको कुनै व्यक्तिलाई पक्राउपुर्जी तामेल गर्नुपर्ने भएमा सो क्षेत्रको अदालतमा पक्राउपुर्जी पठाई सो अदालतमार्फत तामेल गराउनु पर्नेछ र त्यस्तो अदालतले पनि यस परिच्छेद बमोजिम पक्राउपुर्जी तामेल गराई त्यसको एकप्रति पक्राउपुर्जी जारी गर्ने अदालतमा फिर्ता पठाई दिनु पर्नेछ ।
- (१०) उपदफा (८) बमोजिमको प्रतिवेदन दिने कर्मचारीले यस दफा बमोजिमको कार्यविधि अपनाउदा पक्राउपुर्जी तामेल हुन नसकेको कारण खुलाई प्रतिवेदन दिएमा यस दफामा अन्यत्र जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि सम्बन्धित व्यक्तिको नाममा जारी भएको पक्राउपुर्जी राष्ट्रिय स्तरको दैनिक समाचारपत्रमा प्रकाशन गरी तामेल गर्न सकिनेछ, र त्यसरी तामेल भएको पक्राउ पुर्जी रीतपूर्वक तामेल भएको मानिनेछ ।
- (११) पक्राउपुर्जी तामेली गर्दा अभियुक्तलाई दफा ५७ को उपदफा (७) बमोजिम पठाइएको सूचना पनि पक्राउपुर्जी साथै बुझाउन वा अवस्थाअनुसार निजको घर दैलोमा टाँस्नु पर्नेछ ।

टिप्पणी

यस दफामा पक्राउ पुर्जीको तामेली प्रक्रियाको बारेमा कार्यविधिगत व्यवस्था गरिएको छ ।
पक्राउ पुर्जी कसरी बुझाउने वा तामेल गर्ने लगायतका व्यवस्थाहरू समाह्वानको तामेली प्रक्रिया सरह

नै व्यवस्था गरिएको छ। समाह्वान कार्यविधिमा समाह्वान जारी गरिएको व्यक्तिको कार्यालयमा पनि तामेल गर्न सकिने व्यवस्था भने यो दफामा राखिएको छैन। अन्य व्यवस्थाहरू समाह्वान तामेल गर्ने प्रक्रियाअनुरूप नै रहेका हुनाले यस दफामा सोको पुनरावृत्ति गरिएको छैन।^{६१}

६४. विदेशमा रहे बसेका अभियुक्तका नाममा पक्राउपुर्जी जारी गर्न वा समाह्वान तामेल गर्न सकिने :

(१) यस परिच्छेदमा अन्यत्र जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि कुनै अदालतमा विचाराधीन रहेको कुनै कसूरको अभियुक्त विदेशमा रहेबसेको भए त्यस्ता व्यक्तिको नाममा पक्राउपुर्जी जारी गर्नु पर्दा वा समाह्वान तामेल गर्नु पर्दा त्यस्तो पक्राउपुर्जी जारी गर्न वा समाह्वान तामेल गर्न सकिने गरी त्यस्तो मुलुकसँग कुनै सन्धि भएको रहेछ भने सोही सन्धि बमोजिम त्यस्तो व्यक्तिको नाममा पक्राउपुर्जी जारी गर्न वा समाह्वान तामेल गर्न सकिनेछ।

स्पष्टीकरण : यस दफाको प्रयोजनको लागि “सन्धि” भन्नाले परस्परमा पक्राउपुर्जी जारी गर्ने वा समाह्वान तामेल गर्ने सम्बन्धमा भएको द्विपक्षीय वा बहुपक्षीय सन्धि सम्झनु पर्नेछ।

(२) उपदफा (१) बमोजिमको व्यवस्था नभएको अवस्थामा विदेशमा रहेबसेको व्यक्तिको नाममा पक्राउपुर्जी जारी गर्नुपर्दा वा समाह्वान तामेल गर्नुपर्दा नेपाल सरकारले त्यस्तो व्यक्ति रहेबसेको मुलुकलाई पक्राउपुर्जी जारी वा समाह्वान तामेल गरिदिन कूटनैतिक माध्यममार्फत अनुरोध गर्न सक्नेछ, र त्यसरी अनुरोध भएकोमा सम्बन्धित मुलुकको कानून बमोजिम पक्राउपुर्जी जारी भएको वा समाह्वान तामेल भएको सूचना नेपाल सरकारलाई प्राप्त भएमा सोको जानकारी सम्बन्धित अदालतलाई दिनु पर्नेछ।

(३) उपदफा (२) बमोजिम पक्राउपुर्जी वा समाह्वान तामेल हुन नसकेमा त्यस्तो पक्राउपुर्जी वा समाह्वान राष्ट्रिय दैनिक समाचारपत्रमा प्रकाशन गरी वा विद्युतीय सञ्चार माध्यममा प्रसारण गरी तामेल गर्न सकिनेछ।

(४) उपदफा (२) र (३) बमोजिम पक्राउपुर्जी जारी भएकोमा वा समाह्वान तामेल भएकोमा यसै संहिता बमोजिम जारी भएको वा तामेल भएको मानिनेछ।

(५) उपदफा (१) बमोजिम पक्राउपुर्जी जारी भई सम्बन्धित मुलुकको प्रहरीले अभियुक्तलाई पक्राउ गरी कुनै प्रहरी कार्यालयलाई हस्तान्तरण गरेमा निजलाई बाटोको म्यादबाहेक बढीमा चौबीस घण्टाभित्र यथाशीघ्र सम्बन्धित अदालतमा उपस्थित गराउनु पर्नेछ।

(६) यस दफामा अन्यत्र जुनसुकै कुरा लेखिएको भएता पनि यस दफा बमोजिम विदेशमा रहेबसेको व्यक्तिको नाममा पक्राउपुर्जी जारी हुन वा समाह्वान तामेल हुन नसकेकोमा सोही कारणले मात्र मुद्दाको कारबाई र किनारा गर्न बाधा पुगेको मानिनेछ।

टिप्पणी

नेपालको अदालतमा विचाराधीन रहेको मुद्दाको अभियुक्त अर्को मुलुकमा बसेको अवस्थामा निजलाई अदालतमा उपस्थित गराउने प्रयोजनका लागि नेपालभित्र सरह पक्राउ पूर्जी वा समाह्वान जारी गर्न सम्भव हुँदैन। राज्यको सार्वभौमिकताको सिद्धान्तअनुसार विदेशमा बसेको व्यक्तिलाई नेपाली कानूनी प्रक्रियाअनुसार नेपालमा सरह पक्राउ पूर्जी वा समाह्वान तामेल गर्न नसकिने हुन्छ। वर्तमान समयमा विज्ञान प्रविधि र सञ्चारले विश्वलाई दिनपरदिन साँघुरो बनाएको छ। यसका साथै

६१ समाह्वान तामेलको कार्यविधि दफा ६१ को व्याख्यात्मक टिप्पणीमा गरिएको छ। यसैले पक्राउ पूर्जीका सम्बन्धमा पनि ती व्यवस्था मिल्ने भएकाले पुनः यहाँ व्याख्या गरिएको छैन।

विश्व अहिले विश्वव्यापीकरणको युगमा रहेकाले विश्व समुदायबीच अन्तरनिर्भरता समेत बढेको छ । त्यसैले विभिन्न मुलुकबीच सन्धि तथा पारस्परिकता समेतका आधारमा पारस्परिक कानूनी सहायताको आदानप्रदान गर्ने प्रचलन र अभ्यास विभिन्न मुलुकहरूले अपनाउँदै आएका छन् । कतिपय अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धिहरूले राज्यहरूबीच फौजदारी अपराधको सम्बन्धमा पारस्परिक कानूनी सहायताका लागि सन्धिहरू गर्नुपर्ने, पारस्परिक कानूनी सहायताहरू आदानप्रदान गर्न अभिप्रेरित पनि गरेको पाइन्छ । विदेशमा रहेको अभियुक्तलाई पक्राउ पूर्जी जारी गर्ने वा समाह्वान तामेल गर्नका लागि पनि एकापसमा कानूनी सहायता सम्बन्धी सन्धि हुनुपर्ने अनिवार्य हुन्छ ।

प्रस्तुत दफामा विदेशमा रहेको व्यक्तिको हकमा कसरी पक्राउ पूर्जी जारी गर्ने वा समाह्वान तामेल गर्ने भन्ने कार्यविधिको व्यवस्था गरिएको छ । मुलुकी ऐनको ३४ नं मा नियम बनाई विदेशमा बस्ने व्यक्तिको म्याद तामेल गर्ने व्यवस्था गरेको भएपनि अहिलेसम्म त्यस्तो नियम बन्न नसक्दा कार्यसम्पादनका क्रममा यस विषयमा समस्या भैल्लु परिरहेको छ । प्रस्तुत दफामा भएको व्यवस्थाबाट व्यवहारमा रहेको सो समस्यामा सम्बोधन हुने अपेक्षा गरिएको छ ।

यस दफा बमोजिम विदेशमा बसेको व्यक्तिलाई पक्राउ पूर्जी जारी वा समाह्वान तामेल गर्नुपर्दा सो मुलुकसँग कुनै सन्धि भएको भए सन्धिको आधारमा गरिने गरी पहिलो प्राथमिकता तोकिएको छ । यदि सन्धि नभएको भए कूटनैतिक माध्यममार्फत सम्बन्धित देशको सरकारलाई अनुरोध गर्ने गरी दोस्रो प्राथमिकता र सो पनि हुन नसके पक्राउ पूर्जी जा समाह्वान राष्ट्रिय दैनिक समाचारपत्रमा प्रकाशन गरी वा विद्युतीय सञ्चार माध्यममा प्रसारण गरी तामेल गर्ने र त्यसले वैधानिकता पाउने समेतको व्यवस्था गरिएको छ । प्रत्येक राज्यको सार्वभौमसत्ताको सिद्धान्तअनुसार एक राज्यले अर्को राज्यलाई कुनै कुरामा बाध्य गर्न नसक्ने भएकाले सन्धि वा कूटनैतिक माध्यमबाट अनुरोध गर्ने विश्वव्यापी मान्यताका आधारमा संहितामा पनि व्यवस्था गरिएको हो । यसका साथै ती उपाय सम्भव नभएमा समाचार माध्यमबाट प्रसारण र प्रकाशन गरी सम्बन्धित व्यक्तिलाई जानकारी दिने उपयुक्त माध्यम भएकाले सो व्यवस्था गरिएको हो । यस किसिमको समाचारपत्र वा विद्युतीय माध्यमबाट व्यवस्था प्रचलित अन्य नेपाल कानूनमा पनि व्यवस्था रहेका छन् ।^{६२}

पक्राउ पूर्जी जारी भएको व्यक्तिलाई विदेशी मुलुकको प्रहरीले पक्राउ गरी नेपालको प्रहरीलाई जिम्मा लगाएमा सो समयदेखि बाटोको म्यादबाहेक २४ घण्टाभित्र यथाशीघ्र अदालतमा पेस गर्नुपर्ने व्यवस्था पनि प्रस्ताव गरिएको छ । व्यक्तिगत स्वतन्त्रताको अनावश्यक रूपमा कुन्ठित नहोस् भन्ने मनसायले नै यो व्यवस्था राखिएको हो ।^{६३} यसका साथै विदेशमा बसेको व्यक्तिलाई नेपालमा भैँ पक्राउ पूर्जी वा समाह्वान जारी गर्न नसकिने भएकाले सोही कारणले मात्र मुद्दाको कारबाईमा बाधा नपरोस् भनी पक्राउ पूर्जी वा समाह्वान तामेल नभए पनि मुद्दाको कारबाई र किनारा गर्न सकिने व्यवस्था गरिएको छ ।

६५. फरार रहेको व्यक्तिको सम्बन्धमा विशेष व्यवस्था : (१) यस परिच्छेद बमोजिम पक्राउपूर्जी जारी भई फेला पर्न नसकी पक्राउ हुन नसकेको वा फरार रही अदालतमा उपस्थित नहुने व्यक्तिका हकमा पक्राउपूर्जी जारी भएको तीस दिनको भोलिपल्ट देखि निज अदालतमा उपस्थित नभएसम्म देहायका कुरामा देहाय बमोजिम हुनेछ :

(क) त्यस्तो व्यक्ति नेपाल सरकार, संवैधानिक निकाय वा कुनै सरकारी कार्यालय, नेपाल सरकारको पूर्ण वा आंशिक स्वामित्व वा नियन्त्रणमा रहेको सङ्गठित संस्था,

६२ यस्ता कानूनी व्यवस्था दफा ५८ को व्याख्यात्मक टिप्पणीमा उल्लेख गरिएको छ ।

६३ यस मान्यताको औचित्यका सम्बन्धमा यसै व्याख्यात्मक टिप्पणीको दफा ९ को टिप्पणीमा उल्लेख गरिएको छ ।

स्थानीय निकाय, शैक्षिक वा प्राज्ञिक संस्था वा अन्य कुनै सार्वजनिक संस्थाको बहालवाला पदाधिकारी वा कर्मचारी भए निज आफ्नो पदबाट स्वतः निलम्बन भएको मानिनेछ,

- (ख) त्यस्तो व्यक्तिको सम्पत्ति दफा ५८ को उपदफा (१५) बमोजिम रोक्का भएको रहेनछ भने निजको नाममा रहेको अचल सम्पत्ति सोही उपदफा बमोजिम रोक्का राखिनेछ ,
- (ग) त्यस्तो व्यक्तिको नाममा वा एकल स्वामित्वमा रहेको उद्योग, व्यापार वा व्यवसाय वा आयकर दर्ता सम्बन्धी फर्म, उद्योग, इजाजत पत्र इत्यादि नवीकरण गर्नुपर्ने भएमा नवीकरण गर्ने कार्य स्वतः मुलतवी रहनेछ ,
- (घ) त्यस्तो व्यक्तिको नाममा रहेको धितोपत्रको कारोवार स्वतः रोक्का हुनेछ ,
- (ङ) त्यस्तो व्यक्तिले कानून बमोजिम प्राप्त गर्नसक्ने तलब, भत्ता, उपदान, निवृत्तिभरण जस्ता सुविधाहरू स्वतः रोक्का रहेको मानिनेछ ,
- (च) त्यस्तो व्यक्तिले प्रचलित कानून बमोजिम पेटेण्ट, डिजाइन, ट्रेडमार्क, प्रतिलिपि अधिकार जस्ता बौद्धिक सम्पत्तिबाट प्राप्त गर्ने रोयल्टी लाभ वा सुविधा स्वतः रोक्का रहेको मानिनेछ,
- (छ) त्यस्तो व्यक्तिको नाममा बैङ्क खाता रहेको जानकारी भए त्यस्तो खाताको सञ्चालन रोक्का राख्न लेखी आएमा स्वतः रोक्का भएको मानिनेछ ,
- (ज) त्यस्तो व्यक्तिलाई प्रचलित कानून बमोजिम नागरिकताको प्रमाणपत्र, राहदानी वा जग्गाधनी प्रमाणपुर्जा आदि प्राप्त गर्नबाट रोक लगाइएको मानिनेछ ,
- (झ) त्यस्तो व्यक्ति नेपाल बाहिर रहेबसेको जानकारी प्राप्त हुन आएमा वा नेपाल सरकार पक्ष रहेको सन्धि वा प्रचलित कानून बमोजिम सपुर्दगी गर्न सकिने अवस्था रहेछ भने सो सम्बन्धी कारबाई र त्यस्तो अवस्था नभएमा कसूरको गम्भीरता हेरी निजलाई पक्राउ गर्न कूटनैतिक माध्यममार्फत सम्बन्धित मुलुक वा सम्बद्ध अन्तर्राष्ट्रिय संस्थालाई अनुरोध गर्न सकिनेछ ।

(२) उपदफा (१) बमोजिमको व्यवस्थालाई प्रभावकारी बनाउन अदालतले सम्बन्धित अधिकारी वा निकायलाई सोको सूचना दिनु पर्नेछ ।

टिप्पणी

फौजदारी न्यायको मुख्य उद्देश्य भनेको कसूरदारलाई न्यायको रोहमा ल्याउने र निज कसूरदार ठहरिएमा सजाय दिई पीडितलाई न्याय दिलाउने हो । पीडकलाई सजाय कार्यान्वयनको सुनिश्चितताका लागि निज अदालती प्रक्रिया आउदा सहज हुन्छ । जुन व्यक्तिले अदालतबाट जारी भएको आदेश पालना गरी अदालतमा आई न्याय सम्पादनमा सहयोग गर्छ, त्यस्तो व्यक्तिप्रति राज्य र कानून उदार भई सहयोगी हुनुपर्छ । तर जुन व्यक्तिले अदालतलाई सहयोग गर्दैन र न्याय सम्पादनमा अवरोध पुऱ्याउँछ, त्यस्तो व्यक्तिप्रति राज्य र कानून अनुदार हुनुपर्छ । यही मान्यता प्रस्तुत दफामा प्रतिबिम्ब भएको छ । यसैले न्याय सम्पादनमा सहयोग पुऱ्याउन अभियुक्तको अदालतमा उपस्थितिलाई सुनिश्चित गराउनका लागि पक्राउ पूर्जा जारी भए पनि फेला नपरी पक्राउ पर्न नसकेको वा फरार रहेको हकमा विभिन्न उपायहरू अवलम्बन गर्ने गरी संहितामा व्यवस्था गरिएको छ । जसअनुसार, पक्राउ पूर्जा जारी भएको तीस दिनको

भोलिपल्टबाट उपस्थित नभएसम्म देहाय बमोजिमका परिणतिहरू स्वतः प्रभावकारी भई राज्य र कानूनले त्यस्तो व्यक्तिप्रति कठोर व्यवहार गर्ने देखिन्छ :

- ◆ पक्राउ पूर्वी जारी भएको व्यक्ति नेपाल सरकार, संवैधानिक निकाय वा कुनै सरकारी कार्यालय, नेपाल सरकारको पूर्ण वा आंशिक स्वामित्व वा नियन्त्रणमा रहेको सङ्गठित संस्था, स्थानीय निकाय, शैक्षिक वा प्राज्ञिक संस्था वा अन्य कुनै सार्वजनिक संस्थाको बहालवाला पदाधिकारी वा कर्मचारी भए निज आफ्नो पदबाट स्वतः निलम्बन भएको मानिनेछ । यसबाट एकातर्फ अदालतमा उपस्थित नभई फरार रहने अर्कोतर्फ सरकारी वा सार्वजनिक संस्थाको सार्वजनिक ओहदामा बहाल रहिरहने अभिलेख र अस्वाभाविक अवस्थाको अन्त्य हुन्छ र त्यस्तो व्यक्ति फरार नरही अदालतमा उपस्थित हुनका लागि दवाव सिर्जना हुन्छ । यसका साथै यसले राज्य संयन्त्रप्रति जनताको विश्वास कायम पनि हुन्छ ।
- ◆ पक्राउ पूर्वी जारी भएको व्यक्ति हाजिर नभएमा सम्पत्ति रोक्का राख्ने सम्मको व्यवस्था संहितामा रहेकोले यही तदनुरूप सम्पत्ति रोक्का नभएको अवस्थामा निजको नाममा रहेको अचल सम्पत्ति सोही उपदफा बमोजिम रोक्का राखिनेछ । यसका अतिरिक्त त्यस्तो व्यक्तिको नाममा रहेको धितोपत्रको कारोबार, कानून बमोजिम प्राप्त गर्नसक्ने तलब, भत्ता, उपदान निवृत्तिभरण जस्ता सुविधाहरू, यस्तो व्यक्तिले प्रचलित कानून बमोजिम पेटेण्ट, डिजाइन, ट्रेडमार्क, प्रतिलिपि अधिकार जस्ता बौद्धिक सम्पत्तिबाट प्राप्त गर्ने रोयल्टी लाभ वा सुविधा र बैङ्क खाता रहेको जानकारी भए त्यस्तो खाताको सञ्चालन र नागरिकताको प्रमाणपत्र, राहदानी वा जग्गाधनी प्रमाणपत्र आदि प्राप्त गर्नबाट रोक्का लगाइएको मानिने पनि व्यवस्था गरिएको छ । यी रोक्काका व्यवस्थाबाट व्यक्तिलाई सम्पत्तिप्रति हुने मोह र सम्पत्ति तथा अन्य कुराको रोक्काका कारण निजको व्यवहारमा पर्ने असरका कारण पनि निजलाई अदालतमा उपस्थित भई न्याय सम्पादनमा सहयोग गर्न प्रेरित गर्दछ ।
- ◆ त्यस्तो व्यक्तिको नाममा वा एकल स्वामित्वमा रहेको उद्योग, व्यापार वा व्यवसाय वा आयकर दर्ता सम्बन्धी फर्म, उद्योग, इजाजत पत्र इत्यादि नवीकरण गर्नुपर्ने भएमा नवीकरण गर्ने कार्य स्वतः मुलतवी रहनेछ । यसबाट एकातर्फ न्यायिक कारबाईमा फरार रहने अर्कोतर्फ निर्वाध रूपमा आफ्ना व्यवसाय सञ्चालन गर्न पाउने अवस्था रोकी निज अदालतमा उपस्थित हुने वातावरण सिर्जना हुन्छ ।
- ◆ त्यस्तो व्यक्ति नेपाल बाहिर रहेबसेको जानकारी प्राप्त हुन आएमा वा नेपाल सरकार पक्ष रहेको सन्धि वा प्रचलित कानून बमोजिम सपुर्दगी गर्नसकिने अवस्था रहेछ भने सो सम्बन्धी कारबाई र त्यस्तो अवस्था नभएमा कसूरको गम्भीरता हेरी निजलाई पक्राउ गर्न कूटनैतिक माध्यममार्फत सम्बन्धित मुलुक वा सम्बद्ध अन्तर्राष्ट्रिय संस्थालाई अनुरोध गर्न सकिनेछ । यसबाट अपराध गरी विदेशमा गई बसी कसूरबाट उन्मुक्ति पाउने अवस्थालाई निरुत्साहनसमेत गर्छ ।

यी व्यवस्थाहरू नयाँ भएपनि अदालतबाट जारी भएको पक्राउ पूर्वी वा म्यादलाई अनादार गरी अदालतमा उपस्थित नहुने व्यक्तिलाई हतोत्साहित गरी अभियुक्तको उपस्थितिलाई सुनिश्चित गराउने र राज्यको फौजदारी न्याय प्रणालीलाई सम्मान गर्ने महत्वपूर्ण माध्यमको रूपमा रहेकाले यी व्यवस्थाको निकै सान्दर्भिकता रहेको छ ।

६६. अदालतमा नै म्याद तामेल गर्न सकिने: (१) यस परिच्छेदमा अन्यत्र जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि कुनै अदालतबाट देहायका व्यक्तिका नाममा जारी भएको म्याद वा सूचना त्यस्तो व्यक्तिलाई

देहायका अवस्थामा अदालतमा नै बुझाई तामेल गर्न सकिनेछ :-

- (क) सम्बन्धित अदालतका कर्मचारी वा पदाधिकारी भए निज हाजिर हुँदा,
- (ख) सम्बन्धित अदालतमा अर्को कुनै मुद्दामा तारिखमा रहेको पक्ष भए त्यस्तो पक्ष उपस्थित हुँदा,
- (ग) सम्बन्धित अदालतमा रहेको कुनै मुद्दामा कुनै पक्षलाई प्रतिनिधित्व गर्ने वारिस भए त्यसरी प्रतिनिधित्व गरी उपस्थित हुँदा,
- (घ) सम्बन्धित अदालतमा कानून व्यवसायको सिलसिलामा उपस्थित हुने कानून व्यवसायी भए त्यस्तो व्यवसायको सिलसिलामा उपस्थित हुँदा,
- (ङ) साक्षीको रूपमा उपस्थित भएको व्यक्ति भए सो हैसियतमा उपस्थित हुँदा ।

(२) उपदफा (१) बमोजिमका व्यक्तिका नाममा अदालतबाट जारी भएको म्याद वा सूचना निज सम्बन्धित अदालतमा उपस्थित हुँदाका बखत बुझाउन ल्याएमा निजले बुझी लिनुपर्नेछ ।

(३) उपदफा (२) बमोजिम बुझाउन ल्याउँदा त्यस्तो म्याद वा सूचना निजले बुझिलिन इन्कार गरेमा तामेलदारले सो कुराको प्रतिवेदन सम्बन्धित अदालतमा तुरुन्त गर्नु पर्नेछ ।

(४) उपदफा (३) बमोजिम परेको प्रतिवेदनको व्यहोरा मनासिब देखिएमा त्यस्ता व्यक्तिले निजको नाममा जारी भएको त्यस्तो म्याद वा सूचना नबुझेसम्म अदालतले अदालतमा निजलाई वारिसको हैसियतमा प्रतिनिधित्व गर्न, तारिख लिन, कानून व्यवसाय गर्न वा साक्षीको हैसियतमा बकपत्र गर्न रोक लगाउने आदेश गर्नेछ ।

टिप्पणी

म्याद तामेल गर्न बसोबासको ठेगानामा म्याद तामेल गर्न पठाइने सामान्य नियम भएपनि अदालतको सम्पर्कमा रहेका व्यक्तिका हकमा अदालतमा नै म्याद तामेल गर्दा म्याद तामेल गर्ने व्यक्ति तथा बुझ्ने व्यक्तिलाई सुविधा हुने तथा म्याद तामेल रीतपूर्वक गर्न तथा म्याद तामेल हुने सुनिश्चितता पनि भएकाले यस दफामा सम्बन्धित अदालतका कर्मचारी वा पदाधिकारी भए निज हाजिर हुँदा, सम्बन्धित अदालतमा अर्को कुनै मुद्दामा तारिखमा रहेको पक्ष भए त्यस्तो पक्ष उपस्थित हुँदा, सम्बन्धित अदालतमा रहेको कुनै मुद्दामा कुनै पक्षलाई प्रतिनिधित्व गर्ने वारिस भए त्यसरी प्रतिनिधित्व गरी उपस्थित हुँदा, सम्बन्धित अदालतमा कानून व्यवसायको सिलसिलामा उपस्थित हुने कानून व्यवसायी भए त्यस्तो व्यवसायको सिलसिलामा उपस्थित हुँदा र साक्षीको रूपमा उपस्थित भएको व्यक्ति भए सो हैसियतमा उपस्थित हुँदा निजहरूलाई अदालतमा नै म्याद सूचना बुझाउन सकिने र निजहरूले पनि बुझ्नुपर्ने व्यवस्था गरिएको छ । यस व्यवस्थाबाट मुद्दामा छिटोछरितो म्याद तामेल गरी शीघ्र न्यायलाई व्यवहारमा रूपान्तरण गर्न पनि मद्दत पुग्ने अपेक्षा गरिएको छ ।

अदालतमा उपस्थित हुँदाका बखत बुझाउन ल्याउँदा त्यस्तो म्याद वा सूचना बुझिलिन इन्कार गर्ने पनि सम्भावना भएकाले त्यस अवस्थाको सिर्जना नहोस् भनेर संहितामा केही व्यवस्था गरिएको छ । जसअनुसार म्याद बुझ्न इन्कार गरेमा तामेलदारले सो कुराको प्रतिवेदन सम्बन्धित अदालतमा तुरुन्त गर्नुपर्ने तथा सो प्रतिवेदनको व्यहोरा मनासिब देखिएमा त्यस्ता व्यक्तिले निजको नाममा जारी भएको त्यस्तो म्याद वा सूचना नबुझेसम्म निजलाई वारिसको हैसियतमा प्रतिनिधित्व गर्न, तारिख लिन, कानून व्यवसाय गर्न वा साक्षीको हैसियतमा बकपत्र गर्न रोक लगाउने आदेश गर्ने समेतको व्यवस्था गरिएको छ । यस व्यवस्थाबाट हरेक व्यक्तिले अदालतलाई सहयोग गर्नुपर्ने र असहयोग गरी म्याद बुझिलिन इन्कार गर्न नपाउने अवस्था हुन्छ ।

थुनाछेक, धरौट तथा जमानत सम्बन्धी व्यवस्था

परिचय

नेपाल सरकार वादी हुने मुद्दा अदालतमा दायर भएपछि अदालतमा मुद्दाको कारबाईको सिलसिलामा अभियुक्तलाई थुनामा राखेर वा धरौट जमानत लिएर वा तारेखमा राखेर मुद्दाको पुर्पक्ष गर्नुपर्ने हुन्छ। अहिले पनि यही अभ्यासहरू भइरहेको छ। यससन्दर्भमा के कस्ता मुद्दाहरू थुनामा राख्ने, के कस्ता मुद्दामा धरौट वा जमानत लिने र के कस्ता मुद्दामा तारेखमा राख्ने भन्ने आधार र व्यवस्था तथा धरौट वा जमानत तोक्ने के कस्ता आधार हुने भन्ने कुरा प्रस्तुत परिच्छेदमा गरिएको छ। यसका अतिरिक्त थुनामा राख्दा, धरौट जमानत लिँदाका कार्यविधि र पुर्पक्षका लागि थुनामा राख्ने अधिकतम अवधि तथा मुद्दाका कारबाईको जुनसुकै चरणमा थुना राख्न वा धरौट माग गर्न सक्ने लगायतका व्यवस्था प्रस्तुत परिच्छेदमा गरिएको छ।

६७. अभियुक्तलाई थुनामा राख्ने : (१) देहायको कुनै कसूरको अभियोग लागेको अभियुक्त तत्काल प्राप्त प्रमाणबाट कसूरदार देखिने भएमा वा कसूरदार हो भन्ने विश्वास गर्ने कुनै मनासिब आधार भएमा अदालतले त्यस्तो अभियुक्तलाई कारण खुलाई पुर्पक्षको लागि थुनामा राख्नेछ :

(क) जन्म कैदको सजाय हुन सक्ने कसूर,

(ख) तीन वर्षभन्दा बढी कैदको सजाय हुन सक्ने अनुसूची -१ वा अनुसूची-२ अन्तर्गतका कसूर, वा

(ग) खण्ड (क) वा (ख) मा उल्लिखित कसूरको उद्योग, दुरुत्साहन वा आपराधिक षडयन्त्र गरेको वा त्यस्तो कसूरमा मतियार भएको कसूर।

(२) उपदफा (१) मा जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि कानून बमोजिम कैदको सजाय हुन सक्ने अभियुक्तलाई देहायको अवस्थामा अदालतले पुर्पक्षको लागि थुनामा राख्न सक्नेछ :-

(क) अभियुक्तले आफू उपर लगाइएको अभियोग अदालत समक्ष स्वीकार गरेकोमा,

(ख) एक वर्ष वा सोभन्दा बढी सजाय हुन सक्ने कसूरको अभियोग लागेको अभियुक्तको नेपालमा स्थायी बसोबास नभएको र निजलाई थुनामा नराखेको खण्डमा निज भाग्ने र पछि पक्राउ पर्ने सम्भावना नरहेकोमा,

(ग) दफा ५८ को उपदफा (१) बमोजिम जारी भएको पक्राउपुर्जी बमोजिम अभियुक्त पक्राउ भई आएको र निजले अदालतमा उपस्थित हुन नआएको कुनै सन्तोषजनक कारण देखाउन नसकेकोमा,

(घ) अभियोग लाग्नुभन्दा तीन वर्ष अघिको अवधिभित्र अन्य कुनै कसूरको अभियोगमा निजले कैद सजाय पाउने ठहर भएकोमा।

(३) उपदफा (१) वा (२) मा जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि दश वर्षभन्दा बढी कैद सजाय हुनसक्ने कसूरमा बाहेक अभियुक्त नाबालक वा शारीरिक वा मानसिक रोग लागि अशक्त भएको वा सात महिनाभन्दा बढीकी गर्भवती महिला वा पचहत्तर वर्ष माथिको बृद्ध भएमा त्यस्तो अभियुक्तलाई अदालतले धरौट वा जमानतमा छोड्न सक्नेछ।

टिप्पणी

कुनै व्यक्ति उपर अदालतमा अभियोग पत्र दायर भएपछि मुद्दाको कारबाईका क्रममा निजलाई थुनामा राखी वा धरौटो वा जमानत वा साधारण तारेखमा राखी मुद्दाको पुर्पक्ष गर्नुपर्ने हुन्छ । यसरी कुनै कसूरको अभियोग लागेको व्यक्तिलाई मुद्दाको पुर्पक्षका क्रममा मुद्दा हेर्ने निकायले थुनामा राख्ने वा धरौटो वा जमानत लिने आदेश दिने विषयलाई नेपाल कानून प्रणालीमा थुनछेक आदेशको नामले बुझ्ने गरिन्छ । पुर्पक्षका लागि थुनामा बस्ने वा नबस्ने कारणबाट कसूरलाई जमानत लिन मिल्ने (bailable offences) र जमानत लिन नमिल्ने (non-Bailable offence) को रूपमा वर्गीकरण गर्ने प्रचलन छ । अपराधको प्रकृति, गाम्भीर्यता समेतका आधारमा मुद्दाको पुर्पक्षका क्रममा मुद्दामा थुनामा बस्नुपर्ने कसूरलाई non bailable र थुनामा बस्नुनपर्ने कसूरलाई bailable कसूर मानिन्छ । के कस्तो मुद्दामा थुनामा राखी मुद्दाको पुर्पक्ष गर्ने वा के केस्ता मुद्दामा धरौटो वा जमानत माग गर्ने भन्ने कुरा प्रत्येक मुलुकको कानूनद्वारा व्यवस्थित हुने विषय हो । मुलुकी ऐन, अदालती बन्दोबस्तको ११८ नम्बरको व्यवस्था यस्तै कानूनको उदाहरण हो ।

अमेरिका बेलायतको उपनिवेशबाट स्वतन्त्र नहुँदै र स्वतन्त्र भएको केही वर्षसम्म बेलायती कानूनअनुरूप नै काम गरिन्थ्यो । अमेरिकामा सन् १७८९ मा The Judiciary Act बनेको र सो ऐनले मृत्युदण्ड हुने बाहेकका कसूरमा जमानतयोग्य मानेको थियो । सन् १९६६ मा The Bail Act आयो । सन् १९८४ मा यसमा संशोधनसमेत भयो । हाल यो ऐनअनुसार हिंसाजन्य अपराध, जन्मकैद र मृत्युदण्डको सजाय हुने कुसूर, १० वर्षभन्दा बढी कैद हुने लागूपदार्थ सम्बन्धी कसूर र भाग्ने, न्यायिक कारबाईमा अवरोध पुऱ्याउने वा साक्षीलाई प्रभाव पार्ने जस्ता कसूरमा थुनामा राख्नुपर्ने हुन्छ । अमेरिकाका विभिन्न राज्यमा फरक फरक जमानत सम्बन्धी कानूनहरू छन् । कतिपय राज्यले Federal Modelled को कानून बनाएका छन् भने कतिपय राज्यमा मृत्युदण्ड हुने बाहेक अन्य कसूरमा जमानत हुने व्यवस्था छ ।

बेलायतमा अभियोजनपूर्व र पछि प्रहरीबाट र अभियोजनपछि अदालतबाट जमानत लिने व्यवस्था छ । त्यहाँ थुनामा राख्ने अवधि समाप्त भएपछि वा जमानतमा राख्न नहुने पर्याप्त कारण नभएसम्म जमानतलाई अधिकारकै रूपमा मानिन्छ । त्यहाँ जमानत इन्कार गर्ने निम्न आधार छन् ।

- ◆ फरार रहन सक्ने वा अर्को अपराध गर्नसक्ने वा साक्षीलाई प्रभाव पार्नसक्ने विश्वासिलो आधार भएमा कैद सजाय हुने अपराधमा जमानत इन्कार हुन सक्छ ।
- ◆ अपराधको प्रकृति, अपराधीको चरित्र र समाजसँगको सम्बन्ध, प्रतिवादीको जमानतसम्बन्धी रेकर्ड र प्रमाणको पर्याप्तता जस्ता कुरामा पनि अदालतले ध्यान दिन्छ ।
- ◆ प्रतिवादीकै सुरक्षा, अर्को कसूरमा सजाय भोगिरहेको, हालकै कारबाईका क्रममा फरार रहिसकेको, अर्को जमानत योग्य कसूरमा जमानत भएकोमा जमानतबाट भागी पक्राउ परेको जस्ता अवस्थामा अदालतले जमानत इन्कार गर्न सक्छ ।

भारतमा जमानत योग्य र जमानत दिन नसकिने मुद्दाको व्यवस्था छ । भारतको फौजदारी कार्यविधि संहिताको दफा २ को उपदफा (क) मा सो फौजदारी कार्यविधि संहिताको अनुसूची १ मा उल्लिखित कसूरहरू तथा अन्य प्रचलित कानूनले जमानत योग्य भनेका कसूरहरू जमानत योग्य सोबाहेक अन्य जमानत अयोग्य भनि परिभाषित गरिएको छ ।

नेपालमा मुलुकी ऐन, अदालती बन्दोबस्त महलको ११८ नं अनुसार जन्मकैदको सजाय हुने मुद्दा, नेपालमा स्थायी बसोबास नभएका हकमा ६ महिना वा सोभन्दा बढी कैद सजाय हुनसक्ने अपराध, नेपाल सरकार वादी भई चलेको तीन वर्ष वा सोभन्दा बढी कैदको सजाय हुने मुद्दा तथा

त्यस्ता अपराधको उद्योग सम्बन्धी मुद्दामा थुनामा बस्नुपर्ने हुन्छ । थुनामा राख्ने अवस्थाका अपराधमा तत्काल प्राप्त प्रमाणबाट कसूरदार देखिने भएमा वा कसूरदार हो भन्ने विश्वास गर्ने मनासिब आधार भएमा थुनामा राखी मुद्दाको पुर्पक्ष गर्ने व्यवस्था रहेको छ । यसरी नै अन्य विशेष कानूनहरूमा पनि विशेष व्यवस्थासमेत रहेको छ ।^{६४}

प्रस्तुत संहिताको व्यवस्थाअनुसार अभियुक्तले कसूर स्वीकार गरे तत्कालै फैसला हुन्छ भने अभियुक्तले कसूर स्वीकार नगरेको अवस्थामा अदालतले मुद्दामा ठहर गर्नुपर्ने कुरा यकिन गर्नको लागि वादी तथा प्रतिवादीको बैठक गराउने आदेश दिनसक्ने व्यवस्था छ । बैठकमा वादीले दाबी र प्रतिवादीले प्रतिवाद र तत्सम्बन्धी प्रमाण प्रस्तुत गर्न सक्छन् । मुद्दा हेर्ने अधिकारीसमक्ष अभियुक्तको बयान कार्य सम्पन्न भई सकेपछि अभियुक्तलाई थुनामा राखी मुद्दाको सुनवाई गर्ने वा धरौट वा तारिखमा राखी मुद्दाको सुनवाई गर्ने भन्ने विषयमा दुबै पक्षको तर्फबाट बहस पैरवी भई मुद्दा हेर्ने अधिकारीले तत्काल प्राप्त प्रमाण एवम् कानूनी आधारमा आदेश गर्नसक्ने हुन्छ ।

प्रस्तुत संहितामा प्रस्तावित व्यवस्थाअनुसार जन्म कैदको सजाय हुनसक्ने कसूर, तीन वर्षभन्दा बढी कैदको सजाय हुनसक्ने संहिताको अनुसूची -१ वा अनुसूची-२ अन्तर्गतका कसूर, त्यस्ता कसूरको उद्योग, दुरुत्साहन वा अपराधिक षडयन्त्र गरेको वा त्यस्तो कसूरमा मतियार भएको कसूरको अभियोग लागेको अभियुक्त तत्काल प्राप्त प्रमाणबाट कसूरदार देखिने भएमा वा कसूरदार हो भन्ने विश्वास गर्ने कुनै मनासिब आधार भएमा अदालतले त्यस्तो अभियुक्तलाई कारण खुलाई पुर्पक्षको लागि थुनामा राख्ने व्यवस्था गरिएको छ । यो व्यवस्था मुलुकी ऐन अदालती बन्दोबस्तको ११८ नम्बरमा भएको व्यवस्था जस्तै रहेको छ । यस व्यवस्थामा मुद्दाको एउटा निश्चित हदभन्दा माथि कैद सजाय हुने कसूरको अभियुक्तलाई तत्काल प्राप्त प्रमाणका आधारमा थुनामा राख्न सकिने व्यवस्था गरिएको छ । तत्काल प्राप्त प्रमाणको विश्लेषण न्यायाधीशले गर्दछन् । प्रमाणित आधार बेगर आरोप लाग्नासाथ थुनामा राख्न नमिल्ने भनी सर्वोच्च अदालतबाट सिद्धान्तसमेत प्रतिपादन भएको छ ।^{६५}

यसका अतिरिक्त अभियुक्तले आफू उपर लगाइएको अभियोग अदालतसमक्ष स्वीकार गरेकोमा, एक वर्ष वा सो भन्दा बढी सजाय हुन सक्ने कसूरको अभियोग लागेको अभियुक्तको नेपालमा स्थायी बसोबास नभएको र निजलाई थुनामा नराखेको खण्डमा निज भाग्ने र पछि पक्राउ पर्ने सम्भावना रहेकोमा, जारी भएको पक्राउपुर्जी बमोजिम अभियुक्त पक्राउ भई आएको र निजले अदालतमा उपस्थित हुन नआएको कुनै सन्तोषजनक कारण देखाउन नसकेकोमा र अभियोग लाग्नुभन्दा तीन वर्ष अघिको अवधिभित्र अन्य कुनै कसूरको अभियोगमा निजले कैद सजाय पाउने ठहर भएको कैदको सजाय हुनसक्ने अभियुक्तलाई थुनामा राख्न सकिने नयाँ व्यवस्थाहरू पनि प्रस्ताव गरिएका छन् । नेपालमा स्थायी बसोबास नभएको व्यक्तिका हकमा^{६६} मुलुकी ऐनले ६ महिनाभन्दा बढी कैद सजाय हुनेलाई तत्काल प्राप्त प्रमाणबाट थुनामा राख्न सकिने व्यवस्था रहेकोमा प्रस्तुत संहितामा १ वर्षभन्दा बढी कैद हुनेलाई उपदफा (१) मा जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि कानून

६४ विशेष अदालत ऐन, २०५९, वन ऐन, २०४९, बालबालिका सम्बन्धी ऐन, २०४८ आदि

६५ राजिव वास्तोला विरुद्ध जिल्ला वन कार्यालय काठमाण्डौ समेत, नेकाप, २०६६ अंक ८, नि.नं. ८२०२, पृष्ठ १२८१, कुनै अभियुक्तलाई पुर्पक्षको लागि थुनामा राख्नको लागि तत्काल प्राप्त प्रमाणबाट कसूरदा देखिएको वा कसूरदार हो भन्ने विश्वास गर्न सक्ने मनासिब आधार भएको हुनुपर्ने भन्ने थुन्छेक सम्बन्धी आदेशको पूर्वसर्तका रूपमा रहेको कानूनी व्यवस्थाबाटै वस्तुनिष्ठ र प्रमाणित आधार बेगर कसैलाई पनि आरोप लाग्नासाथ थुनामा राख्नु पर्ने वा मिल्ने आधारहरू नदेखिने ।

६६ नेकाप, २०६७ अंक ४, नि.नं. ८३४९ पृष्ठ ६००, नेपालमा स्थायी बसोबास भएको हरेक व्यक्तिले नागरिकताको प्रमाणपत्र लिने पर्ने कुनै कानूनी प्रावधान नरहेको । नेपालको बासिन्दा नभएको अथवा विदेशी नागरिक रहेको भनी जिक्ति लिने पक्षले नै निज कुनै विदेशी राज्यको नागरिक हो भनी तथ्यपूर्ण रूपमा स्थापित गर्नुपर्ने ।

बमोजिम कैदको सजाय हुनसक्ने अभियुक्तलाई भाग्ने र पछि पक्राउ पर्ने सम्भावना नरहेको आधारमा थुनामा राख्न सक्ने परिमार्जित व्यवस्था प्रस्ताव गरिएको छ ।

थुनामा राखी मुद्दाको पुर्पक्ष गर्ने आधारको रूपमा कसूरको गम्भीरतालाई लिने गरिन्छ भने फैसला कार्यान्वयनलाई सहज र सम्भव बनाउने, पुनः अपराध गर्न नपाउने अवस्था सिर्जना गर्ने, प्रमाण लोप हुन नदिने, अभियुक्त अदालतमा उपस्थित हुने कुरा सुनिश्चित गर्ने, अपराधीप्रतिको सामाजिक आक्रोशलाई कम गर्ने, पीडित पक्षलाई तात्कालिक रूपमा सन्तोष दिलाउने र आक्रमणबाट रोक्ने, आरोपित व्यक्तिको सुरक्षाका लागि, साक्षीको सुरक्षाका लागि पुर्पक्षका क्रममा थुनामै राख्नुपर्ने विश्वव्यापी मान्यता हुन्छ । यी नै मान्यताका पृष्ठभूमिमा प्रस्तुत दफामा थुनामा राखी मुद्दामा पुर्पक्ष गर्न सकिने कसूरको स्पष्ट व्यवस्था गरिएको छ । पुर्पक्षका लागि थुनामा राख्नुपर्ने कुराको औचित्यका बारेमा सर्वोच्च अदालतबाट थुनछेकलाई निषेध गरेर फौजदारी मुद्दाको अनुसन्धान सञ्चालन हुननसक्ने स्पष्ट सिद्धान्त कायम गरिएको छ ।^{६७}

थुनामा राख्ने सम्बन्धमा भएका व्यवस्थामा कमजोर वर्गहरूको हितका लागि अपवादात्मक व्यवस्था पनि गरिएको छ । यो व्यवस्था मुलुकी ऐन अ.व. ११८ नं.को देहाय ४ को व्यवस्था कै परिमार्जन सहितको निरन्तरताको रूपमा रहेको छ । जसअनुसार निजहरूको दश वर्षभन्दा कम कैद सजाय हुनसक्ने कसूरमा अभियुक्त नाबालक वा शारीरिक वा मानसिक रोग लागि अशक्त भएको वा सात महिनाभन्दा बढीकी गर्भवती महिला वा पचहत्तर वर्ष माथिको वृद्ध भएमा त्यस्तो अभियुक्तलाई अदालतले धरौट वा जमानतमा छोड्नसक्ने विशेष व्यवस्था गरिएको छ । यस व्यवस्थाबाट कमजोर वर्गलाई विशेष सहूलियत दिएको र सामाजिक न्यायका दृष्टिले पनि यो न्यायोचित देखिन्छ । नेपाल पक्ष भएको बालअधिकार सम्बन्धी महासन्धिको मान्यता तथा संविधानले आत्मसात गरेका सकारात्मक विभेदको मान्यतालाई पनि प्रस्तुत व्यवस्थाले दृष्टिगत गरेको छ । बालबालिकालाई कारागारमा नराखी सुधार गृहमा राख्नुपर्ने गरी सर्वोच्च अदालतबाट सिद्धान्त कायम भएकाले^{६८} थुनछेकका क्रममा ध्यान दिनुपर्ने हुन्छ ।

थुनछेकको सन्दर्भमा प्रस्तावित व्यवस्था धेरै हदसम्म वस्तुनिष्ठ र पारदर्शी बनाउने प्रयास गरिएको छ । थुनछेकको आदेश दिने सक्षम निकाय अदालत वा मुद्दा हेर्ने अधिकारी हुनाले कुनै पनि अभियुक्तलाई पुर्पक्षको लागि थुनामा नै राख्ने वा जमानत वा तारेखमा छोड्ने हो सो निजबाट नै निरूपण हुने विषय हो ।

६८. अभियुक्तसँग धरौट वा जमानत वा बैङ्क जमानत लिने : (१) दफा ६७ बमोजिम अन्यथा हुनेमा बाहेक कुनै अभियुक्त उपरको अभियोग प्रमाणित हुने मनासिब आधार भएमा अदालतले निजसँग धरौट, जमानत वा बैङ्क जमानत माग्न सक्नेछ ।

तर बैङ्क जमानत विना सर्तको र अदालतले तोके बमोजिमको अवधिसम्म अद्यावधिक हुन सक्ने हुनु पर्नेछ ।

६७ नेकाप, २०६६ अंक ८, नि.नं. ८२०२, पृष्ठ १२८१, थुनछेकलाई निषेध गर्ने हो भने कुनै पनि फौजदारी मुद्दाको अनुसन्धान प्रक्रिया नै सञ्चालन गर्न सकिदैन । त्यसरी सङ्कित आरोपित खुल्ला रूपमा हिड्न सक्ने भई समाजले नै असुरक्षित महसूस गर्नुपर्ने तथा प्रमाण नष्ट गर्नसक्ने उच्च सम्भावना रहन जानुका साथै कतिपय अवस्थामा त्यस्ता अभियुक्तको जिउज्यान नै खतरामा पर्नसक्ने ।

६८ सरीता तामाङको हकमा तारादेवी खनाल विरुद्ध इलाम जिल्ला अदालत १६ वर्ष मुनिका बालबालिकालाई तहकिकातकालागि थुनामा एवम् सजायका रूपमा कारावासमा राख्ने गरी भएको आदेश बदर गरी बालबालिका सम्बन्धी ऐन, २०४८ को दफा ४२(१) बमोजिम बालसुधार गृहमा वा त्यस्तो बालसुधार गृह नभएमा ऐ को दफा ४२(३) बमोजिम बाल कल्याण गृह वा अनाथालयलाई नै बालसुधार गृहको रूपमा उपयोग गरी बालसुधार गृहमा राख्नु भनी आदेश भएको ।

(२) उपदफा (१) बमोजिम धरौट, जमानत वा बैङ्क जमानत नदिने अभियुक्तलाई अदालतले थुनामा राख्नेछ ।

टिप्पणी

मुद्दाको कारवाईका क्रममा अभियुक्तलाई पुर्पक्षको लागि थुनामा राख्ने वा धरौट जमानत वा तारेखमा राख्ने कानूनी व्यवस्था नै थुनछेकको व्यवस्था हो । यसैअनुरूप अभियोजन गरिएको अभियुक्तलाई अदालतले थुनामा राखेर मुद्दाको पुर्पक्ष गर्ने वा जमानतमा राख्ने भन्ने आदेश गर्दछ । अभियुक्तलाई अनुसन्धान वा पुर्पक्षका क्रममा उपस्थितिको प्रत्याभूतिको लागि नगद वा जेथा वा यस्तै सुरक्षण लिई थुनामुक्त गर्ने कार्यलाई जमानत भनिन्छ ।^{६९} जमानतको प्रचलन अमेरिकी र बेलायती कानूनमा लामो समयदेखि प्रचलनमा छ र हाल धेरै जसो देशमा जमानत लाई प्रचलनमा ल्याइएको छ । जमानत स्वीकार गर्ने र अस्वीकार गर्ने न्यायिक कार्य हो, यसका अवस्था र कारणहरू प्रत्येक मुलुकका कानूनद्वारा व्यवस्थित हुन्छन् । मानव अधिकार र फौजदारी न्यायका मान्य सिद्धान्तका आधारमा जमानत सम्बन्धी अवधारणाको विकास भएको हो । जथाभावी पक्राउ नगर्ने र थुनामा नराखिने तथा आरोप अदालतबाट प्रमाणित नभएसम्म निर्दोष मानिने जस्ता विषय मानवअधिकार सम्बन्धी लिखतमा व्यवस्थित विषय भएका हुन् । यी विषय राज्यले संविधानमा समेत व्यवस्था गरेको पाईन्छ । जमानत सम्बन्धी विषय व्यक्तिगत स्वतन्त्रतासँग सम्बन्धित छ । यसैले व्यक्तिगत स्वतन्त्रताको अवधारणासँगै जमानतको अवधारणा पनि विकास भएको मानिन्छ । कतिपय मुलुकमा जमानतलाई अधिकारकै रूपमा पनि लिइन्छ । प्रायः जसो मुलुकमा जमानत माग्ने आधार अपराधको प्रकृति र गम्भीरता, अपराध गरेको विश्वासिलो आधार, दण्ड कार्यान्वयनको सुनिश्चितता, अदालतमा उपस्थितिको सम्भावना, अभियुक्तको चरित्र, साक्षीलाई प्रभाव पार्ने सम्भावना, अन्य अपराध गर्ने सम्भावना, अभियुक्तले पहिले अपराध गरे वा नगरेको आधारमा, कसूर ठहर्न सक्ने सम्भावना आदि रहेका हुन्छन् ।

संहिताको प्रस्तुत दफामा दफा ६७ बमोजिम थुनामा राखी मुद्दाको पुर्पक्ष गरिने अवस्था बाहेक कुनै अभियुक्त उपरको अभियोग प्रमाणित हुने मनासिब आधार भएमा अदालतले निजसँग धरौट, जमानत वा बैङ्क जमानत माग्न सक्ने, त्यस्तो बैङ्क जमानत विना सर्तको र अदालतले तोके बमोजिमको अवधिसम्म अद्यावधिक हुनसक्ने हुनुपर्ने र धरौट, जमानत वा बैङ्क जमानत नदिने अभियुक्तलाई अदालतले थुनामा राख्ने व्यवस्था गरिएको छ । धरौट जमानत सम्बन्धी व्यवस्था मुलुकी ऐन अदालती बन्दोबस्त महलको ११८ को देहाय ५ मा रहेकोमा यस व्यवस्था अझ परिमार्जित रूपमा आएको छ । साविकमा कानूनमा बैङ्क जमानतको स्पष्ट व्यवस्था नभएकोमा यसमा बैङ्क जमानत समेतको समयानुकूल व्यवस्था गरिएको छ । यद्यपि धरौट र जमानतसम्बन्धी (कार्यविधि) निर्देशिका, २०६६ ले बैङ्क ग्यारेन्टीको व्यवस्था गरेकोबाट बैङ्क जमानतको अभ्यास भइरहेको देखिन्छ । सो निर्देशिकामा जमानत भन्नाले मागिएको धरौटवापत जेथा वा बैङ्क ग्यारेन्टीका रूपमा जमानती लिने कार्यलाई सम्भन्नुपर्दछ भनी परिभाषित पनि गरिएको छ । यसका साथै साविकमा कसूरदार हो भन्ने

६९. जमानतबारे Blacks' Law Dictionary मा भनिएकोछ,

- ◆ Bail means a security such as cash or a bond; esp. : security required by a court for the release of prisoner who must appear at future time .
- ◆ The process by which a person is released from custody either on the undertaking of a security or on his or her own recognizance .
- ◆ released of a prisoner or security for a future appearance .

विश्वास गर्ने कुनै मनासिब आधार भएमा भन्ने व्यवस्था रहेकोमा संहितामा अभियोग प्रमाणित हुने मनासिब आधार भएमा भन्ने परिमार्जन गरिएको छ । यसबाट अभियोग प्रमाणित हुने मनासिब आधार नभएमा यस किसिमको धरौट जमानत माग्न नसकिने हुन्छ । सर्वोच्च अदालतबाट पनि साबिकको धरौट जमानत लिने व्यवस्था सर्त सहितको हो भन्ने व्याख्या भएको छ ।^{१०}

६९. तारेखमा राख्नु पर्ने : दफा ६७ र ६८ को अवस्थामा वाहेक अन्य अवस्थामा अभियुक्त अदालतमा हाजिर भएपछि निजलाई तारेकमा राखी मुद्दाको पुर्पक्ष गर्नु पर्नेछ ।

टिप्पणी

थुनामा राख्ने वा धरौटी जमानत लिने अवस्था वाहेकका कसूरमा अदालतले तारेखमा राखेर मुद्दाको पुर्पक्ष गर्नुपर्ने यस दफामा व्यवस्था गरिएको छ । दफा ६७ को उपदफा (१) मा उल्लिखित कसूरको तत्काल प्राप्त प्रमाणबाट कसूरदार नदेखिएमा वा कसूरदार हो भन्ने विश्वास गर्ने कुनै मुनासिब आधार नभएमा र दफा ६८ बमोजिम अभियुक्त उपरको अभियोग प्रमाणित हुने मनासिब आधार नभएमा तारेखमा राखी मुद्दाको पुर्पक्ष हुनसक्छ ।

७०. थप धरौट, जमानत वा बैङ्क जमानत माग्न सकिने : (१) कुनै अभियुक्तबाट लिएको धरौट, जमानत वा बैङ्क जमानतको रकम पछि अपर्याप्त भएको देखिन आएमा अदालतले निजसँग थप धरौट, जमानत वा बैङ्क जमानत माग्न सक्नेछ ।

(२) उपदफा (१) बोजिमको थप धरौट, जमानत वा बैङ्क जमानत दिन नसकेमा त्यस्तो अभियुक्तलाई अदालतले थुनामा राख्न सक्नेछ ।

टिप्पणी

प्रस्तुत दफामा पहिले माग भएको धरौट वा जमानत वा बैङ्क जमानत मुद्दाका कारबाई चल्दैजाँदा प्राप्त कागज प्रमाण तथा मुद्दाको गम्भीरता समेतका आधारमा कम देखिन आएमा पछि पनि थप धरौट वा जमानत वा बैङ्क जमानत माग्न आवश्यक र उपयुक्त हुन्छ । यसैले यस्तो अवस्थामा अदालतले पछि पनि थप माग गर्नसक्ने गरी अदालतलाई अधिकार सम्पन्न बनाउनका लागि कुनै अभियुक्तबाट लिएको धरौट, जमानत वा बैङ्क जमानतको रकम पछि अपर्याप्त भएको देखिन आएमा अदालतले निजसँग थप धरौट, जमानत वा बैङ्क जमानत माग्न सक्ने र सो थप धरौट, जमानत वा बैङ्क जमानत दिन नसकेमा त्यस्तो अभियुक्तलाई अदालतले थुनामा राख्न सक्ने व्यवस्था पनि गरिएको छ । यो व्यवस्था मुलुकी ऐन, अदालती बन्दोवस्तको महलको ११८ नं.को देहाय ९ कै निरन्तरताको रूपमा रहेको छ ।

७१. कारबाईको जुनसुकै अवस्थामा पनि थुनामा वा जमानतमा राख्न सकिने : (१) मुद्दाको कारबाई जुनसुकै अवस्थामा पुगेको भए तापनि अदालतले प्रमाण बुझ्दै जाँदा अभियुक्तलाई अवस्थानुसार

७०. नेकाप. २०६३ अंक ३ नि.नं.७६७२,पृ. ३८८ अ.बं. ११८ को देहाय (५) मा कसूरदार हो भन्ने विश्वास गर्ने कुनै मनासिब आधार भएमा भन्ने उल्लेखित बाक्य संरचनाबाट नै धरौट वा जमानत लिनसक्ने अधिकार निःसर्त र निरपेक्ष रहेको नभई ससर्त र सापेक्षिक रहेको मान्नु पर्ने । यस्तो विश्वास गर्नेसक्ने आधार आदेश गर्ने अधिकारीको आत्मसात सन्तुष्टिको विषय मात्र नभई आदेशबाट असर पर्ने पक्षले आदेश अध्ययन गर्दा समेत बुझ्ने र सन्तुष्टि हुन सक्ने गरी बोलिएको आदेशको रूपमा रहनु आवश्यक हुने ।

दफा ६७ बमोजिम थुनामा राख्न वा दफा ६८ बमोजिम निजसँग धरौट जमानत वा बैङ्क जमानत माग्न सक्नेछ र सुरुमा अभियुक्तलाई थुनामा नराखेको वा निजसँग धरौट वा जमानत नलिएको कारणले मात्र पछि निजलाई थुनामा राख्न वा निजसँग धरौट, जमानत वा बैङ्क जमानत माग्न अदालतलाई बाधा परेको मानिने छैन ।

(२) दफा ६७ वा दफा ६८ बमोजिम थुनामा परेको कुनै अभियुक्त कसूरदार होइन भन्ने प्रमाणित हुनसक्ने कुनै मनासिब आधार प्राप्त हुन आएमा मुद्दाको कारबाई जुनसुकै अवस्थामा पुगेको भए पनि सो विषयमा सुनुवाई गरी अदालतले निजलाई थुनाबाट छोड्ने आदेश दिन सक्नेछ ।

टिप्पणी

तत्काल प्राप्त प्रमाणबाट कसूरदार देखिएको व्यक्ति अदालतमा मुद्दाको पुर्पक्षका क्रममा प्रमाण बुझ्दै जाँदा निज कसूरदार नभएको भन्ने खुल्न आउनसक्छ वा पहिले तत्काल प्राप्त प्रमाण नभएकाको हकमा पनि प्रमाण बुझ्दै जाँदा कसूरदार देखिन आउनसक्छ । यस अवस्थामा पहिले गरेको आदेश परिवर्तन गर्न अदालतलाई सक्षम बनाउनका लागि पहिले थुनामा वा धरौट वा जमानतमा नरहेकालाई थुना वा धरौट वा जमानतको आदेश वा पहिले थुनामा परेकालाई थुनाबाट छाड्न सकिने गरी मुलुकी ऐन अ.व. ११८ नं. को देहाय ६ र ७ मा रहेको व्यवस्थालाई प्रस्तुत दफामा परिमार्जन सहित निरन्तरता दिइएको छ । यस व्यवस्थाबाट थुनामा नरहनु पर्ने व्यक्तिलाई मुक्त गरी निजको व्यक्तिगत स्वतन्त्रताको संरक्षण हुन्छ । थुनामा वा जमानत हुनु पर्नेलाई नभएकोमा सो गर्न जुनसुकै समयमा सकिने भई दण्डहीनता हुन नदिने तथा थुनछेकको प्रयोजनलाई सार्थक बनाउन सकिने हुन्छ ।

७२. धरौट वा जमानतको रकम तोक्ने आधार : (१) यस परिच्छेद बमोजिम लिनुपर्ने धरौट वा जमानतको रकम तोक्दा देहायको कुरा विचार गरी मनासिब किसिमले तोक्नुपर्छ :-

- (क) कसूरको प्रकृति र गम्भीरता,
- (ख) अभियुक्त वा कसूरदारको आर्थिक अवस्था तथा पारिवारिक स्थिति,
- (ग) अभियुक्त वा कसूरदारको उमेर र शारीरिक स्थिति,
- (घ) निजले पहिले कुनै कसूरमा कसूरदार ठहरी सजाय पाएको वा नपाएको,
- (ङ) निजले एकै वारदातमा विभिन्न कसूर गरे वा नगरेको,
- (च) निजलाई भएको वा हुनसक्ने सजाय र निजले व्यहोर्नुपर्ने क्षतिपूर्ति,
- (छ) कसूरबाट सृजित परिणाम,
- (ज) कसूरमा साबिती भए वा नभएको,
- (झ) असहाय वा अशक्त वा गर्भवती वा दुधे नाबालक भएकी महिला वा अन्य अभियुक्त रहेको ।

(२) यस संहिता अन्तर्गत कुनै व्यक्तिसँग मागिएको धरौट, जमानत वा बैङ्क जमानतको रकम घटी वा बढी भई मनासिब नभएको कारण देखाई मुद्दाको कुनै पक्षले निवेदन दिएमा पुनरावेदन सुन्ने अदालतले सो विषयमा सुनुवाई गरी त्यस्तो धरौट, जमानत, बैङ्क जमानत रकम थपघट गर्ने वा परिवर्तन गर्ने आदेश दिन सक्नेछ ।

टिप्पणी

धरौट वा जमानत लिई मुद्दाको पुर्पक्ष गर्ने आदेश हुँदा के कति धरौट वा जमानत लिने र त्यस्तो रकम तोक्ने वस्तुनिष्ठ आधारहरू कानूनद्वारा निश्चित गरिनुपर्छ । त्यसो नभएमा स्वेच्छाचारी रूपमा धरौट वा जमानतको रकम तोकिने सम्भावना भई न्यायिक अराजकताको अवस्था आउनसक्छ । मुलुकी ऐनको अ.व. ११८ नं.को देहाय १० मा केही आधारहरू रहेकोमा सोभन्दा पनि अझ बृहत आधारहरू संहिताले तोकी धरौट वा जमानतको रकम तोक्ने वस्तुनिष्ठ, पारदर्शी र वैज्ञानिक आधारहरू निर्धारण गरिएको छ । प्रस्तुत संहितामा कसूरको प्रकृति र गम्भीरता, अभियुक्त वा कसूरदारको आर्थिक अवस्था तथा पारिवारिक स्थिति, अभियुक्त वा कसूरदारको उमेर र शारीरिक स्थिति, निजले पहिले कुनै कसूरमा कसूरदार ठहरी सजाय पाएको वा नपाएको, निजले एकै वारदातमा विभिन्न कसूर गरे वा नगरेको, निजलाई भएको वा हुनसक्ने सजाय र निजले व्यहोर्नुपर्ने क्षतिपूर्ति, कसूरबाट सिर्जित परिणाम, कसूरमा साबिती भए वा नभएको, असहाय वा अशक्त वा गर्भवती वा दुधे नाबालक भएकी महिला वा अन्य अभियुक्त रहेको समेतका आधारमा धरौट वा जमानत अड्क निर्धारण गर्ने गरी फराकिलो आधारहरू तय गरिएको छ । साविकका आधारहरूले अहिलेको धरौट वा जमानत सम्बन्धी समकालीन विश्वमा प्रचलित मान्यता र आधारहरूलाई पूर्ण रूपमा समेट्न नसकेकोमा संहितामा व्यवस्थित थप आधारहरूले यो व्यवस्थालाई समयानुकूल पनि बनाएको छ । प्रस्तुत आधारहरू यसका साथै मागिएको धरौट, जमानत वा बैङ्क जमानतको रकम घटी वा बढी भई मनासिब नभएको कारण देखाई मुद्दाको कुनै पक्षले निवेदन दिएमा पुनरावेदन सुन्ने अदालतले सो विषयमा सुनुवाई गरी त्यस्तो धरौट, जमानत, बैङ्क जमानत रकम थपघट गर्ने वा परिवर्तन गर्ने आदेश दिनसक्ने मुलुकी ऐनको व्यवस्थालाई आवश्यक सुधारसहित निरन्तरता दिइएको छ ।

७३. पुनरावेदन सुन्ने अदालतमा निवेदन गर्न सकिने : यस परिच्छेद बमोजिम भएको थुनछेक वा तोकिएको धरौट वा जमानतमा चित्त नबुझेको व्यक्तिले एक तहसम्म पुनरावेदन सुन्ने अदालतमा निवेदन दिन सक्नेछ ।

तर जन्मकैद वा पाँच वर्ष वा सोभन्दा बढी कैद सजाय हुनसक्ने कसूरमा भएको थुनछेकको आदेश बेरीत भएको प्रश्नमा एक तहभन्दा माथिको पुनरावेदन सुन्ने अदालतमा पनि निवेदन दिन सकिनेछ ।

टिप्पणी

थुनछेक आदेश हुँदा सो आदेशमा मुद्दाका पक्षलाई चित्त नबुझ्न सक्नेहुन्छ । यस्तो चित्त नबुझेकोमा निजहरूले त्यस उपर माथिल्लो अदालतमा निवेदन गर्न पाउनुपर्ने न्यायको सामान्य सिद्धान्त हो । कार्य सम्पादनका क्रममा त्रुटि हुने सम्भावना हुन्छ र त्यसलाई माथिल्लो तहको अदालतबाट सच्याउन सकिने हुनुपर्छ भन्ने मान्यताका आधारमा नै यस्तो निवेदन माथिल्लो अदालतमा हेर्ने व्यवस्था गरिएको हुन्छ । यसरी सुरु अदालतले मुद्दाको कारवाईका सिलसिलामा गरेको आदेश उपर चित्त नबुझेको पक्षले माथिल्लो अदालत (पुनरावेदन सुन्ने अदालत) मा निवेदन गर्नसक्ने र त्यस्तो अदालतले सुरु अदालतसँग सो आदेशका सम्बन्धमा बुझी सो सदर वा बदर गर्ने आदेश दिनसक्छ, जसलाई अन्तरकालीन आदेश (interlocutory order) भनिन्छ । मुलुकी ऐन, अदालती बन्दोवस्तको १७ नं को व्यवस्था यस्तै व्यवस्था हो । अदालती बन्दोवस्तको १७ नं र न्याय प्रशासन ऐन, २०४८ को दफा १६ अनुसार यस किसिमको अन्तरकालीन आदेशको व्यवस्था रहेकोमा थुनछेक वा तोकिएको

धरौट वा जमानतमा चित्त नबुझेको व्यक्तिले एक तहसम्म पुनरावेदन सुन्ने अदालतमा निवेदन दिन सकिने तर जन्मकैद वा पाँच वर्ष वा सोभन्दा बढी कैद सजाय हुनसक्ने कसूरमा भएको थुनछेकको आदेश बेरीत भएको प्रश्नमा एक तहभन्दा माथिको पुनरावेदन सुन्ने अदालतमा पनि निवेदन दिन सकिने गरी साविकको व्यवस्थालाई यस संहितामा निरन्तरता दिइएको छ । यस व्यवस्थामा गम्भीर प्रकृतिका अपराधहरूमा एक तहमाथि पनि निवेदन दिन सकिने र सामान्य प्रकृतिका मुद्दाहरू एक तहको पुनरावेदन तहबाट नै अन्त्य हुने व्यवस्था गरी सामान्य मुद्दामा पनि सर्वोच्च अदालतसम्म निवेदन दिई अनावश्यक रूपमा कार्यबोझ बढाउने कुरालाई नियन्त्रण पनि गरेको छ ।

७४. धरौट वा जमानत लिँदा कागज गराउनु पर्ने : (१) यस परिच्छेद बमोजिम कुनै व्यक्तिबाट धरौट लिँदा अदालतबाट तोकिएको समय र स्थानमा त्यस्तो व्यक्ति उपस्थित नभएमा धरौट जफत हुने सर्त उल्लेख गरी अनुसूची-२९ बमोजिमको ढाँचामा कागज गराउनु पर्नेछ ।

(२) यस संहिता बमोजिम जमानत लिँदा जमानतको रकमको अड्क तोकी सो बमोजिमको सम्पत्ति जमानत लिनु पर्नेछ ।

(३) जमानत दिनुपर्ने व्यक्तिले आफ्नो सम्पत्ति जमानत दिएको भए अदालतबाट तोकिएको समय र स्थानमा आफू उपस्थित नभएमा जमानतको रकम जमानत रहेको त्यस्तो सम्पत्ति वा निजको अरु कुनै सम्पत्तिबाट असुल गर्ने सर्त उल्लेख गरी निजबाट अनुसूची-३० बमोजिमको ढाँचामा कागज गराउनु पर्नेछ ।

(४) यस परिच्छेद बमोजिम जमानत दिनुपर्ने व्यक्तिको लागि अरु कसैले आफ्नो सम्पत्ति जमानत दिएको भए अदालतबाट तोकिएको समय र स्थानमा निजलाई उपस्थित नगराएमा जमानतको रकम सो जमानत रहेको सम्पत्ति वा आफ्नो अरु कुनै सम्पत्तिबाट असुल गर्न निजको मञ्जुरी रहेको व्यहोरा सहितको सर्त गराई त्यस्तो व्यक्तिसँग अनुसूची-३१ बमोजिमको ढाँचामा कागज गराउनु पर्नेछ ।

(५) यस दफा बमोजिम जमानत दिइएको सम्पत्तिको मूल्य पछि कुनै कारणवश घट्न गएमा त्यस्तो जमानत दिने व्यक्तिले सो घटेको मूल्य बराबरको सम्पत्ति अदालतसमक्ष पेस गर्नुपर्नेछ ।

टिप्पणी

प्रस्तुत दफामा मुद्दाको पुर्पक्षका लागि अभियुक्तसँग धरौट वा जमानतको आदेश भई त्यस्तो धरौट वा जमानत लिँदा न्यायिक कारबाईमा सहयोग पुगोस् र भाग्ने उम्कने प्रयास नगरोस् भन्नका लागि अदालतबाट तोकिएको समय र स्थानमा त्यस्तो व्यक्ति उपस्थित नभएमा धरौट जफत हुने सर्त उल्लेख गरी कागज गराउनुपर्ने व्यवस्था गरिएको छ र यस्तो कागजको ढाँचा अनुसूची-२९ बमोजिम हुनुपर्ने गरी निर्दिष्ट गरिएको छ । यसरी नै जमानत लिँदा जमानतको रकमको अड्क तोकी सो बमोजिमको सम्पत्ति जमानत लिनुपर्ने र जमानत दिनुपर्ने व्यक्तिले आफ्नो सम्पत्ति जमानत दिएको भए अदालतबाट तोकिएको समय र स्थानमा आफू उपस्थित नभएमा जमानतको रकम जमानत रहेको त्यस्तो सम्पत्ति वा निजको अरु कुनै सम्पत्तिबाट असुल गर्ने सर्त उल्लेख गरी निजबाट निर्दिष्ट अनुसूची-३० को ढाँचामा कागज गराउनु पर्ने व्यवस्था प्रस्ताव गरिएको छ । यस व्यवस्थाले जमानतको अड्क किटान हुने तथा जमानत दिने व्यक्तिलाई कारबाई प्रक्रियामा सहयोग गर्न प्रोत्साहन गर्ने अपेक्षा गरिएको छ ।

माथि उल्लेख भएका अतिरिक्त कतिपय अवस्थामा अर्को व्यक्तिका लागि जमानत पनि दिने स्थिति हुन्छ। प्रस्तुत दफामा तत्सम्बन्धमा पनि व्यवस्था गरिएको छ। जसअनुसार, जमानत दिनुपर्ने व्यक्तिको लागि अरु कसले आफ्नो सम्पत्ति जमानत दिएको भए अदालतबाट तोकिएको समय र स्थानमा निजलाई उपस्थित नगराएमा जमानतको रकम सो जमानत रहेको सम्पत्ति वा आफ्नो अरु कुनै सम्पत्तिबाट असुल गर्न निजको मन्जुरी रहेको व्यहोरा सहितको सर्त गराई त्यस्तो व्यक्तिसँग अनुसूची-३१ बमोजिम निर्दिष्ट ढाँचामा कागज गराउनु पर्ने पनि व्यवस्था गरिएको छ। यस व्यवस्थाले अर्काका लागि जमानत दिने व्यक्तिको दायित्वलाई पनि निश्चिततापूर्वक स्थापित गरेको छ। सम्पत्तिको मूल्य घटबढ भइरहने हुँदा मूल्य घटेको कारण सम्पत्तिले जमानतको अड्क नधान्ने अवस्थामा सो जमानत रकम पूरा बुझाउनु पर्ने अभियुक्तको कर्तव्य हुने भएकाले जमानत दिइएको सम्पत्तिको मूल्य पछि कुनै कारणवश घटन गएमा त्यस्तो जमानत दिने व्यक्तिले सो घटेको मूल्य बराबरको सम्पत्ति अदालतसमक्ष पेस गर्नुपर्ने पनि व्यवस्था गरिएको छ। जमानतको दायित्वप्रति सम्बन्धित व्यक्तिलाई सदैव पालन गराउन उत्प्रेरित गर्ने र दायित्वबाट बिमुख हुने कुरामा हतोत्साह गराउने उद्देश्यले तर्जुमा भएको यो व्यवस्था मुलुकी ऐनको अदालती बन्दोबस्त महलको १२४ क नं. को सुधार र परिमार्जन सहितको निरन्तरता हो।

७५. धरौटी जफत हुने : (१) यस परिच्छेद बमोजिम धरौटी राख्ने व्यक्ति अदालतसमक्ष उपस्थित नभएमा निजले राखेको धरौटी जफत हुनेछ।

(२) उपदफा (१) बमोजिम धरौटी राख्दा अचल सम्पत्ति राखेको रहेछ भने त्यस्तो व्यक्तिले बुझाउनु पर्ने रकम बराबरको सम्पत्ति बिक्री वा असुल गरी अरु सम्पत्ति निजलाई फिर्ता गर्नुपर्नेछ।

टिप्पणी

धरौटी वा जमानतमा पुर्पक्ष गर्न आदेश पाएको व्यक्तिले पुर्पक्षका क्रममा न्यायिक कारबाईमा संलग्न भई सहयोग गरोस् तथा सो प्रक्रियाबाट नभागोस् भन्ने मनसायले मुलुकी ऐन अदालती बन्दोबस्तको महलको १२४ नं मा रहेको जस्तै व्यवस्था प्रस्तावित संहितामा गरिएको छ। धरौटी राख्ने व्यक्ति अदालतसमक्ष उपस्थित नभएमा निजले राखेको धरौटी जफत हुने र अचल सम्पत्ति राखेको रहेछ भने त्यस्तो व्यक्तिले बुझाउनु पर्ने रकम बराबरको सम्पत्ति बिक्री वा असुल गरी अरु सम्पत्ति निजलाई फिर्ता गर्नुपर्ने व्यवस्था गरिएको छ। साविक व्यवस्थामा उपस्थित हुन नसकेको कुनै मनासिब कारण देखाएमा जफत नगर्ने व्यवस्था भने संहितामा गरिएको छैन। अदालतमा उपस्थित नहुनेको धरौटी बाध्यतात्मक रूपमा जफत गर्नुपर्छ।^{७१} यस व्यवस्थाले एकतर्फ धरौटी जमानतमा पुर्पक्ष गर्ने अभियुक्तलाई न्यायिक प्रक्रियाबाट भाग्ने प्रवृत्तिलाई निरुत्साहित गर्छ भने अर्को तर्फ कर्तव्य पूरा नगर्नेले त्यसको परिणाम भोग्नुपर्ने कानूनी व्यवस्था प्रस्ताव गरिएको छ।

७१ नैकाप. २०६८ अंक १, नि.नं. ८५४७, पृष्ठ १६१ प्रतिवादीलाई अदालतले तोकेको तारिखमा उपस्थित हुन नसकेको सन्तोषप्रद कारण सहितको निजको निवेदन परेको नदेखिएको अवस्थामा मुलुकी ऐन, अदालती बन्दोबस्तको १२४ नं. को व्यवस्था आर्काषित हुने नै देखियो। उक्त कानूनी व्यवस्थाले धरौटी जफत गर्ने सम्बन्धमा तजवीजी अधिकार दिएको नदेखिँदा उक्त कानूनी व्यवस्था बाध्यतात्मक (Mandatory) रूपमा पालना गर्नुपर्ने देखिन्छ। यस अवस्थामा प्रतिवादीले मुद्दा पुर्पक्षको सिलसिलामा धरौटी राखी अदालतले तोकेको तारिख गुजारी न्यायिक प्रक्रियालाई बेवास्ता र असहयोग गरी बसेको अवस्थामा निजले राखेको धरौटी रकम पूरै जफत गर्नुपर्ने।

७६. धरौट फिर्ता र जमानत फुकुवा हुन सक्ने : (१) यस परिच्छेदमा अन्यथा व्यवस्था भएकोमा बाहेक, अनुसन्धानको सिलसिलामा कुनै व्यक्तिबाट धरौट वा जमानत लिएको भए अनुसन्धानबाट निज उपर मुद्दा नचल्ने निर्णय भएमा त्यसरी राखेको धरौटी त्यस्तो व्यक्तिलाई फिर्ता दिनुपर्नेछ ।

(२) मुद्दा दायर भई धरौट वा जमानत दिनपर्ने देखिएमा अघि राखेको धरौट वा जमानत अड्कलाई नै थपघट गरी कायम गर्न सकिनेछ ।

तर अभियुक्तलाई थुनामा राख्ने आदेश भएमा थुनामा राख्नु अघि निजले राखेको धरौट वा जमानत फुकुवा गरिदिनु पर्नेछ ।

(३) अदालतले कुनै मुद्दाको सिलसिलामा कुनै अभियुक्तबाट लिएको धरौटी वा जमानत त्यस्तो मुद्दाको अन्तिम निर्णय हुँदा अभियुक्तले सफाई पाएमा यस परिच्छेदमा अन्यथा व्यवस्था भएकोमा बाहेक निजलाई तुरुन्त फिर्ता वा फुकुवा गरिदिनु पर्नेछ ।

टिप्पणी

प्रस्तुत दफामा अनुसन्धानका सन्दर्भमा वा मुद्दाको पुर्पक्षका क्रममा राखिएको धरौट वा जमानत फिर्ता हुने अवस्थाका बारेमा व्यवस्था गरिएको छ । प्रस्तुत संहिताको दफा १५ मा अनुसन्धानको सिलसिलामा पनि धरौट वा जमानतमा छाड्न सकिने व्यवस्था गरिएको छ । त्यसरी धरौट जमानतमा छाडिएको व्यक्ति उपर मुद्दा नचलाउने निर्णय गरिएमा वा अनुसन्धानका क्रममा धरौट जमानत मागिएकोमा मुद्दा चली अदालतबाट थुनामा राख्ने आदेश भएमा वा पुर्पक्षका क्रममा धरौट जमानत माग भएकोमा मुद्दाको अन्तिम निर्णय हुँदा अभियुक्तले सफाई पाएमा राखेको धरौट वा जमानत फिर्ता गर्न सकिने व्यवस्था गरिएको छ । यो व्यवस्था मुलुकी ऐन अदालती बन्दोवस्तको १२४ ख नं को परिमार्जन सहित निरन्तरताको रूपमा रहेको छ । मुद्दाको कारबाईको क्रममा माग भएको धरौट वा जमानत सो मुद्दामा अभियुक्त कसूरदार नदेखिएपछि व्यक्तिको वैयक्तिक सम्पत्ति निजको अधिकारको विषय भएकोले निजले फिर्ता पाउनु पर्छ भन्ने मान्यतामा आधारित छ । यसका अतिरिक्त अनुसन्धानको क्रममा पहिले नै मागिएको धरौट वा जमानत अड्कलाई थपघट गरी मुद्दाको पुर्पक्षको क्रममा कायम गर्न सक्ने व्यवस्था पनि गरिएको छ ।

७७. खास अवधिभित्र मुद्दा फैसला नभएमा थुनाबाट छोड्न सकिने : (१) यस परिच्छेद बमोजिम पुर्पक्षको लागि थुनामा राखिएको कुनै अभियुक्तको सम्बन्धमा प्रमाण बुझ्न पहिलो पटक तारिख तोकिएको मितिले एक वर्षभित्र मुद्दाको किनारा हुन नसकेमा त्यस्तो अभियुक्तलाई थुनामा राखिएको भए धरौटी वा जमानत लिई मुद्दाको कारबाई र किनारा गर्न सकिनेछ :

तर-

(क) जन्मकैद वा दश वर्ष वा सोभन्दा बढी कैदको सजाय हुने कुनै कसूरको अभियोग लागेको कुनै अभियुक्त दफा ६७ बमोजिम थुनामा परेको रहेछ भने निजको सम्बन्धमा यो दफा लागू हुनेछैन ।

(ख) पटक कसूरदारलाई अदालतले मनासिब सम्भेमा थुनामै राखी कारबाई गर्न सक्नेछ ।

(२) कुनै अदालतले उपदफा (१) बमोजिम कुनै अभियुक्तलाई छाड्न आदेश दिएकोमा त्यसरी छाड्ने आदेश दिएको तीन दिनभित्र पुनरावेदन सुन्ने अदालतलाई सोको जानकारी गराउनु पर्नेछ ।

टिप्पणी

कुनै व्यक्तिउपर कुनै कसूरमा मुद्दा चलाइए पनि सक्षम अदालतबाट शीघ्र निर्णय गरी पाउने त्यस्तो व्यक्तिको अधिकार हुन्छ र यो स्वच्छ सुनुवाईको हकको एक तत्व पनि हो। फैसला गर्न बिलम्ब गर्ने तर थुनामा राखी रहँदा व्यक्तिको व्यक्तिगत स्वतन्त्रता हनन् हुनुका साथै स्वच्छ सुनुवाई उपर प्रतिकूल हुने हुन्छ। यसैले अनुचित बिलम्बविना सुनुवाई हुनुपर्ने गरी नागरिक तथा राजनीतिक अधिकार सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्रको धारा १४(३)(ग) मा व्यवस्था भएको छ। मानव अधिकार समितिले शीघ्र न्याय केवल सुरु कारवाईमा मात्र नभई सबै तहका कारवाईमा आकर्षित हुने भनी व्याख्या गरेको छ।^{१२} यससन्दर्भमा प्रस्तुत संहितामा शीघ्र फैसला गरियोस् र शीघ्र फैसला गर्न सकिएन भने लामो समयसम्म थुनामा कसैलाई पनि राख्न मिल्दैन भन्ने दृष्टिकोणबाट प्रस्तुत दफाको तर्जुमा भएको छ। जसअनुसार थुनामा राखिएको अभियुक्तको सम्बन्धमा प्रमाण बुझ्न पहिलो पटक तारिख तोकिएको मितिले एक वर्षभित्र मुद्दाको किनारा हुन नसकेमा त्यस्तो अभियुक्तलाई थुनामा राखिएको भए धरौटी वा जमानत लिई मुद्दाको कारवाई र किनारा गर्न सकिने व्यवस्था गरिएको छ। तर गम्भीर प्रकृतिका कसूरका कसूरदार र बारम्बार अपराध गर्ने व्यक्तिका सम्बन्धमा भने गम्भीरतापूर्वक लिई जन्मकैद वा दश वर्ष वा सोभन्दा बढी कैदको सजाय हुने कुनै कसूरको अभियोग लागेको कुनै अभियुक्त थुनामा परेको र पटक कसूरदारलाई अदालतले थुनामै राखी कारवाई गर्न उपयुक्त सम्भेमा थुनालाई निरन्तरता दिनसक्ने व्यवस्था गरिएको छ। यसरी थुनाबाट छाड्ने कुराको दुरुपयोग नहोस् र यसको पारदर्शिता पनि होस् भनी अभियुक्तलाई छाड्न आदेश दिएकोमा त्यसरी छाड्ने आदेश दिएको तीन दिनभित्र पुनरावेदन सुन्ने अदालतलाई सोको जानकारी गराउनुपर्ने व्यवस्था पनि गरिएको छ।

प्रस्तुत व्यवस्था मुलुकी ऐन, अदालती बन्दोबस्त महलको १२३ नं. को व्यवस्थाको परिमार्जन र सुधार सहितको निरन्तरताको व्यवस्था हो। यो व्यवस्थाले एकातर्फ जुनसुकै कसूरका अभियुक्तलाई थुनामै राख्नु पर्ने मान्यतालाई निरुत्साहन गर्न खोजेको छ भने अर्कोतर्फ गम्भीर प्रकृति र पटक अभियुक्तका हकमा भने अदालतले अवस्था र उपयुक्तताको मूल्याकडन गरी छाड्न वा निरन्तरता दिनसक्ने गरी अदालतलाई स्वविवेकीय अधिकार प्रदान गरेकोछ। यो व्यवस्थाले मुद्दाहरूमा एक वर्षभित्र मुद्दा फैसला गर्न अभिप्रेरित गरी शीघ्र न्यायको मान्यतालाई मूर्तरूप दिने अपेक्षा पनि गरिएको छ।

७८. थुनामा राख्न सकिने अधिकतम अवधि : यस परिच्छेदमा अन्यत्र जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि अभियुक्तलाई निज उपर लगाइएको अभियोग प्रमाणित भएमा हुन सक्ने अधिकतम कैदको सजायको अवधिभन्दा बढी अवधिसम्म थुनामा राखिने छैन।

टिप्पणी

पुर्पक्षको लागि थुनामा राख्ने विभिन्न कारणहरू मध्ये एक कारण पछि फैसलाले कसूरदार ठहरेमा फैसला कार्यान्वयन सहज र सम्भव बनाउनु हो। कुनै पनि व्यक्तिलाई निजले गरेको कसूर बापत त्यतिमात्र सजाय हुन्छ जति प्रचलित कानूनले तोकेको छ। कसैलाई कानूनले तोकेकोभन्दा बढी सजाय गर्न सकिँदैन। त्यसैले पुर्पक्षका लागि थुनामा रहेको व्यक्तिलाई पनि फैसला हुन बाँकी रहेपनि हुनसक्ने सजायभन्दा बढी पुर्पक्षका लागि थुनामा राख्दा निजको स्वतन्त्रताको हक कुठित हुन

जान्छ। कुनै पनि व्यक्तिलाई कसूर गर्दाको अवस्थामा प्रचलित कानूनमा तोकिएभन्दा बढी सजाय नगरिने गरी नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्र (१९६६) को धारा १५(१) र नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा २४(४) ले हकको प्रत्याभूति गरेकोले सजाय हुने अवधिभन्दा पुर्पक्षको लागि थुनामा राख्दा यो हकको हनन् हुनपुग्छ। यसै पृष्ठभूमिमा मुलुकी ऐन अदालती बन्दोबस्त महलको ११९ नं. मा रहेको व्यवस्थालाई निरन्तरता दिँदै संहिताको प्रस्तुत दफामा अभियुक्तलाई निज उपर लगाइएको अभियोग प्रमाणित भएमा हुन सक्ने अधिकतम कैदको सजायको अवधिभन्दा बढी अवधिसम्म थुनामा नराखिने व्यवस्था गरिएको छ। हुनसक्ने सजायको अवधि पुगेपछि थुनाबाट मुक्त गर्नुपर्छ।^{१३} यस व्यवस्थाबाट नागरिकको स्वतन्त्रताको संरक्षणमा टेवा पुग्ने अपेक्षा गरिएको छ।

७९. पर्चा खडा गर्नुपर्ने : यस परिच्छेद बमोजिम कुनै अभियुक्तलाई थुनामा राख्दा, थुनामा राखिएको अभियुक्तलाई छोड्दा वा कुनै अभियुक्तसँग धरोट वा जमानत लिँदा वा थपघट वा परिवर्तन गर्दा वा दफा ७७ बमोजिम थुनाबाट छाड्दा अदालतले कारण सहितको पर्चा खडा गर्नुपर्नेछ।

टिप्पणी

कुनै पनि व्यक्तिलाई थुनामा राखी व्यक्तिको स्वतन्त्रता कुण्ठित हुने कुरा गर्दा कानूनद्वारा निर्दिष्ट बाध्यात्मक अवस्थामा मात्र राखिने हुँदा यस किसिमले थुनामा राख्ने वा धरोट जमानत लिने वा थुनाबाट छाड्ने जस्ता कार्यहरू वस्तुनिष्ट आधारमा हुनुपर्ने र त्यसको औचित्य र आधार खुलाई सबैलाई त्यसको कारण र औचित्य जानकारी हुने पारदर्शी व्यवस्था र न्यायको अनुभूति गराउनु आवश्यक हुन्छ। यिनै मान्यताका आधारमा कुनै पनि अभियुक्तलाई थुनामा राख्दा वा थुनामा राखिएको अभियुक्तलाई छोड्दा वा कुनै अभियुक्तसँग धरोट वा जमानत माग गर्दा वा थपघट वा परिवर्तन गर्दा वा प्रमाण बुझ्न पहिलो पटक तारेख तोकिएको मितिले एक वर्षभित्र फैसला हुन नसकी थुनाबाट छाड्दा अदालतले कारण सहितको पर्चा खडा गर्नुपर्ने व्यवस्था प्रस्ताव गरिएको छ। यो व्यवस्था मुलुकी ऐन अदालती बन्दोबस्त महलको १२४ ग नं. मा भएको व्यवस्थाकै निरन्तरता हो। यस व्यवस्थाले न्यायकर्तालाई थुनामा राख्दा वा छाड्दा त्यसको आधार र कारण खोल्न निर्देश गर्नुका साथै जथाभावी स्वेच्छाचारी भई यस्तो आदेश हुन नदिन र पारदर्शितालाई प्रवर्द्धन गर्न पनि मद्दत गर्छ।

८०. थुनुवा पुर्जी दिनुपर्ने : कुनै व्यक्तिलाई यस संहिता बमोजिम जुनसुकै व्यहोराले हिरासतमा राख्दा हिरासतमा राख्नुपर्ने कारण र त्यसरी हिरासतमा राख्न सकिने कानूनी आधार र कारण खुलाई अधिकार प्राप्त अधिकारीले यस परिच्छेद बमोजिम थुनछेकको आदेश गरी अनुसूची-३२ को ढाँचामा थुनुवा पुर्जी दिई थुनामा राख्नु पर्नेछ।

टिप्पणी

आफू थुनामा पर्नुको कारणबारे तत्कालै जानकारी पाउनु थुनामा पर्ने व्यक्तिको नैसर्गिक एवम् मानव अधिकार हो। यो अधिकार अति नै महत्वपूर्ण छ। व्यक्तिगत स्वतन्त्रताबाट वञ्चित

भएको व्यक्तिले स्वतन्त्रताबाट वञ्चित हुनुको वैधताबारे कानूनी उपचारको सुरुआत गर्ने अधिकार यही विन्दुबाट सुरु हुन्छ भने यस अधिकारको प्रत्याभूति गर्नुपर्ने बाध्यात्मक व्यवस्थाले थुनामा राख्ने अधिकारीलाई मानव अधिकारप्रति बढी जिम्मेवार बनाउँछ । पक्राउ वा थुनामा परेको व्यक्तिको मानव अधिकार सम्बन्धमा अन्तर्राष्ट्रिय वा क्षेत्रीय तहमा स्वीकृत विभिन्न महासन्धि, घोषणापत्र, महासन्धि र सिद्धान्त लगायतका अन्तर्राष्ट्रिय लिखतहरूले कुनै पनि व्यक्तिलाई पक्राउ गर्दा वा थुनामा राख्दा थुनामा राखिने कुराको जानकारी दिने लगायतका आधारभूत मान्यताहरूको व्यवस्था गरेका छन् । पक्राउ परेको व्यक्तिलाई कारण सहितको सूचना नदिई थुनामा नराखिने गरी नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा २४ को उपधारा (१) मा मौलिक हकको प्रत्याभूति गरिएको छ । यो अधिकार नेपाल कानूनमा निरन्तर रूपमा रहिआएको समेत छ । यिनै पृष्ठभूमिमा प्रस्तुत संहितामा पनि जुनसुकै व्यहोराले हिरासतमा राख्दा हिरासतमा राख्नुपर्ने कारण र त्यसरी हिरासतमा राख्न सकिने कानूनी आधार र कारण खुलाई अधिकार प्राप्त अधिकारीले यस परिच्छेद बमोजिम थुनछेकको आदेश गरी अनुसूची-३२ बमोजिम निर्दिष्ट ढाँचामा थुनुवा पूर्जा दिई थुनामा राख्नुपर्ने व्यवस्था गरिएको छ । सर्वोच्च अदालतबाट थुनामा राख्दा थुनुवा पूर्जा नदिई राख्न नसकिने भनी स्पष्ट रूपमा न्यायिक सिद्धान्त प्रतिपादन पनि भएका छन् ।^{१४}

७४ उदाहरणका लागि लोप्साङ शेर्पा समेत विरूद्ध जिल्ला प्रशासन कार्यालय, काठमाडौं समेत, नेकाप. २०६८ अंक ८, नि.नं ७६७२, पृ १४०३, यसमा भनिएको छ कि, वैयक्तिक स्वतन्त्रताको अपहरण हुनु अति संवेदनशील विषय हो । यस्तो विषयमा अदालत गम्भीर हुनुपर्दछ । कुनै पनि व्यक्तिलाई पक्राउ गरिसके पश्चात् के कुन कसूरमा पक्राउ गरिएको हो भन्ने जानकारी सहितको थुनुवा पुर्जा दिनुपर्ने कानूनी राज्यको न्यूनतम मापदण्ड मात्र नभई त्यसरी पक्राउ गरी थुनामा राख्नुको कारणसहितको सूचना पाउनुपर्ने हरेक व्यक्तिको मौलिक हक नै हो । नेपालको अन्तरिम संविधानको धारा २४ ले यसलाई व्यक्तिको मौलिक हकको रूपमा प्रत्याभूत गरेको पाइन्छ । केही सार्वजनिक (अपराध र सजाय ऐन, २०२७ को कसूरमा कसूरदारलाई विना वारेन्ट पक्राउ गर्न सकिने व्यवस्था उक्त ऐनको दफा (३) मा भए पनि त्यसरी थुनामा राख्नुका कारणसहितको थुनुवा पुर्जा दिन नपर्ने भन्ने व्यवस्था उक्त ऐनमा भएको नदेखिँदा कानूनबमोजिमको थुनुवा पुर्जा अनिवार्य रूपमा दिनुपर्ने ।

◆ यसरी नै विमल कुमारको हकमा शंकरलाल वि. अ.म.रा. अ.म. समेत, नेकाप २०४८ नि.नं. ४२६० पृ. ७१ अभियुक्तलाई जुनसुकै व्यहोराले थुनामा राख्दा यस्तो अभियोगमा यस कानूनको यो नम्बर दफाअनुसार थुनामा राखिएको हो भनी सो थुनामा राखिएको व्यक्तिलाई कारण खोली पुर्जा नदिई थुनामा राख्न हुँदैन ।

परिच्छेद - ८

तारिख सम्बन्धी व्यवस्था

परिचय

मुद्दाको पुर्पक्षका क्रममा मुद्दाका पक्षहरूले तारेखमा रहनुपर्ने हुन्छ । मुद्दाको कारबाईको सहजता र त्यस्तो मुद्दाको कारबाईमा पक्षहरूको सहभागिता र संलग्नताका लागि यस्तो तारिखमा रहने व्यवस्था गरिएको हुन्छ । यसरी तारिख लिने र तोक्ने लगायतका विषयमा यस परिच्छेदमा व्यवस्था गरिएको छ । कारण खुलाएर तारिख तोक्नुपर्ने, तारिख किताब र तारिख भरपाई र तारिख पर्चाको व्यवस्था गर्नुपर्ने, पक्षहरूलाई सुविधा हुने गरी तारिख तोक्नुपर्ने, प्रमाण बुझिसकेपछि तारिखमा नबसे पनि हुने, तारिख गुजेमा थमाउन सकिने अवधि र त्यसको प्रक्रिया लगायतका विषयमा यस परिच्छेदमा व्यवस्थित गरिएको छ ।

८१. कारण खुलाई तारिख तोक्ने : (१) अदालतले तारेख तोक्दा मुद्दाका पक्षहरूको उपस्थितिमा गर्नुपर्ने प्रत्येक काम खुलाई तोक्नु पर्नेछ र प्रत्येक तारिखका दिन सम्पादन हुने काम तारेख पर्चामा खुलाउनु पर्नेछ ।

(२) तारिख तोकिएको दिन उपदफा (१) बमोजिम तोकिएको काम सम्पादन हुनुपर्नेछ । तर तोकिएको तारिखमा कुनै कारणवश तारिखमा तोकिएको काम हुन नसकेमा सोको कारण खुलाई आदेश पर्चा खडा गरी अर्को तारिख तोक्न सकिनेछ ।

(३) नेपाल सरकारवादी वा प्रतिवादी भएको मुद्दामा अदालतले उपदफा (१) बमोजिम मुद्दाको सुनुवाई वा कारबाईको लागि तारेख तोकिएको सूचना सम्बन्धित सरकारी वकिलको कार्यालयलाई दिनुपर्नेछ ।

टिप्पणी

अदालतबाट मुद्दा पक्षहरू वा निजको वारिसलाई कुनै खास दिन अदालतमा हाजिर हुन आउनु भनी लेखिदिएको मितिलाई तारिख भनिन्छ ।^{१५} अदालतमा कुनै मुद्दा दर्ता भएपछि मुद्दाको कारबाईको सिलसिलामा मुद्दाका पक्षहरूलाई अदालतमा उपस्थित हुन अदालतबाट मिति नै तोकिन्छ । त्यस्तो उपस्थितिका लागि तोकिएको मिति तारिख हो । तारिखको व्यवस्था नेपालको न्याय प्रणालीमा लामो समयदेखि प्रचलनमा रहेको छ । मुलुकी ऐनको अदालती बन्दोबस्तको महलको ४७ नं बमोजिम ऐनले थुनामा राखी पुर्पक्ष गर्नुपर्नेलाई वा तारिख लाग्दैन भन्ने लेखिएकालाई बाहेक अरु भ्रगडियालाई हाजिर हुन आउनासाथ तारिखमा राखी पुर्पक्ष गर्नुपर्छ भन्ने व्यवस्था रहेको छ । यसरी नै सोही महलको ४८ नं बमोजिम काम तोकेर तारिख दिनुपर्ने व्यवस्था रहेको छ ।

प्रस्तुत संहितामा साबिकदेखि प्रचलनमा रहेको अदालतमा हुने कारबाईका सन्दर्भमा मुद्दाका पक्षहरूलाई उपस्थितिका लागि तारिख तोक्ने र त्यसरी तारिख तोक्दा पक्षहरूको उपस्थितिमा कामको विवरण खुलाई तारिख तोक्नुपर्ने व्यवस्थालाई निरन्तरता दिइएको छ । सो तारिखमा तोकिएको काम गर्नुपर्ने र कुनै कारणले सो काम हुन नसकेमा काम हुन नसकेको कुरा खुलाई आदेश पर्चा गरी अर्को

तारिख तोक्न सकिने पनि व्यवस्था गरिएको छ । यस व्यवस्थाले तोकिएको दिनमा अकारण काम सम्पन्न नगर्ने प्रवृत्तिमा नियन्त्रण हुने र शीघ्र न्याय प्रदान गर्न सहयोग पुग्ने र पक्षहरूलाई विना काम तारिख तोकेर पटकै पिच्छे अदालतमा उपस्थित गराउने र पुनः अर्को तारिख तोक्ने अभ्यासलाई निरुत्साहन गर्ने अपेक्षा गरिएको छ । तारिख तोक्दा के कुन कारणले पक्षलाई तारिख तोकेको हो सोको कारण अ.बं ५३ नं. बमोजिम तारिख किताब खडा गरी तारिख भरपाई र तारिख पर्चामा खुलाउनु पर्ने गरी मुद्दाको कारबाईमा हुनुपर्ने सुधार सम्बन्धमा अदालत सुदृढीकरण सुभाव समितिले^{५६} सुभाव पनि दिएको कुरा स्मरण हुन पनि उचित देखिन्छ ।

यसका साथै, नेपाल सरकार वादी वा प्रतिवादी भएको मुद्दामा नेपाल सरकार तारिखमा बस्नु नपर्ने भएकाले निजलाई अर्को पक्षलाई तारिखमा तोकिएको कामको जानकारी होस् भन्ने अभिप्रायबाट सो दिन हुने मुद्दाको सुनुवाई वा कारबाईको सूचना अदालत रहेको स्थान र तहको सरकारी वकिलको कार्यालयलाई दिनुपर्ने व्यवस्था पनि प्रस्ताव गरिएको छ । यो व्यवस्था पनि मौजुदा कानून प्रणालीमा रहेको छ ।

८२. तारिख किताब र तारिख भरपाई : (१) अदालतले अनुसूची-३३ बमोजिमको ढाँचामा एउटा वा आवश्यकता अनुसार मुद्दाको प्रत्येक फाँटको लागि छुट्टाछुट्टै तारिख किताब खडा गरी राख्नुपर्नेछ ।

(२) उपदफा (१) बमोजिम खडा गरिएको तारिख किताबमा कुन प्रयोजनको लागि कहिलेको तारिख तोकिएको हो सो कुरा देखिने गरी व्यहोरा जनाई सम्बन्धित कर्मचारीले सहीछाप गर्नुपर्नेछ र मुद्दामा उपस्थित पक्षहरूको सहीछाप गराई तारिख भरपाई खडा गरी मिसिल सामेल राख्नुपर्छ ।

(३) उपदफा (२) बमोजिम तोकिएको तारिखका दिन कुनै पक्ष अदालतमा उपस्थित नभएमा सम्बन्धित कर्मचारीले सो कुरा सो किताबमा जनाई सहीछाप गर्नुपर्नेछ ।

(४) यस दफामा अन्यत्र जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि नेपाल सरकारवादी भएको मुद्दामा नेपाल सरकार तारेखमा बस्नुपर्ने छैन ।

टिप्पणी

तारिखको अभिलेख र तारिख तोक्ने कामलाई व्यवस्थित गर्नका लागि अदालतमा तारिख किताब तयार गर्नुपर्ने व्यवस्था गरिएको छ । यस्तो तारिख किताबमा मुद्दाका आधारभूत कुराहरू उल्लेख हुन् र सबै अदालतमा एकरूपता कायम होस् भनेर यसको ढाँचा पनि अनुसूची-३३ मा निर्दिष्ट गरिएको छ । तारिख किताबमा महिना, गते र बार, सि.नं., मुद्दाको नाम, उजूरवाला, पुनरावेदक र निवेदकको नाम, अभियुक्त वा प्रत्यार्थीको नाम, कुन कामको लागि तारिख तोकिएको हो सो खुलाउन र अन्य केही व्यहोरा लेख्नका लागि कैफियत महलसमेत गरी छुट्टाछुट्टै महल बनाई तारिख किताब खडा गर्ने व्यवस्था प्रस्ताव गरिएको छ । यस्तो तारिख किताब अदालतमा एउटा वा आवश्यक परे मुद्दाका प्रत्येक फाँटका लागि पृथक पृथक बनाउन सक्ने गरी लचिलो व्यवस्था गरिएको छ । तारिख किताबमा आवश्यक व्यहोरा उल्लेख गरी तारिख तोक्ने कर्मचारीले सही गर्ने र मुद्दामा तारिख तोकिएका पक्षलाई पनि सही गराई तारिख भरपाई मिसिल सामेल संलग्न राख्नुपर्ने व्यवस्था गरिएको छ । यसरी तारिख तोकेपछि तारिखमा हाजिर हुनुपर्ने व्यक्ति तोकिएको तारिखका दिन अदालतमा

उपस्थित भएन भने निज उपस्थित नभएको कुरा तारिख किताबमा जनाई सो काम गर्ने व्यक्तिले सही गर्नुपर्ने व्यवस्था पनि प्रस्ताव गरिएको छ । तारिखको प्रयोजन मुद्दाको पक्षको अदालतको कारबाईमा उपस्थित सुनिश्चित गराई न्यायिक प्रक्रिया सहज रूपमा अगाडि बढाउने भएको र नेपाल सरकार वादी भएको मुद्दामा सरकारी वकिलले प्रमाण जुटाउन, वहस पैरवी र बकपत्र लगायतका काममा अदालतको सूचना बमोजिम प्रतिनिधित्व गर्ने भएकाले नेपाल सरकार तारेखमा बस्नु नपर्ने व्यवस्था गरिएको छ । संहितामा गरिएको तारिख किताब सम्बन्धी व्यवस्था मुलुकी ऐन अदालती बन्दोबस्तको ५३ नं. ले गरेको व्यवस्थालाई नै परिमार्जन र सुधारसहित निरन्तरता दिइएको छ ।

८३. तारिख पर्चा : (१) अदालतले प्रत्येक मुद्दाको पक्षहरूलाई अनुसूची-३४ बमोजिमको ढाँचामा तारिख पर्चा दिनु पर्नेछ ।

(२) उपदफा (१) बमोजिमको पर्चामा कुन प्रयोजनको लागि कहिलेको तारिख तोकिएको हो सो कुरा जनाई सम्बन्धित कर्मचारीले सहीछाप गर्नुपर्नेछ ।

टिप्पणी

मुद्दाका पक्षलाई तारिख तोक्दा पक्षहरूलाई उपलब्ध गराइने तारिख पर्चामा कुन कामका लागि कुन दिनको तारिख तोकिएको हो खुलाउनु पर्ने व्यवस्था मुलुकी ऐनको ५३ नं. मा रहेकोमा संहितामा पनि कुन प्रयोजनको लागि कुन मितिको तारिख तोकिएको हो सो उल्लेख गरी सम्बन्धित कर्मचारीले सहीछाप गरी तारिख पर्चा तारिख तोकिएका व्यक्तिलाई दिनुपर्ने गरी निरन्तरता दिइएको छ । तारिख पर्चामा उल्लेख हुनुपर्ने कुरा नछुटोस् र एकरूपता पनि होस् भन्ने मनसायले तारिख पर्चाको ढाँचा पनि अनुसूची-३४ मा निर्दिष्ट गरिएको छ । यस किसिमको तारिख पर्चा पक्षलाई उपलब्ध गराउँदा निजहरूलाई अदालतमा जानु पर्ने मिति र कामका बारेमा जानकारी साथमा रहने भएकाले अदालतमा उपस्थिति हुने कुरा स्मरण भइरहने हुन्छ ।

८४. तारिख तोक्दा पक्षहरूलाई सुविधा हुने किसिमले तोक्नुपर्ने : (१) मुद्दामा कुनै प्रयोजनको लागि तारिख तोक्दा यथासम्भव मुद्दाका पक्षहरूको सुविधा र तोकिएको काम हुनसक्ने वा नसक्ने कुरालाई विचार गरी तोक्नु पर्नेछ ।

(२) उपदफा (१) बमोजिम तारेख तोक्दा मुद्दाको कारबाईको सम्बन्धमा तोकिएको कार्यतालिका अनुसार तोक्नु पर्नेछ ।

टिप्पणी

न्यायिक काम कारबाईको सन्दर्भमा न्यायका उपभोक्ताका रूपमा रहेका मुद्दाका पक्षहरूलाई सजिलो हुनु पर्दछ र न्यायका उपभोक्ता मैत्री हुने गरी हुनुपर्दछ । न्यायका उपभोक्तालाई सेवा प्रदान गर्दा अदालत राज्यको प्राधिकारयुक्त निकायको रूपमा नभई सेवा प्रदायकको रूपमा प्रस्तुत हुनुपर्ने हुन्छ । यसबाट उनीहरूको अदालत प्रतिको आस्थामा अभिवृद्धि हुनुका साथै न्यायिक काम कारबाईमा पनि निजहरूबाट सहयोग हुने वातावरण सिर्जना हुन्छ । यसका साथै तारिखको मितिका कारण तारिखमा आउने व्यक्तिले कुनै असुविधा भोग्नु पनि उपयुक्त हुँदैन । यिनै तथ्यहरूलाई मनन गरी तारिख तोक्दा सम्भव भएसम्म तारिख तोकिने व्यक्तिहरूको सुविधालाई ध्यान दिनुपर्ने गरी दिशानिर्देश पनि गरिएको छ । तर के कस्तो अवस्थामा मुद्दाका पक्षलाई सुविधा हुने हो सो स्पष्ट छैन । तारिख

तोक्दा अदालतले तय गरेको मुद्दाको कारबाईको कार्ययोजना वा कार्यतालिकालाई अनुशरण गरी तारिख तोक्नुपर्ने पनि व्यवस्था गरिएको छ । यस व्यवस्थाले अदालतका मुद्दा कारबाईको पूर्व निर्धारित योजनालाई कार्यान्वयन गर्न सहज बनाउँछ ।

८५. तोकिएको तारिखका दिन उपस्थित हुनुपर्ने : (१) अदालतबाट कुनै कामका लागि उपस्थित हुन तारिख तोकिएकोमा तोकिएको तारिखका दिन अभियुक्त वाप्रतिवादी अदालतमा उपस्थित हुनुपर्नेछ ।

तर तोकिएको तारिखका दिन उपस्थित हुन नसकेको कारण देखाई मुद्दाका कुनै पक्षले निवेदन दिएमा र सो व्यहोरा मनासिब भएको ठहर गरेमा अदालतले बाटोको म्यादबाहेक एकै पटक वा पटक पटक गरी दुई पटकसम्म बढीमा पन्ध्र दिन सम्मको गुज्रेको तारेख थामिदिने आदेश दिन सक्नेछ ।

(२) उपदफा (१) बमोजिम तोकिएको तारिखको दिन उपस्थित हुनुपर्ने व्यक्ति कुनै व्यहोराले थुनिएको वा कैद परेको रहेछ भने आफू थुना वा कैदमा परेको कारागारमार्फत सो कुराको सूचना सम्बन्धित अदालतमा पठाउनु पर्नेछ ।

(३) उपदफा (२) बमोजिम सूचना दिएकोमा त्यसरी थुना वा कैदमा रहेको अबधिभर त्यस्तो व्यक्तिले तारिख गुजारेको मानिने छैन ।

(४) उपदफा (२) बमोजिम थुनिएको वा कैद परेको व्यक्तिले सोको सूचना अदालतलाई दिएमा अदालतले पुर्पक्षका बखत निजलाई उपस्थित गराउन सम्बन्धित कारागारलाई आदेश दिनसक्नेछ ।

टिप्पणी

तारिख तोकिएको मितिमा मुद्दाका पक्षहरू अदालतमा उपस्थित नभएमा न्यायिक काम कारबाईमा विलम्ब हुने हुन्छ । यसैले अदालतबाट तोकिएको तारिखका दिन मुद्दा चलाइएको अभियुक्त वा प्रतिवादी अदालतमा उपस्थित नै हुनुपर्ने र कुनै कारणवश उपस्थित हुन नसकेकोमा उपस्थित हुन नसकेको कारण उल्लेख गरी निवेदन दिन सकिने र त्यस्तो निवेदनको व्यहोरा मनासिब देखेमा अदालतले बाटोको म्याद बाहेक एकै पटक वा पटक पटक गरी दुई पटकसम्म बढीमा पन्ध्र दिन सम्मको गुज्रेको तारेख थामिदिने आदेश दिनसक्ने व्यवस्था प्रस्ताव गरिएको छ । गुज्रेको तारिख थाम्ने कानूनी व्यवस्था मुलुकी ऐन ५९ नं.मा विगतदेखि नै अभ्यासमा रहेको छ । सो नं. बमोजिम ३ पटक सम्म बढीमा ३० दिनसम्म गुज्रेको तारिख थामिन सक्ने व्यवस्था रहेकोमा संहिताले समय घटाएको छ । थामिन सक्ने समय घटाउँदा न्यायिक कारबाईमा शीघ्रता आउने हुन्छ । गुज्रेको तारिख थमाउने व्यवस्था मुद्दाका पक्षहरूलाई दिइएको सुविधा हो ।

तारिखमा उपस्थित हुनुपर्ने व्यक्ति थुनिएमा वा कैद परेको अवस्थामा आफू थुना वा कैदमा परेको कारागारमार्फत सो कुराको सूचना सम्बन्धित अदालतमा पठाउनु पर्ने र सो सूचना दिएकोमा त्यसरी थुना वा कैदमा रहेको अबधिभर त्यस्तो व्यक्तिले तारिख गुजारेको नमानिने व्यवस्था पनि संहितामा गरिएको छ । थुनामा वा कैदमा रहेको व्यक्ति तारिखमा हाजिर हुन अदालतमा आउन नसक्ने परिस्थितिलाई ध्यान दिई प्रस्तुत व्यवस्था गरिएको हो । त्यसरी थुनामा परेको व्यक्ति मुद्दाको कारबाईमा सहभागी हुन सकोस् भन्ने उद्देश्यले त्यस्तो थुनिएको वा कैद परेको व्यक्तिले सोको सूचना

अदालतलाई दिएमा अदालतले पुर्पक्षका बखत निजलाई उपस्थित गराउन सम्बन्धित कारागारलाई आदेश दिनसक्ने व्यवस्था पनि संहितामा प्रस्ताव गरिएको छ ।

८६. तारिखको दिन उजुरवाला वा वादी अनुपस्थित भएमा त्यसको परिणाम : (१) अनुसूची-४ अन्तर्गतका मुद्दामा तोकिएको तारिखको दिन वादी हाजिर नभएमा अदालतले निजले थमाउने म्यादको अन्दाज गरी अर्को तारिख तोक्नु पर्नेछ ।

(२) उपदफा (१) बमोजिम तारिख तोकिएको दिन अदालतले मिसिल सामेल रहेका प्रमाणबाट प्रतिवादीले वादीको दाबी पुरै वा आंशिक रूपमा स्वीकार गरेको देखिन आएमा वा ठहरेमा सो हदसम्म इन्साफ गर्ने गरी र स्वीकार नगरेको वा स्वीकार गरेको नठहरेकोमा सो हदसम्म खारेज गर्ने गरी मुद्दाको किनारा गर्नुपर्दछ ।

तर वादी हाजिर रहेको प्रतिवादी हाजिर नरहेको अवस्थामा वादी प्रतिवादीको जो बुभ्नुपर्ने प्रमाण बुझी ठहरे बमोजिम मुद्दाको फैसला गर्नुपर्नेछ ।

(३) उपदफा (१) बमोजिम तोकिएको अर्को तारिखको दिन मुद्दाका पक्ष उपस्थित भई आफ्नो काबु बाहिरको कुनै परिस्थितिले गर्दा अधिल्लो तारिखमा उपस्थित हुन नसकेको कुनै मनासिब कारण देखाई निवेदन दिएमा अदालतले निजको तारेख थामी कानून बमोजिम मुद्दाको किनारा गर्नुपर्नेछ ।

(४) यस संहिता बमोजिम अदालतमा बयान वा प्रतिउत्तरपत्र दिइसकेपछि तोकिएको तारिखमा अभियुक्त वा प्रतिवादी अदालतमा उपस्थित नभए पनि अदालतले कानून बमोजिम मुद्दाको कारबाई र किनारा गर्न सक्नेछ ।

टिप्पणी

संहिताको अनुसूची-४ बमोजिम मुद्दाहरू व्यक्तिवादी हुने फौजदारी कसूरको रूपमा उल्लेख गरिएको छ । सो अनुसूची ४ अन्तर्गतका मुद्दामा तोकिएको तारिखको दिन फिरादवाला हाजिर नभएमा अदालतले निजले थमाउने म्यादको अनुमान गरी अर्को तारिख तोक्नुपर्ने व्यवस्था गरिएको छ । नेपाल सरकार वादी हुने मुद्दामा वादी पक्ष तारिखमा बस्नु नपर्ने भएकाले अनुसूची ४ का मुद्दामा मात्र यो व्यवस्था गरिएको हो । तारिख गुज्रकोमा १५ दिनसम्म थामिने व्यवस्था भएकाले सो अवधिसम्म थाम्न सक्ने भएको र सो अवधिसम्म मुद्दामा कारबाई निर्णय गर्न नहुने भएकाले सो थामिन सक्ने अवधिलाई दृष्टिगत गरी अर्को तारिख तोक्नुपर्ने व्यवस्था गरिएको हो । त्यसरी तोकिएको अर्को तारिखको दिन अदालतले मिसिल सामेल रहेका प्रमाणबाट प्रतिवादीले वादीको दाबी पुरै वा आंशिक रूपमा स्वीकार गरेको देखिन आएमा वा ठहरेमा सो हदसम्म इन्साफ गर्ने गरी र स्वीकार नगरेको वा स्वीकार गरेको नठहरेकोमा सो हदसम्म खारेज गर्ने गरी मुद्दाको किनारा गर्नुपर्ने व्यवस्था पनि प्रस्ताव गरिएको छ । वादीले नै तारिख गुजारेको अवस्थामा वादी दाबीमा प्रतिवादीले स्वीकार गरेको विषयसम्म दाबी पुग्ने वा नपुग्ने ठहर गरी प्रतिवादीले स्वीकार नगरेको विषयमा वादी दाबीको विषयमा प्रवेश गरी फैसला नगरी वादीको दाबी नै खारेज गर्ने व्यवस्था प्रस्ताव गरिएको छ । जसले जुन दाबी लिएको थियो, मर्का पर्ने भनिएको व्यक्ति नै अदालतको सम्पर्कमा नआएकोमा निजले दाबी त्यागेको मानिने र त्यस्तो अवस्थामा अदालतले त्यस्तो व्यक्तिलाई सहयोग गर्नु आवश्यक नपर्ने मान्यताको आधारमा यो व्यवस्था प्रस्ताव गरिएको छ ।

वादी हाजिर रहेको तर प्रतिवादी हाजिर नरहेको अवस्थामा भने वादी प्रतिवादीको जो बुझ्नु पर्ने प्रमाण बुझी ठहरे बमोजिम मुद्दाको फैसला गर्नुपर्ने व्यवस्था गरिएको छ । यस व्यवस्थाले प्रतिवादी तारिखमा हाजिर नभई गुजारेमा पनि मुद्दाको कारबाई यथावत रूपमा अधि बढाउनु पर्ने व्यवस्था गरेको छ ।

वादीले तारिख गुजारेकोमा तारिख थाम्न सकिने अनुमान गरी तोकिएको अर्को तारिखको दिन निज उपस्थित भई आफ्नो काबु बाहिरको कुनै परिस्थितिले गर्दा अधिल्लो तारिखमा उपस्थित हुन नसकेको कुनै मनासिब कारण देखाई निवेदन दिएमा अदालतले निजको तारेख थामी कानून बमोजिम मुद्दाको किनारा गर्नुपर्ने व्यवस्था गरिएको छ । यस व्यवस्थाबाट १५ दिन व्यतित भएको भएपनि गुज्रेको तारिखको अर्को तारिखका दिन उपस्थित भई काबु बाहिरको परिस्थिति परी अधिल्लो तारिखमा हाजिर हुन नसकेको उपयुक्त कारण देखाउन सकेमा तारिख थामिन सक्ने लचिलो व्यवस्था पनि गरेको छ । जहाँसम्म “काबु बाहिरको परिस्थिति” को परिभाषाको प्रश्न छ, संहिताको दफा ५९ को उपदफा (५) को स्पष्टीकरणमा यसको परिभाषाको व्यवस्था भएकाले यस दफाको प्रयोजनका लागि पनि सोही आधारहरूमा काबु बाहिरको परिस्थिति निर्धारण हुने भएकाले सो सम्बन्धमा पुनरावृत्ति गरिएको छैन।^{१७}

मुद्दाको कारबाई र किनारा गर्न समस्या नहोस् भन्ने मान्यताका आधारमा प्रतिवादीले अदालतमा बयान वा प्रतिउत्तरपत्र दिइसकेपछि त्यस्ता अभियुक्त वा प्रतिवादी अदालतबाट तोकिएको तारिखमा अदालतमा उपस्थित नभए पनि अदालतले कानून बमोजिम मुद्दाको कारबाई र किनारा गर्नसक्ने व्यवस्था पनि प्रस्ताव गरिएको छ । यस व्यवस्थाबाट प्रतिवादी तोकिएको तारिखमा मुद्दा लम्ब्याउने नियतवश उपस्थित नहुने प्रवृत्तिलाई निरुत्साहन गर्ने र मुद्दामा अनावश्यक रूपमा हुने विलम्ब हुनबाट जोगाउँछ । यसका साथै प्रतिवादीले बयान वा प्रतिउत्तरको माध्यमबाट प्राकृतिक न्यायको सिद्धान्त बमोजिम मुद्दाका सम्बन्धमा प्रतिवाद गरी आफ्नो भनाई राखी सक्ने भएकाले निजहरू तोकिएको तारिखका दिन उपस्थित नभएकै कारणबाट आफ्नो भनाई राख्ने वा मुद्दामा प्रतिवाद गर्ने अवसरबाट बन्चित हुने अवस्था पनि देखिदैन ।

८७. पक्राउ पूर्जा जारी गर्न र सम्पत्ति रोक्का राख्न सकिने : (१) दफा ८६ मा जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि कुनै अभियुक्त पहिले तोकिएको तारिखमा अनुपस्थित रहेछ र निजलाई पक्राउ गरी अदालतमा उपस्थित गराउन पर्ने अदालतलाई लागेमा दफा ५८ बमोजिम पक्राउपूर्जा जारी गरी त्यस्तो अभियुक्तलाई पक्राउ गर्न र त्यस्तो अभियुक्तको सम्पत्ति रोक्का गर्न समेत अदालतले आदेश दिन सक्नेछ ।

(२) उपदफा (१) बमोजिम आदेश दिएकोमा त्यस्तो आदेश बमोजिम सम्बन्धित प्रहरी कर्मचारीले अभियुक्तलाई पक्राउ गर्न र सम्बन्धित मालपोत कार्यालय वा अन्य सम्बद्ध निकायले अभियुक्तको सम्पत्ति रोक्का राख्नु पर्नेछ ।

टिप्पणी

अभियुक्तले बयान दिइसकेपछि तोकिएको तारिखका दिन अभियुक्त अनुपस्थित रहे पनि मुद्दाको कारबाई किनारा गर्न सकिने संहिताको दफा ८६ मा व्यवस्था रहेको भएपनि अदालतलाई त्यस्तो अभियुक्त अदालतमा उपस्थित हुनुपर्ने अवस्था रहेको लागेमा निजलाई पक्राउपूर्जा जारी गरी^{१८}

७७ यसको व्याख्या दफा ५९ को व्याख्यात्मक टिप्पणीमा हेर्नुहोला

७८ पक्राउ पूर्जा जारी गर्ने सम्बन्धमा दफा ५८ को व्याख्यात्मक टिप्पणीमा व्याख्या गरिसकेकोले सो टिप्पणी हेर्नुहोला ।

त्यस्तो अभियुक्तलाई पक्राउ गर्न र त्यस्तो अभियुक्तको सम्पत्ति रोक्का गर्न समेत अदालतले आदेश दिनसक्ने व्यवस्था पनि प्रस्ताव गरिएको छ । यस व्यवस्थाले तारिखमा नरही अदालतमा असहयोग गरेका कारण न्यायका रोहमा अभियुक्तको उपस्थित आवश्यक रहने अवस्थामा अदालतमा उपस्थिति गराउन सकिने र पहिले थुनामा वा धरौटमा नराखी तारिखमा राखिएको व्यक्ति तारिख गुजारेको कारण फैसला कार्यान्वयनलाई सहजसमेत बनाउने देखिन्छ ।

माथिल्लो अनुच्छेदमा उल्लेख गरे बमोजिम पक्राउको आदेश दिएकोमा त्यस्तो आदेश बमोजिम सम्बन्धित प्रहरी कर्मचारीले अभियुक्तलाई पक्राउ गर्न र सम्बन्धित मालपोत कार्यालय वा अन्य सम्बद्ध निकायले अभियुक्तको सम्पत्ति रोक्का राख्नुपर्ने गरी अदालतको आदेश कार्यान्वयनका लागि सम्बद्ध अधिकारी र निकायलाई बाध्यात्मक रूपमा निर्देश दिइएको छ र यसबाट अदालतको आदेश कार्यान्वयनमा सरलता पनि हुने अपेक्षा गरिएको छ । अभियुक्तको अदालतमा उपस्थितिको सुनिश्चितता गर्नका लागि सम्पत्ति रोक्का गर्न सकिने व्यवस्था पनि गरिएको हो ।

८८. प्रमाण बुझी सकेपछि तारेखमा नबसे पनि हुने : (१) यस दफामा अन्यत्र जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि प्रमाण बुझी सकेपछि कुनै पक्ष तारेखमा बस्न नचाहेमा निजले सोको अनुमतिको लागि अदालतमा निवेदन दिन सक्नेछ ।

(२) उपदफा (१) बमोजिम निवेदन परेमा अदालतले निजलाई तारेखमा राख्न आवश्यक नदेखिए निजको तारेख टुटाई दिन सक्नेछ ।

(३) यस दफामा अन्यत्र जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि पुनरावेदन सुन्ने अदालतमा मुद्दाको पक्ष तारिखमा बस्नुपर्ने छैन ।

टिप्पणी

मुद्दाका पक्षलाई तारिखमा राख्नुको मूल उद्देश्य भनेको अदालती प्रक्रियामा पक्षको सहयोग सुनिश्चित गर्नु नै हो । यसैले प्रमाण बुझ्ने लगायतका काम सकिएपछि पक्षको आवश्यकता नपर्ने पनि सक्छ । यसैले यस अवस्थामा पनि तारिखमै आउनु पर्ने कुराले पक्षलाई मर्का पर्नसक्छ । मुद्दामा प्रमाण बुझ्नु पर्ने समेतका गर्नुपर्ने सम्पूर्ण कार्यविधि पूरा भइसकेपछि पनि तारिखमा बस्नु पर्दा पक्षले अनाहकमा हैरानी व्यहोर्नु पर्ने र त्यसपछिको तारिखले पनि मुद्दामा असर नपर्ने भएकोले यस्तो अवस्थाको मुद्दाको पक्षले तारिखमा बस्न नचाहेमा अदालतको अनुमति लिई तारिखमा नबसे पनि हुने व्यवस्था गर्न तत्काल गठन भएको शाही न्याय सुधार आयोगले सिफारिस गरेकोमा^{९९} मुलुकी ऐनमा भएको संशोधनबाट सो कुरा हाल प्रचलनमा रहेको छ । प्रस्तुत संहितामा पनि प्रमाण बुझिसकेपछि कुनै पक्ष तारेखमा बस्न नचाहेमा निजले सोको अनुमतिको लागि अदालतमा निवेदन दिनसक्ने र त्यसरी निवेदन परेमा अदालतले निजलाई तारेखमा राख्न आवश्यक नदेखिए निजको तारेख टुटाई दिनसक्ने व्यवस्था गरी मुलुकी ऐन १८५ नं.मा रहेको व्यवस्थालाई निरन्तरता दिइएको छ । यसका साथै पुनरावेदन अदालत नियमावली, २०४८ को नियम ४२ र सर्वोच्च अदालत नियमावली, २०४९ को नियम ५९ बमोजिम पुनरावेदक वा प्रत्यर्थीले चाहेमा मुद्दामा तारिखमा नबसे पनि हुने व्यवस्थालाई संहितामा पनि निरन्तरता दिई पुनरावेदन सुन्ने अदालतमा मुद्दाको पक्ष तारिखमा बस्न नपर्ने व्यवस्था गरिएको छ । यस व्यवस्थाबाट मुद्दाका पक्षलाई आवश्यक नपर्ने समयमा पनि तारिखमा बस्नुपर्ने भ्रूणबाट मुक्त गरेको छ ।

परिच्छेद-८

वारिस सम्बन्धी व्यवस्था

८९. वारिस नियुक्त हुन सक्ने : (१) मुद्दाको कुनै पक्ष उजुरी, पुनरावेदनपत्र वा प्रतिउत्तरपत्र दिन, प्रमाण पेस गर्न, फैसला बमोजिम बिगो, क्षतिपूर्ति वा अन्य कुनै कुरा भराई लिन वा मुद्दा सम्बन्धी अन्य कुनै आवश्यक काम कारबाई गर्न आफू उपस्थित हुन नसक्ने भएमा सोको कारण खुलाई त्यस्तो पक्षले आफ्नो तर्फबाट वारिस नियुक्त गर्न सक्नेछ ।

(२) उपदफा (१) मा जनसुकै कुरा लेखिएको भएता पनि देहायको अवस्थामा वारिस नियुक्त गर्न सकिने छैन : -

- (क) अनुसूची-१ र अनुसूची-२ अन्तर्गतको कसूर सम्बन्धी मुद्दा भएमा,
- (ख) यस संहिता बमोजिम बयान दिनुपर्ने अवस्थाको अभियुक्त अदालतमा आफैँ उपस्थित भई बयान दिनुपर्ने भएमा,
- (ग) यस संहिता बमोजिम पुर्पक्षका लागि थुनामा बस्नुपर्ने वा धरौटी वा जमानत माग भएको अवस्थामा त्यस्तो धरौटी वा जमानत दिन नसकी थुनामा बसेको व्यक्ति भएमा,
- (घ) वारिस रहेको वा राख्न पाउने अवस्था भएपनि कुनै मनासिब कारण भई अदालतले मुद्दाको पक्षलाई आफैँ अदालतमा उपस्थित हुन आदेश दिएमा,
- (ङ) थुनामा रहेको वा पहिले नै धरौट वा जमानत दिई सकेकोमा बाहेक विदेशी नागरिक वा नागरिकताको ठेगाना नभएको व्यक्तिले मुद्दाको फैसला हुँदा कानून बमोजिम आफूलाई हुनसक्ने सजाय बराबरको रकम धरौटी नराखेमा वा सो बापत जमानत नदिएमा,
- (च) त्यस्तो पक्षले कुनै अदालतको आदेश बमोजिम लागेको दण्ड, जरिवाना, दशौँद, वीसौँद नतिरी बाँकी रहेको भएमा,
- (छ) अदालतले कुनै मनासिब कारण देखाई वारिस राख्न नपाउने भनी आदेश दिएकोमा ।

(३) कसैले उपदफा (२) प्रतिकूल हुने गरी वारिस दिएकोमा अदालतले त्यस्तो वारिस बदर गर्नेछ ।

(४) उपदफा (१) बमोजिम वारिस नियुक्ति हुनसक्ने मुद्दामा देहायको कुनै व्यक्तिलाई बाहेक अन्य जोसुकैलाई वारिस दिन सकिनेछ :-

- (क) जालसाजी, कीर्ते वा भ्रष्टाचारको अभियोगमा सजाय पाएको व्यक्ति, वा
- (ख) प्रचलित नेपाल कानून बमोजिम करार गर्न अयोग्य व्यक्ति ।

तर मुद्दाको कुनै पक्षले आफ्नो एकाघरसँगको कुनै नातेदारलाई वारिस नियुक्त गर्न खण्ड (क) मा उल्लेख भएको कुनै कुराले बाधा पुऱ्याएको मानिने छैन ।

(५) उपदफा (१) बमोजिम वारिस नियुक्त गर्दा देहायको कुराहरू उल्लेख गरी अनुसूची-३५ को ढाँचामा वारिसनामा लेखी नियुक्त गर्नुपर्नेछ :-

- (क) मुद्दाको विषय,
 (ख) वारिस हुने व्यक्तिको पूरा नाम, थर, टोल सहितको ठेगाना र उमेर,
 (ग) वारिस हुने व्यक्तिमा उपदफा (४) बमोजिमको कुनै अयोग्यता छैन भन्ने कुरा,
 (घ) अदालतको आदेश बमोजिम कुनै दण्ड, जरिवाना, दशौद र बीसौद बाँकी नरहेको कुरा,
 (ङ) निजले अख्तियार पाएको काम ।
 (६) वारिसनामाको लिखत तयार गर्दा कम्तिमा दुईजना साक्षी राख्नुपर्नेछ । .
 (७) वारिसनामाको लिखतमा वारिस नियुक्ति गर्ने पक्ष र साक्षीहरूले सहीछाप गर्नुपर्नेछ ।

टिप्पणी

यस दफामा फौजदारी कसूर सम्बन्धी मुद्दाको कारबाईको सिलसिलामा मुद्दाको वादी वा प्रतिवादीले कुन अवस्थामा र कुन कारबाई गर्नको लागि वारिस राख्न पाउने हो सो कारबाईको विषय, कस्तो व्यक्तिले वारिस राख्न पाउने हो सो व्यक्ति, वारिस हुनसक्ने व्यक्ति, वारिसनामा बदर हुनसक्ने अवस्था र वारिसनामाको लिखतमा आवश्यक पर्ने कुराको व्यवस्था गरिएको छ ।

- (१) वारिस राख्न सकिने मुद्दाको कारबाई : प्रस्तावित व्यवस्था अनुसार, फिरादपत्र, पुनरावेदनपत्र वा प्रतिउत्तरपत्र दिन, प्रमाण पेस गर्न, फैसला बमोजिम बिगो, क्षतिपूर्ति वा अन्य कुनै कुरा भराई लिन वा मुद्दा सम्बन्धी अन्य कुनै आवश्यक काम कारबाई गर्न वारिस नियुक्त गर्न सकिन्छ । वारिस कानूनी दृष्टिकोणबाट हेर्ने हो भने मुख्य व्यक्ति (मुद्दाको पक्ष) को तर्फबाट अदालती कारबाईमा गर्नुपर्ने कामका लागि निजले नियुक्त गरेको प्रतिनिधि हो । प्रतिनिधिले वारिसनामा बमोजिम गरेको काम कारबाई प्रतिनिधि नियुक्त गर्ने मुख्य व्यक्तिलाई बाध्यात्मक हुन्छ ।
 (२) वारिस राख्न नसकिने अवस्था र नसक्ने व्यक्ति : देवानी प्रकृतिका प्रायः सबै मुद्दामा वारिस राख्न सकिने भए तापनि फौजदारी कसूरको मुद्दामा भने केही खास सीमित अवस्थामा मात्र यो सुविधा उपलब्ध हुन्छ । यस दफामा वारिस राख्न नसकिने अवस्था पनि पहिचान गरिएको छ । देहायका अवस्थामा र देहायको व्यक्तिले वारिस राख्न सकिदैन :

- (क) सरकारवादी हुने मुद्दामा अभियुक्त बनाइएको व्यक्ति,
 (ख) अदालतमा आफैं उपस्थित भई बयान दिनुपर्ने अभियुक्तले,
 (ग) पुर्पक्षका लागि थुनामा बस्नुपर्ने वा अदालतबाट माग भएको धरौटी वा जमानत दिन नसकी थुनामा बसेको व्यक्तिले,
 (घ) वारिस रहेको वा राख्न पाउने अवस्था भएपनि अदालतले कारण देखाई मुद्दाको पक्षलाई आफैं अदालतमा उपस्थित हुन आदेश दिएमा,
 (ङ) थुनामा रहेको विदेशी नागरिक,
 (च) विदेशी नागरिक वा नागरिकताको ठेगाना नभएको व्यक्तिले मुद्दाको फैसला हुँदा कानून बमोजिम निजलाई हुनसक्ने सजाय बराबरको रकम धरौटी नराखेमा वा सो बापत जमानत नदिएमा,
 तर त्यस्तो विदेशी व्यक्तिले अगाडि नै जमानत दिएको भएमा निजले वारिस राख्न सक्तछ ।

- (छ) अदालतको आदेश बमोजिम लागेको दण्ड, जरिवाना, दशौंद, वीसौंद नतिर्ने, व्यक्तिले र
- (ज) अदालतले कारण खुलाई वारिस राख्न नपाउने भनी आदेश दिएको अवस्थामा । उपरोक्त अवस्थामा वा उपरोक्त व्यक्तिले राखेको वारिस बदर हुन्छ र त्यस्तो वारिस अदालतले बदर गर्छ ।
- (३) वारिस हुन सक्ने व्यक्ति : जालसाजी, कीर्ते वा भ्रष्टाचारको अभियोगमा सजाय पाएको व्यक्ति र प्रचलित नेपाल कानून बमोजिम करार गर्न अयोग्य व्यक्ति वारिस नियुक्त हुन सक्तैनन् । सोबाहेक अरु जोसुकै व्यक्ति वारिस नियुक्त हुन सक्तछन् । करार गर्न योग्य भन्नाले करार ऐन, २०५६ बमोजिम १६ वर्ष उमेर पुगेको व्यक्ति र स्वतन्त्र रूपमा सहमति दिनसक्ने व्यक्ति हो ।
- (४) वारिसनामामा खुलाउनु पर्ने कुरा : वारिस नियुक्त गर्दा वारिसनामाको लिखत खडा गर्नुपर्दछ । सो लिखतमा अन्य कुराको अतिरिक्त देहायका कुराहरू खुलाउनु पर्छ :
- (क) मुद्दाको विषय,
(ख) वारिस हुने व्यक्तिको पूरा नाम, थर, टोल सहितको ठेगाना र उमेर,
(ग) वारिस हुने व्यक्ति वारिस हुन यस दफाको उपदफा (४) बमोजिम अयोग्य छैन भन्ने कुरा,
(घ) अदालतको आदेशबमोजिम कुनै दण्ड, जरिवाना, दशौंद र वीसौंद बाँकी नरहेको कुरा,
(ङ) वारिसले गर्नुपर्ने काम ।
- (५) वारिसनामाको लिखतमा आवश्यक पर्ने कुरा : वारिसनामाको लिखतमा देहायका कुरा समेत आवश्यक पर्दछन् :
- (क) कम्तिमा दुईजना साक्षी रहेको हुनुपर्ने,
(ख) वारिस नियुक्ति गर्ने पक्ष र साक्षीहरूले वारिसनामाको लिखतमा सहीछाप गर्नु पर्ने ।
- मानिसहरू आफ्नो जीविका वा व्यवसायको सिलसिलामा विभिन्न काममा संलग्न हुनुपर्ने हुन्छ । सबै मानिस सबै समय र अवस्थामा फुर्सतमा हुँदैनन् । यसैगरी, केही व्यक्ति शारीरिक कारणले पनि मुद्दा मामिलाको सिलसिलामा अड्डा अदालतमा उपस्थित हुन सक्तैनन् । तसर्थ, त्यस्ता व्यक्तिहरूलाई न्यायिक उपचार अवलम्बन गर्न सघाउ पुऱ्याउनको लागि निजको तर्फबाट मुद्दा मामिलासम्बन्धी कारबाई गर्ने व्यक्तिको आवश्यकता पर्ने हुन्छ । फौजदारी कसूरसम्बन्धी मुद्दा मामिलामा त्यस्तो व्यक्तिलाई मान्यता दिई मुद्दाको कारबाई गर्नको लागि यस दफाको व्यवस्था भएको हो ।
१०. एकैसाथ एकभन्दा बढी व्यक्तिको वारिस हुनसक्ने : एउटै व्यक्तिले एकैसाथ एकभन्दा बढी व्यक्तिहरूको वारिस हुन सक्नेछ ।
- तर कुनै मुद्दामा एउटा पक्षको वारिस भएको व्यक्ति सोही मुद्दामा निजको विपक्षीको वारिस हुन सक्नेछैन ।

टिप्पणी

यस दफामा एउटै व्यक्तिले एकै साथ एकभन्दा बढी व्यक्तिहरूको र एकभन्दा बढी मुद्दामा पनि वारिसको रूपमा काम गर्नसक्ने व्यवस्था रहेको छ । तर कुनै मुद्दाको एक पक्षको वारिस भएको व्यक्ति सोही मुद्दाको अर्को विपक्षको वारिस भने हुन नसक्ने व्यवस्थासमेत यस दफामा रहेको छ । एकै मुद्दाका पक्ष र विपक्षको वारिस एकै व्यक्ति भएमा त्यस्तो व्यक्तिको स्वार्थ बाँझिने (conflict of interest) सो मुद्दालाई जुनसुकै रूपमा निजलाई प्रभावित गर्नसक्ने र सोबाट मुद्दाका पक्षहरूको हकहित प्रभावित हुनसक्ने भएकोले यो दफाको व्यवस्था भएको हो ।

९१. पक्ष वारिस हुनसक्ने : कुनै मुद्दामा एकभन्दा बढीवादी वा प्रतिवादी भएकोमा त्यस्ता व्यक्तिहरू मध्ये कुनै व्यक्तिलाई वारिस नियुक्त गर्न सकिनेछ ।

तर एक पक्षको वारिस सोही मुद्दामा विपक्षीको वारिस हुन सक्नेछैन ।

टिप्पणी

यस दफामा दफा ९० मा भएको व्यवस्थालाई स्पष्ट पारिएको छ । एकै मुद्दामा एकभन्दा बढी वादी वा प्रतिवादी भएमा वादीहरूले आफूमध्येबाट कसैलाई आफ्नो वारिस नियुक्त गर्न र प्रतिवादीहरूले आफूहरूमध्येबाट कसैलाई आफ्नो वारिस राख्नसक्ने व्यवस्था गरिएको छ । तर, वादीको वारिस र प्रतिवादीको वारिस एकै व्यक्ति हुन नसक्ने व्यवस्था रहेको छ ।

९२. वारिसको अधिकार र कर्तव्य : (१) वारिसले आफूलाई नियुक्त गर्ने पक्षको तर्फबाट वारिसनामामा लेखिए बमोजिमको सबै काम गर्न सक्नेछ ।

(२) वारिस नियुक्त गर्ने व्यक्तिलाई नै उपस्थित गराउन अदालतबाट आदेश भएमा वारेसले त्यस्तो व्यक्तिलाई अदालतमा उपस्थित गराउनु पर्नेछ ।

(३) उपदफा (२) बमोजिम सम्बन्धित व्यक्ति उपस्थित नभएमा त्यस्तो व्यक्तिको वारिस अदालतले बदर गर्न सक्नेछ ।

टिप्पणी

यस दफामा वारिसको अधिकार र कर्तव्यको व्यवस्था गरिएको छ । यसअनुसार, वारिसलाई आफूलाई नियुक्त गर्ने व्यक्तिको तर्फबाट वारिसनामामा लेखिएको सबै काम गर्ने अधिकार हुन्छ । वारिस नियुक्त गर्ने व्यक्तिलाई उपस्थित गराउन अदालतले आदेश दिएमा त्यस्तो व्यक्तिलाई अदालतमा उपस्थित गराउनु पनि त्यस्तो वारिसको कर्तव्य हुन्छ । अदालतको आदेश बमोजिम वारिसबाट सम्बन्धित व्यक्ति उपस्थित गराउन नसकिएमा निजको वारिसनामा अदालतबाट बदर हुनसक्ने व्यवस्था पनि प्रस्तुत दफामा गरिएको छ ।

९३. वारिस बदर गर्न सकिने : (१) वारिस नियुक्त गर्ने पक्षले चाहेमा जुनसुकै बखत आफूले दिएको वारिसनामा बदर गरी आफैले मुद्दा सकार गर्न वा अर्को व्यक्तिलाई वारिस नियुक्त गर्न सक्नेछ ।

(२) उपदफा (१) बमोजिम वारिसनामा बदर गरी आफ्नो मुद्दा आफैले सकार गरेमा सम्बन्धित पक्षले सोको जानकारी अदालतलाई निवेदन मार्फत दिनुपर्नेछ ।

टिप्पणी

एक पटक वारिस नियुक्त भएपछि वारिस दिने व्यक्तिले मुद्दा सकार गर्न सक्ने वा नसक्ने द्विविधा रहने हुन्छ। सो स्पष्ट गर्न यस दफामा वारिस नियुक्त गर्ने व्यक्तिले वारिस बदर गर्नसक्ने अवस्था रहेको छ। यसअनुसार, वारिस नियुक्त गर्ने व्यक्तिले जहिलेसुकै पनि वारिस बदर गर्न सक्तछ। त्यसरी वारिस बदर गरी त्यस्तो व्यक्तिले मुद्दा आफैँ सकार गरेमा सो व्यक्तिले सोको सूचना अदालतलाई दिनुपर्छ।

१४. वारिसलाई पक्राउ गर्न नहुने : वारिस नियुक्त गर्ने पक्षलाई मुद्दाको फैसला हुँदा भएको सजाय वा निजले व्यहोर्नु पर्ने दायित्वको सम्बन्धमा वारिसलाई पक्राउ गर्न सकिने छैन।

टिप्पणी

यस दफामा मुद्दाको निर्णयबाट पक्षलाई भएको सजाय वा पक्षले व्यहोर्नुपर्ने दायित्व त्यस्तो पक्षले नै भुक्तान गर्नुपर्ने वा व्यहोर्नुपर्ने, त्यस्तो सजाय वा दायित्वका सम्बन्धमा वारिसलाई पक्राउ गर्न नहुने व्यवस्था रहेको छ।

वारिस मुद्दाको कुनै पक्षको तर्फबाट काम गरिदिने प्रतिनिधि मात्र हो। मुद्दा मामिला गर्ने व्यक्ति कुनै कारणले अदालतमा उपस्थित हुन नसक्दा वा नसकेको अवस्थामा निजको तर्फबाट काम गर्न सहज गरिदिने व्यक्तिमात्र हो। तसर्थ, मुद्दा मामिलामा निर्णय हुँदा सोबाट लागेको सजाय वा सिर्जित दायित्व मुद्दाका पक्षकै नै हुन्छ। यस अवस्थामा पक्षलाई भएको सजाय वा निर्धारण भएको दायित्व बापत वारिसलाई पक्राउ गर्दा निजमाथि अन्याय हुनेहुन्छ। सो कार्य हुन नदिनको लागि यस दफाको व्यवस्था भएको हो।

१५. वारिस नियुक्त गर्न अनुमति दिन सकिने विशेष व्यवस्था : (१) दफा ८९ को उपदफा (२) को खण्ड (क) मा जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि देहायका अवस्थाको व्यक्तिले सोही व्यहोरा खुलाई बारेस नियुक्त गर्न अनुमतिको लागि अदालतमा निवेदन दिन सक्नेछ :-

(क) तीन वर्ष वा सोभन्दा घटीको कैद सजाय हुनसक्ने कसूरको अभियोग लागेको अभियुक्त थुनामा बसेको रहेनछ, र काबु बाहिरको परिस्थितिले तोकिएको तारेखमा उपस्थित हुन नसक्ने अवस्था सिर्जनाभएमा,

(ख) पाँच वर्षसम्म कैदको सजाय हुनसक्ने कसूरको अभियोग लागेको महिला सुत्केरी भएको वा अन्य कुनै कारणले गर्दा तोकिएको तारिखमा अदालतमा उपस्थित हुन नसक्ने भएमा।

(२) उपदफा (१) बमोजिम निवेदन परेमा र त्यस्तो निवेदनको व्यहोरा मनासिब देखिएमा यस परिच्छेदका अन्य व्यवस्थाहरूको अधीनमा रही अदालतले कारण खुलाई निजलाई अवधि तोकी वा नतोकी वारिस राख्न अनुमति दिन सक्नेछ।

टिप्पणी

यस दफामा सरकारवादी हुने मुद्दामा पनि वारिस राख्न नपाइने व्यवस्थालाई केही लचिलो र खुकुलो पारिएको छ।

यसअनुसार अदालतको अनुमतिबाट देहायका व्यक्तिले वारिस राख्न पाउँछन् :

- (क) अनुसूची-१ वा २ अन्तर्गतको मुद्दामा तीन वर्ष वा सोभन्दा घटीको कैद सजाय हुनसक्ने कसूरको अभियोग लागेको अभियुक्त थुनामा बसेको रहेनछ र काबु बाहिरको परिस्थितिले तोकिएको तारेखमा निज उपस्थित हुन नसक्ने अवस्था सिर्जना भएमा,
- (ख) पाँच वर्षसम्म कैदको सजाय हुन सक्ने कसूरको अभियोग लागेको महिला सुत्केरी भएको वा अन्य कुनै कारणले गर्दा तोकिएको तारिखमा अदालतमा उपस्थित हुन नसक्ने भएमा ।

यस दफाको व्यवस्था सरकारवादी मुद्दाको अभियुक्तलाई अदालतमा व्यक्तिगत रूपमा उपस्थित हुनुपर्ने दायित्वका सम्बन्धमा केही समयसम्म दिन सकिने सुविधा वा छुट मात्र हो । खण्ड (क) मा अदालतमा आफैँ उपस्थित हुन नसक्ने कारण अभियुक्तको नियन्त्रणभन्दा बाहिरको हुनुपर्छ भने खण्ड (ख) मा रहेको अवस्था महिलाको विशेष अवस्था र मानवीय संवेदनशीलतामा आधारित छ ।

यो छुट कुनै अधिकारको रूपमा नभई अदालतको स्वविवेकमा निर्भर हुन्छ । यो सुविधा प्राप्त गर्नको लागि जुन आधारमा त्यस्तो सुविधा लिन खोजिएको हो सो आधारलाई अदालतले मनासिव ठानेको हुनुपर्छ ।

यस दफाबमोजिम वारिस राख्दा वारिस सम्बन्धमा यस परिच्छेदमा भएका प्रावधानहरूको अधीनमा रही गर्नुपर्छ ।

मुद्दाको स्थानान्तरण र मुलतवी सम्बन्धी व्यवस्था

परिचय

कुनै अदालतमा दायर रही विचाराधीन रहेका मुद्दामा सो अदालतबाट विभिन्न कारणले निर्णय हुन नसक्ने अवस्था आउन सक्छ। यस अवस्थामा सो मुद्दा अन्य अदालतबाट हेर्ने व्यवस्था गर्नु आवश्यक हुन्छ। यसैगरी कतिपय अवस्थामा मुद्दाको कारबाई केही समय स्थगन गर्नुपर्ने अवस्था आउँछ। यी कुराहरूलाई सम्बोधन गर्नका लागि प्रस्तुत परिच्छेदमा मुद्दा स्थानान्तरण हुनसक्ने वा सार्ने अवस्था, र त्यसका आधार, मुद्दाको कारबाईलाई मुलतवीमा राख्ने अवस्था, अवधि र त्यसरी मुलतवी राखिएकोमा त्यसलाई पुनः कारबाई सुरु गर्ने प्रक्रिया जस्ता व्यवस्थाहरू प्रस्तुत संहितामा गरिएको छ।

१६. मुद्दा स्थानान्तरण हुन सक्ने : (१) कुनै अदालतमा दायर भई किनारा हुन बाँकी रहेको कुनै मुद्दा देहायको अवस्थामा सम्बन्धित अदालतको प्रतिवेदनको आधारमा सर्वोच्च अदालतले कारण खुलाई समानस्तरको अर्को अदालतमा सार्ने आदेश दिन सक्नेछ :-

- (क) मुद्दामा संलग्न प्रश्न वा विषयवस्तुको गम्भीरता वा मुद्दाको पक्ष वा स्थानीय स्तरको कुनै कारणले सो मुद्दा दायर रहेको अदालतमा निष्पक्ष कारबाई हुन नसक्ने भएमा,
- (ख) कसूर भएको इलाकाको अदालतमा दायर नभई अन्यत्र दायर भएको मुद्दा कसूर भएको इलाकाको अदालतबाट कारबाई र किनारा हुनुपर्ने कुनै मनासिब कारण भएमा।

(२) कुनै मुद्दामा कुनै जटिल संवैधानिक वा सार्वजनिक महत्वको कानूनी प्रश्न समावेश भएकोले सो मुद्दाको फैसला वा त्यसमा समावेश भएको कुनै संवैधानिक वा कानूनी प्रश्नको निर्णय सर्वोच्च अदालतबाट हुनु उपयुक्त छ भन्ने कुरा सम्बन्धित पक्षको निवेदन वा मुद्दा दायर रहेको अदालतको प्रतिवेदन वा अन्य कुनै कारणबाट सर्वोच्च अदालतलाई लागेमा सर्वोच्च अदालतले सो मुद्दा भिकाई आफैले कारबाई र किनारा गर्न वा त्यसमा समावेश भएको कुनै संवैधानिक तथा कानूनी प्रश्न सम्मको निर्णय गरी बाँकी कुराहरूको निर्णयको लागि मिसिल सम्बन्धित अदालतमा फिर्ता पठाउन सक्नेछ।

(३) कुनै अदालतमा दायर रहेको कुनै मुद्दा यस संहिता बमोजिम सो अदालतको न्यायाधीशले हेर्न नहुने कुनै कारण भएमा सम्बन्धित अदालतले सो कुरा उल्लेख गरी पुनरावेदन सुन्ने अदालतमा प्रतिवेदन पठाउनु पर्नेछ र सो बमोजिम प्रतिवेदन प्राप्त भएमा पुनरावेदन सुन्ने अदालतले पक्षहरूको सुविधालाई समेत विचार गरी त्यस्तो मुद्दा आफ्नो प्रादेशिक अधिकार क्षेत्रको समान तहको अर्को अदालतमा सार्न सक्नेछ।

टिप्पणी

उपचारविनाको हक हुँदैन भन्ने विधिशास्त्रीय मान्यता रहेको छ । हक अधिकारको उपचारका लागि कुन अदालतबाट उपचार पाउने हो भन्ने स्पष्ट व्यवस्था गरिनुपर्ने हुन्छ । अदालतले मुद्दा हेर्न पाउने क्षेत्राधिकार कानूनले नै व्यवस्था गरिएको हुनुपर्छ । अधिकारै नभएको अदालतबाट कुनै मुद्दा हेरिएमा त्यसले वैधता प्राप्त गर्न सक्दैन । क्षेत्राधिकारको सिर्जना वा त्यसको समाप्ति कानूनद्वारा मात्र हुन्छ, मुद्दा हेर्ने निकायलाई कानूनले अधिकार प्रदान गरेको हुनुपर्छ र कानूनले हेर्न वा छिन्ने अधिकार नभएको मुद्दा हेरे छिन्नेको भएमा बदर हुन्छ भन्ने जस्ता क्षेत्राधिकार सम्बन्धी सिद्धान्तहरू रहेका छन् । यसैले अदालतबाट आफूलाई क्षेत्राधिकार प्राप्त मुद्दा मात्र हेर्न सकिने हुन्छ । कतिपय अवस्थामा विभिन्न कारणले कुनै अदालतमा दायर भएको मुद्दा अर्को अदालतमा सार्नुपर्ने वा अर्को अदालतबाट हेर्नु वा विवादको निरुपण गर्नुपर्ने अवस्था सिर्जना हुन्छ । त्यस अवस्थामा सो गर्नका लागि सक्षम बनाउन अर्को अदालतमा मुद्दा सार्न सकिने र हेर्न सकिने गरी अधिकार सम्पन्न गराउनका लागि प्रस्तुत दफामा व्यवस्था गरिएको छ । यस दफामा कुनै अदालतमा दायर भई किनारा हुन बाँकी रहेको कुनै मुद्दा देहायको अवस्थामा सम्बन्धित अदालतको प्रतिवेदनको आधारमा सर्वोच्च अदालतले कारण खुलाई समानस्तरको अर्को अदालतमा सार्ने आदेश दिनसक्ने व्यवस्था गरिएको छ ।

- ◆ मुद्दामा संलग्न प्रश्न वा विषयवस्तुको गम्भीरता वा मुद्दाको पक्ष वा स्थानीय स्तरको कुनै कारणले सो मुद्दा दायर रहेको अदालतमा निष्पक्ष कारबाई हुन नसक्ने भएमा मुद्दा सार्न सकिने व्यवस्था गरिएको छ । हाल पुनरावेदन अदालत नियमावली, २०४९ को नियम ७१ मा मातहतको अदालत वा अन्य कुनै निकाय वा अधिकारीसमक्ष दायर रहेको कुनै मुद्दामा आर्थिक स्वार्थ, नातासम्बन्धी वा त्यस्तै अन्य कुनै कुराले प्रभाव परी निष्पक्ष रूपमा इन्साफ हुन नसक्ने कुनै मनासिब कारण देखाई मुद्दाको कुनै पक्षको निवेदन परेमा पुनरावेदन अदालतले सो मुद्दाको समान अधिकार भएको मातहतको अर्को अदालत वा अधिकारीले हेर्ने गरी सार्नसक्ने व्यवस्था रहकोमा प्रस्तुत व्यवस्थामा सर्वोच्च अदालतबाट सार्न सकिने व्यापक व्यवस्था गरिएको छ । पुनरावेदन अदालतबाट आफ्नो मातहतका अदालतमा मात्र सार्न सकिने सीमितता हुने र सर्वोच्च अदालतबाट नेपालका जुनसुकै समान अदालतमा सार्न सकिने गरी व्यापकता हुने हुँदा अवस्था र परिस्थिति हेरी समानस्तरको अदालतमा जहाँ पनि सार्न सक्षम बनाउनका लागि सर्वोच्च अदालतले सार्नसक्ने व्यवस्था राखिएको छ । यसैगरी मुद्दामा निष्पक्ष रूपमा कारबाई हुन नसक्ने अवस्था सिर्जना भएमा सम्बन्धित अदालतको प्रतिवेदनको आधारमा सर्वोच्च अदालतबाट सार्न सकिने व्यवस्था गरिएको छ । यसमा मुद्दा सार्न सकिने अवस्थामा मुद्दामा समावेश भएको प्रश्न, विषयवस्तुको गम्भीरता र स्थानीय स्तरको परिस्थितिको कारणलाई लिई सम्बद्ध अदालतबाट निष्पक्ष रूपमा कारबाई हुन नसक्ने प्रतिवेदन परेको अवस्थामा सर्वोच्च अदालतले सार्नसक्ने फराकिलो व्यवस्था गरिएको छ । हाल कतिपय स्थानमा अदालतमा मुद्दाको निर्णयमा प्रभाव पार्नका लागि नारा जुलुसहरू लगाउने लगायतका दबावमूलक कार्यहरू गर्ने गरेको परिप्रेक्षमा यो व्यवस्था अत्यन्त सान्दर्भिक रहेको छ । यस दफाको सम्बन्धित अदालतको प्रतिवेदनका आधारमा सर्वोच्च अदालतबाट मुद्दा सार्ने कुराको व्यवस्थाले मुद्दा निष्पक्षतापूर्वक कारबाई हुने कुराको सुनिश्चितता गर्ने र स्वच्छ र निष्पक्ष न्यायका मान्यतालाई साकार पार्ने अपेक्षा गरिएको छ ।
- ◆ कसूर भएको इलाकाको अदालतमा दायर नभई अन्यत्र दायर भएको मुद्दा कसूर भएको इलाकाको अदालतबाट कारबाई र किनारा हुनुपर्ने कुनै मनासिब कारण भएमा सो कसूर

भएको इलाकाको अदालतमा सर्वोच्च अदालतबाट सार्न सकिने अर्को व्यवस्था पनि प्रस्तुत दफामा गरिएको छ । कसूर भएको अदालतबाट नै मुद्दा हेर्ने सामान्य नियम हो र यसअनुसार अदालतको क्षेत्राधिकारको व्यवस्था पनि गरिएको हुन्छ । प्रस्तुत कार्यविधि संहिताको दफा ४५ मा पनि मुद्दाको कारबाई र किनारा गर्ने अधिकार सामान्यतः कसूर भएको क्षेत्रको अदालतलाई हुने व्यवस्था गरिएको छ । तर पनि कतिपय कारणले अन्य अदालतमा दायर भएको रहेछ तर कसूर भएको अदालतबाटै हेर्न आवश्यक र उपयुक्त भएमा सम्बन्धित अदालतको प्रतिवेदनको आधारमा सर्वोच्च अदालतले सार्न सक्ने गरी अधिकार प्रदान गरिएको छ । यसरी सार्ने कारणहरूको बारेमा पनि एक वा केही कारणहरू उल्लेख नगरी तत्कालको आवश्यकता र परिस्थितिलाई ध्यानमा राखी अदालतलाई नै त्यस्तो मनासिव कारण तय गर्ने गरी स्वविवेकीय अधिकार प्रदान भई फराकिलो व्यवस्था गरिएको छ । सम्बद्ध अदालतको प्रतिवेदन उपर सर्वोच्च अदालतबाट मुद्दा सार्ने विषयमा निर्णय हुने भएकाले यो दफाको प्रयोग आवश्यक अवस्थामा सन्तुलित रूपमा हुने पनि अपेक्षा गरिएको छ ।

मातहतका अदालतमा विचाराधीन मुद्दामा संवैधानिक वा कानूनको व्याख्या सम्बन्धी जटिल प्रश्न समावेश भएको र सो प्रश्नको निर्णय सार्वजनिक महत्व वा सरोकारको विषय भएमा सर्वोच्च अदालतले सो मुद्दा भिकाई कारबाई किनारा गर्ने वा त्यस्तो प्रश्नको निर्णय गरी अरु कुरामा निर्णय गर्न फाइल फिर्ता पठाउन सक्ने व्यवस्था सो न्याय प्रशासन ऐन २०४८ को दफा १५ रहेको छ । यस्तो व्यवस्था प्रायः यसभन्दा पहिले बहाल रहेको न्याय प्रशासन ऐन, २०३१ को दफा १६ मा पनि रहेको थियो । प्रस्तुत दफामा पनि यस व्यवस्थालाई निरन्तरता दिँदै कुनै मुद्दामा कुनै जटिल संवैधानिक वा सार्वजनिक महत्वको कानूनी प्रश्न समावेश भएकोले सो मुद्दाको फैसला वा त्यस्मा समावेश भएको कुनै संवैधानिक वा कानूनी प्रश्नको निर्णय सर्वोच्च अदालतबाट हुनु उपयुक्त छ भन्ने कुरा सम्बन्धित पक्षको निवेदन वा मुद्दा दायर रहेको अदालतको प्रतिवेदन वा अन्य कुनै कारणबाट सर्वोच्च अदालतलाई लागेमा सर्वोच्च अदालतले सो मुद्दा भिकाई आफैँले कारबाई र किनारा गर्न वा त्यसमा समावेश भएको कुनै संवैधानिक तथा कानूनी प्रश्नसम्मको निर्णय गरी बाँकी कुराहरूको निर्णयको लागि मिसिल सम्बन्धित अदालतमा फिर्ता पठाउन सक्ने व्यवस्था गरिएको छ । संविधानको व्याख्या गर्ने अधिकार सर्वोच्च अदालतलाई हुने भएकाले संवैधानिक प्रश्नको निरुपण वा व्याख्या सर्वोच्च अदालतबाट हुनुपर्ने कुरालाई यस दफाले संवोधन गर्छ । यसैगरी सार्वजनिक महत्वको कानूनी प्रश्न समावेश भएको मुद्दामा पनि मातहत अदालतबाट सो प्रश्नमा निरुपण गर्नुभन्दा सर्वोच्च अदालतबाट गर्दा राम्रोसँग व्याख्या र निर्णय हुनसक्ने भएकाले यस किसिमको व्यवस्था गर्नु आवश्यक हुन्छ । यही आवश्यकताको परिप्रेक्ष्या यो व्यवस्था विगतदेखि रहँदै आएकोमा प्रस्तुत कार्यविधिमा पनि निरन्तरता दिइएको हो ।

स्वार्थको द्वन्द्व लगायतका विभिन्न कारणबाट आफ्नो अदालतमा दायर भएको कुनै मुद्दा न्यायाधीशले हेर्न नमिल्ने हुनसक्छ । यसै कुरालाई ध्यानमा राखी हाम्रो न्याय प्रणालीमा पनि यो व्यवस्थालाई मुलुकी ऐनको ३० नं. मा आत्मसात गरी अवलम्बन र अभ्यास हुँदै आएको छ । संहिताको दफा १७९ मा न्यायाधीशले आफ्नो वा नातेदारको स्वार्थ भएको मुद्दा हेर्न नहुने व्यवस्था गरिएको छ । जसमा भनिएको छ कि न्यायाधीशले आफ्नो वा आफ्नो नातेदारको हकहित निहित भएको वा कुनै वखत आफू वारिस, वकिल वा साक्षी भएको वा आफूले न्यायाधीश भई निर्णय गरेको मुद्दा वा अन्य कुनै किसिमले आधारभूत रूपमा आफ्नो वा आफ्नो परिवारको स्वार्थ रहेको मुद्दामा कारबाई, सुनुवाई वा किनारा गर्न नहुने स्पष्ट व्यवस्था गरिएको छ । नातेदारको स्पष्ट सीमाङ्कन

गरी कार्यान्वयन पक्ष सहज गराउन यसको परिभाषा पनि गरिएको छ । जस अनुसार “नातेदार” भन्नाले अपुताली परे खान पाउने नाताको व्यक्ति वा मामा माइजू, सानीआमा, ठुलीआमा, सानुबाबु, ठुलोबाबु, सासुससुरा, फूपुफुपाजु, जेठान, सालासाली, मितमितिनी, दिदीबहिनी, भिनाजु, बहिनीज्वाई छोरीज्वाई, भानिजभान्जी, भान्जीबुहारी, आमाका बाबु, आमाकी आमा वा त्यस्तो नाता पर्ने व्यक्तिको एकाघरसँग बसेको कुनै व्यक्ति सम्बन्धित भनी परिभाषित गरिएको छ ।^{१०} यसैले प्रस्तुत दफामा कुनै अदालतमा दायर रहेको कुनै मुद्दा यस संहिता बमोजिम सो अदालतको न्यायाधीशले हेर्न नहुने कुनै कारण भएमा सम्बन्धित अदालतले सो कुरा उल्लेख गरी पुनरावेदन सुन्ने अदालतमा प्रतिवेदन पठाउनु पर्नेछ र सो बमोजिम प्रतिवेदन प्राप्त भएमा पुनरावेदन सुन्ने अदालतले पक्षहरूको सुविधालाई समेत विचार गरी त्यस्तो मुद्दा आफ्नो प्रादेशिक अधिकार क्षेत्रको समान तहको अर्को अदालतमा सार्नसक्ने व्यवस्था गरिएको छ । यस व्यवस्थाबाट प्राकृतिक न्यायको सिद्धान्तको परिपालना र स्वार्थको द्वन्द्वको व्यवस्थापन भई स्वच्छ र निष्पक्ष न्याय प्रदान गर्न मद्दत पुग्नेछ ।

९७. मुद्दा मुलतवी राख्न सकिने : (१) भिन्न भिन्न अदालतमा दायर रहेका भिन्न भिन्न मुद्दाहरू मध्ये एउटाको किनारा नभई अर्कोको किनारा हुन नसक्ने वा गर्न नहुने वा एउटा मुद्दाको निर्णयबाट अर्को मुद्दाको निर्णयमा तात्त्विक असर पर्ने कुनै मनासिब कारण देखाई त्यस्ता मुद्दाको कुनै पक्षले सम्बन्धित अदालतमा निवेदन दिएमा वा मुद्दाको कारबाईको सिलसिलामा अदालतले स्वयम् सो कुरा महसुस गरेमा अदालतले कारण खुलाई त्यस्तो मुद्दा मुलतवी राख्ने आदेश दिन सक्नेछ ।

(२) कुनै अदालतले सो अदालतमा दायर रहेको कुनै मुद्दा उपदफा (१) बमोजिम मुलतवी राख्ने आदेश दिएकोमा सो कुरा पक्षहरूलाई लिखित रूपमा सूचित गरी मुद्दाको सबै कारबाई स्थगित गर्नुपर्नेछ र अर्को मुद्दा दायर रहेको सम्बन्धित अदालतलाई समेत सो कुराको सूचना दिनुपर्नेछ ।

(३) उपदफा (२) बमोजिमको सूचना प्राप्त भएपछि सम्बन्धित अदालतले सो अदालतमा दायर रहेको सम्बन्धित मुद्दाको किनारा गरेपछि तीस दिनभित्र फैसलाको एकप्रति नक्कल संलग्न गरी मुद्दा मुलतवी रहेको अदालतलाई सो कुरा सूचित गर्नुपर्नेछ र सूचना पाएपछि मुद्दा मुलतवी रहेको अदालतले तारिख तोकी मुद्दाको पक्षहरूलाई लिखित सूचना दिई मुलतवी जगाई कारबाई र किनारा गर्नुपर्नेछ ।

(४) उपदफा (३) मा जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि त्यस्ता पक्षहरू उपदफा (३) बमोजिमको मुद्दाको पनि पक्ष भए निजहरूलाई मुलतवी रहेको मुद्दा भएको अदालतमा पन्ध्र दिनभित्र हाजिर हुन जानु भनी मुद्दामा निर्णय गर्ने अदालतले आदेश दिनुपर्नेछ ।

(५) दुई भिन्न भिन्न अदालतमा दायर रहेका मुद्दाहरू मध्ये कुनै मुद्दा मुलतवी राख्ने भन्ने कुरामा दुई अदालतको राय फरक भएमा त्यस्तो अदालतले पुनरावेदन सुन्ने अदालतमा प्रतिवेदन पठाउनु पर्नेछ ।

(६) उपदफा (५) बमोजिमको अवस्थामा मुद्दाका पक्षले पनि त्यस्तो पुनरावेदन अदालतमा निवेदन दिन सक्नेछ ।

(७) उपदफा (५) बमोजिम प्रतिवेदन पठाएकोमा वा उपदफा (६) बमोजिम पक्षको निवेदन

परेकोमा त्यस्तो मुद्दाका सम्बन्धमा अदालतले पुनरावेदन सुन्ने अदालतको आदेश बमोजिम गर्नुपर्नेछ ।

(८) उपदफा (५) बमोजिमका दुई अदालतको पुनरावेदन सुन्ने अदालत एउटै नभई भिन्न भिन्न भएमा सर्वोच्च अदालतको आदेश बमोजिम गर्नुपर्नेछ ।

(९) यस दफा बमोजिम मुद्दा मुलतवी राख्ने वा राख्न लगाउने आदेश दिनुभन्दा अघि अदालतले मनासिब सम्भेमा सम्बन्धित पक्षलाई सूचना दिई सुनुवाई गराउनु सक्नेछ ।

टिप्पणी

केही निश्चित अवधिसम्म मुद्दाको कार्य स्थगन गर्ने कार्य मुलतवी हो । एउटा मुद्दाको फैसला नभएसम्म त्यसबाट प्रभावित हुने मुद्दाको कार्य स्थगन हुन आवश्यक हुन्छ । यही आवश्यकताका कारण नेपालको कानूनमा मुलतवीको अभ्यास पहिलेदेखि निरन्तर रूपमा हुँदै आएको छ । यस किसिमको मुलतवीको व्यवस्था मुलुकी ऐनको १२ नं. मा रहेको छ । प्रस्तुत दफामा पनि भिन्न भिन्न अदालतमा दायर रहेका भिन्न भिन्न मुद्दाहरू मध्ये एउटाको किनारा नभई अर्कोको किनारा हुन नसक्ने वा गर्न नहुने वा एउटा मुद्दाको निर्णयबाट अर्को मुद्दाको निर्णयमा तात्त्विक असर पर्ने कुनै मनासिब कारण देखाई त्यस्ता मुद्दाको कुनै पक्षले सम्बन्धित अदालतमा निवेदन दिएमा वा मुद्दाको कारबाईको सिलसिलामा अदालतले स्वयम् सो कुरा महसुस गरेमा अदालतले कारण खुलाई त्यस्तो मुद्दा मुलतवी राख्ने आदेश दिनसक्ने व्यवस्था गरिएको छ । यस व्यवस्थाबाट मुद्दा किनारा गर्न नसकिने अवस्थामा मुद्दाका पक्षहरूले अनावश्यक रूपमा तारिखमा बसिरहन नपर्ने अवस्था सिर्जना गर्दछ र अर्को मुद्दाबाट प्रभाव पर्ने भएमा त्यस मुद्दाको परिणामलाई पखनका लागि धैर्यता र मार्गदर्शन पनि गर्दछ ।

यसरी मुलतवी राख्ने आदेश दिएकोमा सो कुरा पक्षहरूलाई लिखित रूपमा सूचित गरी मुद्दाको सबै कारबाई स्थगित गर्नुपर्ने र अर्को मुद्दा दायर रहेको सम्बन्धित अदालतलाई समेत सो कुराको सूचना दिनुपर्ने व्यवस्था पनि यस दफामा गरिएको छ । यस व्यवस्थाबाट मुलतवीका बारेमा पक्ष र प्रभाव पार्ने अर्को मुद्दा रहेको अदालत पनि जानकार हुने अवस्था सिर्जना हुनेछ । यस्तो सूचना प्राप्त भएपछि सम्बन्धित अदालतले सो अदालतमा दायर रहेको सम्बन्धित मुद्दाको किनारा गरेपछि तीस दिनभित्र फैसलाको एकप्रति नक्कल संलग्न गरी मुद्दा मुलतवी रहेको अदालतलाई सो कुरा सूचित गर्नुपर्नेछ र सूचना पाएपछि मुद्दा मुलतवी रहेको अदालतले तारिख तोकी मुद्दाको पक्षहरूलाई लिखित सूचना दिई मुलतवी जगाई कारबाई र किनारा गर्नुपर्ने व्यवस्था गरिएको छ । यस व्यवस्थाबाट प्रभाव पार्ने मुद्दाको अदालतले सो मुद्दा छिर्निएको जानकारी मुलतवी रहेको अदालतमा दिनुपर्ने बाध्यात्मक व्यवस्था सिर्जना गरेकोले समयमै आधिकारिक जानकारी प्राप्त भई मुलतवी रहेको मुद्दा पुनः कारबाईमा ल्याउन मद्दत गरी न्यायमा शीघ्रता ल्याउन सहयोग मिल्ने अपेक्षा गरिएको छ । यसका अतिरिक्त मुद्दाको पक्ष भएको अवस्थामा निजहरूलाई मुलतवी रहेको मुद्दा भएको अदालतमा पन्ध्र दिनभित्र हाजिर हुन जानु भनी मुद्दामा निर्णय गर्ने अदालतले आदेश दिनुपर्ने व्यवस्था पनि छ । यो व्यवस्था पनि मुलुकी ऐनको १२ नं. कै करिब निरन्तरताकै रूपमा रहेको छ ।

कतिपय अवस्थामा कुन अदालतको मुद्दा मुलतवी राख्ने भन्ने समस्या वा विवाद उपस्थित हुनसक्छ । यस्तो अवस्था सिर्जना भई दुई भिन्न भिन्न अदालतमा दायर रहेका मुद्दाहरू मध्ये कुन मुद्दा मुलतवी राख्ने भन्ने कुरामा दुई अदालतको राय फरक भएमा त्यस्तो अदालतले पुनरावेदन सुन्ने अदालतमा प्रतिवेदन पठाउनु पर्ने, मुद्दाका पक्षले पनि त्यस्तो पुनरावेदन अदालतमा निवेदन

दिनसक्नेछ र यसरी प्रतिवेदन पठाएकोमा वा पक्षको निवेदन परेकोमा त्यस्तो मुद्दाका सम्बन्धमा अदालतले पुनरावेदन सुन्ने अदालतको आदेश बमोजिम गर्नुपर्ने व्यवस्था गरिएको छ । यदि यस्तो मुद्दा हेर्ने दुई अदालतको पुनरावेदन सुन्ने अदालत एउटै नभई भिन्न भिन्न भएमा सर्वोच्च अदालतको आदेश बमोजिम गर्नुपर्ने पनि व्यवस्था गरिएको छ । दुई जिल्ला अदालतका पुनरावेदन सुन्ने अदालत भिन्न भएमा कुन पुनरावेदन अदालतमा निवेदन दिने वा प्रतिवेदन पठाउने भन्ने समस्या आउने भएकाले यस्तो अवस्थामा सर्वोच्च अदालतलाई यो अधिकार दिइएको हो । मुद्दामा आफ्नो कुरा भन्नु पाउने प्राकृतिक न्यायको सिद्धान्तलाई मूर्तरूप दिन मुद्दा मुलतवी राख्ने वा राख्न लगाउने आदेश दिनुभन्दा अघि अदालतले मनासिब सम्भेमा सम्बन्धित पक्षलाई सूचना दिई सुनुवाई गराउन सक्ने व्यवस्था पनि यस दफामा गरिएको छ । यस व्यवस्थाबाट मुद्दाका पक्षले आफ्ना भनाईहरू राख्न पाउने कुराको सुनिश्चितता हुनेछ ।

१८. अभियुक्त उपस्थित नभएकोमा मुद्दा मुलतवी राख्ने : (१) दफा ५७ बमोजिम पक्राउपुर्जी जारी भएको अभियुक्त पक्राउपुर्जी जारी भएको मितिले पैंतीस दिनभित्र पनि अदालतमा उपस्थित नभएमा वा निजलाई उपस्थित गराउन नसकिएमा अदालतले निजको हकमा मुद्दा मुलतवी राखी त्यस्तो मुद्दामा संलग्न अन्य अभियुक्तहरूको हकमा प्रमाण बुझी मुद्दाको किनारा गर्नुपर्नेछ ।

तर,

(क) अदालतमा बयान वा प्रतिउत्तर दिई सकेपछि अनुपस्थित रहेको अभियुक्त वा प्रतिवादीको हकमा मुद्दा मुलतवी राखिने छैन र वादी प्रतिवादीले पेस गरेको सबुद प्रमाण र अदालतले मनासिब सम्भेको अन्य प्रमाण बुझी मुद्दाको किनारा गर्नुपर्नेछ,

(ख) तीन वर्ष वा सोभन्दा घटी कैदको सजाय हुने मुद्दामा अदालतमा हाजिर नभएको अभियुक्त वा प्रतिवादीहरूको हकमा समेत ठहरे बमोजिम फैसला गर्नुपर्नेछ ।

(२) उपदफा (१) बमोजिम कुनै मुद्दा मुलतवी रहने भएमा अदालतले मुद्दाको सबै कारबाई स्थगन गरी दिनुपर्नेछ ।

(३) उपदफा (१) बमोजिम मुद्दा मुलतवी रहेकोमा मुद्दाको किनारा गर्नुभन्दा अगाडि अभियुक्त अदालतमा उपस्थित भएमा वा गराइएमा अदालतले मुलतवी जगाई उजुरवालालाई सो कुराको सूचना दिई मुद्दाको कारबाई र किनारा गर्नुपर्नेछ ।

(४) उपदफा (१) बमोजिम मुद्दा मुलतवी रहेको मितिले तीन वर्षको अवधिभित्र अभियुक्त अदालतमा उपस्थित भएन वा गराइएन भने अदालतले त्यस्तो अभियुक्तको सम्बन्धमा मुलतवी रहेको मुद्दा जगाई कारबाई र किनारा गर्नुपर्नेछ ।

(५) उपदफा (१) बमोजिम मुद्दा मुलतवी रहन सक्ने अवधिसम्म पनि अभियुक्त अदालतमा उपस्थित नभएमा दफा ५८ को उपदफा (१५) बमोजिम रोक्का भएको निजको हकको सम्पत्ति मुद्दा फैसला हुँदा निज कसूरदार ठहरेमा कानून बमोजिम लिलाम बिक्री गरी प्राप्त भएको रकम नेपाल सरकारको सञ्चित कोषमा दाखिल गर्नुपर्नेछ ।

(६) मुद्दाको किनारा हुनुभन्दा पहिले नै अभियुक्त अदालतमा उपस्थित भएको वा गराइएको र निजले आफ्नो विरुद्ध मुद्दा चलेको कुरा थाहै नपाएकोले उपस्थित हुन नसकेको भनी

अदालतलाई विश्वास पर्ने कुनै प्रमाण पेस गरेमा अदालतले देहाय बमोजिमको खर्चहरू कटाई वा असुल गरी रोक्का रहेको सम्पत्ति निजलाई फुकुवा गर्ने आदेश दिनुपर्नेछ :-

(क) सम्पत्ति बिक्री भई नसकेकोमा सो सम्पत्ति रोक्का राख्दा लागेको खर्च,

(ख) अदालतमा उपस्थित हुन निजका नाममा वा कुनै विषयमा सार्वजनिक सूचना प्रकाशन गर्न लागेको खर्च ।

(७) यस दफामा अन्यत्र जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि एउटा अदालतमा दायर भएको मुद्दा मुलतवी रहेकोमा सोही अदालत वा अन्य कुनै अदालतमा दायर भएको अर्को कुनै मुद्दामा अभियुक्त वादी वा प्रतिवादीको हैसियतमा उपस्थित भएको भन्ने प्रतिवेदन वा जानकारी प्राप्त भएमा त्यस्तो मुद्दा मुलतवी रहेको मानिने छैन र अदालतले त्यस्तो मुद्दाको कारबाई अगाडि बढाउनको लागि त्यस्तो अभियुक्तलाई अदालतमा उपस्थित हुने आदेश दिनसक्नेछ ।

(द) उपदफा (७) बमोजिमको आदेश बमोजिम अभियुक्त उपस्थित नभए तापनि त्यस्तो मुद्दा जगाई कारबाई र किनारा गर्न सकिनेछ ।

टिप्पणी

अभियुक्त अदालतमा उपस्थित नभई फरार रहेको अवस्थामा सो मुद्दालाई त्यत्तिकै राख्न उपयुक्त हुँदैन । त्यस मुद्दामा अन्य प्रतिवादीहरू पनि हुन सक्छन् । एक जना उपस्थित नभएको कारणले अन्य प्रतिवादीको कारबाई पनि रोक्न मिल्दैन । अर्कोतर्फ प्रतिवादी उपस्थित भएमा मुद्दाको इन्साफमा सरलता हुने कुरालाई पनि इन्कार गर्न सकिँदैन र कसैका विरुद्ध सजाय गर्ने जस्तो फैसला गर्दा पर्याप्त अवसर प्रदान गर्नु पनि आवश्यक हुन्छ । यी सबै कारणले गर्दा अदालतबाट पक्राउ पूर्जी जारी भएको अभियुक्त पक्राउ पूर्जी जारी भएको मितिले पैंतीस दिनभित्र पनि अदालतमा उपस्थित नभएमा वा निजलाई उपस्थित गराउन नसकिएमा अदालतले निजको हकमा मुद्दा मुलतवी राखी त्यस्तो मुद्दामा संलग्न अन्य अभियुक्तहरूको हकमा प्रमाण बुझी मुद्दाको किनारा गर्नुपर्ने व्यवस्था गरिएको छ । वारेन्ट जारी हुने र चोरी मुद्दामा फरारका हकमा मुलतवी राख्ने व्यवस्था मुलुकी ऐन, अदालती बन्दोवस्तको महलको १९० नं. र चोरीको महलको १० नं. मुलतवी राख्ने व्यवस्था रहेको थियो । वारेन्ट जारी भएको अभियुक्त सुरु म्यादै गुजारी बसेमा मुलतवी राख्नुपर्छ भनी सर्वोच्च अदालतबाट पनि फैसला भएको पाइन्छ ।^१ मुलुकी ऐनमा वारेन्ट जारी हुने मुद्दामा र चोरी मुद्दामा फरार अभियुक्तका हकमा मुलतवी राख्ने व्यवस्था रहेकोमा प्रस्तुत दफाले पक्राउ पूर्जी जारी भएको अभियुक्तको हकमा मुलतवी रहने व्यवस्था गरिएको छ । पक्राउ पूर्जी के कुन अवस्थामा जारी हुने भन्ने यसै संहिताको दफा ५७ मा व्यवस्था गरिएको छ ।^२

मुलतवी राख्न नपर्ने प्रतिबन्धात्मक व्यवस्था पनि यस दफामा गरिएको छ । जसअनुसार एकपटक अदालतमा उपस्थित भई बयान वा प्रतिउत्तर दिएकोमा निजले प्राकृतिक न्यायको सिद्धान्त बमोजिम आफ्नो भनाई राख्ने मौका मिलिसकेको हुनाले यस्तो अवस्थामा निज पछि अनुपस्थित रहे निजको हकमा मुद्दा मुलतवी राखिने छैन र वादी प्रतिवादीले पेस गरेको सबुद प्रमाण र अदालतले मनासिव सम्भेको अन्य प्रमाण बुझी मुद्दाको किनारा गर्नुपर्ने व्यवस्था गरिएको छ । प्रतिवादीको भनाई राख्ने अवसर प्राप्त भइसकेको हुनाले मुलतवी राख्नुपर्ने अभिप्राय पूरा भइसकेको हुनाले मुद्दामा मुलतवी राख्न आवश्यक नपर्ने भई छिटो किनारा गर्न मद्दत पुग्दछ । यसरी नै तीन वर्ष वा

६१ नेपाल सरकार विरुद्ध जय गोविन्द ने.का.प. २०४१, ६२७

६२ हेनुहोस दफा ५७ को व्याख्यात्मक टिप्पणी

सोभन्दा घटी कैदको सजाय हुने मुद्दामा अदालतमा हाजिर नभएको अभियुक्त वा प्रतिवादीहरूको हकमा समेत ठहरे बमोजिम फैसला गर्नुपर्ने व्यवस्था छ । साधारण मुद्दामा निजलाई दिएको म्यादमा उपस्थित नभएमा बढी सजाय हुने, गम्भीर मुद्दामा जस्तो पर्खनु मुनासिब नहुने मान्यताका आधारमा यो व्यवस्था गरिएको हो ।

मुद्दा मुलतवी रहेपछि यसका कुनै पनि कारबाई मुलतवीको अवधिमा अधि नबढ्ने हुनाले मुलतवी रहने भएमा अदालतले मुद्दाको सबै कारबाई स्थगन गरी दिनुपर्ने व्यवस्था गरिएको छ । यसरी मुलतवी रहेको मुद्दाको कारबाई पुनः सुरु गर्ने प्रक्रिया र अवस्था पनि व्यवस्थित गर्नका लागि प्रस्तुत दफामा मुलतवी रहेको मुद्दाको अभियुक्त मुद्दा किनारा गर्नुभन्दा अगाडि अदालतमा उपस्थित भएमा वा गराइएमा अदालतले मुलतवी जगाई उजुरवालालाई सो कुराको सूचना दिई मुद्दाको कारबाई र किनारा गर्नुपर्ने व्यवस्था गरिएको छ । यसरी नै मुद्दा मुलतवी राख्ने अवधि पनि यसमा निश्चित गरिएको छ जस अनुसार मुद्दा मुलतवी रहेको मितिले तीन वर्षको अवधि भित्र अभियुक्त अदालतमा उपस्थित भएन वा गराइएन भने अदालतले त्यस्तो अभियुक्तको सम्बन्धमा मुलतवी रहेको मुद्दा जगाई कारबाई र किनारा गर्नुपर्ने व्यवस्था गरिएको छ । यो व्यवस्थाले मुलतवी सधैँका लागि नभई एउटा निश्चित छोटो अवधिका लागि स्थगन हो भन्ने मान्यतालाई बोकेको छ ।

अभियुक्तको अदालतमा उपस्थित हुने वातावरण सिर्जना गर्न र अदालतमा उपस्थित नभई न्यायलाई छल्ने व्यक्तिलाई दण्डित गर्नका लागि मुलतवी रहन सक्ने अवधिसम्म पनि अभियुक्त अदालतमा उपस्थित नभएमा दफा ५८ को उपदफा (१५) बमोजिम रोक्का भएको निजको हकको सम्पत्ति मुद्दा फैसला हुँदा निज कसूरदार ठहरेमा कानून बमोजिम लिलाम बिक्री गरी प्राप्त भएको रकम नेपाल सरकारको सञ्चित कोषमा दाखिल गर्नुपर्ने व्यवस्था पनि गरिएको छ । यद्यपि मुद्दाको किनारा हुनुभन्दा पहिले नै अभियुक्त अदालतमा उपस्थित भएको वा गराइएको र निजले आफ्नो विरुद्ध मुद्दा चलेको कुरा थाहै नपाएकोले उपस्थित हुन नसकेको भनी अदालतलाई विश्वास पर्ने कुनै प्रमाण पेस गरेमा अदालतले सम्पत्ति बिक्री भई नसकेकोमा सो सम्पत्ति रोक्का राख्दा लागेको खर्च र अदालतमा उपस्थित हुन निजका नाममा वा कुनै विषयमा सार्वजनिक सूचना प्रकाशन गर्न लागेको खर्च कटाई वा असुल गरी रोक्का रहेको सम्पत्ति निजलाई फुकुवा गर्ने आदेश दिनुपर्ने व्यवस्था पनि गरिएको छ । यस व्यवस्थाले अज्ञानतावश अदालतमा उपस्थित नहुने अभियुक्तको हकमा निजको सम्पत्तिमा पर्नसक्ने असरबाट जोगाई न्याय प्रदान गर्नेछ ।

एकै अदालतमा एउटा मुद्दामा कारबाईमा रहने र अर्को मुद्दामा मुलतवी रहने अवस्था सिर्जनानहोस् भन्नका लागि एउटा अदालतमा दायर भएको मुद्दा मुलतवी रहेकोमा सोही अदालत वा अन्य कुनै अदालतमा दायर भएको अर्को कुनै मुद्दामा अभियुक्त वादी वा प्रतिवादीको हैसियतमा उपस्थित भएको भन्ने प्रतिवेदन वा जानकारी प्राप्त भएमा त्यस्तो मुद्दा मुलतवी रहेको नमानिने र अदालतले त्यस्तो मुद्दाको कारबाई अगाडि बढाउनको लागि त्यस्तो अभियुक्तलाई अदालतमा उपस्थित हुने आदेश दिनसक्ने र आदेश बमोजिम उपस्थित नभएपनि मुलतवी जगाई कारबाई गर्न सकिने व्यवस्था पनि प्रस्तुत दफामा गरिएको छ । एकै अदालतमा कुनै मुद्दामा हाजिर वा उपस्थित भएकोमा अर्को मुद्दामा मुलतवी रहने विडम्बनापूर्ण अवस्थालाई यस दफाले नियन्त्रण गर्नेछ ।

प्रमाण परीक्षण सम्बन्धी व्यवस्था

परिचय

अदालतले मुद्दाको निर्णय गर्ने आधार भनेको प्रमाण हो । यस्तो प्रमाणको प्रस्तुति गर्ने दायित्व सम्बन्धित पक्षको हुन्छ । प्रमाणको प्रस्तुतिका पनि विधि र प्रक्रियाहरू हुन्छन् । प्रस्तुत परिच्छेदमा प्रमाणको प्रस्तुति, साक्षीहरूको उपस्थिति लगायतका प्रमाणको परीक्षण तथा साक्षी परीक्षणमा न्यायाधीशको भूमिका लगायतका विषयमा व्यवस्था गरिएको छ । यस परिच्छेदमा कतिपय साविकका व्यवस्थाहरूलाई निरन्तरता दिइएको छ भने सहअभियुक्तलाई जिरह गर्न सकिने, श्रव्य दृश्य मार्फत साक्षी बुझ्न सकिने र साक्षीको संरक्षण सम्बन्धी नयाँ व्यवस्थाहरू पनि व्यवस्थित गरिएको छ ।

१९. प्रमाण पेस गर्नुपर्ने : (१) वादीले उजुरीमा, अभियुक्तले बयानमा वा प्रतिवादीले प्रतिउत्तरपत्रमा आफ्ना सबै साक्षी, लिखत र दसी प्रमाण खुलाउनु पर्नेछ ।

(२) उपदफा (१) बमोजिम खुलाएको लिखत वा दसी प्रमाणको प्रकृतिबाट आफूसँग रहनुपर्ने वा आफूले प्राप्त गर्नसक्ने लिखत वा दसी प्रमाण वादीले उजुरीका साथ र प्रतिवादीले प्रतिउत्तरपत्रका साथ अभियुक्तले बयान गर्दाका बखत पेस गर्नुपर्नेछ ।

(३) उपदफा (१) वा (२) मा जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि देहायका कुरामा देहाय बमोजिम हुनेछ :

(क) अभियुक्तले बयान गर्दा वा प्रतिवादीले प्रतिउत्तरपत्र दिँदा तत्काल पेस गर्न नसकिने कुनै लिखत वा दसी प्रमाण पेस गर्ने अर्को तारिख तोकी पाउँ भनी अनुरोध गरेमा अदालतले बढीमा एक महिनासम्मको अर्को तारिख तोक्न सक्नेछ,

(ख) दफा १०४ को उपदफा (३) बमोजिम कीर्ते वा जालसाजी सम्बन्धी प्रमाण बुझ्ने कुराको हकमा सोही दफा बमोजिम हुनेछ,

(ग) मुद्दाको पुर्पक्ष हुँदाका बखत कुनै नयाँ तथ्यको समर्थन वा खण्डन गर्न कुनै थप प्रमाण पेस गर्नुपर्ने अवस्था भएमा अदालतको अनुमति लिई सम्बन्धित पक्षले थप प्रमाण पेस गर्नसक्नेछ ।

(४) मुद्दाको कुनै पक्षले उपदफा (२) बमोजिम कुनै लिखत प्रमाण पेस गर्दा त्यस्तो लिखतको नक्कल विपक्षीको संख्याभन्दा एकप्रति बढी पेस गर्नुपर्नेछ ।

तर अनुसूची-१ र अनुसूची-२ अन्तर्गतका मुद्दामा भने त्यस्तो लिखतको नक्कल पेस गर्नुपर्ने छैन ।

स्पष्टीकरण : यस दफाको प्रयोजनको लागि “नक्कल” भन्नाले लिखतको फोटोकपी वा अन्य कुनै छायाँप्रति सम्भन्नु पर्दछ ।

टिप्पणी

“जसले जे कुराको दावी गर्छ, जसले जे कुराको इन्कार गर्छ निजले नै सो कुरा प्रमाणित गर्नुपर्छ” भन्ने प्रमाण कानूनको आधारभूत सिद्धान्त हो । यो सिद्धान्त “ei qui affirmat, ei qui non

neget, incumbate probation" भन्ने रोमन सूत्रमा आधारित छ । यसको अर्थ जसले जे कुराको दाबी लिन्छ सो कुरा निजले नै प्रमाणित गर्नुपर्छ । दाबी इन्कार गर्ने पक्षले आफ्नो इन्कारी प्रमाणित गरिरहन पर्दैन । दाबी र जिकिर लिनेले नै प्रमाण पुऱ्याउनुपर्ने यसको मान्यता हो । अभियोजनात्मक प्रणाली -adversial system) मा आधारित कानून प्रणालीमा अदालत तटस्थ (umpire) रूपमा रहने हुँदा यो सिद्धान्त यस प्रणाली अपनाएको मुलुकमा भन् बढी आकर्षित हुन्छ ।

फिरादपत्र वा अभियोगपत्र दायर गर्दा वा प्रतिउत्तर दिँदा वा बयान गर्दा प्रमाणसमेत पेस वा उल्लेख गर्नुपर्ने व्यवस्था विभिन्न कानूनहरूमा व्यवस्था रही प्रचलनमा रहेका छन् । मुलुकी ऐनको ७६ नं. ७७ नं र १२८ नं. सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐन, २०४९ को दफा १८, जिल्ला अदालत नियमावली २०५२ को नियम १९, अनुसूची ४ र ४क, मा मुद्दामा फिराद वा प्रतिउत्तरका साथमा प्रमाण पेस गर्नुपर्ने व्यवस्था रहेका छन् । मुलुकी ऐनको ७७ नं. लिखतको प्रकृतिबाट आफूसँग रहनुपर्ने वा आफूले प्राप्त गर्नसक्ने लिखत प्रमाणको सक्कल र त्यसको एकप्रति नक्कल वादीले उजुरीका साथ र प्रतिवादीले प्रतिउत्तरका साथ वा बयान गर्दा पेस गर्नुपर्ने कानूनी व्यवस्था रहेको छ । सो बमोजिम उल्लेख वा पेस नगरेको सबुद प्रमाण पछि नबुझिने वा प्रमाणको लागि ग्राह्य नहुने गरी रहेको व्यवस्थालाई संहितामा पनि निरन्तरता दिँदै साक्षी, लिखत र दसी प्रमाण आदि आफ्ना प्रमाणहरू वादी पक्षले उजुरीमा तथा अभियुक्तले निजको बयानमा वा प्रतिवादीले प्रतिउत्तरपत्रमा खुलाउनुपर्ने व्यवस्था प्रस्ताव गरिएको छ । जसले जे कुराको दाबी लिन्छ निजले सो कुराको प्रमाण पुऱ्याउनु पर्ने मान्यतामा प्रस्तुत व्यवस्था रहेका छन् । यसका साथै यस्ता प्रमाणहरू निजहरूसँग रहनुपर्ने वा आफूले प्राप्त गर्नसक्ने प्रकृतिमा भएमा त्यस्ता लिखत वा दसी प्रमाण वादीले उजुरीका साथ, प्रतिवादीले प्रतिउत्तरपत्रका साथ अभियुक्तले बयान गर्दाका बखत पेस गर्नुपर्ने व्यवस्था पनि प्रस्ताव गरिएको छ । यो व्यवस्थाले वादी, प्रतिवादी वा अभियुक्तको प्रमाण सम्बन्धी दायित्वलाई किटान गरेको र प्रमाण कसले, कहिले र कसरी पेस गर्नुपर्ने भन्ने व्यवस्थालाई पनि निश्चित गरेको छ ।

कतिपय अवस्थामा तत्काल प्रमाण पेस गर्न नसकिने पनि हुनसक्छ । यसैले देहाय बमोजिमका विशेष व्यवस्थाहरू पनि संहितामा प्रस्ताव गरिएको छ

- ◆ फिराद वा प्रतिउत्तर दिँदा वा बयान गर्दा प्रमाण पेस गर्नुपर्ने भएपनि त्यसरी अभियुक्तले बयान गर्दा वा प्रतिवादीले प्रतिउत्तरपत्र दिँदा तत्काल पेस गर्न नसकिने कुनै लिखत वा दसी प्रमाण पेस गर्ने अर्को तारिख तोकी पाउँ भनी अनुरोध गरेमा अदालतले बढीमा एक महिनासम्मको अर्को तारिख तोक्न सक्ने व्यवस्था गरिएको छ । विविध कारणले तत्काल पेस गर्न नसकिएकोमा पछि पेस गर्न सम्भव तुल्याउन र तत्काल प्रमाण पेस गर्न नसकेको कारणबाट मात्रै प्रमाण पेस हुन नसक्ने अवस्था नपरोस् भन्ने अभिप्रायबाट यो लचिलो व्यवस्था गरिएको हो ।
- ◆ कुनै पक्षलाई अर्को पक्षले पेस गरेको प्रमाणको कुनै लिखत देखाउँदा निजले सद्धे, कीर्ते, जालसाजी छुट्याउन तत्काल असमर्थता देखाई त्यसको निमित्त समय मागेमा अदालतले आवश्यकतानुसार बढीमा सात दिनसम्मको तारिख तोकी अर्को पक्षलाई सोको जानकारी गराई सो तारिखमा निजको बयान गराउन र कीर्ते वा जालसाजी भनी बयान गरेमा निजले त्यस सम्बन्धमा पेस गरेको प्रमाण पनि बुझ्न पर्ने गरी यसै संहिताका दफा १०४ मा गरिएको व्यवस्थाका हकमा सोही बमोजिम गर्ने पनि व्यवस्था गरिएको छ ।
- ◆ मुद्दाको फैसला हुन समय लाग्ने हुन्छ । मुद्दाको कारबाई कै क्रममा वा मुद्दाको पुर्पक्ष हुँदाका बखत कुनै नयाँ तथ्यको समर्थन वा खण्डन गर्न कुनै थप प्रमाण पेस गर्नुपर्ने अवस्था भएमा

अदालतको अनुमति लिई सम्बन्धित पक्षले थप प्रमाण पेस गर्नसक्ने व्यवस्था पनि प्रस्ताव गरिएको छ । यो व्यवस्थाले मुद्दाको पुर्पक्षको कममा आएको नयाँ तथ्यलाई प्रमाणित वा खण्डन गर्न पहिले दर्ता भइसकेका फिरादपत्र, प्रतिउत्तरपत्र वा बयानवाट सम्भव नहुने समस्यालाई सम्बोधन गर्दछ ।

- ◆ मुद्दाको कुनै पक्षले कुनै लिखत प्रमाण पेस गर्दा त्यस्तो लिखतको फोटोकपी वा छायाँप्रति विपक्षीको सङ्ख्याभन्दा एकप्रति बढी पेस गर्नुपर्नेछ । एक पक्षको प्रमाण अर्को पक्षलाई दिई उसलाई दिने प्राकृतिक न्यायको सिद्धान्तलाई मूर्त रूप दिने अभिप्रायले यो व्यवस्था राखिएको हो । तथापि, संहिताको अनुसूची-१ र अनुसूची-२ अन्तर्गतका मुद्दामा भने त्यस्तो लिखतको नक्कल पेस गर्नु नपर्ने व्यवस्था गरिएको छ ।

१००. सक्कल लिखत फिर्ता दिनुपर्ने : (१) दफा ९९ को उपदफा (२) बमोजिम कुनै लिखत अदालतमा पेस भएकोमा अदालतले आफ्नो कर्मचारीलाई सोही दफाको उपदफा (४) बमोजिम पेस भएको नक्कल प्रति सक्कल लिखत बमोजिमको भए वा नभएको रुजु गर्न लगाउनु पर्नेछ ।

(२) उपदफा (१) बमोजिम रुजु गर्ने कर्मचारीले रुजु गरी सकेपछि त्यस्तो नक्कलको प्रत्येक पानामा सक्कल बमोजिम नक्कल दुरुस्त छ भनी लेखी मिति खुलेको दस्तखत गरी सो लिखत पेस गर्ने पक्षको समेत सहीछाप गराई अदालतको छाप लगाई प्रमाणित गर्नुपर्नेछ ।

(३) उपदफा (२) बमोजिम प्रमाणित भएपछि त्यस्तो कर्मचारीले त्यस्तो सक्कल लिखतको पीठमा अदालतको छाप लगाई मिति खुलेको दस्तखत गरी सो लिखत पेस गर्ने पक्षलाई फिर्ता दिनुपर्नेछ ।

(४) उपदफा (३) बमोजिम फिर्ता दिएको सक्कल लिखत अदालतले चाहेमा आवश्यकतानुसार पुनः पेस गर्न सम्बन्धित पक्षलाई आदेश दिन सक्नेछ ।

टिप्पणी

लिखतको सक्कल प्रतिसँग नक्कल प्रति भिडाई नक्कल मिसिलमा समावेश गरी सक्कल लिखत पेस गर्ने व्यक्तिलाई फिर्ता दिँदा न्याय सम्पादन गर्ने क्रममा आवश्यक प्रमाण र कागजात पनि प्राप्त हुने र व्यवस्थापनमा पनि सहजता हुने भएकाले देहाय बमोजिमका प्रक्रिया अपनाई सक्कल लिखत सम्बन्धित व्यक्तिलाई फिर्ता दिने व्यवस्था गरिएको छ ।

- ◆ अदालतमा पेस भएको नक्कल प्रति सक्कल लिखत बमोजिमको भए वा नभएको सम्बन्धमा आफ्नो कर्मचारीलाई रुजु गर्न लगाउने ।
- ◆ रुजु गर्ने कर्मचारीले रुजु गरी सकेपछि त्यस्तो नक्कलको प्रत्येक पानामा सक्कल बमोजिम नक्कल दुरुस्त छ भनी लेखी मितिसमेत खुलाई सहीछाप गर्ने ।
- ◆ सो नक्कलप्रतिमा लिखत पेस गर्ने पक्षको समेत सहीछाप गराउने ।
- ◆ सो नक्कलप्रतिमा अदालतको छाप लगाई प्रमाणित गर्ने ।
- ◆ प्रमाणित भएपछि त्यस्तो कर्मचारीले त्यस्तो सक्कल लिखतको पीठमा अदालतको छाप लगाई मिति खुलेको दस्तखत गरी सो लिखत पेस गर्ने पक्षलाई फिर्ता दिनुपर्ने ।

यसरी नक्कल प्रमाणित गरी सक्कल लिखत फिर्ता दिइएकोमा सक्कल लिखतको कुनै पनि समयमा आवश्यक पर्नसक्ने भएकाले फिर्ता दिएको सक्कल लिखत अदालतले चाहेमा आवश्यकतानुसार पुनः पेस गर्न सम्बन्धित पक्षलाई आदेश दिनसक्ने व्यवस्था पनि संहितामा गरिएको छ । यस

व्यवस्थाले सक्कल लिखत अदालतमा चाहिएका अवस्थामा पेस गर्ने र नक्कल प्रति प्रमाणित गरी अदालती कारवाईमा प्रयोग गरी सक्कल लिखत व्यवस्थापन अदालतले गर्नेभन्दा पक्षले नै व्यवस्थापन गर्ने मान्यतालाई आत्मसात गरेको छ । साथै यो व्यवस्थाबाट लिखत फेरबदल नहुने सुनिश्चितता पनि गर्दछ । यो व्यवस्था मुलुकी ऐन अदालती बन्दोबस्त महलको ७९ नं.को व्यवस्थाको परिमार्जन सहित निरन्तरताको रूपमा रहेको छ ।

१०१. पक्षले साक्षी उपस्थित गराउनु गर्ने : (१) अदालतमा दायर भएका मुद्दाका साक्षी अदालतले तोकेको दिन सम्बन्धित पक्षले उपस्थित गराउनु पर्नेछ ।

(२) उपदफा (१) मा जुनसुकै कुरा लेखिएको भएता पनि कुनै खास मुद्दामा त्यस्तो मुद्दा दायर गर्दा कै बखत प्रतिवादीहरू उपस्थित भएमा वादी, प्रतिवादी वा दुवैले मुद्दा दायर गर्दा कै बखत आ-आफ्नो साक्षी प्रमाणहरू अदालतमा पेस गर्न सक्नेछन् ।

(३) उपदफा (१) र (२) बमोजिम साक्षी पेस गर्दा अनुसूची-१ र अनुसूची-२ अर्न्तगतका मुद्दाका सरकारी पक्षको साक्षीलाई सम्बन्धित अनुसन्धान अधिकारी वा कार्यालयले सरकारी वकिल कार्यालयमार्फत उपस्थित गराउनु पर्नेछ ।

(४) उपदफा (१) बमोजिम साक्षी बुझ्न तोकेको तारेखका दिन उपस्थित नहुने साक्षीलाई वातेल गरिदिनु पर्छ ।

तर काबु बाहिरको परिस्थिति परी उपस्थित हुन नसकेकोमा पक्षले सोही व्यहोरा खुलाई निवेदन दिएमा अदालतले त्यस्तो साक्षी बुझ्ने अर्को तारेख तोक्न सक्नेछ ।

(५) यस संहिताको अनुसूची-१ वा अनुसूची-२ मा उल्लिखित कुनै मुद्दामा सबै प्रतिवादीहरू उपस्थित नभएको कारण साक्षी परीक्षणको प्रक्रिया सुरु नभएकोमा कुनै पक्षले आफूले दिएको साक्षी तत्काल उपस्थित नगराएमा पछि उपस्थित गराउन नसकिने कारण देखाई त्यस्ता साक्षीहरू तत्कालै उपस्थित गराई बकपत्र गराउन अनुरोध गर्नसक्नेछ ।

(६) उपदफा (५) बमोजिम अनुरोध भएकोमा र त्यस्तो कारण मनासिब भएमा अदालतले सोको कारण खुलाई त्यस्तो साक्षीको बकपत्र गराउन सक्नेछ ।

(७) उपदफा (६) बमोजिम साक्षीले गरेको बकपत्रमा उपस्थित भएसम्मका मुद्दाका पक्ष विपक्षलाई जिरह गर्न दिनुपर्नेछ र त्यस्तो अवस्था रहेनछ भने सो बकपत्रको व्यहोराको हकमासम्म पछि उपस्थित पक्षले खण्डन गर्न सक्नेछ ।

टिप्पणी

आफूले दावी र जिकिर गरेको कुराहरू पुष्टि गराउने र प्रमाणित गर्ने दायित्व सम्बन्धित पक्षको हो । यसैले पक्षहरूले आफ्ना कुराहरू पुष्टि र प्रमाणित गराउन साक्षीहरूको विवरण फिरादपत्र, अभियोगपत्र वा प्रतिउत्तरपत्र वा बयानमा उल्लेख गरेका हुन्छन् । यस्ता साक्षी उल्लेख गरेर मात्र हुँदैन । निजहरूलाई अदालतले खोजेका बखत अदालतमा उपस्थित गराउनु पर्ने दायित्व पनि निजको नै रहने प्रमाणको भारको सिद्धान्त रहेको हुन्छ । कुनै तथ्य वा जिकिरको विषयमा अदालतलाई विश्वास दिलाउने र सो तथ्य वा जिकिर प्रमाणित गर्ने अभिभारा कुन पक्ष उपर हुन्छ भन्ने निर्धारण गर्ने कुरालाई प्रमाणको भार भनिन्छ । अदालतमा प्रमाण पेस गर्ने वा पेस भएको प्रमाणद्वारा कुनै तथ्य, दावी वा जिकिर पुष्टि गराउने अभिभारा प्रमाणको भार हो । जसले जे कुरा दावी गर्दछ निजले नै सो कुरा पुष्टि गर्नुपर्ने प्रमाण कानूनको सिद्धान्त छ । यो सकारात्मक र नकारात्मक दुवै अर्थमा

प्रयुक्त हुन्छ । प्रमाणको भारको सिद्धान्तमा *potio est conditio damdamdts* अर्थात् आफ्नो रक्षा आफैँ गर्न नसक्ने कमजोर व्यक्तिलाई कानूनले सहयोग गर्न सक्दैन । यसअनुसार जसले कुनै तथ्य यस्तो हो भनी दाबी वा जिकिर लिन्छ सो दाबी वा जिकिर निजले नै पुष्टि गर्नुपर्ने भएकाले आफ्ना साक्षीहरू अदालतमा उपस्थित गराउने दायित्व पनि सोही पक्षको हुने मान्यता अनुसार अदालतमा दायर भएका मुद्दाका साक्षी अदालतले तोकेको दिन सम्बन्धित पक्षले नै उपस्थित गराउनु पर्ने स्पष्ट व्यवस्था संहितामा प्रस्ताव गरिएको छ । यो व्यवस्था नेपाल कानून प्रणालीमा अभ्यास हुँदै आएको छ । मुलुकी ऐन अ.व. को नं. १४४ मा रहेको वादी, प्रतिवादीमा लेखिएका साक्षीहरूलाई अड्डाले तोकेका तारिखमा मुद्दाका पक्षहरू आफैँले उपस्थित गराउनु पर्ने व्यवस्थाको निरन्तरताको रूपमा रहेको छ । यो व्यवस्थाले साक्षी कसले उपस्थित गराउने भन्ने कुरालाई सम्बोधन गरेको छ ।

कतिपय गम्भीर प्रकृतिका मुद्दामा साक्षीपछि उपस्थित गराउँदा साक्षीलाई प्रभाव पारी प्रतिकूल बकपत्र गर्ने सम्भावना हुने तथा पछि फेला पार्न पनि कठिन हुनेहुन्छ । यस्तो परिस्थिति नआओस् भन्नका लागि मुद्दा दायर भएका अवस्थामा नै प्रतिवादी चुक्ता भइसकेको अवस्था भएमा कुनै खास मुद्दामा वादी, प्रतिवादी वा दुवैले मुद्दा दायर गर्दा कै बखत आ-आफ्नो साक्षी प्रमाणहरू अदालतमा पेस गर्नसक्ने व्यवस्था गरिएको छ । यस व्यवस्थाले निरन्तर सुनुवाईको मर्म र व्यवस्थालाई अनुसरण र आत्मसात गर्न खोजेको छ । संहितामा कुनै खास मुद्दा भनी मुद्दाहरू नकिटिएकोले यसमा त्यस्ता खास मुद्दाको तय गर्ने स्वविवेकीय अधिकार न्यायाधीशमा रहने देखिन्छ । जिल्ला अदालत नियमावली, २०५२ मा भएको आठौँ संशोधनले देहाय बमोजिमका मुद्दाहरू अदालतमा अभियोगपत्र पेस भएपछि अभियोग लगाइएका सबै प्रतिवादीहरू उपस्थित गराइएकोमा निजहरूको बयान गराई अदालतले आदेश दिएमा लगातार प्रमाण परीक्षण गरिने गरी गरेको निरन्तर सुनुवाईको व्यवस्थालाई संहिताको यो व्यवस्थाले मुद्दा नतोकेको भएपनि अनुसरण गरेको छ र यस दफामा प्रयुक्त “कुनै खास मुद्दा” निर्धारण गर्नका लागि आधार हुनेहुन्छ ।

- ◆ अपहरण तथा शरीर बन्धक,
- ◆ आगलागी,
- ◆ घरेलु हिंसा सम्बन्धी,
- ◆ सबै प्रकारको चोरी,
- ◆ जबरजस्ती करणी,
- ◆ जीउ मास्ने बेच्ने,
- ◆ ठगी,
- ◆ मानव बेचबिखन तथा ओसार पसार,
- ◆ लागू औषध,
- ◆ सर्वोच्च अदालतले नेपाल राजपत्रमा सूचना प्रकाशन गरी तोकेका मुद्दाहरू ।

संहिताको अनुसूची-१ र अनुसूची-२ अर्न्तगतका मुद्दाका सरकारी पक्षको साक्षीलाई सम्बन्धित अनुसन्धान अधिकारी वा कार्यालयले सरकारी वकिल कार्यालय माफत उपस्थित गराउनु पर्ने व्यवस्था गरिएको छ । सरकारी पक्षको साक्षी (गवाह)लाई उपस्थित गराउने दिनको सूचना अदालतले सम्बन्धित प्रहरी कार्यालयलाई दिनुपर्ने, निर्धारित मिति र समयमा सरकारी वकिलमाफत त्यस्ता साक्षी, गवाहलाई अदालतमा उपस्थित गराउने कर्तव्य प्रहरीको हुने गरी सरकारी मुद्दा सम्बन्धी नियमावली, २०५५ को नियम १५ मा रहेको व्यवस्थालाई संहितामा पनि त्यसलाई आंशिक

रूपमा व्यवस्था गरिएको छ । अदालतले साक्षी उपस्थित गराउने सूचना सम्बन्धित प्रहरी कार्यालयमा दिनुपर्ने व्यवस्था नराखिएकोले मुद्दा दायर गर्ने सरकारी वकिल कार्यालयमा नै साक्षी उपस्थित गराउन पत्राचार गर्नुपर्ने हुन्छ ।

साक्षीलाई अदालतले खोजेको दिनमा नै पेस गर्नुपर्छ अन्यथा त्यस्ता साक्षीको अस्तित्व कायम हुन सक्दैन । अदालतले खोजेको समयमा उपस्थित नहुने साक्षीलाई अदालतले पर्खेर बस्दैन । यसै मान्यताका आधारमा साक्षी बुझ्न तोकेको तारेखका दिन उपस्थित नहुने साक्षी कायम नरहने व्यवस्था गरिएको छ । तथापि, साक्षी उपस्थित हुन नसक्ने विशेष परिस्थिति अर्थात् काबु बाहिरको परिस्थिति परी उपस्थित हुन नसकेकोमा पक्षले सोही व्यहोरा खुलाई निवेदन दिएमा अदालतले त्यस्तो साक्षी बुझ्ने अर्को तारेख तोक्न सक्ने गरी अपवादको रूपमा लचिलो व्यवस्था पनि गरिएको छ । यो व्यवस्था मुलुकी ऐन, अदालती बन्दोबस्त महलको ११५ नं.मा नबुझिनहुने साक्षीको हकमा प्रचलनमा रहेको छ । यो व्यवस्थाले साक्षी अनुपस्थित रहने कुरालाई नियन्त्रण गर्न र विशेष परिस्थितिमा साक्षी उपस्थित हुन नसकेमा उपयुक्त सम्बोधन गर्न खोजेको छ ।

एक पक्षको साक्षीलाई अर्को पक्षले जिरह गर्न पाउनु पर्छ । यो प्राकृतिक न्यायको विषय हो । तर कतिपय अवस्थामा साक्षीलाई तत्काल उपस्थित नगराएमा पछि उपस्थित गराउन नसकिने अवस्था पनि सिर्जना हुन्छ । त्यसै कारणले अनुसूची-१ वा अनुसूची-२ मा उल्लिखित कुनै मुद्दामा सबै प्रतिवादीहरू मुद्दामा उपस्थित नभएको कारण साक्षी परीक्षणको प्रक्रिया नभएको भए पनि कुनै पक्षको साक्षी तत्काल उपस्थित नगराएमा पछि उपस्थित गराउन नसकिने कारण देखाई त्यस्ता साक्षीहरू तत्कालै उपस्थित गराई बकपत्र गराउन अनुरोध गर्नसक्ने र सो अनुरोध उपयुक्त भएमा अदालतले सोको कारण खुलाई त्यस्तो साक्षीको बकपत्र गराउन सक्ने व्यवस्था गरिएको छ । यस व्यवस्थाले मुद्दाको न्याय निरूपणमा र प्रमाणको प्राप्तिमा सहयोग पुगी न्याय सम्पादनमा प्रभावकारिता आउने र कारबाईमा पनि शीघ्रता हुने अपेक्षा गरिएको छ । संहितामा सबै प्रतिवादी चुक्ता नभएको भएपनि केही प्रतिवादी उपस्थित भएको अवस्थामा उपस्थित सम्भव भएसम्मका पक्षहरूले जिरह गर्नसक्ने व्यवस्था पनि राखिएको छ । यस व्यवस्थाले उपस्थित भएका पक्षबाट जिरहको कार्य भई साक्षी परीक्षण हुने अवस्था सिर्जनागरेको छ । पक्षको अनुपस्थितिमा भएको बकपत्र निजको विरुद्ध प्रमाणमा लगाउँदा निजले त्यसलाई इन्कार गर्न पाउनु पर्ने मान्यताका आधारमा सो बकपत्रको व्यहोराको हकमा पछि उपस्थित पक्षले खण्डन गर्नसक्ने व्यवस्था गरी पक्षको हकलाई सुरक्षित गरिएको छ ।

१०२. विशेषज्ञ साक्षीलाई बुझ्न सकिने : नेपाल सरकार वादी भएको जघन्य वा गम्भीर कसूर सम्बन्धी कुनै मुद्दामा विशेषज्ञ राय व्यक्त गर्ने विशेषज्ञको मृत्यु भएमा वा निज लामो अवधि विदेशमा बसी नेपाल आउन नसक्ने भएमा वा अन्य कारणले निजलाई बुझ्न असम्भव भएमा त्यस्तो विशेषज्ञ साक्षी सरह वा सोभन्दा माथिको समान विषयको विशेषज्ञबाट विशेषज्ञ राय लिन सकिनेछ ।

स्पष्टीकरण : यस दफाको प्रयोजनको लागि “जघन्य कसूर ” भन्नाले जन्मकैद वा दश वर्षभन्दा बढी कैद हुने कसूर र “गम्भीर कसूर” भन्नाले तीन वर्षदेखि दश वर्षसम्म कैद हुने कसूर सम्भन्नुपर्छ ।

टिप्पणी

फौजदारी मुद्दामा विशेषज्ञको राय अत्यन्त महत्वपूर्ण हुन्छ। यस्ता विशेषज्ञहरू विभिन्न किसिमका हुन्छन्। यिनीहरूलाई अदालतमा उपस्थित गराई निजहरूले दिएको राय वा भनाइलाई परीक्षण गर्नुपर्ने हुन्छ। तर यस्ता विशेषज्ञ विभिन्न कारणहरूले गर्दा अदालतमा उपस्थित हुन नसक्ने अवस्था रहेको पनि हुनसक्दछ। यस्तो अवस्था सिर्जना भएमा त्यसलाई सम्बोधन गर्नका लागि संहिताले नेपाल सरकार वादी भएको जन्मकैद वा दश वर्षभन्दा बढी कैद हुने “जघन्य कसूर” र तीन वर्षदेखि दश वर्षसम्म कैद हुने “गम्भीर कसूर” सम्बन्धी कुनै मुद्दामा विशेषज्ञ राय व्यक्त गर्ने विशेषज्ञको मृत्यु भएमा वा निज लामो अवधि विदेशमा बसी नेपाल आउन नसक्ने भएमा वा अन्य कारणले निजलाई बुझ्न असम्भव भएमा त्यस्तो विशेषज्ञ साक्षीसरह वा सोभन्दा माथिको समान विषयको अर्को विशेषज्ञबाट विशेषज्ञ राय लिन सकिने लचिलो व्यवस्था प्रस्ताव गरिएको छ। सम्बन्धित विशेषज्ञ उपस्थित नै हुन नसक्ने अवस्थामा न्यायका खातिर एक विशेषज्ञले दिएको राय समान विषयको विशेषज्ञबाट समेत लिन सकिने व्यवस्था प्रस्ताव गरिएको हो। विशेषज्ञले विषयवस्तुका आधारमा राय दिने भएकाले समान विषयको ज्ञातामा अर्को विशेषज्ञबाट राय दिँदा पनि फरक नपर्ने भएकाले यो व्यवस्था राखिएको हो। विशेषज्ञको रायको आधारमा ठहर गर्नुपर्ने कतिपय प्राविधिक विषयमा सम्बन्धित विशेषज्ञ अदालतमा उपस्थित हुनै नसक्ने अवस्थामा सोहीसरह वा सोभन्दा बढी ज्ञान भएको विशेषज्ञलाई परीक्षण गर्न सकिने व्यवस्था प्रस्तुत दफामा प्रस्ताव गरिएको छ।

१०३ सहअभियुक्तको जिरह गर्न सकिने : यस परिच्छेद बमोजिम प्रमाण परीक्षण गर्दा कुनै अभियुक्तले कुनै सहअभियुक्तलाई पोल गरेमा त्यसरी पोलेको कुराको हदसम्म त्यस्तो सहअभियुक्तले जिरह गर्न सक्नेछ।

टिप्पणी

कुनै मुद्दामा एकभन्दा बढी प्रतिवादी भएमा एक प्रतिवादीले अर्को प्रतिवादीलाई दोषी देखाउन सक्ने वा निजले दिएको बयान अर्को प्रतिवादीका विरुद्ध प्रमाणमा लाग्नसक्ने हुन्छ। आफ्ना विरुद्धका प्रमाणलाई जिरह वा खण्डन गर्न पाउने पक्षको हक हुन्छ। तर साक्षीको बकपत्रमा जिरहको व्यवस्था भएपनि सहअभियुक्तको बयानमा जिरह गर्ने व्यवस्था हालको प्रचलित नेपाल कानूनमा रहेको पाइँदैन। सर्वोच्च अदालतबाट सह अभियुक्तको बयानलाई प्रमाणको रूपमा ग्रहण गर्ने अभ्यास रहेको देखिन्छ।^{१३} आफ्ना विरुद्ध प्रमाण लाग्ने तर आफूले त्यस्तो भनाइलाई परीक्षण गर्न नपाउनु न्याय र स्वच्छ सुनुवाईको मान्यताका हिसाबले उपयुक्त हुँदैन। यसैगरी प्रस्तुत संहिताले अभियोजनको सौदावाजीको सिद्धान्तलाई आत्मसात गरी संहितामा व्यवस्था गरिएको समेतबाट सहअभियुक्तको

८३ नेकाप. २०६३ अंक ८ नि.नं. ७७४९, पृ. १०३४ सह अभियुक्तको परीक्षण नगर्दा न्याय निष्पादनमा सारभूत रूपमा फरक नपर्ने हुनाले पनि प्रमाण कानून सम्बन्धी सिद्धान्त र व्यवहारमा यसले अन्योल सिर्जना गर्ने भन्ने देखिन आउँदैन र मानव मान्यता र सिद्धान्तको प्रतिक्ल मान्न पनि नमिल्ने। सह अभियुक्तको पोललाई प्रमाणमा लिने सम्बन्धमा किटानी कानूनी व्यवस्थाको अभाव रहे पनि हाम्रो न्याय प्रणालीले मिंसिल कागजातबाट खुल्न आएका तथ्य र व्यहोरालाई कुनै न कुनै रूपमा ग्रहण गर्ने वा स्वीकार गर्ने गरी आएको परिप्रेक्ष्यमा सह अभियुक्तको पोललाई प्रमाणको रूपमा ग्रहण गर्न सकिने मान्यतालाई स्वीकार गरिएको पाइने। सह-अभियुक्तको पोललाई प्रमाणमा लिने वा लगाउने सम्बन्धमा निम्न बमोजिमको अवस्था र परिस्थितिको मूल्याङ्कन गरी विचार गर्नु उपयुक्त एवम् बान्छनीय देखिने। एकै साथ सह अभियुक्तहरू मुद्दामा पूर्णक्ष गरिएको अवस्था हुनुपर्ने, सोही कसूरमा पोल गरेको हुनुपर्ने, एउटा कसूरमा सावित हुनेले अर्को कसूरमा अरुलाई पोल गरेको नमिल्ने, आफू कसूरमा इन्कार भइ एक अर्कालाई पोल गरेको हुन नहुने, पोल गर्ने सह अभियुक्तको मृत्यु भएकोमा पनि निजको भनाइलाई विचार गर्न सकिने।

बयानलाई अर्को अभियुक्तका हकमा प्रमाणमा लिनुपर्ने भएकाले त्यसरी प्रमाणमा लिने प्रमाणको सम्बन्धित पक्षलाई जिरह गर्न पाउने हक सुरक्षित गरी स्वच्छ न्यायको मर्मलाई प्रत्याभूत गर्न प्रमाण परीक्षण गर्दा कुनै अभियुक्तले अर्को कुनै सहअभियुक्तलाई पोल गरेमा त्यसरी पोलेको कुराको हदसम्म त्यस्तो सहअभियुक्तले जिरह गर्नसक्ने नयाँ व्यवस्था प्रस्ताव गरिएको छ । यो व्यवस्थाले सह अभियुक्तको बयानलाई मान्यता प्रदान गर्नुका साथै यस सम्बन्धी अन्यौललाई समाप्त गर्ने प्रयास पनि गरेको छ । यस व्यवस्थाबाट प्रमाण परीक्षण सम्बन्धी नेपाल कानून थप सम्वृद्ध हुने अपेक्षा गरिएको छ ।

१०४. लिखत प्रमाण सम्बन्धी व्यवस्था : (१) प्रमाण बुझ्न तोकिएको तारिखमा अदालतले मुद्दाको पक्षहरूबाट प्रमाणका लिखतहरू सक्कलै पेस गर्न लगाई एउटा पक्षले पेस गरेको लिखत अर्को पक्षलाई देखाउनु पर्नेछ ।

(२) उपदफा (१) बमोजिम देखाइएको लिखत अर्को पक्षले कीर्ते वा जालसाजी गरी तयार गरेको जिकिर लिएमा सो कुरा खुलाई त्यस्तो पक्षको बयान गराउनु पर्नेछ ।

(३) उपदफा (२) मा जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि कुनै पक्षलाई अर्को पक्षले पेस गरेको प्रमाणको कुनै लिखत देखाउँदा निजले सद्दे, कीर्ते, जालसाजी छुट्याउन तत्काल असमर्थता देखाई त्यसको निमित्त समय मागेमा अदालतले आवश्यकतानुसार बढीमा सात दिनसम्मको तारिख तोकी अर्को पक्षलाई सोको जानकारी गराई सो तारिखमा निजको बयान गराउन र कीर्ते वा जालसाजी भनी बयान गरेमा निजले त्यस सम्बन्धमा पेस गरेको प्रमाण पनि बुझ्नु पर्नेछ ।

तर प्रमाण बुझ्न तोकिएको तारेखमा अनुपस्थित रहेको पक्ष वा प्रतिनिधित्व नभएको पक्षको हकमा सो पक्षलाई यो दफा बमोजिम लिखत देखाउन वा बयान गराउन आवश्यक हुनेछैन ।

(४) उपदफा (३) मा जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि कुनै लिखतको सद्दे कीर्ते छुट्याउन तोकिएको तारिखमा कुनै पक्ष काबुबाहिरको परिस्थितिले गर्दा अनुपस्थित रहेमा त्यस्तो तारिख तोकिएको पन्ध्र दिनभित्र सम्बन्धित पक्ष वा निजको प्रतिनिधि उपस्थित भई सो लिखतको बारेमा कुनै कुरा व्यक्त गर्न चाहेमा निजलाई सो बमोजिम व्यक्त गर्न मौका दिनुपर्नेछ ।

टिप्पणी

सामान्यतया मुद्दामा एक पक्षले पेस गरेको प्रमाणको सम्बन्धमा अर्को पक्षलाई जानकारी दिनुपर्छ र सो प्रमाणको सत्यता र प्रमाणिकताका सम्बन्धमा अर्को पक्षले खण्डन गर्ने वा स्वीकार गर्ने मौका पनि पाउन पर्छ । स्वच्छ सुनुवाईका लागि एक पक्षले पेस गरेको प्रमाण अर्को पक्षले हेर्ने र खण्डन गर्ने अवसर प्रदान गर्नु अति आवश्यक हुन्छ । यसै प्रयोजनका लागि संहितामा देहाय बमोजिमको व्यवस्था प्रस्ताव गरिएको छ । प्रस्तुत दफा लिखत प्रमाणका सम्बन्धमा सीमित रहेको छ ।

- ◆ प्रमाण बुझ्न तोकिएको तारिखमा अदालतले मुद्दाको पक्षहरूबाट प्रमाणका लिखतहरू सक्कलै पेस गर्न लगाउने ।

- ◆ एउटा पक्षले पेस गरेको लिखत अर्को पक्षलाई देखाउने र अर्को पक्षलाई लिखतको बारेमा जानकारी दिई प्राकृतिक न्यायको सिद्धान्तलाई व्यवहारमा मूर्त रूप दिने नै यसको अभिप्राय हो ।
- ◆ यसरी अर्को पक्षलाई देखाउँदा देखाइएको लिखत अर्को पक्षले कीर्ते वा जालसाजी गरी तयार गरेको भन्ने जिकिर लिएमा सो कुरा खुलाई त्यस्तो पक्षको बयान गराउनु पर्नेछ । यसरी बयान गराउँदा पक्षहरूको लिखतका बारेमा लिखित रूपमा बयानमार्फत अभिव्यक्त हुने र अदालतले सो बयानका आधारमा कारबाई अगाडि बढाउन मद्दत पुग्ने हुन्छ ।
- ◆ कुनै पक्षलाई अर्को पक्षले पेस गरेको प्रमाणको कुनै लिखत देखाउँदा निजले सद्दे, कीर्ते , जालसाजी के हो भन्ने छुट्याउन नसक्ने अवस्था आउनसक्छ । यस्तो अवस्थामा तत्काल सद्दे, कीर्ते र जालसाजीमा के हो भन्नका लागि पक्षले समय मागेमा अदालतले आवश्यकतानुसार बढीमा सात दिनसम्मको तारिख तोकी अर्को पक्षलाई समय दिनसक्ने व्यवस्था प्रस्ताव गरिएको छ ।
- ◆ यसरी दिइएको तारिखभित्र निजको बयान गराउने ।
- ◆ त्यसरी बयान गराउँदा कीर्ते वा जालसाजी भनी बयान गरेमा निजले त्यस सम्बन्धमा पेस गरेको प्रमाण पनि बुझ्नुपर्ने ।
- ◆ लिखतको सद्दे, कीर्ते छुट्याउन तोकिएको तारिखमा कुनै पक्ष काबु बाहिरको परिस्थितिले गर्दा अनुपस्थित रहेमा त्यस्तो तारिख तोकिएको पन्ध्र दिनभित्र सम्बन्धित पक्ष वा निजको प्रतिनिधि उपस्थित भई सो लिखतको बारेमा कुनै कुरा व्यक्त गर्न चाहेमा निजलाई सो बमोजिम व्यक्त गर्न मौका दिनुपर्ने ।

सबुद, प्रमाण बुझ्ने भनी तोकिएको तारिखमा वादी, प्रतिवादीले पेस गरेका सक्कल कागजातहरू देखाउने र सद्दे, कीर्ते वा जालसाज के भन्छ बयानमा लेखाउने संहिताको प्रस्तावित व्यवस्था मुलुकी ऐन अदालती बन्दोबस्तको ७८ नं. मा आधारित रहेको र संहितामा सोही व्यवस्थालाई नै परिमार्जन सहित निरन्तरता दिइएको छ । यस व्यवस्थाले लिखित प्रमाणको बारेमा पक्षहरूलाई जानकारी दिने र लिखतको सत्यताको बारेमा परीक्षण गराउने कार्य गरी न्याय निरूपणको कामलाई सहज बनाउँछ । कसैका विरुद्ध लगाइने प्रमाणका बारेमा अर्को पक्षलाई आफ्नो कुरा व्यक्त गर्न मौका दिनुपर्छ भन्ने प्राकृतिक न्यायको सिद्धान्तका आधारमा नै संहिताको प्रस्तुत व्यवस्था प्रस्ताव गरिएको हो । पेस भएको लिखत अर्को पक्षलाई नसुनाई वा नदेखाई प्रमाणको रूपमा लिएमा त्रुटिपूर्ण हुने भनी सर्वोच्च अदालतबाट न्यायिक सिद्धान्त प्रतिपादन भएको^४ पाइन्छ ।

१०५. कीर्ते वा जालसाजी भनिएको लिखत मिसिलसाथ राख्नुपर्ने : दफा १०४ को उपदफा (१) बमोजिम एउटा पक्षले पेस गरेको लिखत अर्को पक्षलाई देखाउँदा त्यसलाई निजले कीर्ते वा जालसाजी लिखत नामकरण गरेमा सो लिखतको पीठमा दुवै पक्षको सहीछाप गर्न लगाई सम्बन्धित कर्मचारीको हस्ताक्षर र अदालतको छापसमेत लगाई सिलबन्दी गरी मिसिल सुरक्षित साथ राख्नुपर्नेछ ।

टिप्पणी

मुद्दामा कुनै पक्षले पेस गरेको लिखत अर्को पक्षलाई देखाउँदा निजले त्यस्तो लिखतलाई कीर्ते वा जालसाजी भनी बयान गरेमा सो लिखतको पीठमा दुवै पक्षको सहीछाप गराई सम्बन्धित कर्मचारीको हस्ताक्षर र अदालतको छापसमेत लगाई सिलबन्दी गरी मिसिल सुरक्षित साथ राख्नुपर्ने व्यवस्था गरिएको छ । कीर्ते वा जालसाजी भनिएको लिखतको अभिलेख लिखतमा पनि रहोस् तथा लिखतलाई मिसिलमा सुरक्षित किसिमले राख्नका लागि लिखतको पीठमा सहीछाप गर्ने तथा सिलबन्दी गर्ने व्यवस्था गरिएको हो । यस किसिमको व्यवस्थाले लिखत सुरक्षित हुने र अर्को पक्षले परिवर्तन वा फेरबदल पनि गर्न नसक्ने हुन्छ ।

१०६. तोकिएको दिन साक्षी बुझ्नुपर्ने : (१) अदालतले साक्षी बुझ्न तोकिएको तारिखको दिन उपस्थित भएसम्मको सबै साक्षीहरूको बकपत्र गराउनु पर्नेछ, र सो दिन उपस्थित सबै साक्षीहरूको बकपत्र गराउन समय अभावको कारणले नभ्याएमा मात्र त्यसपछि अदालत खुल्ने अर्को दिन बकपत्र गराउन पर्नेछ ।

(२) उपदफा (१) बमोजिम बकपत्र गर्न उपस्थित भएको साक्षीले बकपत्र गर्नुअघि निजले सत्य कुरा मात्र व्यक्त गर्ने उद्घोषण गरी अनुसूची-३६ बमोजिमको ढाँचामा अरुले सुन्ने गरी शपथ लिनुपर्नेछ, र त्यस्तो शपथ सम्बन्धित मिसिलमा संलग्न गर्नुपर्नेछ ।

(३) साक्षीले गरेको बकपत्र अनुसूची-३७ को ढाँचामा अभिलेख गर्नुपर्नेछ ।

टिप्पणी

अदालतमा साक्षी उपस्थित गराएपछि बकपत्रको कार्य गर्नुपर्दछ । यस्तो बकपत्रको काम समयमा नै गर्नुपर्दछ । यसलाई समयमा नै गर्न नसकिए वा व्यवस्थित गर्न नसकिए मुद्दाका पक्ष तथा साक्षीले अनावश्यक हैरानी व्यहोर्नुपर्ने हुन्छ । यसैले अदालतले साक्षी बुझ्न तोकिएको तारिखको दिन उपस्थित भएसम्मको सबै साक्षीहरूको बकपत्र गराउनु पर्ने र सो दिन उपस्थित सबै साक्षीहरूको बकपत्र गराउन समय अभावको कारणले नभ्याएमा मात्र त्यसपछि अदालत खुल्ने लगत्तै अर्को दिन बकपत्र गराउन पर्ने व्यवस्था प्रस्ताव गरिएको छ । यसले गर्दा अदालतका कर्मचारीले अनावश्यक रूपमा साक्षीलाई दुख दिने कुरा पनि निरुत्साहन हुने हुन्छ ।

बकपत्र गर्ने व्यक्तिले सत्य कुरा मात्र व्यक्त गरी बकपत्र गरोस् भन्नाका लागि बकपत्र गर्न उपस्थित भएको साक्षीले बकपत्र गर्नुअघि निजले सत्य कुरा मात्र व्यक्त गर्ने उद्घोषण गरी अनुसूची-३६ को निर्दिष्ट ढाँचामा शपथ लिनुपर्ने र त्यस्तो शपथ सम्बन्धित मिसिलमा संलग्न गर्नुपर्ने व्यवस्था गरिएको छ । अदालतमा बयान दिँदा वा बकपत्र गर्दा वा कुनै सार्वजनिक पद धारण गर्दा सो गर्नु अगाडि कानून बमोजिम शपथ लिन लगाउने प्रचलन प्रायः सबै देशहरूमा पाइन्छ । इस्लामलाई कुरान, हिन्दूलाई वेद गीता, गङ्गाजल, इशाइलाई बाइबलको शपथ लिन लगाइन्छ । साक्षीले गरेको बकपत्र पनि अनुसूची-३७ को निर्दिष्ट ढाँचामा अभिलेख गर्नुपर्ने व्यवस्था पनि गरिएको छ । साक्षीको बकपत्रका सम्बन्धमा प्रस्तुत संहिताले गरेका व्यवस्था मुलुकी ऐन, अदालती बन्दोवस्तको १४६ नं. र १५० नं. र प्रमाण ऐन, २०३१ को दफा १४९मा रहेका व्यवस्थाहरूकै निरन्तरता रहेको छ ।

१०७. बन्दसवालद्वारा साक्षी बुझ्न सकिने : (१) यस परिच्छेदमा अन्यत्र जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि मुद्दा दायर रहेको अदालतको क्षेत्राधिकार भएको इलाकाभन्दा बाहिर रहेबसेको वा कुनै कारणले अदालतमा उपस्थित हुन नसक्ने तर नबुझी नहुने साक्षीलाई मुद्दाको गम्भीरता हेरी बन्दसवालद्वारा बुझ्नु पर्ने भएमा अदालतले त्यसको सूचना मुद्दाका पक्षहरूलाई दिनुपर्नेछ ।
- (२) मुद्दाको कुनै पक्षले चाहेमा उपदफा (१) बमोजिमको बन्दसवालमा आफूले साक्षीसँग सोध्न चाहेको प्रश्नहरू समावेश गरियो भनी कारण खुलाई अदालतमा निवेदन गर्नसक्नेछ ।
- (३) उपदफा (२) बमोजिमको कुनै निवेदन परेमा र अदालतले त्यस्तो प्रश्न त्यस्तो बन्दसवालमा समावेश हुनु मनासिब ठानेमा सो प्रश्नसमेत त्यस्तो बन्दसवालमा समावेश गर्न आदेश दिनेछ र सोही बमोजिम बन्दसवालको प्रश्नहरू तयार गरिनेछ ।
- (४) बन्दसवालको ढाँचा अनुसूची-३८ बमोजिम हुनेछ ।
- (५) उपदफा (१) बमोजिम बन्दसवालद्वारा साक्षी बुझ्दा मुद्दाको कुनै पक्षले चाहेमा बन्दसवाल पठाइएको अदालतमा उपस्थित भई प्रमाण सम्बन्धी प्रचलित कानून बमोजिम साक्षी परीक्षण, जिरह वा पुनः सोधपुछ गर्न सक्नेछ ।

टिप्पणी

मुद्दाका साक्षीहरू अदालतको मुद्दा हेर्ने क्षेत्राधिकारभन्दा बाहिर अन्य अदालतको क्षेत्राधिकार रहेकोमा निज अदालतमा उपस्थित हुन नसक्ने अवस्थामा लिखित रूपमा प्रश्नहरू पठाई साक्षी वसेको क्षेत्राधिकार भएको अदालतमार्फत साक्षीको वकपत्र गराउने व्यवस्थालाई “बन्दसवाल” भनिन्छ । बन्दसवाल नेपाल कानूनको एक स्थापित मान्यता हो र यस्तो व्यवस्था मुलुकी ऐन, अदालती बन्दोबस्त महलको १६० नं. देखि १६२ नं सम्म रहेकोमा त्यसरी बन्दसवाल गर्न सकिने व्यवस्थालाई निरन्तरता दिँदै संहितामा मुद्दा दायर रहेको अदालतको क्षेत्राधिकार भएको इलाका भन्दा बाहिर रहेबसेको वा कुनै कारणले अदालतमा उपस्थित हुन नसक्ने तर नबुझी नहुने साक्षीलाई मुद्दाको गम्भीरता हेरी बन्दसवालद्वारा बुझ्नुपर्ने भएमा अदालतले त्यसको सूचना मुद्दाका पक्षहरूलाई दिनुपर्ने तथा मुद्दाको कुनै पक्षले चाहेमा बन्दसवालमा आफूले साक्षीसँग सोध्न चाहेको प्रश्नहरू समावेश गरियोस् भनी कारण खुलाई अदालतमा निवेदन गर्नसक्ने व्यवस्था प्रस्ताव गरिएको छ ।

प्रस्तावित व्यवस्था बमोजिमको कुनै निवेदन परेमा र अदालतले त्यस्तो प्रश्न त्यस्तो बन्दसवालमा समावेश हुनु मनासिब ठानेमा सो प्रश्नसमेत त्यस्तो बन्दसवालमा समावेश गर्न आदेश दिने र सोही बमोजिम बन्दसवालको प्रश्नहरू तयार गरिने व्यवस्था गरिएको छ । यसरी बन्दसवालद्वारा साक्षी बुझ्दा मुद्दाको कुनै पक्षले चाहेमा बन्दसवाल पठाइएको अदालतमा उपस्थित भई प्रमाण सम्बन्धी प्रचलित कानून बमोजिम साक्षी परीक्षण, जिरह वा पुनः सोधपुछ गर्नसक्ने समेतका व्यवस्था पनि प्रस्ताव गरिएको छ । वस्तुतः बन्दसवाल साक्षी परीक्षण नै भएकोले साक्षी परीक्षणमा अवलम्बन हुने सोधपुछ वा यस्तो जिरहमा सम्बन्धित पक्षहरूको संलग्नता भएमा बन्दसवालको विश्वसनीयता अझ बढी हुने भएकाले पनि यस्तो बन्दसवालमा पनि पक्षले जिरह वा पुनः सोधपुछ लगायतका साक्षी परीक्षणका अन्य प्रक्रिया अपनाउन सक्ने व्यवस्था प्रस्ताव गरिएको हो । बन्दसवालको यो व्यवस्थाले टाढा रहेको साक्षी मुद्दा हेर्ने अदालतमा उपस्थित हुन नसक्ने अवस्थामा पनि निजको परीक्षण गर्न सम्भव बनाई न्याय निरूपणमा सहयोग पुऱ्याउने उद्देश्यलाई पूरा गर्दछ ।

१०८. बकपत्र इजलासमा गराउनु पर्ने : (१) यस संहिता बमोजिम साक्षीको बकपत्र गराउँदा न्यायाधीशको इजलासमा गर्नुपर्नेछ ।

तर शारीरिक असमर्थताले गर्दा अदालतमा उपस्थित हुन नसक्ने साक्षीको बकपत्र लिनुपर्दा त्यस्तो साक्षी रहेबसेको ठाउँमा न्यायाधीश आफैँ गई वा आफ्नो मातहतको अधिकृत कर्मचारी खटाई बकपत्र गराउन लगाउन सकिनेछ ।

(२) उपदफा (१) बमोजिम बकपत्र गराउँदा मुद्दाका सम्बन्धित पक्षहरूलाई सो कुराको सूचना दिई दफा १०७ को उपदफा (५) बमोजिम परीक्षण गर्ने मौकासमेत दिनु पर्नेछ ।

टिप्पणी

साक्षीको बकपत्र सम्बन्धी कार्य न्याय निरूपणका लागि एक आधारभूत कार्यविधि हो । साक्षी परीक्षण त्यही अधिकारीको रोह बरमा गर्नुपर्छ जसले सो आधारमा विवादको निरूपण गर्दछ । साक्षी परीक्षणमा न्यायाधीशको संलग्नताले बकपत्र स्तरीय र विश्वासनीय हुने, बकपत्रमा सोध्नु पर्ने सबै प्रश्नहरू सोधिने, न्याय सम्पादनका लागि आवश्यक सूचनाहरू साक्षीबाट प्राप्त गरिने र साक्षीले बकपत्र गर्दा प्रदर्शन गरेको व्यवहार र हाउभाउबाट बकपत्रको व्यहोराको विश्वासनीयता आङ्कलन गर्न न्यायाधीशलाई मद्दत दिने भएकाले साक्षीको बकपत्र गराउँदा न्यायाधीशको इजलासमा नै गर्नुपर्ने गरी संहितामा व्यवस्था गरिएको छ । बयान गराउँदा जसको इजलास हो उसैले गराउनु पर्ने मुलुकी ऐन, अदालती बन्दोबस्त महलको १४७ नं. मा व्यवस्था रहेको छ भने तारिखको दिन अदालत लाग्नासाथ सो दिन हाजिर रहेका पक्ष विपक्षसँग निजहरूको साक्षीको नामावली लिई मिसिलसाथ राखी बकपत्र गराउनका लागि इजलास सहायकले न्यायाधीशसमक्ष पेस गर्नुपर्ने व्यवस्था जिल्ला अदालत नियमावली, २०५२ को नियम २९ मा रहेको छ र सोही व्यवस्थाको निरन्तरता स्वरूप नै यो व्यवस्था राखिएको छ । तथापि, विशेष अवस्थामा साक्षी अदालतमा उपस्थित हुन नसकेका कारणले मुद्दाको न्याय निरूपणमा असर नगरोस् भनी अपवाद स्वरूप शारीरिक असमर्थताले गर्दा अदालतमा उपस्थित हुन नसक्ने साक्षीको बकपत्र लिनु पर्दा त्यस्तो साक्षी रहेबसेको ठाउँमा न्यायाधीश आफैँ गई वा आफ्नो मातहतको अधिकृत कर्मचारी खटाई बकपत्र गराउन लगाउन सकिने अपवादात्मक व्यवस्था पनि गरिएको छ । बकपत्र गराउँदा मुद्दाका पक्षहरूलाई साक्षी परीक्षण, जिरह र पुनः सोध्नुपर्छ गर्ने अवसर प्रदान गर्न पनि संहिताले निर्देश गरेको छ ।

१०९. श्रव्य-दृश्य संवाद (भिडियो कन्फरेन्स) मार्फत साक्षी बुझ्न सकिने : (१) यस परिच्छेद बमोजिम बुझ्नु पर्ने साक्षी शारीरिक रूपमा अशक्त भएको वा नाबालक भएको वा सुरक्षाको कारणले गर्दा निजलाई अदालतमा उपस्थित गराउन नसकिने भएमा सम्बन्धित पक्षले सोही व्यहोरा खोली श्रव्य-दृश्य संवाद (भिडियो कन्फरेन्स) मार्फत त्यस्तो साक्षी बुझ्नको लागि अदालतमा निवेदन दिनसक्नेछ ।

(२) कुनै खास प्रकृतिको साक्षीको परीक्षण श्रव्य-दृश्य संवाद (भिडियो कन्फरेन्स) मार्फत गराउन अदालतले आदेश गरेमा सोही बमोजिम साक्षी परीक्षण गर्नुपर्नेछ ।

(३) उपदफा (१) बमोजिमको निवेदन परेमा र निवेदनमा उल्लेखित कारण मनासिब देखिएमा वा उपदफा (२) बमोजिम अदालतले आदेश दिएमा यस संहितामा अन्यत्र जुनसुकै

कुरा लेखिएको भएता पनि अदालतले त्यस्तो साक्षी श्रव्य-दृश्य संवाद (भिडियो कन्फरेन्स) मार्फत बुझ्नसक्नेछ ।

(४) उपदफा (३) बमोजिम श्रव्य-दृश्य संवाद (भिडियो कन्फरेन्स) गर्दा अदालतको अनुमति लिई मुद्दाको सम्बन्धित पक्ष त्यस्तो संवाद स्थलमा उपस्थित भई सोधपुछ जिरह वा पुनः सोधपुछ गर्न सक्नेछ ।

(५) उपदफा (३) बमोजिम साक्षी बुभुदा त्यस्तो साक्षीले व्यक्त गरेको कुरा अभिलेख हुने व्यवस्था गर्नुपर्नेछ र अदालतले श्रव्य-दृश्य संवाद (भिडियो कन्फरेन्स) को अभिलेख राख्नुपर्नेछ ।

(६) श्रव्य-दृश्य संवाद (भिडियो कन्फरेन्स) मार्फत साक्षी बुभुदको अभिलेख अनुसूची-३९ को ढाँचामा राख्नुपर्नेछ ।

टिप्पणी

साक्षीहरू विभिन्न कारणले गर्दा प्रत्यक्ष रूपमा अदालतमा उपस्थित भई बकपत्र गर्न नसकिने अवस्थाहरू पर्छन् । साक्षीको संरक्षणका लागि कार्यविधिगत व्यवस्था गर्दा साक्षीहरू अदालतमा उपस्थित नभई श्रव्य-दृश्य संवाद (भिडियो कन्फरेन्स) मार्फत पनि बकपत्र गर्ने व्यवस्था हाम्रो सन्दर्भमा नौलो भएपनि विभिन्न मुलुकले यसको अभ्यास गरिसकेका छन् । उदाहरणको लागि जर्मन,^{८६} कोरिया,^{८७} सिंगापुर आदिलाई लिन सकिन्छ । युरोपियन काउन्सिलले पनि साक्षीको संरक्षणका लागि भिडियो कन्फरेन्सको व्यवस्था गर्नुपर्ने सुझाव पनि दिएको थियो ^{८८} नेपालसमेत पक्ष भएको सङ्गठित अपराध सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धिले पनि साक्षीको सुरक्षाका लागि भिडियो कन्फरेन्स गर्नुपर्ने कुरा व्यवस्था गरेको छ ^{८९} विज्ञान र प्रविधिको विकासका कारण अदालतमा नै उपस्थित नभइकन पनि साक्षीसँग सोधपुछ गर्न सकिने सम्भावना भएकोले प्रविधिको प्रयोग गरी सङ्गठित रूपमा अपराध हुन लागिरहेको र साक्षीलाई खतरा रहेको मुद्दामा संरक्षणका लागि यस्तो श्रव्य -दृश्यको माध्यमबाट साक्षीको बकपत्र गराउनु हामी कहाँ पनि आवश्यक भइसकेको छ । राज्यको आवश्यकता तथा महासन्धि अनुरूपका व्यवस्था राष्ट्रिय कानूनमा स्थानान्तरण गर्नु पक्ष राज्यको हैसियतले नेपालको अन्तर्राष्ट्रिय दायित्व पनि हुन्छ । यस तथ्यलाई ध्यानमा राखी शारीरिक रूपमा अशक्त भएको साक्षी वा नाबालक भएको वा सुरक्षाको कारणले गर्दा निजलाई अदालतमा उपस्थित गराउन नसकिने भएमा सम्बन्धित पक्षले सोही व्यहोरा खोली श्रव्य-दृश्य संवाद (भिडियो कन्फरेन्स) मार्फत त्यस्तो साक्षी बुझ्नको लागि अदालतमा निवेदन दिनसक्ने तथा यसरी निवेदन परेमा र निवेदनमा उल्लिखत

८६ जर्मनीमा सन् १९९८ मा साक्षी संरक्षण ऐन जारी भएको र सो ऐनमा भिडियो कन्फरेन्सको व्यवस्था समावेश गरिएको छ । The Act included provisions that regulated criminal proceedings, with a focus on: (a) Use of video technology for interviewing at-risk witnesses (especially children testifying as victims);

८७ UNODC, *Good practices for the protection of witnesses in criminal proceedings involving organized crime*, Newyork, 2008 at 38 A number of countries have designated special courtrooms in the regular court system for the holding of trials of cases involving organized crime and have equipped them with the latest communications technology . In the Republic of Korea, a special, new courthouse is being built specifically to accommodate the taking of remotely given evidence via video link . Although the use of modern communications technology, especially videoconferencing, depends upon the financial resources available, it is not prohibitively expensive .

८८ Recommendation Rec(2005)9 of the Committee of Ministers to member states on the protection of witnesses and collaborators of justice(Adopted by the Committee of Ministers on 20 April 2005 at the 924th meeting of the Ministers' Deputies)

८९ United Nations Convention against Transnational Organized Crime 2000, article 24(d), Providing evidentiary rules to permit witness testimony to be given in a manner that ensures the safety of the witness, such as permitting testimony to be given through the use of communications technology such as video links or other adequate means .

कारण मनासिब देखी अदालतले आदेश दिएमा त्यस्तो साक्षी श्रव्य-दृश्य संवाद (भिडियो कन्फ्रेन्स) मार्फत बुझ्न सकिने व्यवस्था प्रस्ताव गरिएको छ । यसका साथै कसैको निवेदन नपरे पनि कुनै खास प्रकृतिको साक्षीको परीक्षण श्रव्य-दृश्य संवाद (भिडियो कन्फ्रेन्स) मार्फत गराउन अदालतले आदेश गरेमा सोही बमोजिम साक्षी परीक्षण गर्नुपर्ने व्यवस्था प्रस्ताव पनि गरिएको छ । यस व्यवस्थाको मुख्य उद्देश्य भनेको साक्षीलाई अदालतमा उपस्थित गराउँदा हुनसक्ने भौतिक आक्रमणबाट जोगाउनु र निजहरूको संरक्षण गर्नु तथा अदालतमा उपस्थित नै हुन नसक्ने महत्वपूर्ण साक्षीको बकपत्रलाई सम्भाव्य बनाउनु नै हो ।

यस किसिमको श्रव्य-दृश्य संवाद (भिडियो कन्फ्रेन्स) गर्दा प्रक्रियाहरू पनि तय गरिएको छ । जसअनुसार अदालतको अनुमति लिई मुद्दाको सम्बन्धित पक्ष त्यस्तो संवाद स्थलमा उपस्थित भई सोधपुछ जिरह वा पुनः सोधपुछ गर्नसक्ने व्यवस्था प्रस्ताव गरिएको छ । मुद्दाका पक्षहरूले साक्षी परीक्षण सम्बन्धी आफ्ना अधिकारहरू प्रयोग गर्न पाउनु भन्ने मनसायले यो व्यवस्था राखिएको हो र श्रव्य दृष्यको माध्यमबाट बकपत्र गराउँदा पनि साक्षी परीक्षणका प्रक्रियाहरू अवलम्बनको सुनिश्चितता पनि यो व्यवस्थाले गरेको छ । बकपत्रको व्यहोरा अन्य साक्षीको बकपत्र व्यहोरा अभिलेखबद्ध गरेजस्तै गरे पनि श्रव्य-दृश्य संवाद (भिडियो कन्फ्रेन्स) बाट बकपत्र गराइएको भने मुचुल्का गराउनुपर्ने हुन्छ र यस मुचुल्काले यसरी बकपत्र गराउँदा को कसको रोहबर आवश्यक पर्ने भन्ने जस्ता विषयहरूलाई सम्बोधन गरिएको छ । मुचुल्काको ढाँचासमेत अनुसुची-३९ मा निर्दिष्ट गरिएको छ । श्रव्य दृष्य संवादबाट बकपत्र गराउँदा गरिने मुचुल्कामा स्थानीय निकायका प्रतिनिधि, स्थानीय व्यक्ति, अदालतबाट खटिई गएका कर्मचारी, प्राविधिक कर्मचारी, वादी, प्रतिवादी वा वारेस र उपलब्ध वादी प्रतिवादीका कानून व्यवसायीको नाम थर उल्लेख गरी दस्तखत गर्नुपर्ने व्यवस्था गरिएको छ । यसका साथै साक्षीले व्यक्त गरेको श्रव्य-दृश्य संवाद (भिडियो कन्फ्रेन्स) को अदालतले अभिलेख राख्नुपर्ने व्यवस्था पनि प्रस्ताव गरिएको छ ।

११०. साक्षीको व्यवहार, मुखाकृति इत्यादि टिपोट गर्न सकिने : (१) न्यायाधीशले कुनै साक्षीलाई बकपत्र गराउँदा निजको व्यवहार र मुखाकृति कस्तो थियो, निजसँग सोधिएको प्रश्नहरूको जवाफ दिँदा निज उत्तेजित भएको, हडबडाएको वा डराएको थियो वा थिएन, निजको मुखाकृतिबाट निजले दिएको जवाफ साँचो वा झुट्टो के कस्तो भल्कन्थ्यो जस्ता कुरा र अन्य आवश्यक कुराको सम्बन्धमा आफूलाई लागेको कुराहरूको टिपोट बनाउन सक्नेछ ।

(२) उपदफा (१) बमोजिम बनाइएको टिपोटमा न्यायाधीशले सहीछाप गरी मिसिल संलग्न राख्नु पर्नेछ ।

(३) साक्षीको बकपत्रलाई प्रमाणको रूपमा मूल्याङ्कन गर्दा उपदफा (१) बमोजिमको टिपोटलाई आधार लिन सक्नेछ ।

टिप्पणी

साक्षीले गरेको बकपत्रको प्रामाणिकता वा सत्यपनाको परीक्षणविना प्रमाणमा लिँदा साक्षीले झुट्टो बकपत्र गरेको रहेछ भने निर्दोषले दण्डित हुनुपर्ने वा दोषीले उन्मुक्ति पाउने सम्भावना रहन्छ । यसैले साक्षीले सत्य बोलेको वा नबोलेको कुरा परीक्षण गरिनु आवश्यक हुन्छ । साक्षीको बकपत्र न्यायाधीशको इजलासमा निजले नै गराउने भएकाले बकपत्र गर्दा साक्षीको प्रस्तुति र प्रदर्शित गरेको व्यवहारबाट पनि न्यायाधीशले साक्षीको बकपत्रको सत्यपनाको अंकलन गर्न सक्ने भएकाले प्रमाणको

विश्लेषण र मूल्याङ्कनका बेलामा यसलाई दृष्टिगत गर्नका लागि अभिलेख गर्न आवश्यक हुन्छ । यसै उद्देश्यले न्यायाधीशले कुनै साक्षीलाई बकपत्र गराउँदा निजको व्यवहार र मुखाकृति कस्तो थियो, निजसँग सोधिएको प्रश्नहरूको जवाफ दिँदा निज उत्तेजित भएको, हडबडाएको वा डराएको थियो वा थिएन, निजको मुखाकृतिबाट निजले दिएको जवाफ साँचो वा झुट्टो के कस्तो भल्कन्थ्यो जस्ता कुरा र अन्य आवश्यक कुराको सम्बन्धमा आफूलाई लागेको कुराहरूको टिपोट बनाउन सक्ने र यसरी बनाइएको टिपोटमा न्यायाधीशले सहीछाप गरी मिसिल संलग्न राख्नुपर्ने एवम् साक्षीको बकपत्रलाई प्रमाणको रूपमा मूल्याङ्कन गर्दा यो टिपोटलाई आधार लिनसक्ने व्यवस्था प्रस्ताव गरिएको छ । यो व्यवस्थाले न्यायाधीशलाई साक्षीले बकपत्र गर्दा प्रदर्शित गरेको व्यवहारलाई निजको बकपत्र कथनको मूल्याङ्कनका क्रममा सत्यपना जाँच्ने आधार र अधिकार प्रदान गर्नुका साथै त्यसको कार्यविधिलाई पनि व्यवस्थित गरेको छ । यो व्यवस्थाले झुट्टो प्रमाण, प्रमाणमा ग्रहण नहुने वातावरण सिर्जना हुने भएकाले झुट्टो बकपत्र गर्ने प्रवृत्तिलाई पनि निरुत्साहन गर्दछ । साक्षीको बकपत्र गराउँदा निज साक्षीले कुनै खास प्रकारको हाउभाउ देखाएमा वा स्वाभाविक मानवीय क्रियाकलापभन्दा फरक क्रियाकलाप प्रदर्शन गरेमा सो कुरा न्यायाधीशले बकपत्रमा जनाई सही गराई राख्नुपर्ने कुरा जिल्ला अदालत नियमावली, २०५२ को नियम २९ मा उल्लेख भएकै विषय हो जसलाई संहिताले पनि निरन्तरता दिएको छ ।

१११. एक पटक बुझिसकेको साक्षी फेरि बुझ्न नहुने : एक पटक बकाई सकेको साक्षीबाट पुनः कुनै कुरा बुझ्न सकिने छैन ।

तर त्यस्तो साक्षीबाट नबुझी नहुने कुनै कुरा छुट्टन गई न्यायाधीशले कारण खुलाई आदेश गरेमा पुनः समाह्वान जारी गरी निजलाई बुझ्न सकिनेछ ।

टिप्पणी

साक्षीले अदालतमा बकपत्र नगरेसम्म निजको भनाइ प्रमाण लिन नमिल्ने भएकाले निजको अदालतमा नै बकपत्र गर्नुपर्ने हुन्छ । तर एकै विषयमा यस्तो बकपत्र पटक पटक गराउने हो भने बकपत्रको सत्यता विचलित भई बकपत्रमा विरोधाभास हुने, विभिन्न कारणले पछि फरक बकपत्र गर्नसक्ने समेत भएकाले त्यसरी पटक पटक बकपत्र गराउन उचित हुँदैन । यसैले एकपटक बकपत्र भइसकेकोमा पुनः बकपत्र गर्न निषेध गरिएको छ । तर कतिपय अवस्थामा साक्षीबाट बकपत्र गराउँदा खोल्नुपर्ने वा न्याय सम्पादनका लागि नबुझी नहुने अति जरुरी कुरा छुट्टन गएमा पुनः बकपत्र गराउन सक्षम बनाउनका लागि न्यायाधीशले कारण खोली आदेश गरी भिकाई पुनः बुझ्न सक्ने अपवादात्मक व्यवस्था पनि गरिएको छ । तर यसको प्रयोग बकपत्रमा भएको पहिलेको व्यहोरामा पुनः बकपत्र गराउने नभई पहिले छुटेको नयाँ प्रश्नमा मात्र बुझ्न सकिने हुन्छ ।

११२. नबुझी नहुने साक्षीलाई समाह्वान वा पक्राउपूर्जी जारी गर्न सकिने : (१) यस परिच्छेद बमोजिम प्रमाण परीक्षणको लागि अदालतले तोकेको दिन उपस्थित नभएको तर मुद्दाको गम्भीरता हेरी नबुझी नहुने नेपाल सरकारवादी हुने फौजदारी मुद्दासँग सम्बन्धित साक्षीलाई उपस्थित गराउन वा कुनै लिखत वा दसी प्रमाण दाखिला गराउन समाह्वान जारी होस् भनी कारण खुलाई मुद्दाको पक्षले निवेदन दिनसक्नेछ ।

(२) उपदफा (१) बमोजिमको निवेदन परेमा र त्यस्तो निवेदनको व्यहोरा मनासिब भई

त्यस्तो साक्षी बुझ्नु पर्ने देखेमा अदालतले त्यस्तो साक्षीलाई बढीमा पन्ध्र दिनको म्याद दिई समाह्वान जारी गरी बुझ्न सक्नेछ ।

(३) उपदफा (२) बमोजिम समाह्वान जारी भएकोमा मनासिब कारण भएकोमा बाहेक त्यस्तो साक्षी तोकिएको म्यादभित्र उपस्थित हुनुपर्नेछ ।

(४) उपदफा (३) बमोजिम तोकिएको म्यादभित्र उपस्थित नहुने साक्षीलाई अदालतले दुई हजारसम्म जरिवाना गरी पक्राउपुर्जी जारी गरी पक्राउ गरी बकपत्र गराउन सक्नेछ ।

(५) उपदफा (४) बमोजिम जुन साक्षीका विरुद्ध पक्राउपुर्जी जारी भएको हो सो साक्षी फेला परेन वा पक्राउ हुनसकेन भने त्यस्तो साक्षी पक्राउ परेका वा फेला परेका बखत सजाय कार्यान्वयन गर्ने गरी तीन महिनासम्म कैद गरी बुझिएको प्रमाणवाट मुद्दा फैसला गर्नुपर्नेछ ।

(६) यस दफा बमोजिम जारी भएको समाह्वान वा पक्राउपुर्जी परिच्छेद -५ बमोजिम तामेली वा कार्यान्वयन गरिनेछ ।

टिप्पणी

यस संहिताको दफा १०१ मा तोकेको तारेखको दिन उपस्थित नहुने साक्षीलाई बातेल गरिदिनु पर्छ भन्ने व्यवस्था रहेको छ । प्रस्तुत दफाको व्यवस्था सो दफाको अपवादात्मक व्यवस्थाको रूपमा रहेको छ । कतिपय साक्षीहरू यस्ता हुन्छन् जो न्याय निरोपणमा अनिवार्य हुन्छन् । यस्ता साक्षीहरूलाई नबुझिकन मुद्दामा इन्साफ दिन नसकिने हुनसक्छ । यसैगरी अन्य लिखत वा दसी प्रमाणहरूको परीक्षणविना पनि मुद्दाको न्यायिक निष्कर्षमा पुग्न कठिन हुनसक्छ । यसै तथ्यलाई दृष्टिगत गरी प्रमाण परीक्षणको लागि अदालतले तोकेको दिन उपस्थित नभएको तर मुद्दाको गम्भीरता हेरी नबुझी नहुने नेपाल सरकार वादी हुने फौजदारी मुद्दासँग सम्बन्धित साक्षीलाई उपस्थित गराउन वा कुनै लिखत वा दसी प्रमाण दाखिला गराउन समाह्वान जारी होस् भनी कारण खुलाई मुद्दाको पक्षले निवेदन दिनसक्ने व्यवस्था गरिएको छ । यस व्यवस्थाबाट साक्षी तथा अन्य प्रमाणलाई परीक्षणका लागि अवसर प्राप्त हुनेहुन्छ । साक्षी प्रमाणको प्रस्तुतिको जिम्मेवारी पक्षहरूको भएपनि जब पक्षहरूबाट यो कार्य सम्पन्न हुँदैन त्यस अवस्थामा अदालतबाट पनि सक्रिय हुनुपर्छ भन्ने मान्यताका आधारमा प्रस्तुत व्यवस्था राखिएको छ ।

प्रस्तुत दफामा साक्षी प्रमाण अदालतबाट भिकाई पाउन निवेदन दिएमा त्यसमा के कसरी भिकाउने वा प्रमाण दाखिल गर्न लगाउने भन्ने कार्यविधिगत व्यवस्था पनि गरिएको छ । पक्षले दिएको निवेदन उपयुक्त देखिएमा अदालतले त्यस्तो साक्षीलाई बुझ्न बढीमा पन्ध्र दिनको म्याद दिई समाह्वान जारी गर्नसक्ने र सो समाह्वान बमोजिम तोकिएको म्यादभित्र साक्षी उपस्थित हुनुपर्ने व्यवस्था गरिएको छ । यो व्यवस्थाले साक्षीलाई अदालतले तोकेको समयमा अदालतमा उपस्थित हुन अवसर दिएको छ । कतिपय अवस्थामा अदालतले तोकेको समयमा साक्षी उपस्थित हुन अटेर गर्ने अवस्था पनि आउँछ । यस अवस्थामा सजाय गरेर भएपनि नबुझिनहुने साक्षीलाई अदालतमा उपस्थित गराउनुपर्ने मान्यतालाई आत्मसात गरी तोकिएको म्यादभित्र उपस्थित नहुने साक्षीलाई अदालतले दुई हजारसम्म जरिवाना गरी पक्राउ पूर्जी जारी गरी पक्राउ गरी बकपत्र गराउन सक्ने व्यवस्था प्रस्ताव गरिएको छ । तर पक्राउ पूर्जी जारी भएको साक्षी फेला परेन वा पक्राउ हुन सकेन भने त्यस्तो साक्षी पक्राउ परेका वा फेला परेका बखत सजाय कार्यान्वयन गर्ने गरी तीन महिनासम्म कैद गरी बुझिएको प्रमाणवाट मुद्दा फैसला गर्नुपर्ने पनि व्यवस्था गरिएको छ । एकरूपता र सहजताका लागि साक्षीको समाह्वान वा पक्राउ पूर्जीको ढाँचा पनि निर्दिष्ट गरिएको छ ।

मुलुकी ऐन, अदालती बन्दोबस्त महलको ११५ नं. मा यी व्यवस्थाहरू प्रचलनमा रहेका छन् । संहितामा सो व्यवस्थालाई परिमार्जनसहित निरन्तरता दिइएको छ । तर अहिलेको अभ्यासलाई हेर्ने हो भने मुलुकी ऐनको यो व्यवस्थाको पूर्ण प्रयोग हुन सकेको छैन । यो व्यवस्थाको प्रारम्भ गर्ने तर त्यसका सम्पूर्ण प्रक्रियाहरू पूरा नहुने गरेको पाइएको सन्दर्भमा संहितामा गरिएको व्यवस्थाको पूर्ण कार्यान्वयन व्यवहारमा अपेक्षित छ । यसो भएमा संहिताको व्यवस्थाबाट नबुझिनुहुने साक्षी अदालतमा उपस्थित भई न्याय निरोपणमा सजिलो हुने तथा साक्षी अदालतमा उपस्थित नहुने कुरालाई निरुत्साहन गर्ने अपेक्षा गरिएको छ ।

११३. साक्षीलाई दैनिक तथा भ्रमण भत्ता तथा सुरक्षा दिनुपर्ने : (१) अनुसूची-१ वा अनुसूची-२ अन्तर्गतका मुद्दामा नेपाल सरकारका तर्फबाट अदालतमा उपस्थित भएका साक्षीलाई राजपत्र अनङ्कित प्रथम श्रेणीका सरकारी कर्मचारीले प्रचलित कानून बमोजिम पाए सरहको दैनिक तथा भ्रमण भत्ता सम्बन्धित प्रहरी कार्यालयले उपलब्ध गराउनु पर्नेछ ।

(२) कुनै सरकारी कर्मचारी साक्षी वा विशेषज्ञको हैसियतले उपदफा (१) अन्तर्गतको मुद्दामा अदालतमा उपस्थित भएमा निजलाई प्रचलित कानून बमोजिम निजले पाउने दैनिक तथा भ्रमण भत्ता निज बहाल रहेको कार्यालयले उपलब्ध गराउनु पर्नेछ ।

(३) उपदफा (१) बमोजिमको साक्षीको आवश्यक सुरक्षाको व्यवस्था नेपाल सरकारले गर्नुपर्नेछ ।

टिप्पणी

साक्षी संरक्षणका लागि विभिन्न माध्यममध्ये साक्षीहरूलाई आर्थिक सहयोगको विषय पनि अत्यन्तै महत्वपूर्ण हुन्छ । सरकारका पक्षबाट अदालतमा बकपत्रका लागि आउने साक्षीलाई लाग्ने खर्च सरकारकै तर्फबाट प्रदान गरिनुपर्छ । साक्षी आफैले खर्च व्यहोर्नु पर्ने कुरा न्यायसङ्गत हुँदैन । न त साक्षी संरक्षणकै दृष्टिकोणले उपयुक्त हुन्छ । सरकारका पक्षका साक्षीलाई अदालतमा आउँदा जाँदा लाग्ने खर्च सरकारबाट व्यहोर्दा साक्षीले प्रतिकूल बकपत्र गर्ने वा बकपत्रका लागि उपस्थित नहुने अवस्था नियन्त्रण पनि हुन्छ । यसै तथ्यलाई दृष्टिगत गरी सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐन, २०४९ को दफा ३० र सरकारी मुद्दा सम्बन्धी नियमावली, २०५५ को नियम १५ मा सरकारका तर्फका साक्षीलाई बकपत्र गर्दा दैनिक भ्रमणभत्ता दिने व्यवस्था गरिएकोमा संहितामा पनि सो व्यवस्थालाई निरन्तरता दिँदै अनुसूची-१ वा अनुसूची-२ अन्तर्गतका मुद्दामा नेपाल सरकारका तर्फबाट अदालतमा उपस्थित भएका साक्षीलाई राजपत्र अनङ्कित प्रथम श्रेणीका सरकारी कर्मचारीले प्रचलित कानून बमोजिम पाए सरहको दैनिक तथा भ्रमण भत्ता सम्बन्धित प्रहरी कार्यालयले उपलब्ध गराउनु पर्ने र सरकारी कर्मचारी सरकारी साक्षी रहेमा निज हाल कार्यरत रहेको कार्यालयले सो खर्च उपलब्ध गराउनु पर्ने व्यवस्था गरिएको छ । तर यस्ता साक्षीलाई भत्ता दिने कानूनी व्यवस्थाको कार्यान्वयन भने हालसम्म हुनसकेको छैन । ऐन नियमका यी व्यवस्था कार्यान्वयनका लागि सर्वोच्च अदालतबाट निर्देशनात्मक आदेशसमेत जारी भएको छ ।^{१०} यसका साथै साक्षीको आवश्यक सुरक्षाको व्यवस्था नेपाल सरकारले

१० साक्षी संरक्षण सम्बन्धी विषयमा सर्वोच्च अदालतमा परेको एक रिटका सम्बन्धमा मिति २०६६.७.१८ मा नेपाल सरकारका नाममा साक्षी संरक्षणका सन्दर्भमा सर्वोच्च अदालतले देहायको निकायलाई देहाय बमोजिमका निर्देशनात्मक आदेश जारी गरेको छ :

- ◆ अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि र अन्य मुलुकको कानून समेतका आधारमा छुट्टै कानूनको तर्जुमा गर्न नेपाल सरकारलाई,
- ◆ साक्षीलाई लाग्ने खर्च निकासामा माग गर्न र दिन प्रहरी प्रधान कार्यालय र अर्थ मन्त्रालयलाई,
- ◆ समिति समेत गठन गरी देहायको विषयमा कार्ययोजना बनाई कार्यान्वयन गर्न गृह मन्त्रालय र प्रहरी प्रधान कार्यालयलाई

गर्नुपर्ने पनि स्पष्ट रूपमा संहितामा उल्लेख गरिएको छ । यस व्यवस्थाअनुसार सरकारले साक्षीलाई अदालतमा आउँदा जाँदा तथा अन्य अवस्थामा पनि निज वा निजको परिवारलाई सुरक्षा प्रदान गर्नुपर्ने हुन्छ । साक्षीले गरेको बकपत्र वा गर्ने बकपत्रका कारण असर पर्ने व्यक्तिले साक्षी र उसको परिवारको शारीरिक मानसिक हानी नोक्सानी पुऱ्याउने वा त्यसको प्रयास हुनसक्छ । साक्षीलाई त्यस्तो अवस्थाबाट मुक्त राख्न गरिने प्रयास साक्षी संरक्षण सम्बन्धी अवधारणा हो । साक्षीहरूलाई निजहरूले गरेको बकपत्र वा गर्ने बकपत्रका कारण सहनुपर्ने अपमान, पुग्नसक्ने अवरोध र आघात तथा खतराबाट मुक्त राख्ने कार्य नै साक्षीको संरक्षण हो । साक्षीको संरक्षणको अवधारणामा साक्षीको मानसिक, भौतिक र आर्थिक सुरक्षा लगायत साक्षीको मानवीय प्रतिष्ठाको सुनिश्चितता र सम्मान जस्ता हक अधिकारको प्रत्याभूति पनि साक्षी संरक्षणको अवधारणा अन्तर्गत पर्दछ ।

साक्षी संरक्षणभन्दा सामान्यतया साक्षीको शारीरिक सुरक्षाको अर्थमा मात्र धरैजसोले बुझ्ने गरेको पाइन्छ तर साक्षी संरक्षणको विषय व्यापक अवधारणा समेट्ने विषय हो । साक्षीको संरक्षणको विषय कुनै एक चरणमा मात्र नभई विभिन्न समय वा चरणमा आवश्यक पर्छ । तसर्थ अपराध वा घटनाको उद्धारका क्रमदेखि अनुसन्धान तथा अभियोजनका क्रममा, अदालती कारबाईका क्रममा, फैसला भइसकेपछि कार्यान्वयनका क्रममा र आवश्यकतानुसार त्यसपछिका दिनमा पनि साक्षीको संरक्षण आवश्यक पर्ने हुन्छ । खासगरी गम्भीर प्रकृतिका अपराध र सङ्गठित अपराधका साक्षीलाई जीवनभर संरक्षणको आवश्यकता पनि पर्नसक्छ । साक्षीको अधिकारको संरक्षण, साक्षीले सम्मान र मानवोचित शिष्ट भाषा र व्यवहार पाउने विषय, साक्षीको सुरक्षाको प्रत्याभूति, पीडित नै साक्षी भएमा निजले कारबाईको जानकारी पाउने विषय, साक्षीको गोपनीयताको प्रत्याभूति, साक्षीको अवस्थाको निरन्तर अनुगमन, कारबाईका हरेक चरणमा साक्षीमैत्री वातावरण लगायत यस अन्तर्गतका क्षेत्र वा विषयहरू समेटिन्छन् । प्रस्तुत दफाको व्यवस्थाबाट यी सबै कुराहरूमा सरकारको ध्यान पुगनुपर्ने र तदनुरूपको साक्षी संरक्षणका नीति र कार्यक्रम तय गर्नुपर्ने देखिन्छ । यी व्यवस्थाहरूबाट साक्षी अदालतमा बकपत्रका लागि आउन उत्प्रेरित हुने अवस्था पनि सिर्जना हुनेछ ।

११४. साक्षीको संरक्षण गर्न आदेश दिन सक्ने : (१) अनुसूची-१ वा अनुसूची-२ अन्तर्गतको कुनै मुद्दामा साक्षी रहेको कुनै व्यक्तिलाई अदालतसमक्ष उपस्थित हुन वा अदालतमा बकपत्र गरिसकेपछि आफ्नो सुरक्षामा खतरा रहेको छ, भन्ने लागेमा निजले सोको कारण खुलाई सुरक्षाको प्रबन्ध गरिदिन अदालतसमक्ष निवेदन दिन सक्नेछ ।

(२) उपदफा (१) बमोजिमको अनुरोध भएमा अदालतले त्यस्तो साक्षीको सुरक्षाको प्रबन्ध गर्न सम्बन्धित निकायलाई आदेश दिन सक्नेछ ।

(३) उपदफा (२) बमोजिम अदालतले आदेश दिएमा त्यस्तो सुरक्षाको प्रबन्ध गर्ने कर्तव्य त्यस्तो निकायको हुनेछ ।

(४) यस दफा बमोजिम साक्षी संरक्षण गर्न अदालतले गरेको आदेश बमोजिम अपनाइएको कुनै विषयका सम्बन्धमा कुनै अदालतमा प्रश्न उठाउन पाइनेछैन ।

- ◆ प्रहरी प्रधान कार्यालयमा साक्षी संरक्षण र सहायता शाखा राख्ने
- ◆ जिल्ला प्रहरी प्रमुखको संयोजकत्वमा साक्षी संरक्षण तथा सहायता समिति गठन गर्न
- ◆ साक्षी संरक्षण अधिकृत तोक्न
- ◆ साक्षी संरक्षण सम्बन्धी अन्य आवश्यक व्यवस्था गर्न

टिप्पणी

साक्षीको बकपत्रले फौजदारी न्यायसम्पादनमा अत्यन्त महत्वपूर्ण भूमिका खेल्ने हुन्छ। पछिल्ला दशकहरूमा र खासगरी सङ्गठित अपराधका घटना हुन प्रारम्भ भएपछि साक्षी संरक्षणको विषय हरेक मुलुकको फौजदारी न्याय प्रणालीको अनिवार्य विषयवस्तु बनेको छ र यो विषयको सम्बोधन नभएको न्याय प्रणालीमा न्याय व्यवस्था प्रभावकारी रहन सक्तैन। साक्षीको बैयक्तिक स्वतन्त्रता, मानवीय प्रतिष्ठा लगायतका अधिकारको सम्मान र संरक्षण गर्न, साक्षीलाई सम्भावित शारीरिक, भौतिक, मानसिक खतराबाट जोगाउन, साक्षी उपर पुगेको मानसिक, शारीरिक, आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक पीडा र क्षतिको पूर्ति वा न्यूनीकरण गर्न, प्रमाण लोप हुन नदिन, साक्षीलाई प्रतिकूल बकपत्र गर्नबाट जोगाउन र पीडकलाई सजाय दिलाई पीडितलाई न्याय दिलाउन साक्षीको संरक्षण गर्नु आवश्यक पर्ने हुन्छ। साक्षी संरक्षणको विषय यति गम्भीर छ कि आवश्यक परेको अवस्थामा साक्षीको पहिचानलाई नै परिवर्तन गर्नुपर्ने हुन्छ। लागू औषध, आतङ्कवाद, सम्पत्ति शुद्धीकरण, भ्रष्टाचार, बहुराष्ट्रिय सङ्गठित अपराधका साक्षीले अदालतमा साँचो कुरा व्यक्त गरेमा निज र निजको परिवार उपर बदला लिने काम हुनसक्ने हुन्छ। अदालत र न्यायलाई सहयोग गरे बापत पुरस्कृत हुनुपर्ने साक्षी यातना र असुरक्षाबाट प्रताडित हुन नपरोस् भन्ने तर्फ राज्य संयन्त्र सदैब सतर्क रहनुपर्छ। यसै तथ्यलाई ध्यानमा राखी धेरै मुलुकहरूमा साक्षी संरक्षणसँग सम्बन्धित कानून, नीति र कार्यक्रम बनेका छन्। संहितामा पनि यसै तथ्यलाई ध्यान दिई साक्षीको सुरक्षाको विषयलाई समावेश गरिएको छ। जसअनुसार, प्रस्तुत संहिताको अनुसूची-१ वा अनुसूची-२ अन्तर्गतको कुनै मुद्दामा साक्षी रहेको कुनै व्यक्तिलाई अदालतसमक्ष उपस्थित हुन वा अदालतमा बकपत्र गरिसकेपछि आफ्नो सुरक्षामा खतरा रहेको छ भन्ने लागेमा निजले सोको कारण खुलाई सुरक्षाको प्रबन्ध गरिदिन अदालतसमक्ष निवेदन दिनसक्ने, त्यसरी अनुरोध गरेमा अदालतले त्यस्तो साक्षीको सुरक्षाको प्रबन्ध गर्न सम्बन्धित निकायलाई आदेश दिनसक्ने, अदालतले आदेश दिएमा त्यस्तो सुरक्षाको प्रबन्ध गर्ने कर्तव्य त्यस्तो निकायको हुने व्यवस्था प्रस्ताव गरिएको छ। यो व्यवस्थाले साक्षीले बकपत्रका कारण असुरक्षाको अनुभूति गरेमा अदालतमा सिधै गुनासो गर्नसक्ने र अदालतबाट पनि सुरक्षाका लागि आदेश गर्न अधिकार सम्पन्न हुने देखिन्छ। साथै, अदालतको आदेश बाध्यात्मक रूपमा सुरक्षा निकायले पालन गर्नुपर्ने व्यवस्थाबाट साक्षीलाई सुरक्षाको प्रत्याभूति हुने अपेक्षा संहिताले राखेको छ। अदालतका आदेश अनुरूप सुरक्षा निकायबाट साक्षीको सुरक्षाका लागि गरिने प्रबन्धमा कुनै बाधा अवरोध नपुगोस् भन्नका लागि साक्षी संरक्षण गर्न अदालतले गरेको आदेश बमोजिम अपनाइएको कुनै विषयका सम्बन्धमा कुनै अदालतमा प्रश्न उठाउन नपाइने स्पष्ट व्यवस्था पनि गरिएको छ। यो व्यवस्थाले सुरक्षा निकायले साक्षी सुरक्षाको लागि गर्ने प्रबन्ध विरुद्ध अदालतमा रिटहरू दायर गर्ने कुरामा निरुत्साहन भई निर्बाध रूपमा काम गर्न पाउने अवस्था सिर्जना हुनेछ। साक्षी संरक्षणका सम्बन्धमा गरिएको प्रस्तावित व्यवस्था आफैमा पूर्ण छैन र यो व्यवस्थाको अवधारणाबाट साक्षी संरक्षण सम्बन्धी छुट्टै ऐन बनाउन आवश्यक पर्ने हुन्छ। साक्षीको परिचय गोप्य राख्नु पर्ने सम्बन्धमा यस संहिताको दफा १८४ को टिप्पणीमा पनि चर्चा गरिएको हुँदा सो टिप्पणी पनि सान्दर्भिक हुने देखिन्छ।

११५. नेपाल राज्य बाहिर पनि साक्षी प्रमाण बुझ्न सकिने : (१) कुनै अदालतमा विचाराधीन रहेको कुनै मुद्दाका सम्बन्धमा नेपाल राज्य बाहिर रहे बसेको कुनै साक्षी वा प्रमाण बुझ्नु परेमा वा बन्दसवाल गर्नु परेमा त्यस्तो विषयमा साक्षी वा प्रमाण बुझ्न वा बन्दसवाल गर्न सकिने गरी

कुनै मुलुकसँग कुनै सन्धि भएको रहेछ भने सोही सन्धिको व्यवस्था बमोजिम साक्षी वा प्रमाण बुझ्न सकिनेछ ।

स्पष्टीकरण : यस दफाको प्रयोजनको लागि “सन्धि” भन्नाले नेपाल राज्य वा नेपाल सरकार पक्ष भएको कुनै द्विपक्षीय वा बहुपक्षीय सन्धि सम्झनु पर्छ ।

(२) उपदफा (१) बमोजिमको व्यवस्था नभएको अवस्थामा अदालतमा उपस्थित हुन नसक्ने विदेशमा रहेबसेको नबुझी नहुने साक्षी वा प्रमाण बुझ्न परेमा वा बन्दसवालबाट बुझ्नु परेमा कूटनैतिक माध्यममार्फत बुझ्न सम्बन्धित मुलुकसँग अनुरोध गर्न सकिनेछ ।

(३) उपदफा (२) बमोजिम बन्दसवालको ढाँचा अनुसूची-४० बमोजिमको हुनेछ ।

(४) उपदफा (२) बमोजिम गरिएको अनुरोध अनुसार सम्बन्धित मुलुकको न्यायिक अधिकारीले सम्बन्धित मुलुकको कानून बमोजिम बुझी दिएको साक्षी वा प्रमाणलाई यसै संहिता बमोजिम बुझिएको मानिनेछ ।

तर त्यसरी बुझिएको साक्षी वा प्रमाण विवरण सम्बन्धित मुलुकको कानून बमोजिम प्रमाणित भएको हुनुपर्नेछ ।

(५) यस दफा बमोजिम बुझ्नुपर्ने वा बुझिएको साक्षी वा प्रमाण नेपाली भाषाबाहेक अन्य भाषामा बुझ्नुपर्ने वा बुझिएको रहेछ भने सोको नेपाली भाषामा प्रमाणिक अनुवाद गरी अदालतमा पेस गर्नुपर्नेछ ।

(६) यस परिच्छेदमा अन्यत्र जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि यस दफा बमोजिम प्रमाण बुझ्न नसकिएको कारणले मात्र मुद्दाको कारबाई र किनारा गर्न बाधा पुगेको मानिने छैन ।

टिप्पणी

विश्वव्यापीकरणले राज्यहरूलाई एक अर्कामा अन्तरनिर्भर बनाएको मात्र होइन कि एक देशका नागरिकहरू अर्को देशमा रहने बस्ने कुरालाई पनि सुलभ र सहज बनाएको छ । फलतः न्याय सम्पादनको कार्यमा अर्को मुलुकमा रहेका व्यक्तिहरू बुझ्नुपर्ने हुन्छ । यी कुराहरूलाई मध्यनजर राखी राज्यहरूले पारस्परिक कानूनी सहायता गर्ने अभ्यासहरू बढाएका छन् र विभिन्न महासन्धिहरूले पनि न्यायिक काम कारबाईमा एक अर्कामा पारस्परिक कानूनी सहायता गर्नुपर्ने कुराको व्यवस्था गरेका छन् । नेपाल पक्ष रहेको भ्रष्टाचार विरुद्धको संयुक्त राष्ट्रसंघीय, बहुराष्ट्रिय सङ्गठित अपराध विरुद्धको महासन्धि, लागू औषध तथा मादक पदार्थ सम्बन्धी महासन्धि आदिले पनि राज्य पक्षहरूले त्यस्ता महासन्धिमा व्यवस्था गरिएका कसूरहरूसँग सम्बन्धित अनुसन्धान, अभियोजन र न्यायिक कारबाईमा यथासम्भव उदार रूपमा एक आपसमा पारस्परिक कानूनी सहायता प्रदान गर्नुपर्ने व्यवस्था गरेको छ । पारस्परिक कानूनी सहायता प्रदान गर्ने सम्बन्धमा भारतसँग द्विपक्षीय सन्धिको सन् २००५ मा प्रारम्भिक हस्ताक्षर भइसकेको छ भने पारस्परिक कानूनी सहायता सम्बन्धी अध्यादेश, २०६९ जारी भइसकेको छ ।

राज्यहरू बीच आपसमा पारस्परिक सहयोग आवश्यक पर्ने मान्यतालाई आत्मसात गरी र अर्को मुलुकमा रहेको व्यक्तिलाई साक्षीको रूपमा बुझ्नका लागि आवश्यक पर्ने कार्यविधिगत व्यवस्था प्रस्तुत दफामा प्रस्ताव गरिएको छ । जसअनुसार, कुनै अदालतमा विचाराधीन रहेको कुनै मुद्दाका सम्बन्धमा नेपाल राज्य बाहिर रहेबसेको कुनै साक्षी वा प्रमाण बुझ्नु परेमा वा बन्दसवाल गर्नु परेमा त्यस्तो विषयमा साक्षी वा प्रमाण बुझ्न वा बन्दसवाल गर्न सकिने गरी कुनै मुलुकसँग कुनै द्विपक्षीय वा बहुपक्षीय सन्धि भएको रहेछ भने सोही सन्धिको व्यवस्था बमोजिम साक्षी वा प्रमाण बुझ्न सकिने,

सन्धि नभएको अवस्थामा अदालतमा उपस्थित हुन नसक्ने विदेशमा रहेबसेको नबुझी नहुने साक्षी वा प्रमाण बुझ्न परेमा वा बन्दसवालबाट बुझ्नु परेमा कूटनैतिक माध्यममार्फत बुझ्न सम्बन्धित मुलुकसँग अनुरोध गर्न सकिने व्यवस्था प्रस्ताव गरिएको छ । राज्यहरूको सार्वभौम समानताको सिद्धान्त अनुसार अर्को राज्यमा आफ्नो देशको कानून स्थापित गर्न वा कार्यान्वयन गर्न सकिदैन र “समानले समान उपर अख्तियार पाउन सक्दैन (par in parem non bahet imperium) (an equal has no power over an equal)।” भन्ने मान्यता अनुसार एक देशको अदालतमा विचाराधीन रहेको मुद्दाको सम्बन्धमा सो देशको अदालतको आदेश बमोजिम अर्को मुलुकमा सन्धि वा सहमतिविना साक्षी परीक्षण हुन सक्दैन । तर सन्धि गरेर यो काम सम्पन्न गर्न सकिन्छ । यसैले, न्यायसम्पादनको कामलाई सहज रूपमा अगाडि बढाउन राज्यहरूले आपसमा सन्धि गरेर वा कतिपय महासन्धिको व्यवस्थालाई नै आधार मानेर वा पारस्परिकताका आधारमा सहयोग आदान प्रदान गर्ने अभ्यास गरेका छन् । यस सन्दर्भमा विदेशमा रहेको साक्षीलाई बुझ्नका लागि सहज, सम्भव र व्यवस्थित गर्न संहिताले सन्धि भएमा सन्धि बमोजिम वा सन्धि नभएमा कूटनैतिक माध्यमलाई अवलम्बन गर्ने व्यवस्था प्रस्ताव गरेको छ । साथै, त्यसरी कूटनैतिक माध्यमबाट गरिएको अनुरोध अनुसार सम्बन्धित मुलुकको न्यायिक अधिकारीले सम्बन्धित मुलुकको कानून बमोजिम बुझी दिएको साक्षी वा प्रमाणलाई यसै संहिता बमोजिम बुझिएको मानिने व्यवस्था गरी अन्य मुलुकका अधिकारीले गरिदिएको साक्षी परीक्षणको कागजलाई वैधानिकता प्रदान गर्ने गरी स्पष्टता दिइएको छ । अन्य मुलुकमा साक्षीलाई नेपाली भाषामा बुझ्न सम्भव नहुने भएकाले अन्य भाषामा बुझिएकोलाई नेपाली भाषामा आधिकारिक रूपमा अनुवाद गरी अदालतमा पेस गर्नुपर्ने व्यवस्था गरिएको छ । यसले गर्दा विदेशमा भएको कागजको नेपाली भाषामा अनुवाद गरी सबैले बुझ्ने बनाउने कुरामा दिशानिर्देश गरेको छ । यसका साथै विदेशमा भएका व्यक्तिलाई बुझ्न नसकिने सम्भावनालाई ध्यानमा दिई यही कारणले मात्र समग्र मुद्दाको कारबाई नरोकियोस् भनी यसरी प्रमाण बुझ्न नसकिएको कारणले मात्र मुद्दाको कारबाई र किनारा गर्न बाधा पुगेको नमानिने भनी स्पष्ट व्यवस्था पनि गरिएको छ । प्रस्तुत दफाको व्यवस्थाबाट विदेशमा रहेको साक्षी बुझ्ने सन्दर्भमा अहिले रहेको अन्यौल र असुविधालाई अन्त्य गर्ने अपेक्षा संहिताले गरेको छ ।

मुद्दा फिर्ता लिने, मिलापत्र र मेलमिलाप सम्बन्धी व्यवस्था

परिचय

राज्यले कतिपय अवस्थामा मुद्दा फिर्ता लिनु आवश्यक हुन्छ तर त्यस्तो कार्य निश्चित मापदण्ड र आधारमा गर्नुपर्ने हुन्छ भने कतिपय मुद्दा मिलापत्र र मेलमिलाप गर्न पनि जरुरी हुन्छ । यस परिच्छेदमा यी नै विषयलाई व्यवस्थित गरिएको छ । नेपाल सरकार वादी भई दायर भएका अनुसूची १ र २ का फिर्ता हुनसक्ने मुद्दा र फिर्ता गर्न नसकिने मुद्दा र त्यसको कार्यविधि यस परिच्छेदमा व्यवस्था गरिएको छ । यसका अतिरिक्त अनुसूची ३ र ४ को मुद्दामा गर्ने मिलापत्रको कार्यविधि र अनुसूची ४ का मुद्दामा मेलमिलापको प्रक्रियालाई पनि यस परिच्छेदमा व्यवस्था गरिएको छ ।

११६. मुद्दा फिर्ता लिन नहुने : (१) अनुसूची-१ वा अनुसूची-२ अन्तर्गतका कसूरमा अदालतमा एकपटक दायर भइसकेको मुद्दा फिर्ता लिन सकिने छैन ।

(२) उपदफा (१) मा जुनसुकै कुरा लेखिएको भएतापनि देहायको मुद्दाबाहेक अन्य मुद्दा फिर्ता लिन सकिनेछ :

(क) भ्रुट्टा राहदानी वा नागरिकता, अध्यागमन, भष्ट्राचार, मानव बेचबिखन तथा ओसारपसार, लागू औषध, वन्यजन्तुको अवैध सिकार तथा व्यापार, सार्वजनिक उपभोगका वस्तुमा विष मिसाएको, विष प्रयोग गरी ज्यान मारेको, प्राचीन स्मारक संरक्षण ऐन सम्बन्धी र सार्वजनिक सम्पत्ति वा सार्वजनिक नैतिकता सम्बन्धी मुद्दा,

(ख) अपराध संहिताको भाग दुईको परिच्छेद ६, ७, ८, परिच्छेद १० को दफा १६९, ११, १२, १६, १७, १८ परिच्छेद १९ को दफा २३०, परिच्छेद २२, २३ अन्तर्गतको कसूर सम्बन्धी मुद्दा,

(ग) मुद्दा फिर्ता लाँदा कुनै व्यक्तिको सम्पत्ति सम्बन्धी अधिकारमा प्रतिकूल असर पर्ने भएमा सो हदसम्मको कुरामा त्यस्तो व्यक्तिको स्वीकृति नभएको मुद्दा ।

(३) उपदफा (२) बमोजिम मुद्दा फिर्ता गर्नुपर्ने भएमा नेपाल सरकारले महान्यायाधिवक्तासँग परामर्श गरी उपदफा (४) बमोजिम बनाएको निर्देशिका बमोजिम फिर्ता लिने निर्णय गर्न सक्नेछ ।

(४) नेपाल सरकारले उपदफा (२) बमोजिम फिर्ता लिने मुद्दाका सम्बन्धमा पालना गर्नुपर्ने आवश्यक मापदण्डको निर्देशिका बनाउनु पर्नेछ ।

(५) उपदफा (३) बमोजिम नेपाल सरकारले कुनै मुद्दा फिर्ता लिने निर्णय गरेमा महान्यायाधिवक्ता वा निजले अख्तियारी दिएको सरकारी वकिलमार्फत सम्बन्धित अदालतमा मुद्दा फिर्ता लिनुपर्ने कारण सहितको निवेदन दिनुपर्नेछ ।

(६) उपदफा (५) बमोजिम निवेदन पर्न आएमा अदालतले मुद्दा फिर्ता लिने आदेश दिनु अघि सुनुवाई गराउनु पर्नेछ ।

(७) उपदफा (६) बमोजिम सुनुवाई भएपछि मुद्दा फिर्ता लिने आदेश गर्न मनासिब हुने देखिएमा कारण खुलाई सम्बन्धित अदालतले मुद्दा फिर्ता लिनसक्ने आदेश गर्न सक्नेछ ।

(८) यस दफामा अन्यत्र जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि पुनरावेदन, साधक जाँच वा पुनरालोकनको रोहमा वा मुद्दा दोहो-याउने अवस्थामा विचाराधीन रहेको मुद्दा फिर्ता लिन सकिने छैन ।

टिप्पणी

नेपाल सरकारवादी भई चलेका मुद्दा फिर्ता लिने व्यवस्था नेपाली फौजदारी न्याय प्रशासनको एक अत्यन्त जटिल र पेचिलो विषय हो । त्यस्ता मुद्दा फिर्ता लिने कार्य कानूनी र संवैधानिकभन्दा पनि राजनीतिक निर्णयबाट निर्देशित भई स्थापित कानूनी मान्यताहरू ध्वस्त हुँदै आएका छन् । सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐन, २०४९ को दफा २९ को व्यवस्थाको अधिकतम दुरुपयोग भई मुलुकमा दण्डहीनताले स्थान पाएको कारणले अनुसूची-१ वा अनुसूची-२ अन्तर्गतका सरकारवादी हुने मुद्दा एकपटक दायर भइसकेपछि सामान्यतः फिर्ता गर्न नसकिने व्यवस्था गरिएको छ । तर कहिलेकाँही विशेष परिस्थिति वा बाध्यात्मक परिस्थितिमा आफैले चलाएका यस्ता मुद्दा फिर्ता गर्नु राज्यका लागि आवश्यक हुन्छ र त्यसको लागि आवश्यक कानूनी आधार पनि आवश्यक पर्ने हुन्छ । त्यसैले, यस्तो परिस्थितिमा मुद्दा फिर्ता लिनका लागि अपवादात्मक व्यवस्थाको रूपमा सामान्य किसिमका मुद्दाहरू मात्र फिर्ता लिनसक्ने व्यवस्था गरिएको छ । संहितामा अनुसूची-१ वा अनुसूची-२ अन्तर्गतका सरकारवादी हुने मुद्दा फिर्ता नहुने कुरा एक सामान्य कानूनी व्यवस्थाको रूपमा र मुद्दा फिर्ता गर्ने कुरा अपवादको रूपमा मात्र व्यवस्था गरिएको छ । यसरी मुद्दा फिर्ता गर्दा पनि विगतमा जुनसुकै मुद्दा पनि फिर्ता लिने निर्णय गर्ने गरेको कुरालाई नियन्त्रित र व्यवस्थित गर्नका लागि गम्भीर र राज्यलाई व्यापक असर गर्ने प्रकृतिका मुद्दाहरू तथा सार्वजनिक व्यवस्था वा नैतिकता प्रतिकूलका कसूरहरूमा त्यस्ता कसूर किटान गरेर नै मुद्दा फिर्ता नगर्ने नकारात्मक सूचीको व्यवस्था पनि गरिएको छ । वस्तुतः जुन मुद्दामा कसूरदारका निरपेक्ष फौजदारी दायित्व रहन्छ र जहाँ कसूरदारको नियत परीक्षण हुन आवश्यक नपर्ने हुन्छ, त्यस्ता मुद्दा फिर्ता गर्न नसकिने कानूनी व्यवस्था प्रस्ताव गरिएको छ ।

संहिताले भ्रष्टा राहदानी वा नागरिकता, अध्यागमन, भ्रष्टाचार, मानव बेचबिखन, तथा ओसारपसार, लागू औषध, वन्यजन्तुको अवैध सिकार तथा व्यापार, सार्वजनिक उपभोगका वस्तुमा विष मिसाएको, विष प्रयोग गरी ज्यान मारेको, प्राचीन स्मारक संरक्षण ऐन सम्बन्धी र सार्वजनिक सम्पत्ति वा सार्वजनिक नैतिकता सम्बन्धी मुद्दा एवम् अपराध संहितामा व्यवस्थित हातहतियार तथा खरखजाना, बिस्फोटक पदार्थ, यातना, राष्ट्रिय तथा सार्वजनिक सम्पदा विरुद्धका कसूर, विवाह, ज्यान सम्बन्धी कसूर, व्यक्ति बेपत्ता पार्ने, अपहरण वा शरीर बन्धक, करणी, बदनियत चिताई इलाज गर्ने, मुद्रा र टिकट सम्बन्धी कसूरका हकमा भने मुद्दा फिर्ता गर्न नसकिने भनी किटान व्यवस्था गरेको छ । विगतमा जुनसुकै मुद्दा पनि फिर्ता लिने गरिएको अभ्यासलाई यो व्यवस्थाले नियन्त्रण गरी दण्डहीनताको अन्त्य र कानूनको शासन कायम गरी पीडित तथा नागरिकको अधिकार संरक्षणमा मद्दत गर्ने अपेक्षा गरिएको छ । जुनसुकै मुद्दा फिर्ता गर्न नहुने कुरा सर्वोच्च अदालतबाट पनि सिद्धान्त प्रतिपादन भएको र निर्देशनात्मक आदेश जारी भएको छ ।^{११} यसका साथै पीडितको अधिकारलाई

११ यस्ता सिद्धान्त देहाय बमोजिम छन् ।

◆ नेपाल सरकार विरुद्ध गगन राय यादव समेत नेकाप, २०६५, अंक ९, निर्णय नं.८००३ पृष्ठ ११०८ कानून र संविधानको मनसाय जुनसुकै मुद्दा फिर्ता लिन हुन्छ भन्ने होइन र सरकारको उद्देश्य दण्डहीनतालाई प्रोत्साहन दिनु पनि होइन । गम्भीर प्रकृतिका मानवीय

दृष्टिगत गरी पीडितको न्यायमा पहुँच वा न्यायमा पहुँचको अधिकारलाई सम्मान गर्दै कुनै व्यक्तिको सम्पत्ति सम्बन्धी अधिकारमा प्रतिकूल असर पर्ने भएमा सो हदसम्मको कुरामा त्यस्तो व्यक्तिको स्वीकृति नभएको मुद्दा पनि फिर्ता गर्न नसकिने व्यवस्था गरिएको छ । कसूर भएको कारणबाट पीडित भई सम्पत्तिको हानिनोक्सानी समेत व्यहोर्नु परी राज्यको सहायता माग गर्ने व्यक्तिको सहमतिविना मुद्दा फिर्ता लिनु वाञ्छनीय हुँदैन । तसर्थ, त्यस्तो मुद्दा फिर्ता नलिने प्रस्ताव गरिएको छ । साथै, मुद्दा फिर्ताका सम्बन्धमा पीडित पक्षको सरोकारलाई पनि हेर्नुपर्ने कुरा सर्वोच्च अदालतबाट पनि स्थापित गरिएको छ ।^{१२}

मुद्दा फिर्ता लिने क्रममा निश्चित प्रक्रिया र मापदण्डहरू हुनुपर्छ । अन्यथा जथाभावी रूपमा मुद्दा फिर्ता सम्बन्धी काम हुने र काम कारबाईमा एकरूपता र अनिश्चितता पनि हुने भएकाले नेपाल सरकारले मुद्दा फिर्ता सम्बन्धमा आवश्यक मापदण्डको लागि निर्देशिका बनाई सो निर्देशिका बमोजिम र महान्यायाधिवक्तासँग परामर्श गरेर मात्र मुद्दा फिर्ता लिनुपर्ने नयाँ व्यवस्था पनि संहिताले गरेको छ । संवत् २०५५ सालदेखि नेपाल सरकारले मुद्दा फिर्ता लिने मापदण्ड तय गरी लागु गरिसकेको छ । सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐन, २०४९ ले संविधानअनुसार मुद्दा चलाउने नचलाउने अधिकार भएको महान्यायाधिवक्तालाई मुद्दा फिर्ताको निर्णयमा कुनै संलग्नता गराएको छैन । जसले मुद्दा चलाएको हो निजको परामर्शविना नै मुद्दा फिर्ता गरिने कुरा उपयुक्त नभएकोले मुद्दा फिर्ता लिँदा महान्यायाधिवक्ताको परामर्श आवश्यक पर्ने कुरामा सर्वोच्च अदालतबाट निर्देशनात्मक आदेश पनि जारी भएको छ ।^{१३} संहिताको यस व्यवस्थाबाट सर्वोच्च अदालतबाट भएको आदेशको कार्यान्वयन पनि हुने हुन्छ ।

कानून उल्लङ्घन भएका मुद्दाहरूमा समेत विषयवस्तुको गम्भीरता नहेरी सरकारले फिर्ता गर्दै जाने र अदालतले पनि औचित्य तर्फ नहेर्ने हो भने जनताको जीउ धनको संरक्षण गर्ने सरकारको उत्तरदायित्व तथा जवाफदेहीपनको अभाव हुन गई कानूनी राज्यको अस्तित्व मै प्रश्न उठ्ने । राजनैतिक व्यवस्था वा सरकार परिवर्तन हुँदा जनताको बाँच पाउने स्थापित मौलिक हक अधिकारको उपभोगलाई अन्यथा रूपमा प्रभावित गर्न दिन मिल्ने अवस्था आए संविधान र कानून बमोजिम अदालतले जनताको हक अधिकारको संरक्षण गर्ने कुरामा पछि हट्न नहुने ।

१२ गोपीबहादुर भण्डारी विरुद्ध प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रपरिषद्को कार्यालय समेत नेकाप २०६९ नि.नं. ८७८९, अङ्क ३, पृष्ठ ४४२, नेपाल सरकारले जारी गरेको सरकार बादी हुने फौजदारी मुद्दाहरू फिर्ता लिने सम्बन्धमा अपनाउनु पर्ने नीतिगत मापदण्ड र कार्यविधि २०५५ को मापदण्डको प्रकरण ४ मा उल्लिखित अपराधहरूका अतिरिक्त गम्भीर प्रकृतिका नियतवश गरेको हत्या, राज्य विरुद्धका अपराध, युद्ध अपराध, मानव अधिकार र क्रूर र अमानवीय प्रकृतिका मानवता विरुद्धको अपराध, सङ्गठित अपराध, महिला एवम् बालबालिका विरुद्धको अपराध, जाति हत्या, सार्वजनिक हक विरुद्धको अपराध जस्ता अपराधमा जुनसुकै सौदा गरी मुद्दा फिर्ता लिने निर्णय नगर्नु

१२ गोपीबहादुर भण्डारी विरुद्ध प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रपरिषद्को कार्यालय समेत, नेकाप २०६९ नि.नं. ८७८९, अङ्क ३, पृष्ठ ४४२ शासन व्यवस्था सञ्चालन गर्दा राज्यमा अनेकौँ अचिन्तित परिस्थिति सिर्जना हुनसक्ने भई त्यस्तो विषय परिस्थिति सिर्जना भएको भए सार्वजनिक हितमा कतिपय मुद्दा फिर्ता लिनुपर्ने अवस्था आउन सक्छ, तर त्यस्तो विशिष्ट अवस्था आए स्थितिको सही समीक्षा प्रस्तुत गरी याचना गर्नुपर्ने हुन्छ । सो प्रयोजनको लागि मुद्दा फिर्ता लिने कुराको व्यवस्थाको सान्दर्भिकता हुन पनि सक्छ, तर सो सिलसिलामा विचारणीय कतिपय कुरामा जस्तो की समान स्थितिका मुद्दाहरू वा एकै मुद्दामा पनि समान अवस्थाका प्रतिवादीहरू बीच समान व्यवहारको अपेक्षा, अभियोजनकर्ताको अधिकारको मर्यादा र राय, पीडितको हक र क्षतिपूर्ति, जसको हकमा मुद्दा फिर्ता लिने हो सो व्यक्तिले अदालतसमक्ष समर्पण गरेको स्थिति, अदालतले मुद्दा फिर्ता लिने मागको सम्बन्धमा विचार गर्दा पीडित वा जाहेरवालाले सरोकार व्यक्त गर्ने मौका आदि महत्वपूर्ण हुने देखिन्छ ।

१३ गम्भीर मुद्दामा सरकार नै बादी भएर पीडित एवम् समाजको हित संरक्षण गर्ने प्रयोजनको लागि मुद्दा चलाउने व्यवस्था संविधान र कानूनले गरेको पाइन्छ । मुद्दा चलाउने र फिर्ता लिने दुवै कुरालाई हलुका रूपमा लिन मिल्दैन । समाज र व्यक्ति प्रभावित हुने मुद्दामा सुविधा र सामर्थ्यलाई विचार गरी अभियोजनको जिम्मा राज्यलाई दिनुको अर्थ प्रभावित वा पीडितलाई न्यायमा पहुँचबाट विमुख तुल्याउनु किमार्थ हुन सक्दैन । पीडितको जाहेरीमा मुद्दा चलाउने, पीडित आफैँले मुद्दा चलाउने पनि नमिल्ने र पीडितको तर्फबाट चलाइएको मुद्दामा न्यायको अन्तिम विन्दुसम्म न्यायको खोजी नगरीकन मुद्दा नै बीचबीचमा राजनीतिक वा अन्य सौदा गरी दावी नै परित्र्याग गर्ने हो वा गर्न दिने हो भने पीडित र राज्यबीचको सम्बन्ध मैत्रीपूर्ण र न्यायपूर्ण हुन सक्दैन ।

उही फौजदारी मुद्दामा अभियोजन लगाउने वा नलगाउने अन्तिम अधिकार वर्तमान अन्तरिम संविधानले महान्यायाधिवक्तालाई सुम्पेको भए पनि सरकारले मुद्दा फिर्ता लिने निर्णय गरेमा सो अभियोजनले सार्थकता गुमाउने र कार्यपालिकाको निर्णयले प्रधानता प्राप्त गर्नसक्ने स्थिति आउने । अभियोक्ताको सवैधानिक अधिकारलाई नै सङ्कुचन वा परास्त हुने गरी फिर्ता लिने निर्णयलाई प्रधानता दिन नमिल्ने हुनाले मुद्दा फिर्ता लिने निर्णय प्रक्रियामा महान्यायाधिवक्ताको रायलाई समुचित स्थान दिनुपर्ने हुन्छ, त्यो नै सवैधानिक हुने ।

नेपाल सरकारले कुनै मुद्दा फिर्ता लिने निर्णय गरेमा महान्यायाधिवक्ता वा निजले अख्तियारी दिएको सरकारी वकिलमार्फत सम्बन्धित अदालतमा मुद्दा फिर्ता लिनुपर्ने कारण सहितको निवेदन दिनुपर्ने, सो बमोजिम निवेदन पर्न आएमा अदालतले मुद्दा फिर्ता लिने आदेश दिनुअघि सुनुवाई गराउनु पर्ने, सुनुवाई भएपछि मुद्दा फिर्ता लिने आदेश गर्न मनासिब हुने देखिएमा कारण खुलाई सम्बन्धित अदालतले मुद्दा फिर्ता लिनसक्ने आदेश गर्नसक्ने जस्ता कार्यविधिगत व्यवस्था पनि संहितामा गरिएको छ। सरकारले निर्णय गर्दैमा मुद्दा फिर्ता लिन नसकिने र अदालतले अनुमति दिनुपर्ने र अदालतले अनुमति दिँदा आधार र कारणहरू परीक्षण गरी सन्तुष्ट भएमा मात्रै दिने हो भन्ने सम्बन्धमा सर्वोच्च अदालतबाट विभिन्न मुद्दामा व्याख्या भएको छ।^{१४}

मुद्दा फिर्ता लिँदा जुनसुकै तह वा चरणमा पुगेको मुद्दालाई फिर्ता लिन नपाइने कुरामा स्पष्टता संहितामा गरिएको छ। जसअनुसार पुनरावेदन, साधक जाँच वा पुनरावलोकनको रोहमा वा मुद्दा दोहोर्‍याउने अवस्थामा विचाराधीन रहेको मुद्दा फिर्ता लिन नसकिने बाध्यात्मक व्यवस्था गरिएको छ। यस व्यवस्थाबाट मुद्दाको स्थिति जुनसुकै चरणमा पुगेको भएपनि जथाभावी फिर्ता लिने अहिलेको अवस्थालाई निरुत्साहन गर्दछ। सर्वोच्च अदालतबाट पनि यस सम्बन्धमा कतिपय व्याख्या भएका छन्।^{१५}

११७. मिलापत्र हुन सक्ने : अनुसूची-३ र अनुसूची-४ अन्तर्गतका कुनै मुद्दामा मुद्दाका पक्षहरूको मञ्जुरीले जुनसुकै अवस्थामा मिलापत्र गर्न सकिनेछ।

१४ यस्ता व्याख्या देहाय बमोजिम रहेका छन्।

- ◆ जवाहर राय यादव विरुद्ध मन्त्रिपरिषद् सचिवालय, संवत् २०५४ सालको रिट नं. २९६४, फैसला मिति २०५८।८।१९ नेपाल सरकारले आधार र कारण नखोली सरकारवादी मुद्दा फिर्ता लिने निर्णय गर्दैमा अदालतले पनि कारण र आधार नखोली मुद्दा फिर्ता लिने आदेश दिने हो भने कानूनको उद्देश्य विपरीत हुन जान्छ। अदालतले मुद्दा फिर्ताको मञ्जुरी दिँदा नेपाल सरकारले खोलेको कारण र आधारबाट सन्तुष्ट भएमा मात्र मुद्दा फिर्ता लिन आदेश दिनसक्ने।
- ◆ विरी पण्डित कुम्हार विरुद्ध रौतहट जिल्ला अदालत समेत २०५५ सालको रि.पु.इ.नं. ७७, फैसला मिति २०५६।८।१९ आधार र कारण नेपाल सरकारले मुद्दा फिर्ता लिने निर्णय गर्दा र अदालतले मुद्दा फिर्ता दिने आदेश दिँदा दुवै अवस्थामा खोलिएको मुद्दा नेपाल सरकारले आधार र कारण नखोली सरकारवादी मुद्दा फिर्ता लिने निर्णय गर्दैमा त्यसतर्फ अदालतले आधार र कारण नखोली मुद्दा फिर्ता लिने आदेश दिने हो भने कानूनको उद्देश्य विपरीत हुन जान्छ। सरकारवादी मुद्दामा नेपाल सरकारले मुद्दा फिर्ता लिँदा अदालतको मञ्जुरी लिनुपर्ने व्यवस्थाको पछाडि नै सरकारवादी मुद्दा फिर्ता लिने अधिकारको दुरुपयोग नहोस् भन्ने हो, अदालतले मुद्दा फिर्ता लिँदा आधार र कारण खोली विवेचना गरी मुद्दा फिर्ता लिँदा नेपाल सरकारले खोलेको आधार र कारणबाट अदालत सन्तुष्ट भएमा मात्र मुद्दा फिर्ता लिन आदेश दिनसक्ने कुरा हो। अदालतको मञ्जुरी नेपाल सरकार वादी हुने मुद्दा फिर्ता लिन पाउने अधिकारको दुरुपयोगलाई नियन्त्रण गर्ने कडी हो।
- ◆ नेपाल सरकार विरुद्ध दिलबहादुर लामा समेत, नेकाप २०५१, नि.नं. ४९४०, पृ. ५०४, अदालतको मञ्जुरी केवल प्रक्रियागत कानूनी औपचारिकता र यत्कालिन्धो होइन, त्यो एउटा सारभूत र अन्तिम अवस्था हो। त्यो अधिकारको प्रयोग उचित कारणको लागि सदनियतले गर्न खोजिएको हो वा होइन भन्ने जाँचबुझ गरेर मात्र अदालतले मुद्दा वापस गर्न मञ्जुरी दिने वा नदिने कुराको निर्णय गर्नुपर्दछ। यदि कारण उचित देखिन्छ वा कुनै किसिमको दुराशयले त्यो अधिकारको प्रयोग गर्न खोजिएको देखिन्छ भने अदालतले मञ्जुरी दिनु नहुने।

१५ यस्ता व्याख्याहरू देहाय बमोजिम रहेका छन्।

- ◆ बलराम पौडेल विरुद्ध प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय समेत, नेकाप २०६९, नि.नं. ८७५६, अंक १ पृष्ठ ७२ केही व्यक्तिको हकमा न्यायिक प्रक्रिया अन्तिम चरणमा पुगेको मात्र नभई अन्तिम तहको अदालतबाट फैसला नै भइसकेको अवस्थामा अदालतको फैसला निष्क्रिय वा निष्प्रभावी गर्ने गरी मुलतवी रहेकाहरूको हकमा समेत सो मुद्दा फिर्ता लिन मिल्ने देखिँदैन। आंशिक मुद्दा फिर्ता लिने कार्यबाट नेपालको अन्तरिम संविधानले प्रदान गरेको समानताको हकको प्रत्यक्ष उल्लङ्घन हुने। एउटै मुद्दा र एउटै वारदातसँग सम्बन्धित अभियुक्तहरू मध्ये केहीको हकमा फैसला हुनु र केहीको हकमा मुद्दा वा अभियोग दावी नै फिर्ता हुनु फौजदारी न्यायको मान्य सिद्धान्त, सरकारवादी मुद्दा सम्बन्धी ऐनको दफा २९ र नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १३ र २४ समेतको विपरीत हुन जान्छ। यस्तो अवस्थाको मुद्दा फिर्ता लिन नेपाल सरकारले आदेश गर्न र जिल्ला अदालतले पनि त्यसको मञ्जुरी दिन नमिल्ने।
- ◆ नेपाल सरकार विरुद्ध दिलबहादुर लामा समेत, नेकाप २०५१, नि.नं. ४९४०, पृ. ५०४, सुरु तहको मुद्दा मात्र फिर्ता दिन मिल्छ, पुनरावेदन तहको मुद्दा भने फिर्ता लिनदिन मिल्दैन।

तर सर्वसाधारणको ठगी वा सर्वसाधारणको सम्पत्तिको हानिनोक्सानी वा वैदेशिक रोजगारी सम्बन्धी मुद्दामा प्रतिवादी र पीडित दुवैले मिलापत्र गराई पाऊँ भनी नेपाल सरकारसमक्ष निवेदन दिएमा र सो व्यहोरा नेपाल सरकारलाई मनासिब लागेमा नेपाल सरकारले त्यस्तो मुद्दामा सरकारी वकिल मार्फत मिलापत्र गराउन आदेश दिनसक्नेछ ।

टिप्पणी

अनुसूची १ र २ का मुद्दामा मिलापत्र हुन सक्दैनन् । त्यसैले यस्ता मुद्दामा मुद्दा फिर्ता लिनुपर्ने हुन्छ । अनुसूची-३ र अनुसूची-४ अन्तर्गतका मुद्दामा पक्षहरूको चाहना बमोजिम मिलापत्र गराउन अधिकार सम्पन्न गराउनका लागि मुद्दाका हकमा पक्षहरूको मन्जुरीले जुनसुकै अवस्थामा मिलापत्र गर्न सकिने व्यवस्था प्रस्ताव गरिएको छ । सर्वसाधारणको ठगी वा सर्वसाधारणको सम्पत्तिको हानिनोक्सानी वा वैदेशिक रोजगारी सम्बन्धी मुद्दामा प्रतिवादी र पीडित दुवैले मिलापत्र गराई पाऊँ भनी नेपाल सरकारसमक्ष निवेदन दिएमा र सो व्यहोरा नेपाल सरकारलाई मनासिब लागेमा अनुसूची-१ र २ मा समावेश भएको भए पनि नेपाल सरकारले त्यस्तो मुद्दामा सरकारी वकिलमार्फत मिलापत्र गराउन आदेश दिनसक्ने व्यवस्था गरिएको छ । आम जनताको सरोकार रहेका गम्भीर किसिमका कसूरमा जथाभावी मिलापत्रका लागि अनुरोध नगरियोस् भन्ने अभिप्रायले नेपाल सरकारको निर्णयबाट मात्र मिलापत्रका लागि अनुरोध गर्ने व्यवस्था गरिएको छ । वास्तवमा मिलापत्रका यी व्यवस्थाले विवादको समाधानमा पक्षहरूको सहभागिता र स्वेच्छिकता भई समाधान सहज र दुवै पक्षले सन्तुष्ट प्राप्त गर्ने अवस्था सिर्जना हुने हुन्छ ।

११८. मिलापत्र गर्दाको कार्यविधि : (१) दफा ११७ बमोजिम मुद्दामा मिलापत्र गर्न चाहेमा पक्षहरूले वादी दाबी भित्र सीमित रही मिलन खोजेको व्यहोरा खुलाई दुवै पक्षले सहीछाप गरी अदालतमा संयुक्त निवेदन पेस गर्नुपर्नेछ ।

(२) उपदफा (१) बमोजिम मिलापत्र गर्ने व्यहोराको निवेदन अदालतमा पर्न आएमा अदालतले सो निवेदन पढेर सुनाई सो बमोजिम राजिखुशीले मिलापत्र गर्न चाहेको हो वा होइन भनी सो निवेदन पेस गर्ने पक्षहरूलाई सोध्नु पर्नेछ ।

(३) उपदफा (२) बमोजिम सोध्दा राजिखुशीले मिलापत्र गर्न चाहेको हो भन्ने जवाफ पक्षहरूले दिएमा संयुक्त निवेदन पत्रमा उल्लेख भए बमोजिमका सर्तहरूको अधीनमा रही मिलापत्रको लिखत तयार गरी पक्षहरूको सहीछाप गराई मुद्दा हेर्ने न्यायाधीशले आफ्नोसमेत सहीछाप गर्नुपर्नेछ ।

(४) यस परिच्छेद बमोजिम मिलापत्र गर्दा वारिसनामा दिई मिलापत्र गर्ने अधिकार प्रदान भएकोमा बाहेक वारिस मार्फत मिलापत्र गर्दा सो व्यहोरा उल्लेख भएको पक्षको छुट्टै वारेसनामा पेस गर्नुपर्नेछ ।

टिप्पणी

यस दफामा मिलापत्र सम्बन्धी कार्यविधिको व्यवस्था गरिएको छ । मिलापत्र गर्दा प्रक्रियाहरूको सुनिश्चितता र एकरूपता समेतका लागि मिलापत्रको कार्यविधि व्यवस्था गरिएको हो । मिलापत्रको कार्यविधिको व्यवस्था साबिकदेखि नै मुलुकी ऐनमा प्रचलनमा रहिआएको छ । प्रस्तुत दफामा अनुसूची-३ र अनुसूची-४ अन्तर्गतका मुद्दामा पक्षहरूले मिलापत्र गर्न चाहेमा मिलापत्र गर्न

खोजेको व्यहोरा उल्लेख गरी दुवै पक्षले अदालतसमक्ष संयुक्त निवेदन पेस गर्नुपर्ने व्यवस्था गरिएको छ । प्रस्तुत व्यवस्थामा मिलापत्रका लागि यसरी दिने निवेदन वादी दाबीका विषयमा मात्र सीमित हुनुपर्ने पनि व्यवस्था गरिएको छ । वस्तुतः यो व्यवस्थाले मिलापत्रको कार्यको आरम्भ पक्षहरूको संयुक्त निवेदेन अदालतमा परेपछि हुने कुरालाई स्पष्ट रूपमा व्यवस्था गरेको छ । यसरी मिलापत्र गर्ने व्यहोराको निवेदन अदालतमा पर्न आएमा अदालतले सो निवेदन पढेर सुनाई सो बमोजिम राजिखुशीले मिलापत्र गर्न चाहेको हो वा होइन भनी सो निवेदन पेस गर्ने पक्षहरूलाई सोध्नुपर्ने व्यवस्था गरिएको छ । यो व्यवस्थाले पक्षहरूले स्वतन्त्रतापूर्वक मात्र मिलापत्र गर्न र डर, त्रास वा प्रभावमा पारी जबर्जस्ती मिलापत्रका लागि सहीछाप गर्नबाट रोक्दछ । अदालतबाट यसरी सोध्दा राजिखुशीले मिलापत्र गर्न चाहेको हो भन्ने जवाफपक्षहरूले दिएमा संयुक्त निवेदन पत्रमा उल्लेख भए बमोजिम मिलापत्रको लिखत तयार गरी पक्षहरूको सहीछाप गराई मुद्दा हेर्ने न्यायाधीशले आफ्नो समेत सहीछाप गर्नुपर्ने व्यवस्था पनि छ । न्यायाधीशले यसरी सही गरेपछि मिलापत्रले वैधानिक हैसियत ग्रहण गर्दछ ।

मिलापत्र गर्दा वारेसमार्फत पनि मिलापत्र गर्न सकिन्छ । तर सामान्य वारेसनामाबाट मिलापत्र हुँदा वारेसनामाको दुरुपयोग नहोस् र मिलापत्रका लागि पक्षको प्रष्ट चाहना हो भन्ने अदालतलाई जानकारी होस् भन्ने मनसायले मिलापत्र गर्ने प्रयोजनका लागि मिलापत्रकै लागि पृथक वारेसनामा आवश्यक पर्ने कुरा पनि यस दफामा स्पष्ट पारिएको छ ।

११९. मुद्दा फिर्ता वा मिलापत्र भएमा त्यस्को परिणाम : (१) दफा ११६ बमोजिम नेपाल सरकारले कुनै मुद्दा फिर्ता लिएमा सो मुद्दाको अभियुक्त उपर सोही कसूरमा पुनः मुद्दा चल्ने छैन ।

(२) दफा ११७ बमोजिम मिलापत्र भएकोमा सोही विषयमा सोही पक्षहरूका बीचमा पछि कुनै कारबाई वा मुद्दा चल्ने छैन ।

तर मिलापत्रमा उल्लेख भएको सर्तबमोजिम कुनै पक्षले कुनै काम नगरेमा त्यस्तो कुराको उजुरी दिन यस उपदफाले बाधा पुऱ्याउने छैन ।

टिप्पणी

प्रस्तुत दफामा मुद्दा फिर्ता वा मिलापत्र भएमा त्यस्को के परिणाम हुन्छ भन्ने बारेमा स्पष्ट पारिएको छ । एक पटक मुद्दा फिर्ता लिईसके पछि पुनः सोही विषयमा मुद्दा चलाउन नमिल्ने भएकाले कुनै मुद्दा फिर्ता लिएमा सो मुद्दाको अभियुक्त उपर सोही कसूरमा पुनः मुद्दा चलाउन नसकिने हुन्छ भने मिलापत्र भएकोमा पनि सोही विषयमा सोही पक्षहरूका बीचमा पछि कुनै कारबाई वा मुद्दा चल्न नसक्ने हुँदा सो कुरालाई यो दफामा प्रष्ट व्यवस्था गरिएको छ । तर मिलापत्रमा उल्लेख भएको सर्त बमोजिम कुनै पक्षले कुनै काम नगरेमा त्यस्तो कुराको उजुरी दिन सकिने विशेष व्यवस्था पनि गरिएको छ । यस प्रतिबन्धात्मक व्यवस्थाबाट पक्षले सर्त बमोजिम काम नगरेमा सो नगरेको विषयमा उजुरी दिन सक्षम बनाएको छ ।

१२०. मेलमिलाप हुन सक्ने : (१) अनुसूची-४ अन्तर्गतको कुनै मुद्दामा पक्षहरूको मञ्जुरी भएमा वा अदालतले त्यस्तो मुद्दा मेलमिलापको लागि पठाउन उपयुक्त ठानेमा पक्षलाई मेलमिलापकर्ता रोज्न लगाई र नरोजेमा अदालतले मेलमिलापकर्ता तोक्यो दिई त्यस्तो मुद्दा मेलमिलापको लागि जुनसुकै बखत र अवस्थामा पठाउने आदेश दिनसक्नेछ ।

(२) उपदफा (१) बमोजिम आदेश भएकोमा मुद्दाका पक्षहरू त्यस्तो मेलमिलापकर्ता समक्ष उपस्थित हुनुपर्नेछ ।

(३) उपदफा (२) बमोजिम पक्षहरू उपस्थित भएपछि मेलमिलापकर्ताले मेलमिलापको कारबाई सञ्चालन गरी पक्षहरू मिलापत्र गर्न मञ्जुर भए मिलापत्रको कागज तयार गरी अदालतसमक्ष पेस गर्नुपर्नेछ ।

(४) उपदफा (३) बमोजिमको कागज प्राप्त भएपछि अदालतले त्यस्तो मिलापत्रको कागज प्रमाणित गरिदिनु पर्नेछ ।

(५) उपदफा (४) बमोजिम मिलापत्र भएमा अदालतले त्यस्तो मुद्दाका सम्बन्धमा तल्लो अदालतबाट भएको दण्ड, जरिवाना वा शुल्क पक्षहरूको मिलापत्र बमोजिम छुट दिनसक्नेछ ।

टिप्पणी

फौजदारी कार्यविधि संहिताको अनुसूची-४ अन्तर्गतको कुनै मुद्दामा मेलमिलाप गराउन सकिने गरी कार्यविधिको व्यवस्था गरिएको छ । यस व्यवस्था अनुसार पक्षहरूको मन्जुरी भएमा वा अदालतले त्यस्तो मुद्दा मेलमिलापको लागि पठाउन उपयुक्त ठानेमा पक्षलाई मेलमिलापकर्ता रोज्न लगाई र नरोजेमा अदालतले मेलमिलापकर्ता तोक्यो दिई त्यस्तो मुद्दा मेलमिलापको लागि जुनसुकै बखत र अवस्थामा पठाउने आदेश दिनसक्ने, सो आदेश बमोजिम मुद्दाका पक्षहरू त्यस्तो मेलमिलापकर्ता समक्ष उपस्थित हुनुपर्ने, पक्षहरू उपस्थित भएपछि मेलमिलापकर्ताले मेलमिलापको कारबाई सञ्चालन गरी पक्षहरू मिलापत्र गर्न मञ्जुर भए मिलापत्रको कागज तयार गरी अदालतसमक्ष पेस गर्नुपर्ने, सो कागज प्राप्त भएपछि अदालतले त्यस्तो मिलापत्रको कागज प्रमाणित गरिदिनुपर्ने र यसरी मिलापत्र भएमा अदालतले त्यस्तो मुद्दाका सम्बन्धमा तल्लो अदालतबाट भएको दण्ड, जरिवाना वा शुल्क पक्षहरूको मिलापत्र बमोजिम छुट दिनसक्ने लगायतका कार्यविधिगत व्यवस्थाहरू प्रष्ट रूपमा व्यवस्था गरिएको छ ।

मेलमिलाप विवाद समाधानको एक वैकल्पिक उपाय हो र देवानी कानून अन्तर्गतका विवाद र केही सीमित अवस्थामा फौजदारी प्रकृतिका विवादका सम्बन्धमा यसको प्रयोग विस्तार हुँदै आएको छ । श्रीलङ्का तथा फिलिपिन्समा यसको धेरै हदसम्म सफल प्रयोग भएको मानिन्छ । अन्य मुलुकको अनुभवलाई दृष्टिगत गरी व्यक्तिवादी हुने अनुसूची-४ अन्तर्गतका फौजदारी मुद्दामा पक्षहरू मेलमिलाप गर्न चाहन्छन् भने सो गर्न दिने गरी प्रस्तुत दफामा आवश्यक व्यवस्था प्रस्ताव गरिएको छ । मेलमिलाप अदालतबाहिर वा अदालतबाट सिफारिस गरिएर (court referred) पनि हुनसक्ने हुन्छ ।

मुद्दाको कारबाई, सुनुवाई र फैसला सम्बन्धी व्यवस्था

टिप्पणी

फौजदारी कार्यविधि संहिताको यस परिच्छेदमा फौजदारी मुद्दाको कारबाई, सुनुवाई र फैसला गर्दा अवलम्बन गर्नुपर्ने कार्यविधिका सम्बन्धमा आवश्यक व्यवस्था गरिएको छ। सरकारवादी फौजदारी मुद्दा भए अभियोगपत्र अदालतमा दर्ता भई अभियुक्त अदालतमा उपस्थित भएपछि मुद्दाको कारबाई सुरु हुन्छ। व्यक्तिवादी फौजदारी मुद्दा भए नालिश दर्ता भई प्रतिवादीको प्रतिउत्तरपत्र दाखिला भए पछि मुद्दाको कारबाई सुरु हुन्छ। प्रस्तुत परिच्छेदमा अभियुक्त अदालतमा उपस्थित भएपछि गरिने कारबाई, मुद्दाको सुनुवाई र कारबाईको अन्तमा गरिने फैसला र फैसला भइसकेपछि दिइने फैसलाको सूचनासम्मको कार्यविधिका सम्बन्धमा व्यवस्था गरिएको छ। मुद्दाको कारबाईका सिलसिलामा अपनाइने केही कार्यविधिगत व्यवस्थाहरू नयाँ छन् भने केही कार्यविधि सम्बन्धी व्यवस्थाहरू प्रचलित कानूनमा भएका व्यवस्थाहरूको निरन्तरता छन्। अभियुक्तलाई अभियोग सुनाउने, बयानअगाडि नै कानून व्यवसायीको सल्लाह लिन मौका दिने, आफ्नो विरुद्ध बयान दिन कर नलाग्ने कुराको जानकारी गराउने, भिडियो कन्फ्रेन्स मार्फत बयान लिने, पुर्पक्ष नै अधिवादी प्रतिवादीको बैठक गराउने, प्रमाण बुझ्ने क्रम आदिका सम्बन्धमा गरिएका व्यवस्थाहरू नितान्त नयाँ छन् भने अन्य व्यवस्थाहरू प्रचलित कानूनको परिमार्जन सहित निरन्तरता भएकाले खासै नयाँ छैनन्। यो परिच्छेदमा जम्मा १३ वटा दफाहरू रहेका छन्।

१२१. अभियुक्तलाई अभियोग सुनाउनु पर्ने : (१) अभियुक्त अदालतमा उपस्थित भएपछि अदालतले अभियुक्त उपर लगाइएको अभियोग, तत्सम्बन्धी तथ्य सहितको विवरण र अभियोग प्रमाणित गर्न उजुरवालाले पेस गरेको प्रमाण तथा अभियोग प्रमाणित भएमा हुनसक्ने सजाय स्पष्ट रूपमा सम्झाई बुझाई अभियोगपत्रमा लिएको माग दावी पढेर सुनाउनु पर्नेछ।

(२) उपदफा (१) बमोजिम अभियोग तथा सो अभियोगमा हुनसक्ने सजायका सम्बन्धमा सम्झाउँदा र बुझाउँदा कुन आरोप कुन कुन सबुद, प्रमाण वा लिखतमा आधारित छ सो समेत खुलाई अभियुक्तले त्यस्ता सबुद, प्रमाण वा लिखत हेर्न वा त्यसको प्रतिलिपि लिन चाहेमा निजलाई सोको मौका दिनुपर्नेछ।

टिप्पणी

अभियुक्तलाई अभियोग सुनाउनु पर्ने सम्बन्धमा प्रस्तुत संहिताको यस दफामा गरिएको यो नयाँ व्यवस्था हो। यद्यपि सरकारवादी भई चलाएको फौजदारी मुद्दामा पकाउ भई वा आफैँ हाजिर हुन आएको प्रतिवादीलाई निज उपर लागेको अभियोगको सबै कागज सुनाई, मतलब सम्झाई बयान लिइने व्यवस्था मुलुकी ऐन, अदालती बन्दोवस्तको महलको १२७ नं मा गरिएको पाइन्छ। तथापि यो व्यवस्थाको प्रयोग व्यवहारमा अभियुक्त वा प्रतिवादीसँग बयान लिने कार्य सँगसँगै हुने गरेको पाइन्छ। अभियुक्तलाई अभियोग सुनाउनु पर्ने विषयलाई यसरी छुट्टै दफामा व्यवस्था गरी विशेष

रूपमा उल्लेख गरिएको पाइँदैन । साथै, प्रस्तुत दफाको व्यवस्था हाल प्रचलित ऐनमा यस सम्बन्धमा भएको व्यवस्थाभन्दा बढी विस्तृत पनि छ ।

प्रस्तुत संहिताको यस दफाको उपदफा (१) मा अभियुक्तलाई अभियोग सुनाउने सम्बन्धमा देहायको व्यवस्था गरिएको पाइन्छ :

(क) यो मुद्दा अदालतमा आइपुगेपछि अपनाइने प्रारम्भिक कारबाई हो ।

(ख) यसरी अभियुक्तलाई अभियोग सुनाउने कार्य अभियुक्त अदालतमा उपस्थित भएपछि गरिने कार्य हो । अभियुक्त अदालतमा अभियोगपत्र साथै उपस्थित गराइएको पनि हुनसक्दछ वा अदालतबाट जारी भएको पक्राउ पूर्वी बमोजिम पक्राउ भई उपस्थित भएको हुनसक्दछ वा अदालतबाट जारी भएको समाप्तवान बमोजिम उपस्थित हुन आएको हुनसक्दछ ।

(ग) अभियुक्तलाई अभियोग सुनाउने कार्य अदालतले गर्दछ,

(घ) यस दफा बमोजिम अभियोग सुनाउने भन्नाले देहायका कुराहरू सुनाउनुपर्ने गरी व्यवस्था भएको पाइन्छ :

(१) अभियोगपत्रमा लगाइएको मुख्य अभियोगको व्यहोरा,

(२) अभियोगपत्रमा उल्लिखित तथ्यसहितको विवरण,

(३) अभियोग प्रमाणित गर्न उजुरवालाले पेस गरेको प्रमाण,

(४) अभियोग प्रमाणित भएमा हुनसक्ने सजाय ।

यसरी अभियुक्तलाई अभियोगको व्यहोरा सुनाउनुपर्ने भन्ने औपचारिकता मात्र उल्लेख नगरी के के व्यहोरा सुनाउनु पर्ने हो भन्ने सोको स्पष्ट विवरण पनि उल्लेख गरिएको छ । योभन्दा पनि अझ बढी ती व्यहोराका सम्बन्धमा सम्झाईबुझाई गर्नुपर्ने तथा अभियोगपत्रमा लिएको अभियोग माग दावी पढेर सुनाउनु पर्ने गरी किटानी व्यवस्था गरिएको पाइन्छ ।

प्रस्तुत दफाको उपदफा (२) मा अभियुक्त उपर लगाइएको अभियोगका बारेमा अझ बढी जानकारी गराउने उद्देश्यले अभियोग र सो अभियोगमा हुनसक्ने सजायका सम्बन्धमा सम्झाउँदा बुझाउँदा कुन आरोप कुन कुन सबुद प्रमाण वा लिखतमा आधारित छ सो समेत खुलाउनुपर्ने र अभियुक्तले त्यस्ता सबुद, प्रमाण वा लिखत हेर्न वा त्यसको प्रतिलिपि लिन चाहेमा निजलाई सोको मौका पनि दिनुपर्ने व्यवस्था गरिएको छ ।

अभियुक्तलाई अभियोग र अभियोगको आधार प्रमाणहरू समेत सुनाउने प्रस्तुत दफा १२१ को व्यवस्था स्वच्छ सुनुवाईको सिद्धान्तमा आधारित छ । उक्त सिद्धान्तले अन्य विभिन्न कुराहरूको अतिरिक्त मुद्दाको कारबाईमा सुनुवाईको अधिकारलाई आधारभूत अधिकारको रूपमा मान्दछ । सुनुवाईको अधिकार भन्नाले अभियुक्तलाई निज विरुद्ध लगाइएको आरोपका सम्बन्धमा जानकारी पाउने अधिकार मात्र नपरी आफू विरुद्धको आरोपको खण्डन गर्ने र त्यसका लागि तयारी गर्ने मनासिब मौका पाउनु पर्ने कुरा पनि पर्दछ । त्यस्तो जानकारी पर्याप्त हुनुपर्ने र तयारीका लागि मनासिब आधार र मौका प्राप्त हुनुपर्ने कुरा पर्दछ । प्रस्तुत दफाले अभियुक्तलाई अभियोग सुनाउँदा, सुनाउनुपर्ने विषयहरू र अभियोग लगाउन लिइएका सबुद प्रमाण एवम् आधारहरू पनि खुलाउनुपर्ने तथा आवश्यकता अनुसार त्यस्ता लिखत प्रमाण हेर्न र प्रतिलिपि समेत दिनुपर्ने स्पष्ट व्यवस्था गरेर आफू विरुद्धको निजको अभियोग थाहा पाउने अधिकारलाई औपचारिकतामा मात्र सीमित नराखी वास्तविक रूप मै प्रभावकारी बनाउने उद्देश्य राखेको पाइन्छ । अभियुक्तको बयान लिँदाका अवस्थामा नै अभियुक्त उपरको अभियोग सुनाउने हालको प्रचलित व्यवस्थाको सट्टा अभियुक्तलाई अभियोग सुनाउने र अभियुक्तको बयान लिने प्रक्रियालाई छुट्टयाई विशेष व्यवस्था गरिएको छ । यो

व्यवस्थाबाट नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा २४ को उपधारा (८) मा उल्लेख भएको प्रत्येक व्यक्तिलाई निज विरुद्ध गरिएको कारबाईको जानकारी पाउने हकको प्रभावकारिता वृद्धि हुने अपेक्षा गरिएको छ ।

१२२. अभियुक्तको बयान गराउनु पर्ने : (१) अभियुक्तलाई दफा १२१ बमोजिम अभियोग तथा सो अभियोगमा हुनसक्ने सजाय सुनाई सकेपछि अदालतले सो अभियोग उपर निजको के भनाई छ सो सोधी निजको बयान अभिलेख गर्नुपर्नेछ ।

(२) अदालतमा उपस्थित भई सकेको अभियुक्तसँग बयान लिनु अगाडि नै निजले कुनै कानून व्यवसायीसँग सल्लाह लिन चाहेमा निजलाई सो कुराको मौका दिनुपर्नेछ ।

(३) उपदफा (१) बमोजिम बयान अभिलेख गर्नुभन्दा अगाडि नै अदालतले अभियुक्तलाई निजले आफ्नो विरुद्ध बयान दिन कर नलाग्ने कुरा जानकारी गराई निजले दिएको बयान निजको विरुद्ध प्रमाण लाग्न सक्छ भनी सम्झाउनु पर्नेछ ।

(४) उपदफा (३) बमोजिमको व्यहोरा सम्झाउँदा अभियोजनकर्ताबाट निज विरुद्धको सजायमा छुट हुन कुनै प्रस्ताव गरिएको रहेछ भने सो कुरा र सो सम्बन्धी प्रचलित कानूनको व्यवस्था समेत सम्झाउनु पर्नेछ ।

(५) यस दफा बमोजिम अभियुक्तको बयान अभिलेख गर्दा प्रत्येक प्रश्न र त्यसको जवाफ दुवै लेखवद्ध गर्नुपर्नेछ र श्रव्य-दृश्य संवाद (भिडियो कन्फरेन्स) मार्फत बयान लिएको भए सोको अभिलेख समेत राख्नुपर्नेछ ।

(६) उपदफा (५) बमोजिमको बयान अभिलेख भइ सकेपछि त्यस्तो अभिलेखमा अभियुक्तको सहीछाप गराई न्यायाधीशले पनि आफ्नो सहीछाप गर्नुपर्नेछ ।

तर श्रव्य-दृश्य संवाद (भिडियो कन्फरेन्स) मार्फत बयान लिएकोमा न्यायाधीशले सो कुरा प्रमाणित गरी राख्नुपर्नेछ ।

(७) यस दफा बमोजिम बयान गराउँदा अभियुक्तसँग बुझ्नुपर्ने कुनै कुरा छुट हुन गएमा अदालतले त्यस्तो अभियुक्तलाई उपस्थित गराउन लगाई निजसँग छुट कुराको ततिम्बा बयान लिन सक्नेछ ।

(८) यस दफामा अन्यत्र जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि अनुसूची -४ अन्तर्गतको मुद्दामा अदालतबाट जारी भएको म्याद भित्र अनुसूची-४१ को ढाँचामा प्रतिउत्तर पत्र दाखिला गर्नुपर्नेछ ।

टिप्पणी

प्रस्तुत दफामा अभियुक्तको बयान लिने कार्यविधि उल्लेख गरिएको छ । देवानी मुद्दामा वादीले दायर गरेको फिराद दाबीउपर प्रतिवादीले आफ्नो भनाई वा खण्डन प्रतिउत्तरपत्र मार्फत राख्ने व्यवस्था छ भने फौजदारी मुद्दामा वादी पक्षले दायर गरेको अभियोगपत्रको खण्डन गर्ने वा सो सम्बन्धमा अभियुक्तले आफ्नो भनाई राख्ने अवसरको रूपमा बयानलाई लिइन्छ । त्यसैले बयानलाई फौजदारी कारबाईमा महत्वपूर्ण प्रक्रियाको रूपमा लिने गरिन्छ । यही बयानको चरणमा नै अभियुक्तले आफू उपरको अभियोग स्वीकार्ने वा खण्डन गर्ने र खण्डन गर्ने हो भने सोको प्रमाण दिने कार्यविधि अवलम्बन गरिन्छ । अभियुक्तको बयान लिने सम्बन्धमा प्रस्तुत दफामा जम्मा ८ वटा उपदफाहरू रहेका छन् ।

प्रस्तुत दफाको उपदफा (१) बमोजिम अभियुक्तलाई संहिताको दफा १२१ बमोजिम अभियोग तथा सो अभियोगमा हुनसक्ने सजाय सुनाई सकेपछि अदालतले अभियुक्तबाट सो अभियोगका सम्बन्धमा निजको के भनाई छ सोधी बयान लिनुपर्ने र त्यस्तो बयान अभिलेखबद्ध गर्नुपर्ने व्यवस्था गरिएको पाइन्छ। यसरी बयान लिँदा अभियुक्तले आफू उपरको अभियोग स्वीकार्ने वा इन्कार गर्ने दुवै हुन सक्दछ र इन्कार गरेकोमा आफ्ना प्रमाणहरू उल्लेख गर्न सक्दछ। स्वीकार गरेको वा इन्कार गरेको जे भए पनि अभियुक्तले गरेको बयान व्यहोरा लेखबद्ध गरी राख्नुपर्ने व्यवस्था प्रस्तुत उपदफामा गरिएको पाइन्छ।

उपदफा (२) बमोजिम अभियुक्तसँग बयान लिनु अगाडि निजले कुनै कानून व्यवसायीसँग सल्लाह लिन चाहेमा निजलाई सो कुराको मौका दिनुपर्ने व्यवस्था गरिएको छ। पक्राउमा परेका व्यक्तिलाई पक्राउ परेको समयमा नै आफूले रोजेको कानून व्यवसायीसँग सल्लाह लिन पाउने कुरालाई नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा २४ को उपधारा (२) मा न्याय सम्बन्धी मौलिक हकको रूपमा प्रत्याभूति दिइएको छ। साथै, कानून व्यवसायीको सहयोग र सल्लाह लिन पाउनु तथा कानून व्यवसायीद्वारा आफ्नो मुद्दाको प्रतिनिधित्व गर्न पाउनु स्वच्छ सुनुवाईको सर्वमान्य सिद्धान्त पनि हो। यही सिद्धान्तलाई आत्मसात गर्दै नेपालको अन्तरिम संविधानद्वारा समेत प्रत्याभूत गरिएको हकलाई वास्तविक रूप मै व्यवहारमा पनि सुनिश्चित गर्ने उद्देश्यले प्रस्तुत उपदफामा कानून व्यवसायीसँग सल्लाह लिन पाउने व्यवस्था गरिएको पाइन्छ। प्रचलित कानूनमा बयान लिनुभन्दा अगावै कानून व्यवसायीसँग सल्लाह लिन पाउने कुरालाई यकिन रूपमा उल्लेख नगरिएको कारण अदालत पिच्छे व्यवहारमा अभ्यासहरू फरक फरक हुने गरेको पाइएको सन्दर्भमा प्रस्तुत व्यवस्थाबाट यस सम्बन्धी अभ्यासमा एकरूपता कायम गर्न खोजिएको छ र स्वच्छ सुनुवाईको मान्य मापदण्ड बमोजिम तुल्याइएको छ।

उपदफा (३) बमोजिम आफू विरुद्ध साक्षी हुन कर नलाग्ने सिद्धान्तलाई आत्मसात गरिएको छ। आफ्नो विरुद्ध साक्षी हुन कर नलाग्ने सिद्धान्तभित्र कसूर प्रमाणित नभएसम्म निर्दोष मानिने तथा स्वेच्छा विरुद्ध बयान दिन कर नलाग्ने “कमन ल प्रणाली”को मान्यता निहित रहेको छ। यो मात्र पनि होइन, शङ्कारहित तवरबाट कसूर प्रमाणित गर्ने भार वादीमा रहने फौजदारी न्यायको सिद्धान्तलाई पनि यसले आत्मसात गरेको छ। फौजदारी मुद्दामा अभियुक्त आफ्नो सफाइको पक्षमा केही बोलेन र मौन बसे भने पनि मौनतालाई नै साबिती मानी कसूरदार ठहराउन नपाइने मान्यता रहिआएको छ। स्वेच्छा विरुद्ध बयान दिन बाध्य गराउने हो भने निर्दोष व्यक्तिले पनि डर त्रासमा परी गर्दै नगरेको अपराध पनि स्वीकार्ने र त्यस्तो स्वकारोक्तिलाई आधार मानेर कसूरदार ठहराउँदा अपराधीहरू उम्कने र निरपराधीहरूले सजाय पाउने सम्भावना रहन्छ। गल्ती गरेकै अवस्थामा पनि आफ्नो हित विरुद्ध हुने कुरा लुकाउनु मानिसको मानवीय स्वभाव कै विषय पनि हो। यस्तो कुरालाई जबर्जस्ती भनाउन बाध्य पार्ने हो भने निजले सजाय पाउँदाको अवस्थामा भोग्नुपर्ने कष्टभन्दा पनि बढी पीडा पहिल्यै भोग्नुपर्ने अवस्था आइपर्न सक्दछ। यही सामान्य मान्यतालाई आत्मसात गर्दै नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा २४ को उपधारा (७) मा कुनै कसूरको अभियोग लागेको व्यक्तिलाई आफ्नो विरुद्ध साक्षी हुन कर लगाइने छैन भन्ने व्यवस्था गरिएको छ र यही सवैधानिक मान्यतालाई व्यवहारमा लागु गराउने उद्देश्यले प्रस्तुत उपदफामा अभियुक्तसँग बयान लिनुभन्दा अगाडि नै अदालतले अभियुक्तलाई निजले आफ्नो विरुद्ध बयान दिन कर नलाग्ने कुराको जानकारी गराई निजले दिएको बयान निजको विरुद्ध प्रमाण लाग्नसक्छ भनी सम्झाउनु पर्ने व्यवस्था गरिएको पाइन्छ। संविधानतः यो व्यवस्था पहिल्यैदेखि गरिँदै आइएको थियो तापनि बयान लिँदाको अवस्थामा

नै यसरी यो व्यवस्थाका बारेमा जानकारी गराउनु पर्ने स्पष्ट व्यवस्था हाल प्रचलित कानूनमा रहेको थिएन। यसले गर्दा धेरै अभियुक्तहरू त्यस्तो व्यवस्थाको विद्यमानता बारे जानकार नहुने र त्यो व्यवस्थाको लाभ लिन नसक्ने अवस्थामा थिए। प्रस्तुत दफाको यस उपदफामा गरिएको व्यवस्थाबाट यस विषयमा जानकारी गराउनु अदालतको कर्तव्यको रूपमा तोकिएको पाइन्छ।

प्रस्तुत दफाको उपदफा (४) व्यवस्था उपदफा (३) को पूरकको व्यवस्थाको रूपमा रहेको पाइन्छ। उपदफा (३) बमोजिम अभियुक्तको बयान अभिलेखबद्ध गर्नुभन्दा अगाडि निजलाई आफ्नो विरुद्ध बयान दिन नलाग्ने कुराको जानकारी गराउँदा उपदफा (४) मा अभियोजनकर्ताबाट निज विरुद्धको सजायमा छुट हुने कुनै प्रस्ताव गरिएको रहेछ भने सो कुरा र सो सम्बन्धी प्रचलित कानूनी व्यवस्था पनि सम्झाउनु पर्ने व्यवस्था गरिएको पाइन्छ। प्रस्तावित अपराध संहिताको दफा ४७ मा कसूरदारले आफूले गरेको कसूर स्वीकार गरी सो कसूरका सम्बन्धमा प्रमाण जुटाउन, अन्य अभियुक्त वा त्यसको गिरोह वा मतिथारलाई पक्राउ गर्न वा अनुसन्धान वा अभियोजन पक्ष वा अदालतलाई सघाउ पुऱ्याएकोमा कानून बमोजिम हुने सजायमा बढीमा पचास प्रतिशतसम्म सजाय छुट दिन सकिने नयाँ व्यवस्था गरिएको छ। सो व्यवस्था बमोजिम अभियोजनकर्ताबाट निज विरुद्धको सजायमा छुट हुन प्रस्ताव गरिएको रहेछ भने अदालतमा निजको बयान अभिलेखबद्ध गर्नुभन्दा अगाडि सो कुराको पनि जानकारी निजलाई गराउनु पर्ने व्यवस्था यो उपदफा (४) मा गरिएको छ। यो व्यवस्था गर्नुको मुख्य उद्देश्य निजले आफूले दिएको बयानबाट निजलाई हुनसक्ने कुनै लाभको विषय रहेछ भने सो कुराको जानकारी पहिल्यै हुन सकोस् ताकि पछि जानकारी नभएको कारण सो कुराको लाभ लिनबाट वञ्चित भएको अनुभव गर्न नपरोस्। सजायमा छुट पाउनको लागि बयान गर्दा अपराध स्वीकार्ने या नस्वीकार्ने कुरा निजको पूर्ण अधिकारको विषय हो। तर जानकारी नै नभई त्यस्तो अधिकारबाट वञ्चित गराउनु मनासिब हुँदैन भन्ने मान्यतामा यो व्यवस्था आधारित रहेको छ।

प्रस्तुत दफाको उपदफा (५) को व्यवस्था बयानलाई लेखबद्ध गर्ने कार्यविधिसँग सम्बन्धित रहेको छ। यस अनुसार अभियुक्तको बयान अभिलेख गर्दा निजलाई गरिएको प्रश्न र सम्बन्धित प्रश्नमा दिइएको जवाफ दुवै लेख्नुपर्ने व्यवस्था यो उपदफामा गरिएको छ। हालको प्रचलनमा पनि प्रश्न र जवाफ दुवै लेखिने अभ्यास भइरहेको हुँदा उपदफा (५) को व्यवस्था खासै नयाँ व्यवस्था होइन। तर यही उपदफामा बयान श्रव्य-दृश्य संवाद (Video Conference) मार्फत लिएको भए सोको पनि अभिलेख राख्नुपर्ने भनी गरिएको व्यवस्था भने नयाँ व्यवस्था हो। यसअनुसार श्रव्य-दृश्य संवाद (भिडियो कन्फरेन्स) मार्फत बयान लिइएको भए यसरी श्रव्य-दृश्य संवाद (भिडियो कन्फरेन्स) मार्फत लिइएको हो भन्ने कुरा बयानमा उल्लेख गर्नुपर्ने व्यवस्था यो उपदफामा गरिएको पाइन्छ। सामान्यतया बयानका लागि अभियुक्तलाई सशरीर नै अदालतमा उपस्थित गराइने वा गराउनु पर्ने मान्यता रहिआएको छ। तर कहिलेकाहीं सुरक्षा वा अन्य कारणले अभियुक्तलाई अदालतमा उपस्थित गराउन सम्भव नभएमा श्रव्य-दृश्य संवादमार्फत बयान लिने अभ्यास पनि प्रचलनमा रहेको छ। प्रस्तुत उपदफाले यही अवस्थालाई ध्यानमा राखी श्रव्य-दृश्य संवाद मार्फत बयान लिन सकिने विषयलाई मान्यता दिएको पाइन्छ। तर यसरी लिएकोमा सो व्यहोरा उल्लेख गर्नुपर्ने अनिवार्य व्यवस्था पनि गरिएको पाइन्छ।

प्रस्तुत दफाको उपदफा (६) बमोजिम बयान लिइसकेपछि सोको प्रमाणीकरण गर्ने सम्बन्धमा व्यवस्था गरिएको छ। प्रस्तावित व्यवस्था अनुसार बयान लिने काम सम्पन्न भए पछि बयान लेखिएको कागजमा बयान गर्ने अभियुक्त र न्यायाधीशको सहीछाप गराउनुपर्ने व्यवस्था गरिएको पाइन्छ। अभियुक्तको सहीछापले यो कसको बयान हो भन्ने कुरालाई प्रमाणित गर्दछ र न्यायाधीशको

सहीछापले उक्त बयान कुन न्यायाधीशका समक्ष भएको हो र अभियुक्तले स्वेच्छाले अदालतसमक्ष बयान दिएको हो भन्ने कुरा प्रमाणित गर्दछ । बयान प्रमाणित गर्ने सम्बन्धमा हाल प्रचलनमा रहेको अभ्यास पनि यस्तै प्रकारको रहेको छ । तर श्रव्य-दृश्य संवाद मार्फत लिएकोमा भने अभियुक्तको सहीछाप गराउन टाढा हुने भई संभव नहुने भएकोले सम्बन्धित न्यायाधीशले प्रमाणित गरी राख्नुपर्ने व्यवस्था मात्र भएको पाइन्छ ।

प्रस्तुत दफाको उपदफा (७) मा ततिम्बा बयानको व्यवस्था गरिएको पाइन्छ । ततिम्बा भन्नाले पुनः लिइने बयान भन्ने बुझिन्छ । कुनै अभियुक्तसँग बयान लिँदा सामान्यतया निजसँग बुझ्नुपर्ने सबै विषयमा बयान लिइन्छ । तर कहिलेकाहीं निजसँग बुझ्नुपर्ने कुरा छुट हुनसक्दछ । यस्तो अवस्थामा एक पटक बयान लिएकै कारणले पुनः बयान नलिने हो भने कसूरका सम्बन्धमा आउनुपर्ने सबै कुरा नआई अपुरो हुन जाने स्थिति हुनसक्दछ, जसको कारण इन्साफ नै पनि तलमाथि पर्न जानसक्दछ । अभियुक्तसँग बुझ्नु पर्ने कुरा बुझ्न छुट भएकै कारण इन्साफमा अन्यथा नहोस् भन्ने उद्देश्यले कुनै कुरा छुट हुन गएमा अदालतले त्यस्तो अभियुक्तसँग छुट कुराको ततिम्बा बयान लिनसक्ने व्यवस्था यो उपदफा (७) मा गरिएको पाइन्छ । यो व्यवस्था प्रस्तुत संहितामा मात्र गर्न लागिएको नयाँ व्यवस्था नभएर हाल प्रचलित मुलुकी ऐन, अदालती बन्दोबस्तको महलको १३३ नं. मा पनि भइरहेको व्यवस्था हो । यही व्यवस्थालाई निरन्तरता दिँदै प्रस्तुत दफाको यस उपदफामा ततिम्बा बयानको व्यवस्था गरिएको पाइन्छ । तर हाल प्रचलित मुलुकी ऐनको व्यवस्था र प्रस्तुत संहिताको यो व्यवस्थाका बीच रहेको भिन्नता भनेको मुलुकी ऐन, अदालती बन्दोबस्तको महलको १३३ नं. मा जहिले सुकै सोधी कागज गराएर हुने भन्ने उल्लेख छ र प्रस्तुत संहिताको यो उपदफामा छुट कुराको ततिम्बा बयान लिन सकिने प्रष्ट व्यवस्था गरिएको छ ।

माथिका विभिन्न उपदफाहरूमा जेसुकै व्यवस्था गरिएको भए पनि प्रस्तुत दफाको उपदफा (८) मा उल्लेख भए अनुसार संहिताको अनुसूची-४ अन्तर्गतका मुद्दाहरूमा भने अभियुक्तको बयान नलिई जारी भएको म्यादभित्र प्रतिउत्तर पत्र लिनुपर्ने व्यवस्था गरिएको छ । यस्तो व्यवस्था गर्नुको कारण यी मुद्दाहरू व्यक्तिवादी भई चल्ने प्रकृतिका फौजदारी मुद्दाहरू हुन् । व्यक्तिवादी मुद्दाहरूमा मानिस पक्राउ गर्ने र बयान लिने कुरा मनासिब ठानिँदैन । यसरी प्रतिउत्तरपत्र फिराउँदा यसै संहिताको अनुसूची-४१ को ढाँचामा दाखिला गर्नुपर्ने व्यवस्था गरिएको पाइन्छ । अनुसूची-४ मा उल्लेख भएका मुद्दाहरूमा सामान्यतया देहायका मुद्दाहरू पर्दछन् :

- ◆ अङ्गभङ्ग बाहेकका कुटपिट सम्बन्धी कसूर
- ◆ गैरकानूनी थुना सम्बन्धी कसूर
- ◆ १८ वर्षभन्दा बढी उमेरकी महिलासँग हाडनाता करणी गरेको, यौन दुर्व्यवहार गरेको वा अप्राकृतिक मैथुन गराएको
- ◆ अपराध संहिताको दफा २४९ को उपदफा (३) को खण्ड (ग) मा उल्लिखित ठगी, दफा २५० मा उल्लिखित व्यक्ति वा नेपाल सरकारबाहेक अन्य संस्थावादी भएको ठेक्का वा करारको काम फरक पारेको कसूर र २५२ मा उल्लिखित अपराधिक विश्वासघात गरेको कसूर
- ◆ केही कीर्ते बाहेकका लिखत सम्बन्धी कसूर
- ◆ परिच्छेद-२६ मा उल्लिखित अपराधिक प्रवेश तथा अपराधिक उपद्रव सम्बन्धी कसूरहरू मध्ये व्यक्तिवादी भई चलेका अपराधिक प्रवेश गरेको, लुटपिट गरेको तथा कसूर गरी प्राप्त गरेको सम्पत्ति लिएको कसूर
- ◆ गोपनीयता विरुद्धको कसूर र गाली बेइज्जती सम्बन्धी कसूर

- ◆ अनुसूची १, २ वा ३ मा उल्लेख भएदेखि बाहेकका फौजदारी कसूर
- ◆ प्रचलित कानून बमोजिम व्यक्तिवादी भई दायर हुनुपर्ने फौजदारी प्रकृतिका कसूर
- ◆ माथि उल्लेख भएका कसूरको उद्योग, षडयन्त्र, दुरुत्साहन तथा सोसँग सम्बन्धित परिच्छेद ११ अन्तर्गतका कसूर ।

१२३. अभियुक्तले कसूर स्वीकार गरे मुद्दाको फैसला तत्काल गर्नुपर्ने : (१) कुनै अभियुक्तले निज उपर लागेको कसूरको आरोप स्वीकार गरी अदालतमा साबिति बयान गरेमा अदालतले सो बयानको सत्यता र विश्वसनीयतालाई समेत विचार गरी उसैबखत फैसला गर्न सक्नेछ ।

तर, -

- (क) अभियुक्तले त्यस्तो साबिती बयान गरे तापनि मिसिल संलग्न प्रमाण, कसूर गर्दाको परिस्थिति वा अन्य कुनै कुराले निजको साबिती साँचो होइन भन्ने विश्वास हुने कुनै कारण भएमा अदालतले यस दफा बमोजिम मुद्दा फैसला नगरी कारण सहितको आदेश पर्चा खडा गरी मुद्दामा थप प्रमाण बुझ्न आदेश दिनुपर्नेछ,
- (ख) आरोपित कसूरमा साबिती भएको अभियुक्तले सजायमा छुट वा कमी हुनुपर्ने जिकिर लिएमा सो सम्बन्धी सबै कुरा खुलाई निजको बयान लिई तत्सम्बन्धी प्रमाण बुझ्नुपर्छ ।

(२) कुनै अभियुक्तले अदालतमा बयान गर्दा अनुसन्धान अधिकारीसमक्ष गरेको भन्दा फरक जिकिर लिएमा निजले पेस गरेको प्रमाण वा जिकिरको विषयमा वादी पक्षले पुनः अनुसन्धान गरी वा गराई अदालतमा थप सबुद प्रमाण पेस गर्न माग गरेमा अदालतले त्यस्तो थप सबुद प्रमाण पेस गर्न अनुमति दिने आदेश दिनेछ ।

(३) उपदफा (२) बमोजिम आदेश भएकोमा त्यस्तो थप सबुद पेस नभई अदालतले फैसला गर्ने छैन ।

तर त्यस्तो थप सबुद पेस गर्नु पर्दा प्रमाण मुकरर आदेश हुनुअघि नै पेस गर्नुपर्नेछ ।

(४) कुनै अभियुक्त आरोपित कसूरमा पूर्ण रूपमा साबित नभई आंशिक रूपमा साबित भएमा अदालतले निज साबित नभएको हदसम्मको विषयमा थप प्रमाण बुझ्ने आदेश गर्नुपर्नेछ ।

टिप्पणी

संहिताको प्रस्तुत दफामा अभियुक्तले कसूर स्वीकार गरे मुद्दाको फैसला तत्काल गर्नुपर्ने व्यवस्था गरिएको छ । हाल प्रचलित मुलुकी ऐन, अदालती बन्दोवस्तको महलको १८४ क नं. मा पनि प्रतिउत्तर परी भ्रगडियाहरूको उपस्थितिको निमित्त तोकिएको तारिखमा दुवै पक्षको रोहबरमा फिरादपत्र र प्रतिउत्तरपत्र तथा दाखिल भएको सबै लिखत हेरी देखाई वादी प्रतिवादीसँग आवश्यक कुरा सोधपुछ समेत गरी त्यसबाट दुवै थरको कुरा मिले नमिलेको विचार गरी कुरा मिलेको देखिन आएमा तुरुन्त निर्णय सुनाउनुपर्ने व्यवस्था रहेको छ । यही व्यवस्थालाई निरन्तरता दिंदै प्रस्तुत फौजदारी कार्यविधि संहिताको यस दफामा पनि अभियुक्तले कसूर स्वीकार गरे मुद्दाको फैसला तुरुन्त गर्नुपर्ने व्यवस्था गरिएको छ । अदालती बन्दोवस्तको महलको १८४ क नं. को व्यवस्था देवानी मुद्दाका सन्दर्भमा पनि लागु हुने देखिन्छ भने फौजदारी कार्यविधि संहिताको दफा १२३ नं. मा भएको व्यवस्था फौजदारी मुद्दाका सन्दर्भमा मात्र लागु हुने देखिन्छ ।

फौजदारी कार्यविधि संहिताको प्रस्तुत दफाको उपदफा (१) मा कुनै अभियुक्तले निज उपर

लागेको कसूरको आरोप स्वीकार गरी अदालतमा साविति बयान गरेमा अदालतले सो बयानको सत्यता र विश्वासनीयतालाई समेत विचार गरी उसै बखत फैसला गर्नसक्नेछ भन्ने व्यवस्था गरिएको पाइन्छ। अभियुक्तलाई आफू उपर लागेको आरोपका सम्बन्धमा सफाई पेस गर्ने मौका दिनुपर्ने प्राकृतिक न्यायको महत्वपूर्ण सिद्धान्त हो। स्वच्छ सुनुवाईको सिद्धान्त बमोजिम पनि आफूलाई लागेको अभियोगमा सफाईको मौका नदिई कसूरदार ठहराउन मिल्दैन। तर यसरी सफाईको मौका दिँदा पनि निजले आरोपको खण्डन गर्दैन र सावित हुन्छ भने त्यस्तो अवस्थामा पुनः प्रमाण बुझेर कारबाईलाई लम्ब्याउनुको कुनै औचित्य रहँदैन। यहाँनेर विचार गर्नुपर्ने एउटै मात्र कुरा त्यो हो त्यस्तो साविति स्वेच्छाको हो वा होइन? सो कुराको निर्धारण न्यायाधीशले गर्नुपर्दछ। यो कुरा अनुसन्धान अधिकारीसमक्ष भएको सावितिका हकमा लागू हुनसक्ता तर अदालतसमक्ष गरेको न्यायिक सावितिका हकमा यो प्रश्न पनि त्यति प्रासङ्गिक हुन आउँदैन किनभने अदालतमा जे बयान गर्छ त्यो स्वेच्छाले गरेको अनुमान गरिन्छ। अदालतमा कुनै पनि अभियुक्त मौन रहन पाउने अधिकार पनि हुन्छ। तर यदि निजले बयान दिन्छ र कसूर गरेकोमा सावित हुन्छ भने त्यो साविति निजको विरुद्धमा प्रमाण लाग्छ। तर सो बयानको सत्यता र विश्वासनीयतामा भने विचार गर्नुपर्ने हुन्छ। साविति बयानलाई प्रमाणमा लिनुको एउटा मूलभूत मान्यता के रहेको छ भने कुनै अभियोगका सम्बन्धमा साविति बयान दिनु भनेको अभियुक्तको हित विपरीतको कुरा हो र सामान्यतया सत्य नभइ कोही पनि आफ्नो हित विपरीत बोल्दैन। तर साविति कै सत्यता र विश्वासनीयतामा आशङ्का गर्नुपर्ने स्थिति छ भने यो पक्षलाई भने विचार गर्नुपर्नेतर्फ प्रस्तुत उपदफा (१) ले निर्देश गरेको छ। यदाकदा कसूर गर्ने खास अभियुक्तलाई बचाउनका लागि अर्को कसूरदारले वा कसूर नगरेको व्यक्तिले पनि अदालतमा कसूर स्वीकार गर्ने सम्भावना रहन्छ र त्यसतर्फ आवश्यक प्रमाण बुझ्नुपर्ने हुन्छ। यो बाहेकको अन्य स्थितिमा साविति बयान दिएकोमा थप प्रमाण बुझ्ने तर्फ लाग्नु भनेको समयको बर्बादी मात्र हो। साथै, विवाद नै नभएको विषयमा प्रमाण बुझ्नु न्यायिक मान्यता भित्रको कुरा पनि होइन। अदालतले विवाद नै नभएको विषयमा प्रमाण बुझेर आफैँ पक्ष बन्दैन। विवाद नउठेको र मुख मिलेको कुरामा सबुद प्रमाण बुझ्दा समय अनावश्यक रूपमा नष्ट हुने मात्र होइन, निरर्थक पनि हुन्छ। अदालत निरर्थक अल्झनमा कहिल्यै फस्दैन। प्रस्तुत उपदफामा यही मान्यतालाई आत्मसात गरेर कुनै अभियुक्तले निज उपर लागेको कसूरको आरोप स्वीकार गरी अदालतमा साविति बयान गरेमा उसै बखत फैसला गर्नसक्ने अधिकार अदालतलाई प्रदान गरिएको पाइन्छ।

प्रस्तुत उपदफामा सावितिको अवस्थामा उसै बखत फैसला गर्न सकिने व्यवस्था गरिएको भए पनि यसमा दुईवटा प्रतिबन्धात्मक वाक्यांश राखिएको छ। यसो भन्नुको मतलब देहायका दुईवटा अवस्थामा अभियुक्त सावित भए पनि उसैबखत फैसला नगरी थप प्रमाण बुझ्नुपर्ने व्यवस्था गरिएको छ :

- (१) निजको साविति साँचो होइन भन्ने विश्वास हुने कारण भएमा, र
- (२) अभियुक्त सावित भए पनि सजायमा छुट वा कमी हुनुपर्ने जिकिर लिएमा

निजको साविति साँचो होइन भन्ने विश्वास हुने कारण भएमा

प्रस्तुत संहिताको दफा १२३ को उपदफा (१) को प्रतिबन्धात्मक वाक्यांश (क) मा अभियुक्तले साविति बयान गरे तापनि मिसिल संलग्न प्रमाण, कसूर गर्दाको परिस्थिति वा अन्य कुनै कुराले निजको साविति साँचो होइन भन्ने विश्वास हुने कुनै कारण भएमा अदालतले यस दफा बमोजिम मुद्दा फैसला नगरी कारणसहितको आदेश पर्चा खडा गरी मुद्दामा थप प्रमाण बुझ्न आदेश दिनुपर्नेछ भन्ने

व्यवस्था गरिएको पाइन्छ। अभियुक्तको सावितिलाई निजको विरुद्धमा प्रमाण लिइने व्यवस्था गर्नुको मुख्य आधार भनेकै निजले सत्य नभइ आफ्नै हित विरुद्ध बोलेको छैन भन्ने मान्यता हो। तर निजले गरेको बयानको सत्यतामा नै आशङ्का गर्नुपर्ने मनासिब आधारहरू विद्यमान छन् भने त्यसतर्फ आँखा चिम्लेर केवल सावितिलाई आधार मानेर फैसला गर्नु विल्कुलै न्यायोचित हुँदैन। उदाहरणका लागि एक तन्दुरुस्त युवकलाई थुप्रै घाउचोट सहित कुटपिट गरी हत्या गरेको आरोप लागेकोमा ७५ वर्षको वृद्धले आफूले कुटी हत्या गरेको भनी सावित हुन्छ तर निजको शरीरमा एउटा पनि घाउचोट परेको देखिँदैन भने यहाँनिर निजको सावितिको सत्यतामा आशङ्का गर्नुपर्ने स्थिति सिर्जना हुन्छ। एउटा वृद्धले मरणासन्न हुने गरी कुटिरहँदा तन्दुरुस्त युवकले सहेर बसिरहने र एउटा पनि प्रतिक्रिया नजनाउने भन्ने कुरा स्वाभाविक देखिँदैन। यदाकदा डर, त्रास, पारिवारिक स्नेह, सम्पतिको प्रभावबाट अर्कालाई अपराधिक दायित्वबाट बचाउन सावित भइदिने प्रचलन बढिरहेको कुरा पनि सुन्नमा आउने गरेको पाइन्छ। त्यसैले प्रस्तुत प्रतिबन्धात्मक वाक्यांशले अदालतलाई यस्तो स्थितिप्रति सजग बनाएको छ र सावित हुँदा त्यसको सत्यता तर्फ विचारै नगरी फैसला गर्न नहुने व्यवस्था प्रस्ताव गरेको छ।

अभियुक्त सावित भए पनि सजायमा छुट वा कमी हुनुपर्ने जिकिर लिएमा

कतिपय अवस्थामा अभियुक्त कसूर गरेकोमा सावित हुने, तर अभियोग माग दावी बमोजिम सजाय हुनुपर्ने कुरामा इन्कार रहने स्थिति हुनसक्दछ। अपराध संहिताको दफा १७९ मा उल्लेख भएअनुसार कसैले कसैको नियतपूर्वक ज्यान मार्न हुँदैन, यस्तो कसूर गर्ने व्यक्तिलाई जन्मकैदको सजाय हुने व्यवस्था गरिएको छ। कुनै अभियुक्त उपर नियतपूर्वक ज्यान मारेको कसूरमा जन्मकैदको सजाय हुन माग दावी लिई अभियोगपत्र दायर भएकोमा अभियुक्तले ज्यान मारेकोमा सावित हुन सक्दछ। तर निजी रक्षाको लागि गरेको हुँदा अभियोग माग दावी बमोजिम सजाय हुनु नपर्ने जिकिर लिन सक्दछ। किनभने, अपराध संहिताको दफा २४ मा उल्लेख भए बमोजिम निजी रक्षाको लागि गरेको काम कसूर नहुने व्यवस्था छ। यसको मतलव कसैको ज्यानै मारेको हो भने पनि निजी रक्षाको लागि मारेको हो भन्ने कुरा प्रमाणित भएमा सजायमा छुट हुने स्थिति हुन्छ वा ज्यान त मारेको तर हेल्थक्याईपूर्ण काम गर्दा मारिन गएको जिकिर लिन सक्दछ। यसको मतलव यस्तो अवस्थामा नियतपूर्वक ज्यान मारेमा हुने सजायमा कमि हुने स्थिति हुन्छ। यसरी आरोपित कसूरमा सावित भएको अभियुक्तले सजायमा छुट वा कमी हुनुपर्ने जिकिर लिएमा पनि प्रस्तुत दफा १२३ को उपदफा (१) को प्रतिबन्धात्मक वाक्यांश (ख) अनुसार उसै बखत फैसला नगरी सो सम्बन्धमा आवश्यक प्रमाण बुझ्नु पर्ने हुन्छ।

फौजदारी कार्यविधि संहिताको यस दफाको उपदफा (२) मा कुनै अभियुक्तले अदालतमा बयान गर्दा अनुसन्धान अधिकारीसमक्ष गरेको भन्दा फरक जिकिर लिएमा पुनः थप अनुसन्धान गरी थप सबुद प्रमाण पेस गर्ने सम्बन्धमा व्यवस्था भएको छ। उदाहरणका लागि अनुसन्धान अधिकारीसमक्ष सावित भएमा प्रस्तुत संहिताको दफा ३३ बमोजिम त्यस्तो अभियुक्तका हकमा सजायमा कम गर्ने मागदावी लिन सकिने व्यवस्था छ। यसरी अनुसन्धान अधिकारीसमक्ष कसूरमा सावित भएकाले सजायमा कम हुन माग दावी लिएको तर अदालतमा बयान गर्दा इन्कार भयो भने थप अनुसन्धान गर्नुपर्ने अवस्था आउन सक्दछ वा अनुसन्धान अधिकारीसमक्ष एउटालाई पोल गरी निजका हकमा अनुसन्धान सीमित गरी अभियोगपत्र दायर भएकोमा अदालतमा बयान गर्दा अर्कै व्यक्तिलाई पोल गरी बयान गरेको हुँदा निजका हकमा समेत अनुसन्धान गर्नुपर्ने थप परिस्थिति सिर्जना हुनसक्दछ। यस्तो अवस्थामा अदालतमा अभियोग पत्र पुगीसकेको कारण देखाएर थप अनुसन्धान गर्न नपाउने हो भने

अनुसन्धान अपुरो मात्र हुने नभई वास्तविक अपराधीहरू यही वहानामा उम्कन सक्ने स्थिति सिर्जना हुन्छ। प्रचलित कानूनमा यस किसिमको व्यवस्था नभएकोले कारबाईमा कहिले काही असहजता सिर्जना भएको पनि छ। यही स्थितिलाई सम्बोधन गर्ने उद्देश्यले प्रस्तुत उपदफामा कुनै अभियुक्तले अदालतमा बयान गर्दा अनुसन्धान अधिकारीसमक्ष गरेको भन्दा फरक जिकिर लिएमा निजले पेस गरेको प्रमाण वा जिकिरको विषयमा वादी पक्षले पुनः अनुसन्धान गरी वा गराई अदालतमा थप सबुद प्रमाण पेस गर्न माग गरेमा अदालतले त्यस्तो थप सबुद प्रमाण पेस गर्न अनुमति दिने आदेश दिने व्यवस्था गरिएको पाइन्छ। यसरी आदेश भएकोमा त्यस्तो थप सबुद पेस नभई अदालतले फैसला गर्ने छैन भन्ने यसै दफाको उपदफा (३) मा व्यवस्था गरिएको पाइन्छ। वास्तवमा थप सबुद प्रमाण पेस गर्न आदेश पनि गर्ने र त्यस्तो थप सबुद प्रमाण पेस हुन नआउँदै मुद्दा फैसला गर्ने हो भने यस्तो आदेश गर्नुको कुनै अर्थ रहँदैन। प्रस्तुत उपदफाको यो व्यवस्थाले अदालतको हरेक आदेश निरर्थक हुँदैन र हरेक प्रमाण महत्वपूर्ण हुन्छ भन्ने मान्यतालाई आत्मसात गरेको छ। तर थप सबुद प्रमाण पेस गर्ने नाममा अदालतले अनिश्चित समय पर्खन भने सक्दैन। न्यायिक प्रक्रियाको दुरुपयोग हुनुहुँदैन भन्नेतर्फ पनि अदालत उत्तिकै सजगर र सतर्क रहन्छ। यसैले उपदफा (३) को प्रतिबन्धात्मक वाक्यांशमा त्यस्तो थप सबुद पेस गर्नु पर्दा प्रमाण मुकरर आदेश हुन अघि नै पेस गर्नुपर्ने व्यवस्था गरिएको पाइन्छ। प्रमाण मुकरर आदेश भन्नाले मुद्दाको कारबाईको सिलसिलामा अदालतमा दुवै पक्ष जोडिए पछि दुवै पक्षले पेस गरेका सबै प्रमाण बुझ्न गरिने आदेश भन्ने बुझिन्छ। यो कारबाई सामान्यतया मुद्दाका दुवै पक्ष जोडिए पछिको पहिलो पेसी तारिखमा गर्ने गरिन्छ।

प्रस्तुत दफाको उपदफा (४) बमोजिम आंशिक सावितिको अवस्थामा प्रमाण बुझ्ने वा नबुझ्ने सो सम्बन्धमा व्यवस्था गरिएको छ। उक्त उपदफा अनुसार कुनै अभियुक्त आरोपित कसूरमा पूर्ण रूपमा सावित नभई आंशिक रूपमा सावित भएमा जति विषयमा सावित भएको छ सोका सम्बन्धमा प्रमाण बुझ्न नपर्ने, जति विषयमा सावित नभएको हो सो सावित नभएको हदसम्मको विषयमा थप प्रमाण बुझ्ने आदेश गर्नुपर्ने व्यवस्था गरिएको पाइन्छ। उदाहरणका लागि कुनै अभियुक्त उपर जबरजस्ती करणी गरी ज्यान मारेको भन्ने अभियोग लागेकोमा अभियुक्तले बयान गर्दा जबरजस्ती करणी गरेकोमा सावित भएर ज्यान मारेकोमा चाहिँ सावित नहुन सक्दछ। यस्तो अवस्थामा जबरजस्ती करणी गरेकोमा प्रमाण नबुझेर निज सावित नभएको ज्यान मारेको हदसम्मको विषयमा प्रमाण बुझ्नुपर्ने हुन आउँछ।

१२४. पुर्पक्ष अघि वादी प्रतिवादीको बैठक गराउन सक्ने : (१) अभियुक्तले दफा १२३ बमोजिम कसूर स्वीकार नगरेको अवस्थामा अदालतले मुद्दामा ठहर गर्नु पर्ने कुरा यकिन गर्नको लागि वादी तथा प्रतिवादीको बैठक गराउने आदेश दिनसक्नेछ।

(२) उपदफा (१) बमोजिम बैठक हुने आदेश भएकोमा त्यसरी बैठक हुने दिन वादी, प्रतिवादी र नेपाल सरकार वादी हुने मुद्दाको हकमा अभियुक्तसमेत अदालतमा उपस्थित हुनु पर्नेछ र त्यस्तो अभियुक्तले चाहेमा निजको कानून व्यवसायीसमेत उपस्थित हुनसक्नेछ।

(३) उपदफा (१) बमोजिमको बैठकमा वादीले दाबी र प्रतिवादीले प्रतिवाद र तत्सम्बन्धी प्रमाण प्रस्तुत गर्न सक्नेछन्।

(४) उपदफा (३) बमोजिम वादी प्रतिवादीले पेस गरेको दाबी, प्रतिवाद तथा प्रमाणबाट अदालतले मुद्दामा ठहर गर्नुपर्ने कुरा यकिन गर्न सक्नेछ।

टिप्पणी

फौजदारी कार्यविधि संहिताको प्रस्तुत दफा १२४ मा मुद्दामा ठहर गर्नुपर्ने कुरा यकिन गर्ने कार्यविधि सम्बन्धी व्यवस्था गरिएको पाइन्छ। प्रस्तुत दफामा उल्लेख भए अनुसार कुनै मुद्दा अदालतमा दायर भए पछि संहिताको दफा १२३ बमोजिम अभियुक्तको बयान लिने कार्य गरिन्छ। अभियुक्तको बयान लिँदा कसूरमा सावित भएमा दफा १२३ बमोजिम उसै बखत फैसला गर्न सकिन्छ। त्यसरी बयान लिँदा अभियुक्त कसूरमा सावित नभएमा मुद्दाको थप कारबाई प्रारम्भ हुन्छ। थप कारबाईको पहिलो चरणको रूपमा मुद्दामा ठहर गर्नुपर्ने कुरा यकिन गर्ने प्रयोजनका लागि वादी प्रतिवादीको बैठक गराइन्छ। नेपालको कार्यविधि कानूनका हिसाबले यो कार्यविधि नितान्त नयाँ व्यवस्था हो। यद्यपि प्रचलित मुलुकी ऐन, अदालती बन्दोवस्तको महलको १८४क नं मा प्रतिउत्तरपत्र परी भ्रगडियाको उपस्थितिको लागि तोकिएको तारिखमा दुवै थरको कुरा आंशिक वा पूर्ण रूपमा नमिलेको देखिन आएमा जुन जुन कुरा नमिली इन्साफ गरी ठहराउनु पर्ने हो सो कुराहरू स्पष्ट खोली पर्चा खडा गर्नुपर्ने व्यवस्था गरिएको त पाइन्छ। तर व्यवहारमा यो कारबाई प्रमाण बुझ्ने तारिखको दिनमा नै गर्ने गरिन्छ र इन्साफ गरी ठहराउनु पर्ने कुरा यकिन गर्न छुट्टै कार्यविधिको व्यवस्था गरिएको पाइँदैन। प्रस्तुत संहितामा प्रमाण बुझ्ने प्रयोजनका लागि छुट्टै तारिख तोकिने व्यवस्था गरी मुद्दामा ठहर गर्नुपर्ने कुरा यकिन गर्न छुट्टै कार्यविधिको व्यवस्था प्रस्ताव गरिएको पाइन्छ।

प्रस्तुत दफाको उपदफा (१) मा उल्लेख भए अनुसार कुनै अभियुक्तले दफा १२३ बमोजिम कसूर स्वीकार नगरेको अवस्थामा अदालतले मुद्दामा ठहर गर्नुपर्ने कुरा यकिन गर्नको लागि वादी तथा प्रतिवादीको बैठक गराउने आदेश दिनसक्ने व्यवस्था गरिएको पाइन्छ। कसूर स्वीकार गरेको अवस्थामा उसैबखत फैसला हुने हुँदा मुद्दामा ठहर गर्नुपर्ने कुरा यकिन गर्ने कार्यविधि कसूर स्वीकार नगरेको अवस्थामा मात्र अवलम्बन गरिन्छ। यो उपदफामा उल्लेख भए बमोजिम प्रमाण बुझ्ने आदेश गर्नुभन्दा अगाडि मुद्दामा ठहर गर्नुपर्ने कुरा यकिन गर्नु जरुरी छ। हुन पनि जबसम्म मुद्दामा ठहर गर्नुपर्ने कुरा यकिन गर्न सकिँदैन तबसम्म उक्त मुद्दामा कुन कुन प्रमाण बुझ्नु पर्ने हो भनी यकिन गर्न सकिँदैन। मुद्दामा ठहर गर्नुपर्ने कुरा यकिन गरिनाले त्यसपछिका सम्पूर्ण कारबाईहरू कुन दिशामा केन्द्रित हुनुपर्ने हो सो कुराको पनि स्पष्ट मार्गदर्शन हुन पुग्दछ र मुद्दाको कारबाई अनावश्यक रूपमा लम्बिनबाट पनि बचाउन सकिन्छ।

प्रस्तुत दफाको उपदफा (२) मा उल्लेख भएअनुसार मुद्दामा ठहर गर्नुपर्ने कुरा यकिन गर्ने प्रयोजनका लागि बस्ने बैठकमा वादी, प्रतिवादी र नेपाल सरकार वादी हुने मुद्दाका हकमा अभियुक्तसमेत अदालतमा उपस्थित हुनुपर्ने व्यवस्था गरिएको छ। यस्तो बैठकमा अभियुक्तले चाहेमा निजको कानून व्यवसायी समेत उपस्थित हुनसक्ने व्यवस्था छ। नेपाल सरकार वादी हुने मुद्दामा यस्तो बैठकमा सरकारी वकिलले प्रतिनिधित्व गर्ने हुँदा अभियुक्तले पनि आफ्नो कानून व्यवसायी उपस्थित गराउन पाउने व्यवस्था गरेर यसले समान प्रतिरक्षाको अधिकार (Equality of Arms) को सिद्धान्तलाई आत्मसात गरेको पाइन्छ।

प्रस्तुत दफाको उपदफा (३) बमोजिम यस्तो बैठकमा वादीले आफ्नो दाबी र प्रतिवादीले आफ्नो प्रतिवाद प्रस्तुत गर्न सक्दछन्। यसैगरी बैठकमा वादी प्रतिवादी दुवैले आआफ्ना सम्बन्धित प्रमाणहरू पनि प्रस्तुत गर्न सक्दछन्। यिनै दाबी, प्रतिवाद र प्रमाणहरूको आधारमा अदालतले मुद्दामा ठहर गर्नुपर्ने कुरा यकिन गर्नसक्ने व्यवस्था उपदफा (४) मा गरिएको छ। यी सम्पूर्ण काम कारबाईहरू न्यायाधीशको उपस्थितिमा हुने हुनाले कुन विषय ठहर गर्नुपर्ने र सोको लागि कुन कुन

प्रमाण बुझ्नु पर्ने हो यकिन हुने हुन्छ । न्यायाधीशले सोही बमोजिम प्रमाण बुझ्ने आदेश दिई मुद्दाको कार्यविधिलाई पारदर्शी र पूर्वानुमानयोग्य बनाउन सक्ने हुन्छ ।

१२५. प्रमाण बुझ्न तारिख तोक्ने : (१) देहायको अवस्थामा अदालतले दफा १२४ बमोजिम यकिन भएको ठहर गर्नुपर्ने कुराहरू समेत खुलाई आदेश पर्चा खडा गरी प्रमाण बुझ्ने तारिख तोक्नुपर्नेछ :-

- (क) अभियुक्तले दफा १२२ बमोजिम बयान गर्न इन्कार गरेमा,
- (ख) प्रतिवादीले प्रतिउत्तरपत्र दाखिल नगरेमा,
- (ग) अभियुक्तले आफू उपरको अभियोग पूरै वा आंशिक रूपमा इन्कार गरी बयान वा प्रतिउत्तर दिएमा,
- (घ) अदालतले दफा १२३ को उपदफा (१) को प्रतिबन्धात्मक वाक्यांशमा रहेका खण्ड (क) वा (ख) बमोजिम प्रमाण बुझ्ने आदेश पर्चा खडा गरेमा,
- (ङ) अदालतले उपयुक्त ठहर्‍याएको अन्य अवस्थामा ।

(२) उपदफा (१) बमोजिम प्रमाण बुझ्ने तारिख तोक्दा अदालतले साक्षीहरू उपस्थित हुन र प्रमाणका लिखत तथा वस्तुहरू पेस हुनसक्ने समयको अनुमान गरी सम्भव भएसम्म चाँडो प्रमाण सङ्कलन हुनसक्ने गरी तोक्नुपर्नेछ ।

(३) कुनै मुद्दाको वादी पक्षले दफा १२३ को उपदफा (२) बमोजिम थप सबुद प्रमाण पेस गर्नको लागि समय माग गरेमा अदालतले उपदफा (१) बमोजिम तारेख तोक्दा सामान्यतया मुद्दा दायर भएको दुई महिनाभित्र प्रमाण बुझ्ने तारेख तोक्नुपर्नेछ ।

(४) उपदफा (२) वा (३) बमोजिम प्रमाण बुझ्नको लागि तारेख तोक्ने आदेश गर्दा मुद्दामा बुझ्नुपर्ने सबै प्रमाणहरू सम्भव भएसम्म एकैचोटि बुझ्ने आदेश गरी तारेख तोक्नुपर्नेछ ।

(५) उपदफा (१) वा (२) बमोजिम तारेख तोक्ने आदेश गरेपछि मुद्दाका सम्बन्धित पक्षले आफूले पेस गर्नुपर्ने प्रमाण वा उपस्थित गराउनु पर्ने साक्षी अदालतमा तोकिएको तारेखका दिन पेस वा उपस्थित गराउनु पर्नेछ ।

टिप्पणी

मुद्दा अदालतमा दायर हुन आए पछि पहिलो कारबाईको क्रममा अभियुक्तको बयान लिन वा व्यक्तिवादी हुने मुद्दा भए प्रतिउत्तरपत्र दाखिला गर्ने कार्यविधि अपनाइन्छ । बयानका क्रममा अभियुक्तले कसूर स्वीकार नगरेमा त्यसपछि अदालतले मुद्दामा ठहर गर्नुपर्ने कुरा यकिन गर्ने कार्यविधि अपनाउँछ । मुद्दामा ठहर गर्नुपर्ने कुरा यकिन भए पछि प्रस्तुत दफा बमोजिम प्रमाण बुझ्न तारिख तोक्ने कार्यविधि अपनाइन्छ । कार्यविधिका हिसाबले मुद्दामा ठहर गर्नुपर्ने कुरा र प्रमाण बुझ्न तारिख तोक्ने कुरा फरक फरक कार्यविधि भए पनि दफा १२४ बमोजिमको वादी प्रतिवादीको बैठककै दिन मुद्दामा ठहर गर्नुपर्ने कुरा यकिन भइ सकेपछि प्रमाण बुझ्ने तारिख पनि उसै दिन तोक्न नमिल्ने देखिँदैन । तथापि, प्रमाण बुझ्न तारिख तोक्नुभन्दा अगाडि मुद्दामा ठहर गर्नुपर्ने कुरा यकिन गर्नु चाहिँ जरुरी छ र प्रस्तुत संहिताले यो विषयलाई छुट्टै दफामा उल्लेख गरी मुद्दाको कारबाईमा अपनाइने विभिन्न कार्यविधिगत चरणहरू मध्ये यसलाई पनि एउटा महत्वपूर्ण चरणको रूपमा लिइएको पाइन्छ ।

प्रस्तुत दफाको उपदफा (१) मा उल्लेख भए अनुसार प्रमाण बुझ्ने तारिख तोक्दा दफा १२४ बमोजिम यकिन भएको मुद्दामा ठहर गर्नुपर्ने कुराहरू समेत खुलाई आदेश पर्चा खडा गर्नुपर्ने

व्यवस्था छ । प्रस्तुत उपदफामा गरिएको यो व्यवस्थाले प्रमाण बुझ्दा मुद्दामा ठहर गर्नुपर्ने कुराहरूसँग सम्बद्ध प्रमाणहरू मात्र बुझ्न निर्देश गरेको छ । वास्तवमा प्रमाण ऐन, २०३१ को दफा ३ बमोजिम अदालतले मुद्दामा ठहर गर्नुपर्ने कुरा र त्यस्तो कुरासँग सम्बद्ध कुराको मात्र प्रमाण बुझ्न हुन्छ भनी व्यवस्था भइरहेको सन्दर्भमा प्रस्तुत उपदफाको यो व्यवस्थाले प्रमाण ऐनको सोही व्यवस्थालाई आत्मसात गरेको पाइन्छ । प्रस्तुत संहिताको यो उपदफाले के के प्रमाणहरू बुझ्ने भनी प्रमाणहरूको सूची उल्लेख गरेको छैन । कुन मुद्दामा के के प्रमाणहरू सम्बद्ध हुने भनी सूची उल्लेख गर्नु सम्भव पनि हुने विषय होइन । मुद्दामा ठहर गर्नुपर्ने कुराका आधारमा बुझ्नुपर्ने प्रमाणहरूको सूची र प्रकृति फरक पर्नसक्ने र खासमा प्रमाणहरू मुद्दामा ठहर गर्नुपर्ने कुरासँग नै सम्बद्ध हुनुपर्ने मान्यता रहेको सन्दर्भमा यो उपदफाले पनि सोही मान्यतालाई आत्मसात गरी प्रमाण बुझ्ने तारिख तोक्दा यकिन भएको ठहर गर्नुपर्ने कुराहरू समेत खुलाई आदेश पर्चा गर्नुपर्ने व्यवस्था गरेको छ र केवल कुन कुन अवस्थामा प्रमाण बुझ्ने तारिख तोक्नुपर्ने हो सो सम्बन्धमा मात्र व्यवस्था गरेको छ । उक्त उपदफामा उल्लेख भए अनुसार देहायको अवस्थामा प्रमाण बुझ्न तारिख तोक्नुपर्ने व्यवस्था गरिएको पाइन्छ :

- (१) अभियुक्तले दफा १२२ बमोजिम बयान गर्न इन्कार गरेमा:- प्रस्तुत संहिताको दफा १२२ मा अभियुक्तको बयान लिनुभन्दा अगाडि निजलाई आफ्नो विरुद्ध बयान दिन कर नलाग्ने कुरा अदालतले नै जानकारी गराउनुपर्ने व्यवस्था भएको सन्दर्भमा अभियुक्तले बयान दिन इन्कार गर्नसक्ने कुरा स्वाभाविक छ । अभियुक्तले बयान दिन इन्कार गरेको अवस्था छ भने स्वाभाविक रूपमा प्रस्तुत उपदफा (१) को खण्ड (क) बमोजिम प्रमाण बुझ्न तारिख तोक्नुपर्ने व्यवस्था गरिएको पाइन्छ ।
- (२) प्रतिवादीले प्रतिउत्तरपत्र दाखिल नगरेमा :- प्रतिउत्तरपत्र दाखिल नगर्नुको मतलव वादी दावी स्वीकारेको भन्ने अर्थ होइन । प्रतिवादीलाई प्रतिउत्तरपत्र दाखिल गर्ने मौका दिनु एउटा कुरा हो । तर प्रतिवादीले प्रतिउत्तरपत्र दाखिला नगरेकै कारण निजले वादी दावी स्वीकारेको अर्थ गरी प्रमाण नबुझ्न नमिल्ने व्यवस्था प्रस्तुत उपदफा (१) को खण्ड (ख) मा गरिएको छ ।
- (३) अभियुक्तले आफू उपरको अभियोग पूरै वा आंशिक रूपमा इन्कार गरी बयान वा प्रतिउत्तर दिएमा :- प्रस्तुत संहिताको दफा १२३ को उपदफा (४) बमोजिम कुनै अभियुक्त आरोपित कसूरमा पूर्ण रूपमा सावित नभई आंशिक रूपमा सावित भएमा अदालतले निज सावित नभएको हदसम्मको विषयमा प्रमाण बुझ्ने आदेश गर्नुपर्ने व्यवस्था भएको सन्दर्भमा प्रस्तुत दफा १२५ को उपदफा (१) को खण्ड (ग) मा पनि सोही व्यवस्था अनुरूप हुने गरी अभियोग पूरै वा आंशिक रूपमा इन्कार गरी बयान वा प्रतिउत्तर दिएमा प्रमाण बुझ्ने तारिख तोक्नुपर्ने व्यवस्था गरिएको पाइन्छ ।
- (४) अदालतले दफा १२३ को उपदफा (१) को प्रतिबन्धात्मक वाक्यांशमा रहेका खण्ड (क) वा (ख) बमोजिम प्रमाण बुझ्ने आदेश पर्चा खडा गरेमा :- प्रस्तुत संहिताको दफा १२३ को उपदफा (१) मा कुनै अभियुक्तले निज उपर लागेको कसूर स्वीकार गरी साविति बयान गरेमा उसैबखत फैसला गर्न सकिने व्यवस्थाको प्रतिबन्धात्मक वाक्यांशको रूपमा खण्ड (क) र (ख) राखी सावित भए पनि खास अवस्थामा थप प्रमाण बुझ्नुपर्ने व्यवस्था गरिएको छ । यसरी यी खण्डहरू बमोजिम प्रमाण बुझ्ने आदेश पर्चा खडा भएको छ भने प्रमाण बुझ्ने तारिख तोक्नुपर्ने व्यवस्था प्रस्तुत उपदफा (१) को खण्ड (घ) मा गरिएको छ ।
- (५) अदालतले उपयुक्त ठहराएको अन्य अवस्थामा :- प्रस्तुत उपदफा (१) को खण्ड (क) देखि (घ)

सम्म उल्लेख भएका अवस्थाहरूका अतिरिक्त अन्य अवस्थामा पनि यदि अदालतले प्रमाण बुझ्न उपयुक्त हुने ठहराएमा प्रस्तुत खण्ड (ड) मा प्रमाण बुझ्न तारिख तोक्नुपर्ने व्यवस्था गरिएको पाइन्छ ।

प्रस्तुत दफाको उपदफा (२) मा प्रमाण बुझ्न तारिख तोक्दा कति अवधिको तारिख तोक्ने भन्ने सम्बन्धमा व्यवस्था गरिएको पाइन्छ । बुझ्नुपर्ने प्रमाणको प्रकृतिअनुसार यस्तो अवधि भिन्न भिन्न हुन सक्दछ । त्यसैले यो उपदफामा यकिन रूपमा अवधि उल्लेख गरिएको छैन । उदाहरणका लागि साक्षी उपस्थित गराउनुपर्ने स्थिति हो भने कति टाढाबाट उपस्थित गराउनुपर्ने हो, सोही जिल्लाका साक्षी हुन् वा बेजिल्लाका साक्षी हुन् भन्ने कुरामा तारिखको अवधि आधारित हुन सक्दछ । यसै गरी प्रमाणको लिखत बुझ्नु पर्ने हो भने कुन ठाउँमा रहेको लिखत बुझ्नुपर्ने हो, त्यस्तो लिखत प्राप्त गर्न पूरा गर्नुपर्ने कुनै औपचारिकता भए सो कुरा र अन्य यस्तै कार्यविधिका कारण कति अवधि चाहिने हो भन्ने कुरा निर्भर रहने हुन्छ । कुनै प्रमाणका वस्तु भिकाउने कुराका सम्बन्धमा पनि यही कुरा लागु हुन्छ । त्यसैले प्रस्तुत उपदफा (२) अनुसार प्रमाण बुझ्ने तारिख तोक्दा साक्षीहरू उपस्थित हुन र प्रमाणका लिखत तथा वस्तुहरू पेस हुनसक्ने समयको अनुमान गरी सम्भव भएसम्म चाँडो प्रमाण सङ्कलन हुनसक्ने गरी तोक्नुपर्ने व्यवस्था गरिएको पाइन्छ ।

प्रस्तुत दफाको उपदफा (३) मा दफा १२३ को उपदफा (२) बमोजिम थप सबुद प्रमाण पेस गर्नको लागि समय माग गरेकोमा सामान्यतया मुद्दा दायर भएको दुई महिनाभित्र प्रमाण बुझ्ने तारिख तोक्नुपर्ने व्यवस्था गरिएको छ । दफा १२३ को उपदफा (२) बमोजिमको थप सबुद प्रमाण पेस गर्नुपर्दा प्रमाण मुक्कर आदेश हुनुअघि नै पेस गर्नुपर्ने गरी दफा १२३ को उपदफा (३) को प्रतिबन्धात्मक वाक्यांशमा व्यवस्था भइरहेको सन्दर्भमा प्रस्तुत दफा १२५ को उपदफा (३) मा मुद्दा दायर भएको दुई महिनाभित्र प्रमाण बुझ्ने तारिख तोक्नुपर्ने व्यवस्था गरिएको पाइन्छ ।

प्रस्तुत दफाको उपदफा (४) बमोजिम प्रमाणका लागि तारिख तोक्ने आदेश गर्दा सम्भव भएसम्म सबै प्रमाणहरू एकैचोटि बुझ्ने आदेश गरी तारिख तोक्नुपर्ने व्यवस्था गरेको छ । वास्तवमा एउटा मुद्दामा एकैचोटि प्रमाण बुझे हुनेमा एकैचोटि नबुझी पटक पटक आदेश गर्दा मुद्दाको कारबाई अनावश्यक रूपमा लम्बिन जाने स्थितिलाई ध्यानमा राखी प्रस्तुत उपदफामा यस प्रकारको व्यवस्था गरिएको पाइन्छ ।

प्रस्तुत दफाको उपदफा (५) बमोजिम माथि उल्लेख भएअनुसार प्रमाण बुझ्न तारिख तोक्ने आदेश भए पछि मुद्दाका जुन पक्षले प्रमाण पेस गर्नुपर्ने हो वा साक्षी उपस्थित गराउनुपर्ने हो निजले तोकिएको तारिख कै दिन प्रमाण पेस वा साक्षी उपस्थित गराउनुपर्ने व्यवस्था गरिएको पाइन्छ ।

१२६. कैद वा थुनामा परेको पक्ष वा साक्षीलाई उपस्थित गराउनु पर्ने : (१) मुद्दाको कुनै पक्ष वा साक्षी

कैद वा थुनामा रहेको भए निजको बयान वा बकपत्र गराउनको लागि वा निजसँग सम्बद्ध भएको अन्य मुद्दामा निजलाई उपस्थित गराउनुपर्ने भए सोको लागि तोकिएको तारिखको दिन निजलाई उपस्थित गराउन कारण खोली अदालतले सम्बन्धित कार्यालयलाई आदेश दिनुपर्नेछ ।

(२) उपदफा (१) बमोजिमको आदेश प्राप्त भएपछि सम्बन्धित कार्यालयले सुरक्षाकर्मीको साथ लगाई त्यस्तो पक्ष वा साक्षीलाई अदालतमा उपस्थित गराउनुपर्नेछ ।

(३) उपदफा (२) मा जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि त्यस्तो पक्ष वा साक्षीलाई सुरक्षाको कारणले वा शारीरिक अशक्तताको कारणले अदालतसमक्ष उपस्थित गराउन नसकिने मनासिब कारण भए त्यस्तो कार्यालयले अदालतको अनुमति लिई श्रव्य दृश्य संवाद (भिडियो

कन्फरेन्स) मार्फत निजलाई अदालतसमक्ष उपस्थित गराउने व्यवस्था गर्नसक्नेछ ।

(४) मुद्दाको कुनै पक्ष वा साक्षीलाई उपदफा (३) बमोजिम श्रव्य दृश्य संवाद (भिडियो कन्फरेन्स) मार्फत अदालतमा उपस्थित गराइएकोमा निजले भनेको कुरा अभिलेख हुने व्यवस्था गर्नु पर्नेछ ।

टिप्पणी

फौजदारी कार्यविधि संहिताको यस दफामा कैद वा थुनामा परेको पक्ष वा साक्षीलाई अदालतमा उपस्थित गराउनु पर्दाको कार्यविधि सम्बन्धी व्यवस्था गरिएको पाइन्छ । कैद वा थुनामा परेको व्यक्ति अर्को कुनै मुद्दामा पनि अभियुक्त भएको अवस्था हुन सक्दछ । यस्तो अवस्थामा निजको बयान गराउनका लागि निजलाई अदालतमा उपस्थित गराउनुपर्ने हुन्छ । यसैगरी अर्को अभियोग नभए पनि उही मुद्दामा पनि अभियुक्तसँग बुझ्नुपर्ने कुनै कुरा छुट हुन गएको कारण पुनः छुट कुराको ततिम्बा बयान लिन पनि अदालतमा उपस्थित गराउनुपर्ने हुन्छ । यस अतिरिक्त कैद वा थुनामा परेको व्यक्ति अर्को कुनै मुद्दामा साक्षी राखिएको वा साक्षीको रूपमा बुझ्नुपर्ने स्थिति हुन सक्दछ । यी र यस्तै अन्य अवस्था परी कैद वा थुनामा परेको व्यक्तिलाई अदालतमा उपस्थित गराउनु पर्दा अन्य व्यक्तिसरह सामान्य रूपमा उपस्थित गराउन मिल्ने स्थिति हुँदैन । यही स्थितिलाई ध्यानमा राखेर कैद वा थुनामा परेको व्यक्तिलाई पक्ष वा साक्षीको रूपमा अदालतमा उपस्थित गराउनु पर्दा अवलम्बन गरिनुपर्ने विशेष कार्यविधिको व्यवस्था गरिनु जरुरी हुन्छ र प्रस्तुत दफामा सोही बमोजिमको व्यवस्था गरिएको पाइन्छ ।

प्रस्तुत दफाको उपदफा (१) मा कैद वा थुनामा रहेको कुनै पक्ष वा साक्षीलाई अदालतमा उपस्थित गराउनु पर्दा कुन दिन उपस्थित गराउनुपर्ने गरी तारिख तोकिएको छ सोही दिन उपस्थित गराउन कारण खुलाई अदालतले सम्बन्धित कार्यालयलाई आदेश दिनुपर्ने व्यवस्था गरिएको पाइन्छ । सम्बन्धित कार्यालय भन्नाले कैद वा थुनामा राखेको कार्यालय वा सोको प्रशासन वा नियन्त्रण गर्ने जिम्मा पाएको कार्यालय सम्झनुपर्ने हुन्छ । यसरी अदालतबाट आदेश भई आएमा सम्बन्धित कार्यालयले सुरक्षाकर्मीको साथ लगाई त्यस्तो पक्ष वा साक्षीलाई अदालतमा उपस्थित गराउनुपर्ने व्यवस्था प्रस्तुत दफाको उपदफा (२) मा गरिएको छ । प्रस्तुत उपदफाको यो व्यवस्था अनुसार अदालतबाट आदेश भइसकेपछि कैद वा थुनामा रहेकै कारण देखाएर कुनै पक्ष वा साक्षीलाई अदालतमा उपस्थित नगराउन सकिँदैन । यसरी उपस्थित गराउनु पर्दा गरिनुपर्ने सुरक्षा लगायत आवश्यक विषयको व्यवस्थापन सम्बन्धित कार्यालयले गर्नुपर्छ ।

प्रस्तुत दफाको उपदफा (३) मा केही अपवादात्मक व्यवस्था गरिएको छ । हुन पनि कहिलेकाँही कैद वा थुनामा रहेको व्यक्तिलाई अदालतसम्म पुऱ्याउन गम्भीर सुरक्षा जोखिम उत्पन्न हुनसक्दछ वा कहिलेकाँही कैद वा थुनामा परेको व्यक्तिकै शारीरिक अशक्तताको स्थिति पनि हुनसक्दछ जसको कारण अदालतसम्म पुऱ्याउनु नै पनि जोखिमपूर्ण हुनसक्दछ । यस्तो अवस्थामा पनि कैद वा थुनामा रहेको व्यक्तिलाई जुनसुकै मूल्यमा पनि अदालतमा उपस्थित गराउनुपर्छ भन्नु मनासिव हुँदैन । यही अपवादात्मक अवस्था सिर्जना हुनसक्ने कुरालाई ध्यानमा राखी प्रस्तुत उपदफाले सुरक्षा वा शारीरिक अशक्तताको कारण कैद वा थुनामा रहेको कुनै व्यक्तिलाई अदालतमा उपस्थित गराउन नसकिने स्थिति भएमा त्यस्तो कार्यालयले अदालतको अनुमति लिई श्रव्य-दृश्य संवाद (भिडियो कन्फरेन्स) मार्फत निजलाई अदालतसमक्ष उपस्थित गराउने व्यवस्था गर्न सकिने कुरा उल्लेख गरेको छ । “श्रव्य-दृश्य संवाद” भन्नाले कैद वा थुनामा रहेको व्यक्तिको उपस्थिति भौतिक रूपमा अदालतमा

नभए पनि विशेष प्रविधि जडान गरी भिडियो मार्फत अदालत र कैद वा थुनामा रहेको व्यक्ति बीच प्रत्यक्ष संवाद हुने प्रणालीलाई बुझिन्छ। तर प्रस्तुत उपदफाको यो व्यवस्था अपवादात्मक अवस्थामा मात्र लागु हुने व्यवस्था हो र यस्तो अपवादात्मक अवस्था परेको मनासिब कारण विद्यमान हुनुपर्दछ। प्रस्तुत दफाको उपदफा (४) बमोजिम मुद्दाको कुनै पक्ष वा साक्षीलाई श्रव्य-दृश्य संवाद (भिडियो कन्फ्रेन्स) मार्फत अदालतमा उपस्थित गराइएकोमा निजले भनेको कुरा अभिलेख हुने व्यवस्था पनि गर्नुपर्ने व्यवस्था गरेको पाइन्छ।

१२७. प्रमाण बुझ्ने क्रम : (१) प्रमाण बुझ्न तोकिएको तारेखको दिन अदालतले अन्यथा आदेश दिएकोमा बाहेक प्रमाण सम्बन्धी कानूनको अधीनमा रही पहिले वादीको र त्यसपछि प्रतिवादीको साक्षी प्रमाण बुझ्नुपर्नेछ।

(२) कुनै पक्षद्वारा प्रस्तुत गरिएको कुनै प्रमाण वा कुनै साक्षीले बकेको कुनै कुरा प्रमाणमा नलाने वा प्रमाणको रूपमा लिन नहुने वा असान्दर्भिक विषय भनी अर्को पक्षले तत्काल कुनै आपत्ति जनाएमा त्यस्तो आपत्ति मनासिब हो वा होइन भनी न्यायाधीशले तत्काल निर्णय दिनुपर्नेछ।

(३) अदालतले मुद्दासँग असम्बद्ध प्रमाण पेस गर्न कुनै पक्षलाई अनुमति दिइनेछैन।

टिप्पणी

प्रस्तुत संहिताको यस दफामा प्रमाण बुझ्ने क्रमका बारेमा व्यवस्था गरिएको छ। खास गरेर यस्तो व्यवस्था गर्नुपर्ने स्थिति साक्षी परीक्षणका सम्बन्धमा आइपर्ने हुन्छ। कुनै मुद्दामा पक्षहरू धेरै हुने, प्रत्येक पक्षका साक्षीहरू धेरै हुनसक्ने स्थिति हुने र ती सबै पक्षका साक्षीहरू बुझ्ने तारिख एउटै दिनमा पार्नुपर्ने कानूनी व्यवस्था भएबाट एउटा मुद्दाका सबै साक्षीहरूको बकपत्र एकै दिनमा गराउन सम्भव नहुने पनि अवस्था आइपर्छ। कहिलेकाँही एकै दिनमा साक्षी परीक्षण हुन सम्भव नहुने मात्र होइन, प्रमाण बुझ्ने र साक्षी बुझ्ने प्रक्रिया केही दिनसम्म निरन्तर चलिरहन सक्दछ। यस्तो अवस्थामा हरेक पक्षको आफ्नो साक्षी वा प्रमाण पहिले बुझिदिन अनुरोध गर्ने प्रवृत्ति देखिन्छ। प्रमाण ऐन, २०३१ को दफा ४८ मा साक्षी पेस गरिने र बकाउने सम्बन्धमा अदालतले निर्धारित गरेको क्रम अनुसार हुने भनी व्यवस्था गरिएको छ तर पहिले कसको साक्षी बकाइने भनी स्पष्ट व्यवस्था गरिएको पाइँदैन। यसले गर्दा साक्षी बकाउने क्रम निर्धारणको विषयलाई लिएर अदालत अनावश्यक रूपमा विवादमा आउने अवस्था छ। यो स्थितिलाई बढी पारदर्शी र निश्चित बनाउने उद्देश्यले प्रस्तुत दफामा प्रमाण बुझ्ने क्रमका सम्बन्धमा पनि व्यवस्था गरिएको पाइन्छ।

प्रस्तुत संहिताको यस दफाको उपदफा (१) मा उल्लेख भए अनुसार प्रमाण बुझ्न तोकिएको तारिखको दिन अदालतले अन्यथा आदेश दिएकोमा बाहेक प्रमाण सम्बन्धी कानूनको अधीनमा रही पहिले वादीको र त्यसपछि प्रतिवादीको साक्षी प्रमाण बुझ्नुपर्नेछ भन्ने व्यवस्था गरिएको पाइन्छ। यो उपदफाको व्यवस्थाले मूलतः साक्षी प्रमाण बुझ्दा पहिले वादीको र त्यसपछि प्रतिवादीको बुझ्नुपर्ने गरी साक्षी प्रमाण बुझ्नुपर्ने क्रमको व्यवस्था गरेको छ। तर यस सम्बन्धमा अदालतले अन्यथा आदेश दिएको अवस्थामा भने अदालत कै आदेश बमोजिम हुनै कुरालाई स्वीकारेको पाइन्छ। कहिलेकाँही सम्बन्धित साक्षीको शारीरिक वा अन्य यस्तै अवस्थाले गर्दा लामो समय अदालतमा बसिरहन नसक्ने जस्ता स्थितिमा अदालतले साक्षी प्रमाण बुझ्ने क्रमका सम्बन्धमा अन्यथा आदेश पनि दिनसक्ने व्यवस्था यो उपदफामा गरिएको छ र अदालतले यो अधिकारको प्रयोग अपवादात्मक अवस्थामा मात्र

गर्नुपर्ने हुन्छ । तर सामान्यतया साक्षी प्रमाण बुझ्ने सम्बन्धमा यो उपदफामा उल्लिखित कमलाई नै आधार मान्नुपर्ने हुन्छ । यसै गरी यो उपदफामा साक्षी प्रमाण बुझ्ने सम्बन्धमा प्रमाण सम्बन्धी कानूनको अधीनमा रही बुझ्नुपर्ने व्यवस्था पनि गरिएको छ । यसको अर्थ साक्षी प्रमाण बुझ्ने क्रमका हकमा यो उपदफाको व्यवस्था लागु हुने भए पनि साक्षी प्रमाण बुझ्ने सम्बन्धी अन्य कार्यविधिका हकमा प्रमाण ऐन, २०३१ को व्यवस्था लागु हुने देखिएको छ ।

प्रस्तुत दफाको उपदफा (२) मा साक्षी प्रमाण बुझ्ने क्रमभन्दा अलि भिन्न विषयमा व्यवस्था भएको पाइन्छ । यो उपदफामा साक्षी प्रमाणको सान्दर्भिकतामा आपत्ति जनाएमा सोको निर्णय दिने प्रक्रियाका सम्बन्धमा व्यवस्था भएको पाइन्छ । प्रस्तुत उपदफा (२) को अध्ययनबाट यस सम्बन्धमा देहायको व्यवस्था भएको पाइन्छ :

- (१) कुनै पक्षद्वारा प्रस्तुत गरिएको कुनै प्रमाण वा कुनै साक्षीले बकेको कुनै कुराका सम्बन्धमा अर्को पक्षले आपत्ति जनाउन सक्दछ,
- (२) यसरी अर्को पक्षले आपत्ति जनाउँदा निम्नानुसारका तीनवटा आधारमा आपत्ति जनाउन सक्दछ :

- क) प्रस्तुत गरिएका प्रमाणहरू वा साक्षीले बकेका कुराहरू प्रमाण नलाग्ने प्रकारका रहेको,
- ख) प्रस्तुत गरिएका प्रमाणहरू वा साक्षीले बकेका कुराहरू प्रमाणको रूपमा लिन नहुने प्रकारका रहेको,
- ग) प्रस्तुत गरिएका प्रमाणहरू वा साक्षीले बकेका कुराहरू मुद्दामा ठहर गर्नुपर्ने कुराहरूसँग असान्दर्भिक रहेको,

- (३) यसरी अर्को पक्षले आपत्ति जनाएमा त्यस्तो आपत्ति मनासिब हो वा होइन भनी न्यायाधीशले तत्काल निर्णय दिनुपर्छ ।

प्रस्तुत दफाको उपदफा (३) बमोजिम अदालतले मुद्दासँग असम्बद्ध प्रमाण पेस गर्न कुनै पक्षलाई अनुमति दिइनेछैन भन्ने व्यवस्था गरिएको छ । माथि उल्लेख गरिए जस्तै प्रमाण ऐन, २०३१ को दफा ३ बमोजिम अदालतले मुद्दामा ठहर गर्नुपर्ने कुरा र त्यस्तो कुरासँग सम्बद्ध कुराको मात्र प्रमाण बुझ्न हुने व्यवस्था गरेको सन्दर्भमा प्रस्तुत संहिताको यो उपदफामा अदालतलाई असम्बद्ध प्रमाण पेस गर्न अनुमति दिन नहुने गरी व्यवस्था भएको पाइन्छ । असम्बद्ध प्रमाण भन्नु मुद्दाको इन्साफका लागि अनावश्यक प्रमाणहरू हुन् । यस्तो अनावश्यक प्रमाणहरू पनि बुझिरहने हो भने प्रमाण बुझ्ने कार्य कहिल्यै पनि सम्पन्न नहुने स्थिति एकातिर हुन्छ भने अर्कोतिर मुद्दाको कारबाई अनावश्यक रूपमा लम्बिन जाने पनि हुन्छ । यसैले मुद्दाको कारबाईलाई छिटो छरितो गराउन र आवश्यक प्रमाणहरूको प्रस्तुति मात्र हुने स्थितिलाई सुनिश्चित र प्रोत्साहित गर्न यो उपदफामा असम्बद्ध प्रमाण पेस गर्न अदालतले अनुमति नदिने व्यवस्था गरिएको पाइन्छ ।

१२८. होस ठेगानमा नरहेका व्यक्तिको कारबाई सम्बन्धी व्यवस्था : (१) कुनै अभियुक्त होस ठेगानामा नरहेको कारणले आफ्नो प्रतिरक्षा गर्न असमर्थ छ भन्ने विश्वास गर्नुपर्ने कुनै मनासिब कारण भएमा अदालतले इजाजतप्राप्त चिकित्सकद्वारा निजको जाँच गराई उपचार गराउनसमेत आदेश गर्नसक्नेछ ।

(२) उपदफा (१) बमोजिम जाँच गराउँदा अभियुक्त मानसिक अस्वस्थताको कारणले आफ्नो प्रतिरक्षा गर्न असमर्थ देखिएमा सोको आदेश पर्चा खडा गरी निजको हकमा मुद्दा मुलतवी राख्नुपर्नेछ ।

(३) यस संहितामा अन्यत्र जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि त्यस्तो अभियुक्त थुनामा रहेको भए उपदफा (१) बमोजिम कारबाई हुँदाका बखत वा सो कारबाई भई उपदफा (२) बमोजिमको आदेश पर्चा खडा भएपछि अदालतले मनासिब सम्भेमा निजलाई थुनाबाट छोड्न आदेश दिनसक्नेछ ।

(४) उपदफा (३) बमोजिम अभियुक्तलाई छाड्दा अदालतले निजको संरक्षकबाट त्यस्तो अभियुक्तले कसैलाई कुनै प्रकारको हानि, नोक्सानी पुऱ्याउन नपाउने गरी निजको हेरचाह गर्ने र अदालतले आदेश दिएका बखत निजलाई अदालतमा उपस्थित गराउने सर्त गराई परिच्छेद -६ बमोजिम धरौट वा जमानत लिनुपर्नेछ ।

(५) पुर्पक्षका लागि थुनामा रहेको होस ठेगानामा नरहेको अभियुक्तलाई उपदफा (३) बमोजिम थुनाबाट छोडिएको अवस्थामा बाहेक अन्य अवस्थामा विशेष हेरविचार गर्न सम्बन्धित कारागारलाई अदालतले आदेश दिनुपर्नेछ ।

(६) होस ठेगानामा नरहेको अभियुक्तको मुद्दा उपदफा (२) बमोजिम मुलतवी रहेकोमा त्यस्तो अभियुक्त स्वस्थ भएपछि अदालतले मुलतवी जगाई निजलाई अदालतमा उपस्थित गराई मुद्दाको पुर्पक्ष सुरु गर्नुपर्नेछ ।

तर त्यसरी मुलतवी जगाउनुभन्दा पहिले अदालतले त्यस्तो अभियुक्तलाई पुनः इजाजत प्राप्त चिकित्सकद्वारा जाँचन लगाई त्यस्तो चिकित्सकले अभियुक्त स्वस्थ भइसकेको छ भन्ने प्रमाणित गराउनुपर्नेछ ।

(६) उपदफा (१) वा (६) बमोजिम स्वस्थता प्रमाणित गर्ने चिकित्सकलाई अदालतले चाहेमा साक्षीको रूपमा उपस्थित हुन आदेश दिनसक्नेछ ।

(७) यस दफामा अन्यत्र जुनसुकै कुरा लेखिएको भएतापनि होस ठेगानामा नरहेको व्यक्तिसँग अरु व्यक्तिहरू पनि प्रतिवादी रहेछन भने त्यस्ता प्रतिवादीको हकमा मुद्दाको सुनुवाई गर्न बाधा पुगेको मानिनेछैन ।

टिप्पणी

प्रस्तुत संहिताको यस दफामा होस ठेगानमा नरहेका व्यक्तिको कारबाई सम्बन्धी व्यवस्था प्रस्ताव गरिएको छ । होस ठेगानमा नरहेको व्यक्तिले आफूले गरेको कामको प्रकृति र परिणाम नबुझे हुँदा यस्ता व्यक्तिहरूको कारबाई सम्बन्धमा विशेष व्यवस्था गर्न जरुरी हुन्छ । यही आवश्यकतालाई ध्यानमा राखी प्रस्तुत दफामा त्यस्ता व्यक्तिहरूका सन्दर्भमा खास कार्यविधिको व्यवस्था गरिएको पाइन्छ ।

प्रस्तुत दफामा उल्लेख भए अनुसार कुनै अभियुक्त होस ठेगानमा नरहेको कारणले आफ्नो प्रतिरक्षा गर्न असमर्थ छ भन्ने विश्वास गर्नुपर्ने कुनै मनासिब कारण भएमा अदालतले देहाय बमोजिम गर्नुपर्ने व्यवस्था गरिएको छ :

(१) इजाजत प्राप्त चिकित्सकद्वारा निजको जाँच गराई उपचार गराउन समेत आदेश दिने,

कुनै अभियुक्त होस ठेगानमा नरहेको कारण आफ्नो प्रतिरक्षा गर्न असमर्थ छ भन्ने विश्वास लाग्नु एउटा कुरा हो, तर वास्तवमा नै निजको होस ठेगानमा रहे वा नरहेको कुरा चिकित्सकको जाँचबाट मात्र यकिन हुने विषय भएकोले त्यस्तो विश्वास गर्नुपर्ने मनासिब कारण भएमा सर्वप्रथम अदालतले चिकित्सकद्वारा जाँच गराउने र उपचारसमेत गराउन आदेश दिनुपर्ने व्यवस्था प्रस्तुत दफाको उपदफा (१) मा गरिएको छ ।

(२) चिकित्सकद्वारा जाँच गराउँदा अभियुक्त मानसिक अस्वस्थताको कारणले आफ्नो प्रतिरक्षा गर्न असमर्थ देखिएमा सोको आदेश पर्चा खडा गरी निजको हकमा मुद्दा मुलतवी राख्ने

स्वच्छ सुनुवाईको सिद्धान्त अनुसार प्रत्येक व्यक्तिले आफू विरुद्ध लागेको अभियोगमा सुनुवाईको मौका पाउनु महत्वपूर्ण अधिकार मानिन्छ । सुनुवाईको यस्तो अधिकारभित्र सुनुवाईको औपचारिक मौकाको कुरा मात्र नभएर वास्तविक रूपमा र सारभूत रूपमा आफ्नो प्रतिरक्षाका लागि तयारी गर्ने, आफू विरुद्धको प्रमाणको खण्डन गर्ने, आफ्नो पक्षमा थप जिकिरहरू राख्ने र सोको पुष्टि गर्न प्रमाणहरू पेस गर्ने आदि अधिकारहरू पर्दछन् । कुनै व्यक्ति मानसिक रूपमा अस्वस्थ हुनु भनेको कुनै कुरा सही र गलत भनेर छुट्याउन नसक्ने, आफूले गरेको कामको प्रकृति र परिणाम बुझ्न पनि नसक्ने, आफूले के गर्दा आफ्नो हितमा हुन्छ भन्ने थाहा पनि नपाउने स्थिति हो । त्यसैले यो अवस्थामा निजलाई लागेको अभियोगका सम्बन्धमा प्रतिरक्षाको मौका दिनु भनेको फगत औपचारिकता र निरर्थक अभ्यास मात्र हुनजान्छ । यही स्थितिलाई ध्यानमा राखी प्रस्तुत दफाको उपदफा (२) मा चिकित्सकद्वारा जाँच गराउँदा वास्तवमै मानसिक रूपमा अस्वस्थ रहेको देखियो र सो कारणले आफ्नो प्रतिरक्षा गर्न असमर्थ देखिएमा निजको हकमा मुद्दा मुलतवी राख्ने व्यवस्था गरिएको छ ।

(३) मानसिक रूपमा अस्वस्थ अभियुक्त थुनामा रहेको भए थुनाबाट छोड्न सकिने,

प्रस्तुत दफाको उपदफा (३) मा मानसिक रूपमा अस्वस्थ रहेको अभियुक्त थुनामा रहेको भए चिकित्सकद्वारा जाँच गराई उपचारका लागि रहँदा होस् वा मुद्दा मुलतवी राख्ने आदेश पर्चा भइ मुलतवी रहँदा होस् अदालतले मनासिब सम्झेमा निजलाई थुनाबाट छोड्न आदेश दिनसक्ने व्यवस्था गरिएको पाइन्छ । प्रस्तुत उपदफाको यो व्यवस्था मानवीय कारणमा आधारित छ । मानसिक रूपमा अस्वस्थ भएको बखत निजलाई आवश्यक पर्ने रेखदेख र हेरचाह तथा उपचारको दृष्टिबाट निजलाई थुनामा राख्नु मानवीय संवेदनाको पनि विपरीत हुनजान्छ ।

(४) थुनाबाट छोड्दा सर्त सहित धरौट वा जमानत लिनु पर्ने,

मानसिक रूपमा अस्वस्थ व्यक्तिलाई निजको हेरचाह र उपचारका दृष्टिले थुनाबाट छोड्नु मानवीयताका हिसाबले उचित त हो, तर यसरी थुनाबाट छोड्नुको मतलब निजले गरेको कसूरबाट निजलाई सफाई दिएको चाहिँ होइन । जसरी अदालतको आदेशले थुनाबाट छोडिएको हुन्छ, त्यसरी नै अदालतले खोजेको बखत पुनः उपस्थित गराउनुपर्ने पनि हुन्छ । यसै गरी थुनाबाट छोड्दा निजबाट कसैलाई कुनै प्रकारको हानि, नोक्सानी नपुगोस् भन्ने तर्फ पनि सतर्कता अपनाउनुपर्ने हुन्छ । यही स्थितिलाई ध्यानमा राखी प्रस्तुत दफाको उपदफा (४) मा मानसिक रूपमा अस्वस्थ अभियुक्तलाई थुनाबाट छोड्दा अदालतले निजको संरक्षकबाट त्यस्तो अभियुक्तले कसैलाई कुनै प्रकारको हानि, नोक्सानी पुऱ्याउन नपाउने गरी निजको हेरचाह गर्ने र अदालतले आदेश दिएका बखत निजलाई अदालतमा उपस्थित गराउने सर्त गराई धरौट वा जमानत लिनुपर्ने व्यवस्था प्रस्ताव गरिएको पाइन्छ ।

(५) विशेष हेरविचार गर्न कारागारलाई आदेश दिनुपर्ने

पुर्पक्षका लागि थुनामा रहेको होस ठेगानमा नभएको कुनै अभियुक्तलाई माथि उपदफा (३) बमोजिम थुनाबाट छोडिएको अवस्था रहेनछ भने त्यस्तो व्यक्तिलाई विशेष हेरविचार गर्न अदालतले सम्बन्धित कारागारलाई नै आदेश दिनुपर्ने व्यवस्था उपदफा (५) मा गरिएको छ ।

(६) स्वस्थ भए पछि मुलतवी जगाई कारबाई गर्ने

मानसिक अस्वस्थताको कारण आफ्नो प्रतिरक्षा गर्न असमर्थ देखिएको कारण उपदफा (२) बमोजिम मुद्दा मुलतवी रहेकोमा त्यस्तो अभियुक्त स्वस्थ भएमा अदालतले पुनः मुद्दा मुलतवी जगाई निजलाई अदालतमा उपस्थित गराई मुद्दाको पुर्पक्ष सुरु गर्नुपर्ने व्यवस्था उपदफा (६) मा गरिएको छ । माथि नै उल्लेख गरिसकिए जस्तो होस ठेगानमा नरहेको अवस्थामा आफ्नो प्रतिरक्षा गर्न असमर्थ देखिएको कारणले मात्र मुद्दा मुलतवी रहेको अवस्था हुँदा निज अभियुक्त स्वस्थ भए पछि पुनः मुद्दाको कारबाई सुरु हुनु स्वाभाविक छ । सोही बमोजिम प्रस्तुत उपदफा (६) मा मुद्दा मुलतवी जगाई पुर्पक्ष सुरु गर्नुपर्ने व्यवस्था गरिएको छ । तर यसरी मुलतवी जगाउनुभन्दा पहिले निज स्वस्थ भइसकेको हो वा होइन सोको भने यकिन गर्न जरुरी हुन्छ र यसका लागि पहिले जस्तै पुनः इजाजत प्राप्त चिकित्सकद्वारा जाँच गराउन लगाई निजले प्रमाणित गरिदिनु पर्ने व्यवस्था उपदफा (६) को प्रतिबन्धात्मक वाक्यांशमा गरिएको छ ।

(७) चिकित्सकलाई साक्षीको रूपमा उपस्थित गराउन सकिने

होस ठेगानमा नरहेको भनिएको अभियुक्तलाई इजाजत प्राप्त चिकित्सककहाँ जाँच गर्न पठाइएकोमा अस्वस्थ भनी प्रमाणित गरिदिएको होस् या स्वस्थ भनी प्रमाणित गरिदिएको होस्, दुवै अवस्थामा अदालतले चाहेमा त्यस्तो चिकित्सकलाई साक्षीको रूपमा अदालतमा उपस्थित हुन आदेश दिनसक्ने व्यवस्था उपदफा (७) मा गरिएको छ । यसरी चिकित्सकलाई उपस्थित गराउने विषय नितान्त अदालतको स्वविवेकीय विषय हो र यसले चिकित्सकलाई थप जिम्मेवार बनाई निजले जथाभावी प्रतिवेदन दिन सक्ने सम्भावनालाई नियन्त्रण गरेको छ ।

(८) अरु व्यक्तिको मुद्दा सुनुवाई गर्न बाधा नपर्ने

प्रस्तुत दफामा अन्यत्र जेसुकै लेखिएको भए पनि होस ठेगानमा नरहेको व्यक्तिसँग अरु व्यक्ति पनि प्रतिवादी रहेछन् भने त्यस्ता प्रतिवादीको हकमा मुद्दाको सुनुवाई गर्न बाधा नपुग्ने व्यवस्था उपदफा (८) मा गरिएको छ । वास्तवमा एउटा व्यक्ति मानसिक रूपमा अस्वस्थ भई प्रतिरक्षा गर्न नसक्ने भएको कारण निजका हकमा मुद्दा मुलतवी रहेकोमा सो मुद्दाका अरु प्रतिवादीका हकमा पनि मुद्दाको कारबाई मुलतवी राख्ने हो भने निजहरूको कुनै दोष र असमर्थताविना निजहरूका हकमा मुद्दाको कारबाई लम्बिन जाने, मुद्दाको कारण सिर्जना हुने मानसिक तनाव व्यहोर्नु पर्ने स्थिति हुन्छ जुन कुनै पनि हालतमा न्यायोचित मान्न सकिँदैन । प्रचलित कानूनमा यसरी आफ्नो मुद्दामा प्रतिरक्षा गर्न असमर्थ भएको कारण मुद्दा मुलतवी रहने व्यवस्था नभए पनि नथुनिएका व्यक्तिका हकमा मुद्दाको अङ्ग पुऱ्याउन समय लाग्ने भई एकैसाथ कारबाई गर्दा थुनिएका हकमा कानूनको म्यादभित्र मुद्दाको किनारा लगाउन नसकिने देखिएमा अदालतले थुनिएकोका हकमा मात्र जो बुझ्नुपर्ने बुझी किनारा लगाउन सक्ने व्यवस्था मुलुकी ऐन, अदालती बन्दोवस्तको महलको १२२ नं. मा गरिएको पाइन्छ ।

प्रस्तावित व्यवस्था परिमार्जित रूपमा अदालती बन्दोवस्तको सोही नम्बरमा भएको व्यवस्थामा आधारित छ ।

१२९. मुद्दाको पुर्पक्ष खुला इजलासमा गर्नुपर्ने : अदालतले मुद्दाको पुर्पक्ष गर्दा खुला इजलासमा गर्नुपर्नेछ ।

तर जासुसी, मानव बेचबिखन, यौनजन्य कसूर, बालबालिका अभियुक्त वा पीडित भएको मुद्दा, महिला विरुद्धको हिंसा, जबरजस्ती करणी, हाडनाता करणी वा पतिपत्नी बीच चलेको मुद्दा वा अदालतले बन्द इजलासमा सुनुवाई गर्न उचित देखी आदेश गरेको अन्य मुद्दाको पुर्पक्षमा अदालतले त्यस्तो मुद्दासँग सम्बन्धित पक्ष, मुद्दामा मुकरर भएका कानून व्यवसायी र अदालतले आवश्यक देखेका अन्य व्यक्ति बाहेक अरुको प्रवेश निषेध गर्न सक्नेछ ।

टिप्पणी

खुला इजलासमा सुनुवाई गरिने विषय स्वच्छ सुनुवाईको एउटा आधारभूत तत्व हो । मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्र, १९४८ को धारा १० तथा नागरिक तथा राजनीतिक अधिकार सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्र, (१९६६) को धारा १४ को उपधारा (१) बमोजिम हरेक व्यक्तिलाई सार्वजनिक सुनुवाई गराई पाउने अधिकारको सुनिश्चितता हुनुपर्ने कुरामा जोड दिएको छ । यो सिद्धान्त न्याय गरेर मात्र हुँदैन, गरेको जस्तो देखिनु पनि पर्दछ भन्ने मान्यतामा पनि आधारित छ । वास्तवमा खुला इजलासमा सुनुवाई गरिनाले न्यायमा निष्पक्षताको सुनिश्चितता मात्र गर्दैन, सरोकारवाला लगायत सबैले न्यायिक प्रक्रियामा पहुँच र सहभागी हुने अवसर पनि प्राप्त गर्दछन् र न्यायिक अधिकारीहरूलाई पनि बढी जिम्मेवार र उत्तरदायी बनाउन मद्दत गर्दछ । यसै मान्यतालाई आत्मसात गर्दै हाल प्रचलित मुलुकी ऐन, अदालती बन्दोवस्तको महलको ६ नं. मा पनि अड्डाले मुद्दाको कारवाई र फैसला गर्दा खुला इजलासमा गर्नुपर्छ भन्ने व्यवस्था भइरहेको पाइन्छ । यो व्यवस्थालाई निरन्तरता दिँदै प्रस्तुत संहिताको दफा १२९ मा अदालतले मुद्दाको पुर्पक्ष गर्दा खुला इजलासमा गर्नुपर्नेछ भन्ने व्यवस्था गरिएको पाइन्छ ।

तर यसै दफामा प्रतिबन्धात्मक वाक्यांश राखी केही खास प्रकारका मुद्दाहरूको सुनुवाई बन्द इजलासमा गर्न सकिने गरी अपवादात्मक व्यवस्था पनि गरिएको छ । न्यायिक कारवाई खुला रूपमा सञ्चालन हुनुपर्छ भन्ने सामान्य मान्यताको विषय हो । तर यो निरपेक्ष अधिकारको विषय भने होइन । खुला रूपमा इजलास सञ्चालन गरिँदाका धेरै लाभहरू हुँदाहुँदै पनि सबै अवस्थामा यसले न्यायिक प्रक्रियालाई सहजता प्रदान गर्दछ र सही न्यायको प्रत्याभूतिका लागि मद्दत गर्दछ भन्ने मान्यता सत्य नहुन पनि सक्दछ । उदाहरणका लागि केही विषयमा खुला इजलास सञ्चालन गर्दा राष्ट्रिय सुरक्षामा नै खतरा उत्पन्न हुन सक्दछ, महिला तथा बालबालिका संलग्न हुने केही मुद्दाहरूमा खुला इजलास सञ्चालन गरिँदा तिनीहरूले थप अपहेलित र अपमानित हुनुपर्ने भई न्यायिक प्रक्रियामा सहभागी हुनुभन्दा यस्तो प्रक्रिया नै परित्याग गर्न बाध्य हुनुपर्ने अवस्था सिर्जना हुनसक्दछ । त्यसैले न्याय कै लागि पनि केही खास प्रकारका मुद्दाहरूको सुनुवाई बन्द इजलासमा गरिने मान्यता विकसित भई आएको छ । उदाहरणका लागि नागरिक तथा राजनीतिक अधिकार सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्र, १९६६ को धारा १४ को उपधारा (१) मा लोकतान्त्रिक समाजमा नैतिकता, सार्वजनिक व्यवस्था वा राष्ट्रिय सुरक्षाको कारणले वा पक्षहरूको व्यक्तिगत जीवनको हितमा त्यसो गर्नुपर्ने भएमा वा विशेष परिस्थितिमा सार्वजनिक गर्दा न्यायको हितमा प्रतिकूल प्रभाव पर्नसक्छ भन्ने कुरा अदालतलाई लागेमा

अत्यावश्यक भएको हदसम्म सम्पूर्ण सुनुवाई वा त्यसको अंशमा पत्रकार प्रेस तथा सर्वसाधारण जनताको प्रवेशमा रोक लगाउन सकिनेछ भन्ने अपवादात्मक व्यवस्था पनि भएको पाइन्छ। व्यक्तिगत गोपनीयताको अधिकारको कारणले पनि केही खास अवस्थामा केही फौजदारी मुद्दाको सुनुवाई बन्द इजलासमा हुनु वाञ्छनीय हुन्छ। नेपालमा हाल प्रचलित विभिन्न कानूनहरूमा पनि यो मान्यतालाई आत्मसात गरी केही प्रकारका मुद्दाहरूको सुनुवाई बन्द इजलासमा गर्ने व्यवस्था गरिएको पाइन्छ।^{९६} यही मान्यतालाई निरन्तरता दिँदै प्रस्तुत संहिताको दफा १२९ मा प्रतिबन्धात्मक वाक्यांश राखी देहायका मुद्दाहरूको पुर्पक्षमा त्यस्तो मुद्दासँग सम्बन्धित पक्ष, मुद्दामा मुकरर भएका कानून व्यवसायी र अदालतले आवश्यक देखेका अन्य व्यक्ति बाहेक अरुको प्रवेश निषेध गर्नसक्ने गरी व्यवस्था गरिएको पाइन्छ :

- (क) जासुसी,
- (ख) मानव बेचबिखन,
- (ग) यौनजन्य कसूर,
- (घ) बालबालिका अभियुक्त वा पीडित भएको मुद्दा,
- (ङ) महिला विरुद्धको हिंसा,
- (च) जबरजस्ती करणी,
- (छ) हाडनाता करणी,
- (ज) पतिपत्नी बीच चलेको मुद्दा,
- (झ) अदालतले बन्द इजलासमा सुनुवाई गर्न उचित देखी आदेश दिएको अन्य मुद्दा,

१३०. अभियुक्तले आफ्नो प्रतिरक्षाको लागि कानून व्यवसायी नियुक्त गर्नसक्ने : (१) कुनै कसूरको अभियोग लागेको अभियुक्तले आफू उपर लागेको आरोप खण्डन गर्न वा आफ्नो प्रतिरक्षाको लागि आफूले रोजेको कानून व्यवसायी नियुक्त गरी बहस पैरवी गराउन सक्नेछ।

(२) दश वर्ष वा सोभन्दा बढी कैदको सजाय वा जन्मकैदको सजाय हुनसक्ने कसूरको आरोप लागेको अभियुक्तले आफ्नो कानून व्यवसायी नियुक्त नगरेमा अदालतले त्यस्तो अभियुक्तको हकमा अदालतको तर्फबाट कानून व्यवसायी नियुक्त गरी निजको प्रतिरक्षा गर्न आदेश दिनसक्नेछ।

(३) नेपाल सरकारले उपदफा (२) बमोजिमका अभियुक्तको पुर्पक्षमा प्रतिनिधित्व गराउन प्रत्येक अदालतमा मुद्दाको कार्यबोझको आधारमा आवश्यक संख्यामा वैतनिक वकिलको व्यवस्था गर्नुपर्नेछ।

(४) यस दफामा अन्यत्र जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि कुनै अभियुक्तले उपदफा (१) बमोजिम कानून व्यवसायी राख्न नचाहेमा वा उपदफा (२) बमोजिम अदालतले नियुक्त गरेको कानून व्यवसायीबाट प्रतिरक्षा गराउन इन्कार गरेमा पनि मुद्दाको कारबाई अगाडि बढाउन बाधा पुगेको मानिने छैन।

९६ हेर्नुहोस् बालबालिका सम्बन्धी ऐन, २०४८ को दफा ४९, मानव बेचबिखन तथा ओसार पसार (नियन्त्रण) ऐन, २०६४ को दफा २७, घरेलु हिंसा (कसूर र सजाय) ऐन, २०६६ को दफा ७, मुलुकी ऐन, जबरजस्ती करणीको महलको १०ख नं., सर्वोच्च अदालत नियमावली, २०४९ को नियम ६७क., पुनरावेदन अदालत नियमावली, २०४८ को नियम ६०क., जिल्ला अदालत नियमावली, २०५२ को नियम ४६ख।

टिप्पणी

प्रस्तुत संहिताको यस दफामा अभियुक्तले आफ्नो प्रतिरक्षाको लागि कानून व्यवसायी नियुक्त गर्नसक्ने व्यवस्था गरिएको छ । आफ्नो प्रतिरक्षाको लागि कानून व्यवसायी नियुक्त गर्न पाउने कुरा स्वच्छ सुनुवाई लगायत प्राकृतिक न्यायको सिद्धान्तभित्र समेत पर्ने कुरा हो । कानून आफैँमा एक प्रकारको प्राविधिक विधा भएको कारण यसका सबै जटिल पक्षहरूका बारेमा सबै व्यक्तिहरू जानकार नहुन पनि सक्दछन् । कानूनका यी प्राविधिक पक्षमा जानकारी नभएकै कारण कोही पनि कसूरदार ठहरी सजायको भागी हुन नपरोस् भन्ने उद्देश्यले मुद्दाको कारबाईका क्रममा कानून व्यवसायीद्वारा प्रतिनिधित्व गरी पाउने विषयलाई पक्षको अधिकारको रूपमा स्वीकारिएको हुन्छ । पक्षहरूका निम्ति मात्र होइन, स्वयं न्यायकर्ता-न्यायाधीशका लागि पनि कानून व्यवसायीको सहयोग महत्वपूर्ण हुन्छ । त्यसैले कानून व्यवसायीद्वारा प्रतिनिधित्व गरिने विषयलाई कतिपय मुलुकहरूमा न्यायप्रणाली कै अभिन्न अङ्ग मानिएको हुन्छ । नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा २४ को उपधारा (२) मा आफूले रोजेको कानून व्यवसायीसँग सल्लाह लिन पाउनु मौलिक अधिकारको रूपमा स्वीकारिएको छ । यही सैद्धान्तिक मान्यता र सर्वैधानिक प्रावधान अनुरूप प्रस्तुत दफामा अभियुक्तले आफ्नो प्रतिरक्षाको लागि कानून व्यवसायी नियुक्त गर्नसक्ने व्यवस्था गरिएको पाइन्छ ।

प्रस्तुत दफा १३० को उपदफा (१) मा उल्लेख भए अनुसार कुनै कसूरको अभियोग लागेको अभियुक्तले देहायको प्रयोजनका लागि आफूले रोजेको कानून व्यवसायी नियुक्त गरी बहस पैरवी गराउन सक्ने व्यवस्था गरिएको पाइन्छ :

- (१) आफू उपर लागेको आरोप खण्डन गर्न,
- (२) आफ्नो प्रतिरक्षा गर्न ।

यदि कसैले आफू उपर लागेको आरोप स्वीकार्नु छ भने त्यस्तोमा कानून व्यवसायीको सहयोग आवश्यक पर्ने अवस्था पर्दैन । त्यसो त प्रस्तुत संहिताको दफा १२२ मा अभियुक्तको बयान लिनुभन्दा अगाडि नै कुनै कानून व्यवसायीसँग सल्लाह लिन चाहेमा निजलाई सो कुराको मौका दिनुपर्ने व्यवस्था पनि गरिएको छ । प्रस्तुत व्यवस्थाले कसूर स्वीकार्ने वा नस्वीकार्ने भन्ने सम्बन्धमा कानून व्यवसायीसँग सल्लाह लिनसक्ने अवस्था देखिन्छ । तथापि, प्रस्तुत दफा १३० को उपदफा (१) को व्यवस्थाले अभियुक्तलाई आफू उपर लागेको आरोप खण्डन गर्न वा आफ्नो प्रतिरक्षा गर्न रोजेको कानून व्यवसायी नियुक्त गरी बहस पैरवी गराउन सक्ने कुरालाई पनि अधिकारको रूपमा मान्यता दिएको देखिएको छ ।

कानून व्यवसायी नियुक्त गरी बहस पैरवी गराउन पाउनु अभियुक्तको अधिकारको विषय हो । तर कसैले कानून व्यवसायी नियुक्त गरेन भने के गर्ने वा मुद्दाको कारबाईलाई कसरी अगाडि बढाउने भन्ने सम्बन्धमा उपदफा (२) मा थप व्यवस्था गरिएको पाइन्छ । यसअनुसार दश वर्ष वा सोभन्दा बढी कैदको सजाय वा जन्मकैदको सजाय हुनसक्ने कसूरको आरोप लागेको अभियुक्तका हकमा कानून व्यवसायीको प्रतिनिधित्वलाई थप आवश्यक मात्र नभई अनिवार्य बनाइएको छ । प्रस्तुत उपदफा (२) मा उल्लेख भए अनुसार दशवर्ष वा सोभन्दा बढी कैदको सजाय हुने वा जन्मकैदको सजाय हुनसक्ने आरोप लागेका अभियुक्तले आफ्नो कानून व्यवसायी नियुक्त गरेन भने पनि अदालतको तर्फबाटै कानून व्यवसायी नियुक्त गरिदिई निज अभियुक्तको तर्फबाट प्रतिरक्षा गर्न आदेश दिनसक्ने व्यवस्था गरिएको पाइन्छ । अदालतको आदेश बमोजिम प्रतिरक्षा गरिदिने प्रयोजनका लागि प्रत्येक अदालतमा आवश्यक संख्यामा वैतनिक वकिलहरूको व्यवस्था नेपाल सरकारले गरिदिनुपर्ने व्यवस्था

उपदफा (३) मा गरिएको छ । वास्तवमा यही प्रयोजनका लागि हाल पनि प्रत्येक अदालतमा कम्तिमा एकजना वैतनिक वकिल रहने व्यवस्था भइआएको छ । अहिलेको यो व्यवस्था सामान्यतया अभियुक्तको अनुरोधमा प्रयोग भइआएको छ । यद्यपि कुनै अदालतले अभियुक्तले अनुरोध नगर्दा पनि निजको तर्फबाट बहस पैरवी गर्न वैतनिक कानून व्यवसायीलाई आदेश नहुने चाहिँ होइन । तर प्रस्तुत संहिताको यो व्यवस्था लागु भए पछि दश वर्ष वा सोभन्दा बढी कैद हुने वा जन्मकैदको सजाय हुनसक्ने कसूरको आरोपको मुद्दामा कानून व्यवसायीद्वारा प्रतिनिधित्व भई प्रतिरक्षा हुनैपर्ने र त्यस्तो आरोप लागेका अभियुक्तका हकमा वैतनिक वकिलद्वारा प्रतिरक्षा गराउनु अदालतको कर्तव्यजस्तो बनाइएको छ । तर प्रस्तुत दफाको उपदफा (४) मा उल्लेख भएअनुसार कुनै अभियुक्तले कानून व्यवसायी राख्न नचाहेमा वा अदालतले नियुक्त गरेको कानून व्यवसायीबाट प्रतिरक्षा गराउन पनि इन्कार गरेमा मुद्दाको कारबाई अगाडि बढाउन भने बाधा नपुग्ने व्यवस्था गरिएको पाइन्छ । यसरी यो उपदफाले कानून व्यवसायीद्वारा प्रतिनिधित्व गराउन पाउनु अभियुक्तको अधिकार हो तर त्यस्तो अधिकार परित्याग गरेको अवस्थामा सोही कारणबाट मुद्दाको कारबाई अगाडि बढाउन नरोकिने व्यवस्था गरेको छ ।

१३१. फैसला गर्नु पर्ने : (१) मुद्दामा प्रमाण बुझ्ने कार्य समाप्त भएको सामान्यतया एक महिनाभित्र न्यायाधीशले मुद्दाको फैसला गर्नुपर्नेछ ।

(२) उपदफा (१) बोजिमको अवधिभित्र फैसला गर्न नसकिएमा सोको कारण खुलाई पुनरावेदन सुन्ने अदालतमा जाहेर गरी सो अदालतबाट भएको निकास बमोजिम गर्नुपर्नेछ ।

(३) यस दफा बमोजिम फैसला गर्दा देहायका कुरासमेत उल्लेख गरी अनुसूची-४२ को ढाँचामा गर्नुपर्नेछ :-

- (क) मुद्दाको सङ्क्षिप्त विवरण तथा सोसँग सम्बन्धित आवश्यक कुरा,
- (ख) मुद्दामा कुनै कानून व्यवसायीले बहस गरेको भए सो बहसको मुख्य मुख्य बुँदा,
- (ग) मुद्दाका पक्षहरूले पेस गरेको प्रमाण, ती प्रमाणको विश्वसनीयता वा खण्डनीयता, त्यस्को आधार, प्रमाणको पर्याप्तता वा अपर्याप्तता,
- (घ) मुद्दामा कुनै पक्षले कुनै कानूनी प्रश्न उठाएको भए सो सम्बन्धी कुरा,
- (ङ) कसूर ठहर हुने वा नहुने आधार तथा सोको कारण,
- (च) पुनरावेदन लाग्ने वा नलाग्ने र पुनरावेदन गर्नुपर्ने अदालत,
- (छ) अन्य आवश्यक कुराहरू ।

(४) यस दफा बमोजिम फैसला गर्दा न्यायाधीशले आफ्नो फैसलाको पूर्ण लेख नसुनाई आफ्नो निर्णयसम्म मात्र सुनाउन सक्नेछ ।

(५) उपदफा (४) बमोजिम निर्णय मात्र सुनाइएकोमा न्यायाधीशले सो निर्णयको छोटकरी विवरण राय किताबमा लेखी सहीछाप गरी मुद्दाका उपस्थित पक्षलाई समेत सहीछाप गराई राख्नुपर्नेछ ।

तर नेपाल सरकार वादी हुने मुद्दामा सरकारी वकिललाई सहीछाप गराउनु पर्नेछैन ।

(६) उपदफा (५) बमोजिम निर्णय सुनाएकोमा न्यायाधीशले पन्ध्र दिनभित्र फैसला लेखी मिसिल संलग्न राख्नुपर्नेछ ।

(७) उपदफा (६) बमोजिमको अवधिभित्र फैसला नलेखिएमा त्यस्तो म्याद समाप्त भएको तीन दिनभित्र सम्बन्धित पक्षले पुनरावेदन सुन्ने अदालतमा उजुर गर्नसक्नेछ ।

(द) उपदफा (५) बमोजिमको निर्णय अदालतले सम्भव भएसम्म आफ्नो वेवसाइटमा तत्काल राख्नुपर्नेछ ।

टिप्पणी

प्रस्तुत दफामा मुद्दामा प्रमाण बुझ्ने काम सम्पन्न भए पछि फैसला गर्नुपर्ने अवधि, फैसलामा खुलाउनु पर्ने कुराहरू, फैसला तयार गर्नुपर्ने अवधि आदि बारे व्यवस्था गरिएको छ ।

फैसला गर्नुपर्ने अवधि

प्रस्तुत दफाको उपदफा (१) मा फैसला गर्नुपर्ने अवधिको बारेमा व्यवस्था गरिएको छ । प्रस्तुत उपदफा (१) मा उल्लेख भए अनुसार मुद्दामा प्रमाण बुझ्ने कार्य समाप्त भएको सामान्यतया एक महिनाभित्र न्यायाधीशले मुद्दाको फैसला गर्नुपर्नेछ भन्ने व्यवस्था गरिएको पाइन्छ । ढिलो न्याय दिनु न्याय दिन इन्कार गर्नु हो भन्ने मान्यता रही आएको छ । तर न्याय छिटो दिने नाममा प्रमाण बुझ्ने काम नै बाँकी राखेर फैसला गर्ने कुराको परिकल्पना गर्न सकिँदैन । त्यसैले प्रस्तुत उपदफामा फैसला गर्ने म्यादको व्यवस्था गर्दा प्रमाण बुझ्ने कार्य समाप्त भएको मितिबाट सामान्यतया एक महिनाभित्र फैसला गर्नुपर्ने भन्ने व्यवस्था गरेर यस सम्बन्धमा व्यावहारिक दृष्टिकोण अपनाएको पाइन्छ । हाल प्रचलित मुलुकी ऐन, अदालती बन्दोवस्तको महलको १४ नं. मा सुरु मुद्दा फैसला गर्दा प्रतिवादी परेको वा पर्ने अवस्था पुगेको मितिबाट एक वर्षभित्र फैसला गर्नुपर्छ भन्ने व्यवस्था गरिनुका अतिरिक्त बुझ्नुपर्ने प्रमाण बन्थी सकेपछि सो बमोजिमको फैसला गर्ने म्याद बाँकी भए पनि मुद्दा फैसला गर्नलाई पैँतीस दिनभन्दा ढिलो गर्नु हुँदैन भन्ने व्यवस्था पनि गरिएको पाइन्छ । हालको मुलुकी ऐनमा यसरी फैसला गर्ने म्यादका सम्बन्धमा दुई किसिमको व्यवस्था भएकोमा प्रस्तुत उपदफामा प्रमाण बुझ्ने सकेपछिको म्यादका सम्बन्धमा मात्र व्यवस्था गरिएको छ । साथै, फैसला गर्ने सम्बन्धमा भएको यो व्यवस्थाको कार्यान्वयनलाई बढी प्रभावकारी बनाउने उद्देश्यले यसै दफाको उपदफा (२) मा सो बमोजिमको अवधिभित्र फैसला गर्न नसकिएमा सोको कारण खुलाई पुनरावेदन सुन्ने अदालतमा जाहेर गर्नुपर्ने र पुनरावेदन सुन्ने अदालतबाट भएको निकासा बमोजिम गर्नुपर्ने व्यवस्था पनि गरिएको छ । हालको मुलुकी ऐन, अदालती बन्दोवस्तको महलको १५ नं मा पनि यस्तै व्यवस्था रहेको छ । तर व्यवहारमा यो व्यवस्था बमोजिम पुनरावेदन सुन्ने अदालतमा जाहेर गर्ने गरिएको पाइँदैन ।

फैसलामा खुलाउनु पर्ने कुराहरू

प्रस्तुत दफाको उपदफा (३) मा फैसला गर्दा फैसलामा खुलाउनु पर्ने कुराहरू र फैसलाको ढाँचाका सम्बन्धमा व्यवस्था गरिएको छ । फैसला मुद्दाको कारबाईका क्रममा अपनाइने अन्तिम कार्यविधि हो । फैसला कै माध्यमबाट मुद्दाका पक्षहरूले न्यायको अनुभूति गर्दछन् । मुद्दाको दायरी पश्चात जति पनि कारबाईहरू गरिन्छन् ती सबैको उद्देश्य र गन्तव्य सही फैसलामा पुग्नका लागि गरिने हो । मुद्दाको कारबाईमा फैसला सबैभन्दा महत्वपूर्ण कारबाई हो र यो सम्पूर्ण कारबाईको नतिजा पनि हो । त्यसैले फैसलाले मुद्दामा जित्ने पक्षलाई मात्र होइन, हार्ने पक्षलाई पनि सन्तुष्टि दिन सक्नुपर्दछ । फैसलाले हार्ने पक्ष के कारण र आधारमा हारेको हो र जित्ने पक्षले के कारण र आधारमा जितेको हो सो कुरा देखाउन सक्नुपर्दछ । यही मान्यताका आधारमा फैसलामा उल्लेख गर्नुपर्ने आधारभूत कुराहरूका सम्बन्धमा कानूनमै उल्लेख गर्ने प्रचलन रहेको पाइन्छ । यसले गर्दा

फैसलामा समाविष्ट हुनुपर्ने न्यूनतम कुराहरूका बारेमा सबै सुसूचित हुने र फैसलाको न्यूनतम गुणस्तरीयता कायम गर्न पनि मद्दत पुग्ने हुन्छ। हाल प्रचलित मुलुकी ऐन, अदालती बन्दोवस्तको महलको १८५ नं. का अतिरिक्त जिल्ला अदालत नियमावली, २०५२ को नियम ४७ मा फैसला लेख्दा खुलाउनु पर्ने व्यहोराका सम्बन्धमा व्यवस्था भएको पाइन्छ। यही व्यवस्थालाई निरन्तरता दिँदै प्रस्तुत संहिताको दफा १३१ को उपदफा (३) मा पनि फैसलामा देहायका कुराहरू खुलाउनु पर्ने गरी व्यवस्था भएको पाइन्छ :

- (१) मुद्दाको सङ्क्षिप्त विवरण तथा सोसँग सम्बन्धित आवश्यक कुरा,
- (२) मुद्दामा कुनै कानून व्यवसायीले बहस गरेको भए सो बहसको मुख्य मुख्य बुँदा,
- (३) मुद्दाका पक्षहरूले पेस गरेको प्रमाण, ती प्रमाणको विश्वसनीयता वा खण्डनीयता, त्यसको आधार, प्रमाणको पर्याप्तता वा अपर्याप्तता,
- (४) मुद्दामा कुनै पक्षले कुनै कानूनी प्रश्न उठाएको भए सो सम्बन्धी कुरा,
- (५) कसूर ठहर हुने वा नहुने आधार तथा सोको कारण,
- (६) पुनरावेदन लाग्ने वा नलाग्ने र पुनरावेदन गर्नुपर्ने अदालत,
- (७) अन्य आवश्यक कुराहरू।

हालको व्यवस्थाको तुलनामा केही बुँदाहरू बाहेक अन्य सबै बुँदाहरू समान रहेको पाइन्छ। जस्तो मुलुकी ऐन, अदालती बन्दोवस्तको महलको १८५ नं. मा भगडियाहरूका कुरा नमिली इन्साफ गरी ठहराउनु पर्ने कुरा र त्यस सम्बन्धमा अड्डाको निर्णय पनि उल्लेख गर्नुपर्ने गरी व्यवस्था भइरहेकोमा प्रस्तुत उपदफामा यो कुरालाई स्पष्ट उल्लेख गरिएको छैन। तथापि फैसलामा स्वतः यी कुराहरू समावेश हुने विषयहरू हुन्।

प्रस्तुत दफाको उपदफा (४) मा न्यायाधीशले मुद्दा फैसला गर्दा सोही बखत फैसलाको पूर्ण लेख तयार गर्न नसकेमा सो बमोजिमको पूर्ण लेख नसुनाई आफ्नो निर्णयसम्म मात्र सुनाउन सक्ने व्यवस्था गरिएको छ। मुद्दामा प्रमाणको मूल्याङ्कन गरी निर्णयमा पुग्नु एउटा कुरा हो, तर निर्णयमा पुगिसकेपछि पनि फैसलाको पूर्ण पाठ तयार गर्ने काम सम्पन्न गर्न थप समय र श्रम लाग्ने हुन्छ। यही व्यावहारिक कठिनाईलाई बुझेर प्रस्तुत उपदफामा फैसला सुनाउने दिन फैसलाको पूर्ण लेख नसुनाई निर्णय मात्र सुनाए हुने व्यवस्था गरिएको हो। यसरी निर्णय मात्र सुनाएकोमा न्यायाधीशले सो निर्णयको छोटकरी विवरण राय किताबमा लेखी सहीछाप गरी मुद्दाका उपस्थित पक्षलाई समेत सहीछाप गराई राख्नुपर्ने व्यवस्था उपदफा (५) मा गरिएको छ। यसरी राय किताबमा लेखी सहीछाप गर्नुपर्ने व्यवस्थाबाट पछि निर्णयमा फेरबदल हुने सम्भावनालाई नियन्त्रण गर्ने र निर्णयको अभिलेख पनि व्यवस्थित हुन जाने दृष्टिकोण अपनाइएको पाइन्छ। उक्त राय किताबमा पक्षहरूको पनि सहीछाप हुने भए बाट निर्णय व्यहोराका सम्बन्धमा पछि उठ्नसक्ने विवादलाई समाप्त पारेको छ। साथै, निर्णयमा पक्षहरूको तत्कालै सहीछाप गरिने व्यवस्थाबाट निजहरूले फैसलाको व्यहोरा थाहा पाइएन भन्न नपाउने र त्यत्तिका लागि पुनः अदालतले सूचना पठाउनुपर्ने झन्झटबाट पनि मुक्ति मिल्ने स्थिति छ। प्रस्तुत संहिताको यो व्यवस्था अब गर्न लागिएको नयाँ व्यवस्था नभई हाल पनि अवलम्बन गरिँदै आइएको व्यवस्था हो।

तर यसै उपदफाको प्रतिबन्धात्मक वाक्यांश अनुसार नेपाल सरकार वादी हुने मुद्दामा सरकारी वकिललाई सहीछाप गराउन भने नपर्ने व्यवस्था गरिएको छ। सरकारी वकिल कार्यालयको मुकाम निश्चित ठाउँमा रहने र व्यक्तिलाई जस्तो सूचना तामेलीमा ठूलो कठिनाई पनि नपर्ने हिसाबले सरकारी वकिलका हकमा यस प्रकारको व्यवस्था गरिएको पाइन्छ।

फैसला तयार गर्नु पर्ने अवधि

प्रस्तुत दफाको उपदफा (६) र (७) मा फैसला तयार गर्नुपर्ने अवधिका सम्बन्धमा व्यवस्था गरिएको छ र यो व्यवस्था हालको प्रचलित व्यवस्थाभन्दा केही नयाँ प्रकारको रहेको पाइएको छ । मुलुकी ऐन, अदालती बन्दोबस्तको महलको १८५ नं मा उल्लेख भए अनुसार मनासिब कारणले बाहेक फैसला लेख्न सात दिनभन्दा बढी ढिला गर्न हुँदैन भन्ने व्यवस्था गरिएको छ । जिल्ला अदालत नियमावली, २०५२ को नियमा ४६ मा पनि निर्णय सुनाएको सात दिन भित्र फैसला लेखी सही गरी मिसिल संलग्न गराउनुपर्ने व्यवस्था गरिएको पाइन्छ । प्रस्तुत दफाको उपदफा (६) मा उल्लेख भए अनुसार न्यायाधीशले फैसला गर्दा फैसलाको पूर्ण लेख नसुनाई निर्णय मात्र सुनाएकोमा त्यसरी निर्णय सुनाएको पन्ध्र दिनभित्र फैसला लेखी मिसिल संलग्न राख्नुपर्ने व्यवस्था गरिएको पाइन्छ । हालको व्यवस्था अनुसार तोकिएको अवधिभित्र फैसलाको पूर्ण पाठ तयार गर्ने कार्य केही फैसलाहरूका हकमा मात्र हुन सकेको स्थितिलाई ध्यानमा राखी प्रस्तुत दफाको उपदफा (७) बमोजिमको अवधिभित्र फैसला नलेखिएको विषयलाई लिएर म्याद समाप्त भएको तीन दिनभित्र सम्बन्धित पक्षले पुनरावेदन सुन्ने अदालतमा उजुर गर्नसक्ने थप व्यवस्थासमेत गरिएको छ । यो व्यवस्थाबाट फैसलाहरू समय मै तयार गर्ने कार्यमा प्रभावकारीता आउने विश्वास लिइएको छ ।

प्रस्तुत दफाको उपदफा (८) मा न्यायाधीशले निर्णय सुनाए पछि त्यस्तो निर्णय अदालतले सम्भव भए सम्म आफ्नो वेबसाइटमा तत्काल राख्नुपर्ने व्यवस्था गरिएको छ । कतिपय विषयका निर्णयहरू सार्वजनिक महत्वका हुने र सार्वजनिक महत्वका नै नभए पनि सम्बन्धित पक्षहरू र अन्य सरोकारवालाहरूका लागि सहज रूपमा जानकारी हुन सकोस् भन्ने उद्देश्यले यो व्यवस्था गरिएको पाइन्छ । यो कुरा अदालतमा लागु गरिने सूचना प्रविधिको प्रयोगको स्तर र प्रभावकारीतामा निर्भर रहने विषय भएकोले प्रस्तुत उपदफामा यो व्यवस्थालाई बाध्यात्मक नबनाई सम्भव भए सम्म गर्नुपर्ने गरी व्यवस्था भएको पाइन्छ ।

यसै गरी प्रस्तुत दफाको उपदफा (३) मा उल्लेख भए अनुसार फैसला गर्दा यसै संहिताको अनुसूची-४२ को ढाँचामा गर्नुपर्ने व्यवस्था छ । हालको मुलुकी ऐनमा पनि अदालती बन्दोबस्तको महलको १८९ नं मा फैसलाको ढाँचा दिइएको छ । फैसलाको ढाँचा दिनुको मुख्य उद्देश्य सबै अदालत र न्यायाधीशबाट लेखिने फैसलाहरूमा एकरूपता ल्याउनु रहेको छ ।

१३२. फैसलाको सूचना तथा नक्कल दिने : (१) मुद्दाको कारबाईमा सुरुदेखि नै संलग्न नरहेको अभियुक्त, थुना वा कैदमा रहेको अभियुक्त वा एउटा मात्र पक्ष भई एकतर्फि कारबाई भएको मुद्दाको अभियुक्तलाई अदालतले अनुसूची-४३ को ढाँचामा फैसलाको सूचना दिनुपर्नेछ ।

(२) उपदफा (१) बमोजिमको सूचना समाप्तवान सरह तामेल गरिनेछ ।

टिप्पणी

प्रस्तुत दफामा फैसलाको सूचना दिने सम्बन्धमा व्यवस्था भएको पाइन्छ । यस संहिताको दफा १३१ बमोजिम फैसला भई फैसलाको पूर्ण पाठ तयार भएपछि अभियुक्तलाई फैसलाको सूचना दिनुपर्ने व्यवस्था यो दफा १३२ मा गरिएको छ । फैसला हुँदाका अवस्थामा अदालतमा उपस्थित रहेका पक्षलाई फैसला सुनाइए कै दिनमा निर्णयको छोटकरी विवरण राय किताबमा लेखी उक्त राय किताबमा सहीछाप गराई राख्नुपर्ने व्यवस्था दफा १३१ को उपदफा (५) मा गरिएको छ । यो दफामा सुरुदेखि नै उपस्थित नभएका अभियुक्त, थुना वा कैदमा रहेका अभियुक्त वा एउटा मात्र

पक्ष भई एकतर्फी कारबाई भएको मुद्दाको अभियुक्तलाई फैसलाको सूचना दिनुपर्ने व्यवस्था गरिएको छ । फैसलामा चित्त नबुझे पक्षले माथिल्लो तहको अदालतमा पुनरावेदन गर्न पाउने र फैसलाको सूचना नपाएसम्म चित्त बुझे वा नबुझे भन्ने कुराको थाहा नहुने हुँदा पक्षको पुनरावेदनको अधिकारको प्रयोजनका लागि पनि यस प्रकारको सूचना दिनुपर्ने व्यवस्था गर्नुपर्ने हुन्छ । मुद्दाको कारबाईमा उपस्थित हुने वा नहुने कुरा अभियुक्तको अधिकारको विषय हो । तर कुनै अभियुक्तले यो अधिकारको परित्याग गर्दा फैसलाको सूचना पाउने अधिकारबाट निजलाई वञ्चित गर्न सकिदैन । यही मान्यतालाई अवलम्बन गर्दै प्रस्तुत उपदफाले मुद्दाको कारबाईमा अनुपस्थित पक्षलाई पनि फैसलाको सूचना दिनुपर्ने व्यवस्था गरेको पाइन्छ र यस्तो सूचना अनुसूची-४३ को ढाँचामा दिनुपर्ने गरी तोकिएको छ । यस्तो सूचना यसै संहिताको दफा ६१ को रीत पुऱ्याई समाह्वान तामेल गरे सरह तामेल गर्नुपर्ने व्यवस्था प्रस्ताव गरिएको छ ।

१३३. मृत्यु भएमा मुद्दा खारेज हुने : (१) यस संहितामा अन्यत्र जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि कुनै मुद्दाको अभियुक्त वा प्रतिवादीको मृत्यु भएमा अदालतले त्यस्तो मुद्दा खारेज गरी दिनपर्नेछ ।

तर एकभन्दा बढी अभियुक्त भएकोमा कुनै एक अभियुक्तको मृत्यु हुँदा मुद्दा खारेज गर्न सकिनेछैन ।

(२) उपदफा (१) मा जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि बिगो समावेश भएको मुद्दामा अभियुक्तको मृत्यु भएपनि अदालतले मिसिल संलग्न प्रमाण र बुझ्न आवश्यक देखिएको अन्य प्रमाणहरू समेत बुझी बिगो कायम गर्ने निर्णय गर्नसक्नेछ ।

(३) उपदफा (२) बमोजिमको कारबाईमा सम्बन्धित उजुरवालाको हकवालाले चाहेमा अदालतले निजलाई मुद्दा सकार गराई कारबाई गर्न र निजले कुनै प्रमाण पेस गरेमा सोसमेत बुझ्नु पर्नेछ ।

(४) कुनै उजुरवालाको मृत्यु भए तापनि उपदफा (२) बमोजिमको मुद्दामा निजको हकवालाले मुद्दा सकार गर्न आएमा अदालतले सकार गराई मिसिल सामेल रहेको प्रमाण र बुझ्न आवश्यक देखिएको अन्य प्रमाणहरू समेत बुझी बिगो वा क्षतिपूर्ति भराई दिनुपर्ने वा नपर्ने कुराको निर्णय गर्नुपर्नेछ ।

(५) पुनरावेदन, पुनरालोकन वा मुद्दा दोहोऱ्याउन निवेदन दिने पक्षको वा सो मुद्दामा पहिले कसूरदार ठहरिएको व्यक्तिको मृत्यु भएमा त्यस्तो पुनरावेदन, पुनरावलोकन वा दोहऱ्याई हेरिएको मुद्दा तामेलीमा राखिदिनुपर्नेछ ।

तर -

(क) एकै पक्षको कुनै एउटा व्यक्तिको मृत्यु भएकोमा अन्य व्यक्तिको हकमा मुद्दाको कारबाई नगरी तामेलीमा राख्न सकिने छैन ।

(ख) बिगो समावेश भएको मुद्दामा हकवालाले चाहेमा सकार गर्न पाउनेछ ।

टिप्पणी

संहिताको प्रस्तुत दफामा अभियुक्त वा प्रतिवादीको मृत्यु भएमा हुने परिणामको बारेमा उल्लेख छ । प्रस्तावित व्यवस्था अनुसार अभियुक्तको मृत्यु भएमा मुद्दा खारेज हुने व्यवस्था गरिएको छ । प्रस्तुत दफाको उपदफा (१) मा उल्लेख भए अनुसार कुनै अभियुक्त वा प्रतिवादीको मृत्यु भएमा

अदालतले त्यस्तो मुद्दा खारेज गरिदिनु पर्नेछ भन्ने व्यवस्था गरिएको पाइन्छ। प्रस्तुत संहिताको यो उपदफाले “अपराधीको मृत्युसँगै अपराधको पनि अन्त्य हुन्छ” भन्ने फौजदारी न्यायको सिद्धान्तलाई आत्मसात गरेको छ। अपराधीलाई दण्ड दिनुको अर्थ केवल दण्ड दिनु मात्र नभएर निजलाई उसले गरेको कसूर बापत कडा दण्ड भोग्न लगाएर भविष्यमा पुनः त्यस्तो क्रियाकलापमा लाग्नबाट हतोत्साहित गर्ने तथा निजलाई सुधारको वा पश्चातापको मौका दिएर सभ्य नागरिकको रूपमा जीवन विताउन सिकाउनु पनि हो जसले गर्दा भविष्यमा त्यस्तो क्रियाकलापमा लाग्नबाट आफूलाई अलग गर्नु भन्ने पनि रहेको हुन्छ। तर जब अपराधीको मृत्यु नै भइसकेको हुन्छ भने पहिलो त त्यस्तो दण्ड निजमाथि कार्यान्वयन गर्ने सम्भावना नै रहँदैन, दोस्रो कुरा जुन उद्देश्यका लागि मुद्दाको कारबाई अगाडि बढाएर दण्ड गरिने हो सोको प्रयोजन पनि रहँदैन। त्यसैले फौजदारी मुद्दामा अपराधीको मृत्यु भए पछि मुद्दाको कारबाई पनि समाप्त गरिने आम मान्यता रही आएको छ। प्रचलित मुलुकी ऐन, दण्ड सजायको महलमा पनि यस किसिमका व्यवस्थाहरू रही आएको विषय हो। उदाहरणका लागि सो महलको २ नं मा कसैले गरेको काममा उसको शेख पछि अरुका नाउँमा नालेस परी मर्नेको कसूर ठहरे पनि सजाय हुँदैन भन्ने व्यवस्था गरिएको छ भने सोही महलको ३ नं मा जरिवाना, कैद वा विशौद लागेको मानिस सो असुल नहुँदै मृत्यो भने ऊ मरेपछि माफ हुन्छ भन्ने व्यवस्था गरिएको पाइन्छ। प्रस्तुत उपदफाले कुनै मुद्दाको अभियुक्त वा प्रतिवादीको मृत्यु भएमा त्यस्तो मुद्दा खारेज हुने व्यवस्था गरिएको छ र यो व्यवस्था फौजदारी कार्यविधि संहिताका अन्य दफाहरूमा अन्य जे व्यवस्था गरिएको भए पनि यस सम्बन्धमा यही व्यवस्था लागु हुने गरी उल्लेख गरिएको छ।

यसरी उपदफा (१) मा मुद्दा खारेज गर्ने त भनियो, तर एउटै मुद्दामा धेरै अभियुक्त वा प्रतिवादीहरू रहेछन् र ती मध्ये कोही एउटा वा केही अभियुक्त वा प्रतिवादीहरूको मात्र मृत्यु भई अन्य अभियुक्त वा प्रतिवादीहरू जीवितै रहेछन् भने मुद्दा खारेज हुन्छ वा हुँदैन भन्ने प्रश्न उठ्न सक्दछ। यो सम्भावित प्रश्नका हकमा सोही उपदफा (१) मा प्रतिबन्धात्मक वाक्यांश राखी एकभन्दा बढी अभियुक्त भएकोमा कुनै एक अभियुक्तको मृत्यु हुँदा मुद्दा खारेज गर्न सकिने छैन भन्ने व्यवस्था गरिएको छ। प्रस्तुत उपदफा (१) को प्रतिबन्धात्मक वाक्यांश बमोजिम यस्तो अवस्थामा मुद्दा नै खारेज हुने स्थिति हुँदैन। तर मृत्यु भएकाका हकमा सजाय हुने गरी फैसला नहुने स्थिति हुन्छ। मृत्यु भएका देखि बाहेकका अन्य जीवित अभियुक्तका हकमा कानून बमोजिम जे हुनुपर्ने हो सो गर्न कुनै बाधा नपर्ने देखिन्छ। यस अनुसार आफूले गरेको अपराधको परिणाम आफूले भोग्नुपर्छ भन्ने मान्यतालाई आत्मसात गरिएको पाइन्छ।

“अपराधीसँगै अपराध पनि मर्छ” भन्ने सिद्धान्त सामान्यतया सो बापत हुने दण्डको सम्बन्धमा लागु हुने सिद्धान्त हो। तर कहिलेकाहिँ कुनै अपराधमा कैद वा जरिवानामात्र हुने कुरा नभई त्यस्तो अपराधीले कसैको बिगो खाएको वा हानिनोक्सानी पुऱ्याएको अवस्था पनि पर्नसक्दछ र निज उपर चलाइएको मुद्दामा त्यस्तो बिगो भराइ पाउने दावी पनि गरिएको हुनसक्दछ। यस्तो अवस्थामा पनि अपराधीको मृत्यु भएको कारण मुद्दा खारेज गरिदिने हो भने जसको बिगोमा क्षति पुगेको हो त्यस्तो व्यक्तिले अन्याय सहेर बस्नुपर्ने अवस्था आउँछ। कतिपय अवस्थामा अपराधीले प्राप्त गरेको बिगो खानेमा अपराधी एकजना मात्र जिम्मेवार नभई परिवारका अन्य सदस्यहरू पनि सामेल भएका हुन सक्दछन्। त्यसैले अपराधीले गरेको कसूर बापत हुने व्यक्तिगत सजाय निजको मृत्यु भएपछि कार्यान्वयन पनि नहुने अवस्थामा मुद्दा खारेज गर्ने व्यवस्था औचित्यपूर्ण भए पनि बिगो समावेश भएको मुद्दा खारेज गर्नु अनुचित मात्र होइन, पीडितका दृष्टिकोणबाट हेर्दा अन्यायसमेत पर्ने हुन्छ। यही स्थितिलाई ध्यानमा राखी प्रस्तुत दफाको उपदफा (२) मा बिगो समावेश भएको

मुद्दामा अभियुक्तको मृत्यु भए पनि अदालतले मिसिल संलग्न प्रमाण र बुझ्न आवश्यक देखिएको अन्य प्रमाणहरू समेत बुझी बिगो कायम गर्ने निर्णय गर्नसक्नेछ भन्ने व्यवस्था गरिएको पाइन्छ । यो व्यवस्था पनि प्रस्तुत संहितामा गरिएको नयाँ व्यवस्था नभई हालको मुलुकी ऐनमा गरिएको व्यवस्थाको निरन्तरता हो । हालको मुलुकी ऐन, दण्डसजायको महलको २ नं मा मर्नेको कसूर ठहरे पनि सजाय हुँदैन भन्ने व्यवस्था त गरिएको छ । तर बिगोका हकमा ऐन बमोजिम गर्नुपर्छ भन्ने व्यवस्था गरिएको छ । यसैगरी सोही महलको ३ नं मा बिगो भराउने वा लिनुपर्ने कुरा रहेछ भने अपुताली खानेले तिर्नुपर्छ भन्ने व्यवस्था गरिएको छ ।

बिगो समावेश भएको मुद्दामा अभियुक्तको मृत्यु भएमा पनि मुद्दा खारेज नहुने र मिसिल संलग्न प्रमाणबाट बिगो कायम गर्ने निर्णय गर्नसक्ने कुरा माथि उपदफा (२) को व्यवस्थाबाट स्पष्ट भएको छ । यसको अर्थ बिगोको हकमा सम्बन्धित अभियुक्तको मृत्यु भएमा पनि निजको हकवालाले तिर्नुपर्ने अवस्था पर्न सक्दछ । त्यसैले प्रस्तुत दफा १३३ को उपदफा (३) मा अभियुक्तको मृत्यु भएमा निजको हकवालाले चाहेमा अदालतले निजलाई मुद्दा सकार गराई कारबाई गर्न र निजले कुनै प्रमाण पेस गरेमा सो समेत बुझ्नु पर्नेछ भन्ने व्यवस्था गरिएको पाइन्छ । हकवालाले सकार नगरे पनि बुझ्नुपर्ने प्रमाण बुझी निर्णय गर्नुपर्ने छुँदैन । तर हकवालाले चाहेमा मुद्दा सकार गराई कारबाई गराई पाउने व्यवस्थाबाट त्यस्तो मुद्दाको कारबाईमा हकवालाले पनि सहभागिता रहने र कारबाईको बारेमा अनभिज्ञ रहनु नपर्ने अवस्था हुन्छ जसले गर्दा पछि फैसलाको कार्यान्वयनमा सहजता आउने हुन्छ ।

यसैगरी उपदफा (४) मा उजुरवालाको मृत्यु भएको अवस्थामा निजको हकवालाले पनि मुद्दा सकार गराउन पाउने व्यवस्था गरिएको छ । बिगो समावेश भएको मुद्दामा अभियुक्तले बिगो खाएको ठहरेमा सो बिगो भराई पाउने अधिकार उजुरवालाको हुने र निजको मृत्यु भएकोमा निजको हकवालालाई सो अधिकार हुने भएकोले यस प्रकारको मुद्दा सकार गराई पाउने व्यवस्था गरिएको हो । यसरी हकवालाले मुद्दा सकार गरेमा निजलाई तारिखमा राखी मिसिल सामेल रहेको प्रमाण र बुझ्न आवश्यक देखिएको अन्य प्रमाणहरू समेत बुझी बिगो वा क्षतिपूर्ति भराई दिनुपर्ने वा नपर्ने कुराको निर्णय गर्नुपर्ने व्यवस्था उपदफा (४) मा गरिएको पाइन्छ ।

माथिका विभिन्न उपदफाहरूमा सुरु तहको मुद्दाको कारबाईमा अपनाउनु पर्ने कार्यविधिका सम्बन्धमा व्यवस्था भएको देखिन्छ । उपदफा (५) को व्यवस्था भने पुनरावेदन तहमा रहेको मुद्दामा कुनै पक्षको मृत्यु भएमा अपनाउनु पर्ने कार्यविधिका सम्बन्धमा व्यवस्था भएको पाइन्छ । यस अनुसार कसैले पुनरावेदन दिएको वा पुनरावलोकन वा मुद्दा दोहोऱ्याउन निवेदन दिएको रहेछ र त्यस्तो पुनरावेदन वा पुनरावलोकन वा मुद्दा दोहोऱ्याउने निवेदन उपर फैसला नहुँदै पुनरावेदन, पुनरावलोकन वा मुद्दा दोहोऱ्याउने निवेदन दिने पक्षको मृत्यु भएमा सम्बन्धित मुद्दा तामेलीमा राखिदिनुपर्ने व्यवस्था गरिएको छ । यसैगरी पहिले कसूरदार ठहरिएको व्यक्तिले पुनरावेदन वा पुनरावलोकन वा मुद्दा दोहोऱ्याउने निवेदन दिएकोमा सोको किनारा नहुँदै निजको मृत्यु भएमा निजको त्यस्तो पुनरावेदन वा पुनरावलोकन वा मुद्दा दोहोऱ्याइ पाउने निवेदन पनि तामेलीमा राखिदिनुपर्ने व्यवस्था गरिएको छ । तर यो दफाको प्रतिबन्धात्मक वाक्यांशमा उल्लेख भए बमोजिम सुरु मुद्दामा जस्तै एउटै मुद्दामा एकभन्दा बढी व्यक्तिहरू पक्ष भएकोमा कुनै एउटा व्यक्तिको मात्र मृत्यु भएकोमा बाँकी अन्य व्यक्तिहरूको हकमा मुद्दा तामेलीमा रहनेछैन भन्ने व्यवस्था भएको पाइन्छ । यसै गरी बिगो समावेश भएको मुद्दामा हकवालाले चाहेमा सकार गराउन पाउने व्यवस्था गरिएको पाइन्छ ।

पुनरावेदन र साधक सम्बन्धी व्यवस्था

टिप्पणी

प्रस्तुत परिच्छेदमा मुद्दाको सुरु अदालतबाट फैसला भए पछिका कार्यविधिहरूको व्यवस्था गरिएको छ । कुनै मुद्दामा एकतहको अदालत वा निकायबाट फैसला हुँदा सबै अवस्थामा त्यो सर्वमान्य नहुन सक्दछ । पहिलो त फैसलालाई कुनै एउटा वा दुवै पक्षले चित्त नबुझाउन सक्दछन्, दोस्रो, न्यायकर्ता पनि मानिस नै हो, त्यसैले जतिसुकै होसियारी अपनाउँदा अपनाउँदै पनि उसबाट गल्ती वा त्रुटी हुनसक्ने सम्भावनालाई नकार्न सकिँदैन । यो अवस्थालाई ध्यानमा राखेर न्यायप्रणाली स्वयंले पक्षहरूको असन्तुष्टि पनि व्यक्त गर्ने ठाउँ दिनुपर्छ भन्ने मान्यता राखिन्छ र सँगसँगै न्यायकर्ताबाट हुनसक्ने कमिकमजोरी र त्रुटीहरूलाई परीक्षण गर्नका लागि उचित प्रावधानहरू राखिनुपर्दछ भन्ने मान्यता पनि राख्ने गरिन्छ । कुनै पनि अदालत वा अधिकारीबाट भएको फैसला उपर कम्तिमा एक तह पुनरावेदन गर्नसक्ने प्रत्येक व्यक्तिको नैसर्गिक अधिकार हो र विश्वका प्रायः सबै विधिशास्त्रमा यो अधिकार स्वीकार गरिएको छ । त्यसैले हरेक जसो न्याय प्रणालीमा कम्तिमा एकतह पुनरावेदन गर्न पाउने विषयलाई अधिकारको रूपमा व्यवस्था गर्ने प्रचलन रहेको छ र केही गम्भीर मुद्दाहरूमा कसैले पुनरावेदन गरेनन् भने पनि फैसला गर्ने निकाय स्वयंले माथिल्लो अदालतमा जाहेर गरी सोधनुपर्ने व्यवस्था गरिएको हुन्छ । प्रस्तुत परिच्छेदमा सत्रवटा दफाहरू राखी यही विषयसँग सम्बन्धित कार्यविधिहरू पुनरावेदन र साधक सम्बन्धी व्यवस्था गरिएको छ ।

१३४. पुनरावेदन लाग्ने : (१) अदालतले गरेको फैसला वा अन्तिम आदेश उपर चित्त नबुझ्ने पक्षले फैसला भएको मितिले तीस दिनभित्र पुनरावेदन गर्न सक्नेछ ।

तर सो अवधिभित्र पुनरावेदन गर्न नसकेको कारण देखाई पुनरावेदन गर्ने पक्षले निवेदन दिएमा र निवेदनको व्यहोरा मनासिब ठहराएमा पुनरावेदन सुन्ने अदालतले बढीमा तीस दिनसम्मको म्याद थामी दिन सक्नेछ ।

(२) उपदफा (१) बमोजिम पुनरावेदन गर्न चाहने व्यक्तिले फैसला गर्ने अदालतको पुनरावेदन सुन्ने अदालतमा पुनरावेदन दर्ता गराउनु पर्नेछ ।

(३) यस संहितामा अन्यत्र जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि अदालतबाट सुनुवाई हुँदाका बखत मुद्दाको पक्ष, निजको वारिस, अभियुक्त वा निजको कानून व्यवसायी अदालतमा उपस्थित भएको रहेछ र सोही दिन फैसला भएको रहेछ भने मुद्दाको पक्षले त्यस्तो फैसला भएको थाहा पाएको मानिनेछ ।

स्पष्टीकरण : यस दफाको प्रयोजनका लागि “कानून व्यवसायी” भन्नाले सरकारी वकिल समेतलाई जनाउनेछ ।

(४) यस दफामा अन्यत्र जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि फैसला भएको मितिले एक वर्ष बितेपछि, पक्षले फैसलाको जानकारी स्वतः प्राप्त गरेको मानिनेछ ।

टिप्पणी

प्रस्तुत दफामा पुनरावेदन सम्बन्धी व्यवस्था प्रस्ताव गरिएको छ । खास गरेर पुनरावेदन कति अवधिभित्र गर्न पाइने र कहाँ गर्ने जस्ता विषयमा यो दफामा स्पष्ट व्यवस्था गरिएको पाइन्छ । प्रस्तुत दफाको उपदफा (१) मा अदालत वा अन्तिम आदेश उपर चित्त नबुझे पक्षले फैसला भएको मितिले तीस दिनभित्र पुनरावेदन गर्न सक्नेछ भन्ने व्यवस्था गरिएको छ । यो उपदफाले पुनरावेदनका सम्बन्धमा देहायको कार्यविधिगत व्यवस्था गरेको देखिन्छ :

- (१) सुरु अदालतले गरेको जुनसुकै फैसला वा अन्तिम आदेश उपर पुनरावेदन गर्न पाउने,
- (२) पुनरावेदन मुद्दाको पक्षले मात्र पाउने,
- (३) पुनरावेदन चित्त नबुझे पक्षले दिन पाउने विषय हुने,
- (४) पुनरावेदन चित्त नबुझे पक्षले दिनुपर्ने बाध्यात्मक व्यवस्था होइन, निजले चाहेमा मात्र प्रयोग गर्न पाउने अधिकार हो,
- (५) चित्त नबुझे भन्नाले कानून र तथ्य दुवैको प्रयोगलाई लिएर चित्त नबुझाउन सकिने र कानून तथा तथ्य जुन कुराको प्रयोगमा चित्त नबुझेको भए पनि पुनरावेदन गर्न सकिने,
- (६) पुनरावेदन जुन अदालतको फैसला उपर दिइने हो सो अदालतबाट फैसला भएको मितिले तीस दिन भन्ने दिनुपर्ने ।

प्रचलित कानून प्रणालीमा पनि सामान्यतया एक तह पुनरावेदनको पद्धतिलाई स्वीकारिएको छ र मुलुकी ऐन, अदालती बन्दोबस्तको महलको १९३ नं बमोजिम फैसला सुनेकोमा सो सुनेको मितिले र म्याद तामेल भई थाहा पाएकोमा सो म्याद तामेल भएको मितिले पैतीस दिनभित्र पुनरावेदन दिन पाउने व्यवस्था गरिएको छ । प्रस्तुत संहितामा पुनरावेदन दिन पाउने म्याद हालको पैतीस दिनबाट घटाएर तीस दिन कायम गरिएको छ । यसै गरी हाल फैसला थाहा पाएको पैतीस दिनभित्र पुनरावेदन गर्नुपर्नेमा प्रस्तुत संहितामा फैसला भएको मितिले तीस दिनभित्र पुनरावेदन गर्नुपर्ने व्यवस्था गरिएको छ । मुलुकमा यातायात र सञ्चारको व्यापक सुविधा उपलब्ध भएको अवस्थामा तीस दिनको अवधिलाई पर्याप्त मान्न सकिन्छ । तीस दिन तोकिनुको पछ्याडि मूलतः हालको विकसित सञ्चार तथा यातायातमा भएको विकासको अवस्थालाई ध्यानमा राखिएको छ । अर्कोतर्फ, यसै संहिताको दफा १३१ को उपदफा (५) बमोजिम निर्णयको छोटकरी विवरण राय किताबमा लेखी पक्षहरूको सहीछाप गराउनुपर्ने व्यवस्थाबाट तत्कालै थाहा पाउनसक्ने व्यवस्था गरिएको पाइन्छ । यो बाहेक कुनै अभियुक्त मुद्दा फैसला हुँदाका बखत अनुपस्थित रहेछ भने दफा १३२ बमोजिम फैसलाको सूचना पठाउनुपर्ने र त्यसरी फैसलाको सूचना थाहा पाएको मितिले पुनरावेदनको म्याद गणना हुने स्थिति छ ।

प्रस्तुत उपदफा (१) को प्रतिबन्धात्मक वाक्यांशमा विशेष अवस्थाहरूमा पुनरावेदन गर्नका लागि थप तीस दिनको म्याद पाउन सकिने व्यवस्था गरिएको छ । हालको मुलुकी ऐन, अदालती बन्दोबस्तको महलको ५९ नं मा पनि यस्तो म्याद काबु बाहिरको परिस्थिति परी गुज्रन गएमा बढीमा तीस दिनसम्म थाभिन सक्ने व्यवस्था छ । यस्तो व्यवस्था खास गरेर विभिन्न प्राकृतिक वा मानवीय परिस्थितिहरूलाई ध्यानमा राखेर गरिएको हुन्छ । उदाहरणको लागि पुनरावेदन गर्न जाने भनेर योजना गरेको दिन विरामी पर्न सक्दछ, वा अन्य काबु बाहिरको परिस्थितिहरू सिर्जना भएको हुनसक्दछ । यो स्थितिमा निजको तीस दिन व्यतित भएकै आधारमा पुनरावेदन दिने मौकाबाट वञ्चित गर्ने हो भने अन्याय सहेर बस्नुपर्ने स्थिति उत्पन्न हुनसक्दछ । त्यसैले कम्तिमा एक पटक यो किसिमको सुविधा दिइने मान्यता विकसित भएको छ र सोही बमोजिम प्रस्तुत उपदफा (१) मा तोकिएको अवधिभित्र

पुनरावेदन गर्न नसकेको कारण देखाई पुनरावेदन गर्ने पक्षले निवेदन दिएमा र निवेदनको व्यहोरा मनासिब ठहराएमा पुनरावेदन सुन्ने अदालतले बढीमा तीस दिनसम्मको म्याद थामिदिन सक्ने व्यवस्था गरिएको छ । यस अनुसार यसरी म्याद थमाइ पाउने कुरा अधिकारको विषय नभएर सुविधा मात्र हो भन्ने देखिएको छ । किनभने निजले देखाएको कारणका सम्बन्धमा न्यायिक परीक्षण हुनसक्ने अवस्था छ र यस्तो परीक्षण गर्दा पनि मनासिब ठहरेमा मात्र म्याद थपको सुविधा पाइने स्थिति छ ।

प्रस्तुत दफाको उपदफा (२) बमोजिम पुनरावेदन गर्न चाहने व्यक्तिले पुनरावेदन गर्दा फैसला गर्ने अदालतको पुनरावेदन सुन्ने अदालतमा पुनरावेदन दर्ता गराउनुपर्ने व्यवस्था गरिएको छ । जिल्ला अदालतको फैसला उपर पुनरावेदन सुन्ने अधिकार सोही क्षेत्रको पुनरावेदन अदालतलाई हुने कुरा न्याय प्रशासन ऐन, २०४८ को दफा ८ को उपदफा (१) मा रहेकोले जुन जिल्ला अदालतको फैसला उपर पुनरावेदन गर्न चाहेको हो सोही प्रादेशिक क्षेत्राधिकार भएको पुनरावेदन अदालतमा पुनरावेदन दर्ता गराउनुपर्ने हुन्छ ।

प्रस्तुत दफाको उपदफा (३) बमोजिम पुनरावेदन गर्ने म्याद गणना गर्ने प्रयोजनका लागि फैसला भएको थाहा पाएको मिति कायम गर्ने सम्बन्धमा व्यवस्था भएको पाइन्छ । यस अनुसार कुनै मुद्दा सुनुवाई हुँदाका बखत मुद्दाको पक्ष, निजको वारिस, अभियुक्त अदालतमा उपस्थित रहेछ र सोही दिन मुद्दाको फैसला भएको रहेछ भने मुद्दाका पक्षले त्यस्तो फैसला भएको कुरा सोही दिन थाहा पाएको मानिने व्यवस्था गरिएको छ । यति मात्र होइन, पक्षहरूका तर्फबाट कानून व्यवसायी उपस्थित भएको अवस्थामा पनि फैसला भएकै दिन पक्षहरूले थाहा पाएको मानिने व्यवस्था गरिएको छ । यो उपदफाको प्रयोजनका लागि कानून व्यवसायी भन्नाले सरकारी वकिल समेतलाई जनाउने कुरा पनि सोही उपदफाको स्पष्टीकरणमा उल्लेख गरिएको छ । यो उपदफामा मुद्दा सुनुवाई हुँदाका बखत पक्ष, निजको वारिस, अभियुक्त वा निजको कानून व्यवसायी उपस्थित भएमा पनि सोही दिन फैसला भएको रहेछ भने सो फैसला थाहा पाएको मानिने गरी भएको व्यवस्था नयाँ हो । हालको मुलुकी ऐन, अदालती बन्दोबस्तको महलको १९३ नं मा फैसला बाची सुनाई पुनरावेदन लाग्ने वा नलाग्ने व्यहोरा र पुनरावेदन लाग्ने भए पुनरावेदन सुन्ने अड्डाको नाम समेत बताई निजबाट सुनी पाएको व्यहोराको कागत गराई राख्नुपर्ने र यसरी सुनेकोमा सो सुनेको मितिले म्यादभित्र पुनरावेदन गर्नुपर्ने व्यवस्था गरिएकोमा प्रस्तुत संहिताको यो उपदफामा भए जस्तो कानून व्यवसायी उपस्थित भएकोमा पनि सोही दिन पक्षले थाहा पाएको मानिने व्यवस्था छैन । प्रस्तुत दफाको उपदफा (४) बमोजिम फैसला भएको मितिले एक वर्ष बितेपछि पक्षले फैसलाको जानकारी स्वतः प्राप्त गरेको मानिने व्यवस्था गरिएको छ । प्रस्तुत उपदफा (३) र (४) को व्यवस्थाबाट फैसला हुँदाका अवस्थामा इजलास मै उपस्थित रहने तर वर्षौंसम्म पनि फैसलाको जानकारी नपाएको भनी पछि नक्कल लिएको मिति कायम गरी पुनरावेदन गर्ने प्रवृत्तिलाई निरुत्साहित गर्ने उद्देश्य राखेको पाइन्छ । यसले गर्दा पक्षले चाहेमा जहिले सुकै पुनरावेदन गरे पनि हुने जस्तो अवस्था सिर्जना भएको र कारबाईमा ढिलाई हुन गएको स्थिति छ । सामान्यतया सुरुमा मुद्दा परेको थाहा भयो कि भएन एउटा प्रश्न हो, तर मुद्दा परेको थाहा भएमा, फैसला हुँदा उपस्थित पनि छ अनि न्यायिक प्रक्रियाको दुरुपयोग गर्ने उद्देश्यले राय किताबमा सही गर्दैन, अनुपस्थित रहे सरह जान्छ र अदालतबाट आउने म्यादको प्रतिक्षा गर्छ । यो स्थितिलाई निरुत्साहित गर्ने यो उपदफाको उद्देश्य रहेको देखिन्छ ।

१३५. पुनरावेदन दिँदा रीत पुन्याउनु पर्ने : (१) पुनरावेदन दिँदा अनुसूची-४४ को ढाँचामा दिनुपर्नेछ ।

(२) उपदफा (१) बमोजिम दिने पुनरावेदनमा अन्य कुराको अतिरिक्त पुनरावेदक र प्रत्यक्षीको पुरा नाम र ठेगाना, मुद्दाको सङ्क्षिप्त विवरण, तल्लो अदालतको निर्णयमा चित्त नबुझेको कुरा र सोको आधार, पुनरावेदन सुन्ने अदालतबाट निर्णय हुनुपर्ने कुराहरू र सम्बन्धित कानून स्पष्ट रूपमा उल्लेख गरी पुनरावेदकले सहीछाप गर्नुपर्नेछ ।

(३) उपदफा (१) बमोजिम पुनरावेदन दिँदा देहायका लिखतहरू पुनरावेदन साथ संलग्न गर्नुपर्नेछ :-

- (क) जुन फैसला उपर पुनरावेदन दिन खोजेको हो सो फैसलाको प्रतिलिपि,
- (ख) सो फैसलाबाट पुनरावेदकलाई कुनै सजाय भएको रहेछ भने निजले सो सजाय भोगेको वा बुझाएको वा सो बापत कैद परेको वा जमानत दिएको वा धरौट राखेको निस्सा ।

टिप्पणी

प्रस्तुत दफामा पुनरावेदन दिँदा के के रीत पुन्याउनु पर्ने हो सो सम्बन्धमा व्यवस्था गरिएको छ । यसरी रीत पुन्याउनु पर्ने कुराहरूको व्यवस्था गर्दा तीन प्रकारका व्यवस्थाहरू समावेश भएको पाइन्छ : पहिलो, पुनरावेदन पत्रको ढाँचा, दास्रो, पुनरावेदनपत्रमा उल्लेख हुनुपर्ने कुराहरू र तेस्रो, पुनरावेदनपत्र साथ संलग्न हुनुपर्ने कुराहरू ।

पुनरावेदनपत्रको ढाँचा

पुनरावेदन लाग्ने मुद्दामा पुनरावेदन दिँदा प्रस्तुत दफाको उपदफा (१) अनुसार यसै संहिताको अनुसूची-४४ को ढाँचामा दिनुपर्ने व्यवस्था गरिएको पाइन्छ । पुनरावेदनपत्रको ढाँचा दिने प्रचलन यो संहिताको मात्र नयाँ व्यवस्था होइन, प्रचलित मुलुकी ऐन, अदालती बन्दोबस्तको महलको १९६ नं मा पनि पुनरावेदनपत्रको ढाँचा दिइएको छ । यसैगरी पुनरावेदन अदालत नियमावली, २०४८ को अनुसूची ३ मा र सर्वोच्च अदालत नियमावली, २०४९ को अनुसूची २ मा पनि पुनरावेदन पत्रको ढाँचा दिइएको छ । यसप्रकार अनुसूची मै पुनरावेदन पत्रको ढाँचा दिएर अदालतमा दायर हुने पुनरावेदन पत्रको ढाँचामा एकरूपता कायम गर्ने उद्देश्य राखिएको छ ।

पुनरावेदनपत्रमा उल्लेख हुनु पर्ने कुराहरू

प्रस्तुत दफाको उपदफा (२) मा व्यवस्था भए अनुसार पुनरावेदनपत्रमा देहायका कुराहरू उल्लेख हुनुपर्ने व्यवस्था गरिएको छ:

- (१) पुनरावेदक र प्रत्यक्षीको पुरा नाम र ठेगाना,
- (२) मुद्दाको सङ्क्षिप्त विवरण,
- (३) तल्लो अदालतको निर्णयमा चित्त नबुझेको कुरा र सोको आधार,
- (४) पुनरावेदन सुन्ने अदालतबाट निर्णय हुनुपर्ने कुराहरू,
- (५) पुनरावेदनपत्रमा लिइएका जिकिरसँग सम्बन्धित कानूनहरू,

हाल प्रचलित ऐनहरूको कुरा गर्ने हो भने कुनै ऐनमा पनि पुनरावेदन पत्रमा उल्लेख गर्नुपर्ने कुराहरूका बारेमा विस्तृत व्यवस्था भएको पाइँदैन । पुनरावेदन अदालत नियमावली, २०४८ को

नियम ३९ र सर्वोच्च अदालत नियमावली, २०४९ को नियम ४८ मा यस सम्बन्धमा केही विस्तृत व्यवस्थाहरू उल्लेख भएको पाइन्छ ।

पुनरावेदन साथ संलग्न हुनुपर्ने लिखतहरू

प्रस्तुत दफाको उपदफा (३) मा पुनरावेदन दिँदा देहायका लिखतहरू पुनरावेदन साथ संलग्न गर्नुपर्ने व्यवस्था गरिएको पाइन्छ :

- (१) जुन फैसला उपर पुनरावेदन दिन खोजेको हो सो फैसलाको प्रतिलिपि,
- (२) सो फैसलाबाट पुनरावेदकलाई कुनै सजाय भएको रहेछ भने निजले सो सजाय भोगेको वा बुझाएको वा सो बापत कैद परेको वा जमानत दिएको वा धरौट राखेको निस्सा ।

वास्तवमा कुनै फैसला उपर पुनरावेदन दिइन्छ भने कुन फैसलामा चित्त नबुझेको हो सोको प्रतिलिपि संलग्न गर्नुपर्ने स्वाभाविक आवश्यकता रहन्छ । यसका अतिरिक्त पुनरावेदन परी मिसिल नभिकाएसम्म पुनरावेदन सुन्ने अदालतमा सुरु फैसला नहुने हुँदा सो फैसला बमोजिम कैद वा जरिवाना कति लागेको हो सो पनि थाहा नहुने र कैदमा बसेको वा जरिवाना तिरेको पनि नदेखिने स्थिति रहने हुँदा पुनरावेदन दर्ता गर्न पनि अप्ठ्यारो हुन्छ । हाल प्रचलित ऐन र नियमावलीमा पनि यस प्रकारको व्यवस्था रहेको पाइन्छ । जस्तो पुनरावेदन अदालत नियमावली, २०४८ को नियम ४० को खण्ड (च) बमोजिम सुरु फैसलाको नक्कल पेस गर्नुपर्ने व्यवस्था गरिएको पाइन्छ ।

यसैगरी कुनै फैसलामा चित्त नबुझेको पुनरावेदन दिनु पर्दा सो फैसला बमोजिम लागेको सजाय भोगेको वा बुझाएको हुनुपर्दछ । फैसलालाई मर्यादा नगर्ने तर चित्त बुझेन भनेर पुनरावेदन गर्न पाइदैन । यो व्यवस्था “पहिला समर्पण गर र अनि मात्र सुनुवाई गर” भन्ने मान्यतामा आधारित छ । तर कानून बमोजिम जमानत वा धरौट राखेको अवस्थालाई भने समर्पण गरेको नै मानिन्छ । यो उपदफाले भएको फैसलाको कार्यान्वयनलाई पनि सुनिश्चितता प्रदान गर्ने उद्देश्य राखेको छ । यही उद्देश्य अनुरूप हाल प्रचलित कानूनमा पनि यस्तै व्यवस्था भएको पाइन्छ । जस्तो मुलुकी ऐन, अदालती बन्दोबस्तको महलको १९३ क मा फौजदारी मुद्दामा फैसलाले कैदको सजाय हुने ठहरेकोमा सो अनुसार कैदमा रहेको भनी सम्बन्धित कारागारले प्रमाणित गरी दिएको निस्सा दाखिल नभई सो फैसला उपर निजको पुनरावेदन लाग्ने छैन भन्ने व्यवस्था भएको पाइन्छ । यसैगरी फैसलाले जरिवाना हुने ठहरेकोमा सो अनुसार जरिवाना बुझाएको वा सो बापत जेथा जमानत राखेको निस्सा पेश नगरेसम्म सो फैसला उपर निजको पुनरावेदन लाग्ने छैन भन्ने व्यवस्था भएको पाइन्छ ।^{१७} प्रस्तुत संहिताले प्रचलित कानूनमा पहिल्यैदेखि भइआएको यो व्यवस्थालाई निरन्तरता दिँदै दफा १३५ को उपदफा (३) मा यस्तो व्यवस्था गरिएको पाइन्छ ।

१३६. पुनरावेदन दिँदा कैदमा बस्नुपर्ने : (१) देहायको कुनै व्यक्तिले पुनरावेदन दिँदा कैदमा बसेर दिनुपर्नेछ :-

- (क) जन्मकैदको सजाय भएको व्यक्ति,
- (ख) दश वर्षभन्दा बढी कैद सजाय भएको व्यक्ति,

- (ग) अनुसूची-१ वा अनुसूची-२ अन्तर्गतको कसूरमा कसूरदार ठहरी तीन वर्षभन्दा बढी कैदको सजाय पाएको व्यक्ति,
 (घ) पुर्पक्षको लागि थुनामा बसेकोमा कसूरदार ठहरी कैद सजाय पाएको व्यक्ति,
 (ङ) कैदको सजाय पाएको स्थायी बसोबास नेपालभित्र नभएको व्यक्ति ।

(२) उपदफा (१) मा जुनसुकै कुरा लेखिएको भएतापनि पचहत्तर वर्ष माथिको व्यक्ति वा निको नहुने वा अत्यन्त कडा रोग लागी थुनामा बस्न नसक्ने भनी नेपाल सरकारले गठन गरेको मेडिकल बोर्डबाट सिफारिश भएको व्यक्ति वा अदालतबाट पुर्पक्षको लागि थुनामा राख्न नपर्ने आदेश भई थुनामा नबसेको अवस्थामा दश वर्षसम्म कैद सजाय भएको कसूरदारले थुनामा नबसी पुनरावेदन दिने अनुमतिको लागि कारण खुलाई निवेदन गरेमा र त्यस्तो कारण मनासिब देखिएमा पुनरावेदन सुन्ने अदालतले निजसँग धरौट वा जमानत लिई पुनरावेदन गर्ने अनुमति दिनसक्नेछ ।

(३) उपदफा (२) बमोजिम अनुमति दिएकोमा त्यस्तो अदालतले थुनामा नबसी पुनरावेदन गर्नसक्ने कारण खुलाई आदेश पर्चा खडा गरी मिसिल संलग्न राख्नुपर्नेछ ।

(४) उपदफा (१) र (२) मा लेखिएको व्यक्तिबाहेक अन्य व्यक्तिले फैसला बमोजिम आफूलाई भएको सजाय बापत फैसला गर्ने वा पुनरावेदन सुन्ने अदालतमा धरौट वा जमानत दिई पुनरावेदन गर्नसक्नेछ ।

(५) उदफा (४) बमोजिम धरौट वा जमानत नदिने व्यक्तिलाई कैद सजाय भएको रहेछ भने निजले त्यस्तो सजाय बापत कैदमा बसेर मात्र पुनरावेदन गर्नसक्नेछ ।

(६) उपदफा (३) वा (४) बमोजिम धरौट वा जमानत दिन नसकी कैदमा बसी पुनरावेदन दिने व्यक्तिको पुनरावेदन उपर त्यस्तो पुनरावेदन दर्ता भएको मितिले छ महिनाभित्र निर्णय हुन नसकेमा सम्बन्धित पुनरावेदन अदालतले निजलाई सो अवधिपछि कैदबाट छाडी पुर्पक्ष गर्नुपर्नेछ ।

(७) उपदफा (६) बमोजिम फैसला गर्न नसकिएमा त्यस्तो अदालतले कारण खुलाई पुनरावेदन सुन्ने अदालतलाई सोको जानकारी गराउनु पर्नेछ ।

(८) उपदफा (६) बमोजिम निर्णय हुन नसकी कैदमा रहेको व्यक्तिलाई कैदबाट रिहाई गर्न अदालतले आदेश गर्दा त्यस्तो निर्णय हुन नसकेको कारण खुलाउनु पर्नेछ ।

(९) यस दफामा अन्यत्र जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि, -

(क) मुद्दाको कारबाईको सिलसिलामा थुनामा वा कैदमा परी फैसला बमोजिमको सजाय भुक्तान गरी सकेको व्यक्ति भए पुनरावेदन गर्नको लागि निजले कैदमा बस्न वा धरौट वा जमानत दिनुपर्नेछैन,

(ख) पुनरावेदन गरेको कारणले मात्र कुनै व्यक्तिलाई फैसला बमोजिम भएको सजाय भन्दा बढी हुने गरी कैदमा राखिनेछैन ।

(१०) यस संहिताको परिच्छेद-७ बमोजिम धरौट वा जमानत दिने व्यक्तिको हकमा सो धरौट वा जमानतबाट पुगेसम्म सोही धरौट वा जमानतलाई यस दफाको प्रयोजनका लागि धरौट वा जमानत कायम गर्न सकिनेछ ।

(११) यस दफा बमोजिम अदालतले धरौट वा जमानत माग गर्दा फैसला बमोजिम लाग्ने ठहरेको सरकारी वा सार्वजनिक संस्थाको बिगो बापत समेत आवश्यकता र उपयुक्तताको विचार गरी धरौट वा जमानत माग गरी लिनसक्नेछ ।

(१२) पुनरावेदन गर्ने व्यक्ति बाहेक अरु कसैको सम्पत्ति धरौट वा जमानत रहेकोमा त्यस्तो व्यक्तिको मञ्जुरीबिना त्यस्तो सम्पत्तिलाई यस दफाको प्रयोजनको लागि धरौट वा जमानत कायम गर्न सकिनेछैन ।

टिप्पणी

संहिताको प्रस्तुत दफामा पुनरावेदन दिँदा कैदमा बस्नुपर्ने व्यवस्था गरिएको छ । यद्यपि प्रस्तुत दफा अन्तर्गतका उपदफाहरूको अध्ययन गर्दा यसमा कैदमा बस्नुपर्ने व्यवस्था मात्र छैन । मुख्यतः यो दफा अन्तर्गत देहायका मुख्य व्यवस्थाहरू रहेको पाइन्छ :

- (१) पुनरावेदन दिँदा कैदमा बस्नुपर्ने व्यवस्था,
- (२) थुनामा नबसी पुनरावेदन दिन पाइने व्यवस्था,
- (३) धरौट वा जमानत दिई पुनरावेदन गर्न पाउने व्यवस्था,
- (४) धरौट वा जमानत नदिए कैदमा बसी पुनरावेदन दिनुपर्ने व्यवस्था,
- (५) अन्य व्यवस्थाहरू ।

पुनरावेदन दिँदा कैदमा बस्नुपर्ने व्यवस्था

प्रस्तुत दफाको उपदफा (१) मा पुनरावेदन दिँदा कैदमा बसेर दिनुपर्ने अवस्थाका बारेमा व्यवस्था गरिएको पाइन्छ जस अनुसार देहायका कुनै व्यक्तिले पुनरावेदन दिँदा कैदमा बसेर दिनुपर्ने व्यवस्था गरिएको छ :

- (१) जन्मकैदको सजाय भएको व्यक्ति,
- (२) दश वर्षभन्दा बढी कैद सजाय भएको व्यक्ति,
- (३) यस संहिताको अनुसूची-१ वा अनुसूची-२ अन्तर्गतको कसूरमा कसूरदार ठहरी तीन वर्षभन्दा बढी कैदको सजाय पाएको व्यक्ति,
- (४) पुर्पक्षको लागि थुनामा बसेकोमा कसूरदार ठहरी कैद सजाय पाएको व्यक्ति,
- (५) कैद सजाय पाएको स्थायी बसोबास नेपालभित्र नभएको व्यक्ति ।

यो उपदफामा उल्लिखित यी व्यवस्थाहरूलाई आधार मान्दा कैदमै बसी पुनरावेदन गर्नुपर्ने व्यवस्था गर्दा मुख्यतः तीनवटा कुरालाई ध्यानमा राखिएको पाइन्छ : पहिलो कसूरको गम्भीरता, दोस्रो, प्रमाणको सबलता र तेस्रो, फैसलाको कार्यान्वयनको सुनिश्चितता । जन्मकैदको सजाय भएको वा दश वर्षभन्दा बढी कैद भएको वा यस संहिताको अनुसूची-१ वा अनुसूची-२ अन्तर्गतको कसूरमा कसूरदार ठहरी तीन वर्षभन्दा बढी कैद सजाय पाएको भनेको अर्थ यी सबै तुलनात्मक रूपमा गम्भीर अपराधमा सजाय पाएका व्यक्तिहरू हुन् । एक तहको अदालतबाट कसूरदार ठहरिएको अवस्था भनेको सामान्यतया प्रमाणको प्रचुरता भएको अवस्था हो । एक तहको अदालतबाट कसूरदार ठहरी सकेको अवस्था भनेको एकातिर पुनरावेदन तहमा पनि सो सजाय सदर हुनसक्ने सम्भावना बढी भएको अवस्था बुझिन्छ भने अर्कोतिर सोही सम्भावनाको कारण अभियुक्त स्वयं पनि सजायबाट उम्कन भाग्न सक्ने सम्भावना रहने हुन्छ । यो स्थितिमा पुनरावेदन गर्न दिँदा कैदमा बस्न नपर्ने गराउनु भनेको कानूनी सतर्कता अपनाउन नसकिएको अवस्था हुन्छ । यसैगरी पहिलेदेखि नै पुर्पक्षका लागि थुनामा बसेकोमा कसूरदार ठहरी कैद सजाय पाएको व्यक्तिका हकमा पनि यही कुरा लागु हुन्छ । पुर्पक्षका लागि थुनामा रहेको स्थिति भनेको प्रस्तुत संहिताको दफा ६७ बमोजिम तत्काल प्राप्त प्रमाणबाट

कसूरदार देखिएको वा अभियुक्त स्वयंले अभियोग स्वीकारेको वा थुनामा नराखेको खण्डमा निज भागने र पछि पक्राउ पर्ने सम्भावना नरहेको व्यक्ति हो भनेर बुझ्नुपर्ने हुन्छ। यो स्थितिमा पुर्पक्षका लागि थुनामा बसेको व्यक्तिलाई कसूरदार ठहरी सकेको अवस्थामा पुनः पुनरावेदन गर्ने प्रयोजनका लागि थुनाबाट मुक्त गर्नु भनेको आफ्नो नियन्त्रणमा रहेको अपराधीलाई छोडिदिएर पुनः पक्राउ गर्न आदेश दिएको जस्तो हुनजान्छ। हरेक कसूरदारलाई पुर्पक्षको लागि थुनामा राख्ने वा नराख्ने भन्ने कुराको निर्धारण गर्दा सबैभन्दा विचार गरिनु पर्ने विषय भनेको फैसला हुँदा सो फैसलाको कार्यान्वयन हुनसक्ने वा नसक्ने के हो भन्ने कुरामा ध्यान दिनुपर्ने हुन्छ। कैद सजाय पाएको स्थायी बसोबास नेपालभित्र नभएको व्यक्तिका हकमा पनि यही मान्यता लागू हुन्छ। नेपालभित्र स्थायी बसोबास नभएको व्यक्ति थुनाबाट मुक्त गरिँदा जुनसुकै बेला पनि देश बाहिर जान सक्ने सम्भावना रहन्छ र त्यसो भएमा फैसला कार्यान्वयन नै हुन नसक्ने वा भए पनि ज्यादै जटिल हुनसक्दछ। समग्रमा यो उपदफाले अदालतबाट भएको आदेशलाई स्वीकार गरी आत्मसमर्पण गरेपछि मात्र निजको सुनुवाई हुने (First surrender then hear) भन्ने सिद्धान्तलाई अङ्गीकार गरेको पाइन्छ।^{१८}

प्रचलित मुलुकी ऐन, अदालती बन्दोबस्तको महलको १९४ नं मा पनि दश वर्षभन्दा बढी कैद सजाय हुने गरी फैसला भएका व्यक्तिका हकमा पुनरावेदन गर्दा कैदमै बसी पुनरावेदन गर्नुपर्ने व्यवस्था छ र कैदमा नराख्दा भागी जाने सम्भावना भएका, सबुद प्रमाणमा हस्तक्षेप गर्ने सम्भावना भएका, अरु अपराध गर्ने सम्भावना भएका कसूरदारका हकमा भने दश वर्षभन्दा कम कैद सजाय हुने ठहरेको कसूरदारका हकमा पनि पुनरावेदन दिँदा कैदमै बस्नुपर्ने हुनसक्ने व्यवस्था गरिएको छ। यसैगरी यो संहिताको प्रस्तुत दफा १३६ को उपदफा (१) को खण्ड (ग) मा उल्लेख गरिए जस्तै मुलुकी ऐन, अदालती बन्दोबस्तको महलको १९४ नं को देहाय (५) मा केही मुद्दाहरूका हकमा तीन वर्षभन्दा बढी कैदको सजाय पाएकोमा पुनरावेदन सुन्ने अड्डाले धरौट वा जमानीमा छोड्न इन्कार गर्नसक्ने व्यवस्था गरेर पुनरावेदनका लागि कैदमा बस्नुपर्ने हुनसक्ने व्यवस्था गरिएको पाइन्छ। फरक के छ भने प्रस्तुत संहिताको दफा १३६ को उपदफा (१) को खण्ड (ग) को अवस्था बाध्यात्मक हो, अदालतको विवेकमा धरौट वा जमानीमा छोडिने अवस्था होइन। तर मुलुकी ऐन, अदालती बन्दोबस्तको महलको १९४ नं को देहाय (५) को अवस्था भनेको अदालतको स्वविवेकको विषय हो। यसै गरी कैदको सजाय पाएको स्थायी बसोबास नेपालभित्र नभएको व्यक्तिले पुनरावेदन दिँदा कैदमा बस्नुपर्ने प्रस्तुत संहिताको दफा १३६ को उपदफा (१) को खण्ड (ड) को व्यवस्था नयाँ हो। तथापि, मुलुकी ऐन, अदालती बन्दोबस्तको महलको १९४ नं को देहाय (४) मा धरौट वा जमानीमा छोड्दा भागी जाने सम्भावना भएका व्यक्तिलाई धरौट वा जमानीमा छोड्न इन्कार गर्न सकिने व्यवस्था त गरिएको छ।^{१९} तर यो व्यवस्था नेपालभित्र बसोबास नभएको व्यक्तिका हकमा मात्र लागू नभएर नेपालभित्र बसोबास भएका व्यक्तिको हकमा समेत लागू हुने सामान्य प्रकृतिको रहेको पाइन्छ। थुनामा नबसी पुनरावेदन दिन पाइने व्यवस्था

प्रस्तुत दफाको उपदफा (१) मा केही अवस्थाका व्यक्तिहरूले पुनरावेदन दिँदा कैदमै बसी पुनरावेदन दिनुपर्ने व्यवस्था गरेको भए पनि केही अपवादात्मक अवस्थाहरूमा ती व्यक्तिहरूले पनि थुनामा नबसेर नै पुनरावेदन दिन पाउने व्यवस्था सोही दफाको उपदफा (२) मा गरिएको छ। सो

१८ हेर्नुहोस दिनवा भन्ने अहमुद्दिन खाँ को हकमा माफी युद्दिन खाँ वि. श्री ५ को सरकार, नेकाप २०५८ पृ. ३६६; मोहन साह तेलीको जाहेरीले श्री ५ को सरकार वि. नृपेन्द्र साह हलवाई समेत, नेकाप २०५९ पृ. २५२

१९ विदेशी हुँदा भागी जाने सम्भावना भएको भनी तारेखमा छोड्न इन्कार गर्नाको आधार खुलाई इन्कार गरेको कुरालाई अर्ब १९४ नं को देहाय (४) र (५) को विपरीत भयो भन्नु सकिने अवस्था देखिँदैन भनी सर्वोच्च अदालतबाट सिद्धान्त कायम भएको छ। (श्री ५ को सरकार वि. थोमस कोकेन, नेकाप २०४४ पृ. ४३६)

उपदफामा उल्लेख भए बमोजिम देहायको अवस्थाका व्यक्तिहरूले थुनामा नबसेर नै पनि पुनरावेदन दिन पाउने व्यवस्था गरिएको पाइन्छ :

- (१) पचहत्तर वर्ष माथिको व्यक्ति,
- (२) निको नहुने वा अत्यन्त कडा रोग लागी थुनामा बस्न नसक्ने भनी नेपाल सरकारले गठन गरेको मेडिकल बोर्डबाट सिफरिश भएको व्यक्ति,
- (३) अदालतबाट पुर्पक्षको लागि थुनामा राख्न नपर्ने आदेश भई थुनामा नबसेको अवस्थामा दश वर्षसम्म कैद सजाय भएको व्यक्ति ।

यी अवस्थाका व्यक्तिहरूले पनि स्वतः थुनामा बस्न नपर्ने सुविधा पाउने नभई यो सुविधाका लागि अनुमति पाउन पुनरावेदन सुन्ने अदालतमा निवेदन दिनुपर्ने हुन्छ । पुनरावेदन सुन्ने अदालतले जाँचबुझ गर्दा कारण मनासिब देखियो भने यस प्रकारको सुविधा दिन सक्दछ । त्यसैले, यो व्यवस्था कसूरदारको अधिकारको विषय नभएर सुविधाको मात्र हो । थुनामा बस्न नपर्ने सुविधाका लागि निवेदन दिएकोमा कारण मनासिब नदेखिएमा अदालतले यो प्रावधान बमोजिम थुनामा नबस्ने सुविधा दिन बाध्य छैन । कदाचित अदालतले यो सुविधा दिएछ नै भने पनि त्यस्तो कसूरदारबाट धरौट वा जमानत लिएर मात्र यो सुविधा दिनसक्ने व्यवस्था यो उपदफामा गरिएको छ । धरौट वा जमानत लिने व्यवस्थाले पछि हुनसक्ने फैसलाको कार्यान्वयनलाई सुनिश्चित गरेको छ । धरौट वा जमानत लिनु भनेको अदालतले खोजेका बखत थुनाबाट छोडिएका कसूरदारको उपस्थितिलाई सुनिश्चित गर्नु हो । खोजेका बखत यसरी छोडिएका व्यक्ति उपस्थित गराउन सकेन भने त्यसको लागि जमानत दिने व्यक्ति जिम्मेवार हुनुपर्ने वा धरौट राखेको रकम जफत हुने व्यवस्था गरिएको हुन्छ जसले गर्दा उपस्थित गराउन नसक्ने व्यक्तिलाई या त पहिले नै जिम्मा लिँदैन वा धरौट रहेको रकमको कारणले निज पछि पनि उपस्थित हुन आउँछ भन्ने अनुमान गरिएको हुन्छ । प्रस्तुत दफाको उपदफा (३) मा उल्लेख भए अनुसार यसरी धरौट वा जमानत लिई पुनरावेदन गर्ने अनुमति दिएकोमा त्यस्तो अदालतले थुनामा नबसी पुनरावेदन गर्नसक्ने कारण खुलाई आदेश पर्चा खडा गरी मिसिल संलग्न राख्नुपर्ने व्यवस्था गरिएको पाइन्छ । यो आदेश पर्चा खडा गर्नुपर्ने व्यवस्था हालको मुलुकी ऐन, अदालती बन्दोबस्तको महलको १९४ नं को देहाय (४) मा पनि रहेको छ र आदेश पर्चा खडा नगरी भएको आदेश सर्वोच्च अदालतबाट वदर भएको अवस्था पनि छ ।^{१००}

धरौट वा जमानत दिई पुनरावेदन गर्न पाउने व्यवस्था

प्रस्तुत दफाको उपदफा (४) मा सो दफाको उपदफा (१) र (२) मा लेखिएको व्यक्ति बाहेक अन्य व्यक्तिले फैसला बमोजिम आफूलाई भएको सजाय बापत फैसला गर्ने वा पुनरावेदन सुन्ने अदालतमा धरौट वा जमानत दिई पुनरावेदन गर्नसक्ने व्यवस्था गरिएको पाइन्छ । उपदफा (१) मा उल्लिखित भन्नाले पुनरावेदन दिँदा कैदमै बस्नुपर्ने भनी सो उपदफामा उल्लिखित व्यक्तिहरू र उपदफा (२) मा उल्लिखित भन्नाले कैदमै बस्नु पर्ने भनी उपदफा (१) मा उल्लेख भएकाहरू मध्ये पनि वृद्धावस्था वा कडारोग लागेका वा पुर्पक्षका लागि थुनामा राख्नु नपर्ने भनी आदेश भएका व्यक्तिहरू बुझ्नुपर्ने हुन्छ । सामान्यतया यो उपदफा बमोजिम धरौट वा जमानत दिई पुनरावेदन गर्न पाउने व्यक्तिहरूमा तीन वर्षभन्दा कम कैद हुने गरी फैसला भएका व्यक्तिहरू, पुर्पक्षका लागि थुनामा बस्नु नपर्ने वा नबसेका व्यक्तिहरू, नेपालमै स्थायी बसोबास भएका व्यक्तिहरू आदि पर्दछन् । प्रस्तुत व्यवस्था पनि यो संहितामा गरिएको नयाँ व्यवस्था नभई हाल प्रचलित मुलुकी ऐनमा पनि भइरहेकै व्यवस्था हो । मुलुकी ऐन, अदालती बन्दोबस्तको महलको १९४ नं. को देहाय (१) मा बढीमा तीन

वर्षसम्म कैदको सजाय हुने गरी भएको फैसला उपर पुनरावेदन गर्न त्यस्तो व्यक्ति पुर्पक्षका लागि थुनामा बस्नु नपर्ने वा नबसेको भएमा पुनरावेदन गर्ने म्याद सम्मका लागि फैसला गर्ने अदालत स्वयंले पनि धरौट वा जमानीमा छोड्न सक्ने व्यवस्था गरिएको छ । यसै गरी अदालती बन्दोबस्तको महलको १९४ नं को देहाय (२) मा पुनरावेदन सुन्ने अदालतले भए बढीमा दश वर्षसम्म कैदको सजाय भएकोमा पनि धरौट वा जमानीमा छोड्न सक्ने व्यवस्था गरिएको पाइन्छ ।

धरौट वा जमानत नदिने व्यक्तिले कैदमा बसी पुनरावेदन दिनुपर्ने

प्रस्तुत दफाको उपदफा (५) बमोजिम कुनै कसूरदारले धरौट वा जमानत दिई पुनरावेदन गर्न पाउने अवस्थामा पनि धरौट वा जमानत दिएन र निजलाई कैदको सजाय भएको रहेछ भने निजले सो सजाय बापत कैदमा बसेर मात्र पुनरावेदन गर्नसक्ने व्यवस्था गरिएको छ । यस्तो कैद सजायको अवधि केही दिन वा महिना मात्रको किन नहोस् कैद सजाय लागेका व्यक्तिलाई तत्काललाई कैदमा नबसी धरौट वा जमानत दिई पुनरावेदन गर्न पाउने व्यवस्था निजलाई कानूनले दिएको सुविधा हो तर पक्ष स्वयंले यो सुविधा परित्याग गर्दछ भने कानूनले थप सहयोग गर्न सक्दैन भन्ने मान्यतामा यो व्यवस्था आधारित छ । साथै, यस्तो व्यवस्था गरिनुको पछाडि रहेको अर्को दार्शनिक आधार के हो भने सुरु तहबाट कैदको सजाय भए पनि सो सजाय बापत तुरुन्तै कैदमा राख्दा भविष्यमा पुनरावेदन तहमा सुनुवाई हुँदा कैद सजाय लाग्नु नपर्ने गरी फैसला भयो भने पनि निजलाई अनाहकमा कैदमा राखेको हुन जाने, कैदमा बस्दाको अवधिमा जुन किसिमले निजको वैयक्तिक स्वतन्त्रता अपहरण हुनपुग्छ त्यसको क्षतिपूर्ति हुन नसक्ने कारणले ठूलो अन्याय पर्न जान्छ र सफाई पाउनुको खासै अर्थ नरहने हुन्छ । तसर्थ, हुनसक्ने कैदा बापत धरौट वा जमानत लिँदा कैदको सजाय लागेको व्यक्ति तत्कालै कैदमा बस्न नपर्ने र पछि फैसला हुँदा सफाई पाए धरौट वा जमानत फिर्ता गरिदिए हुने स्थिति कायम रहन्छ । यदि पुनरावेदन तहमा फैसला हुँदा पनि सुरुबाट भएको कैद सजाय सदरै हुने ठहर्‍यो भने सोही धरौट वा जमानतका आधारमा असूल गर्न सकिने अवस्था हुन्छ । तर धरौट वा जमानत पनि दिँदैन भने कैदको सजाय लागेको कसूरदारलाई थुनामा नबसी पुनरावेदन गर्ने सुविधा कानूनले दिन सक्दैन र सोही बमोजिमको व्यवस्था प्रस्तुत उपदफा (५) मा गरिएको पाइन्छ ।

धरौट वा जमानत दिन नसकी पुनरावेदन दिँदा कैदमा बस्नु परेको व्यक्तिको हकमा पुनरावेदन दिए पछिको कारबाईका सम्बन्धमा भने प्रस्तुत संहितामा नयाँ व्यवस्था गरिएको छ । प्रस्तुत दफाको उपदफा (६) मा उल्लेख भए अनुसार कुनै व्यक्तिले धरौट वा जमानत दिई पुनरावेदन दिन पाउने अवस्थामा धरौट वा जमानत दिन सकेन र यसरी धरौट वा जमानत दिन नसकेको कारण कैदमै बसी पुनरावेदन दिएको रहेछ भने त्यस्तो व्यक्तिको पुनरावेदन उपर अदालतले छ महिनाभित्र फैसला गर्नुपर्ने व्यवस्था गरिएको छ । छ महिनाभित्र फैसला हुन सकेन भने सम्बन्धित पुनरावेदन अदालतले निजलाई सो अवधि पछि छाडी पुर्पक्ष गर्नुपर्ने व्यवस्था गरिएको पाइन्छ । मुलुकी ऐन, अदालती बन्दोबस्तको महलको २०० नं. मा धरौट वा जमानत दिन नसकी थुनामा रही पुनरावेदन दिने व्यक्तिलाई पुनरावेदन सुन्ने अदालतले कारबाईको सिलसिलामा न्यायको दृष्टिले थुनामा राख्न उचित नदेखेमा धरौट वा जमानत नलिई तारिखमा राखी कारबाई गर्नसक्ने व्यवस्था त गरिएको पाइन्छ । तर यो व्यवस्था स्वविवेकीय प्रकारको रहेको छ । अदालतको विवेकमा न्यायको दृष्टिले थुनामा राख्न उचित नदेखेमा मात्र यो व्यवस्थाको प्रयोग हुनसक्ने देखिन्छ । यसैले व्यवहारमा यो व्यवस्थाको प्रयोग भएको खासै थाहा पाइएको छैन । साथै, मुलुकी ऐनको यो व्यवस्थामा कति अवधि सम्ममा फैसला नभएमा यो व्यवस्था प्रयोग हुनसक्ने हो सोको यकिन व्यवस्था पनि भएको पाइँदैन । प्रस्तुत संहितामा प्रथमतः छ महिनाको अवधिभित्र फैसला हुन नसकेमा कैदबाट छोडिने

व्यवस्था गरेर यो व्यवस्थालाई अवधिगत सीमामा आधारित गराइएको छ । साथै, उक्त अवधिभित्र फैसला हुन नसकेमा कैदबाट छोडिने विषय अदालतको स्वविवेकमा आधारित नबनाएर बाध्यात्मक बनाइएको छ । यो उपदफाको अन्तमा “सक्नेछ” भन्ने शब्दावली नपरी “पर्नेछ” भन्ने शब्दावलीको प्रयोग भएबाट अदालतले यो अधिकारको प्रयोग गर्नेपर्ने स्थिति बनाइएको देखिन्छ । उपदफा (६) बमोजिमको यो अधिकारको प्रयोग गर्दा अदालतले पालन गर्नुपर्ने कार्यविधि भनेको देहायका दुईवटा प्रक्रिया पुरा गर्नुपर्ने देखिन्छ :

- क) पुनरावेदन दर्ता भएको छ महिनाभित्र फैसला गर्न नसकिएमा सम्बन्धित अदालतले कारण खुलाई पुनरावेदन सुन्ने अदालतलाई सोको जानकारी गराउनुपर्छ (उपदफा (७) ।
- ख) पुनरावेदन दर्ता भएको छ महिनाभित्र फैसला हुन नसकी कैदमा रहेको व्यक्तिलाई अदालतले कैदबाट छोड्ने आदेश गर्दा त्यस्तो फैसला हुन नसकेको कारण खुलाउनुपर्छ (उपदफा (८) ।

अन्य व्यवस्थाहरू

माथि विभिन्न प्रकरणहरूमा उल्लेख भए अतिरिक्त प्रस्तुत दफामा अन्य केही विषयमा पनि कानूनी व्यवस्थाहरू भएको पाइन्छ । उपदफा (९) मा देहायका दुईवटा व्यवस्थाहरू भएको पाइन्छ :
(१) फैसला बमोजिमको कैद सजाय भुक्तान गरिसकेको भए धरौट वा जमानत दिन नपर्ने,
(२) फैसला बमोजिमको सजायभन्दा बढी कैदमा नराखिने ।

उपदफा (९) मा उल्लेख भए अनुसार मुद्दाको कारबाईको सिलसिलामा कुनै व्यक्ति थुनामा वा कैदमा परी फैसला बमोजिमको सजाय भुक्तान गरिसकेको भए पुनरावेदन गर्नका लागि निजले थप कैदमा बस्न वा धरौट वा जमानत दिन नपर्ने व्यवस्था गरिएको छ । प्रस्तुत उपदफामा गरिएको यो व्यवस्था नेपाल कानून प्रणालीमा नयाँ हो । हाल प्रचलित कानूनमा यस प्रकारको व्यवस्था भएको पाइँदैन । पुनरावेदन गर्नका लागि कैदमा बस्नुपर्ने वा धरौट वा जमानत दिनु पर्नाको उद्देश्य नै भइसकेको फैसला बमोजिम लागेको कैद सजायको कार्यान्वयनमा सुनिश्चितता दिलाउनु हो । तर कुनै व्यक्तिले फैसला बमोजिम लागेको कैद सजाय भुक्तान गरिसकेको छ भने यो स्थितिमा पुनः कैदमा राख्नु वा सोको सुरक्षणको रूपमा धरौट वा जमानत लिनु औचित्यपूर्ण मानिँदैन । यो फौजदारी न्यायको उद्देश्य पनि होइन । कदाचित फैसला बमोजिमको कैद सजाय भुक्तान गरिसकेको रहेनछ र थुना मै बसी पुनरावेदन गरेको रहेछ भने पनि फैसला बमोजिम भएको सजायभन्दा बढी हुने गरी कैदमा नराखिने व्यवस्था उपदफा (९) मा गरिएको छ ।

प्रस्तुत दफाको उपदफा (१०) मा कुनै व्यक्तिले पहिले नै धरौट जमानत दिएको रहेछ र पुनरावेदन दिने सिलसिलामा पनि धरौट जमानत राख्नुपर्ने भयो भने पहिलेको धरौट वा जमानतले खामेसम्म पुनरावेदन दर्ता गर्ने प्रयोजनका लागि पनि सोही धरौट वा जमानतलाई कायम गर्न सकिने व्यवस्था भएको पाइन्छ । पुनरावेदन गर्ने प्रयोजनका लागि छुट्टै धरौट वा जमानत दिनपर्दैन । नपुग भयो भने मात्र नपुग रकम सम्मको लागि थप धरौट वा जमानत राख्नुपर्ने हुन्छ ।

यसै गरी पुनरावेदन दर्ता गर्ने प्रयोजनका लागि धरौट वा जमानत माग गर्दा फैसला बमोजिम लागेको कैद वा जरिवानालाई आधार मानी अझ कायम गर्ने गरिन्छ । प्रस्तुत दफाको उपदफा (११) मा अदालतले धरौट वा जमानत माग गर्दा फैसला बमोजिम लाग्ने ठहरेको सरकारी वा सार्वजनिक संस्थाको विगो बापतसमेत आवश्यकता र उपयुक्तताको विचार गरी धरौट वा जमानत

माग गरी लिन सक्ने व्यवस्था गरिएको छ । प्रस्तुत संहिताको यो व्यवस्था हालको मुलुकी ऐन, अदालती बन्दोबस्तको महलको १९४ नं को देहाय (६) सँग ट्याक्कै मिल्दो देखिन्छ ।

प्रस्तुत दफाको उपदफा (१२) बमोजिम धरौट जमानत दिने व्यक्तिको मन्जुरीविना त्यस्तो धरौट जमानतले मान्यता नपाउने व्यवस्था गरिएको छ । संहिताको दफा ७५ मा उल्लेख भए बमोजिम जमानत दिनुपर्ने व्यक्तिको लागि अरु कसैले जमानत दिएको भए अदालतबाट तोकिएको समय र स्थानमा निजलाई उपस्थित नगराएमा जमानतको रकम सो जमानतमा रहेको सम्पत्तिबाट असुल गरिने हुन्छ । त्यसैले अरु कसैले धरौट वा जमानत राखिदिएकोमा सो बमोजिम धरौट राख्न वा जमानत दिन मन्जुरी भएको व्यहोराको छुट्टै कागज गराउनुपर्ने हुन्छ । यस प्रकारको मन्जुरीविना त्यस्तो सम्पत्तिलाई यस दफाको प्रयोजनका लागि धरौट वा जमानत कायम गर्न नसकिने व्यवस्था उपदफा (१२) मा गरिएको छ ।

१३७. पुनरावेदन सुन्ने अदालत बाहेक अन्यत्र पनि पुनरावेदन दर्ता गर्न सकिने : (१) दफा १३४ को उपदफा (१) बमोजिम पुनरावेदन गर्न चाहने व्यक्तिले फैसला गर्ने अदालत वा सो फैसलाबाट कसूरदार ठहरिएको व्यक्ति थुनामा रहेको भए थुनामा रहेको कारागार मार्फत पनि पुनरावेदन गर्नसक्नेछ ।

(२) उपदफा (१) बमोजिम पुनरावेदन दर्ता भएकोमा सो अदालत वा कार्यालयले पुनरावेदकले निजलाई भएको सजाय भोगेको वा बुझाएको वा सो बापत धरौट वा जमानत दिएको भए सो व्यहोरा खोली पुनरावेदन सुन्ने अदालतमा यथासम्भव चाँडो पुनरावेदन पठाई पुनरावेदकलाई सो कुराको सूचना दिनुपर्नेछ ।

(३) फैसला गर्ने अदालतले उपदफा (२) बमोजिम पुनरावेदन पठाउँदा सम्बन्धित मिसिलसमेत साथै राखी पठाउनु पर्नेछ ।

टिप्पणी

प्रस्तुत दफामा कुनै फैसला उपर पुनरावेदन दिनु पर्दा पुनरावेदन सुन्ने अदालत बाहेक अन्य अड्डा अदालतमार्फत पनि दिन पाइने व्यवस्था गरिएको छ । यो दफाको व्यवस्थाले पुनरावेदन दिँदा जुन अदालतले फैसला गरेको हो सोही अदालतको पुनरावेदन सुन्ने अदालतमा दिनुपर्ने गरी संहिताको दफा १३४ को उपदफा (२) मा भएको व्यवस्थालाई विस्तार गर्दै अन्य अड्डा अदालतमार्फत पनि पुनरावेदन दिन सकिने व्यवस्था गरेर पुनरावेदन दर्ता गराउने कार्यमा पक्षहरूलाई सहजता प्रदान गरेको देखिन्छ । त्यसैले यो व्यवस्थाले पक्षहरूको सुविधाको सिद्धान्तलाई आत्मसात गरेको छ । प्रस्तुत दफा अन्तर्गत तीनवटा उपदफाहरू राखी पहिलो उपदफामा कुन कुन अड्डा वा अदालत मार्फत पुनरावेदन दर्ता गराउन सकिने हो सो का सम्बन्धमा आवश्यक व्यवस्था गरिएको पाइन्छ । दोस्रो उपदफामा पुनरावेदन सुन्ने अदालत बाहेक अन्य अड्डा अदालतमा पुनरावेदन दर्ता गराएकोमा त्यस्तो पुनरावेदन सम्बन्धित अदालतमा कहिले पठाउने र के के व्यहोरा खोल्नुपर्ने भन्ने सम्बन्धमा व्यवस्था गरिएको पाइन्छ । तेस्रो उपदफामा सुरु मिसिल पठाउने सम्बन्धमा व्यवस्था गरिएको पाइन्छ ।

प्रस्तुत दफाको उपदफा (१) मा कुनै फैसला उपर चित्त नबुझी पुनरावेदन गर्न चाहने व्यक्तिले पुनरावेदन अदालतमा बाहेक देहायका अड्डा वा अदालत मार्फत पनि पुनरावेदन दर्ता गराउन सक्ने व्यवस्था गरिएको छ :

(१) जुन अदालतले फैसला गरेको हो सोही अदालत मार्फत पुनरावेदन दर्ता गराउने, र

(२) कुनै फैसलाबाट कसूरदार ठहरिएको व्यक्ति थुनामा रहेको भए जुन कारागारमा थुनामा रहेको छ सोही कारागारमार्फत पुनरावेदन दर्ता गराउने ।

पुनरावेदन दिँदा पुनरावेदन सुन्ने अदालत बाहेक अन्य अड्डा अदालतमा पनि दिन सकिने गरी गरिएको यो व्यवस्था पहिलो पटक गरिएको नयाँ व्यवस्था नभई हाल भइरहेकै प्रचलित व्यवस्थाको निरन्तरता मात्र हो । हालको मुलुकी ऐन, अदालती बन्दोबस्तको महलको १९५ नं. मा पुनरावेदन दिँदा जुन अड्डाले मुद्दा छिनेको छ उसको पुनरावेदन सुन्ने अड्डामा वा मुद्दा छिन्ने अड्डामा वा थुनिएको मानिसले आफू थुनिएको अड्डामा पनि दिन सकिने व्यवस्था गरिएको पाइन्छ । पुनरावेदन दिँदा जुन अदालतले मुद्दा फैसला गरेको हो सो अदालतको पुनरावेदन सुन्ने अदालतमा पुनरावेदन दिनुपर्ने व्यवस्था प्रस्तुत संहिताको दफा १३४ को उपदफा (२) मा गरिएको कुरा यस अधि नै माथि उल्लेख गरिसकिएको छ । प्रस्तुत दफाको उपदफा (१) मा पुनरावेदन सुन्ने अदालत बाहेक अन्य अड्डा अदालत जस्तो फैसला गर्ने अदालत र कारागार मार्फत पनि पुनरावेदन दिन सकिने व्यवस्था गरेर मुलुकी ऐन, अदालती बन्दोबस्तको महलको १९५ नं. को व्यवस्थालाई निरन्तरता दिएको छ । अदालती बन्दोबस्तको महलको १९५ नं. मा सरकारी कर्मचारीका हकमा निज बहाल रहेको अड्डा वा काज खटिएको रहेछ भने काज खटिएको इलाकाको नजिकको अड्डामा समेत पुनरावेदन दिन सकिने व्यवस्था गरिएकोमा प्रस्तुत दफाको उपदफा (१) मा सरकारी कर्मचारीका हकमा यस्तो विशेष व्यवस्था गरिएको पाइँदैन । न्यायको रोहमा सबै व्यक्ति समान रहने हुँदा सरकारी कर्मचारीका हकमा यस प्रकारको विशेष सुविधा प्रदान गर्नुको औचित्य पनि देखिँदैन ।

प्रस्तुत दफा १३७ को उपदफा (२) मा माथि उपदफा (१) मा व्यवस्था भए बमोजिम फैसला गर्ने अदालत वा कारागार मार्फत पुनरावेदन दर्ता गराएकोमा सो अदालत वा कारागार कार्यालयले देहायको प्रक्रिया पूरा गरी आफूकहाँ दर्ता भएको पुनरावेदन सम्बन्धित पुनरावेदन सुन्ने अदालतमा पठाउनु पर्ने व्यवस्था गरिएको छः

(१) पुनरावेदकले निजलाई भएको सजाय भोगेको वा बुझाएको छ वा छैन सो व्यहोरा खोल्नुपर्ने हुन्छ । किनकि, कतिपय मुद्दामा कैदको सजाय हुने गरी फैसला भएको रहेछ र त्यस्तो फैसला उपर चित्त नबुझी पुनरावेदन दिन चाहेको हो भने कैदमै बसेको हुनुपर्ने व्यवस्था छ । त्यसैले पुनरावेदन पठाउँदा कसूरदार कैद मै बसेको छ वा छैन भन्ने कुरा पुनरावेदन सुन्ने अदालतले जानकारी पाउनु जरुरी हुन्छ ।

(२) पुनरावेदक कैदमा नबसेको भए फैसलाले लागेको सजाय बापत धरौट वा जमानत दिएको भए सो व्यहोरा खोल्नुपर्छ । कतिपय मुद्दामा फैसला बमोजिम कैद सजाय हुने ठहरेको रहेछ भने पनि धरौट वा जमानत दिन सके कैदमा बस्न नपर्ने सुविधा पनि पाउने अवस्था छ । यो अवस्थालाई ध्यानमा राखेर पुनरावेदन दर्ता गर्ने अदालत वा कार्यालयले पुनरावेदन पठाउँदा सो व्यहोरा पनि खोल्नुपर्ने व्यवस्था यो उपदफा (२) मा गरिएको छ ।

(३) माथिका व्यहोराहरू खोली आफूकहाँ दर्ता भएको पुनरावेदन यथासम्भव चाँडो पुनरावेदन सुन्ने अदालतमा पठाइदिनुपर्छ । प्रस्तुत उपदफामा पुनरावेदन दर्ता गर्ने अदालत वा कार्यालयले आफूकहाँ दर्ता भएको पुनरावेदन कति म्यादभित्र पठाउने भन्ने सम्बन्धमा कुनै निश्चित अवधि तोकिएको छैन, केवल यथासम्भव चाँडो पठाउनु पर्ने भन्ने उल्लेख भएको पाइन्छ । हालको मुलुकी ऐन, अदालती बन्दोबस्तको महलको १९५ नं मा भने बढीमा सात दिनभित्र पठाउनु पर्ने गरी निश्चित म्याद तोकिएको पाइन्छ ।

(४) पुनरावेदन दर्ता गर्ने अदालत वा कार्यालयले आफूकहाँ दर्ता भएको पुनरावेदनपत्र पुनरावेदन सुन्ने अदालतमा पठाउँदा सो कुराको सूचना पुनरावेदकलाई पनि दिनुपर्छ। पुनरावेदकलाई सूचना दिने यो व्यवस्था प्रस्तुत संहिताको नयाँ व्यवस्था हो। हालको ऐनमा पुनरावेदकलाई सूचना दिनुपर्ने यस्तो व्यवस्था गरिएको पाइँदैन। यसले गर्दा पुनरावेदकले आफ्नो पुनरावेदन सम्बन्धित अदालतमा पुगे वा नपुगेको र अझ सुरु अदालत वा कारागारबाट पठाइए वा नपठाइएको पनि थाहा नपाई हैरानीमा परेको पाइएको छ। प्रस्तुत संहिताको यो व्यवस्थाले पक्षहरूलाई आफ्नो पुनरावेदन उपर भइरहेको कारबाईका बारेमा जानकारी पाउने सूचनाको हकको प्रत्याभूति गरेको छ।

प्रस्तुत दफाको उपदफा (३) बमोजिम पुनरावेदन दर्ता गर्ने अदालतले आफूकहाँ दर्ता भएको पुनरावेदन पठाउँदा सोसँग सम्बन्धित मिसिलसमेत साथै राखी पठाउनुपर्ने व्यवस्था गरिएको छ। यो व्यवस्थाको मुख्य उद्देश्य पुनरावेदन उपर पुनरावेदन सुन्ने अदालतबाट हुने कारबाईमा छिटो छरीतोपना ल्याउनु रहेको छ किनभने पुनरावेदनपत्र प्राप्त भएर पनि सोसँग सम्बन्धित मिसिलहरू प्राप्त भएन भने पुनरावेदन सुन्ने अदालतले त्यस्तो पुनरावेदनमा कुनै कारबाई अगाडि बढाउन सक्दैन। सम्बन्धित मिसिल प्राप्त नभएमा पुनः पुनरावेदन सुन्ने अदालतले मिसिल पठाइदिनु भनी सोही फैसला गर्ने अदालतलाई नै पत्राचार गर्नुपर्ने हुन्छ। त्यसैले आफूकहाँ रहेको मिसिलको लागि पनि अनावश्यक पत्राचार गर्न नपरोस्, कारबाईमा छिटोछरीतोपना ल्याउन सकियोस् भन्ने उद्देश्यले यस्तो व्यवस्था गरिएको पाइन्छ र यो व्यवस्था संहिताले मात्र गरेको नयाँ व्यवस्था नभई हालको मुलुकी ऐन, अदालती बन्दोबस्तको महलको १९५ नं मा पनि भएको व्यवस्था हो र उक्त १९५ नं मा पुनरावेदन दर्ता भएको सात दिनभित्र पुनरावेदन र सोसँग सम्बन्धित मिसिल पठाउनु पर्ने व्यवस्था गरिएको छ।

१३८. मिसिल भिकाउने : (१) दफा १३७ को उपदफा (३) बमोजिम मिसिल प्राप्त भएकोमा बाहेक पुनरावेदन दर्ता भएपछि पुनरावेदन सुन्ने अदालतले यथासम्भव चाँडो सम्बन्धित अदालतलाई सो मुद्दाको मिसिल पठाउन आदेश दिनुपर्नेछ।

(२) उपदफा (१) बमोजिम आदेश प्राप्त भएको मितिले तीन दिनभित्र सम्बन्धित अदालतले मिसिल पुनरावेदन सुन्ने अदालतमा पठाई दिनुपर्नेछ।

टिप्पणी

प्रस्तुत दफामा मिसिल भिकाउने सम्बन्धी कार्यविधिको व्यवस्था गरिएको छ। यो दफाको उपदफा (१) मा उल्लेख भए अनुसार पुनरावेदन दर्ता भए पछि पुनरावेदन सुन्ने अदालतले यथासम्भव चाँडो सम्बन्धित अदालतलाई सो मुद्दाको मिसिल पठाउन आदेश दिनुपर्ने व्यवस्था गरिएको पाइन्छ। यो उपदफाको व्यवस्था पुनरावेदन सुन्ने अदालत मै पुनरावेदन दर्ता गराएको अवस्थामा लागु हुने व्यवस्था हो। प्रस्तुत संहिताको दफा १३७ अनुसार पक्षले चाहेमा फैसला गर्ने अदालतमा पनि पुनरावेदन दर्ता गर्न पाउने र यसरी फैसला गर्ने अदालतमै पुनरावेदन दर्ता गराएको हो भने यस्तो स्थितिमा पुनरावेदन सुन्ने अदालतले मिसिल भिकाउने अवस्था पर्दैन। किनभने, फैसला गर्ने अदालतमा नै पुनरावेदन दर्ता गराएको अवस्थामा दफा १३७ को उपदफा (३) बमोजिम पुनरावेदन पठाउँदा नै सम्बन्धित मिसिल पनि साथै पठाउनु पर्ने व्यवस्था छ। मुलुकी ऐन, अदालती बन्दोबस्तको महलको १९५ नं को देहाय (४) मा पुनरावेदन अदालतमा पुनरावेदन दर्ता गर्न ल्याएकोमा दर्ता भएको

तीन दिनभित्र मिसिल पठाउनु भनी लेख्नुपर्ने व्यवस्था गरिएको छ । तर प्रस्तुत दफाको उपदफा (१) मा यसरी मिसिल पठाउन आदेश गर्ने वा पत्र लेख्ने सम्बन्धमा निश्चित म्याद उल्लेख नभई यथासम्भव चाँडो आदेश गर्नुपर्ने व्यवस्था गरिएको छ ।

दफा १३८ को उपदफा (२) बमोजिम पुनरावेदन सुन्ने अदालतबाट मिसिल माग भई आएमा सम्बन्धित अदालतले त्यस्तो आदेश प्राप्त भएको मितिले तीन दिनभित्र मिसिल पुनरावेदन सुन्ने अदालतमा पठाइदिनु पर्ने व्यवस्था गरिएको छ । प्रचलित कानूनमा यसरी माग भएको मिसिल पठाउने म्यादको व्यवस्था नभएको सन्दर्भमा प्रस्तुत संहिताको यो व्यवस्था नयाँ गरिएको पाइन्छ । प्रस्तुत संहिताको यो व्यवस्थाले महिनौं सम्म मिसिल नपठाइएको कारण पुनरावेदनको कारबाईमा हुन गएको ढिलासुस्ती न्यून हुन जाने देखिन्छ ।

१३९. पुनरावेदनको सुनुवाईको तारिख तोक्ने : दफा १३७ को उपदफा (३) वा दफा १३८ बमोजिम मिसिल प्राप्त भए पछि पुनरावेदन सुन्ने अदालतले पुनरावेदनमा सुनुवाई हुने तारीख तोक्नुपर्नेछ ।

टिप्पणी

प्रस्तुत दफा १३९ मा पुनरावेदनको सुनुवाईको तारिख तोक्ने सम्बन्धमा व्यवस्था भएको पाइन्छ । पुनरावेदन दर्ता भए पछि पहिलो कारबाईको रूपमा मिसिल भिकाउने आदेश गरिने कुरा दफा १३८ मा उल्लेख भएको छ । दफा १३७ बमोजिम पुनरावेदनका साथै मिसिल प्राप्त भएको अवस्थामा मिसिल पठाउने आदेश गर्न जरुरी हुँदैन । तर दफा १३७ बमोजिम पुनरावेदनका साथमा मिसिल प्राप्त भएको होस् वा दफा १३८ को उपदफा (२) अनुसार आदेश बमोजिम मिसिल प्राप्त भएको होस्, यसरी मिसिल प्राप्त भइसकेपछि पुनरावेदन सुन्ने अदालतले पुनरावेदनमा सुनुवाई गर्न तारिख तोक्नुपर्ने व्यवस्था दफा १३९ मा गरिएको पाइन्छ । प्रचलित पुनरावेदन अदालत नियमावली, २०४८ को नियम ४६ मा पनि मुद्दामा प्रारम्भिक अङ्ग पुगे पछि पेसीका तारिख तोकिने व्यवस्था भएको पाइन्छ ।

१४०. पुनरावेदनको सुनुवाई : सामान्यतया दफा १३८ बमोजिम मिसिल प्राप्त भएको मितिले छ महिनाभित्र पुनरावेदन अदालतले पुनरावेदनको सुनुवाई गरिसक्नु पर्नेछ ।

(२) उपदफा (१) बमोजिम पुनरावेदन सुनुवाई गर्दा तल्लो अदालतले गरेको निर्णय मनासिब भई तात्त्विक फरक पर्ने नदेखिएमा पुनरावेदन सुन्ने अदालतले सोको कारण खुलाई पुनरावेदन जिकिर अस्वीकृत गर्न सक्नेछ ।

(३) उपदफा (२) बमोजिम पुनरावेदन जिकिर अस्वीकृत भएकोमा बाहेक पुनरावेदनमा लिइएका जिकिर उपर सुनुवाई गर्नुपर्ने अवस्था देखिएमा सोको कारण खुलाई पुनरावेदन सुन्ने अदालतले सुनुवाई हुने तारेख तोकी पुनरावेदन जिकिरको खण्डन गर्नको लागि उपस्थित हुन प्रत्यर्थीलाई सूचना दिनुपर्नेछ ।

(४) उपदफा (३) बमोजिमको सूचना दिँदा पन्ध्र दिनको सूचना दिई पुनरावेदन पत्रको प्रतिलिपि पनि दिनु पर्नेछ ।

(५) उपदफा (३) बमोजिम सूचना पाएको व्यक्तिले अदालतले तोकेको अवधिभित्र पुनरावेदनको जिकिर खण्डन गरी प्रतिरक्षा गर्न लिखित प्रतिवाद पेस गर्नसक्नेछ ।

(६) उपदफा (५) बमोजिम अदालतमा पेस गर्ने प्रतिवाद अनुसूची-४५ को ढाँचा बमोजिम हुनेछ ।

(७) उपदफा (३) बमोजिम सुनुवाई गरेपछि पुनरावेदन उपर अदालतले निर्णय गर्नुपर्नेछ ।

टिप्पणी

संहिताको दफा १४० मा पुनरावेदनको सुनुवाईका सम्बन्धमा आवश्यक व्यवस्था गरिएको पाइन्छ । यस अन्तर्गत सामान्यतया देहायका व्यवस्थाहरू गरिएका छन् :

- (१) पुनरावेदनको सुनुवाई सक्नु पर्ने अवधि,
- (२) पुनरावेदनको जिकिर अस्वीकृत गर्न सकिने अवस्था,
- (३) प्रत्यर्थी भिकाउनुपर्ने अवस्था,
- (४) लिखित प्रतिवाद पेस गर्न सकिने अवस्था,
- (५) पुनरावेदन उपर निर्णय गरिने अवस्था,

पुनरावेदनको सुनुवाई सक्नुपर्ने अवधि

प्रस्तुत दफाको उपदफा (१) बमोजिम पुनरावेदनको सुनुवाई गर्दा मिसिल प्राप्त भएको छ महिनाभित्र सुनुवाई गरिसक्नुपर्ने व्यवस्था गरिएको छ । सुनुवाई भन्नाले फैसला गर्ने लगायतको पुनरावेदनमा हुने सबै कारवाई भन्ने बुझिन्छ । प्रस्तुत संहिताको यो व्यवस्था मुलुकी ऐन, अदालती बन्दोबस्तको महलको १४ नं को देहाय (२) मा गरिएको व्यवस्थसँग ठ्याक्कै मिल्दो छ । अदालती बन्दोबस्तको १४ नं को देहाय (२) मा पुनरावेदन फैसला गर्दा सुरु मिसिल प्राप्त भएको मितिबाट छ महिनाभित्र फैसला गर्नुपर्छ भन्ने व्यवस्था गरिएको पाइन्छ । यसरी छ महिनाभित्र पुनरावेदनको सुनुवाई गर्नुपर्ने व्यवस्था गर्नुको उद्देश्य न्याय छिटोछरितो गराउनु रहेको छ र संहिताको प्रस्तावित व्यवस्था नयाँ नभई सोही व्यवस्थाको निरन्तरता मात्र हो ।

पुनरावेदनको जिकिर अस्वीकृत गर्न सकिने अवस्था

पुनरावेदनको सुनुवाई विभिन्न चरणमा हुन सक्दछ । सुरु मिसिल प्राप्त भए पछिको पहिलो सुनुवाईमा सामान्यतया पुनरावेदकले पुनरावेदनमा जिकिर लिएको विषयमा सुनुवाई गरिन्छ । सुनुवाईको यो चरणमा पुनरावेदकले जिकिर लिए अनुरूप सुरु अदालतको फैसलामा फरक पर्ने देखिन्छ वा देखिँदैन भन्ने कुरामा विचार गरिन्छ । यसरी विचार गर्दा जुन फैसला उपर पुनरावेदन परेको हो सो फैसलामा कुनै फरक पर्ने जस्तो देखिएन भने तल्लो अदालतबाट भएको फैसला सदर गरिन्छ । प्रस्तुत दफाको उपदफा (२) मा पनि यही मान्यतालाई आत्मसात गरी पुनरावेदन सुनुवाई गर्दा तल्लो अदालतले गरेको निर्णय मनासिब भई तात्त्विक फरक पर्ने नदेखिएमा पुनरावेदन सुन्ने अदालतले सोको कारण खुलाई पुनरावेदन जिकिर अस्वीकृत गर्न सक्नेछ भन्ने व्यवस्था गरिएको पाइन्छ । मुलुकी ऐन, अदालती बन्दोबस्तको महलको २०२ नं मा पनि यस्तै व्यवस्था गरिएको छ । अदालती बन्दोबस्तको २०२ नं मा भनिएको छ - “पुनरावेदनबाट ... अगाडिको फैसला जाँच्दा तलको अड्डाले गरेको इन्साफमा तात्त्विक फरक हुने अवस्था नदेखिएमा भ्रगडिया भिकाइरहन पर्दैन । ठहरे बमोजिम फैसला गरिदिनुपर्छ ।” प्रस्तुत उपदफा (२) मा परेको शब्दावली र अदालती बन्दोबस्तको महलको २०२ नं मा परेको शब्दावलीलाई हेर्दा यो उपदफामा पुनरावेदन जिकिर अस्वीकृत गर्ने भन्ने परेको छ भने अदालती बन्दोबस्तको महलमा भ्रगडिया भिकाइरहन पर्दैन । ठहरे बमोजिम फैसला

गरिदिनुपर्छ भन्ने उल्लेख भएको छ । वास्तवमा दुवै व्यवस्थाको मनसाय सोही सुनुवाईको चरणमा मुद्दाको कारवाई टुङ्ग्याइ दिनुपर्छ भन्ने रहेको छ । यस्तो व्यवस्था गरिनुको उद्देश्य सरसर्ती हेर्दा नै तल्लो अदालतले गरेको फैसलामा तात्त्विक फरक पर्ने देखिँदैन भने त्यसलाई लम्ब्याएर लैजानु श्रम, स्रोतसाधन र समयको अनावश्यक खर्च मात्र हो भन्ने मान्यता रहेको देखिन्छ ।

प्रत्यर्थी भिकाउनु पर्ने अवस्था

पुनरावेदनमा सुनुवाई गर्दा तल्लो अदालतले गरेको निर्णय मनासिब भई तात्त्विक फरक पर्ने नदेखिएमा पुनरावेदन सुन्ने अदालतले सोको कारण खुलाई पुनरावेदन जिकिर अस्वीकृत गर्नसक्ने व्यवस्था भएको कुरा यस अधि नै प्रकाश पारिसकिएको छ । तर पुनरावेदन जिकिर अस्वीकृत हुने अवस्था नरहेको र पुनरावेदनमा जिकिर लिइए जस्तै थप सुनुवाई हुनुपर्ने अवस्था पनि रहेको हुनसक्दछ । यस्तो स्थिति रहेको भए सोको कारण खुलाई पुनरावेदन सुन्ने अदालतले आदेश गर्दछ र यस्तो पुनरावेदन उपर सुनुवाई हुने तारिख तोकी पुनरावेदन जिकिरको खण्डन गर्नको लागि उपस्थित हुन प्रत्यर्थीलाई सूचना दिनुपर्ने हुन्छ । पुनरावेदनमा लिइएका जिकिर खण्डन गर्न प्रत्यर्थीलाई सूचना पठाउने प्रक्रियालाई प्रत्यर्थी भिकाउने भनिन्छ जसलाई प्रचलित मुलुकी ऐन अ.व.को २०२ नम्बर अनुसार “भगडिया भिकाउने” भनिन्छ । प्रस्तुत दफाको उपदफा (३) मा यही व्यवस्था गरिएको छ । यो दफामा व्यवस्था गरिएको पाइन्छ :

- (१) पुनरावेदन जिकिर अस्वीकृत भएको अवस्थामा प्रत्यर्थी भिकाउनु नपर्ने,
- (२) पुनरावेदनमा लिइएका जिकिर उपर सुनुवाई गर्नुपर्ने अवस्था देखिएमा मात्र प्रत्यर्थी भिकाउनु पर्ने,
- (३) पुनरावेदनमा लिइएका जिकिर उपर सुनुवाई गर्नुपर्दा पनि त्यसरी सुनुवाई गर्नुपर्ने अवस्था देखिएको कारण खुलाउनु पर्ने,
- (४) पुनरावेदन जिकिर उपर थप सुनुवाई गर्नुपर्ने अवस्था देखिएमा सो जिकिरहरूको खण्डन गर्न प्रत्यर्थीलाई सूचना पठाउनुपर्ने,
- (५) प्रत्यर्थी भन्नाले तल्लो अदालतमा फैसला जितेको वा पुनरावेदकको विपक्षी पक्ष भन्ने बुझिन्छ
- (६) पुनरावेदन जिकिर खण्डन गर्न प्रत्यर्थीलाई सूचना पठाउँदा त्यस्तो पुनरावेदन कुन दिन सुनुवाई हुने हो सो दिनको तारिख तोकी पठाउनु पर्ने ।

प्रस्तुत संहितामा गरिएको यो व्यवस्था पहिलो पटक गर्न लागिएको नयाँ व्यवस्था नभई हालको मुलुकी ऐनमा पनि गरिएको व्यवस्था हो । हालको मुलुकी ऐन, अदालती बन्दोबस्तको महलको २०२ नं. मा उल्लेख भए अनुसार पुनरावेदनको रोहमा इन्साफ जाँच्दा अगाडिको इन्साफ वा फैसला फरक पर्ने देखियो भने सो व्यहोराको पर्चा खडा गरी भगडियाको नाउँमा म्याद जारी गरी भिकाई छलफल गराउनु पर्ने व्यवस्था भएको पाइन्छ । यसलाई छोटकरीमा “भभी आदेश” भन्ने प्रचलन रहेको छ ।

तल्लो अदालतबाट एक पक्षले जितेकोमा सो फैसलाका विरुद्धमा पुनरावेदन परी इन्साफ जाँच्दा तल्लो अदालतले गरेको फैसला फरक पर्न सक्ने देखियो भने त्यसबाट असर पर्ने पक्षलाई भिकाई पुनः छलफल गराउनु न्यायको आधारभूत मान्यताभित्रको कुरा हो । कुनै पक्षलाई असर पर्ने कुरामा निजले पनि सुनुवाईको मौका पाउनु प्राकृतिक न्यायको सिद्धान्त पनि हो । यही सिद्धान्तलाई आत्मसात गरी प्रस्तुत उपदफामा तल्लो अदालतको फैसला फरक पर्नसक्ने देखिएको अवस्थामा तल्लो अदालतबाट जितेको पक्षलाई पनि भिकाएर सुनुवाई गर्ने व्यवस्था गरिएको पाइन्छ । प्रस्तुत

दफाको उपदफा (४) मा उल्लेख भए अनुसार प्रत्यर्थीलाई सूचना पठाउँदा पन्ध्र दिनको सूचना दिनुपर्ने व्यवस्था छ र पुनरावेदनपत्रको प्रतिलिपि पनि साथै पठाउनु पर्ने व्यवस्था गरिएको छ । साथै नै उल्लेख गरिए जस्तै प्रत्यर्थीलाई भिकाउनुको उद्देश्य पुनरावेदनमा लिइएका जिकिर खण्डन गर्ने मौका दिनु रहेको हुँदा पुनरावेदनपत्रको प्रतिलिपि समेत पठाउने व्यवस्था गरिएको पाइन्छ जसबाट अदालतमा हाजिर हुनुभन्दा अघि नै पुनरावेदनमा लिइएका जिकिरहरू जानकारी होऊन् र खण्डनको तयारी गर्न सकियोस् ।

लिखित प्रतिवाद पेस गर्न सकिने अवस्था

यसै दफाको उपदफा (४) बमोजिम सूचना पाएमा प्रत्यर्थीले अदालतले तोकेको अवधिभित्र पुनरावेदनको जिकिर खण्डन गरी प्रतिरक्षा गर्न लिखित प्रतिवाद पेस गर्नसक्ने व्यवस्था उपदफा (५) मा गरिएको छ । सुरु फिरादपत्रको खण्डन गरी प्रतिवादीले पेस गर्ने जवाफलाई प्रतिउत्तरपत्र भनिए जस्तै पुनरावेदनपत्रमा लिइएका जिकिरहरूको खण्डन गरी पेस गरिने जवाफलाई लिखित प्रतिवाद भनिन्छ । हालको पुनरावेदन अदालत नियमावली, २०४८ को नियम ४८ मा पनि मुलुकी ऐन, अदालती बन्दोबस्तको महलको २०२ नं. बमोजिम प्रत्यर्थी भिकाउने म्याद प्राप्त गर्ने प्रत्यर्थीले चाहेमा पुनरावेदनपत्र र अदालतको आदेशलाई लिखित प्रतिवाद गरी आफ्नो व्यहोरा प्रस्तुत गर्न सक्नेछ भन्ने व्यवस्था गरिएको पाइन्छ । यो उपदफा बमोजिम पेस गरिने प्रतिवाद यसै संहिताको अनुसूची-४५ को ढाँचामा हुनुपर्ने व्यवस्था उपदफा (६) मा गरिएको पाइन्छ ।

पुनरावेदन उपर निर्णय गरिने अवस्था

प्रत्यर्थी भिकाउने सूचना बमोजिम प्रत्यर्थी हाजिर भएपछि वा लिखित प्रतिवाद परेपछि पुनरावेदनको अन्तिम कारवाईको रूपमा पुनरावेदन उपर अदालतले निर्णय गर्नुपर्ने व्यवस्था उपदफा (७) मा गरिएको छ । तल्लो अदालतको फैसला फरक पर्नसक्ने देखिनु र सो कारणले प्रत्यर्थी भिकाउने आदेश हुनुको तात्पर्य र परिणाम फैसला हुँदा तल्लो अदालतको फैसलाभन्दा फरक फैसला नै हुनुपर्छ भन्ने हुन सक्दैन । सर्वोच्च अदालतबाट अदालती बन्दोबस्तको महलको २०२ नं. का सम्बन्धमा व्याख्या गर्दै भनिएको छ-भ्रगडिया भिकाउन आदेश दिइने कुरा मुद्दाको कारवाईको एउटा अङ्गसम्म हो । मुद्दाका दुवै पक्ष उपस्थित भई मुद्दा निर्णयार्थ पेस हुँदा भ्रगडिया भिकाउने इजलास कै आदेशानुसार गर्नुपर्ने कुनै बाध्यता छैन । सबुद प्रमाणको मूल्याङ्कनबाट पछिल्लो इजलास अर्कै निष्कर्षमा पुग्न पनि सक्दछ ।^{१०१} तल्लो अदालतको फैसला फरक पर्ने जस्तो देखिई प्रत्यर्थी भिकाएकोमा पछि अन्तिम फैसला हुँदा पुनः तल्लो अदालतको फैसला सदर नै हुन सक्दछ । तर प्रत्यर्थी नभिकाई तल्लो अदालतको फैसला उल्टी हुने गरी फैसला गर्न मिल्दैन । यस्तो भएको अवस्थामा सर्वोच्च अदालतले बदर गरेको छ ।^{१०२}

१४१. प्रत्यर्थी अनुपस्थित भएमा पुनरावेदनको एकतर्फी सुनुवाई हुने : (१) दफा १४० को उपदफा (३) बमोजिम तोकिएको तारिखको दिन प्रत्यर्थी उपस्थित नभएमा पुनरावेदन सुन्ने अदालतले

१०१ भुवनराज वि. राधादेवी, नेकाप २०४४ पृ. २१६

१०२ अलि देवान फकिर विरुद्ध पुनरावेदन अदालत, हेटौँडा, सर्वोच्च अदालत बुलेटिन, पूर्णाङ्क ४५, निर्णय मिति २०५०।४।२०; हेर्नुहोस् दयावती विरुद्ध तुराई चौधरी, नेकाप २०५६ पृ. ४०८

पुनरावेदनको निर्णयको लागि कम्तिमा पन्ध्र दिनपछिको अर्को तारिख तोकी त्यस्तो तारिखको दिन पुनरावेदनको एकतर्फी सुनुवाई गरी निर्णय गर्नसक्नेछ ।

(२) उपदफा (१) मा जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि प्रत्यर्थीले दफा १४० को उपदफा (३) बमोजिम तोकिएको तारिखको दिन उपस्थित हुन नसकेको कुनै मनासिब कारण देखाई उपदफा (१) बमोजिम तोकिएको तारेख अगावै निवेदनपत्र दिएमा र त्यस्तो कारण मनासिब देखिएमा अदालतले त्यस्तो कारण खुलाई म्याद थामी दिने आदेश दिई उपदफा (१) बमोजिम तोकिएको तारिखको दिन निजलाई उपस्थित हुने आदेश दिई पुनरावेदन उपरको सुनुवाई गरी निर्णय दिनुपर्नेछ ।

टिप्पणी

प्रस्तुत दफामा प्रत्यर्थी अनुपस्थित भएमा पुनरावेदनको एकतर्फी सुनुवाई हुने सम्बन्धमा व्यवस्था प्रस्ताव गरिएको पाइन्छ ।

प्रस्तुत दफाको उपदफा (१) मा उल्लेख भए अनुसार दफा १४० को उपदफा (३) बमोजिम तोकिएको तारिखको दिन प्रत्यर्थी उपस्थित नभएमा पुनरावेदन सुन्ने अदालतले पुनरावेदनको निर्णयको लागि कम्तिमा पन्ध्र दिन पछिको अर्को तारिख तोकी त्यस्तो तारिखको दिन पुनरावेदनको एकतर्फी सुनुवाई गरी निर्णय गर्नसक्ने व्यवस्था प्रस्ताव गरिएको पाइन्छ । यो व्यवस्था अनुसार कुनै पुनरावेदकले दिएको पुनरावेदन जिकिर अस्वीकृत भएन र त्यस्तो जिकिर उपर थप सुनुवाई गर्नुपर्ने अवस्था भएमा दफा १४० को उपदफा (३) बमोजिम पुनरावेदन जिकिर खण्डन गर्न उपस्थित हुन प्रत्यर्थीलाई सूचना पठाइने व्यवस्था रहेको छ । यसरी सूचना पठाउँदा उक्त मुद्दा कहिले सुनुवाई हुने हो सोको तारिख पनि तोकितनुपर्ने व्यवस्था छ । तर तोकिएको तारिखको दिन प्रत्यर्थी उपस्थित भएन भने स्वाभाविक रूपमा मुद्दाको कारबाई के गर्ने भन्ने प्रश्न उठ्न सक्दछ । यस्तो स्थितिमा दुईवटा विकल्प हुन सक्दछ : पहिलो विकल्प प्रत्यर्थी उपस्थित हुने दिन पखेर बस्ने जुन अनन्तकाल सम्म अनिश्चित हुन सक्दछ, अर्को, निज उपस्थित नभए पनि एकतर्फी रूपमा मुद्दाको कारबाई अगाडि बढाउने । प्रस्तुत उपदफा (१) ले दोस्रो विकल्पलाई आत्मसात गरेको छ । यसरी तोकिएको तारिखको दिन प्रत्यर्थी उपस्थित भएन भने यो उपदफा (१) बमोजिम पुनरावेदनको निर्णयका लागि अर्को तारिख तोक्नुपर्ने र उक्त तारिखका दिन पुनरावेदनको एकतर्फी सुनुवाई गरी निर्णय गर्न सकिने व्यवस्था गरिएको पाइन्छ । तर यस्तो तारिख कम्तिमा पन्ध्र दिन पछिको तोकितनुपर्ने व्यवस्था पनि सोही उपदफा (१) मा गरिएको छ । प्रत्यर्थीलाई सूचना पठाउने सम्बन्धमा हालको मुलुकी ऐनमा पनि व्यवस्था रहेको सम्बन्धमा माथि दफा १४० कै टिप्पणीका सन्दर्भमा उल्लेख गरिसकिएको छ । यसरी सूचनामा तोकिएको तारिखको दिन प्रत्यर्थी उपस्थित नभएमा पुनरावेदन उपर निर्णयका लागि कम्तिमा पन्ध्र दिनको तारिख तोक्ने र उक्त तारिखको दिन एकतर्फी सुनुवाई गरी निर्णय गर्न सकिने व्यवस्था प्रस्तुत संहितामा गरिएको नयाँ व्यवस्था हो ।

प्रस्तुत दफाको उपदफा (२) मा कुनै कारणवश तोकिएको तारिखको दिन उपस्थित हुन नसकेका प्रत्यर्थीले आफू उक्त दिन उपस्थित हुन नसकेको कारण देखाई निवेदन दिएमा म्याद थामिदिन सकिने व्यवस्था गरिएको छ । तर-

(१) म्याद थमाउन माग गरेको निवेदनमा उल्लिखित कारण मनासिब हुनुपर्छ

(२) निज उपस्थित नभएको कारणबाट एकतर्फी सुनुवाई गर्नका लागि जुन तारिख तोकिएको हुन्छ, सो तारिखको दिनभन्दा अगावै निवेदन दिएको हुनुपर्छ । यसको मतलब एकतर्फी सुनुवाई हुने

- तारिख तोक्दा उपदफा (१) बमोजिम कम्तिमा पन्ध्र दिनपछिको तारिख तोक्नुपर्ने व्यवस्था हुँदा यसरी म्याद थपको निवेदन दिने म्याद पनि कम्तिमा पन्ध्र दिन हुने बुझ्न सकिन्छ ।
- (२) निवेदनमा खुलाइएको कारण मनासिव भएको कुरा अदालतको विचारमा देखिनुपर्दछ । निवेदकले मनासिव ठानेको कारणले मात्र अदालतले पनि सो निवेदन व्यहोरालाई मान्नुपर्दछ भन्ने बाध्यता रहँदैन । फेरि अदालतले पनि मनासिव ठानेर मात्र पुग्ने स्थिति पनि छैन, सोको कारण खुलाएर मात्र अदालतले पनि म्याद थपको आदेश दिनुपर्ने व्यवस्था छ ।
- (४) म्याद थप हुनुपर्ने कारण मनासिव देखियो र म्याद थप हुने आदेश अदालतले गर्नु भन्ने यस्तो प्रत्यर्थीलाई एकतर्फी सुनुवाई गर्नु अगाडि पुनरावेदकलाई तोकिए राखेको दिन कै तारिख तोकि निजलाई उपस्थित हुन आदेश दिनपर्ने व्यवस्था छ ।
- (५) यसरी तोकिएको तारिखको दिन दुवै पक्ष उपस्थित भएमा पुनरावेदन उपरको सुनुवाई गरी निर्णय दिनुपर्ने व्यवस्था गरिएको पाइन्छ ।

प्रचलित मुलुकी ऐन, अदालती बन्दोबस्तको महलको ५९ नं. मा रहेको म्याद तारिख थमाउने व्यवस्था बाहेक प्रस्तुत उपदफामा भए जस्तो पुनरावेदन तहमा गुज्रेको तारिख थमाउने सम्बन्धमा छुट्टै कानूनी व्यवस्था प्रचलित कानूनमा रहेको छैन । यस हिसाबले प्रस्तुत उपदफा (२) को व्यवस्था पनि नेपाल कानून प्रणालीका सन्दर्भमा नयाँ व्यवस्था भएको पाइन्छ ।

१४२.तारेखमा बस्न नपर्ने : (१) पुनरावेदनको सुनुवाईको समयमा पुनरावेदक वा प्रत्यर्थी तारेखमा बस्न नचाहेमा निजले सोही व्यहोराको निवेदन अदालतमा दिनसक्नेछ ।

(२) उपदफा (१) बमोजिम निवेदन परेकोमा पुनरावेदक वा प्रत्यर्थी खोजेको बेलामा उपस्थित हुने कागज गराई अदालतले निजको तारेख टुटाईदिन सक्नेछ ।

तर निजले चाहेमा पुनरावेदनको सुनुवाईको लागि तोकिएको तारिखका दिन उपस्थित हुनसक्नेछ ।

(३) यस दफामा अन्यत्र जुनसुकै कुरा लेखिएको भएतापनि पुनरावेदन सुनुवाई हुँदाका बखत पुनरावेदन उपर केही कुरा बुझनुपर्ने वा कुनै प्रमाण दाखल गराउनु पर्ने भन्ने अदालतलाई लागेमा त्यस्तो अवस्थामा पुनरावेदकलाई भिकाई तारेखमा राख्न सकिनेछ ।

टिप्पणी

प्रस्तुत दफामा पुनरावेदन तहको मुद्दाको सुनुवाईमा पक्षहरू तारिखमा बस्न नपर्ने व्यवस्था प्रस्ताव गरिएको पाइन्छ । यो व्यवस्था प्रस्तुत संहितामा मात्र गरिएको नयाँ व्यवस्था नभई हाल मुलुकी ऐन लगायतमा कानूनहरूमा पनि भइआएको व्यवस्था हो । पक्षहरूलाई तारिखमा राख्नुको मुख्य उद्देश्य निजहरूलाई मुद्दाको सुनुवाईमा सहभागी हुने अवसर दिनु, बुझ्नुपर्ने प्रमाणहरूको निर्धारणमा अदालतले निजहरूको सहयोग लिन सकिने अवस्था निर्माण गर्नु, प्रमाणहरूको सङ्कलनमा निजहरूको सहयोग लिन, पक्षहरूलाई आफू विरुद्धको प्रमाणहरूलाई खण्डन गर्ने मौका उपलब्ध गराउनु आदि हुन् । यी कामहरू सामान्यतया सुरु तह मै भइसकेको हुन्छ । त्यसैले पुनरावेदन तहमा पक्षहरू तारिखमा नबसे पनि हुने व्यवस्था गरिनु औचित्यपूर्ण पनि छ ।

तारिख प्रणालीको यही औचित्य र उद्देश्यलाई ध्यानमा राखी प्रस्तुत दफाको उपदफा (१) बमोजिम पुनरावेदनको सुनुवाईको समयमा पुनरावेदक वा प्रत्यर्थी तारिखमा बस्न नचाहेमा निजले सोही व्यहोराको निवेदन अदालतमा दिनसक्ने र यसै दफाको उपदफा (२) मा यसरी निवेदन परेकोमा

पुनरावेदक वा प्रत्यर्थी खोजेको बेलामा उपस्थित हुने कागज गराई अदालतले निजको तारिख टुटाईदिन सक्ने व्यवस्था गरिएको पाइन्छ। यी उपदफाहरूमा गरिएको व्यवस्था अनुसार -

- (१) पुनरावेदन तहको मुद्दामा तारिखमा बस्ने वा नबस्ने भन्ने कुरा पक्षहरूको इच्छाको कुरा हुने,
- (२) यो सुविधा पुनरावेदक वा प्रत्यर्थी दुवै पक्षलाई प्राप्त हुने,
- (३) तारिखमा बस्न नचाहेको स्थितिमा त्यस्तो इच्छा पक्षहरूले निवेदनमार्फत जाहेर गर्नसक्ने,
- (४) तारिखमा बस्न नचाहेको व्यहोराको निवेदन परेमा पुनरावेदन सुन्ने अदालतले त्यस्तो निवेदन गर्ने पक्षसँग अदालतले खोजेको बेलामा उपस्थित हुने कागज गराउनु पर्ने, किनकि कतिपय अवस्थामा पुनरावेदन तहको मुद्दा भए पनि यस संहिताको दफा १४४ बमोजिम पुनरावेदन सुन्ने अदालतले पनि थप प्रमाणहरू बुझ्न सक्दछ। यसरी प्रमाणहरू बुझ्नु पर्दा सम्बन्धित पक्षको उपस्थिति आवश्यक पर्ने हुन्छ।
- (५) अदालतले खोजेको बेलामा उपस्थित हुने कागज गरेमा निजको तारिख टुटाईदिन सकिने।

तर यसरी तारिख टुटाई तारिखमा नबसेको भए पनि पुनरावेदनको सुनुवाई हुने गरी तोकिएको तारिखका दिन उपस्थित हुन चाहेमा सम्बन्धित पक्षले त्यस्तो तारिखका दिन उपस्थित भई सुनुवाईमा सहभागी हुन ढाँचा नपर्ने व्यवस्था उपदफा (२) को प्रतिबन्धात्मक वाक्यांशमा गरिएको पाइन्छ। यी व्यवस्थाहरूबाट सामान्यतया पुनरावेदन तहको मुद्दाको सुनुवाईमा तारिखमा बस्ने वा नबस्ने भन्ने कुरा पक्षहरूकै इच्छामा छोडिएको पाइन्छ।

यसरी उपदफा (१) र (२) को यी व्यवस्थाहरूबाट पुनरावेदन तहको मुद्दामा पक्षहरू तारिखमा बस्न नपर्ने व्यवस्था गरिएको पाइए पनि यी व्यवस्थाहरू अदालतका लागि बाध्यात्मक व्यवस्थाहरू चाहिँ होइनन्। यी दुवै उपदफाहरूको समाप्ति “सक्नेछ” भन्ने शब्दावलीबाट भएको स्थितिबाट पनि यो कुरा प्रष्ट भएकै छ। यस अतिरिक्त उपदफा (२) मा खोजेको बेलामा उपस्थित हुने कागज गराउनु पर्ने व्यवस्थाबाट पनि आवश्यकता अनुसार पक्षहरूलाई उपस्थित हुने आदेश दिन सकिने कुराको बोध भएको छ। साथै उपदफा (३) ले पुनरावेदनको सुनुवाई हुँदाका बखत सो पुनरावेदन उपर केही कुरा बुझ्नुपर्ने वा कुनै प्रमाण दाखेल गराउनु पर्ने भन्ने अदालतमा लागेमा त्यस्तो अवस्थामा पुनरावेदकलाई भिकाई तारिखमा राख्न सकिने स्पष्ट व्यवस्था पनि गरिएको पाइन्छ। यस अघि नै उल्लेख गरिए जस्तो तारिखमा नबस्ने सुविधा दिनुको मतलव प्रमाणहरू बुझ्ने काम सामान्यतया सुरु तहको अदालतमा भइसकेको हुने र पुनरावेदन तहमा सामान्यतया प्रमाणहरू बुझ्ने काम नहुने अवस्थाले पनि हो। तर यसको मतलव पुनरावेदन तहमा प्रमाण बुझ्ने नसकिने वा बुझ्ने नपर्ने पनि होइन। यदि पुनरावेदन तहमा पनि प्रमाण बुझ्नुपर्ने गरी आदेश भयो र पक्षहरूबाट दाखेल गराउनु पर्ने वा निज पक्षहरूबाटै केही बुझ्नुपर्ने अवस्थामा निजलाई भिकाउनु आवश्यक हुन्छ र सोही आवश्यकतालाई ध्यानमा राखी यो उपदफा (३) ले पुनरावेदकलाई भिकाई पुनः तारिखमा राख्न सकिने व्यवस्था गरेको पाइन्छ।

प्रचलित मुलुकी ऐन, अदालती बन्दोबस्तको महलको २०१ नं. मा पुनरावेदनको तहमा पुनरावेदक वा प्रत्यर्थी तारिखमा नबसे पनि हुने व्यवस्था छ। मुलुकी ऐनको यो व्यवस्था प्रस्तुत फौजदारी कार्यविधि संहिताको दफा १४२ अनुरूप कै देखिन्छ किनभने “तारिखमा नबसे पनि हुने” भन्ने शब्दावलीले पक्षले चाहेमा बस्न नपर्ने देखिएको छ। यसै सम्बन्धमा प्रचलित पुनरावेदन अदालत नियमावली, २०४८ को नियम ४२ तथा सर्वोच्च अदालत नियमावली, २०४९ को नियम ५९ मा मुलुकी ऐन, अदालती बन्दोबस्तको महलको १९४ नं. को अवस्थामा बाहेक पुनरावेदन तहको मुद्दामा पुनरावेदक र प्रत्यर्थीलाई तारिखमा राखिने छैन भन्ने व्यवस्था गरिएको पाइन्छ। यी नियमावलीहरूको

व्यवस्थाबाट पुनरावेदन तहको मुद्दामा पक्षहरू चाहेमा तारिखमा बस्न नपर्ने होइन कि तारिख मै नराखिने व्यवस्था गरिएको देखिन्छ र कोही तारिखमा बस्न चाहेमा निवेदन दिएर तारिखमा बस्न पाउने व्यवस्था गरिएको छ । यसबाट पुनरावेदन तहको मुद्दामा सामान्यतया मुद्दामा पक्षहरूलाई तारिखमा नराख्ने सिद्धान्तलाई अङ्गीकार गरिएको पाइन्छ । तर प्रस्तुत संहिताको व्यवस्थाबाट यसको विपरीत पुनरावेदन तहको मुद्दामा पनि सामान्यतया तारिखमा राखिने तर कुनै पक्षले चाहेमा मात्र तारिखमा नबस्ने सुविधा दिन सकिने व्यवस्था गरिएको पाइन्छ ।

१४३. पुनरावेदक वा प्रत्यर्थीलाई दिइने सूचना वा आदेश समाह्वान सरह तामेल गरिने : दफा १४०, १४१ वा १४२ बमोजिम पुनरावेदक वा प्रत्यर्थीलाई अदालतले दिने सूचना वा आदेश समाह्वान सरह तामेल गरिनेछ ।

टिप्पणी

प्रस्तुत दफामा पुनरावेदक वा प्रत्यर्थीलाई दिइने सूचना वा आदेश तामेल गर्दा समाह्वान सरह तामेल गरिने व्यवस्था गरिएको छ । यो दफाको व्यवस्था दफा १४०, १४१ वा १४२ बमोजिम पुनरावेदक वा प्रत्यर्थी भिकाउनु पर्दा लागु हुने गरी व्यवस्था भएको पाइन्छ । उक्त दफाहरूमा देहाय बमोजिम पुनरावेदक वा प्रत्यर्थीलाई सूचना वा आदेश पठाउनु पर्ने अवस्था पर्ने देखिन्छ :

- (१) दफा १४० बमोजिम तल्लो अदालतले गरेको फैसला उपर चित्त नबुझी कसैले पुनरावेदन दायर गरेमा त्यस्तो पुनरावेदन उपर सुनुवाई हुँदा पुनरावेदन जिकिर अस्वीकृत गर्न सकिने अवस्था रहेनछ र पुनरावेदनमा लिइएका जिकिर उपर थप सुनुवाई गर्नुपर्ने अवस्था देखिएमा पुनरावेदन जिकिरको खण्डन गर्न उपस्थित हुन पुनरावेदकलाई सूचना दिनुपर्ने अवस्था रहेको छ,
- (२) दफा १४१ बमोजिम कुनै कारणवश पुनरावेदनको सुनुवाईका लागि तोकिएको तारिखको दिन उपस्थित हुन नसक्ने प्रत्यर्थीले आफू उपस्थित हुन नसकेको कारण देखाई निवेदन दिएमा र कारण मनासिब देखिएमा म्याद थामिदिई अदालतले तोकिएको तारिखको दिन उपस्थित हुन आदेश दिनसक्ने अवस्था रहेको छ,
- (३) दफा १४२ बमोजिम पुनरावेदक वा प्रत्यर्थी तारिखमा बस्न नचाहेमा खोजेको बेलामा उपस्थित हुने कागज गराई अदालतले तारिख टुटाई दिनसक्ने व्यवस्था भए अनुरूप तारिख टुटाई बसेकोमा पछि कुनै कारणवश निजहरूलाई बुझ्न आवश्यक परेमा निजलाई भिकाई तारिखमा राख्न सकिने व्यवस्था भए बमोजिम उपस्थितिका लागि सूचना पठाउनु पर्ने अवस्था रहेको छ,

यसरी दफा १४०, १४१ वा १४२ बमोजिम पुनरावेदक वा प्रत्यर्थी जसलाई भिकाउनु पर्ने पनि निजहरूलाई उपस्थितिको लागि सूचना पठाउनुपर्ने हुन्छ र यस प्रकारको सूचना वा आदेश कुन प्रक्रियाबाट तामेल गर्ने भन्ने प्रश्नका हकमा प्रस्तुत दफाले समाह्वान सरह तामेल गरिने व्यवस्था प्रस्ताव गरेको छ । समाह्वान तामेल गर्ने कार्यविधि र प्रक्रियाका सम्बन्धमा यसै संहिताको परिच्छेद-६ मा विस्तृत व्यवस्था भइरहेको हुँदा प्रस्तुत दफामा सूचना वा आदेश तामेल गर्ने छुट्टै कार्यविधि उल्लेख नगरी समह्वान सरह तामेल गरिने भन्ने मात्र उल्लेख गरी दोहोरपना हटाउने प्रयास गरिएको पाइन्छ ।

१४४. पुनरावेदन सुन्ने अदालतको अधिकार : (१) यस परिच्छेद बमोजिम पुनरावेदन उपर सुनुवाई गर्दा पुनरावेदन सुन्ने अदालतलाई देहाय बमोजिमको अधिकार हुनेछ :

- (क) तल्लो अदालतको फैसला सदर वा बदर गर्ने वा उल्टी वा केही उल्टी गर्ने,
- (ख) तल्लो अदालतले कसूरदारलाई तोकेको सजायको मात्रा घटाउने वा बढाउने वा सजायमा परिवर्तन गर्ने,
- (ग) बुझनुपर्ने प्रमाण नबुझी फैसला भएको रहेछ भने त्यस्तो प्रमाण आफैँले बुझ्ने वा बुझ्न तल्लो अदालतलाई आदेश दिने,
- (घ) मुद्दामा ठहर गर्नुपर्ने विषयमा ठहर नभएको भए त्यस्तो विषयमा आफैँले ठहर गर्ने वा ठहर गर्न तल्लो अदालतलाई आदेश दिने,
- (ङ) तल्लो अदालतको फैसलामा आनुसाङ्गिक वा प्रासङ्गिक संशोधन गर्ने ।

(२) तल्लो अदालतले गरेको फैसला उपर कुनै खास कसूरदारको वा उजुरवालाको मात्र पुनरावेदन परेको रहेछ र त्यस्तो पुनरावेदनको निर्णय गर्दा पुनरावेदन नगर्ने अभियुक्तको हकमा तल्लो अदालतको फैसला फरक पर्ने देखिएमा पुनरावेदन सुन्ने अदालतले सोको कारण खुलाई त्यस्तो अभियुक्तको हकमा पनि उपदफा (१) मा उल्लिखित अधिकारको प्रयोग गरी कानून बमोजिम फैसला गर्न सक्नेछ ।

(३) यस दफामा अन्यत्र जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि पुनरावेदन सुन्ने अदालतले तल्लो अदालतलाई भएको अधिकार आवश्यकता अनुसार प्रयोग गर्न सक्नेछ ।

टिप्पणी

प्रस्तुत संहिताको दफामा पुनरावेदन सुन्ने अदालतको अधिकारको बारेमा विस्तृत व्यवस्था गरिएको पाइन्छ । यस अधिका दफाहरूमा खास गरेर दफा १३४ मा उल्लेख भए बमोजिम तल्लो अदालतले गरेको फैसलामा चित्त नबुझे पक्षले पुनरावेदन सुन्ने अदालतमा पुनरावेदन गर्न पाउने व्यवस्था गरिएको छ । यसरी पुनरावेदन दर्ता हुन आएकोमा पुनरावेदनको सुनुवाईका क्रममा पुनरावेदन सुन्ने अदालतलाई के के अधिकारहरू हुने भन्ने सम्बन्धमा यो दफामा व्यवस्था गरिएको छ । सिद्धान्ततः पुनरावेदन सुन्ने अदालतलाई सुरु अदालतलाई भएको सबै अधिकार हुन्छ भन्ने मान्यता रहेको छ । पुनरावेदनको रोहमा तथ्य र कानून दुवै प्रश्नमा पुनरावेदन अदालतले जाँचबुझ र निर्णय गर्न पाउने हुन्छ । तल्लो अदालतले गरेको फैसलामा पुनरावेदनको रोहमा सुनुवाई गर्ने क्रममा तल्लो अदालतको फैसलालाई सदर गर्न, बदर गर्न वा छुट्टै निर्णय गर्न सक्दछ । यही मान्यतालाई आत्मसात गर्दै प्रचलित मुलुकी ऐन, अदालती बन्दोबस्तको महलको २०९ नं. मा तल्लो अदालतले गर्नुपर्ने कुनै कारबाई नगरी छुटाई फैसला गरेको रहेछ भने पनि पुनरावेदन सुन्ने अदालतले आफैँले बुझी आवश्यक फैसला गर्नसक्ने व्यवस्था गरिएको छ । यसैगरी न्याय प्रशासन ऐन, २०४८ को दफा १४ बमोजिम प्रस्तुत दफामा प्रस्ताव भएको व्यवस्था जस्तो पुनरावेदन सुन्ने अदालतको अधिकारका सम्बन्धमा व्यवस्था भएको पाइन्छ । न्याय प्रशासन ऐन, २०४८ को दफा १४ र प्रस्तुत फौजदारी कार्यविधि संहिताको यस दफाका व्यवस्थाहरूको अध्ययन गर्दा यी दुई ऐनहरूमा गरिएका व्यवस्थाहरू बीच तात्विक रूपमा अन्तर देखिँदैन । प्रस्तुत संहिताको यस दफाको उपदफा (१) मा उल्लेख भए अनुसार पुनरावेदन उपर सुनुवाई हुँदा पुनरावेदन सुन्ने अदालतको अधिकार देहाय बमोजिम हुने व्यवस्था गरिएको पाइन्छ :

(क) तल्लो अदालतको फैसला सदर वा बदर गर्ने वा उल्टी वा केही उल्टी गर्ने

पुनरावेदन सुन्ने भन्नुको मतलब नै तल्लो अदालतबाट भएको इन्साफ जाँच्ने भन्ने बुझिन्छ । त्यसैले तल्लो अदालतको इन्साफ जाँच गर्दाका बखत उक्त फैसला मिलेको भए सदर गर्ने र नमिलेको देखिए बदर गर्ने कुरा पुनरावेदन सुनेको अदालतसँग रहने अन्तरनिहित अधिकार नै हो । प्रस्तुत खण्डमा यही मान्यतालाई आत्मसात गरी पुनरावेदन अदालतलाई तल्लो अदालतको फैसला सदर वा बदर वा उल्टी वा केही उल्टी गर्ने अधिकार दिइएको छ । उल्टी वा केही उल्टी गर्ने अधिकारभित्र तल्लो अदालतले गरेको फैसला पूरै नमिलेको भए पूरै उल्टी गर्ने र केही मात्र नमिलेको भए आंशिक मात्र उल्टी गर्ने अधिकार समावेश भएको बुझ्नुपर्ने हुन्छ । तल्लो अदालतको फैसलामा केही मात्र नमिलेकोमा पनि पूरै उल्टी गर्नु नपर्ने व्यवस्था यो खण्डमा गरिएको पाइन्छ ।

(ख) तल्लो अदालतले कसूरदारलाई तोकेको सजायको मात्रा घटाउने वा बढाउने वा सजायमा परिवर्तन गर्ने

फौजदारी मुद्दामा कतिपय अवस्थामा कसूरदारलाई जुन अभियोगमा तल्लो अदालतले कसूरदार ठहर गरेको हुन्छ त्यसमा पुनरावेदन सुन्ने अदालतको पनि मतैक्यता रहन्छ । तर तल्लो अदालतले तोकेको सजायको मात्राको विषयलाई लिएर भिन्न मत बनेको हुन सक्दछ । उदाहरणका लागि प्रस्तावित अपराध संहिताको दफा १८३ अनुसार लापरवाहीपूर्ण काम गरी कसैको ज्यान मार्न नहुने र सो बमोजिमको कसूर गरेमा तीनदेखि दश वर्षसम्म कैद र तीस हजार रुपैयाँ देखि एकलाख रुपैयाँसम्म जरिवाना हुने व्यवस्था गरिएको छ । तल्लो अदालतले फैसला गर्दा कसूरदार ठहराई आठ वर्ष कैद र पचास हजार रुपैयाँ जरिवाना हुने ठहर गरेको रहेछ भने सो फैसला उपर परेको पुनरावेदनमा सुनुवाई हुँदा पुनरावेदन अदालतबाट पनि तल्लो अदालतले कसूरदार ठहराएको फैसलामा सहमत हुन सक्दछ । तर तोकिएको सजायको मात्रालाई लिएर मात्र असहमति रहन सक्दछ । प्रस्तुत खण्डको यो व्यवस्थाले पुनरावेदन सुन्ने अदालतलाई तल्लो अदालतले तोकेको सजायको मात्रा घटाउने वा बढाउने वा सजायमा परिवर्तन गर्ने अधिकार हुने व्यवस्था गरेको पाइन्छ ।

(ग) बुझ्नुपर्ने प्रमाण नबुझी फैसला भएको रहेछ भने त्यस्तो प्रमाण आफैँले बुझ्ने वा बुझ्न तल्लो अदालतलाई आदेश दिने

कतिपय अवस्थामा तल्लो अदालतबाट फैसला हुँदा मुद्दामा बुझ्नुपर्ने प्रमाण नै बुझ्न बाँकी राखेर फैसला गरिएको हुनसक्दछ । यो अवस्था तीनवटा कारणबाट भएको हुनसक्दछ- पहिलो, उक्त प्रमाण बुझ्न तल्लो अदालतले आवश्यक नै नठानेर नबुझेको हुनसक्दछ । दोस्रो, बुझ्न कोशिस गरेर पनि बुझ्न नसकेको अवस्था हुनसक्दछ । तेस्रो, बुझ्नुपर्छ भन्ने ध्यान नपुगेर पनि नबुझिएको हुनसक्दछ । यी वा यस्तै अन्य जुनसुकै कारणले भए पनि पुनरावेदन सुन्ने अदालतबाट सुनुवाई गर्दा तल्लो अदालतले बुझ्नु पर्ने कुनै प्रमाण बुझ्न छुटाई फैसला गरेको देखिन आयो भने त्यस्तो प्रमाण आफैँले बुझी फैसला गर्न पनि सक्ने वा तल्लो अदालतलाई नै बुझ्न आदेश दिने अधिकार यो खण्डमा गरिएको छ ।

पुनरावेदन सुन्ने अदालतलाई आवश्यक प्रमाण आफैँ बुझ्न सक्ने अधिकार भएपनि माथिल्लो तहको अदालतमा यो अधिकारको प्रयोगमा केही व्यावहारिक कठिनाई देखिएको छ । किनभने तल्लो तहको अदालतमा नै बुझ्नु पर्ने सबै प्रमाण बुझी फैसला गरिएको भए त्यस्तो फैसला उपर पुनरावेदन लाग्ने स्थिति रहने र पुनरावेदन तहबाट कम्तिमा एक तह जाँच हुनसक्ने अवस्था आउँछ

तर सर्वोच्च तहमा आफैले प्रमाण बुझी फैसला गर्दा त्यस्तो फैसला उपर पुनरावेदन लाग्ने अवस्था नहुने हुँदा पुनरावेदन तहबाट जाँच गराइ पाउने अधिकारबाट वञ्चित हुनुपर्ने अवस्था आइपर्न सक्दछ। त्यसैले कतिपय मुद्दामा सर्वोच्च अदालतबाट यसरी प्रमाण बुझेर फैसला गर्नसक्ने आफ्नो अधिकार हुँदाहुँदै पनि आफूले नबुझेर तल्लो अदालतमा आदेश गरी पठाउने गरेको पाइन्छ।^{१०३} तर बीचका पुनरावेदन तहका अदालतले आफूले नबुझी तल्लो अदालतलाई बुझ्न पठाएकोमा त्यस्तो आदेश सर्वोच्च अदालतबाट बदर भएको पनि उदाहरण रहेको छ।^{१०४}

(घ) मुद्दामा ठहर गर्नुपर्ने विषयमा ठहर नभएको भए त्यस्तो विषयमा आफैले ठहर गर्ने वा ठहर गर्न तल्लो अदालतलाई आदेश दिने

कतिपय अवस्थामा एउटै मुद्दामा एक वा एकभन्दा बढी विषय उठाइएको हुनसक्दछ। त्यस्तो (अवस्थामा मुख्य ठहर गर्नुपर्ने विषयमा नबोली सजाय मात्र हुने ठहराएको स्थिति हुनसक्दछ। सामान्यतया फैसलामा यस्तो स्थितिको अपेक्षा गरिदैन। तथापि, भूलवश वा गल्तीबाट यस्तो हुन गएको रहेछ भने पनि पुनरावेदन तहमा विचार गर्ने भनेको तल्लो तहको अदालतबाट हुन गएको यस्तै भूल वा गल्ती पनि सच्याउने उद्देश्य रहेको हुन्छ। त्यसैले प्रस्तुत खण्डमा पुनरावेदन सुन्ने अदालतलाई तल्लो अदालतबाट ठहर हुन छुटेको कुनै विषय भए आफैले ठहर गर्नसक्ने वा पुनः तल्लो अदालतलाई नै ठहर गर्न आदेश दिने अधिकारको व्यवस्था गरिएको पाइन्छ।

(ङ) तल्लो अदालतको फैसलामा आनुसाङ्गिक वा प्रासाङ्गिक संशोधन गर्ने

प्रस्तुत खण्डमा गरिएको व्यवस्था तल्लो अदालतको फैसला संशोधन गर्ने अधिकारसँग सम्बन्धित रहेको छ। पुनरावेदकीय अधिकारभित्र तल्लो अदालतको फैसलालाई सदर, उल्टी वा परिवर्तन गर्ने अधिकार नै समावेश हुन आउने स्थितिमा यो खण्डले केवल संशोधनको अधिकारको व्यवस्था गरेको छ। पुनरावेदन सुन्ने अदालतको अधिकारक्षेत्र भित्र विचाराधीन रहेको अवस्थाको मुद्दामा फैसला संशोधन गर्नु पर्ने स्थिति देखिएमा त्यक्तिको लागि पुनः तल्लो अदालतमा पठाउनु पर्ने भन्नुबाट मुक्तिको लागि यो व्यवस्था गरिएको पाइन्छ।

प्रस्तुत दफाको उपदफा (२) मा पुनरावेदनको निर्णय गर्दा पुनरावेदन नगर्ने अभियुक्तको हकमा समेत फैसला गर्न सकिने व्यवस्था गरिएको पाइन्छ। सामान्यतया जसको पुनरावेदन पर्छ निजका हकमा पुनरावेदनको सुनुवाई हुने न्यायको सामान्य सिद्धान्त हो। तर प्रस्तुत उपदफा बमोजिम केही निश्चित अवस्थामा पुनरावेदन नगर्ने अभियुक्तका हकमा समेत फैसला गर्न सकिने व्यवस्था गरेको पाइन्छ। त्यसो त यो व्यवस्था प्रस्तुत संहितामा मात्र गरिएको नयाँ व्यवस्था होइन। मुलुकी ऐन, अदालती बन्दोबस्तको महलको २०५ नं. मा पनि यस्तै व्यवस्था गरिएको पाइन्छ। अदालती बन्दोबस्तको महलको २०५ नं. मा उल्लेख भए अनुसार एकै मुद्दामा हार्ने भगडिया मध्ये कसैको पुनरावेदन उजुर परेकोबाट जाँचिदा इन्साफ वा सजाय उल्टिने भई सो इन्साफ सजाय उल्टाई फैसला गर्दा पुनरावेदन उजुर नदिने भगडियाका हकमा समेत इन्साफ सजाय उल्टिन जाने भयो भने त्यस्तोमा पुनरावेदन उजुर परेको छैन भनी सदर गरिदिन हुँदैन। पुनरावेदन उजुर नदिनेका हकमा समेत पुनरावेदन उजुर दिने सरह उल्टाई छिनिदिनुपर्छ भन्ने व्यवस्था गरिएको पाइन्छ। यस्तो व्यवस्था गर्नुको मुख्य उद्देश्य मुद्दाका कुनै पक्षले कुनै पनि कारणले पुनरावेदन दिन नसकेको वा

१०३ हेर्नुहोस् तेज प्रसाद विरूद्ध चेतनाथ, नेकाप २०४३ पृ. ३५६, डिल्लीराज विरूद्ध निमराज, नेकाप २०४४ पृ. ६९६

१०४ आशामाया विरूद्ध चन्द्र बहादुर, नेकाप २०४६ पृ. ९९

नपाएको अवस्थामा पनि पुनरावेदन दिने अरु पक्षको पुनरावेदनको रोहबाट जाँच्दा पुनरावेदन नगरी बस्ने पक्षलाई पनि मर्का परेको वा निजका हकमा समेत तल्लो अदालतले गरेको फैसला उल्टिने अवस्था भएमा पुनरावेदन नगरेकै कारण निजले पाउनु पर्ने न्यायबाट विमुख हुन नपरोस् भन्ने रहेको छ।^{१०५} हुन पनि एउटा पक्ष सक्षम थियो र पुनरावेदन गऱ्यो, निजका हकमा न्याय हुने तर अर्को पक्षले जानकारीको अभाव वा असक्षमताको कारण पुनरावेदन गर्न सकेन पाउनुपर्ने न्यायबाट वञ्चित रहनुपर्ने अवस्था कुनै पनि अर्थमा न्यायोचित मान्न सकिँदैन। साथसाथै यो व्यवस्थामा समानता र एकरूपताको तत्व पनि निहित रहेको छ।^{१०६} न्यायको यही आदर्शलाई प्राप्त गर्ने उद्देश्यले अदालती बन्दोवस्तको २०५ नं. तथा प्रस्तुत संहिताको दफा १४४ को उपदफा (२) मा यस्तो व्यवस्था गरिएको हो। तर अदालती बन्दोवस्तको यो व्यवस्था पुनरावेदन नगर्ने पक्षको हितमा मात्र लागु हुने स्थिति छ। कुनै अभियुक्तले आफूले पुनरावेदन नगरेकोमा अर्को अभियुक्तको पुनरावेदनको रोहबाट हेरिँदा पुनरावेदन नगर्ने अभियुक्तका हकमा तल्लो अदालतले गरेको सजाय बढाउनु पर्ने अवस्थामा भने यो व्यवस्था लागु हुँदैन। निज अभियुक्तका हकमा वादी पक्षबाट परेको पुनरावेदनको रोहबाट हेरिँदा त्यस्तो देखिएमा अर्को कुरा हो। तर आफ्नै पक्ष सह अभियुक्तको पुनरावेदनबाट हेरिँदा पहिले भएको सजाय भन्दा बढाउनु पर्ने देखिँदा बढी सजाय गर्न सकिँदैन। साथै, पुनरावेदन नगर्नेका हकमा यो सुविधा हो तर कसैले पुनरावेदन गरिसकेको अवस्थामा पनि पुनरावेदन नगरे सरह मानी इन्साफ दिन नमिल्ने निर्णय भएको पाइन्छ।^{१०७} प्रस्तुत संहिताको यो दफाको उपदफा (२) को अध्ययनबाट भने पुनरावेदन नगर्ने अभियुक्तको हितमा मात्र यो व्यवस्था लागु हुने सम्बन्धमा प्रष्ट रहेको पाइँदैन। प्रस्तुत उपदफामा परेको “पुनरावेदन नगर्ने अभियुक्तका हकमा तल्लो अदालतको फैसला फरक पर्ने देखिएमा” भन्ने शब्दावलीको उल्लेखनबाट अभियुक्तको हितमा मात्र यो व्यवस्था लागु हुने जस्तो देखिन्छ। तर यही उपदफाको अन्तमा परेको “उपदफा (१) मा उल्लिखित अधिकारको प्रयोग गरी कानून बमोजिम फैसला गर्न सक्नेछ” भन्ने शब्दावलीको प्रयोगबाट भने अभियुक्तको हितमा मात्र यो व्यवस्था लागु हुन्छ भन्न गाह्रो छ। किनकि, उपदफा (१) मा उल्लिखित अधिकारहरूमा त सजायको मात्रा घटाउने मात्र होइन, बढाउने र परिवर्तन गर्ने अधिकारहरू पनि पर्दछन्।

प्रस्तुत दफाको उपदफा (३) बमोजिम यस दफामा अन्यत्र जुनसुकै लेखिएको भए तापनि पुनरावेदन सुन्ने अदालतले तल्लो अदालतलाई भएको अधिकार आवश्यकता अनुसार प्रयोग गर्न सक्नेछ भन्ने व्यवस्था पनि गरिएको पाइन्छ। यो उपदफाको व्यवस्थाले माथिका उपदफा (१) र (२) का व्यवस्थालाई पनि नियन्त्रण गरेको छ र ती उपदफाहरूमा जे लेखिए पनि पुनरावेदन सुन्ने अदालतलाई तल्लो अदालतलाई भएको सबै अधिकार हुने व्यवस्था गरिएको छ। “यस दफामा अन्यत्र जेसुकै लेखिएको भए तापनि” भनी यो उपदफामा परेको शब्दावलीबाट यो उपदफा र अन्य उपदफाका व्यवस्थाहरू बाभिएमा पनि यही उपदफाको व्यवस्था लागु हुने देखिन्छ। “आवश्यकता अनुसार” भन्ने शब्दावलीले ती अधिकारहरू मध्ये सधैं सबै अधिकार प्रयोग गर्न नपर्ने पनि हुनसक्दछ भन्ने बुझाएको छ र आवश्यक पर्दा आवश्यक भए जतिको सबै अधिकार प्रयोग गर्न पाउने अवस्था रहेको देखिन्छ।

१०५ हेर्नुहोस् श्री ५ को सरकार विरुद्ध डवल बहादुर समेत, नेकाप २०४५ पृ. ११४८, विश्वकला विरुद्ध श्री ५ को सरकार, नेकाप २०५४ पृ. २५, नेत्र प्रसाद विरुद्ध श्री ५ को सरकार, मुद्दा: कर्तव्य ज्ञान, सर्वोच्च अदालत बुलेटिन, २०५९ पूर्णाङ्क २५१ पृ. १७

१०६ हेर्नुहोस् वैद्यनाथ विरुद्ध श्री ५ को सरकार, नेकाप २०४९ पृ. ७६१

१०७ कान्छा विरुद्ध मोहनमाया, नेकाप २०४६ पृ. ६४१

१४५. साधक जाहेरी : (१) कुनै अदालतबाट कुनै अभियुक्तलाई बीस वर्ष वा सोभन्दा बढी वा जन्मकैदको सजाय हुने गरी फैसला भएकोमा त्यसरी फैसला भएको मितिले पैंतीस दिनभित्र त्यस्तो अदालतले मिसिल सहित पुनरावेदन सुन्ने अदालतमा साधक जाहेर गर्नुपर्नेछ ।

(२) उपदफा (१) बमोजिम साधक जाहेर भएको अदालतले पनि त्यस्तो अभियुक्तलाई बीस वर्ष वा सोभन्दा बढी वा जन्मकैद गर्ने ठहराई फैसला गरेमा सर्वोच्च अदालतमा साधक जाहेर गर्नुपर्नेछ ।

टिप्पणी

प्रस्तुत दफा बमोजिम साधक जाहेरी गर्ने कार्यविधिको व्यवस्था गरिएको छ । साधकको सामान्य अर्थ सोध्नु भन्ने बुझिन्छ । मुद्दाको कारबाईको सन्दर्भमा साधक भन्नाले कुनै अदालतले मुद्दामा आफ्नो निर्णय वा इन्साफ सुनाए पछि त्यस्तो निर्णय वा इन्साफमा पुनरावेदन नपरे पनि निर्णय गर्ने अदालत स्वयंले आफूले गरेको निर्णय वा इन्साफ मिले वा नमिलेको जाँच गर्ने प्रयोजनका लागि माथिल्लो तहको अदालतमा पठाउनु पर्ने व्यवस्था गरिएको हुन्छ । यही व्यवस्था अन्तर्गत तल्लो अदालतले आफूले गरेको निर्णय वा इन्साफ कार्यान्वयन हुनु अघि त्यसको वैधानिकताको जाँचको लागि आफ्नो पुनरावेदन सुन्ने अदालतमा सोधी निकायका लागि पठाउने प्रक्रियालाई साधक जाहेरी भनिन्छ । ज्यादै गम्भीर प्रकृतिका सजाय हुने मुद्दाहरूमा अभियुक्तले कुनै कारणवश पुनरावेदन नगरे पनि पुनरावेदन नगरेकै कारणले मात्र निज विरुद्ध भएको इन्साफ जाँच गराइ पाउने अधिकारबाट वञ्चित हुन नपरोस् भन्ने उद्देश्यले फौजदारी न्याय प्रणालीभित्र यस प्रकारको व्यवस्था गर्ने प्रचलन रहेको हुन्छ । साथै, न्यायाधीश पनि मानिस नै हो । उसबाट पनि गल्ती हुनसक्ने सम्भावनालाई नकार्न सकिँदैन । उसको सानो पनि गल्तीले सजाय नपाउनु पर्ने व्यक्ति सजायको भागी हुनु पत्थो भने सम्पूर्ण फौजदारी न्याय प्रणालीप्रति नै अनास्था सिर्जना हुने, कानूनको शासन खण्डित हुने र अभियुक्तका हकमा अपुरणीय क्षति पुग्नजाने स्थिति हुन्छ । त्यसैले गम्भीर सजाय हुने गरी भएका फैसलाहरूमा अभियुक्तले पुनरावेदन नगरे पनि न्याय प्रणाली भित्रै माथिल्लो तहको अदालतबाट पनि जाँच गर्ने र सच्याउने प्रक्रियालाई आत्मसात गर्नु न्याय सम्पादनका दृष्टिकोणबाट महत्वपूर्ण हुन्छ । अदालतको गल्तीको भागी कुनै पनि हालतमा पक्ष हुनुहुँदैन भन्ने मान्यताका आधारमा साधक जाहेरीको व्यवस्था विकसित भई आएको पाइन्छ । यही उद्देश्यले प्रस्तुत दफामा पनि खास खास मुद्दाहरूमा साधक जाहेरीको व्यवस्था गरिएको पाइन्छ ।

प्रस्तुत दफाको उपदफा (१) मा उल्लेख भए अनुसार कुनै अदालतबाट कुनै अभियुक्तलाई बीस वर्ष वा सोभन्दा बढी वा जन्मकैदको सजाय हुने गरी फैसला भएकोमा त्यसरी फैसला भएको मितिले पैंतीस दिनभित्र त्यस्तो अदालतले मिसिल सहित पुनरावेदन सुन्ने अदालतमा साधक जाहेर गर्नुपर्नेछ भन्ने व्यवस्था गरिएको पाइन्छ । यस अनुसार प्रस्तुत उपदफामा साधक जाहेर गर्ने सम्बन्धमा देहायको व्यवस्था भएको पाइन्छ :

- (१) साधक जाहेर गर्नुपर्ने व्यवस्था बाध्यात्मक व्यवस्था हो । फैसला गर्ने अदालतले साधक जाहेर नगरी फैसला कार्यान्वयन गर्नु वा गराउनु हुँदैन,
- (२) बीस वर्ष वा सोभन्दा बढी वा जन्मकैदको सजाय हुने गरी फैसला भएकोमा मात्र यसरी साधक जाहेर गर्नुपर्ने हुन्छ । बीस वर्ष वा सोभन्दा बढी वा जन्मकैदको सजाय हुने कसूरको अभियोग लागेको भए पनि फैसला हुँदा सफाइ पाउने ठहरेको अवस्थामा साधक जाहेर गर्नुपर्दैन,
- (३) यसरी साधक जाहेर गर्दा फैसला भएको मितिले पैंतीस दिनभित्र जाहेर गर्नुपर्छ,

(४) साधक जाहेर गर्दा जुन अदालतले फैसला गरेको हो सो अदालतको पुनरावेदन सुन्ने अदालतमा जाहेर गर्नुपर्छ, र

(५) साधक जाहेर गर्दा साधकका साथ सम्बन्धित मुद्दाको मिसिलसमेत साथै पठाउनु पर्छ ।

साधक जाहेरीको यो व्यवस्था प्रस्तुत संहितामा गर्न लागिएको नयाँ व्यवस्था नभई प्रचलित कानूनमा पनि भइरहेकै व्यवस्थाको निरन्तरता हो । मुलुकी ऐन, अदालती बन्दोबस्तको महलको १८६ नं. मा सर्वस्वसहित जन्मकैद वा जन्मकैद हुने ठहराएको मुद्दामा साधक जाहेर गरी अधिकार प्राप्त अड्डाबाट साधक सदर भए बमोजिम गर्नुपर्ने व्यवस्था भएको पाइन्छ । यसैगरी न्याय प्रशासन ऐन, २०४८ को दफा १० बमोजिम प्रचलित कानून बमोजिम साधक सदर गराउनु पर्ने मुद्दामा पुनरावेदन सुन्ने अदालतमा साधक जाहेर गर्नुपर्छ भन्ने व्यवस्था गरिएको पाइन्छ । यसरी साधक जाहेर गर्नुपर्ने सम्बन्धमा हाल भइरहेको व्यवस्था र प्रस्तुत संहितामा गरिएको व्यवस्थालाई तुलनात्मक रूपमा अध्ययन गर्दा खासै अन्तर पाइँदैन । केवल हालको संहितामा त्यसरी साधक जाहेर गर्ने म्याद पनि संहिता मै उल्लेख गरिएको छ र मिसिलसाथ पठाउनु पर्ने उल्लेख छ भने मुलुकी ऐन तथा न्याय प्रशासन ऐन, २०४८ मा यस किसिमको म्याद र मिसिल पनि साथै पठाउनु पर्ने व्यवस्था गरिएको पाइँदैन ।

साधक जाहेरीका सम्बन्धमा बालबालिकालाई हुने सजायलाई लिएर प्रश्न उठ्नसक्ने देखिन्छ । उदाहरणका लागि प्रस्तावित अपराध संहिताको दफा ४४ बमोजिम जन्मकैद वा बीस वर्ष कैद नै हुने कसूर भए पनि बालबालिकालाई आधा सजाय हुने व्यवस्था छ । यस हिसाबले बालबालिकालाई जन्मकैद वा बीस वर्ष कैद हुने अवस्था छैन । यो स्थितिमा साधक जाहेर गर्नु पर्ने कि नपर्ने स्पष्ट छैन । हालको अभ्यासलाई आधार मान्ने हो भने यस्तो अवस्थामा पनि साधक जाहेर गर्नुपर्ने गरी सर्वोच्च अदालतबाट सिद्धान्त स्थापित भएको पाइन्छ ।^{१०८}

प्रस्तुत दफाको उपदफा (२) बमोजिम उपदफा (१) बमोजिम साधक जाहेर भएको अदालतले पुनरावेदन तहको अदालतले पनि त्यस्तो अभियुक्तलाई बीस वर्ष वा सोभन्दा बढी वा जन्मकैद गर्ने ठहराई फैसला गरेमा सर्वोच्च अदालतमा साधक जाहेर गर्नुपर्नेछ भन्ने व्यवस्था भएको पाइन्छ । यस अनुसार सुरु तहको अदालतले पुनरावेदन सुन्ने अदालतमा साधक जाहेर गरेकोमा पुनरावेदन सुन्ने अदालतले पनि सुरुको सजायलाई सदर गऱ्यो वा बीस वर्ष वा सोभन्दा बढी नै कैद हुने ठहरायो वा जन्मकैद हुने ठहर गरेमा भने पुनरावेदन सुन्ने अदालतले पनि सर्वोच्च अदालतमा साधक जाहेर गर्नुपर्ने व्यवस्था गरिएको पाइन्छ । यो कानूनी व्यवस्थाले बीस वर्ष वा सोभन्दा बढी कैद वा जन्मकैदको सजाय सर्वोच्च अदालतको फैसलाले बाहेक कार्यान्वयन नहुने व्यवस्था गरिएको पाइन्छ । प्रस्तुत उपदफा (२) मा परेको “साधक जाहेर भएको अदालतले पनि त्यस्तो अभियुक्तलाई बीस वर्ष वा सोभन्दा बढी वा जन्मकैद गर्ने ठहराई फैसला गरेमा” भन्ने शब्दावलीको प्रयोगबाट साधक उपर जाँच गर्दा पुनरावेदन सुन्ने अदालतले बीस वर्षभन्दा कम कैद हुने ठहराएमा पुनः सर्वोच्च अदालतमा साधक जाहेर गर्नुपर्ने देखिन्छ । हालको मुलुकी ऐन, अदालती बन्दोबस्तको महलको १८६ नं. र न्याय प्रशासन ऐन, २०४८ को दफा १० को उपदफा (२) मा पनि यस्तै व्यवस्था गरिएको पाइन्छ ।

१४६. साधक फैसला उपर पुनरावेदन लाग्ने : दफा १४५ बमोजिम साधक जाहेर हुने गरी भएको फैसलामा चित्त नबुझ्ने पक्षले सो फैसला उपर पुनरावेदन गर्न सक्नेछ ।

टिप्पणी

प्रस्तुत संहिताको यस दफा बमोजिम साधक फैसला उपर पनि पुनरावेदन लाग्ने व्यवस्था गरिएको छ । साधक जाहेर गर्ने कुरा पक्षको इच्छामा निर्भर रहने विषय नभएर फैसला गर्ने अदालत स्वयंले बाध्यात्मक रूपमा गर्नुपर्ने विषय हो । तर यसको मतलब पक्षको पुनरावेदन गर्ने अधिकार समाप्त हुने भन्ने चाहिँ होइन । आफ्नो चित्त नबुझेको फैसला उपर पुनरावेदन गर्न पाउनु पक्षको अधिकारको विषय हो र यो अधिकारलाई प्रस्तुत संहिताको दफा १३४ ले पनि सुनिश्चित गरेको छ । त्यसैले साधक जाहेर भए कै कारणले पनि पक्षको पुनरावेदनको अधिकारमा प्रतिकूल असर पाइँदैन । यही मान्यतालाई आत्मसात गरी प्रस्तुत दफामा साधक जाहेर हुने गरी भएको फैसलामा चित्त नबुझे पक्षले सो फैसला उपर पुनरावेदन गर्नसक्ने व्यवस्था गरिएको छ । साधक जाहेर गर्नुपर्ने कुरा फैसला गर्ने अदालतले बाध्यात्मक रूपमा पालन गर्नुपर्ने कर्तव्य हो भने पुनरावेदनको विषय पक्षको अधिकारको विषय हो । तर बाध्यात्मक रूपमा प्रयोग गर्नुपर्ने विषय होइन । पक्षले नचाहेमा पुनरावेदन नगर्न पनि सक्ने अधिकार छ । न्याय प्रशासन ऐन, २०४८ को दफा १० को उपदफा (३) को अध्ययनबाट पनि यस्तै व्यवस्था भएको देखिन आउँछ । उक्त उपदफामा उल्लेख भए अनुसार साधक जाहेर भएको मुद्दामा पुनरावेदन परेमा पुनरावेदनको रोहबाट इन्साफ जाँची मुद्दा किनारा गर्नुपर्ने व्यवस्था भएको पाइन्छ । यी व्यवस्थाहरूले साधकलाई भन्दा पुनरावेदनको रोहमा हुने सुनुवाईलाई प्राथमिकतामा राखेको पाइन्छ । अभ्यासमा कतिपय मुद्दामा साधकको रोहबाट इन्साफ जाँच भइसकेको तर पुनरावेदनको रोहबाट इन्साफ जाँच हुन बाँकीरहेको अवस्थामा पुनरावेदनको रोहबाटै हेर्नुपर्ने प्रचलन रहेको पाइन्छ । साधकको रोहबाट हेरिसकेको भन्ने आधारमा पुनरावेदनलाई तामेलीमा राख्ने गरेको आदेश बदर भएको पाइन्छ ।^{१०९}

१४७. पुनरावेदन लाग्ने म्यादसम्म साधक फैसला गर्न नहुने : दफा १४५ बमोजिम साधक जाहेर भएको मुद्दामा पुनरावेदन लाग्ने म्यादसम्म साधकको फैसला गर्न हुँदैन ।

(२) उपदफा (१) बमोजिमको म्यादभित्र पुनरावेदन परेमा साधकको लगत कट्टा गरी पुनरावेदनको रोहबाट मुद्दाको सुनुवाई गर्नुपर्नेछ ।

तर सजाय पाउने व्यक्तिहरू मध्ये कुनै व्यक्तिको मात्र पुनरावेदन वा निवेदन परेकोमा पुनरावेदन वा निवेदन नगर्ने व्यक्तिका हकमा पनि सोही पुनरावेदन कै रोहबाट निर्णय गर्नुपर्नेछ ।

टिप्पणी

प्रस्तुत दफा बमोजिम साधक जाहेर भएको मुद्दामा साधक फैसला गर्ने अवधिको बारेमा व्यवस्था गरिएको पाइन्छ । प्रस्तुत दफाको उपदफा (१) मा उल्लेख भए अनुसार साधक जाहेर भएको मुद्दामा पुनरावेदन लाग्ने म्यादसम्म साधकको फैसला गर्न हुँदैन भन्ने व्यवस्था गरिएको पाइन्छ । यो व्यवस्था मुलुकी ऐनमा गरिएको व्यवस्था भन्दा फरक रहेको छ । हालको मुलुकी ऐन, अदालती बन्दोबस्तको महलको २१६ नं. मा उल्लेख भए अनुसार मुद्दाको साधक जाहेर गरेकोमा आफ्नै अड्डाको सेस्ता र आफ्नो इलाकाको अड्डा बुझी पुग्नेमा पन्ध्र दिनभित्र र अरु इलाकाको अड्डा बुझ्नु पर्नेमा ताकेता साथ म्याद तोकी जो बुझ्नु पर्ने बुझी अड्डामा दाखिल भएको पन्ध्र

१०९. हेर्नुहोस् श्री ५ को सरकार विरुद्ध मणिचन्द्र समेत, नैकाप २०४१ पृ. ४३, हिमा कुमारी भट्टराई वि. श्री ५ को सरकार, नैकाप २०५७ पृ. ७०४

दिनभित्र किनारा गर्नुपर्ने व्यवस्था गरिएको पाइन्छ । साधक जाहेर हुने मुद्दामा पुनरावेदन पनि गर्न पाउने, पुनरावेदन गर्ने म्याद साधक जाहेर हुने मुद्दामा सत्तरी दिन हुने तर साधक पन्ध्र दिनभित्र किनारा गर्नुपर्ने व्यवस्थाले गर्दा हाल धेरै मुद्दाहरूमा पहिले साधकको रोहबाट फैसला भइसकेको हुने र पछि पुनः पुनरावेदनको रोहबाट हेर्नुपर्ने स्थिति सिर्जना भएको पाइन्छ । यसले गर्दा व्यवहारमा एउटै मुद्दालाई दुई पटक सुनुवाई गर्नुपर्ने र साधकको रोहबाट हेर्दा एक किसिमले उक्त मुद्दामा एक प्रकारको राय व्यक्त भइसकेको हुने स्थिति पनि बनेको पाइन्छ । हाल सिर्जना भएको यस प्रकारको व्यावहारिक कठिनाईलाई ध्यानमा राखी प्रस्तुत दफाको उपदफा (१) मा पुनरावेदन लाग्ने म्यादसम्म साधकको फैसला गर्न नहुने व्यवस्था गरिएको पाइन्छ ।

यसैगरी प्रस्तुत दफाको उपदफा (२) मा म्यादभित्र पुनरावेदन परेमा साधकको लगत कट्टा गरी पुनरावेदनको रोहबाट मुद्दाको सुनुवाई गर्नुपर्ने व्यवस्था गरिएको छ । प्रस्तुत उपदफाको यो व्यवस्था हाल प्रचलित कानूनमा भइआएको व्यवस्थसँग ठ्याक्कै मिल्दो छ । न्याय प्रशासन ऐन, २०४८ को दफा १० को उपदफा (३) बमोजिम साधक जाहेर भएको मुद्दामा पुनरावेदन परेमा पुनरावेदनको रोहबाट इन्साफ जाँची मुद्दा किनारा गर्नुपर्ने व्यवस्था गरिएको छ । यसैगरी मुलुकी ऐन, अदालती बन्दोबस्तको महलको २१५ नं मा पनि मुद्दाको साधक जाहेर गरेकोमा पुनरावेदन परेको रहेछ भने साधकको लगत काटी सो मुद्दा पुनरावेदनको तहबाट हेर्नुपर्छ भन्ने व्यवस्था गरिएको पाइन्छ । पहिले साधकबाट हेरी सकिएकोमा पछि पुनरावेदन पर्न आएमा पनि साधकको रोहबाट भएको फैसला बदर गरी पुनरावेदनको रोहबाट हेरिएका उदाहरणहरू पनि छन् ११०

तर यसै उपदफाको प्रतिबन्धात्मक वाक्यांशमा सजाय पाउने व्यक्तिहरू मध्ये कुनै व्यक्तिको मात्र पुनरावेदन वा निवेदन परेकोमा पुनरावेदन वा निवेदन नगर्ने व्यक्तिका हकमा पनि सोही पुनरावेदन कै रोहबाट निर्णय गर्नुपर्ने व्यवस्था गरिएको छ । प्रस्तुत प्रतिबन्धात्मक वाक्यांशको व्यवस्था हालको ऐनमा गरिएको व्यवस्थाको ठीक उल्टो छ । न्याय प्रशासन ऐन, २०४८ को दफा १० को उपदफा (३) बमोजिम एउटै मुद्दामा कसैको पुनरावेदन पत्रो र कसैको परेन भने पुनरावेदन नगर्नेको हकमा पनि साधकको रोहबाट इन्साफ जाँची मुद्दा किनारा गर्नुपर्ने व्यवस्था गरिएको पाइन्छ ।

१४८ साधक जाहेर गर्दाको कार्यविधि : (१) दफा १४५ बमोजिम कुनै अदालतले कुनै मुद्दामा साधक जाहेर गर्दा सो मुद्दाको मिसिल समेत साथै पठाउनु पर्नेछ ।

(२) उपदफा (१) बमोजिमको मुद्दामा अभियुक्त थुनामा रहेको भए निज थुनामा रहेको मिति तथा निज रहेको कारागारको नाम तथा अभियुक्त फरार रहेको वा थुनाबाट भागेको भए सो समेत खुलाई जाहेर गर्नुपर्नेछ ।

(३) साधक सुनुवाई सम्बन्धी अन्य कार्यविधि पुनरावेदन सरह हुनेछ ।

टिप्पणी

प्रस्तुत दफामा साधक जाहेर गर्दाको कार्यविधिका सम्बन्धमा व्यवस्था गरिएको पाइन्छ । जसरी पुनरावेदन दिँदा पुन्याउनु पर्ने रीतका विषयमा यसै संहिताको दफा १३५ देखि १३७ सम्म व्यवस्था गरिएको थियो । त्यस्तै यो दफामा साधक जाहेर गर्दा अवलम्बन गर्नुपर्ने कार्यविधिका सम्बन्धमा व्यवस्था गरिएको छ । प्रस्तुत दफाको उपदफा (१) मा उल्लेख भए अनुसार कुनै अदालतले

कुनै मुद्दामा साधक जाहेर गर्दा सो मुद्दाको मिसिल समेत साथै पठाउनु पर्ने व्यवस्था गरिएको छ । साधक जाहेर गर्दा मिसिल सहित जाहेर गर्नुपर्ने व्यवस्था यसै संहिताको दफा १४५ को उपदफा (१) मा उल्लेख भएको छ । यो व्यवस्था गर्नुको उद्देश्य प्रक्रियागत सहजता रहेको छ । साधकका साथमा सम्बन्धित मिसिल नपठाउँदा एकपटक साधक पठाउने र अर्को पटक मिसिल पठाउनु पर्ने हुन गई कारबाईमा अनावश्यक ढिला हुन जाने र खर्चका हिसाबले पनि दोहोरो खर्च लाग्ने स्थिति छ । पुनरावेदन सुन्ने अदालतले पनि मिसिलका लागि अनावश्यक पत्राचार गर्नुपर्ने हुन्छ । यही स्थितिलाई ध्यानमा राखी साधक जाहेर गर्दा सम्बन्धित मिसिल पनि साथै पठाउनु पर्ने व्यवस्था गरिएको पाइन्छ । प्रचलित मुलुकी ऐन, अदालती बन्दोबस्तको महलको २१३ नं मा पनि अड्डाले मुद्दामा साधक जाहेर गर्दा सो मुद्दाको सक्कल मिसिल समेत राखी जाहेर गर्नुपर्ने व्यवस्था गरिएको छ ।

प्रस्तुत दफाको उपदफा (२) बमोजिम साधक जाहेर गरिएको मुद्दामा अभियुक्तको अवस्था पनि खुलाउनु पर्ने व्यवस्था गरिएको छ । जस अनुसार अभियुक्त थुनामा रहेको भए निज थुनामा रहेको मिति तथा निज रहेको कारागारको नाम तथा अभियुक्त फरार रहेको वा थुनाबाट भागेको भए सो समेत खुलाई जाहेर गर्नुपर्नेछ भन्ने व्यवस्था भएको पाइन्छ । अभियुक्त थुनामा रहेको वा नरहेको कुराले साधक उपरको कारबाई कति छिटो गर्नुपर्ने हो सोको जरुरीपना थाहा हुने र सोही बमोजिम कारबाईमा शीघ्रता अपनाउन मद्दत गर्दछ । हाल प्रचलित मुलुकी ऐन, अदालती बन्दोबस्तको महलको २१३ नं. मा पनि अड्डाले मुद्दामा साधक जाहेर गर्दा सो मुद्दाको मानिस थुनामा रहेको भए थुनामा रहेको मिति र ठाउँ, थुनाबाट भागेको भए भागेको मिति समेत खुलाई जाहेर गर्नुपर्ने व्यवस्था गरिएको पाइन्छ ।

प्रस्तुत दफाको उपदफा (३) मा साधक सुनुवाई सम्बन्धी अन्य कार्यविधि पुनरावेदन सरह हुने व्यवस्था गरिएको छ । यसको मतलव साधकको सुनुवाई गर्दा पनि यसै संहिताको दफा १३९, १४० का कार्यविधिहरू साधकको सुनुवाईका सम्बन्धमा पनि समान रूपमा लागु हुने देखिन्छ ।

१४९. साधक हेर्ने अदालतको अधिकार : (१) साधक हेर्ने अदालतले पुनरावेदन सुन्ने अदालतलाई भए सरहको अधिकार प्रयोग गर्न सक्नेछ ।

(२) साधक जाँच गर्दा तल्लो अदालतको फैसलाको इन्साफ नमिली कुनै परिवर्तन हुने देखिएमा पन्ध्र दिनको म्याद दिई सम्बन्धित पक्षहरूलाई भिकाउनु पर्नेछ ।

टिप्पणी

प्रस्तुत दफामा साधक हेर्ने अदालतको अधिकारको सम्बन्धमा व्यवस्था गरिएको पाइन्छ । प्रस्तुत दफाको उपदफा (१) बमोजिम साधक हेर्ने अदालतले पुनरावेदन सुन्ने अदालतलाई भए सरहको अधिकार प्रयोग गर्नसक्ने व्यवस्था गरिएको छ । पुनरावेदन सुन्ने अदालतको अधिकारका सम्बन्धमा यसै संहिताको दफा १४४ मा उल्लेख गरिएको छ र सोको टिप्पणी पनि सोही दफाका सम्बन्धमा उल्लेख गरिसकिएकोले पुनरावृत्ति गरिएको छैन । न्याय प्रशासन ऐन, २०४८ को दफा १४ मा पुनरावेदन सुन्ने र साधक जाँच्ने अदालतको अधिकारका बारेमा एउटै दफामा उल्लेख गरी दुवै विषयमा अदालतको अधिकार समान रहने व्यवस्था गरिएको पाइन्छ । प्रस्तुत संहिताको व्यवस्थाका हकमा दुई छुट्टाछुट्टै दफामा व्यवस्था गरिए पनि साधक हेर्ने अदालतले पुनरावेदन सुन्ने अदालतलाई भए सरहको अधिकार प्रयोग गर्नसक्ने भनी उल्लेख गरिएकोबाट हाल भइरहेकै व्यवस्थासँग समान देखिन्छ । प्रस्तुत दफाको उपदफा (२) मा साधक जाँच गर्दा तल्लो अदालतको फैसलाको इन्साफ

नमिली कुनै परिवर्तन हुने देखिएमा पन्ध्र दिनको म्याद दिई सम्बन्धित पक्षहरूलाई भिकाउनु पर्ने व्यवस्था गरिएको पाइन्छ। प्रस्तुत उपदफाको यो व्यवस्था यसै संहिताको दफा १४० को उपदफा (३) र (४) मा पुनरावेदनका सन्दर्भमा गरिएको व्यवस्थासँग मिल्दो छ। पुनरावेदनको सुनुवाई हुँदा पनि पुनरावेदन जिकिर अस्वीकृत गर्न नसकिने भई पुनरावेदनमा लिइएका जिकिरहरू उपर थप सुनुवाई गर्नुपर्ने देखिएमा पुनरावेदन जिकिरको खण्डन गर्न प्रत्यर्थीलाई पन्ध्र दिनको म्याद दिई सूचना पठाउनु पर्ने व्यवस्था गरिएको छ। साधकका सम्बन्धमा अदालत स्वयंले जाहेर गरेको कारण कुनै प्रत्यर्थी रहने अवस्था नभए पनि तल्लो अदालतको इन्साफ फरक पर्ने अवस्थामा त्यसबाट असर पर्ने सम्बन्धित पक्षहरूलाई भिकाउनु पर्ने व्यवस्था यो उपदफामा गरिएको छ। प्रस्तुत उपदफाको यो व्यवस्था असर पर्ने पक्षलाई सुनुवाईको मौका नदिई निर्णयमा पुग्न हुँदैन भन्ने न्यायको सर्वमान्य सिद्धान्तमा आधारित छ।

१५०. पुनरावेदन र साधक फैसला : पुनरावेदन फैसला गर्दा अनुसूची-४६ बमोजिमको ढाँचामा र साधक फैसला गर्दा अनुसूची-४७ बमोजिमको ढाँचामा गर्नुपर्नेछ।

तर पुनरावेदन र साधकको एउटै फैसला गर्नुपर्ने अवस्थामा अनुसूची-४६ को ढाँचामा गर्नुपर्नेछ।

टिप्पणी

प्रस्तुत दफामा पुनरावेदन फैसला र साधक फैसलाको ढाँचाका सम्बन्धमा व्यवस्था गरिएको छ। जस अनुसार पुनरावेदन फैसला गर्दा अनुसूची-४६ बमोजिमको ढाँचामा र साधक फैसला गर्दा अनुसूची-४७ को ढाँचामा गर्नुपर्ने व्यवस्था गरिएको पाइन्छ। प्रचलित मुलुकी ऐन, अदालती बन्दोबस्तको महलको १८९ नं. र पुनरावेदन अदालत नियमावली, २०४८ को अनुसूची-५ तथा सर्वोच्च अदालत नियमावली, २०४९ को अनुसूची-६ मा पुनरावेदन फैसलाको ढाँचा दिइएको छ। साधक फैसलाको ढाँचा हाल प्रचलित कानूनमा दिइएको पाइँदैन। यस प्रकारका ढाँचाहरूको महत्व सामान्य निर्देशनका रूपमा रहेका हुन्छन् र एकरूपताका लागि मद्दत गर्दछन्।

फैसला कार्यान्वयन सम्बन्धी व्यवस्था

प्रस्तुत परिच्छेदमा फैसला कार्यान्वयन सम्बन्धी व्यवस्थाहरू उल्लेख गरिएको छ । हालसम्म फैसला कार्यान्वयनका सबै कार्यविधिहरू सामान्य कानूनको रूपमा रहेको मुलुकी ऐन, दण्डसजायको महलमा गरिएको व्यवस्थाद्वारा सञ्चालित रहेको छ । मुलुकी ऐन, दण्ड सजायको महलमा भएका व्यवस्थाहरू अव्यावहारिक, अपूरो र परम्परागत रहेको भनी आलोचना हुने गरेको सन्दर्भमा प्रस्तुत फौजदारी कार्यविधि संहितामा केही आधुनिकतम् मान्यताहरूलाई समावेश गर्ने प्रयास भएको पाइन्छ । प्रस्तुत फौजदारी कार्यविधि संहिताले फौजदारी मुद्दाहरूमा भएका फैसलाहरूको कार्यान्वयनका लागि छुट्टै व्यवस्था गरेको छ । मुलुकी ऐन, दण्डसजायको महलमा भए जस्तो देवानी र फौजदारी दुवै प्रकारका मुद्दाहरूमा हुने फैसलाहरूको कार्यान्वयनको विषय यसमा समावेश गरिएको छैन । देवानी मुद्दामा हुने फैसलाहरूको कार्यान्वयनको विषय देवानी कार्यविधि संहितामा र फौजदारी मुद्दामा भएका फैसलाहरूको कार्यान्वयनको विषय प्रस्तुत फौजदारी कार्यविधि संहितामा गरिएका छन् । यस हिसाबले प्रस्तुत संहिता बढी विशिष्टीकृत, वैज्ञानिक र व्यावहारिक पनि रहेको छ । प्रस्तुत परिच्छेदमा जम्मा एक्काइस वटा दफाहरू राखिएका छन् । यो परिच्छेदमा समावेश गरिएका मुख्य मुख्य व्यवस्थाहरूमा सजायको लगत राख्ने, कैद सजायको असुली गर्ने, जरिवानाको सजायको कार्यान्वयन गर्ने, सरकारी बिगोको असुली गर्ने, क्षतिपूर्ति भराउने आदि छन् ।

१५१. **फैसला कार्यान्वयन** : यस परिच्छेदमा अन्यथा लेखिएकोमा बाहेक अदालतले कुनै मुद्दाका सम्बन्धमा फैसला गरेपछि सो फैसला बमोजिम लागेको दण्ड, जरिवाना वा ठहरेको बिगो वा क्षतिपूर्तिको लगत कसी सो फैसला तुरुन्त कार्यान्वयन गर्नुपर्नेछ ।

टिप्पणी

प्रस्तुत संहिताको दफा बमोजिम फैसला कार्यान्वयनका सम्बन्धमा सामान्य व्यवस्था गरिएको पाइन्छ । यो दफामा “यो परिच्छेदमा अन्यथा लेखिएकोमा बाहेक” भन्ने शब्दावलीको प्रयोग भएको छ जस अनुसार यो परिच्छेदका अन्य दफाहरूमा लेखिएका व्यवस्थाले यो दफाको व्यवस्थालाई नियन्त्रण वा सीमित गरेको छ भने सोही दफाको व्यवस्था लागु हुने स्थिति देखिन्छ । त्यसैगरी यो दफाको व्यवस्था देहायका विषयमा भएका फैसलाको कार्यान्वयनमा लागु हुने स्थिति छ :

- (१) फैसला बमोजिम लागेको दण्ड,
- (२) फैसला बमोजिम लागेको जरिवाना,
- (३) फैसला बमोजिम ठहरेको बिगो,
- (४) फैसला बमोजिम ठहरेको क्षतिपूर्ति

प्रस्तुत विषयका फैसलाहरू फैसला हुनासाथ लगत कसी तुरुन्त कार्यान्वयन गर्नुपर्ने देखिन्छ । लगत भन्नाले कसलाई कति कैद वा जरिवाना हुने गरी फैसला भएको हो भन्ने कुराको अभिलेख भन्ने बुझिन्छ । यसैगरी कसैले कसैलाई कुनै बिगो तिर्नुपर्ने गरी फैसला भएको छ वा क्षतिपूर्ति तिर्नुपर्ने गरी फैसला भएको छ भने सोको पनि अभिलेख राख्नुपर्ने व्यवस्था यो दफामा

गरिएको छ । यसरी अभिलेख राखिसकेपछि मात्र कुन विषयमा कसलाई कति दण्ड, जरिवाना हुने ठहरेको हो, कुन मितिमा भएको कुन मुद्दाको फैसला बमोजिम ठहरेको हो र असूल भएको छ वा छैन भन्ने कुराको विवरण देखिने गरी अभिलेख राख्ने कार्यलाई फैसला कार्यान्वयन सम्बन्धी नेपाल कानूनमा लगत कस्ने कार्यको रूपमा बुझ्ने गरिन्छ । सो बमोजिमको दण्ड, जरिवाना र बिगो तथा क्षतिपूर्ति असूल भएको भए कहिले असूल भएको हो सो पनि लगतमा जनाउने गरिन्छ जसबाट दोहोरो असूल गरिने स्थिति रोकिने र असूल गर्न बाँकी भए सोको विवरण पनि स्पष्ट देखिने हुन्छ । यसैगरी यो दफामा प्रयुक्त “तुरुन्त कार्यान्वयन गर्नुपर्छ” भन्ने शब्दावलीको प्रयोगबाट फैसलाहरू कुनै अदालतबाट फैसला हुनासाथ कार्यान्वयन गर्नुपर्ने अवस्था बुझिन्छ । यद्यपि यसै संहिताको दफा १५२ मा विशेष अवस्थामा फैसला कार्यान्वयन स्थगित हुने व्यवस्था गरिएको छ र दफा १५१ मा उल्लिखित “यस परिच्छेदमा अन्यथा लेखिएकोमा बाहेक” भन्ने शब्दावलीको प्रयोगबाट दफा १५२ मा उल्लेख भए बमोजिम स्थगित नगरी दफा १५१ मा उल्लेख भए बमोजिम तुरुन्त कार्यान्वयन हुनसक्ने स्थिति चाहिँ देखिँदैन । त्यसैले दफा १५१ मा उल्लिखित तुरुन्त भन्ने शब्दको अर्थ दफा १५२ को अधीनमा रही सो बमोजिम स्थगित हुने अवस्थामा त्यसरी स्थगित हुनुपर्ने अवस्थाको समाप्ति पछि यथाशक्य चाँडो भन्ने र दफा १५२ बमोजिम स्थगित हुने अवस्था नभएकोमा फैसला हुनासाथ यथाशक्य चाँडो कार्यान्वयन गर्नुपर्ने अवस्थालाई बुझ्नुपर्ने हुन्छ ।

मुलुकी ऐन, दण्ड सजायको महलमा उल्लेख भए अनुसार बिगो भरिपाउन दरखास्त पर्नुपर्ने र त्यस्तो दरखास्त आखिरी फैसला भएको तीन वर्ष भित्र पर्नुपर्ने व्यवस्था छ । चलन चलाउनु पर्ने विषय रहेछ भने आखिरी फैसला भएको दुई वर्षभित्र दरखास्त पर्नुपर्ने, लिखत रजिष्ट्रेशन गरी पाउने विषयमा फैसला अन्तिम भएको ६ महिनाभित्र दरखास्त दिनुपर्ने व्यवस्था छ । यसै गरी अंशवण्डा छुट्टयाइ पाउन, फिर्ता पाउने भएको दण्ड, धरोटी, रोक्का रहेको सर्वस्व जायजात वा अन्य नगद फिर्ता पाउन दरखास्त दिनुपर्ने म्यादका सम्बन्धमा पनि व्यवस्था गरिएको पाइन्छ ।

१५२. फैसला कार्यान्वयन स्थगित हुने : (१) दफा १५१ मा जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि देहायको अवस्थामा अदालतले फैसलाको कार्यान्वयन स्थगन गर्नुपर्नेछ:-

- (क) कानून बमोजिम पुनरावेदन लाग्नसक्ने मुद्दामा पुनरावेदन परेको भए पुनरावेदनको रोहबाट मुद्दाको अन्तिम किनारा नभएसम्म वा पुनरावेदन नपरेकोमा पुनरावेदन लाग्नसक्ने म्याद भुक्तान नभएसम्म,
- (ख) कानून बमोजिम साधक जाहेर हुने मुद्दा भए जाहेर भएको साधकको निकाशा नभएसम्म ।

(२) उपदफा (१) को खण्ड (क) बमोजिम पुनरावेदन परेकोमा पुनरावेदन गर्ने पक्षले पुनरावेदन गरेको व्यहोराको निवेदन सम्बन्धित अदालतमा दिनुपर्नेछ ।

टिप्पणी

प्रस्तुत दफामा फैसला कार्यान्वयन स्थगित हुने अवस्था र कार्यविधिका सम्बन्धमा व्यवस्था गरिएको छ । दफा १५१ मा फैसला तुरुन्त कार्यान्वयन गर्नुपर्छ भन्ने व्यवस्था भएको भए तापनि यो दफामा फैसला कार्यान्वयन स्थगित हुने व्यवस्था गरिएकोले दफा १५१ र दफा १५२ का व्यवस्थाहरू आपसमा बाभिएको जस्तो पनि देखिएको छ । तर दफा १५१ को व्यवस्था यो परिच्छेदको अधीनमा रही लागु हुने गरी दफा १५१ मा उल्लेख भएको पाइएकोले दफा १५१ मा जेसुकै उल्लेख गरिएको

भए पनि सो व्यवस्था दफा १५२ को अधीनमा रहने र सो दफामा अन्यथा व्यवस्था भएको हदसम्म यही दफाको व्यवस्था लागु हुने देखिन्छ । त्यसैले दफा १५२ बमोजिम फैसला कार्यान्वयन स्थगित हुने अवस्थामा यही दफा बमोजिम फैसला कार्यान्वयन स्थगित हुने मान्नुपर्दछ । दफा १५२ को अवस्थामा दफा १५१ को व्यवस्थालाई आधार मानेर तुरुन्त फैसला कार्यान्वयन हुने स्थिति हुँदैन ।

दफा १५२ को उपदफा (१) मा उल्लेख भए अनुसार देहायको अवस्थामा देहायको अवाधिसम्म फैसला कार्यान्वयन स्थगित हुने व्यवस्था गरिएको पाइन्छ :

- (१) कानून बमोजिम पुनरावेदन लाग्न सक्ने मुद्दामा पुनरावेदन परेको भए पुनरावेदनको रोहबाट मुद्दाको अन्तिम किनारा नभएसम्म,
- (२) कानून बमोजिम पुनरावेदन लाग्नसक्ने मुद्दामा पुनरावेदन नपरेको भए पुनरावेदन लाग्न सक्ने म्याद भुक्तान नभएसम्म,
- (३) कानून बमोजिम साधक जाहेर हुने मुद्दा भए जाहेर भएको साधकको निकाशा नभएसम्म ।

दफा १५२ को प्रस्तुत व्यवस्थाले फैसलाको कार्यान्वयन गर्नुपर्दा फैसलाको अन्तिम टुङ्गो नलागेसम्म गर्नु हुँदैन भन्ने सिद्धान्तलाई आत्मसात गरेको छ । हाल प्रचलित कानून र प्रस्तावित संहिताले पनि सबैजसो मुद्दामा फैसला भए पछि कम्तिमा एक तह पुनरावेदनलाई अधिकार कै रूपमा व्यवस्था गरेको पाइन्छ । यसरी पुनरावेदन गर्ने अधिकार दिइएको र पुनरावेदन गरेमा तल्लो अदालतको फैसला उल्टिन पनि सक्ने हुनाले तल्लो अदालतले फैसला गर्नासाथ उक्त फैसला कार्यान्वयन गर्ने हो भने पुनः पछि उल्टी फैसला भएमा फेरि साविकको स्थितिमा लैजान फिर्ता गर्नुपर्ने दोहोरो भन्फट सिर्जना हुन्छ । यो भनेको अदालतको सीमित समय, श्रोत र साधनको अनावश्यक खर्च पनि हो । यही स्थितिलाई ध्यानमा राखी प्रस्तुत दफाको उपदफा (१) बमोजिम पुनरावेदन परेकोमा सोको अन्तिम किनारा नभएसम्म र पुनरावेदन नपरेकोमा पुनरावेदन लाग्नसक्ने म्याद भुक्तान नभएसम्मका लागि फैसला कार्यान्वयन स्थगित गर्नुपर्ने व्यवस्था गरिएको पाइन्छ । पुनरावेदन लाग्नेमा पुनरावेदन लाग्ने म्याद भुक्तान भएपछि पुनरावेदन लाग्न नसक्ने हुँदा त्यसपछि स्वतः उक्त फैसला अन्तिम भएको अवस्थामा पुग्नेहुन्छ । यसैगरी साधक जाहेर भएकोमा पनि साधकको निकाशा नभएसम्म फैसला कार्यान्वयन स्थगित हुने व्यवस्था गरिएको पाइन्छ । पुनरावेदन र साधकका बीचको अन्तरका बारेमा माथि उल्लेख गरिसकिएको हुनाले यहाँ पुनरावृत्ति गरिएको छैन । साधक जाहेर भएकोमा साधकको रोहबाट पनि तल्लो अदालतको फैसला फरक पर्नसक्ने हुँदा साधकको निकाशा नभएसम्म पनि फैसला कार्यान्वयन स्थगित गर्नुपर्ने व्यवस्था गरिएको पाइन्छ ।

प्रस्तुत दफाको उपदफा (२) बमोजिम पुनरावेदन परेकोमा पुनरावेदन गर्ने पक्षले पुनरावेदन गरेको व्यहोराको निवेदन सम्बन्धित अदालतमा दिनुपर्ने व्यवस्था गरिएको छ । यो व्यवस्थाको मुख्य उद्देश्य पुनरावेदन परेकोमा पुनरावेदनको अन्तिम किनारा नलागेसम्म फैसला कार्यान्वयन स्थगित गर्नुपर्ने उपदफा (१) को व्यवस्थाको कार्यान्वयनलाई सहजता प्रदान गर्नु रहेको छ । पुनरावेदन गर्ने विषय मुद्दाका पक्षको अधिकारको विषय भएको र निजले पुनरावेदन सुन्ने अदालतमा पुनरावेदन गरेको अवस्थाका सोको जानकारी नभई तल्लो अदालतबाट फैसला कार्यान्वयन हुने स्थिति नआओस् भन्ने रहेको छ । तल्लो अदालतको फैसला कार्यान्वयन भएमा त्यसबाट हार्ने पक्षलाई नै मर्का पर्ने हुँदा पुनरावेदन गरेको विषयको जानकारी गराउने कर्तव्य पनि यो उपदफाले निजैमा राखेको छ जुन औचित्यपूर्ण पनि छ । आफूले गरेको पुनरावेदनको जानकारी गराउन पुनरावेदन गर्ने पक्षलाई जति सजिलो हुन्छ त्यति सजिलो अर्को पक्ष वा पुनरावेदन सुन्ने अदालतबाट गराउन सजिलो नहुन

सकदछ । अर्को पक्षले त पुनरावेदन गरकै विषय पनि सोक्राको सूचना आएपछि मात्र थाहा पाउने अवस्था आउँछ । त्यसैले निजले जानकारी गराउने कुरा विल्कुलै व्यावहारिक हुँदैन । पुनरावेदन सुन्ने अदालतले जानकारी पठाउने व्यवस्था गर्न सकिन्छ । तर यसो गर्दा पनि पुनरावेदकले जानकारी गराउनु भन्दा छिटो नहुन सकदछ । त्यसैले यो उपदफाले पुनरावेदन गरेको कुराको जानकारी सम्बन्धित अदालतलाई गराउने कर्तव्य पुनरावेदकमा नै राखेको छ ।

१५३. सजायको लगत खडा गर्नुपर्ने : (१) अदालतबाट कुनै व्यक्ति कसूरदार ठहरी सजाय भएकोमा सम्बन्धित अदालतले सोको लगत खडा गरी कार्यान्वयन गर्नुपर्नेछ ।

(२) पुनरावेदन सुन्ने अदालतबाट कुनै व्यक्ति कसूरदार ठहरी वा तल्लो अदालतको फैसला उल्टी भई वा बदर भई कसूरदार ठहरेकोमा सोको लगत खडा गरी कार्यान्वयन गर्न सम्बन्धित जिल्ला अदालतमा फैसलाको प्रतिलिपि पठाउनु पर्नेछ ।

(३) उपदफा (१) वा (२) बमोजिम लगत खडा गरेपछि सम्बन्धित अदालतले फैसला कार्यान्वयन गर्नेछ र सो प्रयोजनका लागि अन्य सम्बद्ध निकायलाई आदेश गर्नेछ ।

(४) उपदफा (३) बमोजिम आदेश गर्दा कैद सजाय पाउने व्यक्ति अदालतमा उपस्थित रहेको भए निजलाई समेत अदालतले कारागारमा चलान गरी पठाउनु पर्नेछ र उपस्थित भएको रहेनछ वा थुना वा कैदमा पनि बसेको रहेनछ भने निजलाई पक्राउ गरी कारागारमा बुझाउने गरी सम्बन्धित प्रहरी कार्यालयलाई अनुसूची-४७ बमोजिमको ढाँचामा आदेश पठाउनु पर्नेछ ।

(५) एकै कसूरदारलाई एकभन्दा बढी सजाय भएकोमा कुन ठूलो सजाय हो भन्ने सम्बन्धमा कुनै द्विविधा भएमा कारागार कार्यालयले सम्बन्धित जिल्ला अदालतमा लेखी पठाउनु पर्नेछ र जिल्ला अदालतबाट निकास भए बमोजिम गर्नुपर्नेछ ।

टिप्पणी

प्रस्तुत दफा बमोजिम सजायको लगत खडा गर्दा अवलम्बन गर्नुपर्ने कार्यविधिका सम्बन्धमा व्यवस्था गरिएको छ । सजायको लगत भन्नाले सजायको विवरण भन्ने बुझिन्छ । कुनै फैसला बमोजिम कसैलाई कैद वा जरिवाना भयो भने सोको विवरण व्यवस्थित रूपमा राख्नुपर्ने हुन्छ । यसरी विवरण व्यवस्थित रूपमा राख्न सकिएन भने कैद जरिवानाको असूलीमा समस्या हुने र कसबाट असूल हुन बाँकी छ, कसबाट असूल भइसकेको छ भन्ने कुरा पनि छुट्टयाउन नसकिने हुन्छ । यसले गर्दा फैसला बमोजिम कसैलाई कैद वा जरिवाना भए पनि त्यस्तो फैसला कागजमा मात्र सीमित रहने सम्भावना हुन्छ । त्यसैले प्रस्तुत दफामा सजायको लगत खडा गर्नुपर्ने सम्बन्धमा ५ वटा उपदफाहरूमा व्यवस्था भएको पाइन्छ ।

प्रस्तुत दफाको उपदफा (१) बमोजिम अदालतबाट कुनै व्यक्ति उपर कसूरदार ठहरी सजाय भएकोमा सोको लगत खडा गरी कार्यान्वयन गर्नुपर्ने व्यवस्था गरिएको पाइन्छ । यो उपदफाको व्यवस्थाले खास गरेर देहायका तीनवटा कुराको व्यवस्था गरेको पाइन्छ :

- (१) कसूरदार ठहरेकाको मात्र लगत खडा गर्नुपर्ने,
- (२) लगत सम्बन्धित अदालतले खडा गर्नुपर्ने,
- (३) लगत खडा गरेर मात्र फैसला कार्यान्वयन गर्नुपर्ने ।

प्रचलित जिल्ला अदालत नियमावली, २०५२ को नियम ५४ र ६८ मा पनि फैसला भए पछि फैसला बमोजिम लागेको कैद र जरिवानाको लगत कस्तुपर्ने व्यवस्था गरिएको पाइन्छ ।

कुनै मुद्दामा तल्लो अदालतबाट सफाई पाई फैसला भएकोमा सो फैसला उपर पुनरावेदन परी सुनुवाई हुँदा पुनरावेदन सुन्ने अदालतबाट तल्लो अदालतको फैसला उल्टी भई वा बदर भई कसूरदार ठहर्‍यो भने सोको लगत खडा गरी कार्यान्वयन गर्न सम्बन्धित जिल्ला अदालतमा फैसलाको प्रतिलिपि पठाउनु पर्ने व्यवस्था उपदफा (२) मा गरिएको छ । फैसला कार्यान्वयन गर्ने अदालतको जिम्मेवार इकाई तहसिल शाखा भएको र यो जिल्ला अदालतमा मात्र रहने प्रचलन अनुसार फैसला कार्यान्वयन गर्ने अदालत पनि जिल्ला अदालत नै हो । फैसला कार्यान्वयन जिल्ला अदालतबाट हुने गरी व्यवस्था भइरहेको हालको प्रणाली हुँदा पुनरावेदन सुन्ने अदालतबाट भएको फैसला बमोजिम कसूरदार ठहरेको अवस्थामा पनि सोको लगत जिल्ला अदालतमा नै राख्नुपर्ने हुन्छ । यसैले प्रस्तुत उपदफामा पुनरावेदन सुन्ने अदालतले पनि लगत खडा गरी कार्यान्वयन गर्ने प्रयोजनका लागि फैसलाको प्रतिलिपि सम्बन्धित जिल्ला अदालतमा पठाउनु पर्ने व्यवस्था गरिएको पाइन्छ ।

उपदफा (३) बमोजिम फैसला बमोजिम लागेको सजायको लगत खडा गरे पछि आफूले कार्यान्वयन गर्नुपर्ने विषयमा सम्बन्धित अदालत स्वयंले फैसला कार्यान्वयन गर्ने र अरु मार्फत कार्यान्वयन गराउनु पर्ने विषयमा अन्य सम्बद्ध निकायलाई आदेश दिनुपर्ने व्यवस्था गरिएको छ । अन्य निकाय भन्नाले उदाहरणका लागि कैदको सजाय लागेको व्यक्ति फरार रहेको भए पक्राउ गर्न सम्बन्धित प्रहरी कार्यालयलाई आदेश दिनुपर्ने हुन्छ । हाजिर रहेको अभियुक्तका हकमा पनि कैद सजाय हुने गरी फैसला भएकोमा कैद असूलीका लागि कारागारमा राख्न कारागार कार्यालयलाई आदेश दिनुपर्ने वा लेख्नुपर्ने हुनसक्दछ ।

उपदफा (४) बमोजिम उपदफा (३) कै पूरकका रूपमा अझ स्पष्ट व्यवस्था गरिएको छ । यस अनुसार आदेश गर्दा कैद सजाय पाउने व्यक्ति फैसला हुँदाका बखत अदालतमा नै उपस्थित रहेको भए निजलाई कारागारमा चलान गरी पठाउनु पर्ने व्यवस्था गरिएको पाइन्छ । फैसला गर्दाका बखत कैदको सजाय पाउने व्यक्ति अदालतमा उपस्थित रहेनछ र पुर्पक्षका सिल्लिसलामा थुनामा पनि बसेको रहेनछ भने निजलाई पक्राउ गरी कारागारमा बुझाउन सम्बन्धित प्रहरी कार्यालयलाई आदेश गरी पठाउनु पर्ने व्यवस्था यो उपदफामा गरिएको छ । यसरी आदेश गर्दा यसै संहिताको अनुसूची-४८ को ढाँचामा आदेश दिनुपर्ने व्यवस्था पनि यो उपदफामा प्रस्ताव गरिएको छ ।

यो दफाको उपदफा (५) मा एकै कसूरदारलाई एकभन्दा बढी सजाय भएकोमा कुन ठूलो सजाय हो भन्ने सम्बन्धमा कुनै द्विविधा भएमा कारागार कार्यालयले सम्बन्धित जिल्ला अदालतमा लेखी पठाउनु पर्ने र जिल्ला अदालतबाट निकाशा भए बमोजिम गर्नुपर्ने व्यवस्था गरिएको छ । फौजदारी कसूर (सजाय निर्धारण तथा कार्यान्वयन) ऐन, २०६६ को दफा ११ को उपदफा (१) को प्रतिबन्धात्मक वाक्यांशमा एकै समयमा एकभन्दा बढी कसूर गरेकोमा सजाय कार्यान्वयन गर्नु पर्दा जुन कसूरमा सबभन्दा बढी सजाय हुन्छ सोही कसूरको सजाय कार्यान्वयन गर्नुपर्ने व्यवस्था भएको पाइन्छ । उक्त ऐनको यो व्यवस्थाको सन्दर्भमा कुनै अभियुक्तलाई एकभन्दा बढी कसूरमा सजाय भएको अवस्थामा सबभन्दा ठूलो सजाय मात्र कार्यान्वयन गर्नुपर्ने स्थिति हुन्छ । तर कहिलेकाहीं कारागारले कुन सजाय ठूलो हो भनेर छुट्याउन नसक्ने अवस्था परेमा के गर्ने भन्ने कुराको समाधान दिने प्रयास यो उपदफाले दिएको छ र त्यस्तो अवस्थामा सम्बन्धित जिल्ला अदालतमा लेखी पठाउनु पर्ने र जिल्ला अदालतबाट निकासा भए बमोजिम गर्नुपर्ने व्यवस्था यो उपदफामा प्रस्ताव गरिएको छ ।

१५४. कैदमा राख्नु पर्ने : दफा १५३ बमोजिमको आदेश प्राप्त भएपछि वा कसूरदार ठहरिएको व्यक्ति प्रहरी कार्यालयबाट पक्राउ भई आएपछि सम्बन्धित कारागार कार्यालयले कसूरदारलाई कानून बमोजिम कैदमा राख्नुपर्नेछ ।

तर अठार वर्ष उमेर नपुगेको नाबालक कसूरदार ठहरिएकोमा निजलाइ नेपाल सरकारले व्यवस्था गरेको छुट्टै बाल सुधार गृह वा यस्तै अन्य गृहमा राख्नुपर्नेछ ।

(२) उपदफा (१) बमोजिम कैदमा राख्दा कसूरदार कहिलेदेखि थुनामा रहेको वा पक्राउ परेको हो निजको कैद अवधि कहिले भुक्तान हुने हो भन्ने कुरा समेतको अभिलेख कारागार कार्यालयले तयार गरी अद्यावधिक रूपमा राख्नुपर्नेछ ।

टिप्पणी

दफा १५३ बमोजिम कुनै कसूरदारका हकमा निजलाई भएको सजायको लगत खडा गरेपछि सजाय कार्यान्वयनको अर्को चरणको कारबाई सुरु हुन्छ । प्रस्तुत परिच्छेदमा उल्लेख भए अनुसार यो परिच्छेद अन्तर्गत कार्यान्वयन हुने यस्ता सजायहरूमा कैद सजाय, जरिवानाको सजाय, सरकारी बिगो तथा निजी बिगो असूल गर्ने कार्यविधिको व्यवस्था भएको पाइन्छ । यी विभिन्न सजायहरू मध्ये प्रस्तुत दफामा कैद सजाय कार्यान्वयनको व्यवस्था गरिएको पाइन्छ । प्रस्तुत दफामा जम्मा दुईवटा उपदफाहरू रहेकोमा उपदफा (१) मा कैदमा राख्नुपर्ने व्यवस्था समावेश गरिएको छ भने उपदफा (२) मा कारागार कार्यालयले कैदमा राख्दा अभिलेख अद्यावधिक राख्नुपर्ने व्यवस्था समावेश गरिएको छ ।

प्रस्तुत दफाको उपदफा (१) बमोजिम दफा १५३ बमोजिमको आदेश प्राप्त भएपछि वा कसूरदार ठहरिएको व्यक्ति प्रहरी कार्यालयबाट पक्राउ भई आएपछि सम्बन्धित कारागार कार्यालयले कसूरदारलाई कानून बमोजिम कैदमा राख्नुपर्ने व्यवस्था गरिएको पाइन्छ । यो उपदफामा उल्लेख भएको “आदेश प्राप्त भएपछि” भन्ने शब्दावलीको मतलव कुनै अभियुक्तका हकमा कैद सजाय हुने गरी फैसला हुँदा अभियुक्त अदालत मै उपस्थित भए सम्बद्ध निकायलाई फैसला कार्यान्वयन गर्न आदेश दिइने दफा १५३ को व्यवस्था अन्तर्गत कारागार कार्यालयलाई आदेश भई आएको बुझ्नुपर्ने हुन्छ । यसैगरी फैसला हुँदा अदालतमा उपस्थित नरहेका कसूरदारका हकमा पक्राउ गरी कारागारमा बुझाउन प्रहरी कार्यालयलाई लेख्नुपर्ने हुन्छ । यी प्रक्रियाहरू मध्ये कारागारमा राख्न मानिस सहित अदालतबाट आदेश भई आएको अवस्था होस् अथवा प्रहरी मार्फत पक्राउ भई आएको होस्, कारागार कार्यालयले कसूरदारलाई कानून बमोजिम कैदमा राख्नुपर्ने व्यवस्था गरिएको छ । प्रस्तुत उपदफामा प्रयुक्त “कानून बमोजिम कैदमा राख्नुपर्छ” भन्ने शब्दावलीले कारागार ऐन, २०१९ को रीत पुऱ्याई कारागारमा राख्नुपर्ने तर्फ सङ्केत गरेको छ ।

प्रचलित मुलुकी ऐन, दण्डसजायको महलको २३ नं. मा पनि सजाय तोकी फैसला गर्दा सजाय पाउने कसूरदार हाजिर रहेको भए सो फैसला गर्ने अड्डाले नै उसै वखत पकी फैसलाले लागेको सजाय असूल गर्नुपर्छ भन्ने व्यवस्था गरिएको पाइन्छ । कैद लागेकोमा अदालती बन्दोबस्तको महलको १९४ नं बमोजिम हुनेमा (धरौट वा जमानतमा छोड्न सकिने) बाहेक कैद असूल गर्न कारागारमा पठाई दिनुपर्छ र सजाय पाउने कसूरदार हाजिर नरहेको भए गिरफ्तार गर्न प्रहरी कार्यालयलाई आदेश गर्नुपर्छ भन्ने व्यवस्था भएको पाइन्छ ।

तर अठार वर्ष उमेर नपुगेको नाबालक कसूरदार ठहरिएको अवस्थामा भने प्रस्तुत उपदफा (१) को प्रतिबन्धात्मक वाक्यांशमा उल्लेख भए बमोजिम नेपाल सरकारले व्यवस्था गरेको छुट्टै बालसुधार गृह वा यस्तै अन्य गृहमा राख्नुपर्ने व्यवस्था गरिएको छ । प्रस्तुत उपदफाको प्रतिबन्धात्मक

वाक्यांशमा गरिएको यो व्यवस्था पनि यही संहितामा मात्र गरिएको नयाँ व्यवस्था नभई प्रचलित बालबालिका सम्बन्धी ऐन, २०४८ मा पनि भइरहेको व्यवस्था हो । प्रचलित बालबालिका सम्बन्धी ऐन, २०४८ को दफा ४२ र ५० मा नेपाल सरकारले आवश्यकता अनुसार बालसुधार गृहको स्थापना गर्ने र यस्तो गृहमा प्रचलित कानून बमोजिम कैदको सजाय पाई कैदमा जानुपर्ने बालकहरूलाई राखिने व्यवस्था गरिएको छ । तर बालबालिका सम्बन्धी ऐन, २०४८ बमोजिम बालबालिका भन्नाले सोह्र वर्ष नपुगेको बालबालिकालाई मात्र बुझाउने हुँदा प्रस्तुत संहितामा अठार वर्ष नपुगेको नावालकका हकमा गरिएको व्यवस्थासम्म नयाँ व्यवस्था हो । बालबालिकाद्वारा गरिएका अपराधहरूका सम्बन्धमा भिन्न दृष्टिकोण अपनाइने मान्यता विकसित भइरहेको सन्दर्भमा तिनीहरूलाई कैदमा नराखी बालसुधार गृह वा अन्य यस्तै गृहमा राख्नुपर्ने व्यवस्था प्रस्तुत उपदफा ।

(१) को प्रतिबन्धात्मक वाक्यांशमा प्रस्ताव गरिएको पाइन्छ ।

प्रस्तुत दफाको उपदफा (२) मा कारागार कार्यालयले राख्नुपर्ने अभिलेखको बारेमा व्यवस्था गरिएको छ । प्रस्तुत उपदफामा उल्लेख भए अनुसार कुनै कसूरदारलाई कैदमा राख्दा कम्तिमा पनि देहायको विवरण खुलाई अभिलेख राख्नुपर्ने व्यवस्था गरिएको पाइन्छ :

- (१) कसूरदार कहिलेदेखि थुनामा रहेको हो सोको विवरण,
- (२) पक्राउ परेकोमा कहिले पक्राउ परेको हो सोको विवरण, र
- (३) निजलाई लागेको कैद अवधि कहिले भुक्तान हुने हो सोको विवरण ।

कुनै पनि कसूरदारले निजलाई फैसला बमोजिम तोकिएको भन्दा बढी अवधि कैदमा बस्नुपर्दैन । कानून बमोजिम बाहेक थुनामा रहनु वा राख्नु संविधान कै पनि विपरीत हुनजान्छ । यसैगरी कुनै अभियुक्तका हकमा कैद सजाय भएकोमा त्यस्तो कैद सजायको गणना गर्दा यस संहिताको दफा १६१ बमोजिम अनुसन्धानको सिल्लिसलामा हिरासत वा थुनामा बसेको भए त्यसरी थुनामा बसेको अवधि पनि फैसला बमोजिमको कैदमा कटाई बाँकी अवधिको लागि मात्र कैद गर्नुपर्ने व्यवस्था गरिएको छ । प्रचलित मुलुकी ऐन, अदालती बन्दोबस्तको १२० नं. मा पनि फैसला बमोजिम लागेको कैदको अड्डामा पुर्षक्षका निमित्त थुनामा रहेको दिन मिनाहा दिनुपर्ने व्यवस्था भइरहेको पाइन्छ । यस हिसाबले पनि कारागार कार्यालयले कैदमा राख्दा अभिलेख अद्यावधिक गरी राख्नु जरुरी छ । यही महत्त्वलाई ध्यानमा राखी प्रस्तुत उपदफा (२) मा कुनै कसूरदारलाई कैदमा राख्दा सोको अभिलेख तयार गरी कारागार कार्यालयले अद्यावधिक राख्नुपर्ने व्यवस्था प्रस्ताव गरिएको पाइन्छ ।

१५५. कैद बापत रकम तिर्न सकिने : (१) एक वर्ष वा सोभन्दा कम कैदको सजाय हुने कुनै कसूरमा पहिलो पटक कसूरदार ठहरिएको कसूरदारलाई निजको उमेर, कसूरको गम्भीरता, कसूर गरेको तरिका, आचरण समेतलाई विचार गर्दा कारागारमा राख्नु उपयुक्त नदेखिएमा तथा निजलाई छोड्दा समाज वा समुदायको सुरक्षामा खतरा पुग्ने समेत नदेखिएमा सोको कारण खोली अदालतले निजलाई कैदमा राख्नुको सट्टा सो बापत रकम लिई कैदबाट मुक्त गरी दिन उपयुक्त ठहर्‍याएमा कैद बापतको रकम तिरी कैद बस्नु नपर्ने गरी आदेश दिनसक्नेछ ।

(२) उपदफा (२) बमोजिमको आदेश दिनु अघि त्यस्तो व्यक्तिलाई कुनै प्रकारको कसूर नगरी राम्रो आचरण पालन गर्नेछु भन्ने व्यहोराको कागज गराउनु पर्नेछ ।

(३) उपदफा (१) बमोजिम रकम तिरी कैद बस्नु नपर्ने कसूरदारले कैद बापत रकम बुझाउँदा एक दिन कैदको तीन सय रुपैयाका दरले रकम बुझाउनु पर्नेछ ।

(४) उपदफा (१) बमोजिम कैद बस्न छुट भएको व्यक्तिले त्यसरी छुटेको मितिले तीन वर्षभित्र कैदको सजाय हुने कुनै कसूर गरेमा निजलाई पहिले भएको फैसला बमोजिमको कैद समेत थपि सजाय कार्यान्वयन गर्नुपर्नेछ ।

(५) यस दफामा अन्यत्र जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि एक वर्ष वा सोभन्दा कम कैदको सजाय पाएको थुना वा कैदमा रहेबसेको विदेशी नागरिकले कैदको सट्टा जरिवाना तिरी कैदबाट छुटकारा पाउन निवेदन दिएमा अदालतले दफा १५९ को उपदफा (४) मा उल्लेख भएका कसूर बाहेक अन्य कसूरका कसूरदारलाई कैद सजाय बापत प्रतिदिन पाँच सय रुपैयाका दरले हुन आउने रकम एकमुष्ट तोकी सो रकम बुझाएमा बाँकी अवधि कैदमा बस्नु नपर्ने गरी आदेश दिनसक्नेछ ।

(६) उपदफा (५) बमोजिम आदेश भएको व्यक्तिलाई सात दिनभित्र नेपालबाट बाहिर पठाउनु पर्नेछ ।

(७) उपदफा (५) बमोजिमको विवरण अदालतले अध्यागमन कार्यालयमा पठाउनु पर्नेछ ।

(८) उपदफा (३) र (५) बमोजिम प्राप्त भएको पचास प्रतिशत रकम कानून बमोजिम खडा भएको पीडित राहत कोषमा जम्मा गर्नुपर्नेछ ।

(९) यस दफा बमोजिम रकम तिरेमा कसूरदारले कैद भुक्तान गरेको मानिनेछ ।

(१०) यस दफामा अन्यत्र जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि यस दफा बमोजिम कैदबाट छुटेको व्यक्तिको कैदको लगत कैद भुक्तान हुने अवधि सम्मका लागि कायम रहनेछ र निजले उपदफा (२) र (४) प्रतिकूलको आचरण गरेमा अदालतले जुनसुकै बखत यस दफा बमोजिमको आदेश रद्द गर्न सक्नेछ ।

(११) उपदफा (१०) बमोजिम आदेश रद्द भएकोमा त्यस्तो कसूरदारले निजलाई भएको पुरै सजाय कैदमा बसी भुक्तान गर्नुपर्नेछ ।

टिप्पणी

प्रस्तुत दफामा कैद बापत रकम तिर्न सकिने व्यवस्था गरिएको छ । सामान्यतया कैद हुने गरी फैसला भएकोमा कैद मै बस्नुपर्ने हुन्छ । तर व्यक्तिको स्वतन्त्रता अपहरण गर्नु नै फौजदारी न्याय प्रशासनको अभिष्ट होइन । तसर्थ, केही खास अवस्थामा कैद सजाय भएको भएतापनि निजको वैयक्तिक स्वतन्त्रता अपहरण नगरी सो बापत असुल गरी कैद दण्डलाई अन्तिम उपायको रूपमा मात्र प्रयोग गर्ने प्रचलन अन्य मुलुकमा वृद्धि हुँदै आएको छ । प्रचलित मुलुकी ऐन, दण्डसजायको महलको ११ क नं. मा पनि तीन वर्षभन्दा कम कैदको सजाय हुने कुनै कसूर गर्ने व्यक्तिलाई पहिलो पटक कसूरदार ठहरेको रहेछ र अड्डाले कैदमा राख्न मनासिब नठहराएमा एक दिनको पच्चीस रुपैयाका दरले हुन आउने रकम बुझाएमा कसूरदारलाई कैदमा नराख्न सकिने व्यवस्था गरिएको पाइन्छ । यसै गरी यस संहिताका साथ मस्यौदा भइरहेको फौजदारी कसूर (सजाय निर्धारण तथा कार्यान्वयन) ऐन, २०६६ को विभिन्न दफाहरूमा कैदको विकल्पमा विभिन्न व्यवस्थाहरू भएको पाइन्छ । उदाहरणका लागि दफा १४ मा अन्य सजाय नै पर्याप्त हुने देखिएमा कैद सजाय गर्न नहुने व्यवस्था गरिएको छ । कैद सजाय भएकोमा नै पनि अवस्था अनुसार निलम्बन हुने, सामुदायिक सेवामा पठाउने, सुधार गृहमा पठाउने, खुला कारागारमा राख्ने, प्यारोलमा राख्ने आदि व्यवस्थाहरू भइरहेको पाइन्छ । प्रचलित कारागार ऐन, २०१९ मा पनि तीन वर्षसम्म कैद हुने ठहरिएको कसूरदारलाई सामुदायिक सेवामा पठाउन सकिने व्यवस्था गरिएको छ । कैद दण्ड प्रणालीका विकल्पहरूलाई स्थान दिने

सिलसिलामा प्रस्तुत संहिताको दफा १५५ मा पनि केही निश्चित कसूरका कसूरदारहरूले कैद बापत रकम तिर्नसक्ने व्यवस्था गरिएको पाइन्छ। प्रस्तुत दफामा जम्मा ११ वटा उपदफाहरू रहेका छन् र मुख्यतया देहायका व्यवस्थाहरू समेटिएका छन् :

- (१) कैद बापत रकम तिरी कैदमा बस्न नपर्ने अवस्था,
- (२) कैद बापतको रकम तिर्ने सुविधा प्राप्त गर्दा राम्रो आचरण पालन गर्ने कागज गर्नुपर्ने,
- (३) कैद बापत बुझाउनु पर्ने रकमको दर,
- (४) रकम तिरी छुटेको कसूरदारले अर्को अपराध गरेमा सोको परिणाम,
- (५) विदेशी नागरिकका हकमा रकम तिर्ने सुविधा पाउने अवस्था,
- (६) कैद बापत रकम तिर्न पाउने आदेश रद्द हुने अवस्था।

कैद बापत रकम तिरी कैदमा बस्न नपर्ने अवस्था

प्रस्तुत दफाको उपदफा (१) बमोजिम एक वर्ष वा सोभन्दा कम कैदको सजाय हुने ठहरिएका कसूरदारलाई अदालतले उपयुक्त ठहराएमा कैद बापतको रकम तिरी कैदमा बस्न नपर्ने गरी आदेश दिनसक्ने व्यवस्था गरिएको छ। यस अनुसार एक वर्षभन्दा बढी कैदको सजाय हुने कसूरमा यस्तो आदेश गर्न नसकिने देखिन्छ। सारांशमा यो उपदफामा गरिएको व्यवस्थालाई देहाय बमोजिम व्याख्या गर्न सकिन्छ :

- ◆ एक वर्ष वा सोभन्दा कम कैद हुने ठहरेका कसूरदारका हकमा मात्र यो सुविधा प्राप्त हुनसक्दछ
- ◆ एक वर्ष वा सोभन्दा कम कैद भएर मात्र पनि पुग्दैन, कसूर पनि एक वर्ष वा सोभन्दा कम कैद हुने प्रकारको हुनुपर्छ। प्रस्तुत उपदफा (१) मा प्रयुक्त “एक वर्ष वा सोभन्दा कम कैदको सजाय हुने कुनै कसूरमा” भन्ने शब्दावलीले वास्तवमा कैदको सजाय कति भयो भन्ने भन्दा पनि कति कैदको सजाय हुने कसूर हो सो कुरामा जोड दिएकोले सो कुरामा नै यो निर्भर हुने हुन्छ। यस अनुसार तीन वर्षसम्म कैद हुने कसूरमा एक वर्ष मात्र कैद भएको अवस्थालाई यो उपदफा आकृष्ट हुने देखिन्न।
- ◆ पहिलो पटक कसूरदार ठहरिएको व्यक्तिलाई यस्तो कैदको सजाय भएको अवस्थामा मात्र यो सुविधा प्राप्त हुन सक्दछ। पहिले पनि कसूरदार ठहरिएको व्यक्ति रहेछ र यो पटक एक वर्षभन्दा कम कैद भएको स्थितिमा यो सुविधा प्राप्त हुँदैन।
- ◆ कैद बापत रकम तिरेर कैदमा बस्न नपर्ने सुविधा पाउने वा नपाउने भन्ने कुरा कसूरदारको अधिकारको विषय होइन। निजलाई अदालतको विचारमा कारागारमा राख्न उपयुक्त नदेखिएमा मात्र यो सुविधा प्राप्त हुनसक्दछ।
- ◆ कारागारमा राख्न उपयुक्त हुने वा नहुने कुरामा विचार गर्दा अदालतले निम्न कुराहरूलाई आधार मान्न सक्दछ :
 - कसूरदारको उमेर,
 - कसूरको गम्भीरता,
 - कसूर गरेको तरिका,
 - कसूरदारको आचरण।
- ◆ अदालतको विचारमा कसूरदारलाई कारागारमा राख्न उपयुक्त नदेखिएर मात्र पनि पुग्दैन, निजलाई कारागारमा नराखी छोड्दा समाज वा समुदायको सुरक्षामा खतरा नपुग्ने पनि देखिनु पर्दछ।

- ◆ माथिका सबै अवस्थाहरू पूरा भई कैद बापतको रकम तिरी कैदमा बस्नु नपर्ने अवस्थामा पनि अदालतले सोको कारण खोली आदेश दिनुपर्ने हुन्छ।

कैद बापतको रकम तिर्ने सुविधा प्राप्त गर्दा राम्रो आचरण पालन गर्ने कागज गर्नुपर्ने

माथि उपदफा (१) मा लेखिए बमोजिमको सबै अवस्थाहरूको विद्यमानताको स्थितिमा पनि उपदफा (२) बमोजिम थप सर्त तोकेको छ। उपदफा (२) मा उल्लेख भए बमोजिम उपदफा (१) बमोजिमको आदेश दिनु अघि त्यस्तो व्यक्तिलाई कुनै प्रकारको कसूर नगरी राम्रो आचरण पालन गर्नेछु भन्ने व्यहोराको कागज गराउनु पर्ने व्यवस्था गरिएको छ।

कैद बापत रकम तिर्ने सुविधा दण्डको सुधारवादी सिद्धान्तमा आधारित छ। अपराधीले अपराध गर्नुको पछ्याडि समाजको भूमिका पनि जिम्मेवार रहन्छ। कतिपय अवस्थामा त भनिन्छ - समाजले अपराध जन्माउँछ, अपराधी त केवल माध्यम मात्र हो। यो मान्यताले अपराधका कारणहरूको खोजी समाज भित्रै गर्नुपर्ने कुरामा जोड दिन्छ। त्यसैले अपराधीलाई कठोर दण्ड दिई समस्याको निदान गर्नुभन्दा निजलाई सुधार गर्नु उपयुक्त हुन्छ भन्ने दृष्टिकोण राखिन्छ। यसका लागि उसलाई कठोर दण्ड दिएर वा कारागारमा राखी यातना दिएर होइन, समाज मै राखेर सुधार गर्नुपर्दछ। समाजले उसलाई घृणा र उपेक्षा होइन, समाजमा पुनर्स्थापन हुने वातावरण दिनुपर्दछ भन्ने मान्यताको विकास भइआएको छ। साथै, अर्कोतिर कसूरदारमा पनि समाजप्रतिको जिम्मेवारीको भावना विकास गराउनु उत्तिकै महत्वपूर्ण छ। कसूरदारलाई जिम्मेवारीको बोध गराउने र समाजमा पनि निजप्रतिको स्वीकार्यता बढाउने उद्देश्यले यो उपदफामा कैद बापत रकम तिर्ने सुविधा दिँदा कुनै कसूर नगर्ने र राम्रो आचरण पालन गर्नेछु भन्ने कागज गराउनु पर्ने व्यवस्था प्रस्ताव गरिएको छ।

कैद बापत बुझाउनु पर्ने रकमको दर

प्रस्तुत दफाको उपदफा (३) बमोजिम कुनै कसूरदारले आफूलाई लागेको कैद बापत रकम तिरी कैदमा बस्न नपर्ने सुविधा पाउँदा बुझाउनु पर्ने रकमको दरका बारेमा व्यवस्था गरिएको छ। मुलुकी ऐन, दण्डसजायको महलको ११ क नं. मा उल्लेख भए अनुसार कैद बापत रकम तिरी कैदमा बस्न नपर्ने सुविधा पाउने अवस्थामा त्यस्तो कैदको एक दिनको पच्चीस रुपैयाँका दरले बुझाउनु पर्ने व्यवस्था भएको पाइन्छ। प्रस्तुत उपदफामा रकम तिरी कैद बस्न नपर्ने कसूरदारले कैद बापत रकम बुझाउँदा एक दिन कैदको तीन सय रुपैयाँका दरले रकम बुझाउनु पर्ने व्यवस्था प्रस्ताव भएको पाइन्छ। मुलुकी ऐनको यो व्यवस्था धेरै पुरानो भएको, मुलुकी ऐनमा उक्त व्यवस्था हुँदाको तुलनामा अहिले महङ्गी पनि धेरै वृद्धि भएको, एक दिन कैदको तुलनामा तीनसय रुपैयाँको मूल्य वर्तमान सन्दर्भमा खासै बढी नलाग्ने अनुमानमा आधारितभएर यस्तो दर निर्धारण गरिएको पाइन्छ। यसका साथै, सो रकम अत्यन्त न्यून भएको कारणले पनि सो दफा व्यवहारमा विरलै प्रयोग हुने गरेको छ।

रकम तिरी छुटेको कसूरदारले अर्को अपराध गरेमा सोको परिणाम

उपदफा (४) मा रकम तिरी छुटेको कसूरदारले अर्को अपराध गरेमा सोबाट उत्पन्न हुने परिणामका बारेमा व्यवस्था गरिएको छ। यस अनुसार कैद बापत रकम तिर्न छुट पाएको व्यक्तिले त्यसरी छुटेको मितिले तीन वर्षभित्र कैदको सजाय हुने अर्को कसूर गरेमा पहिले पाएको छुटसमेत नपाउने व्यवस्था गरिएको पाइन्छ। कुनै कसूरदारले पहिले छुटेको तीन वर्षभित्र कैदको सजाय हुने अर्को कसूर गरेमा निजलाई पहिले भएको फैसला बमोजिमको कैद समेत थपी सजाय कार्यान्वयन

गर्नुपर्ने व्यवस्था यस उपदफामा गरिएको छ । माथि नै उल्लेख भइसकेको छ कि निजलाई कैदमा बस्न छुट दिनुको मतलव अपराध गरे बापतको पुरस्कार नभई सुधारको अवसर प्रदान गर्नु हो । तर सुधारको अवसर दिँदा निजले त्यसको दुरुपयोग गरी पुनः अर्को कैद हुने अपराध गर्छ भने त्यस्तो कसूरदारलाई छुट दिनुको कुनै अर्थ रहँदैन । अपराधीबाट समाजलाई सुरक्षित गराउनु फौजदारी न्याय प्रशासनको मुख्य उद्देश्य हो । यही उद्देश्य पराजित हुने गरी राज्यले कसूरदार प्रति उदार भई माया गरेर पटक पटक कैद बस्न नपर्ने छुट दिन सक्दैन । त्यसैले यो उपदफामा उल्लेख भए अनुसार दोस्रो पटक गरेको अपराधमा कैद बस्न नपर्ने छुट नदिने मात्र नभएर पहिले भएको कैद सजाय समेत जोडेर पछिल्लो कैद सजायको कार्यान्वयन गर्नुपर्ने व्यवस्था गरिएको पाइन्छ । यस प्रकार प्रस्तुत उपदफामा कसूरदारलाई सुधारिने अवसर दिने र सो अवसरको दुरुपयोग भएमा निजप्रति राज्य कठोर र निर्मम हुने नीति रहेको पाइन्छ ।

विदेशी नागरिकका हकमा रकम तिर्ने सुविधा पाउने अवस्था

प्रस्तुत दफाको उपदफा (५) बमोजिम विदेशी नागरिकका हकमा कैद बापतको रकम तिरी कैद बस्न नपर्ने सुविधा पाउने सम्बन्धमा विशेष व्यवस्था गरिएको छ । त्यसो त उपदफा (१) को व्यवस्था पनि विदेशीलाई लागु नहुने देखिँदैन । तर उपदफा (१) मा गरिएको व्यवस्थाको तुलनामा उपदफा (५) को व्यवस्थामा तात्त्विक अन्तर रहेको पाइन्छ र विदेशी नागरिकका हकमा उपदफा (१) र (५) दुवै व्यवस्था लागु हुने देखिन्छ । रकम तिरी कैद बस्न नपर्ने सुविधाका लागि तोकिएको कैदको हद उपदफा (१) र (५) मा समान रहेको छ जस अनुसार यो उपदफामा पनि एक वर्ष वा सोभन्दा कम कैदको सजाय पाएको व्यक्तिले यो सुविधा पाउनसक्ने देखिन्छ । तर पनि देहायका कुराहरूमा फरक व्यवस्था भएको पाइन्छ :

- ◆ उपदफा (१) मा एक वर्ष वा सोभन्दा कम कैदको सजाय हुने कसूरमा भएको कैद सजायका हकमा मात्र यो सुविधा पाउने व्यवस्था छ । तर उपदफा (५) मा कसूरमा हुने सजायको कुनै हद तोकिएको छैन । कसूर एक वर्ष वा सोभन्दा बढी कैदको सजाय हुने प्रकारको पनि हुन सक्दछ तर फैसला हुँदा एक वर्ष वा सोभन्दा कम कैद भएको अवस्थामा यो सुविधा प्राप्त गर्न सक्ने देखिन्छ ।
- ◆ उपदफा (१) बमोजिमको सुविधा पाउन पहिलो पटक कसूरदार ठहरिएको हुनु पर्ने अवस्था देखिन्छ । तर उपदफा (५) बमोजिम यो सुविधा पाउन पहिलो पटक मात्र कसूरदार ठहरिएको अवस्था हुनु जरुरी छैन ।
- ◆ उपदफा (१) बमोजिमको सुविधा पाउन केवल एक वर्ष वा सोभन्दा कम कैद सजाय हुने कसूर हुनुपर्ने गरी कसूरका हकमा एउटा मात्र सीमा तोकिएको पाइन्छ । तर उपदफा (५) बमोजिमको सुविधा पाउन एक वर्ष वा सोभन्दा कम कैद सजाय भएर मात्र पुग्दैन, दफा १५९ को उपदफा (४) मा उल्लेख भएको कसूरको सूचीमा नपरेको पनि हुनुपर्छ । दफा १५९ को उपदफा (४) मा उल्लिखित कसूरहरूका हकमा अरु सर्तहरू पूरा भए पनि यो उपदफा (५) बमोजिमको सुविधा पाउन सक्ने देखिँदैन ।
- ◆ उपदफा (१) बमोजिम सुविधा पाउँदा एक दिन कैदको तीन सय रुपैयाँका दरले बुझाउनु पर्ने व्यवस्था छ भने उपदफा (५) बमोजिमको सुविधा पाउनको लागि विदेशी नागरिकले कैद सजाय बापत प्रति दिन पाँचसय रुपैयाँका दरले हुन आउने रकम बुझाउनु पर्ने व्यवस्था भएको पाइन्छ ।

- ◆ उपदफा (१) को सुविधा पाउने कसूरदारले रकम बुझाउँदा उपदफा (२) बमोजिम राम्रो आचरण पालन गर्नेछु भन्ने व्यहोराको कागज गर्नुपर्ने व्यवस्था रहेको छ । तर उपदफा (५) बमोजिम रकम बुझाउँदा यस प्रकारको कागज गर्नुपर्ने व्यवस्था गरिएको छैन । आफूलाई लागेको कैद बापतको रकम बुझाए पछि विदेशी नागरिकहरू तुरुन्त विदेश जान पाउने हुँदा यस प्रकारको कागज गर्न जरुरी नभएको देखिन्छ ।
- ◆ उपदफा (५) बमोजिम विदेशीले पाउने सुविधा पनि अधिकार नभई अदालतको विवेकमा निर्भर रहने विषय हो । किनभने, उपदफा (५) को अन्तमा पनि “आदेश दिनु पर्नेछ” भन्ने शब्दावली नपरी “आदेश दिन सक्नेछ” भन्ने शब्दावलीको नै प्रयोग भएको छ । तर पनि उपदफा (१) को तुलनामा यो बढी बाध्यात्मक देखिन्छ । किनभने, उपदफा (१) मा जस्तो कसूरदारको उमेर, कसूरको गम्भीरता, समुदायमा निजबाट सुरक्षा खतरा आदि विषय विचार गर्नुपर्ने गरी तोकिएको छैन ।
- ◆ उपदफा (५) बमोजिम विदेशी नागरिकले निवेदन दिनुपर्ने व्यवस्था गरिएको छ । तसर्थ, यो व्यवस्था बमोजिम विदेशी नागरिकले यो सुविधाको उपयोग गर्नुपर्ने बाध्यता पनि केही छैन । प्रस्तुत दफाको उपदफा (६) बमोजिम उपदफा (५) बमोजिम कुनै विदेशी नागरिकलाई लागेको कैद बापतको जरिवाना रकम तिरेर छुटकारा पाउने अवस्थामा त्यसरी छुटकारा पाउने आदेश भएको सात दिनभित्र नेपालबाट बाहिर पठाउनु पर्ने व्यवस्था गरिएको छ र यसै दफाको उपदफा (७) बमोजिम त्यसरी छुटकारा पाएको समेतको विवरण अदालतले अध्यागमन कार्यालयमा पठाउनु पर्ने व्यवस्था गरिएको छ । वास्तवमा विदेशी नागरिकले गरेको केही सामान्य अपराधमा जरिवाना तिरी विदेशमा जान पाउने व्यवस्था गरिएमा निजलाई नेपालको कारागारमा राखी थप आर्थिक व्ययभार व्यहार्न नपर्ने, जरिवाना गर्दा सानो अंश मै भए पनि राज्यको कोषमा केही रकम जम्मा हुन आउने, तुरुन्त विदेश पठाइने हुँदा निजबाट समाजलाई थप असुरक्षा पनि नहुने फाइदाहरू हुन्छन् । यही मान्यताको आधारमा विदेशी नागरिकका हकमा उपदफा (५), (६) र (७) मा विशेष व्यवस्था गरिएको पाइन्छ ।

कैद बापत रकम तिर्न पाउने आदेश रद्द हुने अवस्था

यो दफा १५५ का अन्य उपदफाहरूमा जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि उपदफा (१०) मा उल्लेख भए अनुसार रकम तिरी कैदबाट छुटेको व्यक्तिको कैदको लगत कैदबाट छुट्नासाथ काट्न नहुने व्यवस्था छ । निजको नामको कैदको लगत कैद भुक्तान हुने अवधिसम्मका लागि कायम रहने र निजले कैदबाट छुट्दा गरेको कागज बमोजिमको राम्रो आचरण नगरेमा वा कैदबाट छुटेको मितिले तीन वर्षभित्र कैदको सजाय हुने अर्को कुनै कसूर गरेमा कैदबाट छुट्ने गरी पहिले दिएको आदेश अदालतले रद्द गर्नसक्ने व्यवस्था गरिएको पाइन्छ । यो उपदफामा गरिएको यो व्यवस्थाको उद्देश्य कैदबाट छुट्दा गरेको कागज बमोजिमको राम्रो आचरण पालन गर्ने सर्तको कार्यान्वयनलाई प्रभावकारी बनाउनु रहेको छ । साथै पुनः अपराध गर्ने मानसिकतामा रहेका अपराधीहरूलाई त्यस्तो अपराधिक क्रियाकलापमा संलग्न हुनबाट नियन्त्रण गर्नु रहेको छ । यसरी पहिले भएको आदेश रद्द भएकोमा त्यस्तो कसूरदारले निजलाई भएको पूरै सजाय कैदमा बसी भुक्तान गर्नुपर्ने व्यवस्था उपदफा (११) मा गरिएको छ ।

यी माथि उल्लिखित केही मुख्य मुख्य व्यवस्थाहरूका अतिरिक्त प्रस्तुत दफामा अन्य पनि केही व्यवस्थाहरू भएको पाइन्छ । उदाहरणका लागि उपदफा (८) मा कैद बापत रकम तिर्ने

सुविधा अन्तर्गत प्राप्त रकमको पचास प्रतिशत रकम कानून बमोजिम खडा भएको पीडित राहत कोषमा जम्मा गर्नुपर्ने व्यवस्था गरिएको छ । प्रस्तावित अपराध संहिता र फौजदारी कसूर (सजाय निर्धारण तथा कार्यान्वयन) ऐनमा उल्लेख भए अनुसार अपराधका पीडितलाई निजको राहतका लागि क्षतिपूर्ति पाउने व्यवस्था गरिएको छ र यही प्रयोजनका लागि फौजदारी कसूर (सजाय निर्धारण तथा कार्यान्वयन) ऐनको दफा ४८ मा पीडित राहत/क्षतिपूर्ति कोष खडा गर्नुपर्ने व्यवस्था पनि गरिएको छ । सोही दफामा उल्लेख गरिए बमोजिम त्यस्तो कोषमा अन्य रकमका अतिरिक्त अदालतको फैसला बमोजिम जरिवाना वापत असूल उपर भएको वा कैद बस्नुपर्ने कसूरदार कैद नबसी कैद वापत जरिवाना तिरेको रकममध्ये पचास प्रतिशत रकम नेपाल सरकारले जम्मा गर्नुपर्ने व्यवस्था गरिएको पाइन्छ । यही व्यवस्थासँग मिल्ने गरी प्रस्तुत दफाको उपदफा (८) मा पनि उक्त दफा अन्तर्गत प्राप्त हुने रकमको पचास प्रतिशत रकम पीडित राहत कोषमा जम्मा गर्नुपर्ने व्यवस्था भएको पाइन्छ । यसैगरी प्रस्तुत दफा १५५ को उपदफा (९) मा अदालतको आदेश बमोजिम रकम तिरेमा कसूरदारले कैद भुक्तान गरेको मानिने व्यवस्था गरिएको छ ।

१५६. सम्पत्ति रोक्का राख्नुपर्ने : (१) दफा १५३ को उपदफा (४) बमोजिम पक्राउ पुर्जी जारी गरिएको व्यक्तिको सम्पत्ति पहिले नै रोक्का नरहेको भएमा वा निज पक्राउ हुन नसकेमा सम्बन्धित प्रहरी कार्यालयले निजको हकको चल अचल सम्पत्ति रोक्का राख्नको लागि निजको सम्पत्तिको विवरण खुलाई अदालत समक्ष प्रतिवेदन पेस गर्न सक्नेछ ।

(२) उपदफा (१) बमोजिम प्रतिवेदन पेस भएमा सम्बन्धित अदालतले त्यस्तो व्यक्तिको हकको सम्पत्ति रोक्का गर्न सम्बन्धित मालपोत कार्यालय वा त्यस्तो सम्पत्ति रहेको संस्थालाई आदेश दिनेछ ।

(३) उपदफा (२) बमोजिम सम्पत्ति रोक्का राख्दा रोक्का राख्नुपर्ने भन्दा बढी सम्पत्ति रोक्का भएमा त्यस्तो व्यक्तिले बढी रोक्का भएको सम्पत्ति फुकुवा गर्न सम्बन्धित अदालतमा निवेदन दिन सक्नेछ ।

(४) उपदफा (३) बमोजिम निवेदन परेमा र त्यस्तो निवेदन जाँचबुझ गर्दा त्यसरी बढी सम्पत्ति रोक्का रहेको देखिन आएमा त्यसरी बढी रोक्का रहेको हदसम्मको सम्पत्ति अदालतले फुकुवा गर्न सम्बन्धित मालपोत कार्यालय वा संस्थालाई आदेश दिन सक्नेछ, र त्यसरी आदेश दिएकोमा त्यस्तो कार्यालय र संस्थाले त्यस्तो सम्पत्ति फुकुवा गर्नुपर्नेछ ।

(५) कसूरदारले अदालतको फैसला बमोजिम बिगो, क्षतिपूर्ति वा अन्य कुनै रकम तिर्नुपर्ने रहेछ भने उपदफा (१) बमोजिम रोक्का रहेको सम्पत्तिबाट यस परिच्छेद बमोजिम सो रकम भराई दिई बाँकी रहेको सम्पत्तिमात्र सजाय वापत रोक्का गर्नुपर्नेछ ।

टिप्पणी

यस संहिताको प्रस्तुत दफा बमोजिम फैसलाबाट कसूरदार ठहरिएका तर फैसला हुँदाका बखत अदालतमा हाजिर नरहेका व्यक्तिको सम्पत्ति रोक्का राख्ने सम्बन्धमा व्यवस्था भएको पाइन्छ । प्रस्तुत दफामा गरिएको सम्पत्ति रोक्का सम्बन्धी व्यवस्था नेपालमा गरिएको नयाँ व्यवस्था हो । प्रचलित मुलुकी ऐन, अदालती बन्दोबस्तको महलको ९९ नं. मा वारेन्ट जारी हुने मुद्दामा म्यादी पुर्जी जारी हुँदा म्यादभित्र हाजिर हुन नआई फरार रहे तपाईंको अंश रोक्का गरिनेछ भन्ने व्यहोरा उल्लेख गरिएको, अदालती बन्दोबस्तको महलको १९० नं. मा अंश रोक्का भएको दुई वर्षसम्म मुद्दा मुलतवी

रहने व्यवस्था गरिएको पाइन्छ। तर वारेण्ट जारी हुने बाहेकका अन्य मुद्दाहरूमा अंश रोक्का गर्ने व्यवस्था रहेको पाइँदैन। वारेण्ट जारी हुने मुद्दामा नै पनि अभियुक्तको अंशसम्म रोक्का रहने व्यवस्था भएको हो, अन्य चलअचल सम्पत्ति रोक्का रहने व्यवस्था भएको पाइँदैन। प्रस्तुत संहिताको दफा ५८ मा मुद्दा दायर हुँदाका बखत फरार रहेको व्यक्तिको हकमा पक्राउ पूर्जी जारी गर्नुपर्ने, पक्राउ पूर्जी बुझी लिएन वा फेला परेन भने घरदैलोमा टाँस्नुपर्ने व्यवस्था गरिएको पाइन्छ^{११} र सो दफाको उपदफा (१५) मा यसरी सूचना टाँसिएपछि जुनसुकै बखत पक्राउ पूर्जी बमोजिम पक्राउ गर्नुपर्ने व्यक्तिको हकको सम्पत्ति रोक्का गर्न आदेश दिनसक्ने व्यवस्था छ। यो व्यवस्था बमोजिम सम्पत्ति रोक्का भएको रहेनछ भने पनि प्रस्तुत दफा सम्पत्ति रोक्का राख्नुपर्ने व्यवस्था गरेको पाइन्छ। कुनै कसूरका कसूरदार आफैँ अदालतमा हाजिर भई पुर्पक्षमा रहेको अवस्था छ भने निजबाट निज विरुद्धको फैसला कार्यान्वयन गर्न खासै ढाँचा पर्ने देखिँदैन। तर कुनै अभियुक्त हाजिर नभई फरार रहेको छ भने निज विरुद्ध हुने फैसलाको कार्यान्वयनको सुनिश्चितताको लागि एउटै विकल्प भनेको निजको सम्पत्ति रोक्का राख्ने हुन आउँछ। यसो गर्दा या त निजलाई हाजिर हुन दबाव पर्न सक्दछ या त हाजिर नभए पनि निजको सम्पत्तिबाट सजाय असूल गर्न सकिने हुन्छ। यही मान्यतालाई आत्मसात गरी अन्य मुलुकहरूमा पनि कुनै अभियोग लागेको अभियुक्तको सम्पत्ति रोक्का राख्ने प्रचलन हुन्छ र नेपाल कानून प्रणालीमा पनि प्रस्तुत दफामा यस्तो व्यवस्था प्रस्ताव गरिएको पाइन्छ।

प्रस्तुत दफाको उपदफा (१) मा उल्लेख भए अनुसार दफा १५३ को उपदफा (४) बमोजिम पक्राउ पूर्जी जारी गरिएको व्यक्तिको सम्पत्ति पहिले नै रोक्का नरहेको भएमा वा निज पक्राउ हुन नसकेमा सम्बन्धित प्रहरी कार्यालयले निजको हकको चलअचल सम्पत्ति रोक्का राख्नको लागि निजको सम्पत्ति विवरण खुलाई अदालतसमक्ष प्रतिवेदन पेस गर्नसक्ने व्यवस्था गरिएको पाइन्छ। प्रचलित मुलुकी ऐनको व्यवस्था अनुसार अंश रोक्का गर्दा अदालतका कर्मचारी आफैँ अभियुक्तको घरगाउँमा गई रोक्का मुचुल्का गरी ल्याउने प्रचलन रहेको छ। तर प्रस्तुत उपदफामा कार्यविधिका हिसाबले पनि नयाँ व्यवस्था गरी प्रहरीले नै सम्पत्तिको विवरण खुलाई प्रतिवेदन दिनुपर्ने व्यवस्था गरिएको पाइन्छ। प्रस्तुत उपदफामा उल्लेख भए अनुसार यसरी सम्पत्ति रोक्का राख्ने कार्यविधि पहिले नै सम्पन्न भइसक्नुपर्ने अनुमान गरिएको पाइन्छ। जस्तो यो संहिताको दफा ५८ को उपदफा (१५) र दफा ६५ को उपदफा (१) को खण्ड (ख) बमोजिम मुद्दा दायर हुनासाथ सम्पत्ति रोक्का राख्नुपर्ने व्यवस्था छ। कथंकदाचित ती व्यवस्थाहरू बमोजिम रोक्का भएको रहेनछ भने पनि दफा १५३ को उपदफा (४) बमोजिम पक्राउ पूर्जी जारी गरिएको व्यक्तिको सम्पत्ति रोक्का राख्नुपर्ने व्यवस्था यो उपदफामा गरिएको छ। दफा १५३ को उपदफा (४) बमोजिम पक्राउ पूर्जी जारी गरिएका व्यक्ति” भन्नाले प्रसँग वा सन्दर्भले अर्को अर्थ नलागेमा फैसला हुँदाका बखत अदालतमा उपस्थित नरहेका तथा थुना वा कैदमा पनि नबसेका व्यक्तिलाई सजाय कार्यान्वयनका लागि पक्राउ गरी कारागारमा बुझाउनु भनी सम्बन्धित प्रहरी कार्यालयका नाउँमा आदेश भई गएको व्यक्ति भन्ने बुझ्नुपर्ने हुन्छ।

प्रस्तुत दफाको उपदफा (२) बमोजिम माथि उल्लेख भए बमोजिम कुनै व्यक्तिको चलअचल सम्पत्ति रोक्का राख्नको लागि सम्बन्धित प्रहरी कार्यालयबाट प्रतिवेदन पेस भई आएमा सम्बन्धित अदालतले त्यस्तो व्यक्तिको सम्पत्ति रोक्का राख्ने व्यवस्था गरिएको छ। यसरी सम्पत्ति रोक्का राख्दा सम्बन्धित मालपोत कार्यालय वा त्यस्तो सम्पत्ति रहेको संस्थालाई आदेश दिने व्यवस्था छ। सामान्यतया अचल सम्पत्तिका हकमा सम्पत्ति हस्तान्तरणको प्रमाणीकरण गर्ने अड्डा मालपोत

कार्यालय भएको हुँदा सम्पत्ति रोक्काको आदेश मालपोत कार्यालयमा पठाइने व्यवस्था गरिएको पाइन्छ। यसैगरी सम्पत्ति रहेको संस्था भन्नाले चल सम्पत्तिहरू बैङ्क वा अन्य संस्थाहरूमा पनि रहनसक्ने हुन्छ। त्यसरी सम्पत्तिहरू अन्य संस्थाहरूमा रहेका छन् भने सम्पत्ति रहेका त्यस्ता संस्थाहरूमा पनि रोक्काको लागि आदेश पठाउने व्यवस्था प्रस्तुत उपदफामा गरिएको छ।

प्रस्तुत दफाको उपदफा (३) बमोजिम सम्पत्ति रोक्का राख्दा आवश्यक पर्नेभन्दा बढी सम्पत्ति रोक्का राखिएको लागेमा जसको सम्पत्ति रोक्का राखिएको हो उसले बढी सम्पत्तिको हकमा फुकुवा गरी पाउन निवेदन दिनसक्ने व्यवस्था गरिएको छ। वास्तवमा सजाय असुलीका लागि जति सम्पत्ति आवश्यक पर्ने हो त्यति सम्पत्ति सम्म रोक्का राख्नु औचित्यपूर्ण हुनसक्दछ। आवश्यकभन्दा बढी सम्पत्ति रोक्का राख्नु भनेको निजको सम्पत्ति सम्बन्धी हकको हनन गर्नु हो। जस्तोसुकै अपराधी भए पनि अपराध बापत कानून बमोजिम हुने सजाय भोग्नु एउटा कुरा हो। तर तोकिएको सजायभन्दा बढी कैदमा राख्नु वा जरिवाना भराउनु अन्याय हो र यस बापत बढी सम्पत्ति रोक्का राख्नु पनि अनुचित हुने हुन्छ। यही मान्यताका आधारमा रोक्का राख्नुपर्नेभन्दा बढी सम्पत्ति रोक्का राखिएको अवस्थामा बढी रोक्का राखिएको सम्पत्ति फुकुवा गरी पाउन निवेदन दिनसक्ने व्यवस्था प्रस्तुत उपदफामा गरिएको हो।

प्रस्तुत दफाको उपदफा (४) बमोजिम रोक्का राखिएको बढी सम्पत्ति फुकुवा गर्ने कार्यविधिको सम्बन्धमा व्यवस्था गरिएको छ। यस प्रयोजनका लागि प्रस्तुत देहायको कार्यविधिको व्यवस्था गरिएको पाइन्छ :

- (१) बढी सम्पत्ति रोक्का राखिएको विषयमा सम्बन्धित व्यक्तिको निवेदन पर्नुपर्ने,
- (२) यसरी निवेदन परेमा अदालतले त्यस्तो निवेदन उपर जाँचबुझ गर्नसक्ने,
- (३) जाँचबुझ गर्दा निवेदनमा उल्लेख गरिए जस्तै बढी सम्पत्ति रोक्का राखिएको देखिएमा अदालतले फुकुवा गर्ने आदेश दिनसक्ने,
- (४) फुकुवा गर्ने आदेश दिँदा रोक्का रहेको सम्पूर्ण सम्पत्ति फुकुवा नगरेर बढी रोक्का रहेको हदसम्मको सम्पत्ति मात्र फुकुवा गर्ने आदेश दिनसक्ने,
- (५) फुकुवा गर्ने आदेश दिँदा पहिले रोक्का राख्दा जुन जुन कार्यालयलाई आदेश दिई पठाएको हो र अब फुकुवा गरिने सम्पत्ति जुन कार्यालयसँग सम्बन्धित रहेको छ त्यही कार्यालयलाई आदेश गरी पठाउनु पर्ने,
- (६) अदालतबाट आदेश भई आएमा त्यस्तो कार्यालय वा संस्थाले पनि सम्पत्ति फुकुवा गरिदिनुपर्ने व्यवस्था छ।

प्रस्तुत दफाको उपदफा (५) बमोजिम रोक्का रहेको सम्पत्तिबाट भराइने सजायको सम्बन्धमा व्यवस्था गरिएको छ। यस अनुसार कसूरदारले कुनै विगो, क्षतिपूर्ति वा अन्य रकम तिर्नुपर्ने गरी फैसला भएको रहेछ भने रोक्का रहेको सम्पत्तिबाट पहिले त्यस्तो विगो, क्षतिपूर्ति र रकम भराइदिनु पर्ने हुन्छ। यसरी विगो, क्षतिपूर्ति वा अन्य रकम भराइ दिएर पनि सम्पत्ति बाँकी रहन आए मात्र त्यस्तो बाँकी सम्पत्तिमात्र सजाय बापत रोक्का गर्नुपर्ने व्यवस्था यो उपदफामा गरिएको छ। यो उपदफाले अन्य सजायको कार्यान्वयनमा भन्दा पनि फैसलाले भराउनु पर्ने ठहरेको विगो, क्षतिपूर्ति र अन्य रकम भराउनु पर्ने कुरालाई प्राथमिकतामा राखेको छ। विगो सरकारी वा निजी दुवै हुनसक्दछ। क्षतिपूर्ति सामान्यतया अपराधका पीडितले पाउने कुरा हो। यसैगरी विगो वा क्षतिपूर्ति बाहेक उपचार खर्च, किरिया खर्च जस्ता अन्य रकम पनि भराइदिनु पर्ने स्थिति हुन सक्दछ। यी अवस्थाहरूमा पहिले विगो, क्षतिपूर्ति वा अन्य रकम भराइदिएर मात्र बाँकी सम्पत्तिबाट सजाय कार्यान्वयन गरिने

व्यवस्था यो उपदफामा गरिएको पाइन्छ । प्रचलित मुलुकी ऐन, दण्डसजायको महलको २६ नं. मा पनि जरिवाना कैद बापत जायजात गर्दा दुनियाँको बिगो र सरकारी बिगो पर सारेर मात्र अरु पुगो सम्म असूल गर्नुपर्ने व्यवस्था गरिएको छ । तर फरार रहेका कसूरदारको अंश जायजात गर्दा भने कुनै कुरा पर सार्न नपर्ने व्यवस्था सोही नंबरमा गरिएको छ । मुलुकी ऐन, दण्डसजायको महलको २७ नं. बमोजिम सर्वस्व गर्दा पनि दुनियाँको बिगो पर सारेर मात्र सर्वस्व गर्नुपर्ने व्यवस्था भएको पाइन्छ ।

१५७. सम्पत्ति लिलाम गर्न सकिने : (१) दफा १५३ को उपदफा (४) बमोजिम पक्राउ गर्ने आदेश भएको मितिले छ महिना सम्ममा पनि कसूरदार पक्राउ हुन नसकेमा फैसला बमोजिम बुझाउनु पर्ने दण्ड जरिवाना वा क्षतिपूर्तिको रकम दफा १५६ बमोजिम रोक्का रहेको सम्पत्ति नगद भए सम्बन्धित संस्थाबाट प्राप्त गरी र अन्य चल वा अचल भए लिलाम बिक्री गरी जरिवाना वा सरकारी बिगो बापतको क्षतिपूर्ति रकम सञ्चित कोषमा दाखिल गरी बाँकी रहेको रकम फिर्ता गर्नुपर्नेछ ।

(२) यस संहिता बमोजिम लगत कट्टा हुनुभन्दा पहिले कसूरदार पक्राउ भएमा दफा १५६ बमोजिम रोक्का रहेको सम्पत्ति लिलाम बिक्री भई नसकेको भए सो रोक्का राख्दा भएको खर्च असूल गरी र लिलाम बिक्री भई सकेकोमा रोक्का राख्दा र लिलाम बिक्री गर्दा भएको खर्चहरू कटाई लिलाम बिक्रीबाट प्राप्त भएको रुपैयाँ निजलाई फिर्ता दिई सजाय कार्यान्वयन गर्नुपर्नेछ ।

टिप्पणी

प्रस्तुत दफा बमोजिम फैसला कार्यान्वयनका सिलसिलामा सम्पत्ति लिलाम गर्ने सम्बन्धमा व्यवस्था भएको पाइन्छ । फैसलाले सजाय हुने ठहरेको व्यक्तिको सम्पत्ति रोक्का गरी राख्नुपर्ने सम्बन्धमा भएको व्यवस्थाका सम्बन्धमा दफा १५६ मा उल्लेख भइसकेको छ । प्रस्तुत दफामा यसरी रोक्का भएको सम्पत्ति कहिले सम्ममा लिलाम गर्नुपर्ने, लिलाम गर्दा सम्पत्ति बाँकी रहेमा के गर्ने र सजायको लगत नकाट्दै कसूरदार पक्राउ परी आएमा लिलामबाट आएको रुपैयाँ कसरी व्यवस्थापन गर्ने भन्ने सम्बन्धमा व्यवस्था भएको पाइन्छ ।

प्रस्तुत दफाको उपदफा (१) मा सम्पत्ति लिलाम गरी फैसलाले लागेको दण्ड जरिवाना वा क्षतिपूर्ति असूल गर्ने सम्बन्धमा देहायको व्यवस्था भएको पाइन्छ :

- (१) सम्पत्ति लिलाम गरी असूल गर्ने प्रक्रिया कसूरदारलाई पक्राउ गर्न दफा १५३ को उपदफा (४) बमोजिम पक्राउ आदेश जारी भएको मितिले ६ महिनासम्ममा पनि पक्राउ हुन नसकेमा सुरु हुन्छ,
- (२) लिलाम गर्नुभन्दा अगाडि रोक्का भएको सम्पत्ति कुनै संस्थाबाट प्राप्त हुनसक्ने अवस्था भएमा सोही संस्थाबाट प्राप्त गरी दण्ड जरिवाना वा क्षतिपूर्ति असूल गर्ने गरिन्छ,
- (३) सामान्यतया यो अवस्था भनेको रोक्का रहेको सम्पत्ति नगद भएमा र कुनै संस्थामा रहेमा हुन सक्दछ
- (४) रोक्का रहेको सम्पत्ति कुनै संस्थामा रहेको नगद बाहेकको अन्य चलअचल सम्पत्ति भए लिलाम बिक्री गरी असूल उपर गर्ने गरिन्छ,
- (५) कुनै संस्थाबाट प्राप्त भएको नगद होस् वा लिलाम बिक्रीबाट आएको रकम होस् जरिवाना वा

सरकारी बिगो बापतको क्षतिपूर्ति रकम सर्व सञ्चित कोषमा दाखिल गर्नुपर्ने हुन्छ,
(६) सम्पत्ति लिलाम गरी आएको रकमबाट दण्ड जरिवाना वा क्षतिपूर्ति रकम असुल उपर गरी बाँकी रहेमा बाँकी रहेको रकम सम्बन्धित व्यक्तिलाई फिर्ता गरिदिनुपर्छ ।

प्रचलित मुलुकी ऐन, दण्डसजायको महलको २६ नं. मा पनि ऐन बमोजिम जरिवाना कैद बापत जायजात गर्दा कसूरदारको अंशबाट मात्र पुगोसम्मको असुल गरी लिनुपर्ने र बढ्ता भए फिर्ता दिनुपर्ने व्यवस्था गरिएको पाइन्छ ।

यसै गरी उपदफा (२) मा सम्पत्ति रोक्का भइसकेको तर लिलाम नहुँदै वा लिलाम भइसकेपछि कसूरदार पक्राउ भई आएमा रोक्का भएको वा लिलाम भइसकेको सम्पत्तिका सम्बन्धमा कसरी व्यवस्थापन गर्ने भन्ने व्यवस्था गरिएको छ । संहिताको दफा १५३ को उपदफा (४) बमोजिम फैसला हुँदाका बखत कैद सजाय हुने ठहरी फैसला भएको तर सजाय पाउने कसूरदार अदालतमा उपस्थित नरहेको अवस्थामा निजलाई पक्राउ गरी कारागारमा बुझाउन प्रहरी कार्यालयलाई आदेश दिइराखिएको हुन्छ भने दफा १५६ को उपदफा (१) र (२) बमोजिम यसरी कैद सजाय पाउने ठहरेको व्यक्ति फैसला हुँदाका बखत अदालतमा उपस्थित नभए निजको सम्पत्तिसमेत रोक्का राख्नुपर्ने व्यवस्था छ । यसरी सम्पत्ति रोक्का राखिए पछि प्रहरी कार्यालयबाट सम्बन्धित कसूरदारलाई पक्राउ गर्ने तर्फ पनि प्रयास भइरहेको अनुमान गरिएको हुन्छ र अर्कोतर्फ अदालतबाट रोक्का रहेको सम्पत्तिबाट सजाय असुल गर्ने कारबाई पनि अगाडि बढिरहेको हुन्छ । सम्पत्तिबाट असुल गर्ने भनेको बैङ्क लगायतका कुनै संस्थामा नगर्दै राखेको भेटिए ती संस्थाबाट त्यस्तो सम्पत्ति प्राप्त गर्ने हो अथवा त्यसरी नगर्दा राखेको नभेटिए अन्य चलअचल सम्पत्ति लिलाम बिक्री गरी आएको रकमबाट असुल उपर गर्ने हो । यसरी एकसाथ कसूरदारलाई पक्राउ गर्न पनि प्रयास भइरहने र सम्पत्तिबाट असुल उपर गर्ने कारबाई पनि अगाडि बढिरहने हुँदा लिलामको कार्य सम्पन्न हुन नपाउँदै वा सम्पन्न भइसकेपछि पनि प्रहरीबाट कसूरदार पक्राउ भई आएमा कसरी सो विषय व्यवस्थापन गर्ने भन्ने प्रश्न उठ्न सक्दछ । प्रस्तुत उपदफा (२) ले यही स्थितिलाई स्पष्ट पार्ने व्यवस्था गरेको छ । यस अनुसार सम्पत्ति लिलाम हुन नपाउँदै वा लिलाम भइसकेपछि कुनै कसूरदार पक्राउ भई आएको अवस्थामा देहाय अनुसार गर्नुपर्ने व्यवस्था यो उपदफा (२) मा गरिएको पाइन्छ :

- (१) सामान्यतया यो उपदफाले कसूरदार पक्राउ भई आएको अवस्थामा निजलाई हुने ठहरेको सजाय निजबाटै कार्यान्वयन गराउने व्यवस्था गरेको छ,
- (२) लिलाम बिक्री भई प्राप्त रकम निजलाई नै फिर्ता गरिदिनुपर्ने व्यवस्था गरेको छ,
- (३) यसरी रकम फिर्ता पाउने अवस्थामा पनि पूरा रकम फिर्ता पाउँदैन । लिलाम नहुँदैको अवस्था भए सम्पत्ति रोक्का राख्दा भएको खर्चमात्र असुल गरेर बाँकी रकम फिर्ता गरिने व्यवस्था छ । लिलाम भइसकेको अवस्था भए सम्पत्ति रोक्का गर्दा लागेको खर्च र लिलाम गर्दा लागेको खर्च समेत कटाई बाँकी रकम फिर्ता गर्नुपर्ने व्यवस्था छ,
- (४) यस प्रकारको बाँकी रकम फिर्ता पाउन पनि यस संहिता बमोजिम लगत कट्टा हुनुभन्दा पहिले नै कसूरदार पक्राउ भएको हुनुपर्ने व्यवस्था गरिएको छ । उपदफा (२) को प्रारम्भ मै “यस संहिता बमोजिम लगत कट्टा हुनुभन्दा पहिले कसूरदार पक्राउ भएमा” भन्ने शब्दावलीको प्रयोगले यही जनाउँछ । लगत कट्टा गर्ने भन्नाले यसै संहिताको दफा १५३ बमोजिम राखिएको सजायको लगत बमोजिमको फैसला कार्यान्वयन भइसकेपछि दफा १६० बमोजिम लगत कट्टा गर्नुपर्ने

व्यवस्था गरिएको छ । सम्पत्ति लिलाम बिक्री गरी कुनै कसूरदारलाई भएको सजाय असुल उपर भएको भनी निजका नाउँमा रहेको लगत कट्टा भइसके पछि भने लिलामबाट प्राप्त रकम फिर्ता पाउने यो उपदफाको व्यवस्था लागु हुँदैन ।

प्रचलित मुलुकी ऐन, दण्डसजायको महलको २५ नं मा पनि कैद समेतमा जायजात गरी असुल गर्नुपर्ने र फैसला बमोजिम कैद हुने ठहरेको मानिस तोकिएको म्याद (दण्डसजायको २४ नं. को म्याद) भित्र फेला परे निजलाई फैसला बमोजिम कैद गरी कैद बापत आएको रुपैयाँ फिर्ता दिनुपर्ने व्यवस्था गरिएको पाइन्छ ।

१५८. सजाय पाएको व्यक्तिको मृत्यु भएमा सजाय मिन्हा हुने : (१) अदालतबाट कसूरदार ठहरी सजाय पाएको व्यक्तिको मृत्यु भएमा मृत्यु हुँदाका बखतसम्म कार्यान्वयन हुन बाँकी रहेको सम्पूर्ण कैद सजाय वा जरिवाना स्वतः मिनाहा हुनेछ ।

(२) उपदफा (१) मा जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि सरकारी वा निजी बिगो, क्षतिपूर्ति वा अन्य कुनै रकम भर्नुपर्ने व्यक्तिको त्यस्तो बिगो, क्षतिपूर्ति वा रकम भराउनु अवागै मृत्यु भएमा निजको हकको सम्पत्तिबाट असुल उपर हुनेसम्म यस संहिता बमोजिम असुल उपर गरी भराई दिनुपर्नेछ ।

(३) उपदफा (२) बमोजिम बिगो, क्षतिपूर्ति वा रकम भराउँदा त्यस्तो व्यक्तिको सम्पत्तिले खामेसम्म क्रमशः सरकारी बिगो, क्षतिपूर्ति, निजी क्षतिपूर्ति र बिगोको प्राथमिकता दिई भराउनु पर्नेछ ।

टिप्पणी

प्रस्तुत संहिताको दफा १५८ मा सजाय पाएको व्यक्तिको मृत्यु भएमा सजाय मिन्हा हुने व्यवस्था गरिएको छ । “अपराधीको मृत्युसँगै अपराधको पनि अन्त हुन्छ” भन्ने फौजदारी न्यायको मान्य सिद्धान्त रहिआएको छ ।^{११२} यही सिद्धान्तका आधारमा प्रचलित मुलुकी ऐन, दण्डसजायको महलमा पनि सजाय पाएको व्यक्तिको मृत्यु भएमा निजलाई भएको सजाय मिनाहा हुने व्यवस्था गरिएको छ । दण्डसजायको महलको ३ नं. मा उल्लेख भए बमोजिम जरिवाना, कैद वा विशौद लागेको मानिस सो असुल नहुँदै मर्ने भन्ने ऊ मरेपछि माफ हुन्छ भन्ने व्यवस्था गरिएको पाइन्छ । यही व्यवस्थालाई निरन्तरता दिँदै प्रस्तुत संहिताको दफा १३३ र दफा १५८ मा पनि यस्तै व्यवस्था गरिएको पाइन्छ ।

प्रस्तुत दफा १५८ को उपदफा (१) मा उल्लेख भए अनुसार अदालतबाट कसूरदार ठहरी सजाय पाएको व्यक्तिको मृत्यु भएमा मृत्यु हुँदाका बखतसम्म कार्यान्वयन हुन बाँकी रहेको सम्पूर्ण कैद सजाय वा जरिवाना स्वतः मिनाहा हुने व्यवस्था भएको छ । यस अनुसार-

- (१) कसूरदार ठहरेको व्यक्तिको मृत्यु भएको अवस्थामा मात्र यो सुविधा प्राप्त हुने,
- (२) मृत्यु भएको व्यक्ति स्वयंले व्यक्तिगत रूपमा व्यहोर्नु पर्ने सजाय मात्र मिनाहा हुनसक्ने,
- (३) मृत्यु भएको व्यक्तिका हकमा पनि सबै प्रकारका सजायहरू मिनाहा हुने नभई कैद र जरिवानाको सजाय मात्र मिनाहा हुने,

- (४) मृत्यु हुँदाका बखत भुक्तान हुन बाँकी कैद र तिर्न बाँकी जरिवानामात्र मिनाहा हुनसक्ने,
(५) मृत्यु हुँदाका बखत भुक्तान गरिसकेको कैद अवधि वा तिरिसकेको जरिवाना मिनाहा हुन नसक्ने ।

प्रस्तुत दफा १५८ को उपदफा (२) मा कैद वा जरिवानाको सजाय बाहेक बिगो, क्षतिपूर्ति वा अन्य रकम भर्नुपर्ने व्यक्तिको मृत्यु भएमा सो विषयलाई कसरी व्यवस्थापन गर्ने भन्ने सम्बन्धमा व्यवस्था गरिएको छ । “अपराधीको मृत्युसँगै अपराध पनि मर्छ” भन्ने सिद्धान्त कैद र जरिवानाको सजायका हकमा मात्र लागु हुन्छ । किनभने यी सजायहरूलाई अपराधी आफैले व्यक्तिगत रूपमा भोग्नुपर्ने सजायका रूपमा लिइन्छन् । कसूरदार नै मर्छ भने निजबाट कैद सजाय कार्यान्वयन गराउने कुरा व्यावहारिक हिसाबले पनि सम्भव छैन । तर बिगो, क्षतिपूर्ति वा अन्य रकम तिर्नुपर्ने दायित्वको विषय कैद वा जरिवाना सम्बन्धी दायित्वभन्दा फरक हो । कतिपय अवस्थामा कसूरबाट प्राप्त बिगो कसूरदार आफूले मात्र नखाई अरुले पनि भोग चलन गरेको अवस्था हुन सक्दछ । यस बाहेक कसूरदारको मृत्यु हुँदा निजको सबै सम्पत्ति र त्यस्तो सम्पत्ति माथिको अधिकार पनि समाप्त हुन्छ भन्ने हुँदैन । पीडितले क्षतिपूर्ति पाउने अवस्था भनेको निजको हानिनोक्सानी पुगेको अवस्था हो । यस्तो हानिनोक्सानी शारीरिक वा अन्य प्रकारको हुन सक्दछ । कसूरदारको मृत्यु भएको कारण निजको सम्पत्ति अपुताली खानेले पाउने तर निजले तिर्नुपर्ने क्षतिपूर्ति तिर्न नपर्ने गर्दा न्यायोचित र मनासिब हुँदैन । यही मान्यताका आधारमा प्रचलित मुलुकी ऐन, दण्डसजायको महलको २ नं मा मर्नेको कसूर ठहरे पनि सजाय हुँदैन भन्ने व्यवस्था गरिएको भए पनि बिगोको हकमा ऐन बमोजिम गर्नुपर्छ भन्ने व्यवस्था गरिएको पाइन्छ । यसै महलको ३ नं मा बिगो भराउनु पर्ने वा लिनुपर्ने कुरा रहेछ भने सम्बन्धित कसूरदारको मृत्यु भए पनि अपुताली खानेले तिर्नुपर्छ भन्ने व्यवस्था गरिएको पाइन्छ । यसै गरी दण्डसजायको महलको २० नं. मा क्षतिपूर्ति दिनुपर्ने व्यक्तिको मृत्यु क्षतिपूर्तिको फैसला हुनु वा भरी भराउ हुनुभन्दा अगावै भए पनि निजका हकवाला मार्फत निजको अंश पुगेसम्म क्षतिपूर्ति असुल गरी भराई दिनुपर्ने व्यवस्था गरिएको पाइन्छ । करिब यस्तै व्यवस्था प्रस्तुत उपदफा (२) मा गरिएको छ । जस अनुसार माथि उपदफा (१) मा जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि सरकारी वा निजी बिगो, क्षतिपूर्ति वा अन्य कुनै रकम भर्नुपर्ने व्यक्तिको त्यस्तो बिगो, क्षतिपूर्ति वा रकम भराउनु अगावै मृत्यु भएमा निजको हकको सम्पत्तिबाट असुल उपर हुनेसम्म यस संहिता बमोजिम असुल उपर गरी भराइ दिनुपर्नेछ भन्ने व्यवस्था भएको पाइन्छ । प्रस्तुत उपदफाको व्यवस्था अनुसार बिगो, क्षतिपूर्ति वा अन्य रकम जे भए पनि कसूरदारको अंश हकको सम्पत्तिबाट मात्र असुल उपर हुनसक्ने देखिन्छ । तर मुलुकी ऐन, दण्डसजायको महलले बिगोको कुरामा अपुताली खानेबाट समेत असुल गर्नुपर्ने व्यवस्था गरेको पाइन्छ ।

प्रस्तुत दफा १५८ को उपदफा (३) मा मृत्यु भइसकेको व्यक्तिको हकको सम्पत्तिबाट बिगो, क्षतिपूर्ति वा रकम भराउँदा कुन प्राथमिकतामा भराउने भन्ने पनि व्यवस्था गरिएको छ । यस अनुसार कसूरदारको मृत्यु भई निजको सम्पत्तिले खामेसम्म निजले तिर्नुपर्ने ठहरेको बिगो, क्षतिपूर्ति वा रकम भराउँदा देहायको प्राथमिकता अनुसार भराउनु पर्ने व्यवस्था यो उपदफा (३) मा गरिएको छ :

- (१) पहिलो प्राथमिकतामा सरकारी बिगो,
- (२) दोस्रो प्राथमिकतामा सरकारी क्षतिपूर्ति,
- (३) तेस्रो प्राथमिकतामा निजी क्षतिपूर्ति,
- (४) चौथो प्राथमिकतामा निजी बिगो ।

१५९. सजाय माफी दिन सकिने : (१) अदालतको फैसला बमोजिम ठेकिएको सजाय पाएको व्यक्तिले सो सजाय माफी पाउन, त्यसलाई मुलतवी राख्न, परिवर्तन गर्न वा कम गर्न राष्ट्रपतिसमक्ष कानून तथा न्याय मन्त्रालय मार्फत निवेदन दिन सक्नेछ ।

(२) उपदफा (१) बमोजिम निवेदन दिँदा जुन अदालतको फैसलाबाट निवेदकले सजाय पाएको हो सो अदालतको फैसलाको प्रतिलिपि संलग्न गर्नुपर्नेछ ।

(३) उपदफा (१) बमोजिमको निवेदन पर्न आएमा कानून तथा न्याय मन्त्रालयले देहायका कुराहरू विचार गरी निजलाई भएको सजाय माफी गर्ने, मुलतवी राख्ने, परिवर्तन गर्ने वा कम गर्ने सम्बन्धमा निर्णयको लागि नेपाल सरकारसमक्ष पेस गर्नेछ :-

- (क) कसूरको प्रकृति र कसूर गर्दाको अवस्था,
- (ख) कसूरदारको उमेर तथा शारीरिक अवस्था,
- (ग) कसूरदारलाई तोकिएको सजायको हद,
- (घ) कसूरदारले सो सजाय पाउनु अघि कुनै कसूर गरी कैदको सजाय पाएको वा नपाएको वा पाएको भए त्यस्तो कसूरको प्रकृति र निजले भोगेको सजाय,
- (ङ) कसूरदार थुनामा रहेको वा नरहेको ।

(४) उपदफा (३) मा जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि देहायका कसूरका कसूरदारलाई भएको सजाय माफी गर्ने, मुलतवी राख्ने परिवर्तन गर्ने वा कम गर्ने कारबाई गर्न सकिने छैन :

- (क) भ्रष्टाचार,
- (ख) जर्वजस्ती करणी वा सोको उद्योग,
- (ग) कर्तव्य ज्यान वा सोको उद्योग,
- (घ) हातहतियार तथा खरखजाना,
- (ङ) विष्फोटक पदार्थ,
- (च) अपहरण वा शरीर बन्धक,
- (छ) राष्ट्रिय तथा सार्वजनिक सम्पदा,
- (ज) वन तथा वन्यजन्तु,
- (झ) लागू पदार्थको वसारपसार वा कारोबार ।

(५) यस दफामा अन्यत्र जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि कुनै अदालतमा पुनरावेदन, साधक जाँच वा पुनरालोकन वा मुद्दा दोहो-याउने अवस्थाको रोहमा विचाराधीन रहेको वा जुन अदालतको फैसलाबाट सजाय तोकिएको हो सो सजाय अन्तिम भई नसकेको अवस्थामा कानून तथा न्याय मन्त्रालयले उपदफा (३) बमोजिमको कारबाई गर्न सक्नेछैन ।

(६) उपदफा (३) बमोजिम निर्णय गर्नु अघि नेपाल सरकारले कानून बमोजिम स्थापित प्यारोल तथा प्रोवेशन बोर्डको परामर्श लिनुपर्नेछ ।

(७) उपदफा (३) बमोजिम निर्णय गर्दा निवेदकलाई भएको सजाय पूरै वा आंशिक रूपमा माफी हुनुपर्ने, त्यसलाई मुलतवी राख्नुपर्ने, परिवर्तन गर्नुपर्ने वा कम गर्नुपर्ने मनासिब कारण देखेमा नेपाल सरकारले सोको आधार खुलाई आफ्नो रायसहित राष्ट्रपतिसमक्ष सिफारिश गर्नेछ ।

(८) उपदफा (७) बमोजिम नेपाल सरकारबाट भएको सिफारिश बमोजिम कुनै कसूरदारलाई ठेकिएको सजाय राष्ट्रपतिबाट माफी भएमा, त्यसलाई मुलतवी राखिएमा, परिवर्तन भएमा वा

कमी गरिएमा नेपाल सरकारले सोको सूचना सम्बन्धित अदालतलाई दिनुपर्नेछ ।

(९) उपदफा (८) बमोजिमको सूचना प्राप्त गरेपछि सम्बन्धित अदालतले सोही बमोजिम सजायको लगत कट्टा वा अद्यावधिक गर्नुपर्नेछ ।

(१०) यस दफा बमोजिम राष्ट्रपतिबाट कुनै व्यक्तिलाई ठेकिएको सजाय माफी भएको, सजाय परिवर्तन वा कम भएको कारणले सम्बन्धित अदालतको फैसला बदर हुनेछैन र त्यस्तो व्यक्तिले भोगिसकेको सजाय वा भुक्तानी गरिसकेको जरिवाना वा बिगोलाई कुनै असर पर्नेछैन ।

(११) उपदफा (३) र (७) बमोजिम निर्णय गर्ने प्रयोजनको लागि नेपाल सरकारले आवश्यक मापदण्ड बनाउन सक्नेछ ।

टिप्पणी

संहिताको प्रस्तुत दफामा सजाय मिनाहा वा माफी दिने सम्बन्धमा केन्द्रित रहेको व्यवस्था हो । यो व्यवस्था नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १५१ मा भएको व्यवस्थासँग सम्बन्धित रहेको छ । विगतका संविधानहरूमा जस्तै नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ मा पनि सजाय माफी दिने सम्बन्धमा धारा १५१ मा व्यवस्था गरिएको छ, जस अनुसार मन्त्रपरिषद्को सिफारिशमा राष्ट्रपतिले जुनसुकै अदालत, विशेष अदालत, सैनिक अदालत वा अन्य कुनै न्यायिक, अर्धन्यायिक वा प्रशासकीय पदाधिकारी वा निकायले गरेको सजायलाई माफी, मुलतवी, परिवर्तन वा कम गर्न सक्नेछ भन्ने व्यवस्था रहेको पाइन्छ । भारतीय संविधानको धारा ७२ मा पनि यस प्रकारको व्यवस्था गरिएको पाइन्छ । कुनै पनि फौजदारी न्याय प्रणाली आफैमा पूर्ण हुँदैन । फौजदारी न्यायमा पूर्णता हासिल गर्नका लागि विभिन्न सिद्धान्त र मान्यताहरू विकास भएका छन्, न्यायिक स्वतन्त्रताको प्रत्याभूतिका लागि यथेष्ट प्रयासहरू गरिएका छन् । प्रमाण सङ्कलन र परीक्षणका लागि अत्याधुनिक प्रविधिहरूको प्रयोग गर्ने प्रणालीहरूको विकास भएको छ । त्यति हुँदाहुँदै पनि यी सबै सिद्धान्त, मान्यता र प्रविधिको प्रयोग हुने माध्यमको रूपमा मानव रूपी न्यायाधीशहरू रहेका हुन्छन् । न्यायाधीशहरूको अत्यन्तै सतर्कता, होशियारी र जागरुकताका वावजूद पनि कहिलेकाहीं न्यायले बाटो विराएको अवस्था पर्नसक्दछ । तर न्यायाधीशहरूको अत्यन्तै सतर्कताका वावजूद पनि यदाकदा न्यायले बाटो विराएको देखिन्छ भने त्यसलाई सच्याउने अन्तिम सुरक्षावचको रूपमा राष्ट्र प्रमुखलाई सजायमा माफी, मुलतवी दिने वा सो कार्यान्वयन नगर्ने अधिकार संविधानले नै प्रदान गर्ने प्रचलन रहेको छ । यसै गरी कहिलेकाहीं राष्ट्र कै हितका लागि पनि कुनै कसूरदारलाई माफी दिनुपर्ने अवस्था उत्पन्न हुन सक्दछ । मुलुक ठूलो विद्रोहबाट गुज्रिरहेको वा विदेशी आतङ्कबाट आम नागरिकहरूलाई बचाउनु पर्ने अवस्थाहरू सिर्जना भएको पनि हुन सक्दछ । राज्यको जीवनमा आइपर्नसक्ने यस्ता सङ्कटहरूको समाधानका लागि पनि अन्तिम उपायका रूपमा एकदमै अपवादात्मक अवस्थामा प्रयोग हुने गरी यस प्रकारको व्यवस्था गर्नुपर्ने हुन्छ । सोही अनुरूप नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ मा पनि यो अधिकार राष्ट्रपतिलाई प्रदान गरेको पाइन्छ ।

विगतदेखि हालसम्मका संविधानहरूमा यस प्रकारको व्यवस्थाहरू रही आएको भए पनि यसको कार्यविधिका सम्बन्धमा नेपालमा हालसम्म कुनै व्यवस्था भएको पाइँदैन । वस्तुतः राष्ट्र प्रमुखबाट फौजदारी कसूरमा भएको सजाय माफी मिनाहा दिने व्यवस्था हालसम्म फौजदारी न्याय प्रशासनको विषय नभई राजनैतिक प्रकृतिको विषय रहँदै आएको छ । यसको प्रयोग पनि सर्वसाधारणको हितमा प्रयोग नभई राजनैतिक अभिष्ट पूरा गर्न हुँदै आएको छ । यसले गर्दा सरकारी स्तरबाट चाहँदाको अवस्थामा बाहेक यो व्यवस्थाको प्रयोग हुन सकेको अवस्था छैन र यो व्यवस्थाको प्रयोगमा

सर्वसाधारणको पहुँच पनि पुगेको पाइँदैन। नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ मा “मन्त्रिपरिषद्को सिफारिशमा” भन्ने सम्म उल्लेख छ। तर यतिले मात्र कार्यविधिको आवश्यकतालाई पूरा गरेको छैन। यो व्यवस्थाबाट यो अधिकारको प्रयोगको तरिकासम्म उल्लेख गरको पाइन्छ। त्यसैले यो व्यवस्थाको प्रयोगलाई बढी व्यवस्थित गर्न, यसलाई फौजदारी न्याय प्रशासनको दायरामा ल्याई त्यसको अभिन्न अङ्ग बनाउन, यसको कार्यविधिमा पारदर्शिता ल्याउन र सर्वसाधारण समेत सबैको यसमा पहुँचको स्थिति सुनिश्चितता गर्न प्रस्तुत संहिताको दफा १५९ मा विस्तृत कार्यविधिको व्यवस्था गरिएको पाइन्छ। उक्त दफामा जम्मा ११ वटा उपदफाहरू राखिएका छन्। यी उपदफाहरूमा गरिएका व्यवस्थालाई अध्ययन गर्दा मुख्यतः देहायका व्यवस्थाहरू भएको पाइन्छ :

- (१) सजाय माफीका लागि जो कोहीले निवेदन दिनसक्ने,
- (२) निवेदन नेपाल सरकारसमक्ष पेस गर्ने,
- (३) खास खास कसूरका कसूरदारहरूका हकमा माफीको कारबाई नगरिने,
- (४) सजाय अन्तिम नहुँदै माफीको कारबाई नगरिने,
- (५) नेपाल सरकारले आफ्नो सिफारिश राष्ट्रपति समक्ष पेस गर्ने,
- (६) राष्ट्रपतिबाट माफी भएमा सोको सूचना सम्बन्धित अदालतलाई दिनुपर्ने,
- (७) अदालतले सजायको लगत कट्टा गर्नुपर्ने,
- (८) माफी भएको कारणले फैसला बदर नहुने,
- (९) नेपाल सरकारले मापदण्ड बनाउन सक्ने।

नेपाल सरकारसमक्ष निवेदन पेस गर्ने

प्रस्तुत दफाको उपदफा (१) मा उल्लेख भए अनुसार अदालतको फैसला बमोजिम तोकिएको सजाय माफी पाउन, त्यसलाई मुलतवी राख्न, परिवर्तन गर्न वा कम गर्न चाहेमा त्यस्तो सजाय पाउने व्यक्तिले कानून तथा न्याय मन्त्रालय मार्फत राष्ट्रपतिसमक्ष निवेदन सक्ने व्यवस्था गरिएको छ। यो निवेदनको लागि स्पष्ट ढाँचा दिइएको छैन। त्यसैले प्रचलनमा रहेको सामान्य ढाँचामा दिन सकिने देखिन्छ। तर यसै दफाको उपदफा (२) बमोजिम यस्तो निवेदनका साथमा जुन अदालतको फैसलाबाट निवेदकले सजाय पाएको हो सो फैसलाको प्रतिलिपि पनि साथै संलग्न राख्नुपर्ने उल्लेख छ। सजाय गरिएको परिस्थिति, आधार र कारण सबै कुरा फैसलामा खुलेको हुने हुनाले यसरी निवेदनका साथ फैसलाको प्रतिलिपि पनि पेस गर्नुपर्ने व्यवस्था गरिएको पाइन्छ। उपदफा (१) मा उल्लेख भए अनुसार यस्तो निवेदनमा माफीका लागि अनुरोध गर्न सकिन्छ। “माफी” भन्नाले अदालतबाट भएको सजाय पूरै छुट्टा पाउने भन्ने बुझिन्छ। त्यसैगरी सजाय मुलतवीका लागि अनुरोध गर्न सकिन्छ। “मुलतवी” भन्नाले केही समयको लागि सजाय कार्यान्वयन नगरी स्थगन गर्न भन्ने बुझिन्छ। त्यसै गरी सजाय परिवर्तनका लागि पनि अनुरोध गर्न सकिन्छ। परिवर्तन भन्नाले एक प्रकारको सजाय हुने फैसला भएकोमा अर्को प्रकारको सजाय हुन भन्ने बुझिन्छ। यसैगरी सजायमा कम गर्नका लागि पनि अनुरोध गर्न सकिन्छ। अदालतबाट जति फैसला हुने उठरेको छ त्यो भन्दा कम सजाय हुन अनुरोध गरिने विषय यसमा पर्दछ।

कुनै कसूरदारको निवेदन पर्न आएमा कानून तथा न्याय मन्त्रालयले कसूर र कसूरदारका सम्बन्धमा विभिन्न पक्षमा विचार गर्दछ र मन्त्रालयको विचारमा पनि निवेदकको माग बमोजिम निजलाई भएको सजाय माफी, मुलतवी, परिवर्तन वा कम गर्न मनासिव ठानेमा निर्णयका लागि नेपाल सरकार समक्ष पेस गर्नुपर्ने व्यवस्था उपदफा (३) मा गरिएको छ। सोही उपदफा (३) मा

उल्लेख भए अनुसार कानून तथा न्याय मन्त्रालयले निवेदन उपर कारबाई गर्दा देहायका कुराहरूमा विचार गर्नुपर्ने व्यवस्था गरिएको छ :

- (१) कसूरको प्रकृति र कसूर गर्दाको अवस्था,
- (२) कसूरदारको उमेर र शारीरिक अवस्था,
- (३) कसूरदारलाई तोकिएको सजायको हद,
- (४) कसूरदारले सो सजाय पाउनु अघि कुनै कसूर गरी कैदको सजाय पाएको वा नपाएको वा पाएको भए त्यस्तो कसूरको प्रकृति र निजले भोगेको सजाय,
- (५) कसूरदार थुनामा रहेको वा नरहेको ।

खास खास कसूरका कसूरदारहरूका हकमा माफीको कारबाई नगरिने

माथि उपदफा (१) मा सजाय माफीका लागि निवेदन दिन पाइने व्यवस्था गरिए पनि केही कसूरहरूका हकमा यस प्रकारको कारबाई नगरिने व्यवस्था यसै दफा १५९ को उपदफा (४) मा गरिएको छ । उक्त उपदफा (४) मा उल्लेख भए अनुसार देहायका कसूरका कसूरदारलाई भएको सजाय माफी गर्ने, मुलतवी राख्ने, परिवर्तन गर्ने वा कम गर्ने कारबाई गर्न नसकिने गरी निषेधित सूची (negative list) को व्यवस्था गरिएको पाइन्छ :

- ◆ भ्रष्टाचार
- ◆ जबरजस्ती करणी वा सोको उद्योग
- ◆ कर्तव्य ज्यान वा सोको उद्योग
- ◆ हातहतियार तथा खरखजाना
- ◆ विष्फोटक पदार्थ
- ◆ अपहरण वा शरीर बन्धक
- ◆ राष्ट्रिय तथा सार्वजनिक सम्पदा
- ◆ वन तथा वन्यजन्तु
- ◆ लागू पदार्थको ओसार पसार वा कारोवार

राज्यले केही अपराधहरूलाई गम्भीर अपराधको सूचीमा राखेको हुन्छ । सोही बमोजिम प्रस्तावित फौजदारी कसूर (सजाय निर्धारण तथा कार्यान्वयन) ऐनले पनि दफा २४ मा कैद सजाय निलम्बन गर्न सकिने व्यवस्था गर्दा यी नै मध्येका धेरै कसूरका कसूरदारहरूलाई भएको कैद सजाय निलम्बन गर्न नसकिने व्यवस्था गरिएको पाइन्छ । वस्तुतः यस उपदफामा उल्लिखित प्रायः सबै कसूरहरू सामान्यतया निरपेक्ष दायित्व (strict liability) अन्तर्गतका कसूर हुन् जहाँ कसूर गर्ने कसूरदारको नियत थियो वा थिएन भन्ने प्रश्न परीक्षण गरिदैन । यसै गरी यी अपराधहरू मध्ये केही अपराध सङ्गठित प्रकृतिका पनि हुने र तिनीहरूको दायरा बहुराष्ट्रिय भई संख्यामा अत्याधिक वृद्धि हुँदै आइरहेको परिप्रेक्ष्यमा यस्ता अपराध र अपराधीहरू प्रति कठोर दृष्टिकोण राखी फौजदारी कानूनको प्रभावकारिता वृद्धि गर्न पनि यी केही अपराधहरूका हकमा सजाय माफी मुलतवी गर्न नसकिने गरी कानून मै स्पष्ट व्यवस्था गरिन लागेको हो । यसका अतिरिक्त विगतमा जस्तोसुकै प्रकृतिका कसूरका कसूरदारहरूको मुद्दा फिर्ता लिई मुद्दा फिर्ता लिने अधिकारको दुरुपयोग भइरहेको, बारम्बार यी विषयमा न्यायिक हस्तक्षेप गर्नु परेको, मुलुकमा दण्डहीनता बढिरहेको सन्दर्भलाई ध्यानमा राखी

भविष्यमा पनि यो अधिकारको दुरुपयोग हुन नपाओस् भन्नका लागि प्रस्तुत संहिताका यस प्रकारको व्यवस्था गरिएको पाइन्छ ।

सजाय अन्तिम नहुँदै माफीको कारबाई नगरिने

प्रस्तुत दफाको उपदफा (५) मा उल्लेख भए अनुसार सजाय अन्तिम भई नसकेको अवस्थामा उपदफा (३) बमोजिमको सजाय माफी, मुलतवीको कारबाई हुन नसक्ने व्यवस्था गरिएको पाइन्छ । हुनत नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १५१ मा सजाय अन्तिम भई नसकी माफी मुलतवीको कारबाई नगरिने भन्ने उल्लेख छैन । तर सिद्धान्ततः जब सजाय माफी, मुलतवी, परिवर्तन वा कम गर्ने कुरा आउँछ, स्वाभाविक रूपमा त्यस्तो प्रश्न अन्तिम भइसकेको सजायका हकमा मात्र आउँछ भन्ने मान्यता विकसित भएको छ । सजाय अन्तिम हुनुभन्दा अगावै सजाय माफीको कुरा गर्दा नियमित न्यायिक प्रक्रियामा हस्तक्षेप गरेको जस्तो देखिन आउँछ^{११३} किनभने कसूरदारलाई कति सजाय हुने हो वा सजाय नै नहुने हो भन्ने कुरा न्यायिक तहमा नै विचाराधीन रहेको अवस्था हुन्छ । अन्तिम नभएसम्मको अवस्था भनेको सफाई पाउनसक्ने अवस्था पनि हो । न्यायिक प्रक्रियामा रहँदारहँदै अर्को कुनै तहबाट सजाय माफी मुलतवी हुनु भनेको स्वस्थ अभ्यास मान्न सकिदैन । यसैले आधुनिक न्यायिक मान्यता र परम्परालाई ध्यानमा राख्दै प्रस्तुत दफा १५९ को उपदफा (५) मा कुनै अदालतमा पुनरावेदन, साधक जाँच वा पुनरावलोकन वा मुद्दा दोहोऱ्याउने अवस्थाको रोहमा विचाराधीन रहेको वा जुन अदालतको फैसलाबाट सजाय तोकिएको हो सो सजाय अन्तिम भई नसकेको अवस्थामा कानून तथा न्याय मन्त्रालयले उपदफा (३) बमोजिमको कारबाई गर्न सक्नेछैन भन्ने व्यवस्था प्रस्ताव गरिएको पाइन्छ । साथै, उपदफा (६) मा कानून तथा न्याय मन्त्रालयले माफी मुलतवीको लागि नेपाल सरकार समक्ष सिफारिश गर्ने निर्णय गर्नु अघि कानून बमोजिम स्थापित प्यारोल तथा प्रोबेशन बोर्डको परामर्श लिनुपर्ने व्यवस्था पनि गरिएको छ । यस अनुसार प्यारोल तथा प्रोबेशन बोर्डको परामर्श बमोजिम गर्ने वा नगर्ने कानून तथा न्याय मन्त्रालयको विषय हो । तर बोर्डको परामर्श लिनु बाध्यात्मक व्यवस्था हो । बोर्डको परामर्श नलिई निर्णय लिएको अवस्थामा उक्त निर्णय कानूनको दृष्टिमा चुनौतीपूर्ण रहन सक्दछ ।

नेपाल सरकारले आफ्नो सिफारिश राष्ट्रपतिसमक्ष पेश गर्ने

प्रस्तुत दफा १५९ को उपदफा (७) मा कुनै कसूरदारका हकमा निजलाई भएको सजाय माफी, मुलतवी, परिवर्तन वा कम गर्नुपर्ने विषयमा कानून तथा न्याय मन्त्रालयबाट सिफारिश भई आएमा त्यस्तो सिफारिश उपर नेपाल सरकार मन्त्रिपरिषद्ले विचार गरी आफ्नो रायसहित राष्ट्रपतिसमक्ष सिफारिश गर्नुपर्ने व्यवस्था गरिएको छ । यसरी सिफारिश गर्दा सजाय पूरै वा आंशिक रूपमा माफी हुनुपर्ने, त्यसलाई मुलतवी राख्नुपर्ने, परिवर्तन गर्नुपर्ने वा कम गर्नुपर्ने जे गर्नुपर्ने हो सोको आधार खुलाई आफ्नो राय सहित सिफारिश गर्नुपर्ने व्यवस्था गरिएको छ । माफी मुलतवीका लागि कारण सहितको आधार खुलाई सिफारिश गर्नुपर्ने व्यवस्थाले स्वेच्छाचारी र हचुवाको आधारमा यो अधिकारको दुरुपयोग हुनसक्ने सम्भावनालाई नियन्त्रण गर्ने प्रयास गरिएको छ । साथै, यस प्रकारको कारण र आधार खुलाउनु पर्ने व्यवस्थाले राष्ट्रपतिलाई पनि सिफारिश उपर विचार गर्न र निर्णयमा पुग्न आधार प्रदान गर्ने देखिन्छ ।

^{११३} Although in theory, a pardon could be granted before a conviction, in practice the power is only exercised after conviction . This is because a pardon granted before conviction would in effect be the assertion of a power to dispense with the law . Surya Dhungel, Bipin Adhikari, BP Bhandari and Chris Murgatroyd, Commentary on the Nepalese Constitution, P= 669, DeLF Kathmandu (1998)

राष्ट्रपतिबाट माफी भएमा सोको सूचना सम्बन्धित अदालतलाई दिनुपर्ने

माथि उपदफा (७) बमोजिम कुनै कसूरदारका हकमा निजलाई भएको सजाय माफी हुन, मुलतवी राख्न, परिवर्तन गर्न वा कम गर्न नेपाल सरकारबाट सिफारिश भएमा राष्ट्रपतिले त्यस्तो सिफारिश उपर विचार गरी माफी गर्न, मुलतवी राख्न, परिवर्तन गर्न वा कम गर्न सक्ने हुन्छ। राष्ट्रपतिबाट माफी, मुलतवी, परिवर्तन वा कम भएमा नेपाल सरकारले जुन अदालतको फैसला बमोजिम लागेको सजाय माफी, मुलतवी वा परिवर्तन भएको हो सो अदालतलाई सूचना दिनुपर्ने व्यवस्था उपदफा (८) मा गरिएको छ।

अदालतले सजायको लगत कट्टा गर्नुपर्ने

कुनै कसूरदारका हकमा अदालतको फैसला बमोजिम लागेको सजाय माफी भएको सूचना प्राप्त भएमा जुन अदालतमा त्यस प्रकारको कैदको लगत रहेको हुन्छ उक्त अदालतले त्यस्तो कैदको लगत कट्टा गर्नुपर्ने व्यवस्था उपदफा (९) मा गरिएको छ। तर सजाय माफी नभई मुलतवी, परिवर्तन वा कम मात्र भएको अवस्थामा सजायको लगत कट्टा गर्ने कुरा सान्दर्भिक हुँदैन र केवल लगत अद्यावधिक मात्र गरे पुग्ने हुन्छ। त्यसैले उपदफा (९) मा उपदफा (८) बमोजिमको सूचना प्राप्त भए पछि अदालतले सोही बमोजिम सजायको लगत कट्टा वा अद्यावधिक गर्नुपर्ने भनी दुईवटा शब्दहरू प्रयोग हुन प्रस्ताव गरेको पाइन्छ।

माफी भएको कारणले फैसला बदर नहुने

प्रस्तुत दफा १५९ को उपदफा (१०) मा सजाय माफी, मुलतवी, परिवर्तन वा कम भएको कारणले हुनसक्ने त्यसको परिणामका सम्बन्धमा व्यवस्था गरिएको छ। यस अनुसार सजाय, माफी, मिनाहा, परिवर्तन वा कम भएपनि अदालतको फैसला बदर भएको नमानिने स्पष्ट व्यवस्था गरिएको छ। फैसला बदर हुनु भनेको फैसला नभए सरहको अवस्थामा पुग्नु हो। फैसला नभए सरहको अवस्थामा निजलाई लागेको कैद जरिवाना लगायतका कुनै पनि सजाय नलाग्ने हुन्छ र यी सजायहरू मध्ये केही पहिले असुल भइसकेको रहेछ भने त्यो पनि फिर्ता पाउने अवस्था हुन्छ। तर प्रस्तुत उपदफामा राष्ट्रपतिबाट कुनै व्यक्तिलाई ठेकिएको सजाय माफी भएको, सजाय परिवर्तन भएको वा कम भएको कारणले सम्बन्धित अदालतको फैसला बदर हुने छैन भनी स्पष्ट व्यवस्था गरिएको छ र त्यस्तो व्यक्तिले भोगिसकेको सजाय वा भुक्तानी गरिसकेको जरिवाना वा जफत भइसकेको बिगोलाई कुनै असर पर्ने छैन भन्ने पनि व्यवस्था भएको पाइन्छ। त्यसैले सजाय माफी, परिवर्तन वा कम भए पनि यसरी निर्णय हुनुभन्दा अगावै भोगिसकेको कैद वा तिरिसकेको जरिवाना वा बिगो फिर्ता पाउदैन। राष्ट्रपतिलाई भएको अधिकार अन्तर्गत सजाय माफी परिवर्तन वा कम हुनु भनेको भोग्न वा असुल उपर हुन बाँकी रहेको दण्ड जरिवाना मात्र भोग्न वा असुल नहुने हो र अदालतको फैसला उपरको पुनरावलोकन होइन, निजमा निहित विशेष अधिकारको प्रयोग मात्र हो।

नेपाल सरकारले मापदण्ड बनाउन सक्ने

प्रस्तुत दफाको उपदफा (११) मा सजाय माफी मुलतवी परिवर्तन वा कम गर्न सिफारिश गर्ने सम्बन्धमा नेपाल सरकारले मापदण्ड बनाउन सक्ने व्यवस्था गरिएको पाइन्छ। मापदण्डले कानूनमा भएका व्यवस्थाहरूलाई अन्यथा प्रभाव दिन सक्दैन तर पनि कानूनमा भएका व्यवस्थाहरूको अधीनमा रही कार्यविधिलाई अभू बढी स्पष्ट गर्न, अभू बढी व्यवस्थित गर्न र यो अधिकारको प्रयोगलाई पारदर्शी

र पूर्वानुमान योग्य बनाउन खास आधारहरूमा आधारित गराउन थप मद्दत गर्दछ। प्रस्तुत उपदफामा उल्लेख भए अनुसार नेपाल सरकारले कस्तो कसूर र कसूरदारका हकमा सिफारिश गर्ने भन्ने प्रयोजनका लागि आवश्यक मापदण्ड बनाउन सक्ने व्यवस्था गरिएको पाइन्छ। यस अनुसार मापदण्ड बनाउने अधिकार प्रयोग गर्दा उपदफा (४) मा उल्लेख भएका कसूरहरूका हकमा पनि माफी मुलतवीका लागि कारबाई गर्न पाउने गरी मापदण्ड बनाउन मिल्ने देखिँदैन। उपदफा (४) ले सोही उपदफामा उल्लेख भएका कसूरहरूका हकमा सजाय माफी गर्ने, मुलतवी राख्ने, परिवर्तन गर्ने वा कम गर्ने कारबाई गर्न सकिने छैन भनी स्पष्ट रूपमा व्यवस्था गरेको छ। उक्त व्यवस्थाको अधीनमा रही अन्य कसूरहरूमा कस्तो प्रकृतिको कसूरमा, कस्तो अवस्थामा, कतिसम्म माफी मुलतवी परिवर्तन वा कम गर्ने भन्ने सम्बन्धमा मापदण्ड बनाउन सकिने देखिन्छ। यो नेपाल सरकारले आफ्नै लागि आफैँले बनाउने कुरा हो। यस प्रकारको मापदण्डको निर्माणले यस सम्बन्धी अधिकारको प्रयोगमा निश्चितता ल्याउन मद्दत पुऱ्याउँछ, अधिकारको दुरुपयोग हुने सम्भावनालाई नियन्त्रण गर्दछ र निष्पक्षताको अनुभूति दिलाउन पनि मद्दत गर्दछ। संवत् २०५५ साल देखि नेपाल सरकारले यस सम्बन्धी मापदण्ड बनाई व्यवहारमा कार्यान्वयन गर्दै आएको छ।

१६०. लगत कट्टा गर्नुपर्ने : (१) अदालतले दफा १५३ को उपदफा (१) बमोजिम खडा भएको सजायको लगत देहायको अवस्थामा कारण खुलाई कट्टा गर्नु पर्नेछ :-

- (क) कसूरदारले यस परिच्छेद बमोजिम कैद भुक्तान गरेमा,
- (ख) कसूरदारले प्रचलित कानून बमोजिम श्रम गरी कैद भुक्तान गरेमा,
- (ग) कसूरदारको दफा १५८ बमोजिम मृत्यु भएमा,
- (घ) कसूरदारले प्रचलित कानून बमोजिम सुधार गृह वा सामुदायिक केन्द्रमा कैद भुक्तान गरेमा वा सामुदायिक सेवा गरी कैद भुक्तान गरेमा,
- (ङ) कसूरदारले दफा १५९ बमोजिम पुरै सजाय माफी पाएमा।

(२) उपदफा (१) मा जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि कैदको सजाय तोकिएको वा प्रचलित कानून बमोजिम जरिवाना वा सरकारी बिगो वा अन्य कुनै रकम बापत कैद बस्नुपर्ने व्यक्ति देहायको अवधिसम्म अदालतमा उपस्थित नभएमा, कारागारमा कैद बस्न नआएमा वा पक्राउ हुन नसकेमा अदालतले निजको हकमा खडा भएको कैदको लगत कट्टा गरिदिनुपर्नेछ :

- (क) जन्मकैदको सजाय भएकोमा पचास वर्ष,
- (ख) दश वर्ष वा सोभन्दा बढी कैद सजाय भएकोमा चालीस वर्ष,
- (ग) पाँच वर्ष वा पाँच वर्षदेखि दश वर्षसम्म कैद सजाय भएकोमा तीस वर्ष,
- (घ) एक वर्ष वा एक वर्षदेखि पाँच वर्षसम्म कैद सजाय भएकोमा बीस वर्ष।
- (ङ) एक वर्षसम्मको कैद सजाय भएकोमा बाह्र वर्ष।

(३) उपदफा (२) बमोजिम लगत कट्टा भएको व्यक्ति सो अवधि भुक्तान भएपछि फेला परेमा अदालतले निजको हकमा लगत कट्टा नभए सरह यस परिच्छेद बमोजिम फैसला कार्यान्वयन गर्नुपर्नेछ।

(४) उपदफा (२) बमोजिम लगत कट्टा गर्दा यस संहिता बमोजिम निजको सम्पत्ति रोक्का गरिएको रहेछ भने त्यस्तो सम्पत्ति जफत गरी लिलाम बिक्री गरी प्राप्त रकम सञ्चित कोषमा दाखिला गर्नुपर्नेछ।

(५) यस दफा बमोजिम सजाय भुक्तान नभएको कारणले लगत कट्टा भएको व्यक्तिले त्यस्तो लगत ठेकिने गरी भएको फैसला बमोजिमको सजाय भुक्तान नगरेसम्म प्रचलित कानूनमा जुनसुकै कुरा लेखिएको भएता पनि निज कुनै पनि सार्वजनिक जवाफदेहीको पदमा नियुक्त हुन वा मनोनयन, तोकिन वा निर्वाचित हुन अयोग्य भएको मानिनेछ ।

टिप्पणी

संहिताको प्रस्तुत दफामा लगत कट्टा गर्ने सम्बन्धमा व्यवस्था भएको पाइन्छ । लगत कट्टा गर्ने कार्यविधि फैसला कार्यान्वयनको अन्तिम चरणको प्रक्रिया हो । यसबाट फैसला कार्यान्वयनमा सहजता आउने भन्दा पनि फैसला कार्यान्वयन भएपछिको अभिलेख अद्यावधिक गराउने कुरासँग सम्बन्धित रहेको छ । संहिताको दफा १५३ को उपदफा (१) मा अदालतबाट कुनै व्यक्ति कसूरदार ठहरी सजाय भएकोमा सम्बन्धित अदालतले सोको लगत खडा गरी कार्यान्वयन गर्नुपर्ने व्यवस्था प्रस्ताव गरिएको पाइन्छ । सो अनुसार प्रत्येक व्यक्तिलाई फैसला बमोजिम लागेको कैदको विवरण अदालतको लगत किताबमा चढाइ अभिलेख राख्ने गरिन्छ । यस्तो अभिलेख फैसला कार्यान्वयन नभएसम्म रहन्छ । तर जब फैसला कार्यान्वयन हुन्छ वा कार्यान्वयन गर्न अन्य कुनै कारणबाट सान्दर्भिक रहन्छ । त्यस पछि अदालतको लगत किताबमा पनि फैसला कार्यान्वयन भइसकेको व्यहोरा जनाउने काम गरिन्छ । यही जनाउने कामलाई नै लगत कट्टा गर्ने भनिन्छ । लगत कट्टा गर्नुको उद्देश्य एक पटक लागेको कैद लगायतको फैसला कार्यान्वयन भइसकेकोमा पुनः दोहोरो पक्राउ गर्ने वा असुल गर्ने स्थिति नआओस् भन्ने रहेको हुन्छ ।

प्रचलित मुलुकी ऐन, दण्डसजायको महलमा पनि लगत काट्ने व्यवस्था गरिएको छ । जरिवाना र विगोको लगत काट्ने सम्बन्धमा दण्डसजायको २४ नं. मा व्यवस्था भएको पाइन्छ । विगोको लगत काट्ने सम्बन्धमा दण्डसजायको ४२ नं. मा व्यवस्था भएको पाइन्छ । यसैगरी जिल्ला अदालत नियमावली, २०५२ को नियम ७३ मा पनि कैद तथा जरिवानाको लगत काट्ने सम्बन्धमा थप व्यवस्थाहरू भइरहेको पाइन्छ ।

प्रस्तुत दफाको उपदफा (१) मा उल्लेख भए अनुसार अदालतले दफा १५३ को उपदफा (१) बमोजिम खडा भएको सजायको लगत देहायको अवस्थामा कारण खुलाई कट्टा गर्नुपर्ने व्यवस्था गरिएको पाइन्छ :

- क. कसूरदारले कैद भुक्तान गरेमा :- कसूरदारलाई कति वर्षको कैद लागेको हो सो बमोजिमको अवधि कैदमा बसी कैद भुक्तान गरेमा सोको लगत कट्टा गर्नुपर्ने व्यवस्था यो खण्डमा गरिएको छ ।
- ख. कसूरदारले प्रचलित कानून बमोजिम श्रम गरी कैद भुक्तान गरेमा :- प्रस्तावित फौजदारी कसूर (सजाय निर्धारण तथा कार्यान्वयन) ऐनको दफा ३१ मा तीन वर्ष वा सोभन्दा बढी सजाय पाएको अठार वर्षभन्दा बढी उमेरको र शारीरिक रूपमा स्वस्थ रहेको कसूरदारले चाहेमा निजलाई सार्वजनिक कामको श्रममा लगाउन सकिने र यसरी श्रममा लगाइएमा प्रति तीन दिन श्रम गरे बापत थप एक दिनको दरले कैद कट्टा हुने व्यवस्था गरिएको छ । सो बमोजिम कुनै कसूरदारले श्रम गरी निजलाई लागेको कैद अवधि भुक्तान गरेमा यो खण्ड बमोजिम निजको बाँकी कैदको लगत कट्टा हुने व्यवस्था भएको पाइन्छ ।
- ग. कसूरदारको दफा १५८ बमोजिम मृत्यु भएमा :- यसै संहिताको दफा १५८ मा अदालतबाट कसूरदार ठहरी सजाय पाएको व्यक्तिको मृत्यु भएमा मृत्यु हुँदाका बखतसम्म कार्यान्वयन हुन बाँकी रहेको सम्पूर्ण कैद सजाय वा जरिवाना स्वतः मिनाहा हुने व्यवस्था छ । यसरी कसूरदारको

मृत्यु नै भएको अवस्थामा निजलाई पुनः कैदमा राख्ने कुरा नहुने र कानून बमोजिम पनि बाँकी कैद स्वतः मिनाहा हुने व्यवस्था भएकोले यस्ता व्यक्तिको नाउँमा रहेको कैदको लगत कट्टा गर्ने व्यवस्था यो खण्डमा प्रस्ताव गरिएको छ ।

घ. कसूरदारले प्रचलित कानून बमोजिम सुधार गृह वा सामुदायिक केन्द्रमा कैद भुक्तान गरेमा वा सामुदायिक सेवा गरी कैद भुक्तान गरेमा :- प्रस्तावित फौजदारी कसूर (सजाय निर्धारण तथा कार्यान्वयन) ऐनको दफा २२ मा ६ महिनासम्म कैद सजाय निर्धारण भएका कसूरदारलाई अदालतले सामुदायिक सेवा गर्न आदेश दिनसक्ने व्यवस्था रहेको र त्यसरी सामुदायिक सेवाको आदेश दिइए बमोजिम कसूरदारले सामुदायिक सेवा गरेमा निजलाई भएको कैद भुक्तान भएको मानिने व्यवस्था छ । सोही ऐनको दफा २५ मा दुईवर्ष वा सोभन्दा कम कैदको सजाय भएको कसूरदारलाई अदालतले सुधारगृहमा पठाउन सक्ने र यसरी आदेशानुसार सुधार गृहमा बसेमा निजले कैद अवधि भुक्तान गरेको मानिने व्यवस्था गरिएको छ । यस प्रकार सुधार गृहमा बसेको वा सामुदायिक सेवा गरेकोमा कैद भुक्तान गरेको मानिने गरी व्यवस्था भइरहेको सन्दर्भमा प्रस्तुत खण्डमा सो बमोजिमको कैदको लगत कट्टा हुने व्यवस्था प्रस्ताव गरिएको पाइन्छ ।

ङ. कसूरदारले दफा १५९ बमोजिम पूरै सजाय माफी पाएमा :- संहिताको दफा १५९ मा अदालतको फैसला बमोजिम सजाय पाएको कुनै कसूरदारका हकमा राष्ट्रपतिबाट सजाय माफी हुनसक्ने व्यवस्था छ । यसरी सजाय माफी हुँदा आंशिक सजाय मात्र माफी वा पूरै सजाय माफी पनि हुन सक्दछ । आंशिक सजाय मात्र माफी भएकामा बाँकी सजाय भुक्तान गर्नुपर्ने हुँदा उक्त सजाय भुक्तान नहुँदै सजायको लगत कट्टा हुनसक्ने कुरा आउँदैन तर पूरै सजाय माफी भएमा सोही दफा १५९ को उपदफा (९) बमोजिम लगत कट्टा गर्नुपर्ने हुँदा प्रस्तुत खण्डमा पनि सोही बमोजिम लगत कट्टा गर्नुपर्ने व्यवस्था भएको पाइन्छ ।

प्रस्तुत दफाको उपदफा (२) मा खास अवधिसम्म पनि कसूरदार अदालतमा उपस्थित हुन वा कैदमा बस्न आएन वा पक्राउ हुन पनि सकेन भने निजको नाउँमा रहेको लगत कट्टा गरिदिनु पर्ने व्यवस्था गरिएको छ । यो उपदफा बमोजिमको लगत काट्ने व्यवस्था कसूरदारले फैसला बमोजिम कैदमा बसी कैद भुक्तान गरेको कारणले नभई लामो समयसम्म लगत राखिरहँदा हुनसक्ने असुविधालाई ध्यानमा राखी गरिएको पाइन्छ । व्यक्तिको आयु असीमित छैन । त्यसैले कैदको लगत पनि अनन्त कालसम्म राख्नुको कुनै उपादेयता र अर्थ रहँदैन भन्ने मान्यतामा यो व्यवस्था आधारित रहेको छ । यस प्रकारको लगत कति वर्ष सम्म राख्न उचित हो भन्ने नीतिगत प्रश्न हो तापनि कसूरदारलाई तोकिएको कैद सजायको अवधि र मानिसको सरदर आयुका सम्बन्धमा प्रचलित मापदण्डलाई आधार मानिनु उचित हुने ठानिन्छ । हाल लगत काट्ने सम्बन्धमा यस प्रकारको व्यवस्था नभएकोले कैदका लगतहरू बढ्दै गएको देखिएको छ । तर असुल उपर हुने सम्भावना कम रहेको छ । मृत्यु भइसकेका कयौँ व्यक्तिको नाउँमा रहेको लगत पनि अद्यावधिक हुन सकेको छैन, जसले गर्दा कागजी लगतमात्र बढी देखिन गएको स्थिति छ । यो समस्यालाई दृष्टिगत गरेर पनि प्रस्तुत उपदफामा खास खास सजायको हकमा खास समयवधि पूरा भएपछि लगत काटिने व्यवस्था प्रस्ताव गरेर व्यावहारिक दृष्टिकोण अपनाइएको पाइन्छ । प्रस्तुत उपदफा (२) मा उल्लेख भए बमोजिम कैदको सजाय तोकिएका वा प्रचलित कानून बमोजिम जरिवाना वा सरकारी बिगो वा अन्य कुनै रकम बापत कैद बस्नुपर्ने व्यक्ति देहायको अवधिसम्म अदालतमा उपस्थित नभएमा, कारागारमा कैद बस्न नआएमा वा पक्राउ हुन नसकेमा निजको हकमा खडा भएको कैदको लगत कट्टा गरी

दिनेपने व्यवस्था गरिएको पाइन्छ :

- (क) जन्मकैदको सजाय भएकोमा पचास वर्ष,
- (ख) दशवर्ष वा सोभन्दा बढी कैद सजाय भएकोमा चालीस वर्ष,
- (ग) पाँचवर्ष वा पाँच वर्षदेखि दश वर्षसम्म कैद सजाय भएकोमा तीस वर्ष,
- (घ) एक वर्ष वा एक वर्षदेखि पाँच वर्षसम्म कैद सजाय भएकोमा बीस वर्ष,
- (ङ) एक वर्षसम्मको कैद सजाय भएकोमा बाह्र वर्ष ।

उपदफा (२) मा भएको व्यवस्था बमोजिम यसरी निश्चित समयवाधि पछि कैदको लगत काट्ने व्यवस्था भए पनि लगत कट्टा भएको व्यक्ति सो अवधि भुक्तान भए पछि फेला परेमा अदालतले निजको हकमा लगत कट्टा नभए सरह यस परिच्छेद बमोजिम फैसला कार्यान्वयन गर्नुपने व्यवस्था उपदफा (३) मा गरिएको पाइन्छ । यस अनुसार उपदफा (२) मा भएको लगत कट्टा गर्ने व्यवस्था बढी प्रशासनिक सुविधाका लागि भएको पाइन्छ । यसरी उपदफा (२) बमोजिम लगत काटिएको कारणले पुनः सम्बन्धित कसुरदारलाई पक्राउ गर्न र निज उपर लागेको सजाय कार्यान्वयन गर्न बाधा पुग्ने देखिदैन । उपदफा (१) बमोजिमको लगत काटिने अवस्था र उपदफा (२) बमोजिम लगत काटिने अवस्थाका बीचको भिन्नता पनि यही हो । उपदफा (१) को अवस्थामा एक पटक लगत काटिए पछि कुनै व्यक्तिलाई पुनः पक्राउ गर्न र फैसला कार्यान्वयन गर्न सकिँदैन, तर उपदफा (२) को अवस्थामा एक पटक लगत काटिए पनि निजलाई पुनः पक्राउ गर्न र फैसला कार्यान्वयन गर्न सकिन्छ । यसै गरी उपदफा (२) बमोजिम लगत काटिएको अवस्थामा कुनै कसुरदारको सम्पत्ति रोक्का गरिएको रहेछ भने त्यस्तो सम्पत्ति जफत गरी लिलाम बिक्री गरी प्राप्त रकम सञ्चित कोषमा दाखिला गर्नुपने व्यवस्था उपदफा (४) मा प्रस्ताव गरिएको छ ।

प्रस्तुत दफाको उपदफा (५) मा फैसला बमोजिमको सजाय भुक्तान नगरेसम्म कुनै पनि व्यक्ति सार्वजनिक जवाफदेहीको पदमा नियुक्त हुन अयोग्य मानिने व्यवस्था गरिएको छ । यो व्यवस्था खास गरेर उपदफा (२) बमोजिम लगत काटिएको अवस्थामा आकर्षित हुने व्यवस्था हो । उपदफा (२) बमोजिम लगत काटिएको अवस्था भनेको फैसला बमोजिम लागेको कैद जरिवाना भुक्तान भएको अवस्था नभई लामो समयसम्म त्यस्ता सजायहरू भुक्तान हुन नसकेको कारणले लगत काटिएको अवस्था हो । अदालतको फैसला सबैले मान्नुपर्ने र फैसला बमोजिमको सजाय कार्यान्वयन हुनुपर्ने न्यायको सर्वमान्य सिद्धान्त नै हो । त्यसैले लामो समयसम्म असुल उपर हुन नसकेको कारण प्राविधिक रूपमा लगत काट्ने व्यवस्था गरिएको भए पनि यसरी लगत काट्नुको अर्थ सजाय लागेको व्यक्तिले सजाय भोग्नुपर्ने अवस्थाबाट उन्मुक्ति पाएको अवस्था होइन । यही स्थितिलाई ध्यानमा राखी उपदफा (५) मा सजाय भुक्तान नभएको कारणले लगत कट्टा भएको व्यक्तिले त्यस्तो लगत ठेकिने गरी भएको फैसला बमोजिमको सजाय भुक्तान नगरेसम्म प्रचलित कानूनमा जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि निज कुनै पनि सार्वजनिक जवाफदेहीको पदमा नियुक्त हुन वा मनोनयन हुन, तोकिन वा निर्वाचित हुन अयोग्य भएको मानिने व्यवस्था गरिएको पाइन्छ ।

१६१. थुनामा बसेको अवधि कैदमा कट्टा हुने : (१) अदालतबाट फैसला हुँदा कसुरदार ठहरी कैदको सजाय पाएको व्यक्ति अनुसन्धानको सिलसिलामा हिरासत वा थुनामा बसेको भए निजलाई त्यसरी थुनामा बसेको अवधि फैसला बमोजिमको कैदमा कटाई बाँकी अवधिको लागि मात्र कैद गर्नुपर्नेछ ।

(२) उपदफा (१) बमोजिम हिरासत वा थुनामा बसेको अवधि कैदमा कटाउँदा फैसला बमोजिम जरिवानाको सजाय पाएको कसूरदार अनुसन्धानको सिलसिलामा थुनामा परेको भए त्यस्तो जरिवाना नतिरे बापत हुने कैदको अवधि र निजलाई भएको जरिवानाको अनुपात निकाली सो अनुपातले हिरासत वा थुनामा परेको अवधिको हुने रकम निजले बुझाउनु पर्ने जरिवानाको रकममा कट्टा गर्नुपर्नेछ ।

टिप्पणी

प्रस्तुत दफामा कुनै व्यक्ति थुनामा बसेको रहेछ भने त्यस्तो अवधि कैदमा कट्टा हुने व्यवस्था गरिएको छ । प्रस्तुत व्यवस्था यो संहितामा मात्र गर्न लागिएको नयाँ व्यवस्था नभई पहिलेदेखि रही आएको व्यवस्था हो । हालको मुलुकी ऐन, अदालती बन्दोबस्तको महलको १२० नं. मा पुर्पक्षको निमित्त थुनामा रहेको व्यक्तिलाई मुद्दा फैसला हुँदा लाग्ने ठहरिएको जरिवाना वा कैदको सजायको अङ्गमा निज थुनिएको दिन मिनाहा दिई बाँकीमात्र असुल गरिने वा कैद गरिने व्यवस्था भएको पाइन्छ ।^{११४}

कुनै पनि अभियुक्तलाई निज उपर लगाइएको अभियोग प्रमाणित भएमा हुनसक्ने अधिकतम कैदको सजायको अवधिभन्दा बढी अवधिसम्म थुनामा राखिने छैन भन्ने फौजदारी न्यायको सिद्धान्त रहिआएको छ । सोही सिद्धान्तलाई अवलम्बन गरी अदालती बन्दोबस्तको ११९ मा व्यवस्था भइरहेको पनि छ । हिरासतमा रहेको वा थुनामा रहेको अवधिलाई गणना नगरी फैसला बमोजिमको अवधि नै कैद गर्ने हो भने हरेक मुद्दामा निजलाई हुनसक्ने भन्दा बढी कैद बस्नुपर्ने अवस्था आइपर्छ । त्यसैले अनुसन्धानका सिलसिलामा हिरासतमा रहेको होस् वा पुर्पक्षको सिलसिलामा थुनामा रहेको होस्, निज एक प्रकारले कैद मै रहेको अवस्था हो । त्यसैले यो अवधिलाई बाहेक गर्दा कैदको अवधि कानूनले तोकेको भन्दा बढी हुन गई निजको थुना गैरकानूनी हुन जाने हुन्छ । यही मान्यतालाई ध्यानमा राखी प्रस्तुत दफा १६१ को उपदफा (१) मा अदालतबाट फैसला हुँदा कसूरदार ठहरी कैदको सजाय पाएको व्यक्ति अनुसन्धानको सिलसिलामा हिरासतमा वा थुनामा बसेको भए निजलाई त्यसरी थुनामा बसेको अवधि फैसला बमोजिमको कैदमा कटाई बाँकी अवधिको मात्र कैद गर्नुपर्ने व्यवस्था गरिएको पाइन्छ । प्रस्तावित फौजदारी कसूर (सजाय निर्धारण तथा कार्यान्वयन) ऐनको दफा ४० मा पनि कैद अवधिको गणना गर्दा कसूरदार हिरासतमा वा थुनामा रहेकोमा सो मितिदेखि गणना गर्नुपर्ने व्यवस्था गरिएको पाइन्छ ।

प्रस्तुत दफाको उपदफा (२) मा जरिवानाको सजाय पाएका कसूरदारका हकमा पनि थुनामा बसेको अवधि कट्टा गर्नुपर्ने व्यवस्था गरिएको छ । यस अनुसार हिरासतमा वा थुनामा बसेको अवधि कैदमा कटाउँदा फैसला बमोजिम जरिवानाको सजाय पाएको कसूरदार अनुसन्धानको सिलसिलामा थुनामा परेको भए त्यस्तो जरिवाना नतिरे बापत हुने कैदको अवधि र निजलाई भएको जरिवानाको अनुपात निकाली सो अनुपातले हिरासत वा थुनामा परेको अवधिको हुने रकम निजले बुझाउनु पर्ने जरिवानाको रकममा कट्टा गर्नुपर्ने व्यवस्था गरिएको छ । हाल प्रचलित मुलुकी ऐन, अदालती बन्दोबस्तको महलको १२० नं. मा पनि पुर्पक्षको निमित्त थुनामा रहेको व्यक्तिलाई मुद्दा फैसला हुँदा लाग्ने ठहरिएको जरिवानाको अङ्गमा निज थुनिएको दिन मिनाहा दिई बाँकी मात्र असुल गरिने व्यवस्था

११४ प्रहरी हिरासतमा रहेको अवधि पनि पुर्पक्ष मै रहेको हुनाले थुनिएको दिन मिनाहा दिनु पर्छ (नेकाप २०२९ पृ ३८४); ज्यान माने उद्योग सम्बन्धी मुद्दा पछि कुटपीटमा परिणत भएकोमा अधिल्लो मुद्दामा थुनिएको अवधि पछिल्लोमा कट्टी हुन्छ (श्री ५ को सरकार विरुद्ध कविराज, नेकाप २०२९ पृ. ३०५)

गरिएको पाइन्छ । मुलुकी ऐन, दण्डसजायको महलको ५३ नं. मा जरिवाना बापत कैद ठेक्नु पर्दा एक दिनको पच्चीस रुपैयाको दरले कैद ठेक्नुपर्ने व्यवस्था छ ।

१६२. जरिवानाको सजायको कार्यान्वयन : (१) अदालतले जरिवानाको सजाय पाएको व्यक्तिको जरिवानाको लगत खडा गर्नुपर्नेछ ।

(२) उपदफा (१) बमोजिम जरिवाना तिर्नुपर्ने व्यक्तिले जरिवानाको रकम तत्काल बुझाउनु पर्नेछ ।

(३) उपदफा (१) मा जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि त्यस्तो व्यक्तिले त्यस्तो जरिवाना तत्काल बुझाउन नसकी सो बापत कुनै सम्पत्ति जमानत दिएमा अदालतले एक वर्षभित्र सो रकम चुक्ता हुने गरी बढीमा तीन किस्तामा जरिवाना बुझाउने आदेश दिन सक्नेछ ।

(४) उपदफा (३) मा जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि त्यसरी जरिवाना सजाय भएको व्यक्तिले परिच्छेद ७ वा दफा १३६ बमोजिम कुनै धरौट वा जमानत राखेको भए जरिवानाको रकम त्यस्तो धरौट वा जमानतबाट असुल गरी नपुग भए जतिको सम्बन्धमा मात्र किस्ताबन्दी रूपमा बुझाउने आदेश दिनु पर्नेछ ।

(५) उपदफा (३) बमोजिम किस्ताबन्दीमा जरिवाना रकम बुझाउने व्यवस्था भएकोमा वा मुद्दाको कारबाईको सिलसिलामा कैद वा थुनामा परी सजाय भुक्तान गरीसकेकोमा वा परिच्छेद ७ वा दफा १३६ बमोजिम राखिएको धरौट वा जमानतबाट जरिवानाको रकम असुल हुने भएमा बाहेक कसूरदारले जरिवानाको रकम तत्काल नबुझाएमा अदालतले जरिवाना बापत कैद गर्न सम्बन्धित कारागारको प्रमुखको नाउँमा आदेश पठाउनु पर्नेछ ।

(६) उपदफा (५) बमोजिम आदेश भएकोमा जरिवाना नबुझाउने कसूरदारले जरिवानाको रकम केही बुझाई केही बाँकी राखेकोमा वा मुद्दाको सिलसिलामा कैद वा थुनामा परी त्यसरी कैद वा थुनामा परेको अवधि जति सजाय भिन्हा हुने अवस्था भएमा सो समेत कट्टा गरी जरिवाना नबुझाए बापत हुने कैदको अवधि र जरिवानाको कूल रकमको अनुपातमा मात्र बाँकी जरिवाना बापत कैद गर्नुपर्नेछ ।

टिप्पणी

प्रस्तुत संहिताको दफा १६२ मा जरिवानाको सजाय कार्यान्वयन सम्बन्धी कार्यविधिको व्यवस्था भएको पाइन्छ । जरिवानाको सजाय कार्यान्वयन गर्ने सम्बन्धमा प्रस्तुत दफामा भएको व्यवस्थाहरूको अध्ययन गर्दा मुख्यतया देहायका व्यवस्थाहरू भएको पाइन्छ :

- (१) जरिवानाको लगत खडा गर्ने,
- (२) जरिवानाको रकम बुझाउने,
- (३) जरिवाना बापत कैद हुनसक्ने ।

जरिवानाको लगत खडा गर्ने

प्रस्तुत दफा १६२ को उपदफा (१) मा अदालतले जरिवानाको सजाय पाएको व्यक्तिको जरिवानाको लगत खडा गर्नुपर्ने व्यवस्था गरिएको छ । जरिवानाको लगत भन्नाले कुन कसूरदारले के कस्तो कसूरमा कति जरिवाना लागेको हो सोको विवरण राख्ने भन्ने बुझिन्छ । यस्तो लगत राख्ने व्यवस्थाको उद्देश्य जरिवानाको सजाय असुलीमा सहजता ल्याउनु रहेको छ । जरिवानाको लगत

राखिएन भने कसलाई कति जरिवाना लागेको हो सोको व्यवस्थित अभिलेख नरहने र कसबाट कति जरिवाना असुली गर्नुपर्ने हो सोको सम्बन्धमा पनि अन्यौलता सिर्जना भई समस्या उठ्न सक्दछ। त्यसैले संहिताको दफा १५३ मा कैद सजायको लगत राख्ने व्यवस्था भए जस्तै प्रस्तुत उपदफामा जरिवानाको सजायको लगत राख्नुपर्ने व्यवस्था गरिएको पाइन्छ।

जरिवानाको रकम बुझाउने

कुनै कसूरदारलाई जरिवानाको सजाय हुने गरी फैसला भए पछि सर्वप्रथम फैसला कार्यान्वयनका क्रममा उपदफा (१) बमोजिम जरिवानाको लगत राख्ने गरिन्छ। जरिवानाको लगत राखिसके पछि जरिवानाको रकम असुल गर्ने प्रक्रिया प्रारम्भ हुन्छ। प्रस्तुत दफाको उपदफा (२) मा उल्लेख भए अनुसार जरिवाना तिर्नुपर्ने व्यक्तिले जरिवानाको रकम तत्काल बुझाउनु पर्ने व्यवस्था गरिएको छ। तथापि, संहिताको दफा १५२ बमोजिम पुनरावेदन परेकोमा पुनरावेदनको अन्तिम किनारा नभएसम्म र पुनरावेदन नपरेकोमा पुनरावेदन लाग्नसक्ने म्याद भुक्तान नभएसम्म जरिवाना असुलीको कार्य स्थगित हुनसक्ने व्यवस्था रहेको पाइन्छ। तर पुनरावेदन परेकोमा पुनरावेदनको अन्तिम किनारा भइसकेको छ र पुनरावेदन नपरेकोमा पुनरावेदन लाग्ने म्याद भुक्तान भइसकेको छ भने जरिवाना लागेको व्यक्तिले आफूलाई लागेको जरिवाना तत्काल बुझाउनु पर्ने व्यवस्था यो उपदफामा गरिएको छ। प्रचलित मुलुकी ऐन, दण्डसजायको महलको २३ नं. मा पनि सजाय तोकी फैसला गर्दा सजाय पाउने कसूरदार हाजिर रहेको भए सो फैसला गर्ने अड्डाले नै उसै बखत पकी फैसलाले लागेको सजाय असुल गर्नुपर्छ। सो गर्दा जरिवाना लागेकोमा बुझाए बुझी वा सो बापत जेथा जमानी लिई छाडिदिनुपर्छ भन्ने व्यवस्था भएको पाइन्छ।

कुनै कसूरदारले आफूलाई लागेको जरिवाना तत्काल बुझाउन नसक्ने अवस्था भएमा भने किस्तामा बुझाउन पाउने व्यवस्था उपदफा (३) मा गरिएको छ। तर यसरी किस्तामा बुझाउने सुविधा पाउनको लागि कुनै सम्पत्ति जमानत दिएको हुनुपर्दछ। यसरी जमानत दिएमा भने एक वर्षभित्र जरिवानाको रकम चुक्ता हुने गरी बढीमा तीन किस्तामा बुझाउने आदेश दिइने व्यवस्था गरिएको छ। जरिवाना रकम किस्तामा बुझाउन पाउने व्यवस्था नेपालमा पहिलो पटक गर्न लागिएको व्यवस्था हो। वास्तवमा जरिवाना रकम एकै पटक बुझाउनु पर्ने र बुझाउन नसके सो बापत समेत कैदमा बस्नुपर्ने हालको व्यवस्थाको कारण अधिकांशतः जरिवाना तिर्न नसके बापत कैदमा बस्नुपर्नेमा आर्थिक दृष्टिले कमजोर वर्गका व्यक्तिहरू छन्। जरिवाना तिर्न नसकेर कैदमा राख्दा सरकारलाई अनावश्यक रूपमा आर्थिक व्ययभार पनि पर्छ। कारागारहरूमा अनावश्यक भीड बढनाले प्रशासनिक र अन्य समस्याहरू पनि पर्ने गरेको छ। जरिवाना किस्तामा तिर्न पाउने सुविधा दिनाले राज्यलाई नगद आय बढ्ने, व्यक्तिलाई विस्तारै आय आर्जन गरेर तिर्न पाउने हुँदा कैद जस्तो कठोर दण्ड भोग्नबाट छुटकारा मिल्ने, विपन्न वर्गका लागि पनि कैद भोग्नु पर्ने स्थितिबाट मुक्ति मिल्ने, पहिल्यैदेखि रोजगारी जस्ता पेसामा भएकाहरूले आफ्नो पेसालाई निरन्तरता दिन पाउने जस्ता फाइदाहरू हुन्छन्। किस्ताबन्दीमा जरिवाना बुझाउन पाउने व्यवस्थाका यिनै लाभहरू भएको कारण प्रस्तुत उपदफामा किस्ताबन्दीमा जरिवाना तिर्न पाइने व्यवस्था गरिएको पाइन्छ। जरिवानाको सजाय भएको व्यक्तिले कुनै धरौट वा जमानत राखेको भए जरिवानाको रकम त्यस्तो धरौट वा जमानतबाट असुल गरिन्छ र यसरी असुल गर्दा पनि नपुग भएमा नपुग जतिको सम्बन्धमा मात्र किस्ताबन्दी रूपमा बुझाउने आदेश दिइने व्यवस्था उपदफा (४) मा गरिएको छ।

जरिवाना बापत कैद हुनसक्ने

जरिवानाको सजाय कार्यान्वयन गर्ने सम्बन्धमा प्रस्तुत दफामा गरिएको अर्को व्यवस्था जरिवाना बापत कैद गर्ने व्यवस्था हो। प्रस्तुत दफाको उपदफा (५) मा उल्लेख भए अनुसार कसूरदारले जरिवानाको रकम तत्काल बुझाउन नसकेमा जरिवाना बापत कैद गर्न सकिने व्यवस्था गरिएको छ र यस्तो अवस्थामा कैद गर्न अदालतले सम्बन्धित कारागारको प्रमुखको नाउँमा आदेश पठाइने व्यवस्था छ। तर यही उपदफामा उल्लेख भए अनुसार देहायको अवस्थामा जरिवाना बापत कैद गर्ने आदेश दिन नसकिने व्यवस्था गरेको छः

(क) किस्ताबन्दीमा जरिवाना रकम बुझाउने व्यवस्था भएकोमा,

(ख) मुद्दाको कारबाईको सिलसिलामा कैद वा थुनामा परी सजाय भुक्तान गरिसकेकोमा,

(ग) मुद्दाको कारबाईको सिलसिलामा राखेको धरौट वा जमानतबाट रकम असुल हुने भएमा।

माथि लेखिए अतिरिक्त प्रस्तुत दफाको उपदफा (६) मा जरिवाना नबुझाए बापत कैदमा राख्ने आदेश गर्दा पहिले बसेको कैद वा थुनामा परेको अवधि मिनाहा गर्नुपर्ने व्यवस्था गरिएको पाइन्छ। जस अनुसार मुद्दाको सिलसिलामा कैद वा थुनामा परी त्यसरी कैद वा थुनामा परेको अवधि जति सजाय मिनाहा हुने अवस्था भएमा सो समेत कट्टा गरी जरिवाना नबुझाए बापत हुने कैदको अवधि र जरिवानाको कूल रकमको अनुपातमा मात्र बाँकी जरिवाना बापत कैद गर्नुपर्ने व्यवस्था भएको छ। कसूरदारले जरिवानाको रकम मध्ये केही बुझाई केही बाँकी राखेकोमा पनि बाँकी जरिवाना बापत मात्र कैद गर्नुपर्ने व्यवस्था गरिएको छ।

१६३. सरकारी बिगो वा अन्य रकम सम्बन्धी व्यवस्था : (१) बिगो भराउने गरी फैसला भएकोमा सरकारी बिगोलाई निजी बिगोभन्दा प्राथमिकता दिई भराई दिनुपर्नेछ।

तर सरकारी बिगो भराई दिने गरी फैसला हुनुभन्दा पहिले नै निजी बिगो भराई दिने गरी कुनै फैसला भएको रहेछ भने सरकारी बिगोलाई प्राथमिकता दिइनेछैन।

(२) फैसला बमोजिम भराउनु पर्ने सरकारी बिगो वा अन्य कुनै रकम असुल नभएमा वा असुल हुने अवस्था नभएमा त्यस्तो बिगो वा रकम भर्नुपर्ने कसूरदारको सम्पत्ति पहिले नै रोक्का भएको रहेनछ भने फैसला भएपछि यथासम्भव चाँडो रोक्का गर्नुपर्नेछ।

(३) उपदफा (१) बमोजिमको बिगो वा अन्य रकम फैसला अन्तिम भएको मितिले तीस दिनभित्र कसूरदारले नबुझाएमा निजको उपदफा (२) बमोजिम रोक्का भएको चल सम्पत्तिको हकमा त्यस्तो सम्पत्ति रहेको संस्थाबाट प्राप्त गरी र अचलको हकमा लिलाम बिक्री गरी भराई दिनुपर्नेछ।

(४) उपदफा (३) बमोजिम सम्पत्ति लिलाम बिक्री गर्दा पनि असुल नभएको सरकारी बिगो बापत त्यस्तो व्यक्तिलाई कैद गर्नुपर्नेछ।

टिप्पणी

प्रस्तुत संहिताको दफा १६३ मा फैसला कार्यान्वयन सम्बन्धी व्यवस्थाहरू गर्ने क्रम मै सरकारी बिगो वा अन्य रकम असुल उपर गर्ने कार्यविधिका सम्बन्धमा व्यवस्था भएको पाइन्छ। प्रस्तुत दफामा गरिएको व्यवस्थाहरूको अध्ययन गर्दा फैसला बमोजिम सरकारी बिगो वा अन्य रकम असुल उपर गर्ने सम्बन्धमा मुख्यतया देहायका कार्यविधिहरूको व्यवस्था भएको पाइन्छः

- (क) बिगो भराउँदाको प्राथमिकता,
- (ख) सम्पत्ति रोक्का राख्ने,
- (ग) बिगो असुल गर्ने,
- (घ) बिगो असुल हुन नसकेमा कैद गर्ने ।

बिगो भराउँदाको प्राथमिकता

प्रस्तुत दफाको उपदफा (१) मा बिगो भराउँदा कस्तो बिगोलाई प्राथमिकता दिने भन्ने सम्बन्धमा व्यवस्था गरिएको पाइन्छ । मुद्दाको प्रकृति र विषयका आधारमा फैसला हुँदा कैद जरिवानाका अतिरिक्त कुनै कसूरदारका हकमा बिगो भराउनु पर्ने फैसला पनि हुनसक्दछ र यस्तो बिगो व्यक्तिगत पनि हुन सक्दछ र सरकारी पनि हुनसक्दछ । सामान्यतया फैसला भइसके पछि सबै फैसलाको कार्यान्वयन हुनुपर्दछ भन्ने फैसला सम्बन्धी सामान्य सिद्धान्त रही आएको छ । त्यसैले सरकारी बिगो होस् वा निजी, फैसला बमोजिम भराउनु पर्ने ठहरेको सबै प्रकारको बिगो भराइनु पर्दछ । तर कहिलेकाँही कसूरदारको सम्पूर्ण सम्पत्ति जायजात लिलाम गर्दा पनि सबै बिगो भरिभराउ हुन नपुग्ने हुनसक्दछ । यस्तो स्थितिमा कस्तो बिगोले प्राथमिकता पाउने भन्ने स्वाभाविक प्रश्न उठ्छ । यही स्थितिलाई ध्यानमा राखी पछि फैसला कार्यान्वयनका बखत समस्या नउठोस् भन्नका लागि प्रस्तुत उपदफा (१) मा यस सम्बन्धमा स्पष्ट रूपमा व्यवस्था गरी बिगो भराउने गरी फैसला भएकोमा सरकारी बिगोलाई निजी बिगोभन्दा प्राथमिकता दिई भराई दिनुपर्ने उल्लेख छ । यसको अर्थ सरकारी र व्यक्तिगत दुवै प्रकारको बिगो भराउनु पर्ने भएको अवस्थामा सम्पत्ति जायजात लिलाम गर्दा दुवै प्रकारको बिगो भराउन नपुग्ने भई एक प्रकारको बिगो मात्र भराउन पुग्ने अवस्थामा पहिले सरकारी बिगो भराउनु पर्ने व्यवस्था रहेको पाइन्छ । सरकारी बिगो भराएर बाँकी रहन आउने रकमबाट निजी बिगो भराउन सकिने व्यवस्था रहेको छ ।

प्रचलित मुलुकी ऐन, दण्डसजायको महलको २५ नं मा पनि सरकारी बिगो असुल गर्नलाई दुनियाँको बिगो उपर नहुन्ज्याल पर्खी रहन नपर्ने व्यवस्था छ ।

तर यसै उपदफामा प्रतिबन्धात्मक वाक्यांश राखी सरकारी बिगो भराई दिने गरी फैसला हुनुभन्दा अगावै निजी बिगो भराई दिने गरी कुनै फैसला भएको रहेछ भने त्यस्तो अवस्थामा सरकारी बिगोलाई प्राथमिकता नदिइने व्यवस्था छ । यो व्यवस्था अनुसार सरकारी बिगो र निजी बिगो भराई दिने गरी फैसला हुँदा एउटै मितिमा भएको रहेछ भने सरकारी बिगोलाई प्राथमिकता दिनुपर्ने देखिन्छ । तर फैसला एउटै मितिमा नभई फरक फरक मितिमा भएको छ भने सरकारी बिगो भराउने फैसला र निजी बिगो भराउने फैसला मध्ये जुन फैसला अगाडि भएको छ त्यसैले प्राथमिकता पाउने व्यवस्था गरिएको पाइन्छ ।

सम्पत्ति रोक्का राख्ने

प्रस्तुत दफाको उपदफा (२) मा फैसला बमोजिम भराउनु पर्ने सरकारी बिगो असुल उपर गर्ने प्रयोजनको लागि कसूरदारको सम्पत्ति रोक्का गर्नुपर्ने व्यवस्था गरिएको छ । सहिताको दफा ८७ मा कुनै अभियुक्त तोकिएको तारिखमा अनुपस्थित रहेछ भने त्यस्तो अभियुक्तको सम्पत्ति रोक्का गर्न आदेश दिन सकिने व्यवस्था छ । त्यति बेला रोक्का भएको रहेनछ भने पनि भराउनु पर्ने सरकारी बिगो वा अन्य रकम असुल नभएमा वा असुल हुने अवस्था नभएमा फैसला भए पछि यथासम्भव चाँडो रोक्का गर्नुपर्ने व्यवस्था प्रस्तुत उपदफा (२) मा प्रस्ताव गरिएको छ । यस्तो व्यवस्था गर्नुको मुख्य उद्देश्य बिगो भराउने सम्बन्धमा भएको फैसलाको कार्यान्वयनको सुनिश्चितता प्राप्त गर्नु रहेको

पाइन्छ । फैसला हुनासाथ यथासम्भव चाँडो सम्पत्ति रोक्का नराख्दा कसूरदारले आफ्नो भएको सम्पत्ति बेचबिखन गर्ने वा लुकाउने सम्भावना रहने र बिगो भराउन कुनै सम्पत्ति बाँकी नरहने स्थिति हुनसक्दछ । यही सम्भावित स्थितिलाई ध्यानमा राखी यो उपदफा (२) मा फैसला बमोजिम भराउनु पर्ने सरकारी बिगो वा अन्य रकम असुल नभएमा वा असुल हुने अवस्था नभएमा त्यस्तो कसूरदारको सम्पत्ति यथासम्भव चाँडो रोक्का राख्नुपर्ने व्यवस्था गरिएको छ ।

बिगो असुल गर्ने

प्रस्तुत दफाको उपदफा (३) बमोजिम बिगो असुल गर्ने कार्यविधिका सम्बन्धमा व्यवस्था गरिएको छ । कुनै कसूरदारका हकमा सरकारी बिगो तिर्नुपर्ने गरी फैसला भएको रहेछ भने पहिलो कार्यविधिको रूपमा कसूरदार आफैले त्यस्तो बिगो बुझाउनुपर्ने व्यवस्था छ । यसरी बिगो बुझाउने म्याद फैसला अन्तिम भएको तीस दिनसम्म पाउने व्यवस्था छ । फैसला अन्तिम भएको तीस दिनभित्र कसूरदारले आफूले बुझाउनु पर्ने सरकारी बिगो बुझाएन भने निजको रोक्का भएको सम्पत्तिबाट भराई दिनुपर्ने व्यवस्था गरिएको छ । रोक्का भएको सम्पत्ति मध्ये पनि चल सम्पत्तिको हकमा त्यस्तो सम्पत्ति जुन संस्थामा रहेको छ त्यही संस्थाबाट प्राप्त गरी भराइने व्यवस्था छ । अचल सम्पत्तिको हकमा लिलाम बिक्री गरी भराई दिनुपर्ने व्यवस्था गरिएको पाइन्छ ।

प्रचलित मुलुकी ऐन, दण्डसजायको महलको ३३ नं. मा सरकारी बिगो लाग्ने ठहरी फैसला भए पछि पुनरावेदनको म्याद नाघी वा पुनरावेदन फैसला भई नसकी जायजात लिलाम बिक्री गर्न नहुने व्यवस्था गरिएको छ । प्रस्तुत दफा १६३ को उपदफा (२) र (३) मा उल्लेख भए अनुसार सरकारी बिगो असुल गर्नुपर्दा कसूरदारको सम्पत्तिबाट असुल गर्नुपर्ने व्यवस्था छ । तर मुलुकी ऐन, दण्डसजायको महलको २६ नं. मा उल्लेख भए अनुसार सरकारी बिगो बापत जायजात गर्दा सो धन खाँदा सँग बस्ने सबै अशियारको अंश जायजात गर्नुपर्ने व्यवस्था गरिएको पाइन्छ ।

बिगो असुल हुन नसकेमा कैद गर्ने

प्रस्तुत दफाको उपदफा (४) मा सम्पत्ति लिलाम बिक्री गर्दा पनि सरकारी बिगो असुल नभएमा त्यस्तो व्यक्तिलाई कैद गर्नुपर्ने व्यवस्था गरिएको छ । सरकारी बिगो असुल नभएमा कैद गर्नु फैसला कार्यान्वयनको अन्तिम विकल्प हो । बिगो असुल नहुँदा कति अवधि कैद गर्ने भन्ने कुरा यसै संहिताको दफा १६४ मा व्यवस्था भएको पाइन्छ ।

१६४. सरकारी बिगो बापत कैद गर्न सकिने : (१) अदालतबाट फैसला हुँदा असुल उपर हुनुपर्ने गरी ठहर भएको सरकारी बिगो वा अन्य कुनै रकम बापतको रकम सम्बन्धित व्यक्तिले बुझाउनु पर्नेछ ।

(२) उपदफा (१) बमोजिमको सरकारी बिगो वा त्यस्तो रकम त्यस्तो व्यक्तिले नबुझाएमा निजको सम्पत्ति जायजात गरी असुल उपर गर्नु पर्नेछ ।

(३) उपदफा (२) बमोजिमको जायजात गर्दा पनि सरकारी बिगो वा त्यस्तो रकम असुल उपर हुन नसकेमा त्यस्तो व्यक्तिलाई देहायको सरकारी बिगो वा त्यस्तो रकम बापत देहायको अवधिसम्म कैद सजाय निर्धारण गर्नुपर्नेछ :-

- (क) पाँच हजारदेखि दश हजार रुपैयासम्म एक महिना,
- (ख) दशहजार रुपैयादेखि पच्चीसहजार रुपैयासम्म तीनमहिना,
- (ग) पच्चीसहजार रुपैयादेखि पचासहजार रुपैयासम्म छ महिना,

(घ) पचासहजार रुपैयादेखि एक लाख रुपैयासम्म एक वर्ष,

(ङ) एकलाख रुपैयाभन्दा बढी प्रत्येक पचासहजार रुपैया सम्मको छ महिना ।

(४) उपदफा (३) को खण्ड (क) मा उल्लेखित रकमभन्दा कम रकम बापत कैद गर्नुपर्दा प्रति दिनको तीनसय रुपैया कट्टी हुने गरी गर्नुपर्नेछ ।

(५) यस दफामा अन्यत्र जुनसुकै कुरा लेखिएको भएतापनि सरकारी बिगो बापत कैद गर्नुपर्दा सात वर्षभन्दा बढी हुने गरी कैद ठेक्का सकिनेछैन ।

टिप्पणी

दफा १६३ र १६४ का बीच खास भिन्नता रहेको देखिँदैन । दफा १६३ बमोजिम लिलाम गरेर भराइदिनु पर्ने व्यवस्था छ भने दफा १६४ मा पनि जायजात गरी असुल गर्ने व्यवस्था रहेको छ ।

प्रस्तुत संहिताको दफा १६४ बमोजिम सरकारी बिगो असुल गर्ने र असुल हुन नसकेमा गरिने कारबाईका सम्बन्धमा व्यवस्था भएको पाइन्छ । साथै दफा १६३ मा पनि सरकारी बिगो भराउँदा दिनुपर्ने प्राथमिकता लगायत लिलाम बिक्री गरी भराई दिनुपर्ने व्यवस्था रहेको थियो । प्रस्तुत दफामा सरकारी बिगो असुल गर्ने सम्बन्धमा देहायको व्यवस्था भएको पाइन्छ :

- (१) सरकारी बिगो बापतको रकम सम्बन्धित व्यक्तिले बुझाउनु पर्ने,
- (२) सम्बन्धित व्यक्तिले नबुझाएमा जायजात गरी असुल गर्ने,
- (३) जायजात गर्दा पनि असुल हुन नसकेमा कैद गर्ने ।

सरकारी बिगो बापतको रकम सम्बन्धित व्यक्तिले बुझाउनु पर्ने

प्रस्तुत दफा १६४ को उपदफा (१) बमोजिम अदालतबाट फैसला हुँदा असुल उपर हुनुपर्ने गरी ठहर भएको सरकारी बिगो वा अन्य रकम बापतको रकम सम्बन्धित व्यक्तिले नै बुझाउनु पर्ने व्यवस्था छ । प्रचलित मुलुकी ऐन, दण्डसजायको महलको २३ क नं. अनुसार फैसला बमोजिम सरकारी बिगो लिनुपर्ने कलममा कसूरदार हाजिर रहेको भए प्रस्तुत दफा १६४ को उपदफा (१) मा भए जस्तो सम्बन्धित व्यक्तिले बुझाउनु पर्ने भन्ने शब्दावली नपरी फैसला गर्ने अड्डाले नै उसै बखत पकी फैसलाले लागेको बिगो असुल गर्ने कारबाई चलाउनु पर्छ भन्ने व्यवस्था भएको पाइन्छ ।

सम्बन्धित व्यक्तिले नबुझाएमा जायजात गरी असुल गर्ने

प्रस्तुत दफाको उपदफा (२) बमोजिम सरकारी बिगो वा अन्य रकम सम्बन्धित व्यक्तिले नबुझाएमा निजको सम्पत्ति जायजात गरी असुल उपर गर्नुपर्ने व्यवस्था गरिएको छ । “जायजात” भन्नाले कसूरदारको सम्पूर्ण सम्पत्ति जफत गरी असुल उपर गर्ने प्रक्रिया भन्ने बुझिन्छ । मुलुकी ऐन, दण्डसजायको महलको २५ नं. मा पनि सरकारी बिगो लागेको मानिसले सो तिरे लिई र नतिरे ऐन बमोजिम जायजात गरी असुल गर्नुपर्छ भन्ने व्यवस्था गरिएको पाइन्छ ।

जायजात गर्दा पनि असुल हुन नसकेमा कैद गर्ने

प्रस्तुत दफाको उपदफा (३) मा कसूरदारको सम्पत्ति जायजात गर्दा पनि सरकारी बिगो वा त्यस्तो रकम असुल उपर हुन नसकेमा त्यस्तो व्यक्तिलाई कैद सजाय निर्धारण गर्नुपर्ने व्यवस्था गरिएको छ । सरकारी बिगो असुल गर्दा पहिलो उपायको रूपमा निजले बिगो रकम बुझाउनु पर्ने, दोस्रो उपायको रूपमा त्यसरी बिगो नबुझाएमा जायजात गर्ने र जायजात गर्दा पनि असुल उपर

हुन नसकेमा अन्तिम विकल्पको रूपमा कैद गर्ने व्यवस्था गरिएको छ । मुलुकी ऐन, दण्डसजायको महलको २५ नं. मा पनि जायजात गरी लिँदा नपुगेको बाँकीमा हाजिर रहेको भए तुरुन्त र हाजिर नरहेको भए सोही महलको २३ क नं. बमोजिम पकाउ गर्ने कारबाई चलाउनु पर्ने व्यवस्था छ । प्रस्तुत दफाको उपदफा (३) मा उल्लेख भए बमोजिम सरकारी बिगो वा अन्य रकम नबुभाई जायजात गर्दा पनि असुल उपर हुन नसकेको अवस्थामा त्यस्तो बिगो वा रकम बापत कैद निर्धारण गर्दा देहायको अवधिसम्म कैद सजाय निर्धारण गर्नुपर्ने व्यवस्था भएको पाइन्छ :

- (क) पाँच हजारदेखि दश हजार रुपैयासम्म बिगोको लागि एक महिना,
- (ख) दश हजार रुपैयादेखि पच्चीस हजार रुपैयासम्म बिगोको लागि तीन महिना,
- (ग) पच्चीसहजार रुपैयादेखि पचास हजार रुपैयासम्म बिगोको लागि छ महिना,
- (घ) पचास हजार रुपैयादेखि एकलाख रुपैयासम्म बिगोको लागि एक वर्ष,
- (ङ) एकलाख रुपैयाभन्दा बढी प्रत्येक पचासहजार रुपैयासम्मको बिगोका लागि छ महिना ।

माथि उल्लेख भए अनुसार पाँचहजार रुपैयादेखि माथिको बिगोको लागि हुने कैदको मात्र व्यवस्था गरिएको पाइन्छ । यस दफाको उपदफा (४) बमोजिम पाँचहजार रुपैयाभन्दा कम बिगोको कुरा रहेछ र त्यस्तो बिगो नतिरे बापत कैद गर्नुपर्दा प्रति दिनको तीनसय रुपैया कट्टी हुने गरी गर्नुपर्ने व्यवस्था छ । तर यी उपदफाहरूमा जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि सरकारी बिगो बापत कैद गर्नुपर्दा सात वर्षभन्दा बढी हुने गरी कैद ठेक्न नसकिने व्यवस्था छ । प्रस्तुत उपदफाले निश्चित बिगोको अङ्को आधारमा कैद अवधि तोकेको छ । प्रचलित मुलुकी ऐन, दण्डसजायको महलको ३८ नं. मा उल्लेख भए अनुसार देहायको बिगोमा देहायको अवधि कैद ठेक्नुपर्ने व्यवस्था गरिएको छ :

- क) एकहजार रुपैयासम्मको बिगोमा एक वर्ष,
- ख) पाँचहजार रुपैयासम्मको बिगोमा दुई वर्ष,
- ग) दशहजार रुपैयासम्मको बिगोमा तीन वर्ष,
- घ) दश हजार रुपैयाभन्दा बढीको प्रत्येक दशहजारमा एक वर्षभन्दा कठी कैद ठेक्न नहुने ।

तर यसरी कैद ठेक्दा दश वर्षभन्दा बढी हुन आयो भने पनि दश वर्षसम्म मात्र कैद ठेक्नुपर्ने व्यवस्था रहेको छ ।

यसरी प्रस्तुत उपदफा (५) मा गरिएको व्यवस्था अनुसार सरकारी बिगो नतिरे बापत कैद गर्नुपर्दा बढीमा सातवर्ष सम्ममात्र कैद हुनसक्ने व्यवस्था गरिएको छ भने मुलुकी ऐन, दण्डसजायको महलको ३८ नं अनुसार सरकारी बिगो नतिरे बापत कैद गर्नुपर्दा बढीमा दशवर्ष सम्ममात्र कैद हुनसक्ने व्यवस्था गरिएको पाइन्छ । यसै गरी प्रस्तुत दफाको उपदफा (४) मा उल्लेख भए बमोजिम बिगो रकम बापत कैद निर्धारण गर्नुपर्दा तीनसय रुपैया बापत एकदिन कैद निर्धारण गर्नुपर्ने व्यवस्था भएको पाइन्छ । तर मुलुकी ऐन, दण्डसजायको महलको ५३ नं. बमोजिम एक दिनको पच्चीस रुपैयाको दरले कैद ठेक्नुपर्ने व्यवस्था गरिएको पाइन्छ । त्यसो भए तापनि दण्डसजायको महलको ३८ को देहाय (४) र सोही महलको ५३ नं. मा भएको कैद निर्धारण सम्बन्धी व्यवस्था भने एक आपसमा अनुकूल नभएको स्थितिमा रहेको देखिन्छ ।^{११५}

११५ सरकारी बिगो बापत दफा दण्डसजायको ३८ (४) बमोजिम कैदमा राख्नु पर्दा जायजात गर्नुपर्छ । जायजातबाट उपर भएको रकम लिई नपुगमा मात्र कैद ठेक्नु पर्छ । (दिलिप कुमार विरुद्ध प.क्ष.अ. समेत, नैकाप २०४६ नि नं. ३९४४ पृ ९७२; दण्डसजायको ३८ (४) बमोजिम नै बिगो बापत अधिकतम कैद हुने गरी गरेको कैदी लगात गैरकानूनी छ, भन्नु मिल्दैन (बालगोपाल विरुद्ध का. जि. अ. समेत, नैकाप २०४८ नि नं. ४२७९, पृ १५१)

१६५. निजी बिगो वा क्षतिपूर्ति भराउने कार्यविधि : (१) अदालतको फैसला बमोजिम कुनै व्यक्तिले तिर्नुपर्ने ठहरेको निजी बिगो, पीडित वा निजको हकवालाले पाउने क्षतिपूर्ति वा अन्य कुनै रकम त्यसरी फैसला बमोजिम तिर्नुपर्ने व्यक्तिलाई फैसला भएको छ महिनाभित्र बुझाउनु पर्नेछ ।

(२) उपदफा (१) बमोजिमको अवधिभित्र त्यस्तो व्यक्तिले त्यस्तो बिगो, क्षतिपूर्ति वा रकम नबुझाएमा निजलाई दश हजार रुपैयासम्म जरिवाना हुनेछ ।

(३) उपदफा (१) बमोजिमको अवधिभित्र बिगो, क्षतिपूर्ति वा त्यस्तो रकम बुझाउनु पर्ने व्यक्तिले नबुझाएमा त्यस्तो बिगो क्षतिपूर्ति वा रकम भरी पाउने व्यक्तिले अन्तिम फैसला भएको मितिले तीन वर्षभित्र सो बिगो, क्षतिपूर्ति वा रकम भर्नुपर्ने व्यक्तिको हकको सम्पत्ति देखाई निवेदन दिनसक्नेछ ।

(४) उपदफा (३) बमोजिम निवेदन परेमा अदालतले त्यस्तो सम्पत्ति रोक्का र लिलाम बिक्री गरी क्रमशः बिगो, क्षतिपूर्ति वा त्यस्तो रकम भराई दिनुपर्नेछ ।

(५) उपदफा (१) बमोजिम बिगो, क्षतिपूर्ति वा रकम तिर्नुपर्ने व्यक्तिले अदालतमा सो रकम बुझाएमा वा दफा ६८ को उपदफा (१) बमोजिम कुनै रकम धरौट वा जमानत राखेको भए त्यसबाट क्षतिपूर्ति, बिगो वा त्यस्तो रकम असुल हुने भएमा सोही बमोजिम भराई दिनुपर्नेछ ।

(६) उपदफा (३) बमोजिमको अवधिभित्र बिगो, क्षतिपूर्ति वा अन्य रकम भराई पाउने व्यक्तिले सम्पत्ति पत्ता लगाउन नसकेमा त्यस्तो सम्पत्ति फेला परेको बखत निजले जनाउ दिएमा भराइ दिने गरी अदालतले सो निवेदन तामेलीमा राख्नुपर्नेछ ।

(७) उपदफा (४) बमोजिम बिगो, क्षतिपूर्ति वा अन्य कुनै रकम असुल उपर हुन नसकेमा असुल उपर नभएको बाँकी बिगो, क्षतिपूर्ति वा अन्य रकम भराई पाउने व्यक्तिले कसूरदारको सम्पत्ति लिलाम बिक्री भएको मितिले वा उपदफा (६) बमोजिम निवेदन तामेलीमा रहेको तीस दिनभित्र निजलाई कैद गराउन निवेदनपत्र दिनसक्नेछ ।

(८) उपदफा (७) बमोजिमको निवेदन परेमा अदालतले एक दिनको तीनसय रुपैयाको दरले त्यसरी बाँकी हुन आएको बिगो वा रकमलाई कैदमा परिणत गरी सो बराबर बिगो वा रकम भर्नुपर्ने व्यक्तिलाई कैद गर्नुपर्नेछ ।

(९) उपदफा (८) बमोजिम कुनै व्यक्तिलाई कैद गर्दा व्यक्ति विशेषको बिगोको हकमा दुई वर्ष र नेपाल सरकारको पूर्ण वा अधिकांश स्वाभित्त्व वा नियन्त्रण भएको सार्वजनिक संस्थाको बिगोको हकमा चार वर्षभन्दा बढी कैद गर्न सकिने छैन ।

तर क्षतिपूर्ति असुल उपर नभए बापत कैद गराउन पर्दा चार वर्षभन्दा बढी कैद गर्न सकिने छैन ।

(१०) उपदफा (८) बमोजिम निजी बिगो, क्षतिपूर्ति वा अन्य रकम बापत कैद गर्नुपर्दा तीन सय रुपैयाभन्दा कम रकम भएमा वा बाँकी रहन गएमा सो बापत एक दिन कैद गर्नुपर्नेछ ।

(११) उपदफा (८) बमोजिम कैद गर्दा कानून बमोजिम लाग्ने सिधा खर्च नेपाल सरकारले व्यहोर्नुपर्नेछ ।

(१२) यस दफामा अन्यत्र जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि निजी बिगो, क्षतिपूर्ति वा अन्य रकम तिर्नुपर्ने व्यक्तिले उपदफा (१) वा (३) बमोजिमको अवधिभित्र आफ्नो कुनै सम्पत्ति लुकाएको वा कुनै प्रकारले रुपान्तरण गरेको ठहरेमा प्रचलित कानूनमा जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि त्यस्तो सम्पत्ति पत्ता लगाउनेको हुनेछ ।

टिप्पणी

संहिताको प्रस्तुत दफा १६५ मा निजी बिगो वा क्षतिपूर्ति भराउने कार्यविधिका सम्बन्धमा व्यवस्था भएको पाइन्छ। फैसला कार्यान्वयन गर्नुपर्ने अन्य विषयहरू जस्तो कैद, जरिवाना र सरकारी बिगोका सम्बन्धमा अघिल्ला दफाहरूमा व्यवस्था भइसकेको छ। प्रस्तुत दफामा कुनै कसूरदारबाट कुनै व्यक्तिले कुनै प्रकारको बिगो भराइपाउने वा कुनै प्रकारको क्षतिपूर्ति पाउनुपर्ने वा अन्य कुनै प्रकारको रकम पाउनुपर्ने गरी फैसला भएको रहेछ भने त्यस्तो फैसलाको कार्यान्वयन गर्ने कार्यविधिका सम्बन्धमा उल्लेख गरिएको छ। निजी बिगो वा क्षतिपूर्ति भराउने सम्बन्धमा प्रस्तुत दफामा भएको व्यवस्थालाई समग्रमा हेर्दा मुख्यतया देहायको व्यवस्था भएको पाइन्छ :

- (क) बिगो वा क्षतिपूर्ति फैसला भएको छ महिना भित्र बुझाउनु पर्ने,
- (ख) बिगो वा क्षतिपूर्ति छ महिना भित्र नबुझाएमा लिलाम बिक्री गरी भराइदिनु पर्ने,
- (ग) धरौट वा जमानत राखेको भए सोही धरौट वा जमानतबाट भराइदिनु पर्ने,
- (घ) सम्पत्ति फेला नपरेमा पछि फेला परेको बखत भराइदिने गरी निवेदन तामेलीमा राखिदिने,
- (ङ) भराइपाउने बिगो वा क्षतिपूर्ति बापत कैद गराउन पाउने,
- (च) कैद गराउँदाको सिधा खर्च सरकारले व्यहोर्नु पर्ने,
- (छ) सम्पत्ति लुकाएको ठहरे पत्ता लगाउनेको हुने।

बिगो वा क्षतिपूर्ति फैसला भएको छ महिना भित्र बुझाउनु पर्ने

प्रस्तावित अपराध संहितामा विभिन्न कसूरहरू बापत अपराधको प्रकृतिको आधारमा कतिपय अवस्थामा जसको सम्पत्तिमा हानिनोक्सानी पुगेको हो उसलाई कसूरदारबाट बिगो भराइ दिनुपर्ने व्यवस्था भएको छ भने अन्य कतिपय अवस्थामा पीडितलाई क्षतिपूर्ति लगायतका अन्य रकम भराइ दिनुपर्ने व्यवस्था गरिएको पाइन्छ। प्रस्तावित अपराध संहिताको दफा ४९ मा उल्लेख भए अनुसार कुनै कसूरदारले कसूर गरी कुनै सम्पत्ति प्राप्त गरेको रहेछ र त्यस्तो सम्पत्ति अरु कसैलाई बिक्री गरिसकेको रहेछ भने किन्नेको साथबाट भए पनि त्यस्तो सम्पत्ति हक पुग्ने व्यक्तिलाई फिर्ता गरिदिनुपर्ने। तर किनेको व्यक्तिले कसूरदारबाट आफ्नो परेको मूल्य भराई लिन पाउने व्यवस्था छ। यसैगरी दफा १२९ मा उल्लेख भए अनुसार कसैले सङ्क्रामक रोग फैलाई कसैलाई हानि पुऱ्याएमा सो बापत हानि पुग्ने व्यक्तिले क्षतिपूर्ति पाउने व्यवस्था छ। यसै गरी दफा १७६ मा उल्लेख भए अनुसार लेनदेन गरी विवाह गरेकोमा लेनदेन गरेको सम्पत्ति सम्बन्धित व्यक्तिलाई फिर्ता गरिदिनुपर्ने व्यवस्था छ। प्रस्तुत दफा १६५ को उपदफा (१) मा अदालतले कुनै कसूरदारका हकमा फैसला गर्दा कुनै व्यक्तिलाई कुनै निजी बिगो तिर्नुपर्ने गरी फैसला गरेको रहेछ भने त्यस्तो निजी बिगो कसूरदारले फैसला भएको छ महिनाभित्र सम्बन्धित व्यक्तिलाई बुझाउनु पर्ने व्यवस्था गरिएको छ। निजी बिगो मात्र पनि होइन, कुनै पीडित वा निजको हकवालाले क्षतिपूर्ति वा अन्य कुनै रकम पाउनु पर्ने गरी फैसला भएको रहेछ भने यस्तो क्षतिपूर्ति रकम पनि कसूरदारले फैसला भएको छ महिनाभित्र सम्बन्धित व्यक्तिलाई बुझाउनु पर्ने व्यवस्था प्रस्तुत उपदफा (१) मा गरिएको पाइन्छ। यो उपदफाले फैसला भइसकेपछि सम्बन्धित व्यक्तिले पाउनुपर्ने निजी बिगो वा क्षतिपूर्ति रकम कहिले सम्ममा पाउनुपर्ने हो भन्ने सम्बन्धमा छ महिनाको अवधि तोकेर यस प्रकारको फैसला कार्यान्वयनका सन्दर्भमा अवधिगत निश्चितता कायम गरेको छ। यस प्रकारको अवधिको व्यवस्थाले पाउनुपर्ने पक्षलाई मात्र अवधिगत निश्चितता प्राप्त भएको नभएर तिर्नुपर्ने कसूरदारलाई पनि छ महिनाको अवधि प्राप्त भएको छ जसले गर्दा तत्काल तिर्न नसक्ने स्थितिमा कुनै हिसाबले रकमको प्रबन्ध गर्न समय र मौका प्राप्त हुनसक्ने

स्थिति छ । प्रचलित कानूनमा निजी विगो वा क्षतिपूर्तिको रकम कसूरदारले छ महिनाभित्र बुझाउनु पर्ने भन्ने प्रकारको कुनै व्यवस्था भएको पाइँदैन । मुलुकी ऐन, दण्डसजायको महलको ४२ नं. मा विगो भरि पाउनेमा सो भरिपाउनेको दरखास्त नपरी भरिभराउ गर्ने नहुने व्यवस्था गरिएको पाइन्छ ।

विगो वा क्षतिपूर्ति छ महिना भित्र नबुझाएमा लिलाम बिक्री गरी भराइ दिनुपर्ने

प्रस्तुत दफाको उपदफा (३) र (४) बमोजिम छ महिनाभित्र विगो, क्षतिपूर्ति वा तिर्नुपर्ने अन्य रकम नबुझाएमा लिलाम गरी भराइ दिनुपर्ने व्यवस्था गरिएको छ । यसका लागि त्यस्तो विगो, क्षतिपूर्ति वा अन्य रकम भराइ पाउने व्यक्तिले सम्बन्धित कसूरदारको सम्पत्ति देखाई अदालतमा निवेदन दिनुपर्ने हुन्छ । लिलाम गर्नका लागि कुनै सम्पत्ति आवश्यक पर्ने हुँदा निज कसूरदारका नाउँमा के कस्तो सम्पत्ति कहाँ छ भन्ने कुरा निवेदनमा स्पष्ट खुलाउनु पर्छ । यस्तो निवेदन अन्तिम फैसला भएको तीन वर्षभित्र दिनुपर्ने व्यवस्था उपदफा (३) मा गरिएको छ । अन्तिम फैसला भन्नाले पुनरावेदन परेकोमा पुनरावेदनको रोहबाट समेत फैसला भई भराइ पाउने ठहरको हुनुपर्छ वा पुनरावेदन नपरेकोमा पुनरावेदन गर्ने म्याद भुक्तान भइसकेको हुनुपर्छ । माथि उपदफा (१) मा उल्लेख भए अनुसार कसूरदार आफैँले बुझाउनका लागि छ महिनाको समय पाउने भएकाले प्रस्तुत उपदफा (३) मा फैसला भएको तीन वर्षभित्र निवेदन दिनुपर्ने व्यवस्था गरिनुको मतलब कसूरदार आफैँले बुझाउन पाउने म्याद छ महिनालाई कटाउँदा त्यसपछिको अढाइ वर्षभित्र निवेदन दिनुपर्ने देखिन्छ । हाल प्रचलित मुलुकी ऐन, दण्डसजायको महलको ४२ नं. मा उल्लेख भए अनुसार विगो भरीभराउका लागि निवेदन दिँदा अहिले पनि आखिरी फैसला भएको तीनवर्षे भित्र दरखास्त दिनुपर्ने व्यवस्था गरिएको पाइन्छ ।^{११६} विगो भरिभराउका लागि निवेदन दिने म्यादका हिसाबले प्रस्तुत संहितामा गरिएको म्यादको व्यवस्था र हालको मुलुकी ऐनमा गरिएको व्यवस्थामा समानता रहेको पाइन्छ तर हालको मुलुकी ऐनमा छ महिनासम्ममा बुझाउनु पर्ने म्याद नभएकोले तीन वर्षभित्र जहिलेसुकै पनि निवेदन दिन पाइने देखिन्छ भने प्रस्तुत संहिताको दफा १६५ को उपदफा (१) र (३) मा उल्लेख भए अनुसार कम्तिमा पनि छ महिना नबित्दै त्यस्तो निवेदन दिन नपाइने देखिन्छ । जे भए पनि म्यादभित्र निवेदन नपरेकोमा विगो लगायत क्षतिपूर्ति समेतका रकमहरू भरिभराउ हुन नसक्ने हुन्छ ।

प्रस्तुत दफाको उपदफा (३) बमोजिम कुनै कसूरदारको सम्पत्ति देखाएर निजी विगो, क्षतिपूर्ति लगायतका रकमहरू भरी पाउन म्यादभित्र निवेदन परेमा अदालतले त्यस्तो सम्पत्ति रोक्का गर्ने र अनि लिलाम बिक्री गरी भराइ दिनुपर्ने व्यवस्था उपदफा (४) मा गरिएको छ । यसरी भराउँदा एउटै मुद्दाबाट कसैलाई विगो, कसैलाई क्षतिपूर्ति र कसैलाई अन्य रकम भराइ दिनुपर्ने अवस्था रहेछ भने उपदफा (४) मा उल्लेख भए अनुसार क्रमशः विगो, क्षतिपूर्ति वा त्यस्तो रकम भराइ दिनुपर्ने व्यवस्था गरिएको पाइन्छ । हालको कानूनमा निजी विगो, क्षतिपूर्ति वा अन्य रकम भराइ दिनुपर्ने सम्बन्धमा यस प्रकारको प्राथमिकता निर्धारण भएको पाइँदैन । प्रचलित मुलुकी ऐन, दण्ड सजायको महलको ४२ नं. मा उल्लेख भए अनुसार विगो भरी भराउको लागि दरखास्त परेमा सर्वप्रथम भरी पाउने विगो दाखेल गर्न ल्याउनु भनी सम्बन्धित कसूरदारका नाउँमा म्याद जारी गर्ने, यसरी म्याद जारी भएकोमा म्यादभित्र दाखिल गर्न ल्याए सोही विगो भराइ दिनुपर्ने, म्यादभित्र दाखिल गर्न नल्याए जायजात गरी भराइ दिनुपर्ने व्यवस्था गरिएको पाइन्छ ।

धरौट वा जमानत राखेको भए सोही धरौट वा जमानतबाट भराइ दिनुपर्ने

प्रस्तुत दफा १६५ को उपदफा (५) मा बिगो, क्षतिपूर्ति वा अन्य रकम तिर्नुपर्ने व्यक्तिले अदालतमा सो रकम बुझाएमा सोही रकमबाट बिगो, क्षतिपूर्ति वा अन्य रकम भराइ दिनुपर्ने व्यवस्था गरिएको छ। सो दफाको उपदफा (१) मा रकम दाखिला गर्न वा बुझाउनका लागि छ महिनाको समय पाउने व्यवस्था छ। यसरी समयभित्र वा समयभित्र नबुझाएको कारण लिलामको प्रक्रिया सुरु भएको भए नै पनि तिर्नुपर्ने रकम बुझाउन ल्याए सोही रकमबाट भराइ दिनुपर्ने व्यवस्था यो उपदफामा भएको पाइन्छ। यसका अतिरिक्त कुनै कसूरदारबाट मुद्दाको पुर्पक्षको सिलसिलामा पहिले नै पनि रकम धरौट वा जमानत लिइएको हुन सक्दछ। उदाहरणका लागि संहिताको दफा ६८ मा थुना मै राखी कारबाई गर्नुपर्ने मुद्दा र अवस्थामा बाहेक कुनै अभियुक्त उपरको अभियोग प्रमाणित हुने मनासिब आधार भएमा अदालतले निजसँग धरौट, जमानत वा बैङ्क जमानत माग्न सक्ने व्यवस्था छ। यही व्यवस्था अन्तर्गत कुनै कसूरदारसँग पहिले नै धरौट वा जमानत लिइएको अवस्था छ र त्यसबाट बिगो, क्षतिपूर्ति वा अन्य रकम असुल हुने अवस्था भएमा सोही धरौट वा जमानतबाट पनि बिगो वा क्षतिपूर्ति भराइ दिनुपर्ने व्यवस्था यो उपदफा (५) मा गरिएको छ। निजी बिगो वा क्षतिपूर्ति धरौट वा जमानतबाट भराइदिने यस प्रकारको व्यवस्था हालको मुलुकी ऐनमा रहेको पाइँदैन।

सम्पत्ति फेला नपरेमा पछि फेला परेको बखत भराइदिने गरी निवेदन तामेलीमा राखिदिने

प्रस्तुत दफाको उपदफा (६) बमोजिम सम्पत्ति फेला नपरेमा पछि फेला परेको बखत भराइ दिने गरी निवेदन तामेलीमा राख्नुपर्ने व्यवस्था गरिएको छ। माथिका विभिन्न उपदफाहरूमा व्यवस्था भए बमोजिम बिगो वा क्षतिपूर्ति तिर्नुपर्ने व्यक्तिले छ महिनाभित्र रकम बुझाएन र भराइ पाउने व्यक्तिले अन्तिम फैसला भएको तीन वर्षभित्र सम्पत्ति देखाई निवेदन पनि दिन सकेन तथा पहिले धरौट वा जमानत नै नलिइएको वा लिइएकोमा पनि धरौट वा जमानतबाट मात्र असुल हुन सकेन भने फैसला बमोजिमको बिगो वा क्षतिपूर्ति कसरी भराइदिने भन्ने प्रश्न उठ्न सक्दछ। प्रचलित मुलुकी ऐन, दण्डसजायको महलको ४२ नं. बमोजिम एक पटक जायजात भए पछि नपुग जतिमा केही विषयमा कैद गराउन पाउने व्यवस्था रहेको छ। कैद गराउन नपाउने विषयमा अधि जायजात हुँदा दबाए छुपाएको अवस्थामा बाहेक दोहोरो जायजात गराउन नपाउने व्यवस्था गरिएको पाइन्छ। प्रस्तुत उपदफामा हाल प्रचलित व्यवस्थाभन्दा केही फरक व्यवस्था गर्दै सम्पत्ति पत्ता लगाउन नसकेमा त्यस्तो सम्पत्ति फेला परेको बखत निजले जनाउ दिएमा भराइ दिने गरी अदालतले सो निवेदन तामेलीमा राख्नुपर्ने व्यवस्था प्रस्ताव गरिएको छ। यसरी एक पटक जायजात भए पछि करिब लगत नै काट्नु पर्ने हालको व्यवस्थाको सट्टा प्रस्तुत उपदफामा गरिएको यो व्यवस्थाबाट तिर्नुपर्ने बिगो वा क्षतिपूर्ति नतिरेसम्म लगत नकाटिने र पछि कुनै समयमा निजको सम्पत्ति फेला परे सोही बखत पनि पुनः भरिभराउको कारबाई हुनसक्ने गरी बढी व्यावहारिक दृष्टिकोण अपनाइएको पाइन्छ। यसले गर्दा भराइ पाउने व्यक्तिलाई पनि पछि कुनै दिन आफूले भराइ पाउने आशा रहिरहने र भराइ दिनुपर्ने व्यक्तिलाई पनि एक पटक दबाए छुपाए कै कारण आफ्नो दायित्वबाट उम्कन सकिन्छ भन्ने स्थिति नरहने भएबाट भएको सम्पत्तिबाट तिरेर फुर्सद लिन प्रेरित गर्ने अवस्था देखिन्छ।

भराइपाउने बिगो वा क्षतिपूर्ति बापत कैद गराउन पाउने

प्रस्तुत दफाको उपदफा (७) बमोजिम माथिका विभिन्न उपदफाहरूमा उल्लेख भए बमोजिमको कार्यविधि अवलम्बन गर्दा पनि बिगो, क्षतिपूर्ति वा अन्य रकम भराइ पाउने व्यक्तिले

त्यस्तो बिगो, क्षतिपूर्ति वा रकम भरी पाउन सकेन भने निजलाई कैद गराइ पाउन निवेदन दिनसकेको व्यवस्था गरिएको छ । कैद गराउँदा कति रूपैयाका लागि कति दिन कैद गराउन पाउने हो सो सम्बन्धमा दफा १६६ मा उल्लेख गरिएको छ । यो उपदफामा आफूले पाउनु पर्ने बिगो, क्षतिपूर्ति वा अन्य रकम भरी पाउन नसकेको अवस्थामा कैद गराउन चाहेमा कसूरदारको सम्पत्ति लिलाम हुँदा पनि असुल हुन नसकेको अवस्था भए त्यस्तो सम्पत्ति लिलाम भएको मितिले र पछि सम्पत्ति फेला परेको बखत भराइ दिने गरी निवेदन तामेलीमा रहेकोमा त्यस्तो निवेदन तामेलीमा रहेको मितिले तीस दिनभित्र निवेदन दिनुपर्ने व्यवस्था गरिएको छ । बिगो वा क्षतिपूर्ति नतिरे बापत कैद गराउने व्यवस्था नेपाल कानूनमा हुँदै नभएको होइन र यो अवधारणा अन्य मुलुकमा पनि रहेको पाइन्छ । प्रचलित मुलुकी ऐन, दण्डसजायको महलको ४२ नं. मा पनि केही विषयमा कैद गराउन पाउने व्यवस्था रहेको छ र त्यसरी कैद गराउन पाउने विषयमा कैद गराउन चाहेमा पहिले जायजात भएको मितिले सात दिनभित्र दरखास्त दिनुपर्ने व्यवस्था गरिएको छ । प्रचलित मुलुकी ऐन अनुसार बिगो बापत कैद गराउन पाइने विषयहरू देहाय अनुसार छन् :

- ◆ लेनदेन व्यवहारको महलको १९ नं. को विषय,
- ◆ दामासाहीको महलको १० नं. को विषय,
- ◆ बाँकी नतिर्नेको महलको १० नं. को विषय,
- ◆ चोरीको महलको १० नं. को विषय,
- ◆ आगो लगाउनेको महलको ९ नं. को विषय ।

प्रचलित मुलुकी ऐनमा यसरी बिगो वा क्षतिपूर्ति बापत कैद गराउन पाउने विषयमा दुई प्रकारको व्यवस्थाहरू भइरहेकोमा प्रस्तुत संहिताको यो दफामा यसरी कैद गराउन पाइने विषय र कैद गराउन नपाइने विषय भनी छुट्याइएको पाइँदैन । बिगो वा क्षतिपूर्ति भराइ पाउने व्यक्तिले चाहेमा जुनसुकै प्रकारको बिगो, क्षतिपूर्ति वा रकम बापत कैद गराउन पाउने व्यवस्था यो दफामा भएको पाइन्छ । यसबाट निजी बिगो भराउन मद्दत पुग्ने हुन्छ ।

कैद गराउँदाको सिधा खर्च सरकारले व्यहोर्नुपर्ने

प्रस्तुत दफा १६५ को उपदफा (११) बमोजिम निजी बिगो, क्षतिपूर्ति वा अन्य रकम भरी पाउन नसकेको कारणले सम्बन्धित व्यक्तिले कसूरदारलाई कैद गराउन चाहेमा कैद हुने व्यवस्था रहेको छ । यसरी कैद गर्दा कानून बमोजिम लाग्ने सिधा खर्च नेपाल सरकारले व्यहोर्नुपर्ने व्यवस्था गरिएको पाइन्छ । निजी बिगो बापत कैद गराउँदा पनि सिधा खर्च सरकारले व्यहोर्ने यो नौलो व्यवस्था प्रस्तुत उपदफा (११) मा गरिएको छ । मुलुकी ऐन, दण्ड सजायको महलको ४२ नं. मा उल्लेख भए अनुसार भरिभराउ हुन नसकेको बिगो बापत कैद गराउन चाहेको अवस्थामा कैदमा वसुन्जेल खानलाई कैदीले पाउने सरहको सिधा खर्चसमेत कैद गराउन चाहने व्यक्तिले नै कैद गराइ पाउँ भन्ने निवेदन साथ दाखिल गर्नुपर्ने व्यवस्था गरिएको छ । यसले कानून पालनाको प्रत्याभूति दिने कर्तव्य सरकारको हो र त्यसो हुन नसकेको कारण कुनै नागरिक अन्यायमा परेको छ, फौसला बमोजिमको बिगो वा क्षतिपूर्ति पनि भरी पाउन सकेको छैन भने कसूरदारलाई कैदमा राख्दाको खर्च व्यहोर्ने कर्तव्य पनि राज्यले लिनुपर्छ भन्ने मान्यतालाई आत्मसात गरेको पाइन्छ । यसले गर्दा बिगो भरी पाउन नसकेको कारण मर्कामा परेको व्यक्तिले कसूरदारलाई कैद गराउन चाहँदा उल्टो सिधा खर्च व्यहोर्नुपर्ने र थप आर्थिक दायित्व व्यहोर्नुपर्ने अवस्थाबाट पीडितलाई मुक्त गरेको छ । बिगो वा

क्षतिपूर्ति भराइदिन नसक्दा राज्यले नै सिधा खर्च व्यहोरिदिएर कैदमा राख्न सक्दछ भन्ने भयको कारण कसूरदारहरूमा थप निरुत्साह गर्न पनि मद्दत पुग्ने देखिन्छ ।

सम्पत्ति लुकाएको ठहरे पत्ता लगाउनेको हुने

प्रस्तुत दफाको उपदफा (१२) मा तिर्नुपर्ने ठहरेको विगो, क्षतिपूर्ति वा अन्य रकम सम्बन्धित कसूरदारले छ महिनाभित्र नबुझाएको र भरी पाउनेले सोधखोज गर्दा पनि नबताएको तर त्यही अवधिमा आफ्नो कुनै सम्पत्ति लुकाएको वा कुनै प्रकारले रुपान्तरण गरेको ठहरेमा प्रचलित कानूनमा जुनसुकै लेखिएको भए तापनि त्यस्तो सम्पत्ति पछि कसैले पत्ता लगायो भने जसले पत्ता लगाएको हो उसैको हुने व्यवस्था गरिएको छ । तर फैसला हुनुभन्दा अगावै रुपान्तरण गरेको विषयमा भने यो उपदफाको व्यवस्था लागु हुँदैन । फैसला नहुँदैको अवस्था भराइ दिनुपर्ने नपर्ने सम्बन्धमा नै निश्चित भइसकेको नहुने हुँदा त्यस्तो अवधिमा रुपान्तरण गरेको सम्पत्तिलाई लुकाएको भनी मान्न र नतिर्ने नियतले रुपान्तरण गरेको भनी प्रमाणित गर्न गाह्रो हुन्छ । फैसला भएको तीन वर्षभित्र सम्पत्ति देखाइ निवेदन दिनुपर्ने म्याद राखिएको सन्दर्भमा त्यस्तो अवधिभित्र लुकाएको वा कुनै प्रकारले रुपान्तरण गरेको कुरालाई यो उपदफामा समेटिएको छ । प्रस्तुत उपदफामा गरिएको यो व्यवस्थाको उद्देश्य कुनै पनि हालतमा कसूरदारले आफ्नो भएको सम्पत्ति लुकाएर तिर्नुपर्ने दायित्वबाट मुक्त हुने अवसर नपाउनु भन्ने रहेको पाइन्छ । सम्पत्ति लुकाएमा पनि पछि थाहा हुन आएमा त्यस्तो सम्पत्ति थाहा पाउनेको नै हुने र आफूले गुमाउनु पर्ने भए पछि त्यस प्रकारको जोखिम लिएर कसैले पनि सम्पत्ति लुकाउने छैनन् भन्ने मान्यता यसले राखेको छ । प्रचलित मुलुकी ऐन, दण्डसजायको महलको ४२ नं. मा पनि अधि जायजात हुँदा दबाए छपाएको भए त्यस्तो दबाए छपाएको चलअचल धनमाल पत्ता लगाई पुनः भराई पाउन दरखास्त दिन पाउने र यसरी दरखास्त पर्न आएमा पुनः लिलाम बिक्री गरी भराई दिनु पर्ने व्यवस्था छ । तर यसरी दबाए छपाएको सम्पत्ति देखाई दरखास्त दिने म्याद पहिले भरी पाएका मितिले दुई वर्ष मात्र रहेको छ । उक्त म्याद पछि त्यस प्रकारको दरखास्त लिने र भराइदिने कारबाई हुन सक्दैन ।

१६६. निजी विगो नतिरे जरिवाना र कैद हुने : (१) अदालतले तोकेको अवधिभित्र निजी विगो, क्षतिपूर्ति वा रकम नबुझाउने कसूरदारलाई दश हजार रुपैयासम्म जरिवाना हुनेछ ।

(२) कसूरदारले तिर्नु बुझाउनु पर्ने विगो नतिरे नबुझाएमा निजलाई एक दिनको तीनसय रुपैयाको दरले त्यसरी बाँकी हुन आएको विगो वा रकमलाई कैदमा परिणत गरी सो बराबर विगो वा रकम भर्नुपर्ने व्यक्तिलाई कैद गर्नुपर्नेछ ।

(३) उपदफा (२) बमोजिम कुनै व्यक्तिलाई कैद गर्दा व्यक्तिको विगोको हकमा दुई वर्ष र नेपाल सरकारको पूर्ण वा अधिकांश स्वामित्व वा नियन्त्रण भएको सार्वजनिक संस्थाको विगोको हकमा चार वर्षभन्दा बढी कैद गर्न सकिनेछैन ।

टिप्पणी

प्रस्तुत संहिताको दफा १६६ मा निजी विगो नतिरे बापत जरिवाना र कैद गर्ने सम्बन्धमा कानूनी व्यवस्था भएको पाइन्छ । यो दफामा देहायका व्यवस्थाहरू समेटिएका छन् :

- (१) विगो, क्षतिपूर्ति वा रकम नबुझाएमा जरिवाना हुने,
- (२) विगो, क्षतिपूर्ति वा रकम नबुझाए बापत कैद हुने,
- (३) विगो बापत गरिने कैदको हद निर्धारण भएको ।

विगो, क्षतिपूर्ति वा रकम नबुझाएमा जरिवाना हुने

अदालतको फैसला बमोजिम कुनै व्यक्तिले तिर्नुपर्ने ठहरेको निजी विगो, पीडितले पाउनुपर्ने क्षतिपूर्ति वा अन्य रकम फैसला भएको छ महिनाभित्र बुझाउनु पर्ने व्यवस्था दफा १६५ को उपदफा (१) मा भएको कुरा सो दफाका सम्बन्धमा यस अधि नै टिप्पणी गरिसकिएको छ । यसरी छ महिनाभित्र नबुझाएमा भरी पाउने व्यक्तिले सम्बन्धित कसूरदारको सम्पत्ति देखाएर निवेदन दिनुपर्ने र अदालतले त्यस्तो सम्पत्ति मध्येबाट लिलाम बिक्री गरी भराइ दिनुपर्ने व्यवस्था पनि रहेको छ । यसका साथै, छ महिनाभित्र बुझाउनु पर्नेमा नबुझाएमा प्रस्तुत दफाको उपदफा (१) बमोजिम दशहजार रुपैयासम्म जरिवाना हुने व्यवस्था गरिएको छ । प्रचलित कानूनमा यस्तो कानूनी व्यवस्था गरिएको पाइँदैन । विगो वा क्षतिपूर्ति भराउने सम्बन्धमा कठिनाइ उत्पन्न भइरहेको अहिलेको सन्दर्भलाई ध्यानमा राखेर कुनै कसूरदारले छ महिनाभित्र नबुझाएमा अरु थप कार्यविधि अपनाएर पनि भराइ दिनुपर्ने व्यवस्थाका अतिरिक्त यस प्रकारको जरिवाना हुने व्यवस्था गरी आफूले बुझाउनु पर्ने विगो, क्षतिपूर्ति वा अन्य रकम बुझाउनमा कसूरदारहरूमा बढी सजगता र सतर्कता सिर्जना गर्न खोजिएको छ । फैसला बमोजिमको विगो, क्षतिपूर्ति वा अन्य रकम बुझाउनु पर्ने भन्ने व्यवस्था गरिने तर नबुझाएमा सो बापत केही नहुने व्यवस्थाले फैसला कार्यान्वयनको कार्यलाई केही हदसम्म हल्का ठड्गमा लिने प्रवृत्ति बढिरहेको छ । मुद्दा फैसला हुन नै लामो प्रक्रिया पार गर्नुपर्ने, फैसला भइसके पछि फैसलाले पाउने ठहरेको विगो, क्षतिपूर्ति जस्ता विषयहरू भरी पाउन पुनः त्यस्तै लामो प्रक्रिया पर्खनुपर्दा पीडितहरूले न्यायिक प्रक्रिया प्रति नै विश्वास गुमाउने सम्भावना रहने, मुद्दाको प्रक्रियामा लागेको कारण थप पीडाबोध गर्नुपर्ने जस्ता अनुभवहरूलाई ध्यानमा राखी फैसला कार्यान्वयनका सन्दर्भमा यस प्रकारको कठोर दृष्टिकोण अवलम्बन गरिएको पाइन्छ ।

विगो, क्षतिपूर्ति वा रकम नबुझाए बापत कैद हुने

माथि उपदफा (१) बमोजिम तोकिएको म्यादभित्र विगो, क्षतिपूर्ति वा अन्य रकम नबुझाएमा दश हजार रुपैयासम्म जरिवाना हुने व्यवस्था छ । उपदफा (२) बमोजिम कसूरदारले तिर्नु बुझाउनु पर्ने विगो, क्षतिपूर्ति वा अन्य रकम नतिरे वा नबुझाएमा कैद गर्नुपर्ने व्यवस्था गरिएको छ । माथि दफा १६५ को उपदफा (७) मा कैद गराउन निवेदन दिन सकिने व्यवस्था भएकोमा यो उपदफामा कुनै विगो, क्षतिपूर्ति वा अन्य रकम नबुझाए बापत कैद गर्दा एक दिनको तीनसय रुपैयाको दरले विगो वा रकमलाई कैदमा परिणत गरी सो बराबर हुन आउने अवधि कैद गर्नुपर्ने व्यवस्था गरिएको पाइन्छ । मुलुकी ऐन, दण्डसजायको महलको ४२ नं. मा पनि केही विषयमा विगो नतिरेमा वा नबुझाएमा कैद गर्न सकिने व्यवस्था छ र यसरी कैद गर्न पाइने विषयमा विगो बापत कैद गर्नुपर्दा एक दिनको पच्चीस रुपैयाका दरले हुन आउने बराबरको अवधि कैद गर्नुपर्ने व्यवस्था गरिएको पाइन्छ ।^{११७} मुलुकी ऐन जारी हुँदाका बखत रहेको रुपैयाको मूल्यमा कमी आएको कारण हाल पच्चीस रुपैयाको एक दिनको सट्टा तीन सय रुपैयाको लागि एक दिन कैद हुने गरी व्यवस्था भएको पाइन्छ ।

विगो बापत गरिने कैदको हद

प्रस्तुत दफाको उपदफा (३) बमोजिम विगो बापत कैद गर्नुपर्दा बढीमा कति अवधिसम्म कैद गर्न सकिने हो सोका सम्बन्धमा व्यवस्था भएको पाइन्छ । यो व्यवस्था अनुसार विगो नतिरे बापत कुनै व्यक्तिलाई कैद गर्दा व्यक्तिको विगोका हकमा दुई वर्ष र नेपाल सरकारको पूर्ण वा अधिकांश स्वामित्व

वा नियन्त्रण भएको सार्वजनिक संस्थाको विगोको हकमा चार वर्षभन्दा बढी कैद गर्न सकिने छैन भन्ने व्यवस्था भएको पाइन्छ । फौजदारी मुद्दामा विगो तिर्नुपर्ने भन्ना साथ सामान्यतया कैद वा जरिवानाका साथमा तिर्नुपर्ने कुरा बुझिन्छ । त्यसैले विगो तिर्नुपर्ने व्यक्तिलाई कैद वा जरिवाना पनि लागेको हुन्छ । साथै, विगोका हकमा पहिले त बुझाउने समय दिइने, दिइएको समयमा नबुझाएमा निजको सम्पत्तिबाट लिलाम बिक्री गरी असुल गरिने व्यवस्था छ र यसरी लिलाम गर्दा पनि असुल हुन नसकेको विगोका हकमा मात्र कैद हुने कुरा हो । यसैले विगो बापतको कैद भनेको यस दृष्टिले अतिरिक्त सजाय पनि हो । यस्तो विगो नतिरेमा पनि गर्न सकिने कैदको कुनै हद नराख्ने हो भने अन्य अपराध बापत हुने कैदभन्दा पनि विगो बापतको कैद बढी हुनसक्ने सम्भावना रहन्छ । कैदमा बस्नु भनेको निजको सम्पूर्ण वैयक्तिक स्वतन्त्रताबाट वञ्चित हुने स्थिति हो । यस्तो वञ्चितको कति अवधिको कति मूल्य हुने हो सोको सन्तोषजनक मापदण्ड निर्धारण गर्न सकिने विषय पनि होइन । यसैले यी सबै विषयलाई ध्यानमा राखी विगो बापत गरिने कैदको हद तोक्ने गरिन्छ । प्रचलित मुलुकी ऐनका विभिन्न महलहरूमा पनि यस्तो हद तोकिएको पाइन्छ । देहायको महल अन्तर्गत विगो बापत गर्न सकिने कैदको अधिकतम हद देहाय अनुसार तोकिएको पाइन्छ :

(१) लेनदेन व्यवहारको महल अन्तर्गत	बढीमा एक वर्षसम्म
(२) दामासाहीको महल अन्तर्गत	बढीमा छ महिनासम्म
(३) बाँकी नतिर्नेको महल अन्तर्गत	बढीमा एक वर्षसम्म
(४) चोरीको महल अन्तर्गत	बढीमा दुई वर्षसम्म
(५) आगो लगाउनेको महल अन्तर्गत	बढीमा दुई वर्षसम्म

प्रस्तुत दफामा व्यक्तिगत विगोको तुलनामा सार्वजनिक संस्थाको विगोलाई बढी गम्भीरताका साथ लिएको पाइन्छ र कैदको हद पनि व्यक्तिगत विगोका हकमा गरिने कैदभन्दा दोब्बर बढीसम्म कैद गर्न सकिने गरी कैदको हद बढाइएको पाइन्छ ।

१६७. फैसला बमोजिमको रकम धरौटबाट असुल गर्ने : (१) यस परिच्छेदमा अन्यत्र जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि कुनै कसूरदारले यस संहिता बमोजिम कुनै रकम धरौट राखेको भए सो धरौटबाट पुगोसम्म फैसला बमोजिम निजले बुझाउनु पर्ने जरिवाना, विगो, क्षतिपूर्ति वा अन्य रकम असुल गर्न र भराई दिनुपर्नेछ ।

(२) दउपदफा (१) बमोजिम भराउँदा देहाय बमोजिमको प्राथमिकता क्रमको आधारमा भराई दिनुपर्नेछ :-

- (क) जरिवाना,
- (ख) विगो,
- (ग) क्षतिपूर्ति,
- (घ) अन्य कुनै रकम भए त्यस्तो रकम ।

(३) उपदफा (१) बमोजिमको रकमबाट जरिवाना, विगो क्षतिपूर्ति वा अन्य रकम असुल नभएमा वा भराइ दिन नसकिएमा त्यसरी नपुग भए जतिको लागि मात्र यस परिच्छेद बमोजिम कारबाई गरी असुल उपर वा भराई दिनुपर्नेछ ।

(४) यस परिच्छेदमा अन्यत्र जुनसुकै कुरा लेखिएको भएता पनि कुनै कसूरदारले फैसला बमोजिम बुझाउनु पर्ने जरिवाना, विगो, क्षतिपूर्ति वा अन्य कुनै रकम निजले तत्काल बुझाएकोमा

वा उपदफा (१) मा उल्लेख भए बमोजिम असुल हुने भएमा बाहेक यो संहिता बमोजिम निजले वा निजको तर्फबाट अरु कसैले कुनै सम्पत्ति जमानत दिएको रहेछ भने सोही सम्पत्ति लिलाम बिक्री गरी भराई दिनुपर्नेछ ।

(५) यस दफामा अन्यत्र जुनसुकै कुरा लेखिएको भएतापनि कुनै कसूरदारको हकमा कुनै व्यक्तिले आफ्नो सम्पत्ति धरौट वा जमानत दिएको रहेछ भने अदालतले त्यस्तो व्यक्तिको सम्पत्ति लिलाम बिक्री गर्नु अघि निजलाई निजले धरौट वा जमानत दिएको रकम बुझाउन पैतालीस दिनको सूचना दिनुपर्नेछ, र सो समयभित्र निजले त्यस्तो रकम बुझाएमा निजले धरौट वा जमानत दिएको हदसम्मको सम्पत्ति फुकुवा गरिदिनुपर्नेछ ।

(६) उपदफा (३) बमोजिमको सम्पत्तिबाट भराउन नपुग भएको बाँकी रकमको हकमा कसूरदारको अंश लगायतको अरु सम्पत्ति लिलाम बिक्री गरी भराइ दिनुपर्नेछ, र त्यसरी भराउँदा देहायको प्राथमिकता दिई भराइ दिनुपर्नेछ :-

- (क) जरिवाना,
- (ख) बिगो,
- (ग) क्षतिपूर्ति,
- (घ) अन्य कुनै रकम भए त्यस्तो रकम ।

(७) उपदफा (६) बमोजिम लिलाम गर्ने प्रयोजनका लागि कसूरदारको अंश छुट्टिएको रहेनछ भने निजको हकमा कानून बमोजिम अंश भाग छुट्याई लिलाम गर्नुपर्नेछ ।

टिप्पणी

संहिताको प्रस्तुत दफामा फैसला बमोजिमको रकम धरौटबाट असुल गर्ने कार्यविधिमा सम्बन्धमा व्यवस्था भएको पाइन्छ । फौजदारी मुद्दामा मुद्दा दायर भएपछि कतिपय मुद्दामा पुर्पक्षको सिलसिलामा अभियुक्तलाई थुनामा राख्नुपर्ने व्यवस्था गरिएको हुन्छ भने कतिपय मुद्दामा अभियुक्तलाई धरौट वा जमानतमा छोड्न सकिने व्यवस्था गरिएको हुन्छ । यस संहिताको परिच्छेद-७ अन्तर्गतका दफा ६७, ६८ लगायत विभिन्न दफाहरूमा र दफा १३६ मा धरौट वा जमानत माग्ने र अभियुक्तहरूलाई धरौट वा जमानतमा छोड्न सकिने व्यवस्था गरिएको पाइन्छ । प्रचलित मुलुकी ऐन, अदालती बन्दोवस्तको महलको ११८ नं मा पनि यस सम्बन्धमा व्यवस्थाहरू भएको पाइन्छ । यसरी धरौट वा जमानतमा छोड्नुको मतलव मुद्दाको कारबाईमा पछि खोजी भएका बखत अभियुक्तको उपस्थितिलाई सुनिश्चितता प्रदान गर्नु हुन्छ जसले गर्दा निज विरुद्ध कुनै फैसला हुँदा पनि फैसलाको कार्यान्वयन हुनसक्ने अवस्था रहोस् । सोही अनुरूप प्रचलित मुलुकी ऐन, अदालती बन्दोवस्तको महलको १२५ नं मा धरौट वा जमानतमा छुटेको व्यक्तिबाट फैसला बमोजिम असुल गर्नुपर्ने केही भए असुल गरी बाँकी धरौट फिर्ता हुनेछ भन्ने व्यवस्था भएको पाइन्छ । प्रस्तुत संहिताको दफा १६७ मा पनि मुद्दाको कारबाईका क्रममा लिइएको धरौटबाट फैसला बमोजिम असुल गर्नुपर्ने भएको जरिवाना, बिगो, क्षतिपूर्ति वा अन्य रकम असुल गर्ने कार्यविधिको बारेमा व्यवस्था भएको पाइन्छ ।

प्रस्तुत दफाको उपदफा (१) बमोजिम कुनै कसूरदारले यस संहिता बमोजिम कुनै रकम धरौट राखेको भए सो धरौटबाट पुगोसम्म फैसला बमोजिम निजले बुझाउनु पर्ने जरिवाना, बिगो, क्षतिपूर्ति वा अन्य रकम असुल गर्न र भराइ दिनुपर्ने व्यवस्था गरिएको पाइन्छ । त्यसो त यस संहिताको दफा १६२ को उपदफा (४) मा, दफा १६५ को उपदफा (५) मा पनि लागेको जरिवाना वा बिगो धरौट वा जमानतबाट असुल गरिने व्यवस्था भएको पाइन्छ । प्रस्तुत उपदफामा पनि जरिवाना, बिगो, क्षतिपूर्ति वा अन्य रकम

सबै धरौट राखेको अवस्थामा पुगेसम्म सोही धरौटबाट असुल गर्ने वा भराइ दिनुपर्ने व्यवस्था गरिएको पाइन्छ। यसरी भराउँदा उपदफा (२) बमोजिम देहायको प्राथमिकता क्रममा भराइ दिनुपर्ने व्यवस्था गरिएको पाइन्छ :

क) जरिवाना,

ख) बिगो,

ग) क्षतिपूर्ति,

घ) अन्य कुनै रकम भए त्यस्तो रकम।

प्रचलित मुलुकी ऐन, अदालती बन्दोबस्तको महलको १२५ नं बमोजिम धरौट वा जमानीमा छुटेको व्यक्तिबाट फैसला बमोजिम असुल गर्नुपर्ने केही भए असुल गरी बाँकी धरौट फिर्ता हुने व्यवस्था गरिएको पाइन्छ।

प्रस्तुत दफाको उपदफा (३) बमोजिम कुनै कसूरदारबाट जरिवाना, बिगो, क्षतिपूर्ति वा अन्य रकम दिलाउनु वा भराउनु पर्दा निजले राखेको धरौट रकमबाट असुल नभएमा वा भराइ दिन नसकिएमा त्यसरी नपुग भए जतिको लागि मात्र यस परिच्छेद बमोजिमको कारबाई गरी असुल उपर गराइ वा भराइ दिनुपर्ने व्यवस्था प्रस्ताव गरिएको पाइन्छ। यो उपदफाले कसूरदारबाट भराउनु पर्ने जरिवाना, बिगो, क्षतिपूर्ति वा अन्य रकम भराउने पहिलो स्रोतको रूपमा निजले राखेको धरौट रकमलाई नै मानेको छ। अदालतमा राखेको धरौट रकम हुँदाहुँदै त्यसबाट असुल उपर नगरी अन्य प्रक्रियामा जान यो उपदफाले निषेध गरेको छ। तर धरौट नै राखेको रहेनछ वा राखेको धरौटले नपुगेको रहेछ वा कुनै कारण परी राखेको धरौटबाट भराइदिन नसकिने अवस्था सिर्जना भएको रहेछ भने यस परिच्छेद बमोजिमका अन्य कारबाई गरी असुल उपर गराइदिनुपर्ने वा भराइ दिनुपर्ने व्यवस्था यो उपदफामा गरिएको पाइन्छ। यस परिच्छेद बमोजिमका अन्य कारबाई भन्नाले दफा १६२ बमोजिम किस्तामा बुझाउन आदेश दिने वा कैद गर्ने, दफा १६३ बमोजिम सम्पत्ति रोक्का गर्ने र लिलाम गर्ने, दफा १६५ र १६६ बमोजिम पनि सम्पत्ति रोक्का गर्ने, लिलाम गर्ने र कैद गर्ने आदि कारबाईहरू पर्दछन्। प्रचलित कानूनमा यसरी धरौटबाटै असुल उपर गर्ने र नपुगमा मात्र अरु कारबाई गर्ने भन्ने स्पष्ट व्यवस्था छैन। तथापि, व्यवहारमा धरौट राखेकोमा पहिले धरौटबाटै असुल उपर गरिने अभ्यास रहिआएको छ। प्रस्तुत उपदफामा हाल प्रचलित कानूनमा रहेको रिक्ततालाई पूर्ति गर्ने प्रयास गर्दै यस सम्बन्धमा स्पष्ट नयाँ व्यवस्था गरिएको छ।

प्रस्तुत दफाको उपदफा (४) बमोजिम सम्पत्ति लिलामको प्रक्रियामा जानुपर्दा पनि कुन सम्पत्ति लिलाम गर्ने भन्ने सम्बन्धमा व्यवस्था गरिएको छ। प्रस्तुत उपदफा (४) मा उल्लेख भए अनुसार धरौट राखेको रकमबाट कसूरदारले तिर्नुपर्ने ठहरेको जरिवाना, बिगो, क्षतिपूर्ति वा अन्य रकम असुल भएमा वा निजले नगर्दै बुझाएमा कारबाई त्यहीं नै समाप्त हुनेहुन्छ। तर निजले नगर्दा पनि नबुझाएमा र धरौट रकमबाट पनि असुल हुन नसकेको अवस्थामा सम्पत्ति लिलामको प्रक्रियामा जानुपर्दा कसूरदारको सम्पूर्ण सम्पत्ति लिलाम नगरेर सो मुद्दामा निज कसूरदार आफैँले वा निजका लागि अरु कसैले कुनै सम्पत्ति जमानत दिएको अवस्था रहेछ भने सोही सम्पत्ति लिलाम विक्री गरी भराइ दिनुपर्ने व्यवस्था यस उपदफामा गरिएको छ। संहिताको परिच्छेद-७ बमोजिम कुनै अभियुक्तका हकमा धरौट वा जमानत माग्न सकिने व्यवस्था गरिएको छ। उक्त व्यवस्था अनुसार कुनै अभियुक्तलाई धरौट वा जमानत मागिएकोमा केही रुपैयाँ नगर्दै धरौट जम्मा गरेछ र बाँकी धरौटको अङ्कमा आफ्नै वा अरु कसैको जग्गा जमानत दिएको रहेछ भने निजले तिर्नुपर्ने जरिवाना, बिगो, क्षतिपूर्ति वा अन्य रकम असुल गर्नुपर्दा पहिले त धरौट राखेको रकमबाटै असुल गर्नुपर्ने व्यवस्था यो दफाको उपदफा (१) मा गरिएको छ। तर यसरी धरौट राखेको रकमबाट असुल उपर हुन सकेन र निजले अरु नगर्दा पनि दाखिल नगरेमा सम्पत्ति लिलामको प्रक्रियामा

गएर निजले तिर्नुपर्ने जरिवाना, विगो, क्षतिपूर्ति वा अन्य रकम भराइ दिनुपर्ने हुन्छ। प्रस्तुत उपदफाले यसरी लिलाम प्रक्रियामा जानुपर्दा निजको अरु सम्पत्ति लिलाम नगरेर पहिले जमानत दिएकै सम्पत्ति लिलाम बिक्री गर्नुपर्ने व्यवस्था गरेको छ चाहे त्यस्तो जमानत दिइएको सम्पत्ति निज कसूरदारको आफ्नै होस् वा निजको लागि राखिदिएको अरु कसैको किन नहोस्। प्रचलित कानूनमा यसरी जमानत राखेको सम्पत्तिबाटै लिलाम बिक्री गरी भराइ दिने भन्ने स्पष्ट व्यवस्था रहेको पाइँदैन। कसूरदार आफ्नै सम्पत्ति जमानत राखेको स्थितिमा बाहेक अरु कुनै व्यक्तिको सम्पत्ति जमानत राखेको अवस्थामा पहिले जमानत दिनेको सम्पत्ति लिलाम नगरी कसूरदारको अन्य सम्पत्ति लिलाम गर्ने र त्यसबाट नपुगेमा मात्र जमानत दिनेको सम्पत्ति लिलाम बिक्री गर्ने अभ्यास रहिआएको छ। यो अभ्यासले जमानत दिनेको जिम्मेवारीलाई अन्तिम दायित्वको रूपमा मात्र स्वीकारेको छ। कसूरदारको अन्य कुनै सम्पत्तिबाट पनि दिलाउन वा भराउन सकिएन भने मात्र अन्तिम उपायको रूपमा जमानी बस्नेको सम्पत्ति पनि लिलाम गरी दिलाउने भराउने गरिन्छ। यो अभ्यास जमानत सम्बन्धी अवधारणाका आधारभूत मान्यता र सिद्धान्त प्रतिकूल छ। साथै, मुलुकी ऐन, अदालती बन्दोबस्तको महलको १२४ क नं. मा कसूरदार बाहेक अरु कसैले आफ्नो सम्पत्ति जमानत दिएको भए अड्डाबाट तोकिएको समय र स्थानमा निजलाई उपस्थित नगराएमा जमानतको रकम सो जमानत रहेको सम्पत्ति वा जमानी हुने व्यक्तिको अरु कुनै सम्पत्तिबाट असुल गर्ने सर्त गराई कागज गराउनु पर्ने उल्लेख भएको हुँदा जमानत रहेको सम्पत्ति बाहेक अरु सम्पत्ति पनि लिलाम गर्न सकिने देखिन्छ।

प्रस्तुत दफाको उपदफा (५) मा एकै पटक सम्पत्ति लिलाम गर्ने प्रक्रियामा नगई पहिले धरौट वा जमानत दिएको रकम बुझाउन समय दिने व्यवस्था गरिएको छ। यो व्यवस्था अनुसार कुनै कसूरदारका हकमा कुनै व्यक्तिले आफ्नो सम्पत्ति धरौट वा (धरौट दिएकोमा माथि उपदफा १, ३ र ४ मा पनि उल्लेख भइसकेको छ) जमानत दिएको रहेछ भने अदालतले त्यस्तो व्यक्तिको सम्पत्ति लिलाम बिक्री गर्नु अघि निजलाई निजले धरौट वा जमानत दिएको रकम बुझाउन पैतालीस दिनको सूचना दिनुपर्ने व्यवस्था गरिएको छ। यसरी समय दिइएकोमा समयभित्र निजले त्यस्तो रकम बुझाएमा निजले धरौट वा जमानत दिएको हदसम्मको सम्पत्ति फुकुवा गरिदिनुपर्ने व्यवस्था गरिएको छ। वास्तवमा नगद रकम नै बुझाएको स्थितिमा सम्पत्ति लिलाम गर्नु भनेको समय, स्रोत र साधनको अनावश्यक नोक्सानी मात्र हो। सम्पत्ति लिलाम गरेर पनि प्राप्त गर्ने भनेको नगद रकम नै हो। लिलाम नगरीकनै नगद प्राप्त हुन्छ भने यस्तो अवस्थामा लिलाम गर्नु अनावश्यक मात्र होइन, अनुचित पनि हो। प्रचलित कानूनमा धरौट वा जमानत दिएको रकम दाखिला गर्न समय दिने व्यवस्था रहेको पाइँदैन। यही कानूनी रिक्ततालाई पूर्ति गर्न र यथाशक्य धरौट वा जमानतको रकम दाखिला गर्ने अवसर दिँदा सम्पत्ति लिलाम गर्ने ऋणभटिलो प्रक्रियामा प्रवेश गर्न आवश्यक नपर्ने स्थितिलाई ध्यानमा राखी प्रस्तुत उपदफा (५) मा यस प्रकारको व्यवस्था गरिएको पाइँन्छ।

प्रस्तुत दफाको उपदफा (६) मा माथि लेखिएका विभिन्न उपायहरू अवलम्बन गर्दा पनि कसूरदारले तिर्नु वा बुझाउनु पर्ने जरिवाना, विगो, क्षतिपूर्ति वा अन्य रकम भराउन नपुगेमा बाँकी रकम कसूरदारको अंश लगायतको अरु सम्पत्ति लिलाम बिक्री गरी गराइ दिनुपर्ने व्यवस्था गरिएको छ। यो उपदफा अन्तर्गत लिलाम गर्दा कसूरदारको जमानत दिएको सम्पत्तिमात्र होइन, निजको अंश हक लाग्ने जुनसुकै सम्पत्तिबाट पनि लिलाम बिक्री गरी भराई दिनुपर्ने व्यवस्था गरिएको छ। यसैले माथिका उपदफाहरूमा भएको लिलाम सम्बन्धी व्यवस्था जमानत दिएको सम्पत्तिको हकमा आकर्षित हुने व्यवस्थाहरू हुन्, यो उपदफामा उल्लिखित व्यवस्था जमानत दिएको बाहेकको कसूरदारको अंश

लगायतको अरु सम्पत्तिका हकमा लागु हुने व्यवस्था हो । यसरी कसूरदारको अंश लगायत अरु सम्पत्ति लिलाम बिक्री गरी भराउँदा पनि प्राथमिकता चाँहि माथि उपदफा (२) मा उल्लेख गरिए बमोजिम कै हुने व्यवस्था यो उपदफामा गरिएको छ । यसरी उपदफा (६) मा उल्लेख भए बमोजिम कसूरदारको अंश लगायतका सम्पत्तिबाट लिलाम गर्नुपर्दा कुनै कसूरदारको अंश छुट्टिएको रहेनछ भने निजको हकमा कानून बमोजिम अंश भाग छुट्ट्याई लिलाम गर्नुपर्ने व्यवस्था प्रस्तुत दफा १६७ को उपदफा (७) मा गरिएको पाइन्छ ।

१६८. सम्पत्ति रोक्का राख्ने कार्यविधि : (१) यस संहिता बमोजिम कुनै कसूरदारको सम्पत्ति रोक्का राख्दा, कब्जा वा नियन्त्रणमा लिँदा सम्बन्धित अदालतले देहाय बमोजिम गर्नुपर्दछ ।

- (क) दर्ता वा छुट्टै अनुमति प्राप्त भएको सम्पत्ति भए दर्ता नामसारी गर्ने वा लाइसेन्स दिने वा नवीकरण गर्ने कार्यालयलाई रोक्काको जनाउ दिने,
- (ख) नगद सम्पत्ति भए त्यस्तो नगद राख्ने संस्थालाई रोक्काको जनाउ दिने,
- (ग) बाली वा बहाल आउने सम्पत्ति भए बाली वा बहाल असुल गर्ने व्यक्ति नियुक्त गरी निजले असुल गरेको रकम धरौटी खातामा जम्मा गर्न लगाउने,
- (घ) चाँडै नाशिने वा विग्रने सम्पत्ति वा चौपाया भए त्यस्तो सम्पत्ति लिलाम बिक्री गरी सो बाट प्राप्त रकम धरौटी खातामा जम्मा गर्न लगाउने ।

(२) यस संहिता बमोजिम कुनै व्यक्तिको सम्पत्ति रोक्का राख्दा निजले अरु कसैलाई कुनै ऋण दिएको वा लगानी गरेको भए त्यस्तो ऋण वा लगानीको साँवा व्याजसमेत निजले असुल उपर गर्न नपाउने गरी ऋणीलाई अदालतले आदेश दिनुपर्नेछ ।

(३) उपदफा (२) बमोजिमको ऋण वा लगानीको साँवा, व्याज, प्रतिफल र अन्य यस्तै रकम ऋणीलाई नै अदालतमा दाखिल गर्न लगाउन वा सो असुल उपर गरी लिनको लागि अदालतले कुनै व्यक्तिलाई नियुक्त गर्न सक्नेछ ।

(४) उपदफा (३) बमोजिम नियुक्त भएको व्यक्तिले त्यस्तो साँवा, व्याज, प्रतिफल र अन्य यस्तै रकम ऋणीबाट असुल उपर गरी धरौटी खातामा जम्मा गर्नुपर्नेछ ।

(५) यस दफा बमोजिम रोक्का भएको सम्पत्ति उपर अरु कसैको हक भए त्यस्तो व्यक्तिले आफ्नो हक देखाई त्यसरी रोक्का भएको तीन महिनाभित्र रोक्का गर्ने अदालतमा उजुर गर्नसक्नेछ ।

(६) उपदफा (५) बमोजिम उजुर परेमा सो अदालतलाई प्रचलित कानून बमोजिम सम्पत्तिको हक बेहकको निर्णय गर्ने अधिकार भए सोही अदालतले तत्सम्बन्धी निर्णय गर्न र त्यस्तो अधिकार नभए अधिकार प्राप्त अदालतमा सो उजुरी पठाई दिनुपर्नेछ ।

(७) उपदफा (६) बमोजिम अदालतले कुनै निर्णय गरेकोमा त्यस्तो निर्णयमा चित्त नबुझ्ने व्यक्तिले कानून बमोजिम पुनरावेदन गर्न सक्नेछ ।

टिप्पणी

संहिताको प्रस्तुत दफा १६८ मा सम्पत्ति रोक्का राख्ने कार्यविधिका सम्बन्धमा आवश्यक व्यवस्था भएको पाइन्छ । प्रस्तुत फौजदारी कार्यविधि संहिताका विभिन्न दफाहरूमा उल्लेख भए अनुसार कुनै कसूरदारलाई सजाय हुने ठहरी फैसला भएपछि सो फैसला कार्यान्वयनमा सहजीकरणका लागि कसूरदारको सम्पत्ति रोक्का राख्नुपर्ने व्यवस्था गरिएको छ । उदाहरणका लागि दफा १५६, दफा १६३ को उपदफा (२) मा सम्पत्ति रोक्का गर्नुपर्ने व्यवस्थाहरू समावेश भएका पाइन्छन् । यी विभिन्न दफाहरूमा

उल्लेख भए बमोजिम सम्पत्ति रोक्का गर्दा कस्तो प्रकारको सम्पत्ति कसरी रोक्का गर्ने र कुन कुन कार्यालयलाई जानकारी दिनुपर्ने भन्ने विषयमा प्रस्तुत दफा १६८ मा व्यवस्था भएको पाइन्छ ।

प्रस्तुत दफाको उपदफा (१) मा उल्लेख भए अनुसार यस संहिता बमोजिम कुनै कसूरदारको सम्पत्ति रोक्का राख्दा, कब्जा वा नियन्त्रणमा लिंदा सम्बन्धित अदालतले देहाय बमोजिम गर्नु पर्ने व्यवस्था गरिएको छ :

क) दर्ता वा छुट्टै अनुमति प्राप्त भएको सम्पत्ति भए दर्ता नामसारी गर्ने वा लाइसेन्स दिने वा नवीकरण गर्ने कार्यालयलाई रोक्काको जनाउ दिने

सम्पत्ति रोक्का गर्दा अदालतले आफ्नो मिसिलमा सम्पत्ति रोक्का गर्ने निर्णय गरेर मात्र पुग्दैन । सम्पत्ति रोक्का गर्नु भनेको अदालतबाट फुकुवा आदेश नभएसम्म रोक्का गरिएको भनिएको सम्पत्ति कसैलाई बेचबिखन गर्न वा हक हस्तान्तरण गर्न नपाउने स्थितिमा राख्नु हो । यसका लागि कुनै सम्पत्ति अदालतबाट रोक्का राख्ने निर्णय गर्नु त जरुरी छँदैछ, साथसाथै त्यस्तो सम्पत्ति बेचबिखन वा अन्य कुनै तरहेले हक हस्तान्तरण गर्न नपाउने अवस्था बनाउनका लागि जुन कार्यालयले हक हस्तान्तरण कार्यको प्रमाणीकरण गरिदिने हो वा दर्ता गरिदिने हो त्यस्तो कार्यालयका नाउँमा पनि जानकारी दिने र त्यस्तो कार्यालयमा पनि रोक्का जनाउनुपर्ने हुन्छ । उदाहरणका लागि जग्गा बेचबिखनको कुरा हो भने मालपोत कार्यालयबाट रजिष्ट्रेशन हुने हुँदा त्यस्तो जग्गा रोक्का राख्दा मालपोत कार्यालयलाई पनि जानकारी दिई रोक्का जनाउन पठाउनु पर्दछ । अन्य शेयर, लाभांश जस्ता सम्पत्तिहरूका हकमा हो भने शेयर हस्तान्तरण प्रमाणीकरण गर्ने कार्यालयमा रोक्काको जानकारी पठाउनु पर्ने हुन्छ । प्रचलित मुलुकी ऐन, जमानी गर्नेको महलको ४ नं मा पनि खास गरेर जेथा जमानी लेखाई लिएकोमा सो जेथा जमानी लेखाई दिने अड्डाले फलानाले यो यति बापत जमानी लेखाई दिएको यो यति जेथा भन्ने सबै कुरा खोली सो जेथा कसैलाई बेचबिखन गर्न वा अरु कुनै प्रकारले अरुलाई दिन नपाउने गरी रोक्का राखी दिनको लागि रजिष्ट्रेशन गर्ने, दाखिल खारिज गर्ने, मालपोत तिरो कर असुल गर्ने र त्यस बापत लिलाम बिक्री गर्ने समेत अड्डाहरूलाई पुर्जी लेखी पठाउनुपर्ने व्यवस्था गरिएको पाइन्छ । प्रचलित कानूनमा जेथाका हकमा मात्र रोक्का राख्ने व्यवस्था भएकोमा प्रस्तुत उपदफामा जुनसुकै प्रकारको सम्पत्ति तथा त्यस्तो लाभ दिने लाइसेन्स वा अन्य प्रकारका अनुमति पनि रोक्का राख्न सकिने गरी व्यवस्था भएको पाइन्छ ।

ख) नगद सम्पत्ति भए त्यस्तो नगद राख्ने संस्थालाई रोक्काको जनाउ दिने

माथि उल्लेख भए जस्तै प्रस्तुत संहितामा जेथाजन्य सम्पत्ति मात्र रोक्का राख्ने व्यवस्था नभई नगद सम्पत्ति पनि रोक्का राख्न सकिने व्यवस्था गरिएको छ । जस्तो कसैको बैङ्कमा राखिएको नगद सम्पत्ति रहेछ भने प्रस्तुत उपदफा बमोजिम त्यस्तो नगद सम्पत्ति पनि रोक्का राख्न सकिने देखिन्छ र यस्तो सम्पत्ति रोक्का राख्नुपर्ने देखिएमा सम्बन्धित बैङ्कलाई रोक्काको जानकारी दिनुपर्ने व्यवस्था यो उपदफामा गरिएको छ ।

ग) बाली वा बहाल आउने सम्पत्ति भए बाली वा बहाल असुल गर्ने व्यक्ति नियुक्त गरी निजले असुल गरेको रकम धरौटी खातामा जम्मा गर्न लगाउने

प्रस्तुत उपदफाको यो व्यवस्था सर्वथा नौलो व्यवस्था रहेको छ । कुनै व्यक्तिका सम्बन्धमा निजको बाली पनि रोक्का गर्न सकिने व्यवस्था यो उपदफामा गरिएको छ । यसै गरी कसैको घर वा जग्गा वा अन्य सम्पत्ति बहालमा लगाएको र सो बापत बहाल आउने अवस्था भए त्यस्तो बहाल पनि रोक्का गर्न

सकिने व्यवस्था यो उपदफामा गरिएको छ । यस्ता सम्पत्तिहरू रोक्का गर्ने सम्बन्धमा प्रस्तुत उपदफाले अदालतलाई त्यस्तो बाली वा बहाल असुल गर्ने व्यक्ति नियुक्त गर्ने अधिकार दिएको छ र त्यसरी नियुक्त भएको व्यक्तिले असुल गरेको बाली वा बहाल बापतको रकम धरौटी खातामा जम्मा गर्नुपर्ने व्यवस्था यो उपदफामा गरिएको छ ।

घ) चाँडै नाशिने वा विग्रने सम्पत्ति वा चौपाया भए त्यस्तो सम्पत्ति लिलाम बिक्री गरी सोबाट प्राप्त रकम धरौटी खातामा जम्मा गर्न लगाउने

कुनै सम्पत्तिको प्रकृतिबाट त्यस्तो सम्पत्ति लामो समयसम्म त्यसै रोक्का राखिरहन नमिल्ने वा त्यसरी राख्दा विग्रने नाशिने अवस्था हुनसक्दछ । चौपाया जस्तो सम्पत्तिका हकमा त्यसको व्यवस्थापन स्वयं पनि समस्या बन्न सक्दछ । यस्तो स्थितिमा ती सम्पत्तिहरू समय मै लिलाम बिक्री गरी सोबाट प्राप्त रकम धरौटी खातामा जम्मा गरी राख्ने व्यवस्था यो उपदफामा गरिएको छ । हाल प्रचलित मुलुकी ऐन, दण्डसजायको महलको ३४ नं. मा उल्लेख भए अनुसार रोक्का भएका धनमाल केही परिवन्दले मौकैमा लिलाम बिक्री नगरेमा सडी गली नोक्सान भई जाने रहेछ भने लिलाम बिक्री गरी नगर्दै पारी आएको रुपैयाँ स्रेस्तामा आमदानी बाँधी राखी पछि लिनुदिनु फिर्ता गर्नुपर्ने समेत जे ठहर्छ सो आएको नगदी नै लिनुदिनु फिर्ता गर्ने गर्नुपर्छ भन्ने व्यवस्था गरिएको पाइन्छ ।

प्रस्तुत दफाको उपदफा (२) मा कसूरदारले गरेको लगानी बाट प्राप्त हुने सावाँ ब्याजसमेत रोक्का गर्नुपर्ने व्यवस्था गरिएको पाइन्छ । प्रस्तावित व्यवस्था अनुसार कुनै व्यक्तिको सम्पत्ति रोक्का राख्दा निजले अरु कसैलाई कुनै ऋण दिएको वा लगानी गरेको भए त्यस्तो ऋण वा लगानीको साँवा ब्याजसमेत निजले असुल उपर गर्न नपाउने गरी ऋणीलाई अदालतले आदेश दिनुपर्ने व्यवस्था गरिएको छ । यो उपदफाको प्रस्तुत व्यवस्था अनुसार कुनै संस्थामा राखेको नगद सम्पत्तिको कुरा नभई व्यक्तिगत रूपमा कसैलाई ऋण दिएको वा लगानी गरेको रकमका सम्बन्धमा पनि त्यसबाट प्राप्त हुने साँवा ब्याज रोक्का गर्ने व्यवस्था गरेको पाइन्छ । प्रचलित कानूनमा यस किसिमको व्यक्तिगत ऋण लगानी गरे बापत प्राप्त हुने साँवा ब्याज रोक्का गर्ने व्यवस्था भएको पाइँदैन । यसले गर्दा कसूरदारले ठूलो रकम व्यक्तिगत रूपमा लगानी गरेको र लाभ लिएको हुने तर सम्पत्ति रोक्का गर्न खोज्दा निजको नाउँमा कुनै सम्पत्ति नदेखिने स्थिति छ । कतिपय कसूरदारले त सम्पत्ति रोक्का हुनसक्ने स्थितिबाट बच्न पनि भएको जग्गाजमिन बेचेर अन्य कुनै धितोपत्र, ऋण आदिमा लगानी गर्ने र सम्पत्ति रोक्का हुनबाट छल्ने प्रवृत्ति पनि देखिने गरेको छ । यसबाट निजले तिर्नुपर्ने ठहरेको जरिवाना वा अन्य रकम तिर्ने दायित्वबाट समेत मुक्त हुनसक्ने अवस्था पनि छ । यही स्थितिलाई ध्यानमा राखी प्रस्तुत उपदफामा व्यक्तिगत तवरमा लगानी गरिएका ऋण र सोबाट प्राप्त हुने साँवा र ब्याजसमेत रोक्का राख्न सकिने व्यवस्था गरिएको पाइन्छ । यसरी रोक्का राख्दा सम्बन्धित ऋणीका नाउँमा अदालतले आदेश गरी सावाँ ब्याज नतिर्न आदेश जारी गर्ने व्यवस्था प्रस्तुत उपदफा (२) मा गरिएको पाइन्छ । यसरी आदेश भएमा ऋण वा लगानीको साँवा ब्याज, प्रतिफल र अन्य यस्तै रकम अदालतमा दाखिल गर्न ऋणीलाई नै आदेश गर्न सकिन्छ या त्यस्तो साँवा, ब्याज, प्रतिफल र अन्य यस्तै रकम असुल उपर गरी लिनको लागि अदालतले कुनै व्यक्तिलाई नियुक्त गर्नसक्ने व्यवस्था उपदफा (३) मा गरिएको छ । यसरी असुल गर्न अदालतबाट कुनै व्यक्ति नियुक्त भएकोमा त्यस्तो व्यक्तिले साँवा, ब्याज, प्रतिफल र अन्य रकम ऋणीबाट असुल उपर गरी धरौटी खातामा जम्मा गरी राख्नुपर्ने व्यवस्था प्रस्तुत दफाको उपदफा (४) मा गरिएको छ ।

प्रस्तुत दफा १६८ को उपदफा (५) बमोजिम कुनै कसूरदारको सम्पत्ति यो दफा बमोजिम रोक्का भएकोमा त्यस्तो सम्पत्ति उपर अरु कसैको हक लाग्ने स्थिति भए त्यस्तो व्यक्तिले रोक्का गर्ने अदालतमा

उजुर गर्न पाउने व्यवस्था गरिएको छ । तर त्यसरी उजुर गर्न चाहने व्यक्तिले त्यस्तो सम्पत्ति रोक्का भएको मितिले तीन महिनाभित्र उजुर गर्नुपर्ने हुन्छ । वास्तवमा कसूरदारको नाउँमा हुँदा सबै सम्पत्ति निजको मात्र नहुन पनि सक्दछ वा त्यस्तो सम्पत्तिमा अरुको हक लाग्ने स्थिति हुन सक्दछ । कसूरदारको नाउँमा भएकै कारणले निजको नाउँको सबै सम्पत्ति रोक्का राख्ने र त्यस्तो रोक्का राख्ने आदेश उपर उजुर गर्न पाउने व्यवस्था पनि नराख्दा सम्पत्ति रोक्का गर्ने कार्य नै पनि इमान्दारितापूर्ण हुन नसक्ने, अर्काको सम्पत्ति पर्दा अनाहकमा अन्याय सहनुपर्ने र सम्पत्तिको उपभोग गर्ने अधिकारबाट वञ्चित हुनुपर्ने अवस्था पर्न सक्दछ । त्यसैले प्रस्तुत उपदफामा यसरी रोक्का राख्ने कार्य उपर पनि उजुर लाग्न सक्ने व्यवस्था गरेर रोक्का गर्ने कार्यलाई बढी पारदर्शी र जिम्मेवारीपूर्ण बनाउने प्रयास गरिएको छ । यसरी उजुर परेमा प्रस्तुत दफाको उपदफा (६) बमोजिम त्यस्तो सम्पत्ति उपर निजको हक पुग्ने हो वा होइन भनी निर्णय गर्नुपर्ने व्यवस्था गरिएको छ । यसरी निर्णय गर्दा त्यस्तो सम्पत्ति उपर हक बेहकको निर्णय गर्ने अधिकार त्यस्तो सम्पत्ति रोक्का गर्ने अदालतलाई छ वा छैन त्यो विषय विचारणीय हुन्छ । उजुरी परेको अदालतलाई नै त्यस्तो सम्पत्ति उपरको हक बेहकको निर्णय गर्ने अधिकार भए सोही अदालतले त्यस सम्बन्धमा निर्णय गर्नुपर्ने व्यवस्था छ । तर उजुरी परेको अदालतलाई त्यस्तो सम्पत्ति उपर हक बेहकको निर्णय गर्ने अधिकार नभए जुन अदालतलाई त्यस्तो अधिकार रहेको छ सोही अदालतमा त्यस्तो उजुरी पठाइ दिनुपर्ने व्यवस्था यो उपदफा (६) मा प्रस्ताव गरिएको छ । यो उपदफाको प्रस्तुत व्यवस्थाले क्षेत्राधिकारविहीन अदालतले गरेको निर्णय मान्य नहुने सिद्धान्तलाई आत्मसात गरेको छ ।

प्रस्तुत दफा १६८ को उपदफा (७) मा उपदफा (५) बमोजिमको उजुरीमा उपदफा (६) बमोजिम गरेको निर्णय उपर चित्त नबुझे व्यक्तिले कानून बमोजिम पुनरावेदन गर्नसक्ने व्यवस्था गरिएको पाइन्छ । अदालतबाट अन्य सन्दर्भमा हुने फैसला जस्तै प्रस्तुत दफा अन्तर्गत गरिने सम्पत्ति हक बेहकको निर्णय पनि सम्बन्धित व्यक्तिका लागि ज्यादै महत्वपूर्ण हुन्छ । फेरि न्यायाधीश पनि व्यक्ति नै हुँदा निजले गर्ने सबै निर्णय त्रुटीरहित नै हुन्छ भन्न पनि सकिदैन । त्यसैले अदालतका फैसलाहरू कम्तिमा एक तहबाट पुनः विचार हुने प्रणाली कायम गरिनुपर्छ भन्ने आम मान्यता रही आएको सन्दर्भमा पनि अदालतले उपदफा (६) अन्तर्गत गर्ने निर्णयमा सम्बन्धमा पनि कानून बमोजिम पुनरावेदन लाग्ने व्यवस्था प्रस्तुत उपदफा (७) मा गरिएको पाइन्छ ।

१६९. भरिभराउका सम्बन्धमा तारीख तोक्नुपर्ने : (१) फैसला बमोजिम बिगो, क्षतिपूर्ति वा अन्य कुनै रकम भरिभराउ गराई दिनुपर्ने सम्बन्धमा तारिख तोक्दा कुन प्रयोजनको लागि कहिलेको तारिख तोकिएको हो सोको कारण खुलाई तोक्नुपर्नेछ ।

(२) उपदफा (१) बमोजिम तोकिएको तारिखमा भरिभराउ गरी पाउने व्यक्ति अनुपस्थित भएमा भरिभराउको कारबाई सो दिन स्थगित हुनेछ ।

तर सो बमोजिम तोकिएको तारिखमा आफू उपस्थित हुन नसकेको कुनै मनासिब कारण देखाई निजले पन्ध्र दिनभित्र निवेदन दिएमा फैसला बमोजिम भरिभराउ गराइ दिनुपर्नेछ ।

टिप्पणी

प्रस्तुत संहिताको दफा १६९ मा भरिभराउका सम्बन्धमा भराइ दिनुपर्ने कसूरदार र भराइ पाउने व्यक्ति दुवैलाई तारिखमा राख्नुपर्ने व्यवस्था गरिएको पाइन्छ । कुनै कसूरदारका हकमा केही बिगो, क्षतिपूर्ति वा अन्य रकम कसैलाई भराइ दिनुपर्ने गरी फैसला भएपछि सर्वप्रथम सोको लगत कस्ने कारबाई

गर्नुपर्ने हुन्छ। फैसलाको लगत कसेपछि पनि सो फैसला अन्तिम नभएसम्म पर्खनुपर्ने र अन्तिम भएपछि पनि सम्पत्ति रोक्का गर्नुपर्ने, सरकारी बिगोका हकमा त्यस्तो रकम बुझाउन तीस दिनको म्याद दिनुपर्ने (दफा १६३ को उपदफा (३), निजी बिगो वा क्षतिपूर्तिको हकमा छ महिनाको समय दिनुपर्ने (दफा १६५ को उपदफा (१)), सम्पत्ति लिलाम गर्नुपर्ने (दफा १६३ को उपदफा (३), दफा १६५ को उपदफा (४) जस्ता कार्यविधिहरू अवलम्बन गर्नुपर्ने हुन्छ। त्यसैले फैसला भइसकेपछि पनि फैसला बमोजिम भराइ दिनुपर्ने बिगो, क्षतिपूर्ति वा अन्य रकम एकै पटक एकै दिन भराइ दिन सकिने स्थिति छैन। यसका लागि अदालतमा पटक पटक उपस्थित हुनुपर्ने हुन्छ। प्रस्तुत दफामा यसरी पटक पटक उपस्थित हुनु पर्दाको अवस्थालाई ध्यानमा राखी त्यस्तो उपस्थितिलाई बढी व्यवस्थित र नियमित गराउने उद्देश्यले आवश्यक व्यवस्थाहरू गरिएको पाइन्छ।

प्रस्तुत दफाको उपदफा (१) मा फैसला बमोजिम बिगो, क्षतिपूर्ति वा अन्य कुनै रकम भरिभराउ गराइ दिनुपर्ने सम्बन्धमा तारिख तोक्दा कुन प्रयोजनका लागि कहिलेको तारिख तोकिएको हो सोको कारण खुलाई तोक्नुपर्ने व्यवस्था गरिएको छ। यो उपदफाको यस्तो व्यवस्था गर्नुको मुख्य उद्देश्य अनावश्यक रूपमा तारिख तोकी मुद्दाका पक्षहरूलाई हैरानी पुऱ्याउने कार्यमा नियन्त्रण गर्नु रहेको छ। खास प्रयोजन र कारण परी उपस्थित हुनुपर्ने अवस्थामा उपस्थित हुनु एउटा कुरा हो तर विना कुनै काम र कारण पनि पक्षहरूलाई उपस्थित हुन तारिख तोकिरहने र पक्षहरू पनि अदालतमा उपस्थित भइरहनु पर्ने हो भने त्यस्तो उपस्थिति स्वयंमा झुण्डटिलो, खर्चिलो र हैरानीपूर्ण अनुभव हुनसक्दछ। यसैले यो उपदफाले पक्षहरूलाई तारिखमा राख्न सकिने अवस्थालाई स्वीकारेको छ तर त्यस्तो उपस्थिति किन आवश्यक भएको हो सोको प्रयोजन र कारण खुलाएर मात्र तारिख तोक्न सकिने व्यवस्था गरेर आवश्यकता अनुसार मात्र पक्षहरूलाई उपस्थित गराउनु पर्ने मान्यतालाई आत्मसात गरिएको पाइन्छ। प्रचलित मुलुकी ऐन, अदालती बन्दोबस्तको महलको ४८ नं. मा पनि तारिख दिनुपर्नेलाई तारिख दिँदा यो काम गर्नलाई यस टायममा यस अड्डामा हाजिर हुन आउनु भनी तारिख तोकी दिनुपर्ने व्यवस्था छ। तथापि, व्यवहारमा सबै तारिखका दिन काम जनाउने गरिएको पाइँदैन। प्रस्तुत दफा १६९ को उपदफा (१) को व्यवस्था अनुसार प्रयोजन र कारणसमेत खुलाउनु पर्ने भएबाट व्यवहारमा पनि यो व्यवस्था लागु हुने अपेक्षा गर्न सकिन्छ।

प्रस्तुत दफाको उपदफा (२) मा उपदफा (१) बमोजिम तोकिएको तारिखमा भरिभराउ गरी पाउने व्यक्ति अनुपस्थित भएमा भरिभराउको कारबाई सो दिन स्वतः स्थगित हुने व्यवस्था गरिएको पाइन्छ। यो व्यवस्थाको मुख्य उद्देश्य कुनै पनि बिगो, क्षतिपूर्ति वा अन्य रकम भरि पाउने व्यक्तिले त्यस्तो बिगो, क्षतिपूर्ति वा अन्य रकम भरि पाएपछि सो बुझेको भरपाई गर्नुपर्ने हुन्छ। जब भरि पाउने नै व्यक्ति नै उपस्थित छैन भने त्यस्तो बिगो, क्षतिपूर्ति वा अन्य रकम बुझाउने र बुझ्ने काम नै हुन नसक्ने हुँदा प्रस्तुत उपदफामा भरि पाउने व्यक्ति अनुपस्थित भएमा भरिभराउको कार्य स्थगित गर्ने व्यवस्था गरिएको पाइन्छ।

तर यसै उपदफा (२) को प्रतिबन्धात्मक वाक्यांशमा तोकिएको तारिखमा आफू उपस्थित हुन नसकेको कुनै मनासिब कारण देखाई भरि पाउने व्यक्तिले पन्ध्र दिनभित्र निवेदन दिएमा फैसला बमोजिम भरिभराउ गराई दिनुपर्ने व्यवस्था भएको पाइन्छ। वास्तवमा फैसला बमोजिम बिगो, क्षतिपूर्ति वा अन्य रकम भरि पाउने ठहरी सकेको अवस्थामा कुनै कारण नपरी त्यस्तो भरि पाउने व्यक्ति उपस्थित नहुने कुरा हुँदैन। फेरि लामो अदालती कारबाईपछि पाउने ठहरेको बिगो, क्षतिपूर्ति वा अन्य रकम पाउने कारबाई चलि सकेको स्थितिमा एक पटकको तारिखमा आउन नसकेको कारणले मात्र कारबाई बन्द गरी अब भराइ दिने कारबाई हुँदैन भन्न उचित पनि हुँदैन। यही स्थितिलाई ध्यानमा राखी प्रस्तुत उपदफा

(२) को प्रतिबन्धात्मक वाक्यांशमा तोकिएको तारिखको दिन उपस्थित हुन नसकेको कारण देखाई पन्ध्र दिन भन्ने निवेदन दिन आएमा पुनः फैसला बमोजिम भरिभराउ गराइ दिनुपर्ने व्यवस्था गरिएको छ । तर त्यसरी देखाइएको कारण भन्ने मनासिब हुनुपर्दछ । प्रचलित मुलुकी ऐनमा गरिएको यससम्बन्धी व्यवस्था भन्ने अलि फरक छ । मुलुकी ऐन, दण्डसजायको महलको ४८ नं. मा उल्लेख भए अनुसार फैसला बमोजिम अड्डाबाट गर्नुपर्ने काम गराउनलाई दरखास्त दिई तारिखमा बसेको मानिसले तारिख गुजारे पनि कारबाई डिसमिस गर्न हुँदैन भन्ने व्यवस्था गरिएको पाइन्छ । साथै सोही नम्बरमा फैसला बमोजिम गराइ मानेले अवस्थानुसार अदालती बन्दोबस्तको महलको ५९, ६२ वा १७५ नं. बमोजिम सकार गर्न वा थमाउन पाउँछन् । सो बमोजिम थमाउने वा सकार गर्ने म्याद नाघेपछि पनि सो म्याद नाघेको छ महिनाभित्र रीतपूर्वकको दरखास्त दिई कारबाई चलाई माग्न आएमा कानून बमोजिम दस्तुर लिई कारबाई गर्नुपर्छ भन्ने व्यवस्था गरिएको छ र सो म्यादभित्र पनि दरखास्त दिन नआएमा त्यस्तो व्यक्तिको दरखास्त तामेलीमा राखिने व्यवस्था रहेको छ ।

१७०. थुनुवा वा कैदीलाई रिहाई गर्दा अपनाउनु पर्ने कार्यविधि : (१) अदालतको फैसला वा आदेश बमोजिम कुनै थुनुवा वा कैदीलाई रिहाई गर्नुपर्ने भएमा निजलाई रिहाई गर्नुपर्ने कारण, कैदी वा थुनुवाको पुरा नाम र ठेगाना तथा मुद्दाको विवरण खोली सम्बन्धित कारागारलाई सोको आदेश पठाउनु पर्नेछ ।

(२) उपदफा (१) बमोजिमको आदेश प्राप्त भए पछि सम्बन्धित कारागारले सो आदेश बमोजिम थुनुवा वा कैदीलाई तुरुन्त रिहाई गर्नुपर्नेछ ।

(३) उपदफा (१) र (२) मा जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि थुनुवा वा कैदी अदालतमा उपस्थित रहेकोमा फैसला भएपछि तत्काल निजलाई रिहाई गरी सो कुराको सूचना सम्बन्धित कारागारलाई दिनुपर्नेछ ।

टिप्पणी

प्रस्तुत दफामा कुनै थुनुवा वा कैदीलाई रिहाई गर्दा अपनाउनु पर्ने कार्यविधिको सम्बन्धमा व्यवस्था भएको पाइन्छ । सहिताको परिच्छेद-७ मा उल्लेख भए अनुसार धेरै कसूरका अभियोग लागेका अभियुक्तहरूलाई अवस्था अनुसार मुद्दाको पुर्पक्षको लागि थुना मै राखेर कारबाई गर्नुपर्ने व्यवस्था छ । यसैगरी अदालतको फैसला बमोजिम कैद सजाय लागेका वा फैसला बमोजिमको जरिवाना वा बिगो तिर्न नसकेका कसूरदारहरू पनि अवस्था अनुसार कैदमा बस्नुपर्ने व्यवस्था यो सहितामा गरिएको छ । यसरी थुनामा रहेका वा कैदमा रहेका व्यक्तिलाई जसरी थुनामा वा कैदमा राख्दा कानूनमा तोकिएको रीत पुऱ्याउनु पर्ने हुन्छ, त्यसै गरी निजहरूलाई थुना वा कैदबाट मुक्त गर्दा पनि निश्चित कार्यविधि पूरा गर्नुपर्ने हुन्छ । मुद्दाको पुर्पक्षका लागि थुनामा रहेकोमा मुद्दाको फैसला हुँदा निजले सफाइ पाउने ठहरेमा निजलाई थुनाबाट मुक्त गर्नुपर्ने हुनसक्दछ । यसैगरी फैसला बमोजिम कैद सजाय हुने ठहरी कैदमा बसेकोमा अदालतमा परेको रिट निवेदनको सुनुवाई हुँदा वा प्रस्तावित फौजदारी कसूर (सजाय निर्धारण तथा कार्यान्वयन) ऐनमा भएको व्यवस्था बमोजिम अदालतले प्यारोलमा राख्ने आदेश गर्दा वा खुल्ला कारागारमा राख्ने आदेश गर्दा कैदीलाई कैदबाट मुक्त गर्नुपर्ने हुनसक्दछ । यसरी थुना वा कैदबाट रिहाइ गर्दा पूरा गर्नुपर्ने कानूनी कार्यविधिको सम्बन्धमा यो दफा १७० मा व्यवस्था गरिएको पाइन्छ ।

प्रस्तुत दफाको उपदफा (१) बमोजिम अदालतको फैसला वा आदेश बमोजिम कुनै थुनुवा वा कैदीलाई रिहाई गर्नुपर्ने भएमा निजलाई रिहाई गर्नुपर्ने कारण, कैदी वा थुनुवाको पुरा नाम र ठेगाना तथा

मुद्दाको विवरण खोली सम्बन्धित कारागारलाई सोको आदेश पठाउनु पर्नेछ भन्ने व्यवस्था भएको पाइन्छ । यस अनुसार थुनुवा वा कैदी अदालतको फैसला बमोजिम रिहाई पाउने पनि हुनसक्दछ वा अदालतको आदेश बमोजिम रिहाई पाउने अवस्था पनि हुनसक्दछ । फैसला वा आदेश जुन तरिकाबाट रिहाई पाउने भए पनि अदालतले रिहाईको लागि सम्बन्धित कारागारलाई आदेश पठाउनुपर्ने हुन्छ किनभने सबै थुनुवा वा कैदी कारागार मै राखिएका हुन्छन् र अधिकार प्राप्त निकायको आदेशले बाहेक कारागारले त्यस्तो थुनुवा वा कैदीलाई ठेकिएको कैदको अवधि जति नभई रिहाई गर्नसक्ने हुँदैन । यसरी अदालतले रिहाईका लागि कारागारमा आदेश पठाउँदा त्यस्तो आदेशमा देहायका कुराहरू खुलाउनुपर्ने व्यवस्था यो उपदफामा गरिएको छ :

- (१) रिहाई गर्नुपर्ने कारण :- रिहाई गर्नुपर्ने कारण भन्नाले फैसला बमोजिम सफाई पाएको हो वा अन्य कुनै कारण परी रिहाई गर्नु परेको हो सोको स्पष्ट कारण खुलाउनु पर्छ ।
- (२) कैदी वा थुनुवाको पूरा नाम र ठेगाना :- यो व्यवस्थाले रिहाई पाउने कैदी वा थुनुवाको स्पष्ट पहिचान हुनुपर्ने कुरामा जोड दिएको छ । अदालतको फैसला बमोजिम रिहाई पाउने ठहरेको एकजना तर रिहाई पाउने अर्को नहोस् भन्ने सजगताका लागि रिहाई पाउने कैदी वा थुनुवाको पूरा नाम र ठेगाना खुलाउनुपर्ने व्यवस्था गरिएको पाइन्छ ।
- (३) मुद्दाको विवरण :- यस अनुसार रिहाई पाउने व्यक्तिको नाम र कारण खोलेर मात्र पनि पर्याप्त नहुने व्यवस्था यो उपदफामा गरिएको पाइन्छ । रिहाई पाउने थुनुवा वा कैदीलाई रिहाई गर्ने आदेश पठाउँदा मुद्दाको विवरण पनि उल्लेख गर्नुपर्ने यो उपदफाको व्यवस्थाले कुन मुद्दाको सिलसिलामा कुन मितिको फैसला वा आदेश बमोजिम थुनामा वा कैदमा रहेको हो सो खुलाउनु पर्ने आवश्यकता उल्लेख गरेको छ । कहिलेकाँही एउटै व्यक्ति विभिन्न कसूरमा विभिन्न अदालत र निकायको फैसला वा आदेशले थुनामा वा कैदमा रहेको हुनसक्दछ । यस्तो अवस्थामा एउटा मुद्दाको सिलसिलामा एउटा अदालतको फैसला वा आदेशले थुना वा कैदबाट रिहाई पाउने भए पनि अर्को अदालतको फैसला बमोजिम थुना वा कैद मै राखिरहनुपर्ने अवस्था पनि पर्न सक्दछ । त्यसैले यस प्रकारको अवस्थाको स्पष्टताका लागि पनि रिहाई गर्न आदेश पठाउँदा मुद्दाको विवरण पनि खुलाउनुपर्ने व्यवस्था यो उपदफामा गरिएको पाइन्छ ।

प्रस्तुत दफाको उपदफा (२) मा यसरी उपदफा (१) बमोजिम अदालतबाट आदेश प्राप्त भए पछि सम्बन्धित कारागारले सो आदेश बमोजिम थुनुवा वा कैदीलाई तुरुन्त रिहाई गर्नुपर्ने व्यवस्था गरिएको छ । कारागार आफैँ कुनै व्यक्तिलाई थुनामा राख्ने आदेश गर्न पाउने निकाय होइन । सामान्यतया कारागार कार्यालयको काम भनेको अधिकार प्राप्त निकायबाट थुनामा राख्न पठाएको व्यक्तिलाई थुनामा राख्ने र रिहाईको आदेश प्राप्त भएमा रिहाई गरिदिने हो । यस अर्थमा कारागार कार्यालय थुनामा राख्ने वा कैदमा राख्ने सम्बन्धमा अन्य अधिकार प्राप्त निकायको आदेशलाई कार्यान्वयन गरिदिने अड्डा हो । त्यसैले कुनै अदालतबाट कुनै कसूरदारका सम्बन्धमा उपदफा (१) बमोजिम खुलाउनुपर्ने सबै कुराहरू खुलाई रिहाई गर्ने आदेश प्राप्त हुन्छ भने त्यस्तो आदेशको औचित्यमा विचार गरेर कारागार कार्यालयले थुनामा वा कैदमा रहेको व्यक्तिलाई कैदमा नै राख्न मिल्दैन । बरु त्यसरी आदेश प्राप्त भए पछि पनि रिहाई गरिएन भने त्यस पछिको थुना गैरकानूनी ठहर्न सक्दछ । तर जुन अदालतको आदेश भनी प्राप्त भएको छ त्यसको सत्यतामा शङ्का लागेमा जाँचबुझ भने गर्न सक्दछ ।

उपदफा (१) र (२) मा जेसुकै लेखिएको भए तापनि कुनै थुनुवा वा कैदी अदालत मै उपस्थित भएको बखत फैसला वा आदेश भई थुना वा कैदबाट रिहाई हुने भएमा त्यस्तो थुनुवा वा कैदीलाई

अदालतबाटै रिहाई गर्न सकिने व्यवस्था उपदफा (३) मा गरिएको पाइन्छ। यसको मतलव कुनै थुनुवा वा कैदी अदालत मै उपस्थित रहेको अवस्थामा फैसला वा आदेश भई रिहाई हुने भएमा निजलाई थुना वा कैदबाट मुक्त गर्न पुनः उपदफा (१) र (२) को कार्यविधि अवलम्बन गरी रिहाई गर्ने आदेश र थुनुवा कारागारमा पठाउनु जरुरी हुँदैन। अदालतमा उपस्थित थुनुवा वा कैदीलाई अदालतबाटै मुक्त गरिएको अवस्थामा सो कुराको सूचना भने सम्बन्धित कारागार कार्यालयमा पठाइ दिनुपर्ने व्यवस्था यो उपदफामा गरिएको छ।

१७१. रोक्का रहेको सम्पत्ति फुकुवा गर्दा सूचना दिने : यस संहिता बमोजिम रोक्का रहेको सम्पत्ति अदालतको फैसला वा आदेश बमोजिम फुकुवा गर्नुपर्दा अदालतले रोक्का राख्ने सम्बन्धित कार्यालय र व्यक्तिलाई सोको सूचना दिनुपर्नेछ।

टिप्पणी

प्रस्तुत दफामा रोक्का रहेको सम्पत्ति फुकुवा गर्दा सूचना दिनुपर्ने व्यवस्था गरिएको छ। यसै संहिताको दफा १५६ र १६८ मा सम्पत्ति रोक्का राख्ने कार्यविधिका सम्बन्धमा व्यवस्था भएको छ। सो व्यवस्था अनुसार सम्पत्ति रोक्का राख्दा सम्पत्तिको प्रकृति अनुसार दर्ता नामसारी गर्ने, लाइसेन्स दिने वा नवीकरण गर्ने कार्यालयलाई तथा नगद सम्पत्तिको हकमा भए त्यस्तो नगद राख्ने संस्थालाई रोक्काको जनाउ दिनुपर्ने व्यवस्था छ। यसरी सम्पत्ति रोक्का भएकोमा पछि फैसला हुँदा कुनै अभियुक्तलाई जुन अभियोगको कारबाईको सिलसिलामा त्यस्तो सम्पत्ति रोक्का भएको हो त्यस्तो अभियोगबाट निजले सफाई पाएमा पहिले रोक्का भएको सम्पत्ति फुकुवा गर्नुपर्ने हुन्छ। यसै गरी कुनै अवस्थामा सम्पत्ति रोक्का राख्दा रोक्का राख्नुपर्ने भन्दा बढी सम्पत्ति रोक्का भएको पनि हुनसक्छ र यस्तो अवस्था भएमा यसै संहिताको दफा १५६ को उपदफा (३) बमोजिम सम्बन्धित व्यक्तिले रोक्का भएको सम्पत्ति फुकुवा गर्न निवेदन दिनसक्ने व्यवस्था पनि रहेको छ। यसरी मुद्दा फैसला हुँदा सफाई पाएको कारणले होस् वा रोक्का राख्नुपर्ने भन्दा बढी रोक्का भएको कारणले होस् पहिले रोक्का भएको सम्पत्ति फुकुवा गर्नुपर्दा अदालतले रोक्का राख्ने सम्बन्धित कार्यालयहरूलाई जानकारी दिनुपर्ने व्यवस्था प्रस्तुत दफामा गरिएको छ। साथै, यसरी फुकुवा गरिएकोमा सम्बन्धित व्यक्तिलाई पनि सूचना दिनुपर्ने व्यवस्था यो दफामा गरिएको पाइन्छ। सम्बन्धित कार्यालय भन्नाले पहिले रोक्का राख्दा रोक्काको जनाउ दिइएका सबै कार्यालयहरू बुझ्नुपर्ने हुन्छ। जुन जुन कार्यालयले रोक्का राखेका हुन् ती ती कार्यालयहरूले फुकुवा नगरी सम्पत्ति फुकुवाको कार्य सम्पन्न नहुने हुँदा यस प्रकार सम्बन्धित सबै कार्यालयहरूलाई जानकारी दिनुपर्ने व्यवस्था गरिएको हो।

परिच्छेद -१६

तितिघ

परिचय

यो कार्यविधिको अन्तिम परिच्छेदको रूपमा रहेको छ र अन्य परिच्छेदमा नसमेटिएका तर मुद्दाको कारबाईको सन्दर्भमा अति आवश्यक विभिन्न विषयवस्तुहरूलाई यस परिच्छेदमा समेटिएको छ । कतिपय मुद्दा हेर्ने क्षेत्राधिकारको विषय, मुद्दा हेर्ने प्राथमिकता, लिखतको पञ्जिका र धुल्याउने विषय, अनुवाद, नक्कल, न्यायाधीशको स्वार्थको द्वन्दको व्यवस्थापन, न्यायाधीशबाटै सम्पादित हुनुपर्ने कार्यहरू, सरकारी वकिलले बहस पैरवी र पुनरावेदन गर्ने, पीडित साक्षीको गोपनीयता, बयान, लिखत वा कागजलाई श्रव्य दृष्यका साधनमा अभिलेख गर्न सकिने, समन्वय समिति, नियम निर्देशिका बनाउने विषय लगायतका विविध विषयहरूलाई यस परिच्छेदमा व्यवस्थित गरिएको छ ।

१७२. मुद्दा हेर्ने अदालत : अपराध संहिताका देहायका परिच्छेदमा उल्लिखित देहायका कसूर सम्बन्धी मुद्दा नेपाल सरकारले नेपाल राजपत्रमा सूचना प्रकाशन गरी मुद्दा हेर्ने अधिकारी तोकिएकोमा सोही अधिकारीले र नतोकिएकोमा जिल्ला अदालतले हेर्नेछ :-

(१) भाग -२ को,

(क) परिच्छेद २ अन्तर्गतको कसूर

(ख) परिच्छेद ५ को दफा १०६ र १०७ बाहेक अन्य दफा अन्तर्गतको कसूर,

(ग) परिच्छेद ६ र ७ अन्तर्गतका कसूर,

(घ) परिच्छेद ८ को दफा १५३ र १५४ अन्तर्गतका कसूर,

(ङ) परिच्छेद १० को कसूर,

(च) परिच्छेद १९ को दफा २३४ र २३७ अन्तर्गतको कसूर,

(छ) परिच्छेद २४ अन्तर्गतको कसूर,

(ज) परिच्छेद २७ को दफा २९१ बाहेक अन्य दफा अन्तर्गतको कसूर,

(२) भाग-३ को परिच्छेद -१ मा उल्लेखित काम सम्बन्धी मुद्दा ।

टिप्पणी

मुद्दाहरू क्षेत्राधिकार प्राप्त अदालतले मात्र हेर्ने सक्दछ । यस्तो क्षेत्राधिकार कानूनद्वारा व्यवस्था गर्नुपर्ने हुन्छ । यसरी मुद्दा हेर्ने निकाय र अधिकारीको व्यवस्था गर्दा कसूरको प्रकृति, कसूरदारले पुऱ्याएको हानी वा क्षति, कसूरको गम्भीरता आदि पक्षहरूमा ध्यान दिनु आवश्यक र बाञ्छनीय हुन्छ । सानातिना कसूरका जुनसुकै मुद्दा पनि अदालतमा जाने हो भने त्यसले अदालतमा मुद्दाको चाप बढ्न जाने भई न्याय सम्पादनको कार्यमा ढिलाई हुनसक्ने, भ्रन्कटिलो तथा खर्चिलो समेत हुनसक्छ । यसले गर्दा एकातिर जनताले सहज रूपमा न्याय नपाउने र अर्कोतिर अदालत पनि सानातिना मुद्दामा अलमलिएर बस्नुपर्ने हुन्छ र परिणामतः अदालतप्रतिको जनआस्था कमजोर हुने सम्भावना हुन्छ । यसका साथै कतिपय विशेष प्रकृतिका मुद्दाहरू तत्सम्बन्धमा विज्ञता र विशेषज्ञता भएका अधिकारीबाट हेर्नुपर्ने हुन्छ । यी नै तथ्यहरूलाई मध्यनजर राखी प्रस्तुत दफामा साना प्रकृतिका

मुद्दाहरू हेर्नका लागि नेपाल राजपत्रमा सूचना प्रकाशित गरी छुट्टै अधिकारीको व्यवस्था गर्न सकिने प्रस्ताव गरिएको छ । यदि त्यसरी नतोकिएको अवस्थामा पनि क्षेत्राधिकारको शून्यता नहुने कुरालाई दृष्टिगत गरी समस्या नआओस् भनेर नतोकिएको अवस्थामा सम्बन्धित जिल्ला अदालतलाई मुद्दा हेर्ने क्षेत्राधिकार रहने पनि स्पष्ट व्यवस्था गरिएको छ । यस दफाले देहायका कसूर सम्बन्धी मुद्दा नेपाल सरकारले नेपाल राजपत्रमा सूचना प्रकाशन गरी मुद्दा हेर्ने अधिकारी तोकिएकामा सोही अधिकारीले र नतोकिएकोमा जिल्ला अदालतले हेर्ने व्यवस्था गरेको छ ।

क्र.सं.	अपराध संहिताको भाग, परिच्छेद र दफा	कसूर
१	भाग २, परिच्छेद २ अन्तर्गतको कसूर	सार्वजनिक शान्ति विरुद्धको कसूर
२	भाग २, परिच्छेद ५ को दफा १०८ देखि १२८ सम्म उल्लिखित कसूर	सरुवा रोग सम्बन्धी कानूनको उल्लङ्घन गर्न नहुने, खाद्य पदार्थमा मिसावट गर्न नहुने, भुक्त्यानमा पारी खाद्य पदार्थ बिक्री वितरण गर्न नहुने, भुक्त्यानमा पारी कुनै वस्तु बिक्री-वितरण गर्न नहुने, बिक्री गर्ने उपभोग्यवस्तु बिक्री नगरी जम्माखोरी गर्न नहुने, पानी दुषित पार्न नहुने, वातावरण प्रदुषित गर्न नहुने, सार्वजनिक बाटो, नदी वा स्थलमा खतरा वा बाधा पुऱ्याउन नहुने, विषालु वा विष्फोटक पदार्थ प्रयोग गर्दा लापरवाही गर्न नहुने, घर निर्माण गर्दा, भत्काउँदा वा मर्मत गर्दा लापरवाही गर्न नहुने, पशुपंक्षी राख्दा लापरवाही गर्न नहुने, पशुपंक्षी छाडा छाड्न नहुने, अभद्र व्यवहार गर्न नहुने, वेश्यागमनको प्रचार गर्न नहुने, वेश्यावृत्ति वा वेश्यागमनका लागि घर, जग्गा प्रयोग गर्न दिन नहुने, अश्लील किताब, पर्चा इत्यादि बनाउन वा बिक्री गर्न नहुने, सार्वजनिक स्थानमा यौनाङ्ग देखाउन नहुने, सार्वजनिक स्थानमा यौन क्रिया गर्न नहुने, सार्वजनिक उपद्रयाई गर्न नहुने, जुवा खेल्न नहुने, भिक्षा माग्न वा माग्न लगाउन नहुने
३	भाग २, परिच्छेद ६ अन्तर्गतका कसूर	हातहतियार तथा खरखजाना सम्बन्धी कसूर
४	भाग २ परिच्छेद ७ अन्तर्गतका कसूर	विष्फोटक पदार्थ सम्बन्धी कसूर
५	भाग २ परिच्छेद ८ को दफा १५३ र १५४ अन्तर्गतका कसूर	राष्ट्रिय गान, ऋण्डा वा निशाना छापको अपमान वा क्षति गर्न नहुने, राष्ट्रिय विभूतिको अपमान गर्न नहुने
६	भाग २ परिच्छेद १० को कसूर	भेदभाव तथा अन्य अपमानजन्य व्यवहार सम्बन्धी कसूर

७	भाग २, परिच्छेद १९ को दफा २३४ र २३७ अन्तर्गतको कसूर	जोखिमपूर्ण औषधि बेचन नहुने, एक औषधिलाई अर्को औषधि भनी विक्री वितरण गर्न नहुने
८	भाग २, परिच्छेद २४ अन्तर्गतको कसूर	नापतौल सम्बन्धी कसूर
	भाग २, परिच्छेद २७ को दफा २९२ र २९३ अन्तर्गतको कसूर	गाई, गोरु मार्न वा कुट्न नहुने बाहेकका चौपाया सम्बन्धी कसूर
९	भाग ३, परिच्छेद -१ मा उल्लेखित काम सम्बन्धी मुद्दा	गोपनीयता विरुद्धका कसूर

१७३. मुद्दा हेर्दाको प्राथमिकता क्रम : (१) अदालतले मुद्दाको कारबाई, सुनुवाई र किनारा गर्दा
देहायको मुद्दाको प्राथमिकता क्रम अनुसार गर्नुपर्नेछ :

- (क) अनुसन्धानको सिलसिलामा हिरासतमा रहेको व्यक्ति पक्ष रहेको मुद्दा,
- (ख) पुर्पक्षको लागि थुनामा रहेको व्यक्ति पक्ष रहेको मुद्दा,
- (ग) कैदमा रहेको पक्षको मुद्दा,
- (घ) अपाङ्ग, नाबालक, पचहत्तर वर्षभन्दा बढी उमेरका व्यक्ति पक्ष रहेको मुद्दा,
- (ङ) महिला विरुद्धको हिंसा सम्बन्धी मुद्दा,
- (च) कानून बमोजिम कारबाई वा सुनुवाईमा प्राथमिकता पाउने मुद्दा,
- (छ) मुद्दा दर्ताको क्रमबाट पहिले दर्ता भएको मुद्दा ।

(२) कुनै मुद्दामा उपदफा (१) को खण्ड (क), (ख) वा (ग) मा उल्लेख भएका व्यक्तिका
अतिरिक्त अन्य व्यक्तिहरू पनि पक्ष रहेछन् भने त्यस्तो मुद्दाको कारबाई गर्दा त्यस्ता
व्यक्तिहरूको हकमा समेत कारबाई र किनारा गर्नुपर्नेछ ।

(३) एक भन्दा बढी हिरासत वा थुनामा परेको व्यक्ति पक्ष भएको मुद्दाहरू मध्ये जुन
व्यक्ति पहिले हिरासत वा थुनामा परेको हो सोही व्यक्तिको मुद्दाको पहिले कारबाई र किनारा
गर्नुपर्नेछ, ।

(४) उपदफा (१), (२) र (३) मा जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि अदालतले मुद्दाको
गम्भीरता र औचित्य हेरी कुनै मुद्दालाई प्राथमिकता दिई कारबाई र किनारा गर्नसक्नेछ ।

टिप्पणी

मुद्दा इजलाससमक्ष पेसी सूचीमा चढी पेस हुँदा के कुन कममा मुद्दाको सुनुवाई गर्ने र
त्यसको व्यवस्थापन गर्ने विषयमा निश्चित आधारहरू आवश्यक हुन्छन् । यस्ता आधार हेर्दा मुद्दाका
पक्षहरूको संवेदनशीलता समेतलाई ध्यानमा राखी प्राथमिकता निर्धारण गर्नुपर्ने हुन्छ । मुद्दा हेर्ने कम
नतोक्ने हो भने एकातर्फ कुन मुद्दा पहिले सुनुवाई गर्ने अन्यौल, अनिश्चितता र मनोमानीको अवस्था
सिर्जनाहुन्छ भने अर्कोतर्फ पहिलो प्राथमिकता आवश्यक पर्ने पक्षको मुद्दा पनि सुनुवाई हुन नसक्ने
पनि हुनसक्छ । यसैले प्रस्तुत दफामा अदालतले मुद्दाको कारबाई, सुनुवाई, सुनुवाई र किनारा गर्दा

कुन प्राथमिकताको क्रममा कारबाई र किनारा गर्ने भन्ने सम्बन्धमा स्पष्ट व्यवस्था गरेको छ । यस व्यवस्था अनुसार अनुसन्धानको सिलसिलामा हिरासतमा रहेको व्यक्ति पक्ष रहेको मुद्दा सबैभन्दा पहिले र त्यसपछि पुर्पक्षको लागि थुनामा रहेको व्यक्ति पक्ष रहेको मुद्दा, कैदमा रहेको पक्षको मुद्दा, अपाङ्ग, नाबालक, पचहत्तर वर्षभन्दा बढी उमेरका व्यक्ति पक्ष रहेका मुद्दा, महिला विरुद्धको हिंसा सम्बन्धी मुद्दा, कानून बमोजिम कारबाई वा सुनुवाईमा प्राथमिकता पाउने मुद्दा र मुद्दा दर्ताको क्रमबाट पहिले दर्ता भएको मुद्दाको क्रम तोकिएको छ । यो प्राथमिकता क्रम तोक्दा मुद्दाको पक्षको संवेदनशीलता समेतका कुरालाई मध्यनजर राखिएको छ । मुद्दामा हिरासत, थुना वा कैदमा रहेका पक्षसँग अन्य व्यक्तिहरू रहेको भए सबैको एकै पटक कारबाई, सुनुवाई र किनारा गर्नुपर्ने व्यवस्था पनि गरिएको छ ।

एकै दिन पेसी सूचीमा चढेका मुद्दामा एकभन्दा बढी हिरासत वा थुनामा परेको व्यक्ति पक्ष भएको मुद्दाहरू मध्ये जुन व्यक्ति पहिले हिरासत वा थुनामा परेको हो सोही व्यक्तिको मुद्दाको पहिले कारबाई र किनारा गर्नुपर्ने पनि व्यवस्था गरिएको छ । यसका अतिरिक्त यी व्यवस्थाहरूमा गरिएको प्राथमिकता क्रम जे जसले भएपनि अदालतले मुद्दाको गम्भीरता र औचित्य हेरी कुनै मुद्दालाई प्राथमिकता दिई कारबाई, सुनुवाई र किनारा गर्नसक्ने स्वविवेकीय अधिकारको व्यवस्था पनि गरिएको छ । यस व्यवस्थाले अदालतलाई आवश्यक परेका बखत मुद्दाको गम्भीरता र औचित्यका आधारमा मुद्दामा प्राथमिकता दिन अधिकार सम्पन्न बनाएको छ । तर यसको प्रयोग सबै अवस्थामा नभई आवश्यक परेको अपवादात्मक अवस्थामा मात्र प्रयोग गर्नुपर्ने हुन्छ ।

मुद्दाको कारबाई, सुनुवाई र किनारा गर्ने यो प्राथमिकता क्रम नेपाल कानूनको सन्दर्भमा नितान्त नौलो विषय होइन । मुद्दाको कारबाई र किनारा गर्न कानूनद्वारा नै प्राथमिकता क्रम तोक्ने नेपाल कानूनको अभ्यास मुलुकी ऐन, अदालती बन्दोवस्तको ११ नम्बरमा रहेको र प्रस्तावित दफा सोही नम्बरमा भएको अवधारणामा आधारित छ ।

१७४.लिखतहरूको पञ्जिका : प्रत्येक मुद्दामा अनुसूची-४९ मा तोकिएको ढाँचा बमोजिमको पञ्जिका खडा गरी दर्ता मितिको क्रमले लिखतहरूको क्रमसंख्या र विवरण जनाई पञ्जिका खडा गरी राख्नुपर्नेछ ।

टिप्पणी

मुद्दामा के कस्ता लिखत कागजातहरू छन् भनी विवरण तयार गर्दा लिखतको सुरक्षा समेतमा सहयोग पुग्छ । यसै कारणले लिखतमा तायदाती फाराम भर्नुपर्ने व्यवस्था मुलुकी ऐन, अदालती बन्दोवस्तको २१ नं. मा रहेको छ र प्रस्तावित व्यवस्था सोही नम्बरमा भएको अवधारणामा आधारितछ । यो मुद्दा व्यवस्थापनको एक अंश हो । प्रस्तुत दफामा प्रत्येक मुद्दामा पञ्जिका खडा गरी दर्ता मितिको क्रमले लिखतहरूको क्रमसंख्या र विवरण जनाई पञ्जिका खडा गरी राख्नुपर्ने व्यवस्था गरिएको छ । एकरूपता र स्पष्टताका लागि यस कार्यविधि संहिताको अनुसूची ४९ मा यसको ढाँचा पनि निर्दिष्ट गरिएको छ । यस पञ्जिकामा लिखतहरूको क्रमसंख्या, लिखतहरूको छोटकरी विवरण, लिखत दाखिल गर्ने पक्षको नाम, लिखत दाखिल भएको मिति उल्लेख गरी कर्मचारीको सहिछाप गर्नुपर्ने व्यवस्था गरिएको छ । यसले मिसिल कागजातका विवरण हेर्न सहज हुने र मिसिल कागजातको सुरक्षा र व्यवस्थित गर्ने काममा सहयोग पुऱ्याउने अपेक्षा गरिएको छ ।

१७५. लिखत धुल्याउनु पर्ने : अदालतले मुद्दाको अन्तिम निर्णय भएको पाँच वर्षपछि सो मुद्दाको मिसिलमा रहेको देहायका लिखतहरू बाहेक अरु लिखतहरू धुल्याउनु पर्नेछ :-

- (क) उजुरी, अभियोग पत्र वा फिरादपत्र,
- (ख) अभियुक्तको बयान वा प्रतिउत्तरपत्र,
- (ग) प्रतिउत्तरपत्र सरहको बयान,
- (घ) प्रमाणका सक्कल लिखतहरू,
- (ङ) पुनरावेदन परेको भए पुनरावेदन पत्र,
- (च) अदालतबाट भएको फैसला वा अन्तिम निर्णय,
- (छ) नक्सा, तायदाती फाराम, सम्पत्ति विवरण,
- (ज) संरक्षण गर्न आवश्यक देखिएका अन्य कुनै लिखत

स्पष्टीकरण : यस दफाको प्रयोजनको लागि “अन्तिम निर्णय भएको” भन्नाले पुनरावेदन परेको फैसलाको सम्बन्धमा पुनरावेदन सुन्ने अदालतबाट भएको निर्णय र साधक जाहेर भएको फैसलाको सम्बन्धमा साधकको निकास गर्नु अधिकार प्राप्त अदालतबाट भएको निर्णय सम्भन्तुपर्छ ।

टिप्पणी

मुद्दाका मिसिलहरूमा दर्ता प्रक्रियादेखि अन्तिम फैसलासम्मका अवधिमा थुप्रै कागजातहरू सङ्कलन भएका हुन्छन् । मुद्दाको प्रयोजन समाप्त भएपछि वा अन्तिम फैसला भइसकेपछि सबै कागजात सुरक्षित गरी राख्न आवश्यक हुँदैन । कुनै पनि मिसिलमा केही कागजात चिरकाल पर्यन्त राख्नुपर्ने हुन्छ भने केही कागजातहरूको प्रयोजन अल्पकालीन हुने र मुद्दाको अन्तिम किनारा भएपछि त्यसको प्रयोजन पनि सकिने हुन्छ । त्यसरी सबै कागजात यथावत सधैं राख्ने हो भने त्यसको व्यवस्थापन गर्न पनि कठिनाई हुन्छ । यसै पृष्ठभूमिमा मुलुकी ऐन, अदालती बन्दोवस्तको २१ नं. मा कहिल्यै नसडाउने, ५ वर्ष पुगेपछि सडाउने र एक वर्ष पुगेपछि सडाउने कागजातको प्रकृतिको व्यवस्था गरिएको छ । प्रस्तुत दफामा पनि सोही अवधारणाको आधारमा कुन लिखत कहिले धुल्याउने र कुन लिखतलाई संरक्षण गर्ने भन्ने सम्बन्धमा व्यवस्था गरिएको छ । यस व्यवस्था अनुसार सो मुद्दाका मिसिलमा रहेको उजुरी, अभियोग पत्र वा फिरादपत्र, अभियुक्तको बयान वा प्रतिउत्तरपत्र, प्रतिउत्तरपत्र सरहको बयान, प्रमाणका सक्कल लिखतहरू, पुनरावेदन परेको भए पुनरावेदन पत्र, अदालतबाट भएको फैसला वा अन्तिम निर्णय, नक्सा, तायदाती फाराम, सम्पत्ति विवरण, संरक्षण गर्न आवश्यक देखिएका अन्य कुनै लिखतहरू कहिल्यै पनि नधुलाउने र अन्य कागजातहरू अदालतले मुद्दाको अन्तिम निर्णय भएको पाँच वर्ष पछि धुल्याउनु पर्ने व्यवस्था गरिएको छ । अन्तिम निर्णय भएको मितिका सम्बन्धमा विवाद नहोस् र यस व्यवस्थाको कार्यान्वयनमा सहजता होस् भन्ने अभिप्रायले अन्तिम निर्णयलाई पनि स्पष्ट गरिएको छ । जसअनुसार “अन्तिम निर्णय भएको” भन्नाले पुनरावेदन परेको फैसलाको सम्बन्धमा पुनरावेदन सुन्ने अदालतबाट भएको निर्णय र साधक जाहेर भएको फैसलाको सम्बन्धमा साधकको निकास गर्नु अधिकार प्राप्त अदालतबाट भएको निर्णय सम्भन्तुपर्छ भनी परिभाषित गरिएको छ ।

१७६. लिखत अनुवाद गर्नुपर्ने : नेपाली भाषाबाहेक अन्य कुनै भाषामा लेखिएको कुनै लिखत प्रमाणको रूपमा पेस भएमा आवश्यकता अनुसार अदालतले त्यस्तो लिखत पेस गर्ने पक्षलाई सो लिखतको नेपाली भाषामा आधिकारिक अनुवाद गरी पेस गर्ने आदेश दिनसक्नेछ ।

टिप्पणी

भाषा, संस्कृति, रहनसहन, कानून प्रणाली आदिमा विविधता भएतापनि विश्वव्यापीकरणको कारण विश्व साँघुरिएको छ । एक मुलुकमा भएका एक मुलुकका नागरिक अर्को मुलुकको अदालतमा उपस्थित हुनुपर्ने कागजातलाई अर्को मुलुकमा प्रमाणमा लिनुपर्ने अवस्था पनि आँउछ र यसमा भाषाको कारणले समस्या न्यायिक कारबाईमा पर्नसक्ने हुँदा त्यसको व्यवस्थापन हुन आवश्यक छ । यसका साथै मुलुकभित्र पनि विभिन्न भाषामा लिखतहरू तयार हुनसक्ने भएकाले ती लिखतहरू सरकारी कामकाजको भाषाको रूपमा सबैले बुझ्ने नेपाली भाषामा अनुवाद गर्नु आवश्यक हुन्छ । अन्यथा सो लिखतमा रहेको विषयवस्तुका बारेमा सरोकारवालालाई जानकारी हासिल गर्न सकिँदैन । यसैले प्रस्तुत दफामा नेपाली भाषाबाहेक अन्य कुनै भाषामा लेखिएको कुनै लिखत प्रमाणको रूपमा पेस भएमा आवश्यकता अनुसार अदालतले त्यस्तो लिखत पेस गर्ने पक्षलाई सो लिखतको नेपाली भाषामा आधिकारिक अनुवाद गरी पेस गर्ने आदेश दिनसक्ने व्यवस्था गरिएको छ । यस व्यवस्थाले भाषाको कारणबाट सरोकारवालालाई नेपालको फौजदारी न्याय प्रशासन पहुँचयोग्य नभएको अनुभूति नहोस् र लिखत प्रमाणको व्यहोरा प्रमाणमा लिन नसकिने अवस्था नआओस् भन्ने कुरालाई ध्यान दिइएको छ ।

१७७. अनुवादकको सहयोग लिनसक्ने : (१) नेपाली भाषा नबुझ्ने कुनै अभियुक्त वा साक्षीको बयान वा बकपत्र लिनु परेमा अनुसन्धान अधिकारी वा अदालतले सम्बन्धित भाषाको अनुवादकको सहयोग लिनसक्नेछ ।

(२) उपदफा (१) बमोजिम सहयोग लिँदा लाग्ने खर्च नेपाल सरकारले व्यहोर्नेछ ।

टिप्पणी

प्रस्तुत दफाको व्यवस्था दफा १७६ को व्यवस्थाको पूरक व्यवस्था हो । मुद्दाको कारबाईका सन्दर्भमा भाषा नजान्नेका हकमा दोभाषेको अधिकार हुने कुरा नागरिक तथा राजनीतिक अधिकार सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय अनुबन्धको धारा १४(३)(क) र (च) तथा बालअधिकार सम्बन्धी महासन्धिको धारा ४०(२)(ख)(४) मा व्यवस्था गरिएको पाइन्छ । त्यस्तै मानव अधिकार सम्बन्धी अफ्रिकी र युरोपीयन क्षेत्रीय महासन्धिमा पनि यो व्यवस्था रहेको छ । यसरी नै नागरिक तथा राजनीतिक अधिकार सम्बन्धी महासन्धिको धारा १४(३)(च) र युरोपेली महासन्धिको धारा ६(३)(ड) बमोजिम “अदालतमा प्रयोग गरिने भाषा नबुझ्ने वा बोल्न नजान्ने भएमा हरेक व्यक्तिले निःशुल्क दोभाषेको सुविधा प्राप्त गर्ने व्यवस्था” रहेको छ । यस्तै व्यवस्था अमेरिकी महासन्धिको धारा ८(२) (क) मा गरिएको छ । अदालतमा प्रयोग हुने भाषा बुझ्न वा बोल्न नसक्ने स्थितिमा अभियुक्तले आफ्नो प्रतिरक्षा उपयुक्त ढङ्गबाट गर्न नसक्ने हुन्छ । तसर्थ यस्तो अवस्थामा अभियुक्तहरूको लागि निःशुल्क दोभाषेको सुविधा उपलब्ध गराउनु स्वच्छ सुनुवाईको प्रत्याभूतिको लागि आवश्यक हुन्छ । यस्तो सुविधा प्रदान गर्दा अदालतको निष्पक्षतामा आँच आउँदैन बरु यसको सक्षमता, स्वतन्त्रता र यसप्रतिको जनआस्थामा

अभिवृद्धि हुन्छ । तसर्थ यो सुविधा नागरिक र गैरनागरिक दुवैलाई उपलब्ध गराउनु आवश्यक हुन्छ ।^{११८} प्रस्तुत दफामा हक सुनिश्चित गर्दै त्यस्तो नेपाली भाषाको जानकारी नभएका सरोकारवालाको अभियुक्त वा साक्षीको बयान वा बकपत्र लिनु परेमा अनुसन्धान अधिकारी वा अदालतले सम्बन्धित भाषाको अनुवादकको सहयोग लिनसक्ने र यसरी सहयोग लिँदा लाग्ने खर्च नेपाल सरकारले व्यहोर्ने व्यवस्था गरी नेपालसमेत पक्ष रहेको अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि अनुरूपका दायित्व निर्वाह गर्न समेत प्रयत्न गरिएको छ । यसबाट नेपालको मानवअधिकार सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय दायित्व पूरा भई नेपाली न्याय प्रणाली भाषाको दृष्टिकोणबाट मानवअधिकार मैत्री र सर्वसाधारण र गैरनेपाली भाषीको लागि पनि पहुँच योग्य हुने अपेक्षा गरिएको छ ।

१७८. नक्कल दिनुपर्ने : (१) मुद्दाको सरोकारवाला पक्ष वा निजको कानून व्यवसायीले कुनै मुद्दाको मिसिलमा रहेको कुनै लिखतको नक्कल लिन कानूनमा व्यवस्था भए बमोजिमको दस्तुर तिरी नक्कल लिनसक्नेछ ।

तर फैसलाको नक्कल कुनै पनि कानून व्यवसायीले लिन पाउने छ ।

(२) उपदफा (१) मा जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि कानून बमोजिम गोप्य राख्नुपर्ने लिखतको नक्कल दिइनेछैन ।

टिप्पणी

अदालती काम कारबाईका लिखत सार्वजनिक लिखत भएकोले त्यसमा सबैको पहुँच रहन्छ । मिसिल कागजातका नक्कलहरू मुद्दामा पक्षलाई बहस, पैरवी, प्रतिरक्षा र अन्य प्रयोजनका लागि आवश्यक पर्छ । यसैले यस्तो नक्कल पाउने कुरालाई सहज बनाउन मुद्दाको सरोकारवाला पक्ष वा निजको कानून व्यवसायीले कुनै मुद्दाको मिसिलमा रहेको कुनै लिखतको नक्कल लिन कानूनमा व्यवस्था भए बमोजिमको दस्तुर तिरी नक्कल लिनसक्ने, फैसलाको नक्कल कुनै पनि कानून व्यवसायीले लिन पाउने र कानून बमोजिम गोप्य राख्नुपर्ने लिखतको नक्कल नदिइने व्यवस्था प्रस्ताव गरिएको छ । यस व्यवस्थाले कुन लिखतको नक्कल कागजात कसले कसरी लिन सकिने र गोप्य राख्नुपर्ने लिखतको नक्कल दिन नमिल्ने कुरालाई पनि स्पष्ट पारिएको छ ।

नेपालको सन्दर्भमा यो व्यवस्था नयाँ होइन । मुलुकी ऐन, अदालती बन्दोवस्तको २११ नं. मा यस्तै व्यवस्था रहेको छ र सो अवधारणामा आधारित भई आवश्यक परिमार्जन सहित प्रस्तुत व्यवस्था प्रस्ताव गरिएको हो ।

१७९. न्यायाधीशले आफ्नो वा नातेदारको स्वार्थ भएको मुद्दा हेर्न नहुने : (१) न्यायाधीशले आफ्नो वा आफ्नो नातेदारको हकहित निहित भएको वा कुनै बखत आफू वारिस, वकिल वा साक्षी भएको वा आफूले न्यायाधीश भई निर्णय गरेको मुद्दा वा अन्य कुनै किसिमले आधारभूत रूपमा आफ्नो वा आफ्नो परिवारको स्वार्थ रहेको मुद्दामा कारबाई, सुनुवाई वा किनारा गर्नुहुँदैन ।

स्पष्टीकरण : यस दफाको प्रयोजनको लागि “नातेदार” भन्नाले अपुताली परे खान पाउने नाताको व्यक्ति वा मामा, माइज्यू, सानीआमा, ठुलीआमा, सानुबाबु, ठुलोबाबु, सासुससुरा, फुपु,

^{११८} General Comment No. 13 (Art. 14) in UN Compilation of General Comments, p. 125-para 13; see also D. Gue-son v. France, Communication No. 219/1986, (Views adopted on 25 July 1990), in UN doc. GAOR, A/45/40 (Vol II), p. 67 . para 10 .2 & 10 .3

फुपाजु, जेठान, साला, साली, मीत, मितीनी, दिदी, बहिनी, भिनाजु, बहिनीज्वाई, छोरीज्वाई, भानिज, भान्जी, भान्जेबुहारी, आमाका बाबु, आमाकी आमा वा त्यस्तो नाता पर्ने व्यक्तिको एकाघरसंग बसेको कुनै व्यक्ति सम्भन्नुपर्छ ।

(२) उपदफा (१) प्रतिकूल हुने गरी कुनै न्यायाधीशले कुनै मुद्दाको कारबाई, सुनुवाई वा किनारा गर्न लागेमा त्यसरी कारबाई वा किनारा गर्नुअघि मुद्दाको कुनै पक्षले आवश्यक प्रमाणसहित कारबाई वा किनारा नगर्न निवेदन दिनसक्नेछ ।

(३) उपदफा (२) बमोजिम निवेदन पर्न आएमा मुद्दाको कारबाई, सुनुवाई वा किनारा गर्नुअघि त्यस्तो निवेदन दाबी मनासिब भएको वा नभएको सम्बन्धमा निर्णय गर्नुपर्नेछ ।

(४) उपदफा (३) बमोजिम निर्णय गर्दा निवेदन दाबी मनासिब देखिएकोमा वा उपदफा (१) बमोजिम न्यायाधीश आफैले मुद्दाको कारबाई, सुनुवाई वा किनारा गर्न नहुने भएमा त्यस्तो मुद्दा सोही अदालतको अर्को न्यायाधीश वा दफा ९६ को उपदफा (३) बमोजिम पुनरावेदन अदालतले तोकेको अर्को अदालतको न्यायाधीशले कारबाई, सुनुवाई वा किनारा गर्नुपर्नेछ ।

टिप्पणी

आफ्नो मुद्दामा आफैँ न्यायाधीश हुन नहुने प्राकृतिक न्यायको सिद्धान्तको एक महत्वपूर्ण पक्ष मानिन्छ । मुद्दाको कारबाई प्रक्रियामा कार्यविधिगत वस्तुनिष्ठता र स्वच्छताको लागि प्राकृतिक न्यायको यो सिद्धान्त एक आधारभूत एवम् अपरिहार्य सिद्धान्त हो । मुख्यतः प्राकृतिक न्यायको सिद्धान्त “आफ्नो मुद्दामा आफैँ न्यायाधीश हुन नसक्ने” “*nemo debet esse iudex in propria causa*” (one should not be a judge in one's own case) र अर्को पक्षको कुरा पनि सुन्नुपर्ने “*audi alteram partem*” (both sides should be heard)” मा आधारित छ । यी दुवै सिद्धान्तका मान्यताहरूमध्ये प्रमुख एक मान्यतामा “जो निष्पक्ष हुन सक्तैन ऊ न्यायाधीश हुन सक्तैन” भन्ने मान्यता रहेको छ ।^{११९} “कमन ल प्रणाली” मा पूर्वाग्रहको शून्यता लाई प्राकृतिक न्यायको आधारको रूपमा लिई व्यवहारमा पनि शताब्दीयौँदेखि अवलम्बन हुँदै आएको छ । निर्णयकर्तासमक्ष आएको विवादमा कुनै स्वार्थ रहेको, आफ्नो वा आफ्नो परिवारको हक, हित र सरोकार रहेको वा आर्थिक, सामाजिक प्रभाव वा अन्य चाहनाले चलखेल हुने पूर्वाग्रहका कारण सिर्जना हुन्छ । त्यस्तै पहिलेदेखि नै व्यक्तिगत सम्बन्ध रहनु वा विद्यमान सम्बन्धबाट पनि पहिले नै निर्णय प्रभावित हुनुबाट पूर्वाग्रह जन्मिन सक्दछ ।^{११९} यो अवस्थालाई आधुनिक सार्वजनिक प्रशासनमा “स्वार्थको द्वन्द्व” वा “स्वार्थ बाझिएको (Conflict of interest)” अवस्था भनिन्छ । स्वार्थ बाझिएको अवस्थामा भएको निर्णय स्वच्छ र पारदर्शी हुन सक्दैन । यसले कानूनको शासनलाई संरक्षण नगर्ने मात्र होइन कि त्यस्तो निर्णय भ्रष्टाचार र अख्तियार दुरुपयोग उन्मुख पुग्दछ । यसैले यस्तो अवस्था आउन नदिन कुनै पनि मुद्दामा सरोकार वा स्वार्थ निहित हुने न्यायाधीशले मुद्दाको सुनुवाईबाट अलग रहनु अति जरुरी हुन्छ । यसै कुरालाई ध्यानमा राखी हाम्रो न्यायप्रणालीले पनि यो व्यवस्थालाई अवलम्बन गर्दै आएको छ । मुलुकी ऐन अदालती बन्दोवस्तको ३० नम्बरमा रहेको व्यवस्था व्यवहारमा नै अवलम्बन गरी अभ्यास हुँदै आएको छ । प्रस्तुत दफामा न्यायाधीशले आफ्नो वा नातेदारको स्वार्थ भएको मुद्दा हेर्न नहुने कुरालाई निरन्तरता दिइएको छ । न्यायाधीशले आफ्नो वा आफ्नो नातेदारको हक, हित र सरोकार निहित भएको वा कुनै बखत आफू

^{११९} Prejudgment can take at least two forms: preconceived opinions, or the commingling of investigative and adjudicative functions in one person or body . Flick, Natural Justice, at 177 . See also Basu, Comparative Administrative Law, at 179 .

वारिस, वकिल वा साक्षी भएको वा आफूले न्यायाधीश भई निर्णय गरेको मुद्दा वा अन्य कुनै किसिमले आधारभूत रूपमा आफ्नो वा आफ्नो परिवारको स्वार्थ रहेको मुद्दामा कारबाई, सुनुवाई वा किनारा गर्न नहुने स्पष्ट र बाध्यात्मक व्यवस्था गरिएको छ । नातेदारको स्पष्ट सीमाकडन गरी कार्यान्वयन पक्ष सहज गराउन यसको परिभाषा पनि गरिएको छ । जस अनुसार “नातेदार” भन्नाले अपुताली परे खान पाउने नाताको व्यक्ति वा मामा, माइजू, सानी आमा, ठुली आमा, सानु बाबु, ठुलो बाबु, सासू, ससुरा, फुपू, फुपाजु, जेठान, साला, साली, मीत, मितीनी, दिदी, बहिनी, भिनाजु, बहिनीज्वाई, छोरीज्वाई, भानिज, भान्जी, भान्जेबुहारी, आमाका बाबु, आमाकी आमा वा त्यस्तो नाता पर्ने व्यक्तिको एकाघरसँग बसेको कुनै व्यक्ति सम्भन्तुपर्छ भनी परिभाषित गरिएको छ ।

यस प्रकार प्रस्तुत दफा बमोजिम न्यायाधीशले देहायका मुद्दाको कारबाई र किनारा गर्नुहुँदैन:

- (१) आफ्नो वा आफ्नो नातेदारको हक, हित रहेको,
- (२) आफू कुनै बखत वारिस, वकिल वा साक्षी भएको,
- (३) आफूले न्यायाधीश भई निर्णय गरेको,
- (४) अन्य कुनै किसिमले आफ्नो वा आफ्नो परिवारको स्वार्थ रहेको ।

न्यायाधीशले जानजान वा अनजानमा यो व्यवस्थाको प्रतिकूल काम गर्न लागेमा अन्याय नपरोस् र यो व्यवस्था प्रतिकूल कार्य नहोस् भन्ने उद्देश्यको लागि कुनै न्यायाधीशले कुनै मुद्दाको कारबाई, सुनुवाई वा किनारा गर्न लागेमा त्यसरी कारबाई वा किनारा गर्नुअघि मुद्दाको कुनै पक्षले आवश्यक प्रमाणसहित निजले कारबाई वा किनारा गर्न नहुने भनी निवेदन दिनसक्ने र यसरी निवेदन पर्न आएमा मुद्दाको कारबाई, सुनुवाई वा किनारा गर्नुअघि त्यस्तो निवेदन दावी मनासिब भएको वा नभएको सम्बन्धमा निर्णय गर्नुपर्ने र यस्तो निवेदन दावी मनासिब देखिएकोमा अथवा न्यायाधीश आफैँले मुद्दाको कारबाई, सुनुवाई वा किनारा गर्न नहुने भएमा त्यस्तो मुद्दा सोही अदालतको अर्को न्यायाधीश वा सो नभए पुनरावेदन अदालतले तोकेको अर्को अदालतको न्यायाधीशले कारबाई, सुनुवाई वा किनारा गर्नुपर्ने व्यवस्था गरिएको छ । यो व्यवस्थाले न्यायाधीशको स्वार्थ निहित रहेको मुद्दामा सो मुद्दाको काम कारबाईबाट अलग रही स्वार्थको द्वन्द्व व्यवस्थापन गर्न मद्दत गरेको र सो मुद्दा त्यस अवस्थामा कसले हेर्ने भन्ने कुरालाई पनि निश्चितता प्रदान गरेको छ ।

कारणवश पक्षले दिएको निवेदनलाई उपेक्षा गरी न्यायाधीशले निजको स्वार्थ, हक, हित वा सरोकार रहेको मुद्दाको कारबाई र किनारा गरेमा त्यस्तो कारबाई र किनारा गर्नुअघि निवेदन उपर आदेश गर्नुपर्ने र सो आदेश यस संहिता बमोजिम व्यवस्था भएको अन्तरकालीन आदेश हुने र पुनरावेदन सुन्ने अदालतबाट परीक्षण हुनसक्ने हुन्छ ।

१८०. न्यायाधीश आफैँले नै गर्नुपर्ने कामहरू : (१) यस संहिता बमोजिम अदालतले गर्ने कामहरू मध्ये देहायका कामहरू न्यायाधीश आफैँले गर्नुपर्नेछ :

- (क) अभियुक्त वा साक्षीको बयान लिने वा बकपत्र गराउने,
- (ख) साक्षीको शपथ गराउने,
- (ग) पुर्पक्षका लागि थुनामा राख्ने वा धरौट वा जमानतमा राख्न आदेश दिने,
- (घ) मुद्दामा निर्णय दिनुपर्ने कुराहरूको आदेश पर्चा खडा गर्ने,
- (ङ) प्रमाण बुझ्ने सम्बन्धी आदेश दिने,
- (च) फैसला गर्ने,

- (छ) अन्तरिम वा अन्तरकालीन आदेश दिने,
- (ज) प्रि-ट्रायल कन्फरेन्स,
- (झ) अन्य कुनै किसिमको आदेश गर्ने ।

(२) उपदफा (१) मा जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि देहायका कुराहरू देहाय बमोजिम गर्न सकिनेछ :

- (क) साक्षीको बकपत्र न्यायाधीशको निर्देशनमा अदालतको कम्तिमा राजपत्र अनंकित प्रथम श्रेणीसम्मको कर्मचारीले अभिलेख गर्ने,
- (ख) न्यायाधीशको अनुपस्थितिमा अदालतमा उपस्थित भएका मध्ये सबभन्दा वरिष्ठतम कर्मचारीले अभियुक्तको बयान गराउने वा निजलाई थुनामा राख्ने वा निजसँग धरौट वा जमानत लिने सम्बन्धमा परिच्छेद ६ बमोजिम आदेश दिने । तर यस खण्ड बमोजिम भएको आदेश न्यायाधीश अदालतमा हाजिर हुनासाथ निज समक्ष पेस गर्नुपर्नेछ र निजले सो आदेश जाँची सदर, बदर वा संशोधन गर्न सक्नेछ ।

(३) उपदफा (१) वा (२) मा लेखिए देखि बाहेक अरु कामहरू न्यायाधीशको निर्देशन वा आदेश बमोजिम निजका मातहतका कर्मचारीले गर्नसक्नेछन् ।

टिप्पणी

न्याय सम्पादन गर्ने काम मूलतः न्यायाधीशको जिम्मेवारी भए तापनि यस प्रक्रियामा अदालतका अन्य कर्मचारीको सहयोग अत्यन्त आवश्यक पर्ने हुन्छ । व्यवहारमा न्याय सम्पादन गर्ने सबै काम न्यायाधीश आफैले सम्पादन गर्न पनि सक्दैन । निजले आफ्ना सहयोगी कर्मचारीको सहयोग लिनुपर्ने नै हुन्छ । न्याय सम्पादनको काममा न्यायाधीशको आफ्नै सहभागिता रहँदा न्याय प्रभावकारी रूपमा प्रदान गर्न सकिने र न्याय निरूपण गर्नमा पनि सहयोग पुग्ने भएकाले कतिपय आधारभूत कार्य न्यायाधीश आफैले गर्नुपर्ने हुन्छ । यस्ता आधारभूत कार्यमा न्यायाधीश आफैले सम्पादन नगरी अरुबाट सम्पादन हुनु स्वच्छ, निष्पक्ष र न्यायको आधारभूत मान्यता प्रतिकूल हुने हुन्छ । यसै कुरालाई ध्यान दिई यस दफामा न्याय सम्पादनका केही आधारभूत काम न्यायाधीश आफैले गर्ने र अन्य काम अरुबाट गराउनसक्ने व्यवस्था गरिएको छ । यस्तो काममा अभियुक्त वा साक्षीको बयान लिने वा बकपत्र गराउने, साक्षीको शपथ गराउने, पुर्पक्षका लागि थुनामा राख्ने वा धरौट वा जमानतमा राख्न आदेश दिने, मुद्दामा निर्णय दिनुपर्ने कुराहरूको आदेश पर्चा खडा गर्ने, प्रमाण बुझ्ने सम्बन्धी आदेश दिने, फैसला गर्ने, अन्तरिम वा अन्तरकालीन आदेश दिने, प्रि-ट्रायल कन्फरेन्स, अन्य कुनै किसिमको आदेश गर्ने काम न्यायाधीशले मात्र गर्न सकिने गरी व्यवस्था गरिएको छ । न्यायाधीशले आधारभूत काम आफैबाट सम्पादन हुँदा न्यायिक काम र अदालतप्रति जनविश्वास पनि रहने हुन्छ यो पनि प्रस्तुत व्यवस्था गर्नुको एक प्रमुख कारण हो ।

न्यायाधीशले आफैले न्यायसम्पादनका काम गर्ने भएपनि निजले सो कार्यसम्पादनका क्रममा अन्य कर्मचारीको सहयोगको आवश्यक पर्छ । यसैले साक्षीको बकपत्र गराउँदा न्यायाधीशको निर्देशनमा अदालतको कम्तिमा राजपत्र अनंकित प्रथम श्रेणीसम्मको कर्मचारीले अभिलेख गर्ने व्यवस्था पनि गरिएको छ । यसैगरी कतिपय अवस्थामा न्यायाधीश विदामा बसेको वा अनुपस्थित रहेको समयमा पनि केही कार्य गर्नेपर्ने हुन्छ । त्यस्तो कार्य गर्न अधिकार सम्पन्न बनाउनका लागि न्यायाधीशको अनुपस्थितिमा अदालतमा उपस्थित भएका मध्ये सबैभन्दा वरिष्ठतम कर्मचारीले अभियुक्तको बयान

गराउने वा निजलाई थुनामा राख्ने वा निजसँग धरौटो वा जमानत लिन आदेश दिनसक्ने व्यवस्था गरिएको छ । यस्तो आदेश स्थायी प्रकृतिको वा अन्तिम नभई न्यायाधीश आएपछि निजले परीक्षण र पुनरावलोकन गर्नुपर्ने आवश्यकता हुने भएकाले यस्तो आदेश न्यायाधीश अदालतमा हाजिर हुनासाथ निजसमक्ष पेस गर्नुपर्नेछ र निजले सो आदेश जाँची सदर, बदर वा संशोधन गर्नसक्ने व्यवस्था पनि गरिएको छ । न्यायाधीश आफैले गर्ने काम बाहेक अरु कामहरू अन्य कर्मचारीले गर्नुपर्ने भएकाले त्यस्ता काम न्यायाधीशको निर्देशन वा आदेश बमोजिम निजका मातहतको कर्मचारीले गर्नसक्ने पनि व्यवस्था प्रस्तुत दफामा गरिएको छ ।

१८१. सरकारी वकिलले बहस पैरवी तथा पुनरावेदन गर्नुपर्ने : (१) अनुसूची-१ र अनुसूची-२ अन्तर्गतका मुद्दामा नेपाल सरकारको तर्फबाट सरकारी वकिलले बहस पैरवी तथा प्रतिरक्षा गर्नेछ ।

(२) अनुसूची-३ मा उल्लिखित मुद्दामा सम्बन्धित अधिकारीबाट मुद्दाको दायरी वा पुनरावेदन हुनेछ र प्रतिरक्षाको लागि सम्बन्धित सरकारी वकिललाई लेखी पठाएमा सरकारी वकिलले प्रतिरक्षा गरी दिनुपर्नेछ ।

(३) मुद्दाहरूमा बहस पैरवी गर्दा सरकारी वकिलले व्यावसायिक आचरण सम्बन्धी प्रचलित मान्यता अनुसार बहस पैरवी गर्नुपर्नेछ ।

(४) उपदफा (१) बमोजिमको मुद्दामा अदालतबाट ठहर भएको फैसला वा आदेश उपर चित्त नबुझेमा पुनरावेदन गर्ने, पुनरावलोकन गराउने, मुद्दा दोहोर्‍याउने निवेदन गर्ने अधिकार प्रचलित कानूनमा अन्यथा व्यवस्था भएकोमा बाहेक सरकारी वकिललाई हुनेछ ।

(५) यस दफामा अन्यत्र जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि नेपाल सरकार वादी हुने कुनै खास मुद्दामा सरकारी वकिलका अतिरिक्त अन्य कुनै कानून व्यावसायीबाट समेत बहस पैरवी गराउनुपर्ने भएमा सोको कारण खुलाई सम्बन्धित निकायले महान्यायाधिवक्ता वा निजले अख्तियारी दिएको सरकारी वकिलको अनुमति लिनुपर्नेछ ।

(६) उपदफा (५) बमोजिम अनुमति प्राप्त भएपछि त्यस्तो निकायले अन्य कानून व्यवसायी मुकरर गर्न सकिनेछ ।

(७) उपदफा (६) बमोजिम मुकरर भएको कानून व्यावसायीले महान्यायाधिवक्ता वा निजले अख्तियारी दिएको सरकारी वकिलको सामान्य निर्देशनमा रही बहस पैरवी गर्नुपर्नेछ ।

टिप्पणी

नेपाल सरकार वादी हुने मुद्दामा नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ बमोजिम नेपाल सरकारको हक, हित वा सरोकार निहित रहेको मुद्दामा महान्यायाधिवक्ता वा निजको मातहतका अधिकृतहरूबाट नेपाल सरकारको प्रतिनिधित्व गरिने अधिकार महान्यायाधिवक्तालाई हुने व्यवस्था गरेको छ । यसका साथै सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐन, २०४९, सरकारी मुद्दा सम्बन्धी नियमावली, २०५५ तथा सरकारी वकिल सम्बन्धी नियमावली, २०५५ मा पनि नेपालका अड्डा अदालतहरूमा नेपाल सरकारको तर्फबाट प्रतिनिधित्व गर्दै नेपाल सरकार वादी हुने मुद्दा, नेपाल सरकारको हकहित सरोकार निहित भएको मुद्दा, नेपाल सरकारलाई विपक्षी बनाई दायर भएका संवैधानिक तथा कानूनी प्रश्न समावेश भएका मुद्दाहरूमा बहस सरकारी वकिलले पैरवी एवम् प्रतिरक्षा गर्नुपर्ने संवैधानिक तथा कानूनी कर्तव्य रहेको छ । यसै गरी नेपाल सरकार वादी हुने मुद्दामा पुनरावेदन वा पुनरावलोकन गर्दा

सम्बन्धित सरकारी वकिलले सो प्रयोजनका लागि निवेदन दिनुपर्ने व्यवस्था सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐन, २०४९ को दफा २४ मा रहेको छ । सरकारवादी मुद्दा सम्बन्धी ऐन, २०४९ को अनुसूची-१ मा समावेश भएको मुद्दाको अभियोजन, बहस, पैरवी, पुनरावेदन गर्ने र पुनरावलोकनको निवेदन दिन सरकारी वकिलबाट हुँदै आएको परिप्रेक्ष्यमा प्रस्तुत दफाको अवधारणा र व्यवस्था खासै नयाँ होइन । प्रस्तावित संहिताको अनुसूची-२ का मुद्दामा पनि त्यस्तो भूमिका कुनै न कुनै रूपमा रहँदै आएको छ । यी व्यवस्थालाई निरन्तरता दिँदै यस कार्यविधि संहिताको अनुसूची-१ र अनुसूची-२ अन्तर्गतका मुद्दामा नेपाल सरकारको तर्फबाट सरकारी वकिलले बहस पैरवी तथा प्रतिरक्षा गर्ने व्यवस्था गरिएको छ । तर यस कार्यविधि संहिताको अनुसूची-३ मा उल्लिखित मुद्दामा सम्बन्धित अधिकारीबाट नै मुद्दाको दायरी वा पुनरावेदन गर्ने र प्रतिरक्षाको लागि सम्बन्धित सरकारी वकिललाई लेखी पठाएमा सरकारी वकिलले प्रतिरक्षा गरी दिनुपर्ने व्यवस्था गरिएको छ । यी व्यवस्थाबाट कार्यविधि संहिताको अनुसूची १ र २ मा उल्लिखित मुद्दामा सरकारी वकिलले नै पुनरावेदन, पुनरावलोकन, मुद्दा दोहोऱ्याउन निवेदन गर्ने अधिकार सरकारी वकिललाई हुने तथा सरकारी वकिलले बहस पैरवी गर्नुपर्ने र अनुसूची ३ को मुद्दामा भने सम्बन्धित अधिकारीले नै पुनरावेदन गर्नुपर्ने र बहस पैरवीको लागि लेखी आए मात्र बहस पैरवी गर्नुपर्ने स्पष्ट व्यवस्था गरिएको छ ।

सरकारी वकिलले व्यवसायिक आचरणको पालना गरी आफ्नो तजविजअनुसार मुद्दामा बहस गर्नेछ भन्ने सरकारी वकिल सम्बन्धी नियमावलीको नियम ३५ मा व्यवस्था रहेकोमा प्रस्तुत दफामा पनि मुद्दाहरूमा बहस पैरवी गर्दा सरकारी वकिलले व्यावसायिक आचरण सम्बन्धी प्रचलित मान्यता अनुसार बहस पैरवी गर्नुपर्ने व्यवस्था गरिएको छ । सरकारी वकिलको व्यवसायिक आचरण सम्बन्धी विषय सरकारी वकिलको व्यवसायिक आचारसंहितामा^{२०} व्यवस्था गरिएको हुँदा सो आचारसंहिताले

१२० सरकारी वकिलहरूको व्यावसायिक आचार संहिता, २०५८

१. सरकारी वकिलहरूको पेसागत आचरण:

- ◆ सरकारी वकिलले आफ्नो पेसालाई सदैव मर्यादा एवम् सम्मान राख्नुपर्छ ।
- ◆ पेसागत नैतिकता एवम् मुलुकको नियम कानून बमोजिम सदैव पेसागत आचरण पालना गर्नुपर्छ ।
- ◆ अभियुक्तको ब्यक्तिको अधिकारको सदैव सुरक्षा र सम्मान गर्नुपर्दछ ।
- ◆ सार्वजनिक हितको संरक्षण र सुरक्षा सदैव गर्नुपर्ने ।
- ◆ मानवअधिकार एवम् मानव मर्यादाको सम्मान एवम् सुरक्षा गर्नुपर्ने ।
- ◆ मुद्दा चल्ने वा नचल्ने गरी गरिएका निर्णयमा उचित आधार र कारण खुलाउनुपर्ने ।
- ◆ इजलास समक्ष शिष्टतापूर्वक प्रस्तुत हुने र विपक्षी कानून व्यवसायीसँग सम्मानजनक व्यवहार गर्नुपर्ने ।
- ◆ सरकारको हकहित प्रतिफल हुने गरी मुद्दामा बहस पैरवी नगर्ने ।

२. सरकारी वकिलहरूको स्वतन्त्रता सम्बन्धी आचरण

- ◆ अभियोजनात्मक (Prosecutorial) अधिकारको प्रयोग कुनै पनि राजनैतिक हस्तक्षेप वा प्रभावबाट प्रभावित नभई निष्पक्ष रूपमा गर्ने ।
- ◆ अभियोजनात्मक गोप्यता कायम राख्नुपर्ने ।
- ◆ व्यवसायिक गोप्यता कायम राख्नुपर्ने ।

३. सरकारी वकिलहरूको निष्पक्षता सम्बन्धी आचरण

- ◆ प्रत्येक सरकारी वकिलले आफ्नो कर्तव्य पालनाको प्रयोग विना डर, मूलाहिजा र पक्षपात रहित रूपमा गर्नुपर्ने ।
- ◆ ब्यक्तिको वा क्षेत्रगत Secteral स्वार्थ वा सार्वजनिक वा प्रेस जगतको दबावबाट प्रभावित हुनु नहुने ।
- ◆ आफ्नो पक्षलाई फाइदा पुऱ्याउन जानी-जानी कायम नरहेको नजीर मुद्दामा लागु नहुने खारेज वा संशोधन भएको कानूनको जिक्ति लिन नहुने ।
- ◆ मिसिलमा नभएको तथ्य जानी जानी अदालतमा प्रस्तुत गर्नु नहुने ।
- ◆ गैरकानूनी रूपमा काम गर्ने उचित उचित कारबाई गराउन उद्यत हुनुपर्ने ।
- ◆ सरकारी वकिलले सदैव सत्यको खोजी गर्ने एवम् सत्यता प्राप्त गराउने कार्यमा मद्दत गर्नुपर्ने, जसले समाज, पीडित एवम् अभियुक्तको विचमा निष्पक्ष रूपमा न्याय गर्ने काममा मद्दत पुगोस् ।

४. सरकारी वकिलहरूको सहयोगात्मक आचरण

- ◆ आफ्नो पदीय कर्तव्य निर्वाहको निष्पक्षता र प्रभावकारीताका लागि प्रहरी, अदालत, कानूनी व्यवसायी तथा सरकारी एवम् सार्वजनिक संस्थालाई सहयोग गर्ने ।
- ◆ जानी-जानी गैरकानूनी कार्यका लागि प्रोत्साहन गर्न नहुने ।

निर्दिष्ट गरेका आचरण पालन गर्नुपर्ने हुन्छ । नेपाल सरकारलाई सरोकार हुने मुद्दामा कानून व्यवसायी मुकरर गरी निजबाट बहस गराउन सकिने वा नसकिने नेपाल कानूनमा एक अस्पष्ट विषय बन्दै आएको छ । जुन प्रयोजनका लागि महान्यायाधिवक्ता र सरकारी वकिल नियुक्त भएका छन्, सोही प्रयोजनका लागि कानून व्यवसायी मुकरर गरी सरकारलाई थप व्ययभार पार्न नसकिने एक कोणबाट तर्क गरिन्छ भने नेपाल कानूनले नेपाल सरकारको तर्फबाट बहस पैरवी गर्न नहुने गरी निषेध नगरेको हुनाले एक स्वतन्त्र व्यवसायीको रूपमा निजबाट बहस पैरवी गराउन सकिने अर्कोतर्क रहेको छ । व्यवहारमा कानून व्यवसायीबाट बहस गराउने अभ्यास रहेको छ । कतिपय अवस्थामा नेपाल सरकार वादी हुने कुनै खास मुद्दामा सरकारी वकिलका अतिरिक्त अन्य कुनै कानून व्यवसायीबाट समेत बहस पैरवी गराउनु पर्ने हुनसक्छ । यस्तो अवस्थामा सम्बन्धित निकायले महान्यायाधिवक्ता वा निजले अख्तियारी दिएको सरकारी वकिलको अनुमति लिई निजी कानून व्यवसायीबाट पनि बहस पैरवी गराउन सकिने व्यवस्था गरिएको छ । तर यो व्यवस्था सामान्य नियमको रूपमा नभई अपवादको रूपमा व्यवस्था गरिएको छ । यसरी कानून व्यवसायी मुकरर गरिएकोमा सो कानून व्यवसायीले महान्यायाधिवक्ता वा निजले अख्तियारी दिएको सरकारी वकिलको सामान्य निर्देशनमा रही बहस पैरवी गर्नुपर्ने व्यवस्था पनि गरिएको छ ।

१८२. सरकारी वकिलले उजुर गर्नसक्ने : कुनै न्यायिक वा अर्ध न्यायिक निकायबाट भएको निर्णय वा आदेशबाट नेपाल सरकारको हक हित वा सरोकारमा असर पर्ने रहेछ र त्यस्तो आदेश वा निर्णय विरुद्ध मुद्दा दायर गर्न, पुनरावेदन गर्न, पुनरालोकन गर्न वा अन्य कुनै किसिमले उजुरी वा निवेदन गर्न कानूनले कुनै अधिकारी तोकेको रहेनछ भने त्यस्तो विषयमा महान्यायाधिवक्ता आफैँले वा निजले तोकेको सरकारी वकिलले त्यस्तो निर्णय वा आदेश विरुद्ध कानूनको अधीनमा रही सम्बन्धित निकायमा उजुर गर्न, पुनरावेदन गर्न, पुनरालोकन गर्न वा अन्य कुनै निवेदन दिनसक्नेछ ।

टिप्पणी

कुनै न्यायिक निकाय वा अर्धन्यायिक निकायबाट भएको निर्णयबाट सार्वजनिक हितमा असर परेमा त्यसको उपचारका लागि आवश्यक प्रबन्ध अपनाउनु आवश्यक हुन्छ । यसै आवश्यकताको सम्बोधन गर्न सरकारी मुद्दा सम्बन्धी नियमावली, २०५५ को नियम १० मा रहेको व्यवस्थालाई निरन्तरता दिँदै प्रस्तुत दफामा कुनै न्यायिक वा अर्ध न्यायिक निकायबाट भएको निर्णय वा आदेशबाट नेपाल सरकारको हकहित वा सरोकारमा असर पर्ने रहेछ र त्यस्तो आदेश वा निर्णय विरुद्ध मुद्दा दायर गर्न, पुनरावेदन गर्न, पुनरावलोकन गर्न वा अन्य कुनै किसिमले उजुरी वा निवेदन गर्न कानूनले कुनै अधिकारी तोकेको रहेनछ भने त्यस्तो विषयमा महान्यायाधिवक्ता आफैँले वा निजले तोकेको सरकारी वकिलले त्यस्तो निर्णय वा आदेश विरुद्ध कानूनको अधीनमा रही सम्बन्धित निकायमा उजुर गर्न, पुनरावेदन गर्न, पुनरावलोकन गर्न वा अन्य कुनै निवेदन दिनसक्ने व्यवस्था गरिएको छ । महान्यायाधिवक्ता सरकारको प्रमुख कानूनी सल्लाहकार रहेको र निजले कानूनको शासनको मर्मलाई

- ◆ सदैव कानून, न्यायको पक्षमा पैरवी र प्रतिरक्षा गर्ने ।

५. विविध

- ◆ आफ्नो व्यावसायिक आचरण पालना नगर्ने सरकारी वकिलको सरकारी वकिल सम्बन्धी नियमावली, २०५५ को नियम ३७ बमोजिम प्राप्त सुविधा कुनै पनि बेला महान्यायाधिवक्ताले अवस्था हेरी केही समयको लागि बन्चित गर्न वा खारेज गर्न वा अख्तियारवाला समक्ष विभागीय कारबाईको लागि लेखी पठाउन सक्नेछन् ।

व्यवहारमा रुपान्तरण गर्न महत्वपूर्ण भूमिका खेल्नसक्ने हुनाले कुनै अधिकारीको गलत निर्णयबाट सार्वजनिक हितमा असर परेमा त्यसलाई सच्याउन वा त्यसको कानूनी उपचार खोज्न अरु कुनै अधिकारीले उजुर गर्ने व्यवस्था नभएमा उपचारको प्रबन्ध महान्यायाधिवक्ताले गर्नसक्ने व्यवस्था गरिएको छ र यो व्यवस्थाले कानूनको शासनलाई व्यवहारमा मूर्तरूप दिन सहयोग गर्ने अपेक्षा गरिएको छ ।

१८३. अदालतमा दर्ता गराउन ल्याएको लिखत दर्ता गर्नुपर्ने : (१) अदालतमा दर्ता गराउन ल्याएको लिखत कानून बमोजिम रीत पुगेको रहेछ भने तुरुन्त दर्ता गरी भरपाई दिनुपर्नेछ ।

(२) उपदफा (१) बमोजिम दर्ता गराउन ल्याएको लिखत कानून बमोजिम रीत नपुगेको भए रीत नपुगेको कुरा खोली दरपीठ गरी फिर्ता गरी दिनुपर्नेछ ।

(३) उपदफा (२) बमोजिम रीत नपुगेको भनी दरपीठ भएको कुरामा रीत पुऱ्याई हदम्याद वा म्यादभिन्न ल्याएमा वा दरपीठ भएको मिति लिखत दर्ता गराउने आखिरी दिन भए दरपीठ भएको मितिले सात दिनभिन्न रीत पुऱ्याई ल्याएमा दर्ता गरी कानून बमोजिम कारबाई गरी दिनुपर्छ ।

टिप्पणी

अदालत एक सार्वजनिक निकाय भएकोले यसमा सबैको पहुँच हुने र यसले विना भेदभाव सबैको उजुरी वा निवेदन स्वीकार गरी कानूनी उपचार वा कारबाईको प्रक्रियामा राख्नुपर्दछ । अदालतमा दर्ता गराउन ल्याएको लिखतहरूमा प्रचलित कानूनले निर्दिष्ट गरेको रीत पूरा भएको भए तुरुन्त दर्ता गर्नुपर्ने हुन्छ र रीत नपुगेको भएमा त्यसको व्यहोरा खुलाई दरपीठ गर्नुपर्ने हुन्छ । जिल्ला अदालत नियमावली, २०५२ को नियम १५ लगायतका प्रचलित कानूनहरूमा यस किसिमको व्यवस्थाहरू रहेका छन् । प्रस्तुत दफामा पनि अदालतमा दर्ता गराउन ल्याएको लिखत कानून बमोजिम रीत पुगेको रहेछ भने तुरुन्त दर्ता गरी भरपाई दिनुपर्ने र रीत नपुगेको भए रीत नपुगेको कुरा खोली दरपीठ गरी फिर्ता गरी दिनुपर्ने व्यवस्था गरिएको छ । यस व्यवस्थाले कानून बमोजिमको रीत पुगेको लिखत मात्र दर्ता गर्ने मान्यतालाई आत्मसात गरेको छ । यसका अतिरिक्त रीत नपुगेको भनी दरपीठ भएको कुरामा रीत पुऱ्याई हदम्याद वा म्यादभिन्न ल्याएमा वा दरपीठ भएको मिति लिखत दर्ता गराउने आखिरी दिन भए दरपीठ भएको मितिले सात दिनभिन्न रीत पुऱ्याई ल्याएमा दर्ता गरी कानून बमोजिम कारबाई गरी दिनुपर्ने व्यवस्था गरिएको छ । यस व्यवस्थाले रीत पुऱ्याउनका लागि मौका प्रदान गरी एक पटक रीत नपुगेको कारणले मात्र सच्याउन मौका प्रदान नगरी लिखत दर्ता गर्ने मार्ग अवरुद्ध गर्न नहुने कुरा अवलम्बन गरेको छ ।

१८४. पीडित वा साक्षीको परिचय गोप्य राख्न सकिने : (१) यस संहितामा अन्यत्र जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि कुनै खास कसूरबाट पीडित व्यक्ति वा साक्षीको परिचय सार्वजनिक गर्दा त्यस्तो व्यक्ति वा साक्षीको सामाजिक प्रतिष्ठा वा इज्जत उपर प्रतिकूल प्रभाव पर्नसक्ने वा निज उपर अभियुक्त वा अन्य कुनै पक्षबाट अनुचित डर, त्रास वा भय हुनसक्ने वा निजको जीउ, ज्यानको सुरक्षामा प्रतिकूल हुनसक्ने देखिएमा त्यस्तो व्यक्ति वा साक्षीको नाम, थर, वतन वा निजको बाबुको नाम वा निजको परिचय हुनसक्ने अन्य कुनै हुलिया गोप्य राख्न अनुसन्धान अधिकारीले सरकारी वकिल मार्फत अदालतलाई अनुरोध गर्नसक्नेछ ।

(२) उपदफा (१) बमोजिम अनुरोध भएकोमा अदालतले त्यस्तो पीडित व्यक्ति वा साक्षीको नाम, थर, बतन, निजको बाबुको नाम वा निजको परिचय गोप्य राख्ने गरी आदेश दिनसक्नेछ ।

(३) कुनै खास कसूरबाट पीडित व्यक्ति वा कुनै मुद्दाको साक्षीको रूपमा रहेका व्यक्तिले साक्षीका रूपमा रहेको कारणले आफूलाई पक्षबाट अनुचित डर, त्रास वा भय हुन सक्ने वा आफ्नो जिउ ज्यानको सुरक्षामा प्रतिकूल प्रभाव पर्नसक्ने भनी प्रहरी एवम् अदालतमा सूचना दिएमा प्रहरीले त्यस्ता साक्षीको संरक्षण गरिदिनुपर्नेछ ।

(४) उपदफा (२) बमोजिम गोप्य राखिएको व्यक्तिको नाम, थर, बतन वा बाबुको नाम सम्बन्धित मुद्दाको सुनुवाईका वखत वा सो सम्बन्धी विवरण प्रकाशन गर्दाका वखत अदालतको आदेश बमोजिम छद्म नाम, थर, बतन वा बाबुको छद्म नाम राखी प्रकाशन गर्नुपर्नेछ ।

टिप्पणी

अपराधिक कार्यको परिणामस्वरूप कुनै पनि शारीरिक, आर्थिक वा मानसिक हानि, क्षति वा नोक्सानी व्यहोरेको व्यक्तिलाई "पीडित" भनिन्छ । 'पीडित' फौजदारी कानूनको उल्लङ्घन हुने गरी गरिएको कार्य वा अकर्मन्यताबाट सामूहिक वा व्यक्तिगत रूपमा शारीरिक वा मानसिक चोट, भावनात्मक पीडा, आर्थिक क्षति वा आधारभूत मानवअधिकारको सारवान क्षति लगायतको हानि व्यहोरेको व्यक्ति जनाउने तथा 'पीडित' भन्ने शब्दले उपयुक्त भएसम्म प्रत्यक्ष रूपमा पीडित भएका व्यक्तिको परिवार र आश्रितहरू एवम् दुखद अवस्थामा पीडितलाई सहायता पुऱ्याउने र पीडितकरणको रोकथाममा संलग्न हुँदा क्षति व्यहोरेका व्यक्तिहरूलाई समेत जनाउने अन्तर्राष्ट्रिय मान्यता रहेको छ ।^{१२१} मुद्दामा प्रमाणको रूपमा प्रस्तुत गरिने विभिन्न प्रमाणमध्ये मौखिक प्रमाण साक्षी हो । यो जीवित प्रमाण पनि हो । कलिलो उमेर, अति वृद्ध, शारीरिक वा मानसिक रोग वा अन्य कारणले गर्दा आफूलाई सोधिएको प्रश्न बुझ्न नसक्ने र त्यसको युक्तियुक्त जवाफ दिन नसक्ने बाहेक जुनसुकै व्यक्ति साक्षी हुनसक्ने व्यवस्था प्रमाण ऐन, २०३१ मा रहेको छ । अनुसन्धान अधिकारीसमक्ष अपराधका सम्बन्धमा जानकारी दिने वा सो कुरा अदालत वा अर्धन्यायिक निकाय गई बकपत्र गर्ने व्यक्ति साक्षी हो । पीडित, मतियार लगायत घटनाका बारेमा जानकारी हुने व्यक्ति साक्षी हुन सक्छन् । पीडितले दिएको अपराधको सूचना वा निजले गरेको बकपत्र वा साक्षीले गरेको बकपत्र वा गर्ने बकपत्रका कारण असर पर्ने व्यक्तिले साक्षी र निजको परिवारको शारीरिक वा मानसिक हानी नोक्सानी पुऱ्याउने वा त्यसको प्रयास हुने गरी बदला लिनसक्ने हुन्छ । पीडित वा साक्षीलाई त्यस्तो अवस्थाबाट मुक्त राख्न गरिने सम्पूर्ण उपायहरू नै साक्षी संरक्षण सम्बन्धी अवधारणा हो । पीडित वा साक्षीहरूलाई उनीहरूले गरेको बकपत्र वा गर्ने बकपत्रका कारण सहनुपर्ने अपमान, पुग्नसक्ने अवरोध र आघात तथा खतराबाट मुक्त राख्ने कार्यलाई सामान्य रूपमा पीडित तथा साक्षीको संरक्षण भन्ने गरिन्छ । पीडित वा साक्षीको संरक्षण अन्तर्गत अन्य कुराको अतिरिक्त निजहरूको परिचय गोप्य राख्ने कार्य पनि पर्छ । प्रस्तुत दफामा पनि पीडित तथा साक्षीको संरक्षणका प्रयोजनका लागि उनीहरूको परिचय गोप्य राख्न सकिने व्यवस्था प्रस्ताव गरिएको छ । यस व्यवस्था अनुसार कुनै खास कसूरबाट पीडित व्यक्ति वा साक्षीको परिचय सार्वजनिक गर्दा त्यस्तो व्यक्ति वा साक्षीको सामाजिक प्रतिष्ठा वा इज्जत उपर प्रतिकूल प्रभाव पर्न सक्ने वा निज उपर अभियुक्त वा अन्य कुनै पक्षबाट अनुचित डर, त्रास वा भय हुनसक्ने वा निजको जीउ, ज्यानको सुरक्षामा प्रतिकूल हुनसक्ने देखिएमा त्यस्तो व्यक्ति वा साक्षीको नाम, थर, बतन वा निजको बाबुको नाम वा निजको परिचय हुनसक्ने अन्य कुनै

हुलिया गोप्य राख्न अनुसन्धान अधिकारीले सरकारी वकिलमार्फत अदालतलाई अनुरोध गर्नसक्ने र सो बमोजिम अनुरोध भएकोमा अदालतले त्यस्तो पीडित व्यक्ति वा साक्षीको नाम, थर, वतन, निजको बाबुको नाम वा निजको परिचय गोप्य राख्ने गरी आदेश दिनसक्ने व्यवस्था गरिएको छ ।

यसका अतिरिक्त कसूरबाट पीडित व्यक्ति वा कुनै मुद्दाको साक्षीको रूपमा रहेका व्यक्तिले साक्षीका रूपमा रहेको कारणले आफूलाई पक्षबाट अनुचित डर, त्रास वा भय हुनसक्ने वा आफ्नो जिउ ज्यानको सुरक्षामा प्रतिकूल प्रभाव पर्नसक्ने भनी प्रहरी एवम् अदालतमा सूचना दिएमा प्रहरीले त्यस्ता साक्षीको संरक्षण गरिदिनुपर्ने र गोप्य राखिएको व्यक्तिको नाम, थर, वतन वा बाबुको नाम सम्बन्धित मुद्दाको सुनुवाईका बखत वा सो सम्बन्धी विवरण प्रकाशन गर्दाका बखत अदालतको आदेश बमोजिम छद्म नाम, थर, वतन वा बाबुको छद्म नाम राखी प्रकाशन गर्नुपर्ने पनि व्यवस्था गरिएको छ । यी व्यवस्था पीडित तथा साक्षीको हितलाई ध्यानमा राखी गरिएको हो र पीडित तथा साक्षीको संरक्षणका लागि यी व्यवस्था अनिवार्य छन् । नेपाल पक्ष रहेको भ्रष्टाचार विरुद्ध संयुक्त राष्ट्रसंघीय महासन्धि लगायतका कतिपय अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धिले पनि पीडित तथा साक्षीको परिचय गोप्य राख्ने कुरामा दिशानिर्देश गरेको पाइन्छ । मानव बेचबिखन तथा ओसारपसार (नियन्त्रण) ऐन, २०६४ मा उजुर गर्ने व्यक्तिले आफ्नो नाम गोप्य राखिदिन लिखित अनुरोध गरेमा उजुर दर्ता गर्ने प्रहरी कार्यालयले निजको नाम गोप्य राख्नुपर्ने व्यवस्था गरी यो व्यवस्थालाई आत्मसात गरिएको छ । पीडित र साक्षीको संरक्षण सम्बन्धमा सर्वोच्च अदालतबाट प्रतिपादित सिद्धान्तहरू^{१२२} समेतका आधारमा प्रस्तुत दफामा गरिएको व्यवस्था सान्दर्भिक रहेको छ । यो व्यवस्था नेपाल कानूनको सन्दर्भमा एक नयाँ व्यवस्था हो । साक्षी संरक्षणका सम्बन्धमा यस संहिताको दफा ११४ मा पनि टिप्पणी गरिएको हुनाले सो विषय यहाँ पुनरावृत्ति गरिएको छैन ।

१८५. अनुसन्धान अधिकारीसमक्ष भएको बयान, कागज वा लिखतलाई श्रव्य दृश्यका साधनमा अभिलेख गर्न सकिने : (१) यस संहितामा अन्यत्र जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि देहायको अवस्थामा अनुसन्धान अधिकारीले कसूरबाट पीडित व्यक्ति, जाहेरवाला वा साक्षीको बयान, कागज वा कुनै लिखत सरकारी वकिलको रोहबरमा श्रव्य दृश्य साधनमार्फत अभिलेख गर्न वा गराउन सक्नेछ :

(क) कसूरबाट पीडित व्यक्ति, जाहेरवाला वा कुनै साक्षीलाई अभियुक्तले अनुचित प्रभावमा पारी वा निज उपर डर, त्रास, धम्की देखाई निजलाई अदालतमा

१२२. नेकाप. २०६४, निर्णय नं. ७८८०, पृष्ठ १२०८ पीडितले जुनसुकै ढङ्गले अन्याय भोग्नु परेको होस्, त्यसमा मलहम लगाउनुको उपेक्षा कतिपय गलत विश्वासको कारण निजउपर नै हाप्पो सामाजिक दृष्टिकोण नकारात्मक बनेको पनि हुनसक्छ । त्यसो भयो भने उसले पहिले भोगेका हिंसाको अतिरिक्त दोस्रो चरणको हिंसा वा पीडा पनि निरन्तर व्यहोर्नुपर्ने अवस्था हुनसक्छ । त्यस्तो समस्यालाई निपट्न कानूनी लगायतको संरक्षणको अभावमा अन्य हक वा सुविधा भोग्नमा समेत व्यवधान उत्पन्न हुन गई न्यायको खोजी गर्नु पीडितको लागि बरदानभन्दा पनि अभिसाप बन्दछ भन्ने व्याख्या भई मुद्दाको प्रकृति र त्यसले पीडितउपर पार्नसक्ने असरको आधारमा गोपनीयता कायम गर्नुपर्ने देखिएका बलात्कार, गर्भपतन, यौन दुर्व्यवहार, मानव बेचबिखन, जीउ मान्ने, बेच्ने, हाडनाता करणी एवम् महिला विरुद्धको हिंसासालगायतका मुद्दामा पीडितको रूपमा महिला भएका फौजदारी मुद्दाहरू, बाल अदालत वा बाल इजलासबाट हेरिने बालबालिका पक्ष भएका फौजदारी मुद्दाहरू र एच.आई.भी. / एड्सबाट प्रभावित वा सङ्क्रमित व्यक्तिहरूसँग सम्बन्धित त्यस्तो विवरण खुलेका मुद्दाहरूको कारवाईमा पक्षहरूको गोपनीयता कायम गर्न कार्याविधि निर्देशिका २०६४ समेत जारी भएको ।

◆ आदेश मिति २०६६ ७ १९, साक्षीको संरक्षण सम्बन्धमा अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि र अन्य मुलुकको कानून समेतका आधारमा छुट्टै कानूनको तर्जुमा गर्न नेपाल सरकारलाई, साक्षीलाई लाग्ने खर्च निकासामा माग गर्न र दिन प्रहरी प्रधान कार्यालय र अर्थ मन्त्रालयलाई, समिति समेत गठन गरी प्रहरी प्रधान कार्यालयमा साक्षी संरक्षण र सहायता शाखा राख्न, जिल्ला प्रहरी प्रमुखको संयोजकत्वमा साक्षी संरक्षण तथा सहायता समिति गठन गर्न, साक्षी संरक्षण अधिकृत तोक्न, साक्षी संरक्षण सम्बन्धी अन्य आवश्यक व्यवस्था गर्न र कार्ययोजना बनाई कार्यान्वयन गर्न गृह मन्त्रालय र प्रहरी प्रधान कार्यालयलाई निर्देशनात्मक आदेश जारी ।

उपस्थित हुन नदिने वा अदालतमा उपस्थित भएपनि अनुसन्धान अधिकारीसमक्ष गरेको बयान वा कागजभन्दा प्रतिकूल हुने गरी बयान वा बकपत्र गराउन वाध्य गराउनेछ भन्ने विश्वास गर्नुपर्ने मनासिब कारण भएमा,

- (ख) शारीरिक अशक्तता वा नाबालक भएको कारणले त्यस्तो व्यक्ति, जाहेरवाला वा साक्षी प्रहरी कार्यालय वा सरकारी वकिलको कार्यालयमा उपस्थित हुन नसक्ने भएमा,
- (ग) प्रमाणको रूपमा अदालतमा पेस गरिने वस्तु सो वस्तु रहेको ठाउँबाट उठाएर अदालतमा ल्याउन नसकिने भएमा ।

(२) उपदफा (१) बमोजिम अभिलेख गरिएको श्रव्य दृश्यका साधनलाई अदालतले प्रमाणको रूपमा स्वीकार गर्न सक्नेछ ।

टिप्पणी

साक्षीहरू विभिन्न कारणले गर्दा प्रत्यक्ष रूपमा अदालतमा उपस्थित भई बकपत्र गर्न नसकिने अवस्थाहरू पर्छन् । यसको प्रमुख कारण साक्षीको सुरक्षा नै हो र यो विषय सङ्गठित र जघन्य कसूरको सन्दर्भमा दिन परदिन जटिल बन्दै गएको छ । साक्षीको संरक्षणका लागि कार्यविधिगत व्यवस्था गर्दा साक्षीहरू अदालतमा उपस्थित नभई श्रव्य-दृश्य संवाद (भिडियो कन्फ्रेन्स) मार्फत बकपत्र गर्ने व्यवस्था हाम्रो सन्दर्भमा नौलो भएपनि विभिन्न मुलुकले यसको अभ्यास गरिसकेका छन् । उदाहरणको लागि दफा ११४ को सन्दर्भमा टिप्पणी गर्दा उल्लेख भइसकेको छ कि जर्मन^{१२३} कोरिया^{१२४} आदिलाई लिन सकिन्छ । युरोपियन काउन्सिलले पनि साक्षीको संरक्षणका लागि भिडियो कन्फ्रेन्सको व्यवस्था गर्नुपर्ने सुझाव पनि दिएको थियो ^{१२५} नेपालसमेत पक्ष भएको बहुराष्ट्रिय सङ्गठित अपराध विरुद्धको अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि (UN Convention against Transnational Organised Crime) बमोजिम साक्षीको सुरक्षाका लागि भिडियो कन्फ्रेन्स गर्नुपर्ने व्यवस्था गरेको छ ^{१२६} विज्ञान र प्रविधिको विकासका कारण अदालतमा नै उपस्थित नभइकन पनि अन्यत्र बसी साक्षीसँग सोधपुछ र जिरह गर्न सकिने भएकोले उपलब्ध प्रविधिको प्रयोग गरी सङ्गठित रूपमा अपराध हुन लागिरहेको र साक्षीलाई खतरा रहेको मुद्दामा संरक्षणका लागि यस्तो श्रव्य -दृश्यको माध्यमबाट साक्षीको बकपत्र गराउनु नेपाल कानूनमा पनि आवश्यक भइसकेको छ । राज्यको आवश्यकता तथा महासन्धि अनुरूपका व्यवस्था राष्ट्रिय कानूनमा गर्नु पक्ष राज्यको हैसियतले अन्तर्राष्ट्रिय दायित्व पनि हुन्छ । यस तथ्यलाई ध्यानमा

१२३ जर्मनीमा सन् १९९८ मा साक्षी संरक्षण ऐन जारी भएको र सो ऐनमा भिडियो कन्फ्रेन्सको व्यवस्था समावेश गरिएको छ । The Act included provisions that regulated criminal proceedings, with a focus on: (a) Use of video technology for interviewing at-risk witnesses (especially children testifying as victims);

१२४ UNODC, *Good practices for the protection of witnesses in criminal proceedings involving organized crime*, Newyork, 2008 at 38 A number of countries have designated special courtrooms in the regular court system for the holding of trials of cases involving organized crime and have equipped them with the latest communications technology . In the Republic of Korea, a special, new courthouse is being built specifically to accommodate the taking of remotely given evidence via video link . Although the use of modern communications technology, especially videoconferencing, depends upon the financial resources available, it is not prohibitively expensive .

१२५ Recommendation Rec(2005)9 of the Committee of Ministers to member states on the protection of witnesses and collaborators of justice (Adopted by the Committee of Ministers on 20 April 2005 at the 924th meeting of the Ministers' Deputies)

१२६ United Nations Convention against Transnational Organized Crime, 2000 article 24(d), Providing evidentiary rules to permit witness testimony to be given in a manner that ensures the safety of the witness, such as permitting testimony to be given through the use of communications technology such as video links or other adequate means .

राखी कसूरबाट पीडित व्यक्ति, जाहेरवाला वा कुनै साक्षीलाई अभियुक्तले अनुचित प्रभावमा पारी वा निज उपर डर, त्रास, धम्की देखाई निजलाई अदालतमा उपस्थित हुन नदिने वा अदालतमा उपस्थित भएपनि अनुसन्धान अधिकारीसमक्ष गरेको बयान वा कागजभन्दा प्रतिकूल हुने गरी बयान वा बकपत्र गराउन बाध्य गराउनेछ भन्ने विश्वास गर्नुपर्ने मनासिब कारण भएमा वा शारीरिक अशक्तता वा नाबालक भएको कारणले त्यस्तो व्यक्ति, जाहेरवाला वा साक्षी प्रहरी कार्यालय वा सरकारी वकिलको कार्यालयमा उपस्थित हुन नसक्ने भएमा र प्रमाणको रूपमा अदालतमा पेस गरिने वस्तु, सो वस्तु रहेको ठाउँबाट उठाएर अदालतमा ल्याउन नसकिने भएमा अनुसन्धान अधिकारीले कसूरबाट पीडित व्यक्ति, जाहेरवाला वा साक्षीको बयान, कागज वा कुनै लिखित सरकारी वकिलको रोहबरमा श्रव्य दृष्यका साधन मार्फत अभिलेख गर्न वा गराउन सक्ने व्यवस्था प्रस्ताव गरिएको छ । यसरी अभिलेख गरिएको श्रव्य दृष्यका साधनलाई अदालतले प्रमाणको रूपमा स्वीकार गर्नसक्ने व्यवस्था पनि प्रस्तुत दफामा प्रस्ताव गरिएको छ । यस व्यवस्थाले पीडित र साक्षीको सुरक्षा हुने र सुरक्षा वा अन्य कुनै कारणले उनीहरू उपस्थित हुन नसक्ने अवस्थामा निजहरूको प्रमाण लिन सम्भव बनाउने लचिलो विधि तय गरेको छ ।

१८६. विदेशमा रहेको साक्षीलाई श्रव्य दृष्य संवाद (भिडियो कन्फ्रेन्स) मार्फत बुझ्न सकिने : (१)

कुनै कसूरको अनुसन्धान वा पुर्पक्षको सिलसिलामा विदेशमा रहेको साक्षीलाई बुझ्नु परेमा वा निजको बकपत्र गराउन परेमा यस संहितामा र प्रचलित कानूनमा जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि त्यस्तो साक्षीलाई सो प्रयोजनका लागि यस संहिता बमोजिम बनेको नियमको अधीनमा रही श्रव्य दृष्य संवाद (भिडियो कन्फरेन्स) वा अन्य यस्तै प्रविधिमार्फत बुझ्न वा निजको बकपत्र गराउन सकिनेछ ।

(२) उपदफा (१) बमोजिम बुझ्दा वा बकपत्र गराउँदा त्यस्तो साक्षीले भनेको कुरा वा गरेको बकपत्रको अभिलेख श्रव्य दृष्यका साधनमार्फत हुने व्यवस्था गर्नुपर्नेछ ।

टिप्पणी

प्रस्तुत दफामा साक्षी विदेशमा रहेको कारणबाट निजको कथन प्रमाणको रूपमा लिन नसकिने अवस्था नआओस् भनी श्रव्य दृष्य संवाद (भिडियो कन्फ्रेन्स) मार्फत त्यस्तो साक्षीलाई बुझ्न सकिने व्यवस्था प्रस्ताव गरिएको छ । प्रस्तावित व्यवस्था अनुसार कसूरको अनुसन्धान वा पुर्पक्षको सिलसिलामा विदेशमा रहेको साक्षीलाई बुझ्नु परेमा वा निजको बकपत्र गराउनु परेमा त्यस्तो साक्षीलाई सो प्रयोजनका लागि यस संहिता बमोजिम बनेको नियमको अधीनमा रही श्रव्य दृष्य संवाद (भिडियो कन्फ्रेन्स) वा अन्य यस्तै प्रविधिमार्फत बुझ्न वा निजको बकपत्र गराउन सकिने र त्यसरी बुझ्दा वा बकपत्र गराउँदा त्यस्तो साक्षीले भनेको कुरा वा गरेको बकपत्रको अभिलेख श्रव्य दृष्यका साधनमार्फत हुने व्यवस्था गर्नुपर्ने व्यवस्था गरिएको छ । अहिलेको विज्ञान र प्रविधिको युगमा यस किसिमको प्रविधिको प्रयोग गर्नु आवश्यक र स्वभाविक पनि छ ।

१८७. माथिल्लो तहको कर्मचारीले काम कारबाई गर्नसक्ने : (१) यस संहिता बमोजिम कुनै सरकारी वकिल, प्रहरी कर्मचारी वा अन्य कुनै अधिकारीले गर्नुपर्ने वा गर्नसक्ने कुनै काम वा कर्तव्य महान्यायाधिवक्ताले तोके बमोजिम सोभन्दा माथिल्लो वा समान तहको सरकारी वकिलले

वा प्रहरी महानिरीक्षकले तोकेबमोजिम सोभन्दा माथिल्लो वा समान तहको प्रहरी कर्मचारीले वा सम्बन्धित कार्यालयको माथिल्लो वा समान तहको अन्य कुनै अधिकृतले पनि गर्नसक्नेछ ।

(२) उपदफा (१) बमोजिम गरिएको काम कारबाई अधिकार प्राप्त अधिकारीबाट भए गरेको मानिनेछ ।

टिप्पणी

“कमन ल प्रणाली”को फौजदारी न्याय प्रशासनमा जुन काम जुन अधिकारीबाट सम्पादन हुनुपर्ने गरी कानूनमा व्यवस्था भएको छ, सोही अधिकारीबाट नै सम्पादन हुनुपर्ने हुन्छ । अन्यथा त्यसमा कार्यविधिगत र क्षेत्राधिकार सम्बन्धी त्रुटी भएको मानिन्छ । व्यवहारमा यो व्यवस्था सधैं लागु गर्न नसकिने मात्र होइन कि कहिलेकाँही त्यो असम्भव पनि हुन्छ । कतिपय अवस्थामा सम्बन्धित अधिकारीको अतिरिक्त अन्य अधिकारीबाट पनि कुनै काम गर्ने व्यवस्था गर्नु आवश्यक हुन्छ । यसै कुरालाई मध्यनजर राखी जुन श्रेणी वा तहको सरकारी वकिल वा प्रहरी कर्मचारीले गर्नसक्ने वा गर्नुपर्ने कुनै काम सो सरकारी वकिल वा प्रहरी कर्मचारीभन्दा माथिल्लो दर्जाको सम्बन्धित क्षेत्रको कुनै प्रहरी कर्मचारीले र माथिल्लो दर्जाको सरकारी वकिलले र सो प्रहरी कर्मचारीको अनुरोधमा अन्य प्रहरी कार्यालयको समान वा माथिल्लो स्तरको कुनै प्रहरी कर्मचारीले र अन्य कार्यालयको माथिल्लो स्तरको सरकारी वकिलले गर्नसक्ने सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐन, २०४९ मा व्यवस्था रहेकोमा सो व्यवस्थालाई निरन्तरता दिई प्रस्तुत दफामा पनि संहिता बमोजिम कुनै सरकारी वकिल, प्रहरी कर्मचारी वा अन्य कुनै अधिकारीले गर्नुपर्ने वा गर्नसक्ने कुनै काम वा कर्तव्य महान्यायाधिवक्ताले तोकेबमोजिम सोभन्दा माथिल्लो वा समान तहको सरकारी वकिलले वा प्रहरी महानिरीक्षकले तोकेबमोजिम सोभन्दा माथिल्लो वा समान तहको प्रहरी कर्मचारीले वा सम्बन्धित कार्यालयको माथिल्लो वा समान तहको अन्य कुनै अधिकृतले पनि गर्नसक्ने र सो बमोजिम गरिएको काम कारबाई अधिकार प्राप्त अधिकारीबाट भए गरेको मानिने व्यवस्था गरिएको छ ।

१८८. भरपाइ लिनु वा दिनुपर्ने : (१) अदालतमा दर्ता भएको कुनै लिखत कुनै व्यक्तिलाई फिर्ता दिँदा वा अदालतबाट कुनै लिखत कुनै व्यक्तिलाई बुझाउँदा सो लिखत फिर्ता लिएको वा बुझाएको व्यहोराको भरपाई वा निस्सा लिई मिसिल सामेल राख्नुपर्नेछ ।

(२) अदालतमा कुनै व्यक्तिले पेस गरेको कुनै लिखत अदालतले बुझी लिँदा सो व्यक्तिलाई त्यसको भरपाई दिनुपर्नेछ ।

टिप्पणी

कुनै पनि व्यक्तिबाट लिखत लिँदा दिँदा वा वस्तु बुझी लिँदा दिँदा त्यसरी लिए दिएको कुराको अभिलेख रहने गरी औपचारिक कागजात सम्बन्धित व्यक्तिलाई दिनुपर्छ भन्ने मान्यताका आधारमा अदालतमा दर्ता भएको कुनै लिखत कुनै व्यक्तिलाई फिर्ता दिँदा वा अदालतबाट कुनै लिखत कुनै व्यक्तिलाई बुझाउँदा सो लिखत फिर्ता लिएको वा बुझाएको व्यहोराको भरपाई वा निस्सा लिई मिसिल सामेल राख्नुपर्ने र कुनै व्यक्तिले पेस गरेको कुनै लिखत अदालतले बुझी लिँदा सो व्यक्तिलाई त्यसको भरपाई दिनुपर्ने व्यवस्था गरिएको छ । यस व्यवस्थाबाट लिखत वा वस्तु बुझेको सम्बन्धमा पछि कुनै विवाद सिर्जना भएमा सो निरूपण हुने हुन्छ ।

१८९. रोहबरमा बस्न वा सहीछाप गर्न इन्कार गर्न नहुने : (१) यस संहिता बमोजिम रोहबरमा बस्नुपर्ने व्यक्तिले रोहबरमा बस्न इन्कार गरेमा निजलाई अदालतले पाँच हजार रुपैयासम्म जरिवाना गर्न सक्नेछ ।

(२) यस संहिता बमोजिम अदालतबाट तयार गरिएको लिखतमा सहीछाप गर्नुपर्ने व्यक्तिले सहीछाप गर्न इन्कार गरेमा अदालतले निजलाई पाँच हजार रुपैयासम्म जरिवाना गर्न सक्नेछ ।

(३) यस संहिता बमोजिम कुनै कामको सिलसिलामा रोहबरमा उपस्थित हुनुपर्ने व्यक्तिले रोहबरमा रहन इन्कार गरेमा वा कुनै लिखतमा सहीछाप गर्नुपर्ने व्यक्तिले सहीछाप गर्न इन्कार गरेमा सो काम वा लिखत गराउने कर्मचारीले सो व्यहोरा उल्लेख गरी सम्बन्धित लिखतमा रोहबरमा नबसेको वा सहीछाप नगरेको कारण खुलाई कैफियत जनाई उपस्थित भएका अन्य दुई व्यक्तिको सहीछाप गराई आफूले पनि त्यसमा सहीछाप गरी लिखत खडा गर्नुपर्नेछ ।

(४) उपदफा (३) बमोजिम खडा गरिएको लिखतलाई कानून बमोजिम रीत पुन्याई भएको लिखत मानिनेछ ।

(५) अदालतमा भएको कुनै लिखतमा सहीछाप गर्नुपर्ने कुनै व्यक्तिले सहीछाप गर्न इन्कार गरेमा न्यायाधीशले सोही व्यहोरा उल्लेख गरी सम्बन्धित लिखतमा कैफियत जनाई आफ्नो सहीछाप गरी राख्नुपर्नेछ ।

(६) यस संहिता बमोजिम कुनै व्यक्तिले कुनै लिखतमा सहीछाप गर्दा सो लिखतमा उल्लेख भएको कुनै व्यहोरामा आफ्नो सहमति नभएमा आफ्नो राय छुट्टै लेखी सहीछाप गर्न सक्नेछ ।

टिप्पणी

अपराध अनुसन्धान लगायत न्याय सम्पादनको काममा जनसहभागिता वा आम जनताको सहयोग अपेक्षित मात्र होइन अनिवार्य पनि हुन्छ । यसरी सहयोग गर्नु आम जनताको नागरिक कर्तव्य (Civic duty) पनि हो । यसै कुरालाई ध्यान दिई यस संहिता बमोजिम विभिन्न काम कारबाईको सिलसिलामा रोहबरमा बस्नु पर्ने व्यक्तिले रोहबरमा बस्न इन्कार गरेमा निजलाई अदालतले पाँच हजार रुपैयासम्म जरिवाना गर्न सक्ने, सो बमोजिम अदालतबाट तयार गरिएको लिखतमा सहीछाप गर्नुपर्ने व्यक्तिले सहीछाप गर्न इन्कार गरेमा अदालतले निजलाई पाँच हजार रुपैयासम्म जरिवाना गर्नसक्ने व्यवस्था गरिएको छ । यस्ता काम, कारबाईमा विभिन्न किसिमका मुचुल्का, सरजमिनको लिखत वा बकपत्र आदि हुन सक्दछन् । यो व्यवस्थाबाट आम जनताको अपराध अनुसन्धान र अन्य न्यायिक कारबाईमा सहयोग हुने अपेक्षा गरिएको छ । जनताको सहयोगविना अपराध अनुसन्धान सम्भव नहुने र रोहबरमा बस्नुपर्ने व्यक्ति रोहबरमा नै नबसिदिएमा तयार भएको लिखतको सम्बन्धमा प्रश्न उठाउन सकिने अवस्था आउने हुँदा यस्तो अवस्था आउन नदिन प्रस्तुत दफामा गरिएको व्यवस्था अति आवश्यक रहेको छ । तथापि, यस्तो स्थिति आएमा लिखतको वैधानिकतामा सम्बन्धमा समस्या नहोस् भन्ने दृष्टिकोणले कुनै कामको सिलसिलामा रोहबरमा उपस्थित हुनुपर्ने व्यक्तिले रोहबरमा रहन इन्कार गरेमा वा कुनै लिखतमा सहीछाप गर्नुपर्ने व्यक्तिले सहीछाप गर्न इन्कार गरेमा सो काम वा लिखत गराउने कर्मचारीले सो व्यहोरा उल्लेख गरी सम्बन्धित लिखतमा रोहबरमा नबसेको वा सहीछाप नगरेको कारण खुलाई कैफियत जनाई उपस्थित भएका अन्य दुई व्यक्तिको सहीछाप गराई आफूले पनि त्यसमा सहीछाप गरी लिखत खडा गर्नुपर्ने र यसरी खडा गरिएको लिखतलाई कानून बमोजिम रीत पुन्याई भएको लिखत मानिने व्यवस्था पनि गरिएको छ । यसका अतिरिक्त अदालतमा भएको कुनै लिखतमा सहीछाप गर्नुपर्ने कुनै व्यक्तिले सहीछाप गर्न इन्कार गरेमा

न्यायाधीशले सोही व्यहोरा उल्लेख गरी सम्बन्धित लिखतमा कैफियत जनाई आफ्नो सहीछाप गरी राख्नुपर्ने र सो बमोजिम कुनै व्यक्तिले कुनै लिखतमा सहीछाप गर्दा सो लिखतमा उल्लेख भएको कुनै व्यहोरामा आफ्नो सहमति नभएमा आफ्नो राय छुट्टै लेखी सहिछाप गर्नसक्ने व्यवस्था पनि गरिएको छ । यी व्यवस्थाबाट रोहबरमा रहने व्यक्तिको सहिछाप सम्बन्धमा स्पष्टता कायम गर्न मद्दत मिल्ने विश्वास लिइएको छ ।

१९०. असल नियतले गरेको कामको बचाउ : (१) यस संहिता बमोजिम सरकारी वकिलले कुनै मुद्दाको सन्दर्भमा असल नियतले गरेको निर्णय, अभियोजन, बहस पैरवी एवम् प्रतिरक्षा सम्बन्धमा प्रश्न उठाइने र कुनै अदालतमा मुद्दा चलाइने छैन ।

(२) यस संहिताको अनुसूची-१ र अनुसूची-२ अन्तर्गतका मुद्दाको अनुसन्धानको सम्बन्धमा अनुसन्धान अधिकारीले असल नियतले गरेको काम कारबाई उपर कुनै कारबाई हुन सक्नेछैन ।

टिप्पणी

सरकारी वकिल नेपाल सरकारको कानूनी सल्लाहकार हुनुका साथै सरकार वादी हुने मुद्दा चल्ने नचल्ने निर्णय गर्ने, नेपाल सरकार वादी भएको वा नेपाल सरकारको हकहित वा सरोकार रहेको मुद्दामा सरकारको हकहितको प्रतिरक्षा गर्ने कार्य गर्दछ, जुन कार्य व्यावसायिक कार्य हो ।^{१२७} सर्वोच्च अदालतले महान्यायाधिवक्ता लगायत सरकारी वकिलहरू व्यावसायिक व्यक्ति भएको कुरालाई विभिन्न मुद्दाले केही न्यायिक सिद्धान्त पनि स्थापित गरेको छ ।^{१२८} यसरी अध्ययन गर्दा सरकारी वकिल नेपाल सरकारको निजामती कर्मचारी, नेपाल सरकारको कानून सल्लाहकार, स्वतन्त्र अभियोजनकर्ता र एक व्यवसायीको रूपमा रहने देखिँदा निजको विभिन्न हैसियतबाट हुने कामलाई कानूनबाट नै संरक्षण हुनुपर्दछ । यसैले प्रस्तुत दफामा यस संहिता बमोजिम सरकारी वकिलले कुनै मुद्दाको सन्दर्भमा असल नियतले गरेको निर्णय, अभियोजन, बहस पैरवी एवम् प्रतिरक्षा सम्बन्धमा प्रश्न उठाइने र कुनै अदालतमा मुद्दा नचलाइने व्यवस्था गरिएको छ । यसका साथै अनुसन्धान अधिकारीले असल नियतका

१२७ महान्यायाधिवक्ताको वार्षिक प्रतिवेदन, आ.व. २०६३-६४, महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय, २०६५, पृ. ७५

१२८ यस्ता सिद्धान्तहरू देहाय बमोजिम छन्

- ◆ मधुसुधन भट्टराई विरुद्ध नरेन्द्र बहादुर चन्द समेत नैकाप. २०५९, पृ. २१०, संविधान तथा प्रचलित कानूनद्वारा तोकिएको उल्लेखित काम कारबाई सम्पादन गर्दा सरकारी वकिलले एउटा व्यावसायिक व्यक्तिले भैं मुद्दा चलाउने नचलाउने र चलाउँदा के कसरी कुन कानूनी आधार वा बुँदामा चलाउने भन्ने निर्णय गर्नुपर्ने स्थिति देखिन्छ । श्री ५ को सरकारलाई सरोकार पर्ने मुद्दामा महान्यायाधिवक्ताले कुनै विशेष निर्देशन दिएको रहेछ भने त्यसको अधीनमा रही सरकारी वकिलले व्यावसायिक आचरणको पालना गरी आफ्नो तर्जविज अनुसार मुद्दामा बहस गर्नुपर्ने हुन्छ । सरकारी वकिलले सो बमोजिम बहस पैरवी गरेको कारण मात्र आधार लिई निज उपर कुनै कारबाई गरिने वा गाली वेइज्जती मुद्दा चलाइने छैन भनी सरकारी वकिल सम्बन्धी नियमावली, २०५५ को नियम ३५ मा भएको व्यवस्थाबाट सरकारी वकिलको अभियोजन र प्रतिरक्षा लगायतका सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐन, २०४९ द्वारा प्रदत्त काम, कर्तव्य र अधिकारहरू विशुद्ध व्यावसायिक प्रकृतिका हुन् भन्नेमा विवाद रहन सक्ने । तसर्थ सरकारी वकिलको त्यस्ता व्यावसायिक कार्यहरूमा निजलाई अधिकार प्रत्यायोगन गर्न महान्यायाधिवक्ता र सरकारी वकिल सम्बन्धी नियमावली, २०५५ बमोजिम विभागीय प्रमुखवाहेक अरु कसैको नियन्त्रण र निर्देशन रहनसक्ने पनि देखिन आउँदैन । व्यावसायिक आचरणको परिधिभित्र रही असल नियतबाट गरिएको त्यस्ता कार्यहरूमा सरकारी वकिललाई व्यावसायिक उन्मुक्ति प्राप्त नहुने भन्ने अर्थ गर्न न्याय तथा कानून सम्मत हुने देखिँदैन ।
- ◆ बन्नी बहादुर कार्की विरुद्ध अ.दु.अ.आ. समेत, नैकाप. २०५८ पृ. २३९, मुद्दा चलाउने नचलाउने अधिकार व्यावसायिक प्रकृतिको हो भन्ने कुरा बन्नी बहादुर कार्कीको मुद्दामा भएको आदेशबाट पनि पुष्टि हुन्छ । त्यसमा भनिएको छ कि श्री ५ को सरकारको कानूनी सल्लाहकार सर्वोच्च अदालतको न्यायाधीश हुनसक्ने योग्यता पुगेको व्यक्ति महान्यायाधिकाको पदमा नियुक्ति हुने भएकोले महान्यायाधिवक्ता कानूनको ज्ञाताको रूपमा संविधानले स्वीकार गरेको छ । महान्यायाधिवक्तालाई रायसल्लाह दिने अधिकार श्री ५ को सरकारको प्रतिनिधित्व गर्ने अधिकार, जुनसुकै अदालत, कार्यालय वा पदाधिकारीसमक्ष उपस्थित हुने अधिकार, संसदमा उपस्थित हुन पाउने अधिकार, अभियोजन वा प्रतिरक्षाको अधिकार लगायत संविधान र कानून बमोजिम प्राप्त अधिकार प्रयोग गर्दा एउटा व्यावसायिक व्यक्ति वा निकायले प्राप्त गर्ने अधिकार, सुविधा वा उन्मुक्ति सबै प्राप्त हुनेछन् । महान्यायाधिवक्ताको सदाशयतापूर्वक आफ्नो विवेक प्रयोग गरी गरेका त्यस्ता कार्य उपर प्रश्न गर्ने कसैको अधिकार रहँदैन । त्यस सम्बन्धमा निजलाई व्यावसायिक उन्मुक्ति प्रदान गरिएको हुन्छ ।

साथ गरिएका कार्यका सम्बन्धमा निजको संरक्षण गर्नुपर्छ भन्ने मान्यताका आधारमा संहिताको अनुसूची-१ र अनुसूची-२ अन्तर्गतका मुद्दाको अनुसन्धानको सम्बन्धमा अनुसन्धान अधिकारीले असल नियतले गरेको काम कारबाई उपर कुनै कारबाई हुन नसक्ने व्यवस्था पनि गरिएको छ । असल नियतले गरेको काम भन्नाले बदनियत चिताई वा गम्भीर लापरवाही वा हेल्चेक्राईबाट गरेको काम बाहेकको काम मान्नुपर्ने हुन्छ ।

१९९. स्वीकृति लिनुपर्ने : यस संहितामा अन्यत्र जुनसुकै कुरा लेखिएको भएता पनि अपराध संहिताको दफा १०१ बमोजिमको बदनियतपूर्वक अनुसन्धान वा अभियोजन गरेको कसूरको सम्बन्धमा परेको उजुरीको अनुसन्धान देहाय बमोजिमको समितिले गर्नेछ :-

(क) महान्यायाधिवक्ताले तोकेको कम्तिमा राजपत्रांकित

प्रथम श्रेणीको सहन्यायाधिवक्ताअध्यक्ष

(ख) नेपाल सरकारले तोकेको नेपाल सरकारको कम्तिमा राजपत्रांकित

प्रथम श्रेणीको अधिकृत.....सदस्य

(ग) नेपाल सरकारले तोकेको नेपाल प्रहरीको कम्तिमा

राजपत्रांकित प्रथम श्रेणीको अधिकृत.....सदस्य

(२) उपदफा (१) बमोजिमको समितिले अनुसन्धान गर्दा त्यसरी बदनियतपूर्वक अनुसन्धान वा अभियोजन गरेको देखिएमा सो सम्बन्धमा मुद्दा चलाउन सम्बन्धित सरकारी वकिलको कार्यालयलाई लेखी पठाउनेछ ।

टिप्पणी

दफा १९० मा सरकारी वकिलले असल नियतबाट भएको कामको संरक्षण गरिएको छ । अनुसन्धान र अभियोजन गर्ने अधिकारीले स्वतन्त्र रूपमा काम गर्ने अवसर नभएसम्म उनीहरूले सक्षमतापूर्वक काम गर्न सक्दैनन् । त्यस्ता अधिकारीले बदनियतसाथ काम गरेमा निजहरूलाई पनि कारबाई गर्ने व्यवस्था हुनु पनि जरुरी हुन्छ । असल नियतबाट गरेको कामको संरक्षण हुनुको स्वाभाविक अर्थ बदनियत साथ भएको कामको संरक्षण नहुनु र त्यस उपर कारबाई हुनु हो । तसर्थ, बदनियत साथ कुनै कसूरको अनुसन्धान वा अभियोजन गर्ने कामलाई विभिन्न मुलुकमा फौजदारी कसूरको रूपमा परिभाषा गरिएका छन् । कसूरको अनुसन्धान वा अभियोजन गर्ने अधिकारीबाट नै बदनियतसाथ त्यस्तो काम हुन गएमा फौजदारी न्याय प्रशासन विश्वासनीय हुन सक्दैन । “असल नियत” र “बदनियत” दुवै कुरालाई सन्तुलन मिलाउनका लागि प्रस्तुत दफामा कानून बमोजिम अनुसन्धान वा अभियोजन गर्ने जिम्मेवारी भएको अधिकारीले बदनियतपूर्वक अनुसन्धान वा अभियोजन गरेमा त्यसको अनुसन्धान यस संहिता बमोजिम अधिकार पाएको अधिकारीबाट नभई पृथक समितिबाट गर्ने विशेष व्यवस्था गरिएको छ । यस व्यवस्थाबाट एकातर्फ अनुसन्धान र अभियोजन गर्ने अधिकारीलाई संरक्षण गर्ने हिसाबले संस्थागत आग्रह राखी अनुसन्धान नगरिने अवस्था सिर्जनाहुन्छ भने यस्ता अधिकारी विरुद्धको अनुसन्धान स्वतन्त्र रूपमा भई बढी प्रभावकारी हुन्छ । अतः यस्तो समितिमा महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय, नेपाल सरकार र नेपाल प्रहरीका उच्च पदस्थ अधिकारीको प्रतिनिधित्व र संलग्नता रहने गरी व्यवस्था गरिएको छ । यसै पृष्ठभूमिमा समितिको संरचना देहाय बमोजिम बनाइएको छ ।

(क) महान्यायाधिवक्ताले तोकेको कम्तिमा राजपत्रांकित प्रथम श्रेणीको
सहन्यायाधिवक्ता

अध्यक्ष

(ख) नेपाल सरकारले तोकेको नेपाल सरकारको कम्तिमा राजपत्रांकित
प्रथम श्रेणीको अधिकृत

सदस्य

(ग) नेपाल सरकारले तोकेको नेपाल प्रहरीको कम्तिमा राजपत्रांकित
प्रथम श्रेणीको अधिकृत

सदस्य

अनुसन्धान सम्पन्न भइसकेपछि अभियोजन गर्ने सम्बन्धमा भने सरकारी वकिलले नै गर्ने व्यवस्था राखिएको छ। संविधानतः अभियोजनको कार्य महान्यायाधिवक्ता र निजले अधिकार प्रत्यायोजन गरेका सरकारी वकिलले गर्नुपर्ने हुँदा समितिले अनुसन्धान गर्दा त्यसरी बदनियतपूर्वक अनुसन्धान वा अभियोजन गरेको देखिएमा सो सम्बन्धमा मुद्दा चलाउन प्रादेशिक क्षेत्राधिकार भएको सम्बन्धित सरकारी वकिलको कार्यालयलाई लेखी पठाउने व्यवस्था गरिएको हो।

१९२. मुद्दा सकार गर्न अनुमति दिनसक्ने : कैद वा जरिवाना सजाय हुने बाहेक बिगो भराउनु पर्ने वा कुनै किसिमको चलअचल भराउनु पर्ने अनुसूची -४ अन्तर्गतको मुद्दामा उजुरवाला मरेमा, निजको होस ठेगानमा नरहेमा वा निज बेपत्ता भई अदालतबाट तोकिएको म्याद तारेख गुज्रेमा उजुरवाला मरेको, निजको होस ठेगानमा नरहेको वा निज बेपत्ता भएको मितिले बाटोको म्यादबाहेक पैंतीस दिनभित्र म्याद तारेख थमाउन निजको हकदारले निवेदन दिएमा गुज्रिएको म्याद तारेख थामी दिन अदालतले आदेश दिन सक्नेछ।

टिप्पणी

कैद वा जरिवानाका हकमा कसूर गर्ने व्यक्तिको वैयक्तिक दायित्व हुने भएपनि कुनै सम्पत्ति वा बिगो भराइ पाउने कुराका हकमा जाहेरवाला वा उजुरवालाको अधिकार सिर्जनाहुने र मुद्दामा जाहेरवाला वा उजुरवालाको मृत्यु भई यस किसिमको अवस्था सिर्जना हुनसक्छ। यस किसिमको अवस्था सिर्जनाभएमा तत्सम्बन्धमा कुनै समस्या नआओस् भन्ने अभिप्रायले प्रस्तुत दफामा कैद वा जरिवाना सजाय हुने मुद्दामा बाहेक बिगो भराउनु पर्ने वा कुनै किसिमको चलअचल भराउनु पर्ने अनुसूची -४ अन्तर्गतको मुद्दामा उजुरवाला मरेमा, निजको होस ठेगानमा नरहेमा वा निज बेपत्ता भई अदालतबाट तोकिएको म्याद तारेख गुज्रेमा उजुरवाला मरेको, निजको होस ठेगानमा नरहेको वा निज बेपत्ता भएको मितिले बाटोको म्याद बाहेक पैंतीस दिनभित्र म्याद तारेख थमाउन निजको हकदारले निवेदन दिएमा मुद्दा सकार गर्नका लागि गुज्रिएको म्याद तारेख थामिदिन अदालतले आदेश दिनसक्ने व्यवस्था गरिएको छ। प्रस्तुत व्यवस्था सबै मुद्दामा आकर्षित नभई चलअचल सम्पत्ति भराउनु पर्ने प्रकृतिका मुद्दा र खासगरी अनुसूची ४ बमोजिम दायर भएका मुद्दाका हकमा आकर्षित हुन्छ।

१९३. न्यायिक सहयोग प्रदान गर्न सकिने : (१) कुनै विदेशी मुलुकको अदालतमा विचाराधीन रहेको फौजदारी मुद्दाको सिलसिलामा नेपालभित्र रहेबसेको कुनै व्यक्तिका नाममा समाह्वान वा पक्राउ पुर्जी जारी गर्न वा नेपालभित्र कुनै प्रमाण बुझ्न त्यस्तो मुलुकबाट नेपाल सरकारलाई अनुरोध भएमा नेपाल सरकारले व्यहोरा उचित ठहराएमा सम्बन्धित अदालतमा लेखी पठाउन सक्नेछ।

(२) उपदफा (१) बमोजिम लेखिई आएमा त्यस्तो अदालतले देहायको अवस्थामा त्यस्तो समाह्वान वा पक्राउ पुर्जी जारी गर्ने वा प्रमाण बुझ्ने आदेश दिन सक्नेछ :

(क) जुन कसूरको सम्बन्धमा समाह्वान वा पक्राउ पुर्जी जारी गर्नुपर्ने वा प्रमाण बुझ्नु पर्ने हो सो कसूर प्रचलित नेपाल कानून बमोजिम कसूर मानिएको,

(ख) नेपालको अदालतमा विचाराधीन रहेको त्यस्तै प्रकृतिका मुद्दामा नेपाल सरकारबाट अनुरोध भएका बखत समाह्वान वा पक्राउ पुर्जी जारी गर्ने वा प्रमाण बुझ्ने प्रत्याभूतिको आश्वासन सम्बन्धित मुलुकबाट प्राप्त भएको ।

(३) उपदफा (२) बमोजिमको आदेश अनुसार समाह्वान वा पक्राउ पुर्जी जारी गर्दा वा प्रमाण बुझ्दा यस संहिता बमोजिम गरिने वा बुझिनेछ ।

(४) उपदफा (१) मा जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि नेपाली नागरिकको नाममा उपदफा (१) बमोजिम पक्राउ पुर्जी जारी गर्न सकिने छैन ।

(५) यस दफामा अन्यत्र जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि सार्वजनिक नीति वा सार्वजनिक हितको कारणले कुनै विदेशी अदालतबाट जारी भएको समाह्वान वा पक्राउ पुर्जी जारी नगर्ने वा प्रमाण नबुझ्ने गरी नेपाल सरकारले निर्णय गरेमा त्यस्तो समाह्वान वा पक्राउ पुर्जी जारी गर्न वा प्रमाण बुझ्न सकिने छैन ।

टिप्पणी

विश्वव्यापीकरणको आधुनिक युगमा राज्यहरूबिचको अन्तरनिर्भरता पहिलोको भन्दा बढी भएको छ र न्याय सम्पादनका क्रममा पनि यसको प्रभाव परेको छ । नेपालसमेत पक्ष रहेको विभिन्न अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धिले पारस्परिक कानूनी सहायता सम्बन्धी व्यवस्था गरेका छन् । राज्यहरूबिच अपराधको अनुसन्धान, अभियोजन र मुद्दाको अदालती कारबाईका तीनै चरण तथा फैसला कार्यान्वयन समेतका अवस्थामा पारस्परिक कानूनी सहायता आवश्यक पर्ने हुन्छ । यसको अभावमा कतिपय अवस्थामा र खास बहुराष्ट्रिय सङ्गठित अपराधको अनुसन्धान, अभियोजन र मुद्दाको अदालती कारबाई सम्पन्न गर्न नसकिने पनि हुनसक्छ । कुनै कसूर एक मुलुकमा तयारी योजना गरी अर्को मुलुकमा हुने, एक मुलुकमा कसूर गर्न प्रारम्भ गरी अर्को मुलुकमा पूरा हुने वा एक मुलुकमा कसूर गरी कसूरदार अर्को मुलुकमा लुकीछिपी बस्ने हुँदा फौजदारी न्याय प्रशासनमा राज्यबीच सहयोग आवश्यक पर्ने हुन्छ । कुनै मुलुकको अदालतमा विचाराधीन रहेको मुद्दाको लागि व्यक्तिबाट प्रमाण वा बयान लिनु, न्यायिक लिखतहरू तामेल गराउन, खानतलासी, बरामदी र रोक्का राख्ने कार्य कार्यान्वित गर्नु, वस्तु र स्थानको जाँच गर्नु, लिखत र अभिलेखका मूल वा प्रमाणितप्रति प्रदान गर्नु, अनुरोधकर्ता राज्यमा व्यक्तिहरूको स्वैच्छिक उपस्थितिलाई सुविधाजनक बनाउन अपराधिक उपजको पहिचान, रोक्का र पत्ता लगाउने कार्य गर्नु, सम्पत्ति फिर्ताका लागि, सूचना, प्रमाणजन्य वस्तु र विशेषज्ञको मूल्याङ्कन प्रदान गर्नु यस्तो पारस्परिक सहयोग राज्यहरूबिच आवश्यक पर्ने हुन्छ । पारस्परिक सहायता सामान्यतया द्विपक्षीय वा बहुपक्षीय सन्धिमा आधारित हुने र राष्ट्रिय कानून तथा न्यायिक अनुरोध जस्ता सन्धि बाहेकका आधारमा पनि राज्यले पारस्परिकताका आधारमा यो काम गर्ने गरेका छन् । राज्यहरूबिचको पारस्परिक कानूनी सहयोग विश्वव्यापीकरणको वर्तमान सन्दर्भमा फौजदारी न्याय प्रणालीमा अनिवार्यजस्तै बन्न गएको छ । त्यसैले राज्यको फौजदारी न्यायप्रणाली तदनुरूप विकसित र परिमार्जित बन्दै जानु जरुरी भएको छ । प्रस्तुत दफामा यही मर्मलाई आत्मसात गर्दै केही हदमा भएपनि पारस्परिक कानूनी सहायताको अवधारणालाई अवलम्बन गर्ने प्रयास गरिएको

छ । यस दफामा कुनै विदेशी मुलुकको अदालतमा विचाराधीन रहेको फौजदारी मुद्दाको सिलसिलामा नेपालभित्र रहेबसेको कुनै व्यक्तिका नाममा समाह्वान वा पक्राउ पुर्जी जारी गर्न वा नेपालभित्र कुनै प्रमाण बुझ्न त्यस्तो मुलुकबाट नेपाल सरकारलाई अनुरोध भएमा नेपाल सरकारले व्यहोरा उचित ठहराएमा सम्बन्धित अदालतमा लेखी पठाउन सक्ने, सो बमोजिम लेखिई आएमा त्यस्तो अदालतले जुन कसूरको सम्बन्धमा समाह्वान वा पक्राउ पुर्जी जारी गर्नुपर्ने वा प्रमाण बुझ्नुपर्ने हो सो कसूर प्रचलित नेपाल कानून बमोजिम कसूर मानिएको भए र नेपालको अदालतमा विचाराधीन रहेको त्यस्तै प्रकृतिका मुद्दामा नेपाल सरकारबाट अनुरोध भएका बखत समाह्वान वा पक्राउ पुर्जी जारी गर्ने वा प्रमाण बुझ्ने प्रत्याभूतिको आश्वासन सम्बन्धित मुलुकबाट प्राप्त भएको अवस्थामा त्यस्तो समाह्वान वा पक्राउ पुर्जी जारी गर्ने वा प्रमाण बुझ्ने आदेश दिनसक्ने व्यवस्था गरिएको छ । पारस्परिक सहायताको प्रयोग राज्यले पारस्परिकताका आधारमा पनि गर्ने अभ्यास रहेको र पारस्परिकताका कतिपय पूर्व सर्तमा अपराधको दोहोरो अपराधिकता आवश्यक पर्ने भएकाले यी दुई सर्त प्रस्तुत दफामा राखिएको हो ।

आफ्नो नागरिकको संरक्षणका लागि सहायता माग भएमा पनि नेपाली नागरिकको नाममा पक्राउ पुर्जी जारी गर्न नसकिने तथा सार्वजनिक नीति वा सार्वजनिक हितको कारणले कुनै विदेशी अदालतबाट जारी भएको समाह्वान वा पक्राउ पुर्जी जारी नगर्ने वा प्रमाण नबुझ्ने गरी नेपाल सरकारले निर्णय गरेमा त्यस्तो समाह्वान वा पक्राउ पुर्जी जारी गर्न वा प्रमाण बुझ्न नसकिने गरी राष्ट्रिय सरोकार र हितका विषयमा पृथक समाह्वान, पक्राउ पुर्जी जारी गर्न वा प्रमाण बुझ्न नसकिने व्यवस्था पनि गरिएको छ । राज्यको सार्वभौमसत्ताको सिद्धान्त अनुसार आफ्ना मामलामा स्वतन्त्र रूपमा निर्णय गर्नसक्ने र आफ्नो राज्यको हित प्रतिकूल निर्णय गर्न बाध्य नहुने भएकाले यो अपवादात्मक व्यवस्था पनि प्रस्तुत दफामा गरिएको हो ।

१९४.मुद्रण वा गणितीय त्रुटिले असर नगर्ने : यस संहिता अन्तर्गत मुद्दाको तहकिकात, अभियोजन तथा अन्य काम कारबाई गर्दा यस संहिता बमोजिमको कार्यविधिका सम्बन्धमा कुनै किसिमका सानातिना त्रुटि वा छुट भएकोमा वा लेखाइ, छपाइ वा मुद्रणमा भएको गणितीय वा अन्य कुनै सानातिना त्रुटि वा छुट भएकोमा सोही कारणले मात्र सोसँग सम्बन्धित सम्पूर्ण काम, कारबाई गैरकानूनी भएको मानिने छैन ।

टिप्पणी

अनुसन्धान, अभियोजन र न्याय निरुपण सम्बन्धी कार्यसम्पादनका क्रममा लेखाई वा टाइप गर्दा कतिपय अवस्थामा सामान्य मानवीय त्रुटि हुनसक्छ । यसै कारणले गर्दा न्याय प्रशासन ऐन, २०४८ को दफा १९, जिल्ला अदालत नियमावली, २०५२ को नियम ५२ मा लेखाईमा वा टाइपमा हुन गएको भूल छुट्टै पर्चा गरी सच्याउन सकिने व्यवस्था रहेको छ । यस्ता सानातिना त्रुटिहरू सच्याउन सकिने भन्ने अदालतबाट सिद्धान्त पनि विकास भएको पाइन्छ ।^{१९९} प्रस्तुत दफामा मुद्दाको तहकिकात, अभियोजन तथा अन्य काम कारबाई गर्दा यस संहिता बमोजिमको कार्यविधिका सम्बन्धमा कुनै किसिमका सानातिना त्रुटि वा छुट भएकोमा वा लेखाइ, छपाइ वा मुद्रणमा भएको गणितीय वा अन्य

१९९ ब्रह्मानन्द भा वि. अजयानन्द भा समेत नेकाप, २०६७, नि.नं. ८४४९, अं ८, पृष्ठ १४२१ फैसलामा भएको लेखाई वा टाइपको भूल यति नै अविधिभित्र सच्याउनु पर्छ भनी कानूनद्वारा समय सीमा किटान नगरिएको अवस्था हुँदा त्यस्तो फैसला कार्यान्वयन हुनु पूर्व अर्थात् ऐनद्वारा तोकिएको कार्यान्वयनको अविधि व्यतीत नहुँदै जुनसुकै अवस्थामा पनि भूल सुधार गर्न सकिने ।

कुनै सानातिना त्रुटी वा छुट भएकोमा सोही कारणले मात्र सोसँग सम्बन्धित सम्पूर्ण काम, कारबाई गैरकानूनी भएको मानिने छैन भन्ने व्यवस्था रहेको छ । काम कारबाई वा इन्साफमा तात्विक असर नपर्ने खालका सानातिना त्रुटीका कारण काम कारबाई बढेर हुने अवस्था नआओस् भन्ने अभिप्रायले प्रस्तुत व्यवस्था गरिएको हो । यस सन्दर्भमा प्रस्तुत दफाले सदाशयतापूर्वक र इमान्दारीताका साथ भएको काममा सामान्य त्रुटीका कारणबाट मात्र सम्पादित कामलाई शून्यमा परिणत गर्नुहुँदैन भन्ने मनसायका साथ यो व्यवस्था भएको हो । यस्ता सानातिना त्रुटी के कस्ता हुन सक्छन् सोको विवरण उल्लेख हुन सम्भव छैन र त्यो पूर्ण पनि हुँदैन । उदाहरणको लागि अड्क र अक्षरको उल्लेखन आदिमा हुने फरकलाई सानातिना त्रुटी भनिन्छ ।

१९५. समन्वय समिति : (१) अनुसूची-१ वा अनुसूची-२ अन्तर्गतका मुद्दाको अनुसन्धान तथा अभियोजनसँग संलग्न निकायका बीचमा आवश्यकतानुसार समन्वय कायम गरी उल्लिखित कार्यमा प्रभावकारिता ल्याउन देहाय बमोजिमको समन्वय समिति रहनेछ :

(क) महान्यायाधिवक्ता -	अध्यक्ष
(ख) सचिव गृह मन्त्रालय -	सदस्य
(ग) सचिव, कानून तथा न्याय मन्त्रालय -	सदस्य
(घ) प्रहरी महानिरीक्षक, नेपाल प्रहरी	सदस्य
(ङ) महान्यायाधिवक्ताले तोकेको महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयको राजपत्राङ्कित प्रथम श्रेणी वा सो भन्दा माथिल्लो दर्जाको सरकारी वकिल	-सदस्य सचिव

(२) समितिको कार्यविधि समिति आफैँले निर्धारण गरे बमोजिम हुनेछ ।

टिप्पणी

सरकारवादी मुद्दाको अनुसन्धान तहकिकात एवम् अभियोजनमा संलग्न निकायका बीचमा आवश्यकता अनुसार समन्वय कायम गरी उल्लेखित कार्यमा प्रभावकारिता ल्याउन समन्वय समिति रहने सरकारी मुद्दा सम्बन्धी नियमावली, २०५५ ले गरेको व्यवस्थालाई प्रस्तुत दफामा निरन्तरता दिई देहाय बमोजिमको समन्वय समिति रहने व्यवस्था गरिएको छ ।

(क) महान्यायाधिवक्ता	- अध्यक्ष
(ख) सचिव गृह मन्त्रालय	- सदस्य
(ग) सचिव, कानून तथा न्याय मन्त्रालय	- सदस्य
(घ) प्रहरी महानिरीक्षक, नेपाल प्रहरी	- सदस्य
(ङ) महान्यायाधिवक्ताले तोकेको महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयको राजपत्राङ्कित प्रथम श्रेणी वा सो भन्दा माथिको सरकारी वकिल	- सदस्य सचिव

यो व्यवस्थाले फौजदारी न्यायसँग सम्बद्ध निकायहरूबीच समन्वय हुने तथा अनुसन्धान र अभियोजनका समस्याहरूमा सरोकारवाला निकायबीच छलफल भई समस्या उपर सम्बोधन हुने अपेक्षा गरिएको छ । परिणामतः अनुसन्धान र अभियोजनको पक्ष सबल र प्रभावकारी हुने कुरा आशा गर्न सकिन्छ । फौजदारी न्याय प्रशासनसँग सम्बन्धित यो समिति एक उच्च स्तरीय समिति हुनसक्ने

हुनाले यसले त्यस्ता मुद्दाको अनुसन्धान वा अभियोजनका क्षेत्रमा देखिएका समस्या समाधान गर्न आवश्यक सुधार गर्नसक्ने हुन्छ ।

१९६. विभागीय कारबाई हुने : यस संहिता बमोजिम गर्नुपर्ने कुनै काम कारबाई गर्न यस संहितामा अवधि तोकिएकोमा त्यस्तो अवधिभित्र त्यस्तो काम कारबाई नगर्ने राष्ट्रसेवकलाई कानून बमोजिम विभागीय कारबाई हुनेछ ।

टिप्पणी

राम्रो काम गर्नेलाई पुरस्कार र नराम्रो काम गर्नेलाई सजाय दिई सेवामा आश र त्रासको वातावरण सिर्जना गर्नुपर्ने हुन्छ । यसै तथ्यलाई ध्यान दिई यो संहिताबमोजिम गर्नुपर्ने कुनै काम कारबाई गर्न यस संहितामा अवधि तोकिएकोमा त्यस्तो अवधिभित्र त्यस्तो काम कारबाई नगर्ने राष्ट्रसेवकलाई कानून बमोजिम विभागीय कारबाई गरिने व्यवस्था प्रस्तुत दफामा गरिएको छ ।

१९७. नियम बनाउने अधिकार : (१) यस संहिताको उद्देश्य कार्यान्वयन गर्नको लागि अनुसन्धानको विषयमा महान्यायाधिवक्ताको परामर्श लिई नेपाल सरकारले र अदालती कारबाईको विषयमा सर्वोच्च अदालतले नियम बनाउन सक्नेछ ।

(२) उपदफा (१) बमोजिम नियमहरू बनाउँदा न्याय प्रशासन सम्बन्धी विषयमा न्याय परिषद्को परामर्श लिन सकिनेछ ।

टिप्पणी

कानून बनाउने काम विधायिकाको भएपनि सारवान कानूनलाई क्रियाशील गराउन कार्यविधिगत व्यवस्था गर्न प्रत्यायोजित विधायन अन्तर्गत नियम बनाउन सकिने आम प्रचलन र मान्यता छ । कानून बनाउने काम विधायिकाको एकलौटी सक्षमता (exclusive competency) को विषय भएतापनि व्यवहारमा कतिपय कानून बनाउने अधिकार त्यसले प्रत्यायोजित विधायनको माध्यमबाट सरकार वा अन्य निकायलाई सुम्पने गर्दछ । यसका केही खास कारण छन् । पहिलो कुरा विधायिकासँग कार्यविधिगत यावत विषय सम्बोधन गर्ने समय हुँदैन र दोश्रो कुरा यो विशेषज्ञ निकाय पनि होइन । यो कथन नेपालको हकमा पनि लागु हुन्छ । नेपालको कानून बनाउने प्रचलित अभ्यास बमोजिम विधायिका पारित ऐन अन्तर्गत बन्ने कार्यविधिगत नियमावलीहरू नेपाल सरकारले नै बनाउने अभ्यास रहिआएको छ । न्याय सम्पादन गर्ने कार्य स्वतन्त्र र स्वायत्त निकायबाट हुनुपर्दछ भन्ने शाश्वत मान्यता रहेको र त्यस्ता निकायको स्वतन्त्रता र स्वायत्तता आन्तरिक कारबाई नियमित गर्ने कुरामा पनि सुनिश्चित गर्नुपर्ने हुन्छ । अदालतको आन्तरिक कार्यविधि नियमित र निर्धारण गर्ने कुरामा अदालतबाटै नियम बनाउनु स्वाभाविक हुन्छ र न्याय प्रशासन ऐन, २०४८ बमोजिम यो अधिकार प्रयोग भएको पनि छ । यस्तै गरी सरकार वादी फौजदारी मुद्दाको अभियोजन महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयले गर्ने तथा त्यस्ता मुद्दाहरूको अनुसन्धानमा पनि सरकारी वकिलहरूको ज्यादै महत्वपूर्ण भूमिका हुने भएकोले सरकार वादी हुने फौजदारी मुद्दाको अनुसन्धान र अभियोजन सम्बन्धी नियम बनाउने कार्यमा महान्यायाधिवक्ताको परामर्श लिन आवश्यक र उपयुक्त हुन्छ । यसै कुरालाई ध्यानमा राखी प्रस्तुत दफामा यस संहिताको उद्देश्य कार्यान्वयन गर्नको लागि अनुसन्धानको विषयमा महान्यायाधिवक्ताको परामर्श लिई नेपाल सरकारले र अदालती कारबाईको विषयमा सर्वोच्च

अदालतले नियम बनाउन सक्ने व्यवस्था गरेको छ । यो व्यवस्थाले संहिताको कार्यान्वयनका लागि सर्वोच्च अदालतले नियम बनाई संहिताको सहज कार्यान्वयनमा प्रभावकारिता ल्याउन सक्ने अपेक्षा गरिएको छ । न्याय सम्पादनसँग सम्बन्धित नीतिहरूको तर्जुमा गर्दा न्याय परिषद्को पनि सहभागिता आवश्यक पर्छ भन्ने मान्यताको आधारमा न्याय परिषद्को परामर्श लिन सकिने व्यवस्था पनि यस दफामा गरिएको छ ।

१९८.निर्देशिका बनाउन सकिने : (१) यस संहिता बमोजिम कारबाई गर्ने क्रममा आइपर्ने विविध कार्यविधिगत जटिलता वा अस्पष्टता वा अभाव, दोहोरोपन वा यस्तै अन्य कुनै जटिलता आई कार्य सञ्चालनमा बाधा पर्न गई सो सम्बन्धमा स्पष्ट निर्देशन जारी गरी कार्यविधिगत सरलता ल्याउनु पर्ने भन्ने लागेमा सो सम्बन्धमा देहायका विषयमा देहायका अधिकारी सो सम्बन्धी निर्देशिका बनाई जारी गर्न सक्नेछ :-

- (क) अनुसूची-१ वा अनुसूची-२ अन्तर्गतका मुद्दाको अनुसन्धान एवम् अभियोजन सम्बन्धमा महान्यायाधिवक्ताको राय लिई नेपाल सरकारले,
 - (ख) अनुसूची-१ वा अनुसूची-२ अन्तर्गतका मुद्दाको बहस पैरवी प्रतिरक्षा, कानूनी राय सम्बन्धमा महान्यायाधिवक्ताले,
 - (ग) परिच्छेद ६ अन्तर्गतका समाह्वान तामेलीका सम्बन्धमा सर्वोच्च अदालतले,
 - (घ) अदालत वा इजलासको व्यवस्थापनका सम्बन्धमा सर्वोच्च अदालतले,
 - (ङ) परिच्छेद १५ अन्तर्गतका फैसला कार्यान्वयनका सम्बन्धमा सर्वोच्च अदालतले,
 - (च) दफा ११६ बमोजिम मुद्दा फिर्ता लिने सम्बन्धमा महान्यायाधिवक्ताको परामर्श लिई नेपाल सरकारले,
 - (छ) दफा १५९ बमोजिम माफीका सम्बन्धमा महान्यायाधिवक्तासँग परामर्श लिई नेपाल सरकारले,
 - (ज) माथि उल्लेख भए बाहेक अन्य अदालती करबाईका सम्बन्धमा सर्वोच्च अदालतले ।
- (२) उपदफा (१) बमोजिमको निर्देशिका यसै संहिता अन्तर्गत जारी भएको मानिनेछ ।

टिप्पणी

कार्यविधिगत जटिलता कम गर्ने र निर्देशिका मार्फत कार्यसम्पादनलाई सहज बनाउने अभ्यास बमोजिम फौजदारी कार्यविधि कानूनको कार्यान्वयन गर्न नियमावलीको अतिरिक्त निर्देशिका बनाउने अभ्यास पनि केही मुलुकमा रहेको पाइन्छ । यस सन्दर्भमा यो संहिता बमोजिम कारबाई गर्ने क्रममा आइपर्ने विविध कार्यविधिगत जटिलता वा अस्पष्टता वा अभाव, दोहोरोपन वा यस्तै अन्य कुनै जटिलता आई कार्य सञ्चालनमा बाधा पर्न गई सो सम्बन्धमा स्पष्ट निर्देशन जारी गरी कार्यविधिगत सरलता ल्याउन सकिने व्यवस्था प्रस्तुत दफामा गरिएको छ । अदालतमा रहेका मुद्दाहरूको व्यवस्थापन तथा सरकारवादी फौजदारी मुद्दाहरूको अनुसन्धान र अभियोजन व्यवस्थापनको लागि क्रमशः सर्वोच्च अदालत र महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयलाई कार्यसञ्चालन निर्देशिका (Standard Operating Procedures- SOP) बनाउने अख्तियारी प्रस्ताव गरिएको हो । अनुसन्धान, अभियोजन र बहस पैरवीमा महान्यायाधिवक्ताको नियन्त्रण रहने तथा विशेष जिम्मेवारी हुने भएकाले यो अनुसूची-१ वा अनुसूची-२ अन्तर्गतका मुद्दाको अनुसन्धान एवम् अभियोजन सम्बन्धमा महान्यायाधिवक्ताको राय लिई नेपाल सरकारले, अनुसूची-१ वा अनुसूची-२ अन्तर्गतका मुद्दाको बहस पैरवी प्रतिरक्षा, कानूनी राय सम्बन्धमा

महान्यायाधिवक्ताले निर्देशिका बनाउन सक्ने गरी व्यवस्था गरिएको छ भने समाप्तवान तामेलीका सम्बन्धमा, अदालत वा इजलासको व्यवस्थापन र फैसला कार्यान्वयनका सम्बन्धमा सर्वोच्च अदालतले निर्देशिका बनाउने अधिकार दिइएको छ । यसका साथै मुद्दा फिर्ता लिने तथा माफी दिने सम्बन्धमा महान्यायाधिवक्ताको पनि भूमिका हुनुपर्ने र यो कार्य नेपाल सरकारले गर्ने भएकाले यस विषयमा तथा माफीका सम्बन्धमा महान्यायाधिवक्तासँग परामर्श लिई नेपाल सरकारले निर्देशिका बनाउन सक्ने अधिकार दिइएको छ । यस बाहेक अन्य अदालती करावाईका सम्बन्धमा सर्वोच्च अदालतले नै निर्देशिका बनाउन सक्ने व्यवस्था पनि गरिएको छ । निर्देशिका बनाउन सकिने यो व्यवस्थाले प्रस्तुत कार्यविधि संहिताको कार्यान्वयनमा सहजता ल्याई न्याय सम्पादनको कार्य सरलीकरण र व्यवस्थित हुने अपेक्षा गरिएको छ ।

१९९. अनुसूचीमा थपघट गर्न सकिने : नेपाल सरकारले नेपाल राजपत्रमा सूचना प्रकाशन गरी अनुसूची १ वा २ मा लेखिएको कसूरहरूमा थपघट वा हेरफेर गर्न सक्नेछ ।

टिप्पणी

विभिन्न कारणले गर्दा अनुसूचीमा रहेका कसूरहरू थप घट गर्नुपर्ने अवस्था भविष्यमा आउन सक्ने हुनसक्छ । त्यस्तो अवस्था आइपरेमा सहजै सो काम गर्न सकियोस् भन्ने अभिप्रायले नेपाल सरकारले नेपाल राजपत्रमा सूचना प्रकाशन गरी अनुसूची १ वा २ मा लेखिएको कसूरहरूमा थपघट वा हेरफेर गर्नसक्ने व्यवस्था प्रस्तुत दफामा गरिएको छ । भविष्यमा यस सम्बन्धमा थपघट गर्नुपर्ने स्थितिमा त्यसलाई सम्भव बनाउने अपेक्षाका साथ यो व्यवस्था गरिएको हो । सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐन, २०४९ बमोजिम पनि यो अधिकार नेपाल सरकारबाट प्रयोग हुँदै आएको छ ।

अनुसूची - १

दफा २ को खण्ड (ज) सँग सम्बन्धित

१. अपराध संहिताको देहायका परिच्छेद वा देहायका परिच्छेदका देहाय दफा अन्तर्गतका कसूर -

(क) भाग २ को :

- (१) परिच्छेद -१
- (२) परिच्छेद -२
- (३) परिच्छेद -४ को दफा ९४, ९५, ९६ र १०४
- (४) परिच्छेद -५ को दफा १०६, १०७, १०८, ११२, ११६, १२०, १२१, १२२, १२३, १२४, १२५, १२६, १२७, १२८
- (५) परिच्छेद - ६
- (६) परिच्छेद -७
- (७) परिच्छेद -८ को दफा १५३, १५४
- (८) परिच्छेद ९
- (९) परिच्छेद -१०
- (१०) परिच्छेद -११
- (११) परिच्छेद -१२
- (१२) परिच्छेद -१३
- (१३) परिच्छेद -१४ को दफा १९४
- (१४) परिच्छेद -१५
- (१५) परिच्छेद -१६
- (१६) परिच्छेद -१७,
- (१७) परिच्छेद -१८ को २२०, २२२, २२३, २२४, २२६, २२७ को उपदफा (३),
- (१८) परिच्छेद -१९
- (१९) परिच्छेद -२०
- (२०) परिच्छेद -२१ को दफा २४९ को उपदफा (३) को खण्ड (क) र (ख), र दफा २५०, २५१, २५२, २५३
- (२१) परिच्छेद-२२ र २३
- (२२) परिच्छेद -२५ को दफा २७७ को उपदफा (२) को खण्ड (क), (ख), (ग) र दफा २७९
- (२३) परिच्छेद -२६ को दफा २८७ (निजी सम्पत्ति बाहेक) २८९
- (२४) परिच्छेद -२७

२. प्रकरण १ अन्तर्गतको कसूरको उद्योग, दुरुत्साहन, षडयन्त्रको कसूर ।

३. मानव बेचबिखन तथा ओसारपसार सम्बन्धी कसूर,

४. हुलाक ऐन, २०१९ अन्तर्गतको कसूर,

५. नागरिकता सम्बन्धी कसूर,

६. प्राचीन स्मारक सम्बन्धी कसूर,
७. लागू औषध सम्बन्धी कसूर,
८. आवश्यक सेवा सञ्चालन ऐन, २०१४ अन्तर्गतको कसूर,
९. अपाङ्ग संरक्षण तथा कल्याण ऐन, २०३९ अन्तर्गतको कसूर,
१२. लिखितहरूको गोप्यता सम्बन्धी २०३९ अन्तर्गतको कसूर,
१३. राहदानी सम्बन्धी कसूर,
१४. आवश्यक वस्तु संरक्षण सम्बन्धी कसूर,
१५. कारागार ऐन, २०१९ अन्तर्गतका कसूर,
१६. चन्दा ऐन, २०२५ अन्तर्गतको कसूर,
१७. चिठ्ठा ऐन, २०२५ अन्तर्गतको कसूर,
१८. सवारी साधनले किची, ठक्कर वा धक्का दिई वा दुर्घटना गराई कसैको ज्यान मरेको वा अङ्गभङ्ग वा घाइते भएको कसूर,
१९. गैर सैनिक हवाई उडान ऐन, २०१५ दफा ९क अन्तर्गतको कसूर,
२०. छापाखाना तथा प्रकाशन सम्बन्धी ऐन, २०४८ को दफा १५ अन्तर्गतको कसूर,
२१. यस अनुसूचीमा समावेश भएका कसूरको कारणबाट उठेको कित्ते वा जालसाजी सम्बन्धी कसूर,
२२. प्रचलित कानून बमोजिम यस अनुसूचीमा समावेश हुने भनी तोकिएको कुनै कसूर,
२३. नेपाल सरकारले नेपाल राजपत्रमा सूचना प्रकाशन गरी यस अनुसूचीमा समावेश गरेको कसूर ।

अनुसूची - २

(दफा २ को खण्ड (ज) सँग सम्बन्धित)

१. अपराध संहिताको देहायका परिच्छेद वा देहायका परिच्छेदका देहाय दफा अन्तर्गतका कसूर -
(क) भाग -२ को परिच्छेद -५ को दफा १०९, ११०, १११, ११३, ११४, ११५
२. अनुसूची -१ मा उल्लेख भए बाहेक नेपाल सरकार वादी भई चलाइने फौजदारी मुद्दा वा नेपाल सरकारको निहित हक, हित वा सरोकार रहेको फौजदारी प्रकृतिको कसूर,
३. कानून बमोजिम यस अनुसूचीमा समावेश भएको कसूर,
४. नेपाल सरकारले नेपाल राजपत्रमा सूचना प्रकाशन गरी यस अनुसूची-२ अन्तर्गत कारबाई र किनारा हुने भनी तोकेको कसूर,
५. प्रकरण १, २, ३ र ४ अन्तर्गतको कसूरको षडयन्त्र, उद्योग, दुरुत्साहन तथा सो सँग सम्बन्धित परिच्छेद ११ अन्तर्गतका कसूर ।

अनुसूची - ३

(दफा २ को खण्ड (ज) सँग सम्बन्धित)

१. अपराध संहिताको भाग २ को परिच्छेद ३ अन्तर्गतको कसूर,
२. अनुसूची-१ वा अनुसूची-२ मा उल्लेख भएकोमा बाहेक नेपाल सरकार सम्बन्धित रहेको वा संवैधानिक निकाय, अदालत वा सार्वजनिक अधिकारीको हक, हित वा सरोकार निहित रहेको फौजदारी कसूर ।

अनुसूची - ४

(दफा २ को खण्ड (ज) सँग सम्बन्धित)

१. अपराध संहिताका देहायका परिच्छेद वा देहायका परिच्छेदका देहायका दफा अन्तर्गतका कसूर:

(क) भाग २ को :

- (१) दफा १९४ बाहेक परिच्छेद -१४
- (२) परिच्छेद -१५
- (३) परिच्छेद -१८ को दफा २२१, २२५ र २२७ (१८ वर्ष र सो भन्दा बढी उमेरकी महिला भएमा)
- (४) परिच्छेद-२१ को दफा २४९ को उपदफा (३) को खण्ड (ग), दफा २५० र २५२ (व्यक्ति वा नेपाल सरकार बाहेक अन्य संस्था वादी भएमा)
- (५) दफा २७७ को उपदफा (२) को खण्ड (क), (ख) र (ग) र दफा २७८ बाहेक परिच्छेद-२५
- (६) परिच्छेद -२६ को दफा २८६, २८८ र २८९ (व्यक्तिवादी भएमा)

(ख) भाग ३ को परिच्छेद १ र २

२. अनुसूची १, २ वा ३ मा उल्लेख भएदेखि बाहेकका फौजदारी कसूर,
३. प्रचलित कानून बमोजिम व्यक्तिवादी भई दायर हुनुपर्ने फौजदारी प्रकृतिका कसूर ।
४. हाडनाता करणीको कसूर ।
५. प्रकरण १, २ र ३ अन्तर्गतका कसूरको उद्योग, षडयन्त्र, दुरुत्साहन तथा सो सँग सम्बन्धित परिच्छेद ११ अन्तर्गतका कसूर ।

अनुसूची - ५

(दफा ४ को उपदफा (१) र (७) सँग सम्बन्धित)
जाहेरी दरखास्तको ढाँचा

श्रीमा चढाएको प्रहरी कार्यालयले भने

(प्रहरी कार्यालयको नाम र ठेगाना)

दर्ता नं. :-

दर्ता मिति :-

- जाहेरी दरखास्त वा सूचना दिने व्यक्तिको नाम, थर र ठेगाना (टोल सहित) :-
- कुन कानून वा मुद्दाबारे दरखास्त वा सूचना गरेको हो :-
- कसूर गर्ने व्यक्तिको नाम, थर ठेगाना (टोल सहित) :
- कसूर गर्ने व्यक्तिको बाबु / आमाको नाम :-
- कसूर गर्ने व्यक्तिको हुलिया र परिचय खुल्ने अन्य विवरण :-
- कसूर सम्बन्धी विवरण :
 - कसूर भएको वा भइरहेको स्थान, ठाउँ मिति र समय,
 - कसूरसँग सम्बन्धित घटनाको विवरण ,
 - कसूरको प्रकृति र कसूरसँग सम्बन्धित अन्य विवरण ,
 - कसूरसँग सम्बन्धित सबुद प्रमाण ,
 - कसूरसँग सम्बन्धित अन्य विवरण ।
- यो दरखास्तको व्यहोरा ठिक साँचो छ, भुट्टा व्यहोरा लेखेको ठहरे कानून बमोजिम सहूला बुझाउँला ।

प्रहरीद्वारा अनुसन्धान हुँदा वा अदालतमा मुद्दा चल्दाको बखत उपस्थित हुनुपर्ने जनाउ पाए सो बमोजिम उपस्थित हुनेछु ।

जाहेरी वा सूचना दिने व्यक्तिको :

सही :-

अनुसूची - ६

(दफा ४ को उपदफा (३) सँग सम्बन्धित)

जाहेरी दरखास्त वा सूचनाको भरपाई

विषय सम्बन्धी कसूर बारे ।

..... को मितिको दरखास्त वा सूचना प्राप्त भई यस
प्रहरी कार्यालयको दर्ता किताबमा मिति मा दर्ता भयो ।

कार्यालयको छाप :-
:-

सूचना दर्ता गर्ने प्रहरी कर्मचारी

दर्ता नं. :-

दरखास्त :-

सही :-

नाम :-

पद :-

कार्यालय :-

मिति :-

अनुसूची - ८

(दफा ९ को उपदफा (४) सँग सम्बन्धित)
अदालतको अनुमतिबाट जारी गरिने पक्राउ पुर्जीको ढाँचा

श्री

ठेगाना (टोल सहित)

तपाईंलाईकसूरको अनुसन्धानको सिलसिलामा पक्राउ गर्नुपर्ने भएकोलेअदालतको मिति.....को अनुमति बमोजिम यो पक्राउ पुर्जी जारी गरिएको छ। यो पक्राउ पुर्जी लिई आउने प्रहरी कर्मचारीको साथ लागि तुरुन्तै ...कार्यालयमा आउनु होला। अन्यथा प्रहरीले नछोडी ल्याउनेछ।

अनुसन्धान अधिकारीको :-

सही :-

नाम :-

दर्जा :-

कार्यालय :-

मिति :-

अनुसूची - ८

(दफा ९ को उपदफा (६) सँग सम्बन्धित)

जरुरी पक्राउ पर्‍जीको ढाँचा

श्री

ठेगाना (टोल सहित)

तपाईंलाईकसूरको अनुसन्धानको सिलसिलामा तत्काल पक्राउ गर्नु परेकोले
यो पक्राउ पर्‍जी जारी गरिएको छ ।

प्रहरी कर्मचारीको:-

नाम, थर :-

दर्जा :-

मिति :-

अनुसूची - १०

(दफा १३ को उपदफा (२) सँग सम्बन्धित)
हिरासतमा राख्ने पुर्जाको ढाँचा

श्री

ठेगाना

तपाईंलाई जाहेरी/ प्रतिवेदनले

कसूरको सिलसिलामा प्रहरी हिरासतमा राखी अनुसन्धान गर्नुपर्ने भएकोले आजैका मितिदेखि प्रहरी हिरासतमा राखी यो थुनुवा पुर्जा दिइएको छ ।

अनुसन्धान अधिकारी :-

सही :-

नाम :-

दर्जा :-

कार्यालय :-

मिति :-

अनुसूची - ११

(दफा १६ को उपदफा (४) सँग सम्बन्धित)

घटना देखने, जान्ने वा थाहा पाउने व्यक्तिले गरेको कागजको ढाँचा

श्री प्रहरी कार्यालय (फलाना ठाउँ) मा अनुसन्धान अधिकारीफलाना समक्ष,
(फलाना).....ठाउँ बस्ने, (फलाना) पेसा गर्ने, (फलानाको) छोरावर्षको -फलानाले
गरेको कागज

१. जाहेरी दर्खास्त वा सूचनाको छोटकरी विवरण :-

.....
.....
.....
.....

२. घटनासँग सम्बन्धित प्रश्नहरू

.....
.....
.....
.....

३. कागज गर्नेले खुलाई लेखाई दिएका कुराहरू :-

.....
.....
.....
.....

४. रोहबर :

कागज गर्नेको सही :-

.....

इति सम्बत् साल महिना गते रोज शुभम्

अनुसूची - १२

(दफा १८ को उपदफा (२) सँग सम्बन्धित)
बरामदी खानतलासी गर्ने सूचना

श्री

..... को जाहेरीले वादी नेपाल सरकार प्रतिवादी
..... समेत भएको कसूर सम्बन्धी मुद्दामा निज अभियुक्त
बसेको वा निजले प्रयोग गरेको वा निजले कसूर गर्दा कसूरसँग सम्बन्धित कुनै चिज वा वस्तु
..... ठाउँमा राखेको हुनसक्ने हुँदा उक्त घर जग्गा खानतलासी गर्न तपाईंलाई यो
सूचना प्रदान गरेको छु ।

उक्त कार्यमा सहयोग पुराई दिनु हुन अनुरोध गर्दछु ।

अनुसन्धान अधिकारी

मिति :

अनुसूची - १३

(दफा १८ को उपदफा (३) सँग सम्बन्धित)

बरामदी/खानतलासी मुचुल्काको ढाँचा

श्री.....प्रहरी कार्यालयवाट
..... (फलाना ठाउँ) मा खडा गरेको चिज, वस्तु, ठाउँ वा मानिसको शरीरको
बरामदी / खानतलासी मुचुल्का ।

१. दरखास्त वा सूचनाको छोटकरी विवरण :

.....
.....

२. खानतलासी गर्ने अधिकारी वा कर्मचारीको अग्रिम तलासी लिनुपर्ने भए सो लिएको विवरण

.....
.....

३. चार किल्लासहित बरामद / खानतलासी गरिएको चिज वस्तु वा ठाउँको विवरण :

.....
.....

४. बरामद भएको सामान र दसीको विवरण :-

.....
.....

५. देखे बमोजिम सही छाप गर्ने साक्षीहरूको नाम, थर, उमेर, वतन र सही :-

.....
.....

६. रोहबरमा बस्नेहरूको नाम, थर, उमेर, वतन र सही :

(क) प्रहरीले मेरो घर, चिज वस्तु खानतलासी लिँदा आफ्नो तलासी दिई इज्जतसाथ तलासी
लिएको र घरको कुनै सामान हिनामिना भएको छैन भनी सही गर्नेठाउँ
बस्ने घर वा चिज वस्तुको धनी / जिम्मेवार व्यक्ति

(ख) अभियुक्तहरूकमो नाम, थर, उमेर, वतन र सही :-

(ग) जाहेरवालाको नाम, थर, उमेर, वतन र सही :-

७. काम तामेल गर्न, खानतलासी वा बरामदी गर्न खटिएको अधिकृत :-

अन्य प्रहरी कर्मचारीहरू :-

८. मिति :-

समय :-

अनुसूची - १४

(दफा २० को उपदफा (२) सँग सम्बन्धित)

घटनास्थल/लास जाँच मुचुल्काको ढाँचा

श्री प्रहरी कार्यालय वाट

.....(फलाना ठाउँ) मा खडा गरेको घटनास्थल, लास जाँच मुचुल्का ।

१. मृतकको नाम, थर, हुलिया :-

वतन :-

उमेर :-

लिङ्ग :-

२. दरखास्त वा सूचनाको छोटकरी विवरण:

.....

.....

.....

.....

३. घटनास्थलको चार किल्ला सहितको विवरण :-

.....

.....

.....

.....

४. लासको विवरण :-

लासको शारीरिक अवस्था :- (व्यहोरा खुलाउने)

लासको विवरण :-

कपडा -शरीरमा भएका अन्य भौतिक सामग्रीहरू समेत)

उचाई

कपालको रङ्ग

कलापको अवस्था

अनुहारको अवस्था

आँखा : खुल्ला । बन्द

हात खुम्चिएको

सोभो

मुट्ठी

नडको अवस्था

खुट्टाको अवस्था

अन्य अवस्था

नीलडामहरू

(ठाउँ, आकार तथा नाप)

नाम

.....

कान

खोस्रिएको दागी

(ठाउँ र आकार तथा नाम)

मुख

दाँत र जिब्रो
घाँटीको अवस्था
घाँटीको डामहरू
छाती

.....
काटिएको घाउहरू
(ठाउँ, आकार)
अन्य ठाउँहरू
(ठाउँ, आकार तथा नाप)

पेटको अन्य भागको अवस्था

मलद्वार

लिङ्ग/योनी

.....
परिचयात्मक चिन्ह (कुनै भए)

अन्यकुनै विकृति / अस्वाभाविक लक्षणभए (सो समेत उल्लेख गर्ने)

५. घटनास्थल र लासको रेखा चित्रण । (गर्न सकिन्छ भने) :-

.....
.....

६. देखे बमोजिम सहीछाप गर्ने साक्षीहरूको नम, थर, उमेर, वतन र सही-

.....
.....

७. रोहबरमा बस्नेहरूको नाम, थर, उमेर, वतन र सही-

.....
.....

दरखास्त वा सूचना दिने व्यक्तिको नाम, थर, उमेर, वतन र सही:-

अभियुक्तहरूको नाम, थर, उमेर, वतन र सही :-

काम तामेल गर्ने :-

अनुसन्धान अधिकारी :-

अन्य प्रहरी कर्मचारीहरू :-

.....

.....

.....

मिति :-

अनुसूची - १५

(दफा २० को उपदफा (५) सँग सम्बन्धित)

शव परीक्षण प्रतिवेदनAUTOPSY REPORT

प्रहरी कार्यालयले भर्ने :-

मिति :-

प्रहरी कार्यालयको नाम :-

मृतकको नाम, थर, ठेगाना, उमेर र लिङ्ग :-

लास सनाखत गरिदिने व्यक्तिको नाम, थर, वतन:-

सम्बन्धित प्रहरी कार्यालयको छाप र कर्मचारीको दस्तखत :-

Relevant Details:

External Examination:

Internal Examination:

Special Examination:

Viscera/another samples:

Cause of Death:

(मृत्युको कारण)

(Seal of the Hospital) Full name of m .o .:

Signature of m .o . :

Date:

Hospital :

अनुसूची- १६

(दफा २२ को उपदफा (१) सँग सम्बन्धित)

घाउ जाँच केश फाराम

मिति र दर्ता नं :

Date and Police case No:

घाइतको नाम, थर, उमेर र लिंग :

Name, Age and Sex of Injured person:

घाइतेको बतन:

Address of Injured Person:

कार्यालयको ठेगाना :

Name and Address of the Office (Sender):

घाउ जाँच गराउन लिई जाने प्रहरी कर्मचारीको नाम, दर्जा :

Name and Rank of the Police Personnel:

accompanying the injured to Mo .O.)

Date, Time and Place of Examination

Consent; Nature of Injury Size and Site:

1

2.

3.

Type of Injury:

अङ्गभङ्ग.....

अङ्ग फोरिएको वा छिनालिएको वा फुकालिएको

पुरानो घाउखत.....

अन्य

Type of Weapon/ Object used:

Condition of the Patient:

Whether fatal or not ? (मर्ने वा नमर्ने)

(कैफियत)

घाउ जाँच अधिकारी :

दस्तखत :

नाम, थर :

दर्जा :

कार्यालय :

मिति :

अनुसूची - १७

(दफा २४ को उपदफा (३) सँग सम्बन्धित)

मानिस सनाखत गरेको ढाँचा

प्रहरी कार्यालय.....वाट भएको सनाखत मुचुल्का

.....को छोरा.....जिल्लागाउँ विकास समिति
 / नगरपालिकावार्ड नं.बस्ने ले जिल्लागाउँविकास
 समिति / नगरपालिकावार्ड नं.मा मितिमा गरेको
कसूर घटना सो स्थानमा म रहेको । मैले देखेको र कसूर गर्ने व्यक्तिलाई सनाखत
 गर्न प्रहरी कार्यालयवाट अनुरोध भई आएकोले म.....आज यस
 कार्यालयमा उपस्थित भएको छु । सो घटना घटना देहायका व्यक्तिलाई मेले देखेकोले निजको रूप, रङ्ग
 चिनेकोले निज सोही व्यक्ति हो भनी सनाखत गर्दछु । निजलाई नदेखेको वा निजको रूप रङ्ग फरक
 भएकोले निज सो व्यक्ति नभएको व्यहोरा अनुरोध गर्दछु ।

सनाखत गर्ने व्यक्तिको नाम,थर वतन :

सनाखत गराइएको स्थान :

सनाखत गराउने अधिकारीको नाम, थर, वतन, दर्जा :

सनाखत गरेको मिति :

अनुसूची-१८

दफा २५ को उपदफा (१) सँग सम्बन्धित

प्रहरी डायरी

१. अनुसन्धान अधिकारीको नाम :
२. अनुसन्धान गर्न तोकिएको मिति :
३. मुद्दाको नाम :
४. वादी /प्रतिवादीको नाम :
५. अनुसन्धान सम्बन्धी विवरण :
 - (क) कसूरको सूचना पाएको मिति, समय र सोको सङ्क्षिप्त विवरण :
 - (ख) अनुसन्धानको सिलसिला निजले गरेको भ्रमणको विवरण :

मिति	स्थान	निजले गरेका कामहरू	प्राप्त दसी प्रमाण र सबुदहरू	कोही कसैलाई पक्राउ गरेको भए सोको विवरण	आफूले सोधपुछ गरेका मानिसको नाम, ठेगाना र निजले कसूरका सम्बन्धमा व्यक्त गरेका कुराहरू	दस्तखत	कैफियत

अनुसूची - १८

(दफा ३१ को उपदफा (१) सँग सम्बन्धित)

अनुसन्धान प्रतिवेदन

मुद्दा नं. दायरी मिति सम्म

१. कसूरको सूचना प्राप्त भएको वा उजुरी परेको मिति र समय.....
२. अनुसन्धान अधिकारीको नाम र दर्जा.....
३. सूचना दिने व्यक्तिको नाम र ठेगाना.....
४. जाहेरी दरखास्त वा सूचनाको छोटकरी विवरण
५. कसूर घटेको मिति, समय र ठाउँ
६. कसूरबाट पीडित व्यक्तिको सनाखत भएको मिति र समय.....
७. कसूरदार पक्राउ भएको मिति, समय र स्थान.....
८. कसूरदारको नाम, थर, उमेर, वतन (टोल समेत) (एक भन्दा बढी कसूरदार भए क्रमसँग सबैको नाम लेख्ने).....
९. कसूरदारको बाबु आमाको नाम र वतन.....
१०. अभियुक्तले अधिकार प्राप्त अधिकारीसमक्ष गरेको बयानको छोटकरी विवरण.....
११. कसूरसँग सम्बन्धित मालसामान फेला परेको ठाउँ
१२. कसूरबाट पीडित व्यक्तिको नाम, थर, उमेर तथा ठेगाना.....
१३. घटनास्थलको स्पष्ट विवरण तथा चित्रण.....
१४. कसूर गर्दा प्रयोग गरिएको साधन वा हातहतियार
१५. घटनाको कारण र कसूरदारको मनसाय.....
१६. अनुसन्धान अधिकारीको प्रस्तावित राय र सजाय माग दावी.....
१७. क्षतिपूर्ति भराउने भए को कसलाई कति क्षतिपूर्ति भराउनु पर्ने हो सोको विवरण.....
१८. कसूरको बारेमा थाहा पाउने साक्षीहरूको नाम, थर वतन र निजहरूले अनुसन्धान अधिकारीसमक्ष गरेको कागजको सङ्क्षिप्त विवरण.....
१९. कसूरसँग सम्बन्धित भौतिक सबुद प्रमाण
२०. अन्य केही कुरा उल्लेख गर्नुपर्ने भए सोको विवरण.....
२१. प्रस्तुत कागजातहरूको सिलसिलेवार विवरण.....

अनुसूची-२०

(दफा ३२ को उपदफा (१) सँग सम्बन्धित)

अभियोगपत्रको ढाँचा

अदालतले भर्ने :

दर्ता नं. :

दर्ता मिति :

श्रीअदालतमा यस संहिताको परिच्छेदको दफा
.....अन्तर्गत दायर गरेको ।

अभियोग पत्र

.....सालको नम्बर

.....को जाहेरीले नेपाल सरकार
.....वादी

विरुद्ध

(१)

(२)प्रतिवादी

(३)

मुद्दा

केशको व्यहोरा :

(१)

(२)

(३)

अभियुक्त उपर लगाएको अभियोग :

आरोपसँग सम्बन्धित कानूनी व्यवस्थाको विवरण :

अभियुक्तलाई हुनुपर्ने सजाय :

अभियुक्तले कसूर स्वीकार गरेको भए सो सम्बन्धी विवरण र सो बापत पाउने प्रस्तावित सजाय छुट :

सबुद प्रमाण :

दसी प्रमाण तथा कसूरसँग सम्बन्धित चिजवस्तु :

गवाह :

देख्ने :-

(१)

(२)

(३)

(४)

कसूरबाट क्षति पुगेको व्यक्तिलाई क्षतिपूर्ति भराइ दिनुपर्ने भए क्षतिपूर्तिको माग दावी ।

दसीको सामान वा कसूरसँग प्रमाण लाग्ने अरु चिजवस्तु :

(१)

(२)

(३)

प्रस्तुत कागजपत्रहरू :

(१)

(२)

(३)

यो अभियोगपत्रबाट कारबाई सुरु गर्न अदालतसँग सादर अनुरोध गरिन्छ ।

कार्यालयको छाप :

सरकारी वकिलको :

दस्तखतः

नाम :

दर्जा :

कार्यालय :

मिति :

द्रष्टव्य :

(१) अभियोगपत्र तयार गर्दा यस संहिताको परिच्छेद ३ को दफा ३२ बमोजिम खुलाउनु पर्ने कुराहरू समेत खुलाई लेख्नुपर्छ ।

(२) कसूरदार सबैको नाम, थर, वतन विरुद्ध खण्डमा सिलसिला नम्बर मिलाई लेख्नुपर्छ ।

(३) उपलब्ध सबुद प्रमाण कागज माथिको ढाँचामा मिलाई लेख्नुपर्छ ।

अनुसूची - २१

(दफा ५३ को उपदफा (२) सँग सम्बन्धित)

उजुरीको ढाँचा

अदालतले भनेको.....

दर्ता नं.

दर्ता मिति

.....मा यस संहिताको परिच्छेद.....को दफाअन्तर्गत दायर
गरेको

उजुरीपत्र

.....सालको फौ.मि. नं.वस्ने वर्ष.....
को.....उजुरवाला ।

विरुद्ध

.....वस्ने वर्ष.....कोकसूरदार

मुद्दा.....

उपर्युक्त कसूरदारले गरेको कसूरको व्यहोरा निम्न लिखित छ । निज उपर मुद्दाको कारबाई गर्न
सादर अनुरोध गर्छु ।

१. कसूरको विवरण
२. कसूरदार उपर लगाएको अभियोग.....
३. सम्बन्धित कानून
४. कसूरदारलाई हुनपर्ने सजाय
५. कसूरबाट हुन गएको क्षति र कसूरदारबाट भराउनु पर्ने रकम
६. अभियुक्तले कसूर स्वीकार गरेको भए सो सम्बन्धी विवरण र सो बापत पाउने सजाय छुट.....
७. अन्य आवश्यक कुराहरू

प्रमाण

साक्षी

(१)

(२)

.....(साक्षीहरूको पूरा नाम, उमेर र ठेगाना)

लिखत

१.

२.

दसी

१.

२.

उजुरवाला

.....जन्म भई बस्ने

छोरा / छोरी / पत्नीवर्षको

.....

मिति

अनुसूची - २२

(दफा ५७ को उपदफा (७) सँग सम्बन्धित)
पक्राउ पुर्जी बमोजिम उपस्थित हुन आउने सूचना

श्री अदालतबाट जारी भएको सूचना

श्रीको जाहेरी / प्रतिवेदनले वादी नेपाल सरकार
प्रतिवादी तपाईं / तपाईंसमेत भएकोमुद्दामा तपाईं / तपाईंसमेत भई
.....कोभएको भनी अभियोग पत्र पेस भएको हुँदा तपाईंको
नाउँको पक्राउ पुर्जी यसैसाथ पठाइएको छ। पक्राउ पुर्जी बमोजिम उपस्थित हुन सूचित
गरिएको छ।

अदालतको छाप

सम्बन्धित अधिकारीको
सहीछाप

अनुसूची - २३

(दफा ५८ को उपदफा (१) सँग सम्बन्धित
अदालतबाट अभियुक्तको नाममा जारी हुने पक्राउ पुर्जीको ढाँचा

श्री अदालतबाट जारी भएको सूचना

श्रीको जाहेरी प्रतिवेदनले वादी
 नेपाल सरकार प्रतिवादी तपाईं / तपाईंसमेत भएकोमुद्दामा तपाईं / तपाईंसमेत
 भई को भएको भनी अभियोग पत्र पेस भएको हुँदा तपाईंका
 नाउँमा यो पक्राउ पुर्जी जारी गरिएको छ । पक्राउ पुर्जी बमोजिम उपस्थित हुन सूचित गरिएको छ ।

अदालतको छाप

सम्बन्धित अधिकारीको
 सहीछाप

अनुसूची - २४

(दफा ५८ को उपदफा (१) सँग सम्बन्धित)
साक्षी तथा अन्य व्यक्तिको नाममा जारी हुने पक्राउ पुर्जीको ढाँचा

कसूरदारका नाउँमा अदालतबाट जारी भएको

पक्राउ पुर्जी

.....

(अधिकृत वा कार्यालयको नाम)

..... कसूरको अभियोगमा

..... उपर

(पक्राउ गर्नुपर्ने व्यक्तिको नाम र ठेगाना)

यो अदालतमा मुद्दाको कारबाई चलेकोले निजलाई पक्राउ गरी बाटाका म्यादबाहेक सात दिनभित्र यो अदालतमा उपस्थित गराउनु होला । सो अवधिभित्र उपस्थित गराउन नसकेमा आठौँ दिनका दिन यो पक्राउ पुर्जी र यसै साथ पठाइएको सूचना तामेल गरी सोको जानकारी यस अदालतलाई गराई पक्राउ गर्नुपर्ने व्यक्तिको खोज तलास गरी जहाँ फेला परेपनि पक्राउ गरी यस अदालतमा दाखिल गराउनु होला ।

मिति :

सम्बन्धित अधिकारीको
सहीछाप

अदालतको छाप

अनुसूची १५

दफा ५८ को उपदफा (७) सँग सम्बन्धित अदालतबाट जारी भएको पैंतीस दिने पक्राउ पुर्जा

श्री को जाहेरीले वादी नेपाल सरकार प्रतिवादी तपाईं समेत भएको मुद्दामा तपाईंलाई गिरफ्तार गर्न पक्राउ पुर्जा जारी भएकोमा उक्त पुर्जा बमोजिम तपाईं पक्राउ भई नआएको हुनाले यो पैंतीस दिने पक्राउ पुर्जा समेत टाँसिएको छ । बाटाको म्यादवाहेक पैंतीस दिनभित्र आफैँ वा पक्राउ पुर्जा बमोजिम पक्राउमा परी यस अदालतमा हाजिर हुन आउनु भएमा तपाईंको व्यहोरासमेत बुभीत कानून बमोजिम कारबाई हुनेछ । नआई म्याद गुजारी फरार रहे कानून बमोजिम हुनेछ । पछि तपाईंले उजुर गर्न पाउनु हुनेछैन ।

मिति
अदालतको छाप

सम्बन्धित अधिकारीको
सहीछाप

अनुसूची - २६

(दफा ५९ को उपदफा (२) सँग सम्बन्धित)
अभियुक्तको नाममा जारी भएको समाह्वानको ढाँचा

.....बाट जारी भएकोवस्ने.....
.....नामको समाह्वान ।

तपाईं उपर कसूरको अभियोगमा यो अदालतमा अभियोग
पत्र परेकोले संवत्सालमहिनागतेका दिन सो विषयमा सुनवाई
हुने हुँदा यस अदालतमा उपस्थित हुनुहोला । सो दिन उपस्थित हुनु भएन भने तपाईंलाई पक्राउ
गर्न पुर्जी जारी गरी कानून बमोजिम कारबाई गरिनेछ । तपाईं उपरको उजुरी यसैसाथ संलग्न छ ।

सम्बन्धित अधिकारीको
सहीछाप :

१. (संलग्न लिखतको नक्कल)
२.
३.
४.

अदालतको छाप

मिति :

अनुसूची - १७

(दफा ५९ को उपदफा (२) सँग सम्बन्धित)
व्यक्तिवादी फौजदारी मुद्दामा जारी हुने समाह्वानको ढाँचा

.....वाट जारी भएकोबस्ने.....
नामको समाह्वान ।

तपाईं उपर कसूरमा उजुर परेको हुनाले यो समाह्वान जारी गरिएको छ । यो समाह्वान जारी भएको मितिले तीस दिनभित्र यस अदालतमा उपस्थित हुनुहोला । सो अवधिभित्र उपस्थित नभएमा कानून बमोजिम भई जाने व्यहोरा सूचित गरिन्छ ।

सम्बन्धित अधिकारीको
 सहीछाप :

१. (नक्कल पठाइएका लिखतहरू)
२.
३.
४.

अदालतको छाप

मिति :

अनुसूची-१८

(दफा ६० सँग सम्बन्धित)

साक्षीका नाउँमा जारी भएको समाह्वानको ढाँचा

.....बाट जारी भएकोवस्ने.....
.....नामको समाह्वान ।
.....वादीप्रतिवादी
.....भएकोमुद्दामा तपाईंसँग केही कुरा बुझ्नुपर्ने भएको हुनाले संवत्
.....सालमहिनागतेका दिन बिहान ..बजे यस अदालतमा उपस्थित
हुन आउनु होला । उपस्थित हुन नआए कानून बमोजिम हुनेछ ।

सम्बन्धित अधिकारीको
सहीछाप :

अदालतको छाप

मिति :

अनुसूची १८

(दफा ७४ को उपदफा (१) सँग सम्बन्धित)
धरौट राख्ने ढाँचा

.....को जाहेरीले वादी नेपाल सरकार र प्रतिवादी
भएको संवत् को मुद्दा मा
अदालतको मिति को आदेशले धरौट
माग भएकोले सो धरौट बापत नगद रुपैया वा देहायबमोजिमको
सम्पत्ति धरौट राख्ने अनुमतिको लागि निवेदन गरेको छु । अदालतले तोकेको समयमा सदैव उपस्थित
हुनेछु र नभएमा मैले तिर्नु व्यहोर्नु पर्ने रकमसम्म सो धरौट जफत हुन मेरो मञ्जुरी छ ।

धरौट दिनेको नाम, थर वतन,
बाबु बाजेको नाम, थर वतन ।
सम्पत्तिको विवरण :

अनुसूची ३०

(दफा ७४ को उपदफा (३) सँग सम्बन्धित)

सम्पत्ति जमानतको ढाँचा

.....को जाहेरीले वादी नेपाल सरकार र प्रतिवादी भएको
संवत् को मुद्दा.....मा अदालतको मिति
को आदेशले जमानत दिनुपर्ने भएकोले सो जमानत बापत नगद.....
रुपैया वा देहायबमोजिमको सम्पत्ति जमानत दिनको लागि म.....मञ्जुर भएकोले
सो जमानत दिन आएको छु । अदालतले तोकेको समयमा सदैव उपस्थित हुनेछु र नभएमा मलाई
हुने सजाय वा मैले तिर्नु व्यहोर्नु पर्ने कुनै रकम सो जमानत वा मेरो अन्य कुनै सम्पत्तिबाट असुल
उपर हुन मेरो मञ्जुरी छ ।

जमानत दिनेको नाम, थर वतन,
बाबु बाजेको नाम, थर वतन ।
सम्पत्तिको विवरण :

अनुसूची ३१

(दफा ७४ को उपदफा (४) सँग सम्बन्धित)

अभियुक्त /प्रतिवादी बाहेक अन्य व्यक्तिले दिने जमानतको ढाँचा

.....को जाहेरीले वादी नेपाल सरकार र प्रतिवादी
 भएको संवत् को मुद्दा माअदालतको मिति
को आदेशले.....(निजवाट जमानत माग भएको र
 निजको हकमा सो जमानत बापत नगद रुपैया वा देहाय बमोजिमको सम्पत्ति
 जमानत दिनको लागि म.....मञ्जुर भएकोले सो जमानत दिन आएको छु ।
 अदालतले तोकेको समयमा निज अभियुक्त /प्रतिवादीलाई उपस्थित गराउनेछु र गराउन नसकेमा
 निजलाई हुने सजाय वा निजले तिर्नुपर्ने कुनै रकम सो जमानत वा अन्य कुनै सम्पत्तिबाट असुल उपर
 हुन मेरो मञ्जुरी छ ।

जमानत दिनेको नाम, थर वतन,

बाबु बाजेको नाम ,थर वतन ।

सम्पत्तिका विवरण :

.....
 दस्तखत

मिति

अनुसूची - ३२

(दफा ८० सँग सम्बन्धित)

थुनुवा पुर्जाको ढाँचा

थुनुवा पुर्जा

श्री

ठेगाना

तपाईंलाईजाहेरीले वादी नेपाल सरकार प्रतिवादी
तपाईंसमेत भएकोकसूरको सिलसिलामा तपाईंलाई प्रहरी हिरासतमा राखी मुद्दाको
कारबाई गर्नुपर्ने भएकोले आजैका मितिदेखि प्रहरी हिरासतमा राखी यो थुनुवा पुर्जा दिइएको छ ।

सम्बन्धित अधिकारीको :-

सही :-

नाम :-

दर्जा :-

कार्यालय :-

मिति :-

अनुसूची - ३३

(दफा ८२ को उपदफा (१) सँग सम्बन्धित)

तारिख किताबको ढाँचा

..... बाट खडा गरिएको तारिख किताब

संवत्

महिना, गते बार	सि.नं.	मुद्दा	उजुरवाला, पुनरावेदक वा निवेदकको नाम	अभियुक्त वा प्रत्यर्थीको नाम	कुन कामको लागि तारिख तोकिएको	कैफियत

अनुसूची - ३४

(दफा ८३ सँग सम्बन्धित)

तारिख पर्चाको ढाँचा

.....वाट जारी भएकोताउँको

तारिख पर्चा

.....मुद्दासाल
नम्बरविरुद्ध
.....को निमित्त
.....को तारिख तोकिएकोले सो दिनबजे
.....मा उपस्थित हुनु होला ।

तारिख तोक्ने कर्मचारीको सहीछाप

.....को निमित्तको तारिख
तोकिएकोले सो दिनबजेउपस्थित
हुनु होला ।

तारिख तोक्ने कर्मचारीको सहीछाप

अनुसूची - ३५

(दफा ८९ को उपदफा (५) सँग सम्बन्धित)

वारेसनामाको ढाँचा

.....वस्ने..... सँगकोमुद्दामा

मेरो तर्फबाट

.....काम गर्नलाईवस्ने

.....लाई वारिस नियुक्त गरेको छु। निजमा वारिस हुन कुनै अयोग्यता छैन। मैले कानून बमोजिम लागेको दण्ड, जरिवाना, दशौंद विसौंद, दस्तुर तिर्न बाँकी रहेको छैन। माथि लेखिएको व्यहोरा साँचो छ भुटा ठहरेमा यो वारेसनामा बदर गरिदिनमा मेरो मञ्जुरी छ।

मिति

दा. वा. (सही)
 औंठाको छाप(पूरा नाम)
 (पूरा ठेगाना)

माथि उल्लेख भए बमोजिमवस्ने को वारिस भई काम गर्न मेरो मञ्जुरी छ। सो कामहरू म इमान्दारीपूर्वक गर्नेछु। म वारिस हुन कुनै प्रकारले अयोग्य छैन।

मिति

दा. वा. (सही)
 औंलाको छाप(पूरा नाम)
(पूरा ठेगाना)

यो वारेसनामा हाम्रो रोहबरमा लेखी सहीछाप भएको साँचो हो।

साक्षीहरू

दा. वा. (१)वस्ने.....बर्ष....को लेखक साक्षी
 औंठाको छाप

(२).....वस्ने.....बर्ष....को लेखक साक्षी

अनुसूची - ३६

(दफा १०६ को उपदफा (२) सँग सम्बन्धित)
साक्षीले शपथ लिने ढाँचा

ईश्वरको नाममा शपथ लिन्छु

म कि

.....सत्यनिष्ठा सहित प्रतिज्ञा गर्दछु ।

..... विरुद्ध

....को मुद्दामा मैले देखे, जाने र सुनेको व्यहोरा सबै
साँचो बयान गर्नेछु, कुनै कुरा लुकाउने वा ढाट्ने छैन र अदालत तथा मुद्दाका पक्षहरूको तर्फबाट
सोधिएको सबै प्रश्नहरूको देखे, जाने र सुनेसम्मको सही उत्तर दिनेछु । भुट्टा ठहरे कानून बमोजिम
सजाय होस् ।

(शपथ लिनेको सहीछाप)

शपथ गराउनेको सहीछाप :

अनुसूची - ३७

(दफा १०६ को उपदफा (३) सँग सम्बन्धित)
साक्षीको बकपत्र गराउने ढाँचा

मुद्दा

साल.....नम्बर

.....विरुद्ध

साक्षी को बयान

प्रश्न र तिनको जवाफहरू

प्रश्न :- तपाईंको र तपाईंको बाबु आमाको नाम के हो ? जवाफ -
 हो / तपाईंको उमेर कति ? पेसा के हो ? घर
 कहाँ छ ?

बकपत्र गर्ने व्यक्तिको सहीछाप

बयान गराउने कर्मचारी / न्यायाधीशको
 सहीछाप

द्रष्टव्य : मुद्दाका पक्षहरूले जुन क्रमले सोधपुछ, जिरह वा पुनः सोधपुछ गरेको हो सो क्रमले प्रश्नहरू र तिनको जवाफ लेख्नुपर्छ र साथै अदालतले सुरुमा, बीचमा वा अन्तमा साक्षीसँग कुनै प्रश्न सोधेको भए सो प्रश्न र त्यसको जवाफ पनि क्रम मिलाई लेख्नुपर्छ ।

अनुसूची - ३८

(दफा १०७ को उपदफा (४) सँग सम्बन्धित)

बन्दसवाल गर्ने ढाँचा

.....वाट पठाइएको बन्दसवाल
मुद्दा.....
.....सालको..... मिति

..... उजुरवाला

विरुद्ध

..... अभियुक्त
साक्षीकोको बयान

प्रश्न :- तपाईंको र तपाईंको बाबु आमाको नाम के हो ? जवाफ -

तपाईंको उमेर कति हो ? पैसा के हो ? घर

कहाँ छ ?

पक्षहरूको सहीछाप बयान गर्ने व्यक्तिको सहीछाप बयान गराउने कर्मचारी/
न्यायाधीशको सहीछाप

द्रष्टव्य : मुद्दाका पक्षहरूले जुन क्रमले सोधपुछ, जिरह वा पुनः सोधपुछ गरेको हो सो क्रमले प्रश्नहरू र तिनको जवाफ लेख्नुपर्छ र साथै अदालतले सुरुमा, बीचमा वा अन्तमा साक्षीसँग कुनै प्रश्न सोधेको भए सो प्रश्न र त्यसको जवाफ पनि क्रम मिलाई लेख्नुपर्छ ।

अनुसूची-३८

(दफा १०९ को उपदफा (५) सँग सम्बन्धित)

श्रव्यदृश्य संवाद (भिडियो कन्फरेन्स) मार्फत साक्षी बुझेको अभिलेखको मुचुल्काको ढाँचा

वादी..... प्रतिवादी.....

भएको मुद्दामा वादी /प्रतिवादीको साक्षी अदालतमा उपस्थित हुन नसकी

अदालतकोआदेशलेस्ने साक्षी लाई हामी तपसिलका व्यक्तिका रोहवरमा श्रव्यदृश्य संवाद (भिडियो कन्फरेन्स) मार्फत बुझिएको ठीक साँचो हो ।

रोहवर: स्थानीय निकायका सदस्य वा प्रतिनिधिको नाम, थर र हस्ताक्षर,
 स्थानीय व्यक्तिको नाम, थर र हस्ताक्षर,
 साक्षीको नाम, थर र हस्ताक्षर,
 अदालतवाट खटिइ आएका कर्मचारीको नाम, थर र हस्ताक्षर,
 प्राविधिक कर्मचारीको नाम, थर र हस्ताक्षर,
 वादी,प्रतिवादी वा निजको बारेसनामा नाम, थर र हस्ताक्षर,
 वादी,प्रतिवादीको कानून व्यवसायी भए नाम, थर र हस्ताक्षर,
 स्थान,
 मिति

अनुसूची-४०

(दफा ११५ उपदफा (३) सँग सम्बन्धित)

नेपाल बाहिर रहेको साक्षी बुझ्नको लागि प्रयोग हुने बन्दसवालको ढाँचा

.....वाट. वादीप्रतिवादी.....
.....भएकोमुद्दामामुलुकमा रहेका
.....नाममा पठाइएको बन्दसवाल
मुद्दा.....
.....सालको.....मिति

.....उजुरवाला

विरुद्ध

.....अभियुक्त
साक्षीकोको बयान

प्रश्न :- तपाईंको र तपाईंको बाबु आमाको नाम के हो ? जवाफ -
तपाईंको उमेर कति छ ? पेसा के हो ? घर
कहाँ छ ?

बन्दसवाल भएको मुलुकको नाम :

बयान गर्ने व्यक्तिको सहीछाप

बयान गराउने अधिकारी
सहीछाप

द्रष्टव्य : मुद्दाका पक्षहरूले जुन क्रमले सोधपुछ, जिरह वा पुनः सोधपुछ गरेको हो सो क्रमले प्रश्नहरू र तिनको जवाफ लेख्नुपर्छ र साथै अदालतले सुरुमा, बीचमा वा अन्तमा साक्षीसँग कुनै प्रश्न सोधेको भए सो प्रश्न र त्यसको जवाफ पनि क्रम मिलाई लेख्नुपर्छ ।

अनुसूची-४१

(दफा १२२ को उपदफा (द) सँग सम्बन्धित)
प्रतिउत्तर पत्रको ढाँचा

अदालतले भने
दर्ता नं.
दर्ता मिति :
..... मा दाखिल गरेको

प्रतिउत्तरपत्रको ढाँचा

.....साल को फौ.मि.नं.
..... बस्ने वर्ष को
अभियुक्त ।

विरुद्ध

..... बस्ने वर्ष.....कोउजुरवाला
मुद्दा

उपर्युक्त उजुरवालाले मलाई लगाएको अभियोगका सम्बन्धमा मेरो व्यहोरा निम्नलिखित छ ।

- १.....
- २.....
- ३.....

प्रमाण साक्षी

- १..... साक्षीहरूको पूरा नाम, उमेर र ठेगाना
- २.....
- ३.....

लिखत

- १.....
- २.....

..... जन्म भई
बस्नेको छोरा । छोरी । पत्नी
वर्षको
मिति अभियुक्तको सहीछाप

अनुसूची-४२

(दफा १३१ को उपदफा (५) सँग सम्बन्धित)
फैसलाको ढाँचा

..... अदालत
.....को इजलास

फैसला

.....मुद्दा.....साल.....नम्बर
.....विरुद्ध.....

१.

(उजुरीको मुख्य व्यहोरा)

२.

(अभियुक्तको बयान वा प्रतिउत्तरपत्रको मुख्य व्यहोरा)

३.

(अदालतले निर्णय दिनुपर्ने कुराहरू)

४.

(कारण सहितको अदालतको निर्णय)

५.

(कानून बमोजिम प्यारोल वा प्रोवेशनमा छोड्न मिल्ने नमिल्ने कुरा)

६.

(अन्य आवश्यक कुराहरू)

मिति

.....
न्यायाधीशको सहीछाप

अनुसूची - ४३

(दफा १३२ को उपदफा (१) सँग सम्बन्धित)

फैसलाको सूचनाको ढाँचा

..... बाट

.....लाई दिइएको फैसलाको सूचना

(पक्षको पूरा, नाम र ठेगाना)

.....मुद्दासाल

.....नम्बरविरुद्ध

.....उपर्युक्त मुद्दामा

.....मितिमा यसबाट

(निर्णयको मुख्य व्यहोरा)

.....फैसला भएकोले तपाईंलाई सूचित गरिएकोछ ।

(अदालतको छाप)

.....
(सूचना पठाउने अधिकारीको सहीछाप)

मिति :

अनुसूची-४४

(दफा १३५ को उपदफा (१) सँग सम्बन्धित)
पुनरावेदन पत्रको ढाँचा

अदालतले भने
दर्ता नं.
दर्ता मिति :

..... मा दिएको

पुनरावेदनपत्र

पहिला

..... सालको पुनरावेदन नं.

दोस्रो

..... बस्ने पुनरावेदक

उजुरवाला / अभियुक्त

विरुद्ध

..... बस्ने प्रत्यर्थी / उजुरवाला / अभियुक्त

मुद्दा

..... ले उपरोक्त

मुद्दामा म / हामीहरूलाई सजाय गरी बिगो वा क्षतिपूर्ति भराउने गरी
फैसला गरेकोले फैसला बमोजिम भएको सजाय भोगी / सो बापत धरौट / जमानत दिई चित्त
नबुझेको कुरामा पुनरावेदन दिन आएको छु / छौं / मेरो / हाम्रो व्यहोरा निम्नलिखित छ ।

१.....

२.....

३.....

४.....

मिति

पुनरावेदकको सहीछाप

नाम :

ठेगाना :

अनुसूची - ४५

(दफा १४० को उपदफा (६) सँग सम्बन्धित)
प्रतिवादको ढाँचा

अदालतले भने
दर्ता नं.
दर्ता मिति :

..... मा दिएको

प्रतिवाद
पहिला

.....सालकोपुनरावेदन नं.

दोस्रो

.....बस्ने प्रत्यर्थी

उजुरवाला / अभियुक्त

विरुद्ध

.....बस्ने.....

उजुरवाला / अभियुक्त.....पुनरावेदक

मुद्दा

उपरोक्त मुद्दामाअदालतबाट प्रतिवाद पेस गर्न सूचना पाएकोले यो प्रतिवाद पेस गरेको छु/छौं/ मेरो/ हाम्रो व्यहोरा निम्नलिखित छ ।

१.....

२.....

३.....

४.....

मिति

प्रत्यर्थीको

नाम :

ठेगाना :

सहीछाप

अनुसूची-४६

(दफा १५० सँग सम्बन्धित)

पुनरावेदन फैसलाको ढाँचा

..... अदालत
.....को इजलास

पुनरावेदन फैसला

.....मुद्दा.....साल.....नम्बर

.....विरुद्ध.....

(पुनरावेदकको पूरा नाम र ठेगाना)

(प्रत्यर्थीको नाम र ठेगाना)

१.

(पुनरावेदकको मुख्य व्यहोरा)

२.

(प्रत्यर्थीको मुख्य व्यहोरा)

३.

(जुन फैसला उपर पुनरावेदन गरिएको हो सो फैसलाको मुख्य व्यहोरा)

४.

(अदालतले निर्णय दिनुपर्ने कुराहरू)

५.

(कारण सहित अदालतको निर्णय)

मिति

.....

न्यायाधीशको सहीछाप

अनुसूची -४७

(दफा १५० सँग सम्बन्धित)

साधक फैसलाको ढाँचा

..... अदालत
.....को इजलास

साधक फैसला

.....मुद्दा सालन
म्बर..... विरुद्ध

१.

(उजुरीको मुख्य व्यहोरा)

२.

(अभियुक्तको बयान / प्रतिउत्तरपत्रको मुख्य व्यहोरा)

३.

(अदालतले निर्णय दिनुपर्ने कुराहरू)

४.

(साधक जाहेर गर्ने अदालतको फैसला)

५.

(कारण सहित अदालतको निर्णय)

मिति

.....

न्यायाधीशको सहीछाप

अनुसूची -४८

(दफा १५३ को उपदफा (४) सँग सम्बन्धित)
फैसला बमोजिम पक्राउ गर्ने आदेशको ढाँचा

..... बाट जारी भएको

आदेश

..... प्रहरी कार्यालय
..... बस्नेलाई
..... मा यस अदालतको फैसला बमोजिम.....
..... भएकोमा निज फरार रहेको हुँदा निजलाई यथाशक्य चाँडो पक्राउ
गरी कारागारको कार्यालयमा बुझाई दिन आदेश दिइएको
छ ।

मिति

.....
न्यायाधीशको सहीछाप

अदालतको छाप

अनुसूची - ४८

(दफा १७४ सँग सम्बन्धित)

लिखत पन्जिकाको ढाँचा

.....विरुद्ध

मुद्दा.....साल.....को मि.नं.

लिखतहरूको क्रमसंख्या	लिखतहरूको छोटकरी विवरण	लिखत दाखिल गर्ने पक्षको नाम	लिखत दाखिल भएको मिति	कर्मचारीको सहीछाप

तयार गर्नेको सहीछाप प्रमाणित गर्नेको सहीछाप

परिशिष्ट १

छलफलबाट प्राप्त फौजदारी कार्यविधि संहितामा सुधार हुनुपर्ने विषयहरू

- ◆ दफा ४ कसूर भएको वा भइरहेको वा पछि हुन लागेको थप्नुपर्ने र अन्य स्थानमा पनि यहिअनुरूप आवश्यकतानुसार मिलाउने ।
- ◆ दफा ८ मा अनुसूची-२ को मुद्दाको अनुसन्धान र मुद्दा दायर गर्न कानूनमा कुनै अधिकारी तोकिएकामो सोही अधिकारी र नतोकेकोमा प्र.जि.अ. बाट हुने भनिएको र दफा ३२ ले अनुसूची २ को मुद्दामा सरकारी वकिलले अभियोग दायर गर्ने व्यवस्था रहेकोले दफा ८ मा मुद्दा दायर भन्ने शब्दहरू हटाउने ।
- ◆ अनुसूची ९ मा पकाउ गरेको समय पनि राख्नुपर्छ ।
- ◆ दफा ९ को उपदफा १५ मा मुचुल्का गराउने कुरा उल्लेख हुनुपर्छ ।
- ◆ दफा १३ (६) मा पकाउ गरिएको व्यक्तिको सट्टा हिरासतमा रहेको व्यक्ति हुनुपर्छ ।
- ◆ १५(५) मा तारेखमात्र नराखी धरौट जमानत पनि राख्नुपर्छ ।
- ◆ अनुसूची ११ मा प्रहरी कार्यालय नभनी कार्यालय मात्र भन्ने ।
- ◆ दफा १८(१०) मा बरामद मुचुल्का तयार गर्ने कुरा आवश्यक छ । यो दफाको उपदफाहरूमा अर्डर पनि मिलाउनु पर्छ ।
- ◆ दफा १९ को उपदफा १ र २ को व्यवस्था दफा ८ मा भएकोले चाहिँदैन । उपदफा ३ को प्रोभिजोमा पनि घटनास्थल मुचुल्का मात्र नभई मुचुल्का हुनुपर्ने ।
- ◆ दफा २३(५) मा नेपाल सरकारलाई अनुसन्धान अधिकारीको सिफारिस चाहिने व्यवस्था राख्नुपर्छ ।
- ◆ दफा ५५ मा उल्लेख दफा ५३ को सट्टामा दफा ५४ हुनुपर्ने ।
- ◆ दफा ६५ मा रहेको तीस दिनको सट्टामा पैँतीस दिन हुनुपर्ने ।
- ◆ दफा ७५ मा तारेखमा नरहेका कारणबाट धरौट जफत गर्ने व्यवस्था हटाउनु पर्ने ।
- ◆ दफा ७५ को धरौट जफत गर्ने कुरा दफा ३४ सँग जोडेर हेर्नुपर्छ । जफत गर्ने हो भने पुनरावेदन म्याद दिनु हुँदैन ।
- ◆ पकाउ परेका अभियुक्तको हकमा मात्र मुद्दा दायर हुने व्यवस्था भएमा राम्रो हुने ।
- ◆ दफा १२३ को व्यवस्था स्पस्ट छैन । स्पस्ट पार्नु पर्छ ।
- ◆ दफा १५५ (३) मा स्वदेशीलाई दिनको तीन सय र (५) मा विदेशीलाई ५०० गर्ने व्यवस्था ठिक छैन ।
- ◆ अनुसूची २२ र २३ को फरक नछुट्टिएको ।

४	<p>कसूरको दरखास्त वा सूचना दिनुपर्ने</p>	<p>थप गर्नुपर्ने-उपदफा (११), (१२), (१३), (१३) (११) घटना, पीडित र अभियुक्तका बारेमा धेरै कुरा जाहेरी दिँदाका बखत नै एकिन भएको र त्यसलाई तत्काल प्रमाण, साक्षी आदिका कारण विश्वास गर्नुपर्ने आधार भएकोमा अवस्थामा वाहेक जुनसुकै जाहेरी दरखास्तलाई सामान्य दर्ता गरी कार्यालय प्रमुखले प्रारम्भिक अनुसन्धान अधिकारी तोकौं सोको छानविन गर्न लगाउनु पर्नेछ । (१२) प्रारम्भिक अनुसन्धानको अवधि १५ दिनको हुने छ । उक्त चरणमा तोकिएको अनुसन्धान अधिकारीले जाहेरी दरखास्तको सत्यतथ्य जाँच गर्ने, प्रमाण तथा सूचना सङ्कलन गर्नेछ । (१३) प्रारम्भिक अनुसन्धानबाट तत्काल घटना घटेको हो भन्ने खुल्न नआएमा दफा ११ बमोजिम जाहेरी दरखास्त प्रहरीले तामेलीमा राख्न सक्नेछ, तर प्रारम्भिक अनुसन्धानबाट अनुसन्धान प्रक्रिया अगाडि बढाउनु पर्ने देखिन आएमा अनुसूची -७ बमोजिमको ढाँचाको दर्ता किताबमा दर्ता गरी विस्तृत अनुसन्धानको प्रक्रिया थाल्न तोकिएको अधिकारीले प्रतिवेदनसाथ कार्यालय प्रमुखलाई सिफारिस गर्नुपर्नेछ ।</p>	<p>हाल जाहेरी दरखास्त पर्ने वित्तिकै मूल दर्ताको रूपमा रहेको १० नं. डायरीमा दर्ता गर्नुपर्ने र उक्त डायरीमा दर्ता गरे पश्चात अनुसन्धान अधिकृत तोकनुपर्ने अभिलेख राख्नुपर्ने, भुट्टा जाहेरी भए पनि आरोपित व्यक्तिको चालचलन अभिलेख रहने, १० नं. डायरीमा दर्ता भए अनुसार तथ्याङ्क राखिने हुँदा तथ्याङ्कको यथार्थ चित्रण नआउने भएकोले ।</p>
---	---	--	---

<p>५ (१) र (२)</p>	<p>जाहेरी दरखास्त वा सूचना दर्ता नगरेमा उजुर गर्न सक्ने : (१) दफा ४ को उपदफा १ बमोजिम दिइएको जाहेरी दरखास्त वा सूचना सम्बन्धित प्रहरी कार्यालयले दर्ता गर्न इन्कार गरेमा त्यस्तो जाहेरी दरखास्त वा सूचना गर्ने व्यक्तिले सो व्यहोरा खुलाई सम्बन्धित जिल्ला सरकारी वकिल कार्यालय वा त्यस्तो जाहेरी दरखास्त वा सूचना दर्ता गर्ने प्रहरी कार्यालयभन्दा माथिल्लो कार्यालयमा कसूरको जाहेरी दर्खास्त वा सूचना सहित उजुर गर्न सक्नेछ । (२) उपदफा (१) बमोजिम उजुर प्राप्त भएमा त्यस्तो सरकारी वकिल कार्यालय वा प्रहरी कार्यालय सो कुराको अभिलेख राखी त्यस्तो जाहेरी दरखास्त वा सूचना आवश्यक कारबाईको लागि सम्बन्धित प्रहरी कार्यालयमा पठाउनु पर्नेछ ।</p>	<p>संशोधन गर्नु पर्ने उपदफा (१) र (२) (१) दफा ४ को उपदफा १ बमोजिम दिइएको जाहेरी दरखास्त वा सूचना सम्बन्धित प्रहरी कार्यालयले दर्ता गर्न इन्कार गरेमा त्यस्तो जाहेरी दरखास्त वा सूचना गर्ने व्यक्तिले सो व्यहोरा खुलाई त्यस्तो जाहेरी दरखास्त वा सूचना दर्ता गर्नुपर्ने प्रहरी कार्यालयभन्दा माथिल्लो तहको प्रहरी कार्यालयमा कसूरको जाहेरी दरखास्त वा सूचनासहित उजुर गर्न सक्नेछ । (२) उपदफा (१) बमोजिम उजुर प्राप्त भएमा त्यस्तो प्रहरी कार्यालय सो कुराको अभिलेख राखी त्यस्तो जाहेरी दरखास्त वा सूचना आवश्यक कारबाईको लागि सम्बन्धित प्रहरी कार्यालयमा पठाउनु पर्नेछ ।</p>	<p>धेरै निकायबाट जाहेरी दर्ता गर्न आदेश दिने कानुनी व्यवस्था भएमा कतिपय अवस्थामा भुट्टा उजुरी दिने व्यक्तिले एउटा न एउटा निकायमा आफ्नो प्रभाव पार्नसक्ने अवस्था आउने साथै साविककै व्यवस्था बमोजिम एक तह माथिको प्रहरी कार्यालय र स्थानीय जिल्ला प्रशासनका प्र.जि.अ.लाई नै यस्तो अधिकांश दिन उचित हुने देखिएको ।</p>
------------------------	--	--	---

<p>९(१,२,३, ४,५,६, ८)</p>	<p>कसूरसँग सम्बन्धित पक्राउ गर्न सकिने :</p> <p>(१) कसूरसँग सम्बन्धित कुनै व्यक्ति फेला परेमा वा कसूर गदागदैको अवस्थामा अनुसन्धान उपस्थितिमा रहेमा वा कसूर गदागदैको अवस्थामा रहेमा वा अनुसन्धान अधिकारीको उपस्थितिमा रहेमा निजलाई पक्राउ गर्न सकिनेछ ।</p> <p>(२) कुनै व्यक्तिलाई कसूरको अनुसन्धानको सिलसिलामा यस परिच्छेद बमोजिम तत्कालै पक्राउ गर्नुपर्ने भएमा त्यसको कारण खुलाई सम्भव भएसम्म पक्राउ गर्नुपर्ने व्यक्तिको पहिचान खुल्ने विवरण सहित पक्राउ पुर्जी जारी गर्ने अनुमतिको लागि मुद्दा हेर्ने अधिकारीसमक्ष निवेदन दिनुपर्नेछ ।</p> <p>(३) उपदफा (२) बमोजिम निवेदन परेमा र पक्राउ गर्नुपर्ने कारण मनासिब देखिएमा मुद्दा हेर्ने अधिकारी सो निवेदनमा पक्राउपुर्जी जारी गर्ने अनुमति दिन सक्नेछ ।</p> <p>(४) पक्राउपुर्जीको ढाँचा अनुसूची -८ बमोजिम हुनेछ ।</p> <p>(५) उपदफा (३) बमोजिमको</p>	<p>संशोधन गर्नु पर्ने उपदफा-१</p> <p>(१) कसूरसँग सम्बन्धित कुनै व्यक्ति फेला परेमा वा कसूर गर्दा गदैको अवस्थामा रहेमा वा अनुसन्धान अधिकारीको उपस्थितिमा रहेमा वा कुनै पनि शङ्कित व्यक्तिलाई तत्काल पक्राउ गर्नु परेमा त्यसरी पक्राउ गर्नुपर्ने कारण र कसूर सहितको सूचना दिई निजलाई पक्राउ गर्न सकिनेछ ।</p> <p>हटाउनु पर्ने - दफा ९ (२)(३)(५)(६) र (७)</p>	<p>प्रहरीले सधै अभियुक्त (Accused) लाई मात्र पक्राउ नगर्ने र कतिपय अवस्थामा शङ्कित (Suspect) लाई पनि उचित र पर्याप्त आधारमा अपराध रोकथाम एवम् नियन्त्रणका खातिर पक्राउ गर्नुपर्ने भएकोले ।</p> <p>जस्तै:- नियमित चेकजाँच गर्दा, गस्ती, पेट्रोलिङ्ग गएका वखत वा कुनै हुलदङ्गा वा असमान्य परिस्थितिमा शङ्कित जो कोही (मादक पदार्थ सेवन गरी हो हल्ला गर्ने, सवारी साधन चलाउने, आदि) लाई तत्काल नियन्त्रणमा लिनुपर्ने हुन्छ ।</p> <p>संशोधित प्रावधानको अभावमा यिनीहरूलाई कुन कानून अन्तर्गत पक्राउ गर्ने र स्वीकृतका लागि कसका समक्ष पेश गर्ने भन्ने विषयमा अन्यौल रहने हुँदा लामो समयसम्म थुनामा राखिरहँदा उनीहरूको मानव अधिकार समेत हनन हुन जाने देखिएकोले ।</p> <p>नेपालको अन्तरिम संविधान,२०६३ को धारा २४ (१), (३) तथा धारा १०७ को संवैधानिक व्यवस्था, न्याय प्रशासन ऐन,२०४८ को दफा ७ तथा नेपालले पक्ष राष्ट्रको रूपमा हस्ताक्षर गरी अनुमोदन समेत गरिसकेको International Covenant on Civil and Political Rights, 1966 को धारा ९ को उपधारा (२) र (३) समेतमा उल्लेखित प्रावधान अनुसार कुनै व्यक्तिलाई पक्राउ गर्नु पूर्व त्यस्तो पक्राउको कारण, आधार र कसूरबारे सूचना</p>
<p>७२</p>	<p>व्यक्ति सम्बन्धित पक्राउ गर्न सकिने :</p> <p>(१) कसूरसँग सम्बन्धित कुनै व्यक्ति फेला परेमा वा कसूर गदागदैको अवस्थामा अनुसन्धान उपस्थितिमा रहेमा वा कसूर गदागदैको अवस्थामा रहेमा वा अनुसन्धान अधिकारीको उपस्थितिमा रहेमा निजलाई पक्राउ गर्न सकिनेछ ।</p> <p>(२) कुनै व्यक्तिलाई कसूरको अनुसन्धानको सिलसिलामा यस परिच्छेद बमोजिम तत्कालै पक्राउ गर्नुपर्ने भएमा त्यसको कारण खुलाई सम्भव भएसम्म पक्राउ गर्नुपर्ने व्यक्तिको पहिचान खुल्ने विवरण सहित पक्राउ पुर्जी जारी गर्ने अनुमतिको लागि मुद्दा हेर्ने अधिकारीसमक्ष निवेदन दिनुपर्नेछ ।</p> <p>(३) उपदफा (२) बमोजिम निवेदन परेमा र पक्राउ गर्नुपर्ने कारण मनासिब देखिएमा मुद्दा हेर्ने अधिकारी सो निवेदनमा पक्राउपुर्जी जारी गर्ने अनुमति दिन सक्नेछ ।</p> <p>(४) पक्राउपुर्जीको ढाँचा अनुसूची -८ बमोजिम हुनेछ ।</p> <p>(५) उपदफा (३) बमोजिमको</p>	<p>संशोधन गर्नु पर्ने</p> <p>(८) कुनै कसूर भएको वखत तत्काल प्रहरी उपलब्ध नभएमा कसूर गर्दाको वखत उपस्थित भएको वा कसूर भएको देख्ने व्यक्तिले त्यस्तो कसूर गर्ने व्यक्तिलाई भान्न वा उम्कन नदिई निजको शरीरमा कुनै हानिनोक्सानी वा कुटपिट</p>	<p>प्रहरीले सधै अभियुक्त (Accused) लाई मात्र पक्राउ नगर्ने र कतिपय अवस्थामा शङ्कित (Suspect) लाई पनि उचित र पर्याप्त आधारमा अपराध रोकथाम एवम् नियन्त्रणका खातिर पक्राउ गर्नुपर्ने भएकोले ।</p> <p>जस्तै:- नियमित चेकजाँच गर्दा, गस्ती, पेट्रोलिङ्ग गएका वखत वा कुनै हुलदङ्गा वा असमान्य परिस्थितिमा शङ्कित जो कोही (मादक पदार्थ सेवन गरी हो हल्ला गर्ने, सवारी साधन चलाउने, आदि) लाई तत्काल नियन्त्रणमा लिनुपर्ने हुन्छ ।</p> <p>संशोधित प्रावधानको अभावमा यिनीहरूलाई कुन कानून अन्तर्गत पक्राउ गर्ने र स्वीकृतका लागि कसका समक्ष पेश गर्ने भन्ने विषयमा अन्यौल रहने हुँदा लामो समयसम्म थुनामा राखिरहँदा उनीहरूको मानव अधिकार समेत हनन हुन जाने देखिएकोले ।</p> <p>नेपालको अन्तरिम संविधान,२०६३ को धारा २४ (१), (३) तथा धारा १०७ को संवैधानिक व्यवस्था, न्याय प्रशासन ऐन,२०४८ को दफा ७ तथा नेपालले पक्ष राष्ट्रको रूपमा हस्ताक्षर गरी अनुमोदन समेत गरिसकेको International Covenant on Civil and Political Rights, 1966 को धारा ९ को उपधारा (२) र (३) समेतमा उल्लेखित प्रावधान अनुसार कुनै व्यक्तिलाई पक्राउ गर्नु पूर्व त्यस्तो पक्राउको कारण, आधार र कसूरबारे सूचना</p>

	<p>आदेश पक्राउ गर्नुपर्ने व्यक्ति पक्राउ नपरेसम्म सार्वजनिक गरिने छैन ।</p> <p>(६) उपदफा (२) मा जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि कसूर गर्ने व्यक्ति तत्काल पक्राउ नभएमा वा त्यस्तो व्यक्ति भग्ने उम्कने वा निजले प्रमाण, दसी वा सबुद नष्टगर्ने मनासिब कारण भएमा त्यस्तो व्यक्तिलाई अनुसूची-९ वमोजिमको ढाँचामा तत्कालै जरुरी पक्राउपुर्जी जारी गरी पक्राउ गरी मुद्दा हेर्ने अधिकारीसमक्ष स्वीकृतिको लागि पक्राउ परेको व्यक्तिसहित पेश गर्नु पर्नेछ ।</p> <p>(७) उपदफा (६) वमोजिम जरुरी पक्राउपुर्जी जारी गरी कुनै व्यक्ति पक्राउ भएकोमा मुद्दा हेर्ने अधिकारीबाट स्वीकृति प्राप्त नगरी सो कसूरसँग सम्बन्धित अन्य अनुसन्धान सम्बन्धी कारबाई गर्न सकिने छैन ।</p>	<p>नगरी नजिकको प्रहरी कार्यालयमा बुझाउन सक्नेछ ।</p>	<p>दिनुपर्ने र पक्राउ पश्चात बाटाको म्याद बाहेक २४ घण्टा वा कानुन वमोजिमको म्यादभित्र मुद्दा हेर्ने अधिकारीसमक्ष उपस्थित गराउनु पर्ने प्रावधान रहेको र हालसम्म नेपालमा पनि अपराध नियन्त्रण र अनुसन्धान कार्य अन्तर्गत नेपाल प्रहरीले यिनै मापदण्ड अनुसार गर्दै आइरहेको ।</p> <p>खासगरी प्रहरीले पक्राउ गर्दा जथाभावीपूर्ण पक्राउ Arbitrary Arrest गरी नागरिकहरूको मानव अधिकारको उलङ्घन गर्‍यो कि भन्ने आशङ्काले नियन्त्रणका खातिर उपरोक्त उल्लेखित राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय मान्यता विपरीत यदि प्रस्तावित प्रावधानलाई समावेश गर्ने विधायिकी मनासाय रहेको हो भने यसले आगामी दिनमा थप समस्या र अन्याय ल्याउने हो कि भनी भन्न सकिन्छ । हुनत अदालतको आदेशमा सबै पक्राउ र तत्पश्चातका कार्यहरू हुनेहुँदा यसबाट सिर्जित सबै जस वा अपजस अदालतमै जाने हुनाले प्रहरीको छवीमा भन सुधार आउने कल्पना त गर्न सकिएला तर यसरी सारिएको जिम्मेवारी (Transferred Responsibility) को मर्म र भावनालाई समाजले सहजै आत्मसात नगरी उल्टै प्रहरी प्रशासनले कामै गरेन वा प्रहरीले तत्कालै जो गर्नुपर्ने थियो गर्न नसक्दा वा नपाउँदा यसको जिम्मेवारी अदालत वा अन्य निकायको हो भनी प्रहरी पन्छिँदै जान उपयुक्त नहुने भएकोले</p>
--	---	--	--

<p>साविककै व्यवस्था अन्तर्गत पनि पक्राउ पश्चात पक्रिएको व्यक्तिलाई प्रहरीले मुद्दा हेर्ने अधिकारीको अनुमति नलिई आफूखुसी गर्न नसक्ने कानुनी व्यवस्था रहेको र नेपाल जस्तो भौगोलिक एवम् सडक यातायातको दृष्टिले विकट, दुर्गम वा हिमाली स्थानमा समेत पक्राउ गर्न सक्ने प्रहरी कार्यालयहरू रहेका, सार्वजनिक विदाको कारणले पनि विधायिकाको मनसाय अनुरूप समयमा नै त्यस्तो अनुमति लिन नसकिने अवस्था आईपर्ने र प्रस्तावित जरूरी पक्राउपुर्जा जारी गरी पक्राउ गर्दा पनि उपदफा ७ बमोजिम पक्राउ बाहेक स्वीकृतिविना अन्य कार्य गर्न नपाइने प्रावधान रहेको सन्दर्भमा प्रहरीले अधिकांश अवस्थामा पक्राउ गर्नासाथ संगसँगै (side by side) अन्य कार्यहरू तत्कालै गर्नुपर्ने हुन्छ । जस्तै सबुद प्रमाण सङ्कलन, खानतलासी, बरामदी आदि । यदि यसो नगरेमा त्यस्तो चिजवस्तु गायब हुने, नास हुने वा लोपसमेत हुन सक्दछ ।</p>	<p>यसर्थ प्रहरीले पक्राउको क्रममा आम नागरिकहरूको मानव अधिकारको उचित सम्मान गरेको छैन भन्ने लागेकै आधारमा यस्तो अङ्कुसयुक्त प्रावधान प्रस्तावित गरिएको हो भन्ने हाल भइरहेको प्रावधानलाई समयानुकूल संशोधन गरी व्यवस्थित गर्न उचित देखिन्छ ।</p>	<p>।</p>
<p>(८) कुनै कसूर भएको बखत तत्काल प्रहरी उपलब्ध नभएमा कसूर गर्दाका बखत उपस्थित भएको वा कसूर भएको देख्ने व्यक्तिले त्यस्तो कसूर गर्ने व्यक्तिलाई भाग्न वा उम्कन नदिई निजलाई नजिकको प्रहरी कार्यालयमा बुझाउन सक्नेछ ।</p>	<p></p>	<p></p>
<p></p>	<p></p>	<p></p>

			<p>सर्वसाधारण नागरिकले यो प्रावधानको प्रयोग गर्दा यदाकदा बल प्रयोग गरी कुटपिट गरी सख्त घाइते समेत गराई प्रहरीलाई बुझाउन ल्याउने र सो बापत प्रहरीले उल्टै यातना दिएको वा कुटपिट गरेको आरोपको सामना गरिरहनु परेकोले ।</p>
१(१७)	<p>कसूरसँग सम्बन्धित पक्राउ गर्न सकिने व्यक्ति</p>	<p>थप गर्नुपर्ने-दफा १७ (१७) कुनै आरोपित व्यक्तिलाई पक्राउ नगरी अनुसन्धान गर्दा त्यसले अनुसन्धानमा कुनै ढाँचा नपुग्ने वा सबुद प्रमाण नष्ट हुने सम्भावना नभएको भनी अनुसन्धान अधिकृत विश्वस्त भएको अवस्थामा किटानी जाहेरी परे पनि त्यस्ता पोल परेका व्यक्तिलाई अनुसन्धान अधिकृतले पक्राउ नगरी अनुसन्धान जारी राख्न सक्नेछ ।</p>	<p>अनुसन्धानलाई पक्राउमुखी नभई प्रमाणमुखी बनाउनका लागि र पहिला सबुद सङ्कलन र पछि पक्राउ (First hearing then arrest) भन्ने अवधारणालाई मूर्त रूप दिने प्रयोजनको लागि ।</p>
१४	<p>अनुसन्धानको लागि हिरासतमा राख्न सकिने अवधि र तत्सम्बन्धी कार्यविधि :</p>	<p>(थप गर्नुपर्ने) (११) :यस दफामा अन्यत्र जेसुकै लेखिएको भए तापनि विशेष अवस्था (अभियुक्तको सुरक्षामा खतरा, गम्भीर विरामी/घाइते, शारीरिक अशक्तता, दैवीप्रकोप वा कुनै कारणले सार्वजनिक बाटो अवरोध भई तत्काल नियमित सञ्चालन हुन नसकेको अवस्था) परेमा सोही व्यहोरा खुलाई म्याद थप प्रयोजनार्थ मुद्दा हेर्ने अधिकारीसमक्ष अनुसन्धान अधिकारीबाट अभियुक्त साथमा नलिई</p>	<p>विशेष परिस्थितिमा म्याद थपका लागि उपर्युक्त व्यवस्था भएमा शान्ति सुरक्षा कायम गर्न सहज हुने ।</p>

		<p>मिसिल कागजात मात्र पेस हुन आएमा अभियुक्तलाई मिसिल कागजात साथ ल्याउन नपर्ने गरी अदालतले म्याद थपको आदेश दिन सक्नेछ ।</p> <p>(१२) : उपदफा ११ मा लेखिए बमोजिम पेस हुन आएको विषयमा म्याद थपको आदेश दिनु पर्ने भन्ने लागेमा मुद्दा हेर्ने अधिकारीले लेखिएको व्यहोराका सम्बन्धमा बम्झी आदेश गर्न सक्नेछ।</p>	
<p>१५(१)</p>	<p>हिरासतमा रहेको व्यक्तिलाई अनुसन्धान अधिकारीले छाड्न सक्ने : (१) यस संहिता बमोजिम अनुसन्धानको सिलसिलामा हिरासतमा रहेको कुनै व्यक्तिलाई हिरासतमा राखिरहनु आवश्यक वा उपयुक्त नदेखिएमा अनुसन्धान अधिकारीले सरकारी बकिलको सहमति लिई वा तत्काल त्यस्तो सहमति लिन सकिने अवस्था नभएमा कारण खुलाएको पर्चा खडा गरी त्यस्तो व्यक्तिलाई धरौट वा जमानत लिई वा निजलाई कुनै माथवर व्यक्तिको जिम्मामा हाजिर जमानीमा छाड्न वा तारेखमा राख्न सक्नेछ ।</p>	<p>संशोधन गर्नुपर्ने- १५(१)</p> <p>(१) यस संहिता बमोजिम अनुसन्धानको सिलसिलामा हिरासतमा रहेको कुनै व्यक्तिलाई हिरासतमा राखिरहनु आवश्यक वा उपयुक्त नदेखिएमा अनुसन्धान अधिकारीले सरकारी बकिलको सहमति लिई वा आफैँ पर्चा खडा गरी त्यस्तो व्यक्तिलाई धरौट वा जमानत लिई निजलाई कुनै माथवर व्यक्तिको जिम्मामा आवश्यक पर्दा उपस्थित हुने गरी हाजिर जमानीमा छाड्न वा तारेखमा राख्न सक्नेछ ।</p>	<p>अनुसन्धान अधिकारीलाई थप जिम्मेवार बनाउन तथा थुनामा रहेको व्यक्तिको मानव अधिकारको शीघ्रताशीघ्र सम्मान गर्न । दुई कार्यालय बीच यस विषयमा लेखापढी गर्दा यदाकदा अन्य सन्दर्भले स्थान पाउँदा विलम्ब र अन्य कारणले गर्दा ढिलासमेत हुनजाने सम्भावना देखिएकोले ।</p>

<p>१६ (२)</p>	<p>बयान लिने र सोधपुछ गर्ने : (२) उपदफा (१) बमोजिम बयान लिँदा कसुरको सम्बन्धमा , खुलाउनु पर्ने कुराका सम्बन्धमा आवश्यक कुरा सोध्ने अधिकार सरकारी वकिललाई हुनेछ ।</p>	<p>संशोधन गर्नुपर्ने- १६ (२) (२) उपदफा १ बमोजिम बयान लिँदा कुनै महत्वपूर्ण कुरा छुट हुन गएको अवस्थामा सरकारी वकिलले अनुसन्धान अधिकृतलाई सो संग सम्बन्धित प्रश्न सोध्न लगाउन सक्नेछ ।</p>	<p>अधिकार भन्ने शब्दले प्रहरी र सरकारी वकिलबीच असामञ्जसपूर्ण वातावरण सिर्जना गर्ने, बयान अनुसन्धान अधिकृतले गर्ने हुँदा सरकारी वकिलले कुनै कुरा सोध्न आवश्यक देखेमा अनुसन्धान अधिकृतलाई सोध्न लगाउँदा उपयुक्त हुने, पहिलाको व्यवस्थामा पनि आवश्यकता अनुसार सरकारी वकिलले प्रश्न सोध्ने गरेकोमा कुनै समस्या वा विवाद नभएको समस्या नै नदेखिएको विषयमा अधिकार जस्तो सारभूत कुराको उल्लेख गर्नु उपयुक्त नहुने भएकोले ।</p>
<p>१६(८)</p>		<p>थप गर्नुपर्ने-१६(८) र (९) (८) उपदफा १ मा जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि अनुसन्धान अधिकारीले घटनास्थल मै अभियुक्तलाई पक्राउ गरेको अवस्थामा र अनुसन्धान वा छानविनको क्रममा अभियुक्त फेला परेको अवस्थामा तत्काल निजसंग उक्त घटनाको सम्बन्धमा मौकाको कागज गराउन सक्नेछ । तर त्यस्तो मौकाको कागज सो अभियुक्तलाई हिरासतमा राख्ने अनुमति लिने प्रयोजनका लागि सम्बन्धित अदालतमा पेस गरिने मिसिलमा अनिवार्य रूपमा संलग्न गर्नुपर्नेछ।</p>	<p>मौकामै अभियुक्त, पीडित वा साक्षीको कागज गराउँदा तथ्यसत्य जस्ताको तस्तै बाहिर आउने ठूलो सम्भावना हुने भन्ने भएकोले मौकाको कागज महत्वपूर्ण प्रमाणको रूपमा प्रमाण ऐनद्वारा ग्रहण गरेको अवस्था साथै अभियुक्तले तत्कालै कतैबाट प्रभावित नभई वा सोच विचार गर्ने मौका नपाई स्वःस्फूर्त रूपमा सत्यता व्यक्त गर्नसक्ने प्रबल सम्भावना रहेको हुँदा त्यस्तो कागजातको प्रामाणिक मूल्य हुनुपर्ने ।</p>
<p>१६(९)</p>		<p>(९) अभियुक्त, इकित व्यक्ति वा घटनाको बारेमा प्रत्यक्षरूपले थाहा पाएका भनिएका व्यक्तिलाई सोधपुछको मिसिलामा</p>	<p>अनुसन्धान अधिकारीहरूले वैज्ञानिक साधनको अभावमा सत्यतथ्य पत्ता लगाउने एउटा उपायको रूपमा इकित व्यक्तहरूका विरुद्ध</p>

		<p>अनुसन्धानलाई प्रभावकारी बनाउनका लागि अनुसन्धान अधिकारीले Spectrum Analyser (स्वर तुलना यन्त्र), Narco Lie Analysis Test, Lie Detector/Polygraph र अनुसन्धानमा उपयोगी हुने अन्य साधन र प्रविधिहरूको प्रयोग गर्न सक्नेछ ।</p>	<p>यातनाको सहायता लिएको भन्ने लाञ्छना बारम्बार लाग्ने गरेकोले सोको न्युनीकरणको लागि यस्तो प्रविधिको सहायता लिनुपर्ने आवश्यकता भएकोले ।</p>
<p>१९(३)</p>	<p>मुचुल्का खडा गर्दा रोहबरमा राख्नुपर्ने :</p> <p>(३) उपदफा (१) बमोजिम घटनास्थल मुचुल्का तयार गर्दा वा कुनै व्यक्ति वा वस्तु वा ठाउँको खानतलासी लिँदा वा ज्यान मरेको कसूर भएकोमा लास जाँच गर्दा वा अन्य कुनै कसूर भएकोमा त्यस्तो कसूरको प्रकृति अनुसार आवश्यक मुचुल्का खडा गर्दा त्यस्तो ठाउँमा उपलब्ध भए कम्तिमा दुईजना स्थानीय व्यक्ति, कसूरको सुचना दिने व्यक्ति र स्थानिय निकायका प्रतिनिधिलाई समेत रोहबरमा राखी घटनास्थल मुचुल्का तयार पार्नु पर्नेछ । तर स्थानिय व्यक्ति, सरकारी निकायका प्रतिनिधि वा कसूरको सुचनाकर्ता मध्ये कोही उपलब्ध हुन नसकेमा वा उपलब्ध हुनसक्ने अवस्था नभएमा वा रोहबरमा बसी सही गर्न इन्कार गरेमा सोही व्यहोरा खुलाई तत्काल खटिएका प्रहरीलाई रोहबरमा राखी मुचुल्का कार्य सम्पन्न गर्न बाधा</p>	<p>संशोधन गर्नुपर्ने-१९(३)</p> <p>(३) उपदफा (१) बमोजिम घटनास्थल मुचुल्का तयार गर्दा वा कुनै व्यक्ति वा वस्तु वा ठाउँको खानतलासी लिँदा वा ज्यान मरेको कसूर भएकोमा लास जाँच गर्दा वा अन्य कुनै कसूर भएकोमा त्यस्तो कसूरको प्रकृति अनुसार आवश्यक मुचुल्का खडा गर्दा त्यस्तो ठाउँमा उपलब्ध भए कम्तिमा दुईजना स्थानीय व्यक्ति, कसूरको सुचना दिने व्यक्ति र स्थानिय निकायका प्रतिनिधिलाई समेत रोहबरमा राखी घटनास्थल मुचुल्का तयार पार्नु पर्नेछ । तर स्थानिय व्यक्ति, सरकारी निकायका प्रतिनिधि वा कसूरको सुचनाकर्ता मध्ये कोही उपलब्ध हुन नसकेमा वा उपलब्ध हुनसक्ने अवस्था नभएमा वा रोहबरमा बसी सही गर्न इन्कार गरेमा सोही व्यहोरा खुलाई तत्काल खटिएका प्रहरीलाई रोहबरमा राखी मुचुल्का कार्य सम्पन्न गर्न बाधा</p>	<p>अनुसन्धान कार्यमा सहजता हुन जाने, प्रहरी कार्यमा रोहबरमा बस्न इच्छुक नहुने सर्वसाधारणको चाहनामा सम्बोधन हुन जाने ।</p>

	रोहबरमा राखी घटनास्थल मुचुल्का तयार पार्नु पर्नेछ ।	पनेछैन ।	
२०(९)	<p>लास जाँच गर्नुपर्ने (९) उपदफा (८) बमोजिम हकवालाले लास बुझी नलिएमा वा कुनै हकवाला उपस्थित नभएमा वा हकवाला नै यकिन नभएमा सम्बन्धित प्रहरी कर्मचारीले सरकारी खर्चमा लासको सदगत गराउनु पर्नेछ ।</p>	<p>संशोधन गर्नुपर्ने-२०(९) (९): उपदफा (८) बमोजिम हकवालाले लास बुझी नलिएमा वा कुनै हकवाला उपस्थित नभएमा वा हकवाला नै यकिन नभएमा सम्बन्धित प्रहरी कर्मचारीले लास सदगतका लागि स्थानीय निकायलाई बुझाउने र स्थानीय निकायले सरकारी खर्चमा लासको सदगत गराउनु पर्नेछ ।</p>	<p>उक्त कार्य अनुसन्धान अधिकारीको नभई स्थानीय निकायको जिम्मेवारी अन्तर्गत पर्न जाने र स्थानीय निकायलाई नै साबिक बमोजिम यस्तो कार्यमा संलग्न गराउन उपयुक्त हुने भएकोले ।</p>
२४(१)	<p>सनाखत गराउनु पर्ने : (१) कुनै मुद्दामा कुनै व्यक्तिको सनाखत गराउनु पर्ने भएमा कम्तिमा प्रहरी नायब निरीक्षक दर्जाको प्रहरी कर्मचारीले सनाखत गराउनु पर्नेछ ।</p>	<p>संशोधन गर्नुपर्ने-२४(१) (१) कुनै मुद्दामा कुनै वस्तु, दसीको सामान वा कुनै व्यक्तिको सनाखत गराउनु पर्ने भएमा कम्तिमा प्रहरी नायब निरीक्षक दर्जाको प्रहरी कर्मचारीले सनाखत गराउनु पर्नेछ ।</p>	<p>वस्तु वा दसीको सामान भन्ने छुट हुन गएकोले । अनुसूचीको ढाँचामा समेत परिमार्जन गर्नुपर्ने ।</p>
९९	<p>प्रमाण पेस गर्नुपर्ने :</p>	<p>(थप गर्नुपर्ने) ३(घ) अपराधसँग सम्बन्धित मुद्दामा बरामद दसीका सामानहरू सम्बन्धित व्यक्तिले माग गर्न आएमा वा त्यस्तो सामान सम्बन्धित व्यक्तिलाई जिम्मा नलगाए विग्रने, सड्ने वा नष्ट हुने भएमा त्यस्तो दसी अनुसन्धान अधिकारीले अदालतबाट अनुमति प्राप्त भएपछि भरपाई गरी पीडित व्यक्तिलाई जिम्मा लगाउन सक्नेछ । बरामद दसी</p>	<p>कुनै मुद्दामा सङ्कलन भएका दसी प्रमाणहरू सम्बन्धित पक्षलाई फिर्ता दिनुपर्ने भएमा तत्कालै दिने व्यवस्था नभएको । जस्तै: चोरी मुद्दामा दर्ता बरामद भएका दसीका सामानहरू प्रहरी कार्यालयबाट सम्पूर्ण अनुसन्धान कार्य सम्पन्न गरी अदालतमा पेस गरेका बखत मात्र पीडितलाई फिर्ता दिने कानुनी व्यवस्था भएकोले सो हुँदा दसीका सामानहरू विग्रिने, मासिने भइ पीडितलाई दुःख हेरानी वा नोक्सानी हुनजाने भएको ।</p>

	<p>अदालतमा पेस गर्न नसकिने भएमा सोही व्यहोरा खुलाई अनुमति माग गरेमा अदालतले बुझी अनुमति दिन सक्नेछ ।</p>	
<p>१०८</p>	<p>बकपत्र इजलासमा गराउनु पर्ने</p>	<p>अदालतमा पेस गर्न नसकिने भएमा सोही व्यहोरा खुलाई अनुमति माग गरेमा अदालतले बुझी अनुमति दिन सक्नेछ ।</p>
<p>१०९</p>	<p>शप गर्नुपर्ने- उपदफा (३) र (४) (३) उपदफा (२) मा जेसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि जघन्य र गम्भीर प्रकृतिका कसूरमा जाहेरवाला, पीडित, चशमदिद गवाह, र साबिती बयान दिने अभियुक्तलाई अदालतमा तुरुन्तै बकपत्र वा बयान गराउनु पर्ने भन्ने अनुसन्धान अधिकारीलाई लागेमा त्यसको औचित्य समेत खुलाई सरकारी वकिलमार्फत बकपत्रको लागि अदालतमा त्यस्तो व्यक्ति उपस्थित गर्न सक्नेछ । (४) उपदफा (३) बमोजिम अनुसन्धान अधिकारीले बकपत्रको लागि पेस गरेको औचित्य मनासिब लागेमा अदालतले तुरुन्तै बकपत्र गराइदिन सक्नेछ ।</p>	<p>घटना घटेको धेरैपछि मात्र अदालतबाट कुनै पनि मुद्दाका जाहेरवाला, पीडित, चशमदिद गवाहलाई बकपत्रका लागि बोलाउने कारण कतिपय त्यस्तो व्यक्ति मर्ने, बसाइँसराई गरी अन्यत्र वा विदेश जाने, लामो समयका कारण घटना र पीडा र पीडितप्रति कम संवेदनशील हुन जाने, अभियुक्तले लोभ लालच वा डर, धाकधम्की दिई बकपत्र गर्न जान नदिने वा होस्टाइल बनाउने, घटनाका तथ्यका बारेमा सम्झना धूमिल हुँदै जाने भएकाले पीडितले न्याय नपाउने र अपराधीले उन्मुक्ति पाउने भएकाले ।</p>

<p>११३ (१)</p>	<p>साक्षीलाई दैनिक तथा भ्रमण भत्ता तथा सुरक्षा दिनुपर्ने : (१) अनुसूची-१ वा अनुसूची-२ अन्तर्गतका मुद्दामा नेपाल सरकारका तर्फबाट अदालतमा उपस्थित भएका साक्षीलाई राजपत्र अनिकित प्रथम श्रेणीका सरकारी कर्मचारीले प्रचलित कानून बमोजिम पाए सरहको दैनिक तथा भ्रमण सम्बन्धित प्रहरी कार्यालयले उपलब्ध गराउनु पर्नेछ ।</p>	<p>(१) अनुसूची-१ वा अनुसूची-२ अन्तर्गतका मुद्दामा नेपाल सरकारका तर्फबाट अदालतमा उपस्थित भएका साक्षीलाई राजपत्रांकित प्रथम श्रेणीका सरकारी कर्मचारीले प्रचलित कानून बमोजिम पाए सरहको दैनिक तथा भ्रमण भत्ता सम्बन्धित अदालतबाटै उपस्थित भएकै दिन उपलब्ध गराउनु पर्नेछ ।</p>	<p>खर्चको अनुपातमा दिइने रकम कम भएको हुँदा कोही पनि बकपत्रको लागि उपस्थित नहुने हुँदा रकम बढाउनु पर्ने र त्यस्तो रकम अदालतबाट तोकिए बमोजिम बयान कार्य समाप्त भए पश्चात उपलब्ध गराउँदा बढी विश्वसनीय हुने भएकोले ।</p>
<p>१२५</p>	<p>अनुसन्धान अधिकारीसमक्ष भएको बयान, कागज वा लिखतलाई श्रव्य दृश्यका साधनमा अभिलेख गर्न सकिने</p>	<p>(थप गर्नुपर्ने) (घ) अभियुक्तको लिखित बयानका साथै श्रव्य दृश्यका साधनबाट अभिलेख गर्दा प्रभावकारी हुन्छ भन्ने अनुसन्धान अधिकारीलाई विश्वास लागेमा ।</p>	<p>कतिपय मुद्दामा अभियुक्तले राजिखुसीकासाथ साबिती बयान दिने गरेको वा राजिखुशीका साथ बयान दिने गरेको भए तापनि अदालतमा इन्कारी बयान दिनुका साथै प्रहरीले यातना दिएको वा यातनाको डरत्रासमा पारी बयान गर्न बाध्य बनाएको भनी इन्कारी बयान दिने गरेका कारण प्रहरीलाई यातना दिएको आरोप लाग्ने हुँदा त्यस्तो बयानकै वैधानिकता माथि यदाकदा प्रश्न चिन्ह लाग्ने गरेको ।</p>

सम्पर्क ठेगाना :
राष्ट्रिय न्यायिक प्रतिष्ठान, नेपाल
हरिहरभवन, ललितपुर
फोन नं. : ९७७-१-५५४९०५७/५५४९०६७
फ्याक्स नं. : ९७७-१-५५३०६६२
E-mail: info@njanepal.org.np
Website: njanepal.org.np